

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
YAYINLARI
MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY

OLBA XXIX

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
YAYINLARI
MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY

OLBA XXIX

KAAM YAYINLARI

OLBA

XXIX

© 2021 Mersin Üniversitesi/Türkiye

ISSN 1301 7667

Yayıncı Sertifika No: 18698

OLBA dergisi;

ARTS & HUMANITIES CITATION INDEX, EBSCO, PROQUEST

ve

TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanlarında taranmaktadır.

Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün (DAI) Kısaltmalar Dizini'nde 'OLBA' şeklinde yer almaktadır.

OLBA dergisi hakemlidir. Makalelerdeki görüş, düşünce ve bilimsel değerlendirmelerin yasal sorumluluğu yazarlara aittir.

The articles are evaluated by referees. The legal responsibility of the ideas, opinions and scientific evaluations are carried by the author.

OLBA dergisi, Mayıs ayında olmak üzere, yılda bir kez basılmaktadır.

Published each year in May.

KAAM'ın izni olmadan OLBA'nın hiçbir bölümü kopya edilemez.

Alıntı yapılması durumunda dipnot ile referans gösterilmelidir.

It is not allowed to copy any section of OLBA without the permit of the Mersin University

(Research Center for Cilician Archaeology / Journal OLBA)

OLBA dergisinde makalesi yayımlanan her yazar, makalesinin baskı olarak ve elektronik ortamda yayımlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını OLBA dergisine devretmiş sayılır.

Each author whose article is published in OLBA shall be considered to have accepted the article to be published in print version and electronically and thus have transferred the copyrights to the Mersin University

(Research Center for Cilician Archaeology / Journal OLBA)

OLBA'ya gönderilen makaleler aşağıdaki web adresinde ve bu cildin giriş sayfalarında belirtilen formatlara uygun olduğu takdirde basılacaktır.

Articles should be written according to the formats mentioned in the following web address.

Redaktion: Doç. Dr. Deniz Kaplan

OLBA'nın yeni sayılarında yayınlanması istenen makaleler için yazışma adresi:

Correspondance addresses for sending articles to following volumes of OLBA:

Prof. Dr. Serra Durugönül

Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü, 33342 Mersin - TURKEY

Diğer İletişim Adresleri

Other Correspondance Addresses

Tel: +90 324 361 00 01 • 14730 / 14734

Fax: +90 324 361 00 46

web mail: www.kaam.mersin.edu.tr

www.olba.mersin.edu.tr

e-mail: sdurugonul@gmail.com

Baskı / Printed by

Sonsöz Gazetecilik, Matbaacılık, Rek. İnş. San. ve Tic. Ltd. Şti.

İvedik Mah. Matbaacılar Sit. 1341. Cad. No: 56-58 İvedik OSB - Yenimahalle / ANKARA

Tel: +90 312 394 57 71 Fax: +90 312 394 57 74 • Sertifika No: 18698

Grafik / Graphic

Digilife Dijital Basım Yay. Tan. ve Org. Hiz. San. ve Tic. Ltd. Şti.

Güvenevler Mah. 1937 Sk. No.33 Yenişehir / MERSİN

Tel: +90 324 231 14 16 • www.digilifemersin.com

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
(KAAM) YAYINLARI-XXIX
MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY (KAAM)-XXIX

Editörler

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN
Gunnar BRANDS
Deniz KAPLAN

OLBA Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL (Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Marion MEYER (Viyana Üniversitesi)
Prof. Dr. Susan ROTROFF (Washington Üniversitesi)
Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İ. Hakan MERT (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Eda AKYÜREK-ŞAHİN (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Yelda OLCAY-UÇKAN (Anadolu Üniversitesi)

MERSİN

2021

İçindekiler / Contents

Gülsün Umurtak – Fatih Çongur The Early Bronze Age II Settlement at Bademağacı Höyük: An Evaluation of the Pottery and Beak Spouted Jugs (<i>Bademağacı İlk Tunç Çağı Yerleşmesi: Çömlekçilik ve Gaga Ağzılı Testiler Üzerine Bazı Değerlendirmeler</i>)	1
Mahmut Bilge Baştürk – Elif Baştürk A Bronze Bowl with Swivelling Handle from Şarhöyük – Dorylaion (<i>Şarhöyük – Dorylaion’dan Döner Halka Kulplu Tunç Bir Kap</i>)	25
Elif Genç Tilbaşar Erken Tunç Çağı Pişmiş Toprak Figürinleri Üzerine Bir Değerlendirme (<i>An Evaluation on the Early Bronze Age Terracotta Figurines of Tilbaşar</i>)	47
Éric Jean The ‘Hilani’: A Late Bronze Age Amuq-Cilician or Syro-Cilician Architectural Tradition? (<i>‘Hilani’: Bir Geç Tunç Çağı Amuq-Kilikia veya Syro-Kilikia Mimari Geleneği?</i>)	77
K. Serdar Girginer Tatarlı Höyük’ten Geç Hitit Çağı’na Ait Bir ‘Sürme Kutusu’ (<i>A ‘Kohl Box’ from the Neo-Hittite Period from Tatarlı Höyük</i>)	109
Daniş Baykan MÖ 1. Binde Makara Küpeler: Tanımlama ve Tespit (<i>Ear Spools from 1st Millennium BC: Definition and Identification</i>)	137
Gül Işın – Hacer Sancaktar Arykanda - Arif Kale’den Hayvanlar Eşliğindeki Tanrıça Heykelciği (<i>Goddess Figurine with Animals from Arykanda - Arif Kale</i>)	167
Mustafa Şahin Knidos Yuvarlak Tapınak Terası Pişmiş Toprak Adak Protomları (<i>The Terracotta Votive Protoms from the Round Temple Terrace at Cnidus</i>)	189
Sabri Arıcı Myrleia/Apameia’dan (Bursa/Mudanya) Bir Bronz Çocuk Heykeli (<i>Eine Bronze Kinder-Statue aus Myrleia/Apameia (Bursa/Mudanya)</i>)	227

Hasan Kasapoğlu – Cevat Başaran Parion Odeionu’nda Bulunan Artemis/Diana Heykeli (<i>An Artemis/Diana Statue from the Odeon of Parion</i>)	245
Şehnaz Eraslan – Ahmet Ali Altın Nikaia’dan (İznik) Alışılmışın Dışında Bir Sütunlu Lahit (<i>An Extraordinary Columnar Sarcophagus form Nikaia</i>)	269
Deniz Kaplan – İ. Ethem Koçak – Ali Alkan Kappadokia’da Bir Anıt: Ozan Köyü Anıt Mezarı ve Legio XII Fulminata (<i>Monument from Kappadokia: Monumental Tomb in Ozan Köyü and the Legio XII Fulminata</i>).....	287
Murat Taşkiran Son Araştırmalar Işığında Sillyon Roma Hamamı (<i>The Roman Bath at Sillyon in the Light of Recent Researches</i>)	313
Bilge Hürmüzlü – Burak Sönmez A New Member of the Late Roman D Koiné? A New Red-Slipped Pottery Group Found at Seleukeia Sidera (<i>Geç Roma D Koinési’nin Yeni Bir Üyesi mi? Seleukeia Sidera’da Ele Geçen Yeni Bir Grup Kırmızı Astarlı Seramik</i>)	349
Burhan Varkıvanç – Hülya Kökmen-Seyirci Cumanın Camii’ndeki Erken Bizans Dönemi Paye Başlıkları (<i>Pier Capitals Dated to the Early Byzantine Period in Cumanın Camii</i>)	363
Vedat Keleş – Kasım Oyarçın Parion Tiyatrosu Hyposcaenium Bölümü’nden Ele Geçen Geç Roma Dönemi Sikkeleri Üzerine Değerlendirmeler (<i>Evaluations on Late Roman Coins Recovered from the Hyposcaenium Section of the Theater in Parion</i>)	391
Erkan Kurul Eskiçağ Thalassografisi Çerçevesinde ‘Ege Denizi’ Adlandırmaları (<i>Naming the ‘Aegean Sea’ within the Scope of Ancient Thalassography</i>).....	423
Savaş Dinçer Lenger Price 2803: Reattribution of a Macedonian Regal Bronze Coin from Western Asia Minor to Tarsus in Cilicia (<i>Price 2803: Küçük Asya’nın Batısına Atfedilen Bir Makedon Krali Bronz Sikkenin Tarsus’a (Kilikya) Reatribüsyonu</i>).....	445

Mehmet Alkan – İlker Işık	
Savatra Antik Kentinden Yeni Adak Yazıtları (<i>New Votive Inscriptions from the Ancient City of Savatra</i>).....	457
Gülcan Kaşka – Elif Akgün-Kaya	
Apollonia'dan Yeni Bir Onurlandırma Yazıtı: Cornutus Sülalesinin Değerlendirilmesi (<i>A New Honorary Inscription from Apollonia: An Assessment of the Cornuti Family</i>).....	475
Elif Alten-Güler	
Perge'den Üç Yeni Yazıt (<i>Three New Inscriptions From Perge</i>).....	491

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
BİLİMSEL SÜRELİ YAYINI 'OLBA'

Amaç

Olba süreli yayını; Küçükasya, Akdeniz bölgesi ve Ortadoğu'ya ilişkin orijinal sonuçlar içeren Arkeolojik çalışmalarda sadece belli bir alan veya bölge ile sınırlı kalmaksızın 'Eski Çağ Bilimleri'ni birbirinden ayırmadan ve bir bütün olarak benimseyerek bilim dünyasına değerli çalışmaları sunmayı amaçlamaktadır.

Kapsam

Olba süreli yayını Mayıs ayında olmak üzere yılda bir kez basılır. Yayınlanması istenilen makalelerin en geç her yıl Kasım ayı sonunda gönderilmiş olması gerekmektedir.

1998 yılından bu yana basılan Olba; Küçükasya, Akdeniz bölgesi ve Ortadoğu'ya ilişkin orijinal sonuçlar içeren Prehistorya, Protohistorya, Klasik Arkeoloji, Klasik Filoloji (ile Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri), Eskiçağ Tarihi, Nüvizmatik ve Erken Hıristiyanlık Arkeolojisi alanlarında yazılmış makaleleri kapsamaktadır.

Yayın İlkeleri

1. a- Makaleler, Word ortamında yazılmış olmalıdır.
b- Metin 10 punto; özet, dipnot, katalog ve bibliografya 9 punto olmak üzere, Times New Roman (PC ve Macintosh) harf karakteri kullanılmalıdır.
c-Dipnotlar her sayfanın altına verilmeli ve makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlemelidir.
d-Metin içinde bulunan ara başlıklarda, küçük harf kullanılmalı ve koyu (bold) yazılmalıdır. Bunun dışındaki seçenekler (tümünün büyük harf yazılması, alt çizgi ya da italik) kullanılmamalıdır.
2. Noktalama (tireler) işaretlerinde dikkat edilecek hususlar:
  - a) Metin içinde her cümlelerin ortasındaki virgülden ve sonundaki noktadan sonra bir tab boşluk bırakılmalıdır.
  - b) Cümle içinde veya cümle sonunda yer alan dipnot numaralarının herbirisi noktalama (nokta veya virgül) işaretlerinden önce yer almalıdır.

c) Metin içinde yer alan “fig.” ibareleri, parantez içinde verilmeli; fig. ibaresinin noktasından sonra bir tab boşluk bırakılmalı (fig. 3); ikiden fazla ardışık figür belirtiliyorsa iki rakam arasına boşluksuz kısa tire konulmalı (fig. 2-4). Ardışık değilse, sayılar arasına nokta ve bir tab boşluk bırakılmalıdır (fig. 2. 5).

d) Ayrıca bibliyografya ve kısaltmalar kısmında bir yazar, iki soyadı taşıyorsa soyadları arasında boşluk bırakmaksızın kısa tire kullanılmalıdır (Dentzer-Feydy); bir makale birden fazla yazarlı ise her yazardan sonra bir boşluk, ardından uzun tire ve yine boşluktan sonra diğer yazarın soyadı gelmelidir (Hagel – Tomaschitz).

3. “Bibliyografya ve Kısaltmalar” bölümü makalenin sonunda yer almalı, dipnotlarda kullanılan kısaltmalar, burada açıklanmalıdır. Dipnotlarda kullanılan kaynaklar kısaltma olarak verilmeli, kısaltmalarda yazar soyadı, yayın tarihi, sayfa (ve varsa levha ya da resim) sıralamasına sadık kalınmalıdır. Sadece bir kez kullanılan yayınlar için bile aynı kurala uyulmalıdır.

Bibliyografya (kitaplar için):

Richter 1977 Richter, G., Greek Art, New York.

Bibliyografya (Makaleler için):

Corsten 1995 Corsten, Th., “Inchriften aus dem Museum von Denizli”, Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi III, 215-224, lev. LIV-LVII.

Dipnot (kitaplar ve makaleler için)

Richter 1977, 162, res. 217.

Diğer Kısaltmalar

age.	adı geçen eser
ay.	aynı yazar
vd.	ve devamı
yak.	yaklaşık
v.d.	ve diğerleri
y.dn.	yukarı dipnot
dn.	dipnot
a.dn.	aşağı dipnot
bk.	Bakınız

4. Tüm resim, çizim ve haritalar için sadece "fig." kısaltması kullanılmalı ve figürlerin numaralandırılmasında süreklilik olmalıdır. (Levha, Resim, Çizim, Şekil, Harita ya da bir başka ifade veya kısaltma kesinlikle kullanılmamalıdır).

5. Bir başka kaynaktan alıntı yapılan figürlerin sorumluluğu yazara aittir, bu sebeple kaynak belirtilmelidir.
6. Makale metninin sonunda figürler listesi yer almalıdır.
7. Metin yukarıda belirtilen formatlara uygun olmak kaydıyla 20 sayfayı geçmemelidir. Figürlerin toplamı 10 adet civarında olmalıdır.
8. Makaleler Türkçe, İngilizce veya Almanca yazılabilir. Türkçe yazılan makalelerde yaklaşık 500 kelimelik Türkçe ve İngilizce yada Almanca özet kesinlikle bulunmalıdır. İngilizce veya Almanca yazılan makalelerde ise en az 500 kelimelik Türkçe ve İngilizce veya Almanca özet bulunmalıdır. Makalenin her iki dilde de başlığı gönderilmelidir.
9. Özeti altında, Türkçe ve İngilizce veya Almanca olmak üzere altı anahtar kelime verilmelidir.
10. Metin, figürler ve figürlerin dizilimi (layout); ayrıca makale içinde kullanılan özel fontlar 'zip'lenerek, We Transfer türünde bir program ile bilgisayar ortamında gönderilmelidir; çıktı olarak gönderilmesine gerek yoktur.
11. Figürlerde çözünürlük en az 300 dpi; format ise tif veya jpeg olmalıdır.

MERSIN UNIVERSITY
‘RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY’
JOURNAL ‘OLBA’

Scope

Olba is printed once a year in May. Deadline for sending papers is the end of November each year.

The Journal ‘Olba’, being published since 1998 by the ‘Research Center of Cilician Archeology’ of the Mersin University (Turkey), includes original studies done on prehistory, protohistory, classical archaeology, classical philology (and ancient languages and cultures), ancient history, numismatics and early christian archeology of Asia Minor, the Mediterranean region and the Near East.

Publishing Principles

1. a. Articles should be written in Word programs.
  - b. The text should be written in 10 puntos ; the abstract, footnotes, catalogue and bibliography in 9 puntos ‘Times New Roman’ (for PC and for Macintosh).
  - c. Footnotes should take place at the bottom of the page in continuous numbering.
  - d. Titles within the article should be written in small letters and be marked as bold. Other choices (big letters, underline or italic) should not be used.
2. Punctuation (hyphen) Marks:
  - a) One space should be given after the comma in the sentence and after the dot at the end of the sentence.
  - b) The footnote numbering within the sentence in the text, should take place before the comma in the sentence or before the dot at the end of the sentence.
  - c) The indication fig.:
    - *It should be set in brackets and one space should be given after the dot (fig. 3);
    - *If many figures in sequence are to be indicated, a short hyphen without space between the beginning and last numbers should be placed (fig. 2-4); if these are not in sequence, a dot and space should be given between the numbers (fig. 2. 5).

- d) In the bibliography and abbreviations, if the author has two family names, a short hyphen without leaving space should be used (Dentzer-Feydy); if the article is written by two or more authors, after each author a space, a long hyphen and again a space should be left before the family name of the next author (Hagel – Tomaschitz).
3. The ‘Bibliography’ and ‘Abbreviations’ should take part at the end of the article. The ‘Abbreviations’ used in the footnotes should be explained in the ‘Bibliography’ part. The bibliography used in the footnotes should take place as abbreviations and the following order within the abbreviations should be kept: Name of writer, year of publishment, page (and if used, number of the illustration). This rule should be applied even if a publishment is used only once.

Bibliography (for books):

Richter 1977 Richter, G., Greek Art, New York.

Bibliography (for articles):

Corsten 1995 Corsten, Th., “Inschriften aus dem Museum von Denizli”, Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi III, 215-224, pl. LIV-LVII.

Footnotes (for books and articles):

Richter 1977, 162, fig. 217.

Miscellaneous Abbreviations:

op. cit.	in the work already cited
idem	an author that has just been mentioned
ff	following pages
et al.	and others
n.	footnote
see	see
infra	see below
supra	see above

4. For all photographs, drawings and maps only the abbreviation ‘fig.’ should be used in continous numbering (remarks such as Plate, Picture, Drawing, Map or any other word or abbreviaton should not be used).
5. Photographs, drawings or maps taken from other publications are in the responsibility of the writers; so the sources have to be mentioned.
6. A list of figures should take part at the end of the article.

7. The text should be within the remarked formats not more than 20 pages, the drawing and photographs 10 in number.
8. Papers may be written in Turkish, English or German. Papers written in Turkish must include an abstract of 500 words in Turkish and English or German. It will be appreciated if papers written in English or German would include a summary of 500 words in Turkish and in English or German. The title of the article should be sent in two languages.
9. Six keywords should be remarked, following the abstract in Turkish and English or German.
10. Figures should be at least 300 dpi; tif or jpeg format are required.
11. The article, figures and their layout as well as special fonts should be sent by e-mail (We Transfer).

THE EARLY BRONZE AGE II SETTLEMENT AT BADEMAĞACI HÖYÜK: AN EVALUATION OF THE POTTERY AND BEAK SPOUTED JUGS

Gülsün UMURTAK – Fatih ÇONGUR *

ÖZ

Bademağacı İlk Tunç Çağı Yerleşmesi: Çömlekçilik ve Gaga Ağzılı Testiler Üzerine Bazı Değerlendirmeler

Bademağacı Höyüğü, Antalya-Burdur karayolunun 52. km'sinde yer almaktadır. MÖ 2700 yıllarında, yöreye gelen yeni insan toplulukları, o zamanlarda yayvan bir höyük/tepecik halini almış olan bu eski yerleşim alanını seçmiş olmalıydılar. Bir kasaba, hatta kent denebilecek ölçülerde olan bu yeni yerleşme, höyüğün şekline uygun şekilde, uzun oval / badem biçimindedir. Bu dönem yerleşmesinin bir hakim kişi veya sınıfın egemenliği altındaki bir 'Yerel Beylik' merkezi olduğunu ve bu beyliğin yakın çevreyi de egemenliği altında tuttuğunu tahmin ediyoruz. İlk Tunç Çağı II boyunca yerleşmenin en dış halkasında birbirine bitişik konumda, megaronumsu yapılar bir sıra halinde dizilmişlerdir. İçlerinde halkın oturduğu kuşkusuz olan bu evler, küçük plan farklılıklarıyla birbirine benzemektedir. Yerleşmenin kuzey kesiminde doğu ve batıda birer sıra ev dışında yapılaşma yoğun değildir. Kasabanın güney yarısı ise yapılaşmanın yoğun olduğu, genelde yapıların oldukça sağlam durumda günümüze kaldığı, büyük olasılıkla seçkinlerin yaşamlarını sürdürdüğü bir mahalle gibi düşünülmelidir. Bu kesimde dış halkada megaronlar bulunmakta, iç kesimde birbirine bitişik oda dizilerinden oluşan depo binası yer almaktadır. Yerleşmenin, birbirine yapışık ev dizileriyle çevrilmiş genel planlamasının bilinçli şekilde düşünüldüğü ve ortada kalan kesimin özel olarak korunmaya çalışıldığı anlaşılır. Bir saray veya toplumun yöneticisi olanlar için yapıldığı düşünülen bu Çok Odalı Yapı'nın 17 odası açılmıştır. Bademağacı İTÇ II/3-1 döneminin buluntuları arasında çanak çömlek, onlarca tüm kabin olduğu bir koleksiyondur ve tarafımızdan ayrıntılı olarak öğrenilmiştir. Bu çömlekçilik, yapım özellikleri (çömleği hamuru, şekil verme, fırınlama ve yüzey işlemleri) bakımından eskiden yeniye devamlılık gösteren zengin ve gelişkin bir biçim repertuarı olan bir gelenektir. Yerleşmenin hemen tüm kesimlerinde çok sayıda çanak çömlek ele geçmiştir, bunların niteliği ve çeşitliliği, malzemenin bulunduğu yapının kentnin içindeki konumuna göre farklılık göstermektedir. Yerleşmede, konut olarak kullanıldığı düşünülen ve sayıları elli civarındaki megaronlardan ya da özel nitelikli yapı ya da depolardan ele geçen kaplar, günlük yaşamda her türlü gereksinmeyi karşılayacak nitelik ve

---

* Prof. Dr. Gülsün Umurtak, Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Protohistory and Near Eastern Archaeology, İstanbul. E-posta: gulsunumurtak@gmail.com. Orcid No: 0000-0003-0493-1868
Res. Assist. Fatih Çongur, Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Protohistory and Near Eastern Archaeology, İstanbul. E-posta: fatihcongur@hotmail.com. Orcid No: 0000-0002-3141-9096

çeşitliliktedir. Kasabanın güney mahallesinde ele geçen bir gümüş çanak dışında metal kap kacağa rastlanmamıştır. Ancak, bazı testi formlarının gövdelerindeki portakal dilimlerini anımsatan dikey kabartmalar bu tür kapların metal bir orijinden geldiğini düşündürmektedir. Bademağacı İlk Tunç Çağı II yerleşmesinde ele geçen çanak çömlek topluluğunda, kazıların devam ettiği yıllarda tarafımızdan 8 mal grubu saptanmıştır. Bademağacı gaga ağızlıları en çok Mal 1 grubunda örnek vermiştir. Bunun dışında Mal 2, Mal 3, Mal 4 Mal 5 ve Mal 6 gruplarında da gaga ağızlı testiler belirlenmiştir. Mal 3 ve Mal 4 grubuna ait testiler, çok kaliteli ve özenli bir işçiliğe sahiptir. Özellikle Mal 4 türü gaga ağızlıların, hamuruna, çok ince kenarlı yapılması, pişirilmesi ve çok iyi açıklanmış parlak yüzeylerine bakılarak, metal testilerin takliti olabileceği akla gelmektedir. Bademağacı İlk Tunç Çağı II çanak çömleği içerisinde en yaygın görülen formlardan olan gaga ağızlı testiler 186 adet örnek vermiştir. Bu sayı, incelenen tüm malzemenin yaklaşık % 23'ü, tüm testilerin ise % 93'ü oranındadır. Kazılarda ele geçen gaga ağızlıların çoğunluğu tüm ya da tüme yakın kaplardır. Söz konusu testi grubu, gösterdikleri farklı biçimsel özelliklerden dolayı tarafımızdan ana biçim grupları ve alt tiplere ayrılmıştır. Testilerin gagalarının sivri veya yayvan, gövdelerinin küresel ya da basık, diplerinin yuvarlak ya da düz olması gibi farklılıklar bu ayrımı zorunlu kılmıştır. Bademağacı gaga ağızlı testilerinin, Ege Dünyası'nda İlk Tunç Çağı süresince moda olan ortak çömlekçilik uygulamalarına uzak kalmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Batı Anadolu yerleşmelerinde ele geçen gaga ağızlı testi grupları arasındaki benzerliğin, bölgede söz konusu merkezler arasındaki doğrudan ya da dolaylı ilişkiler sonucu ortaya çıktığı düşünülebilir.

Anahtar Kelimeler: Bademağacı, İlk Tunç Çağı, mal, çanak çömlek, gaga ağızlı testi, megaron.

ABSTRACT

Bademağacı Höyük is located 52 km from Antalya on the Antalya-Burdur highway. The new communities that came to the region around 2700 BCE must have chosen this old settlement area, which at that time had become a flat mound / höyük. The settlement of this period, which can be called a town or even a city, is in the shape of an elongated oval or almond that reflects the shape of the mound. The settlement of this period was probably the centre of a 'Local Principality' ruled by a dominant ruler or elite class, and this principality would also have controlled the surrounding area. During the Early Bronze Age II period the settlement megaron-like structures were arranged adjacent to one another in a row on the outermost circle. These houses, which were undoubtedly inhabited, closely resemble each other with only small differences in plan. With the exception of one row of houses on each of the eastern and western sides, building density is low in this half of the mound. In contrast, the southern half of the town has a high building density and most of the buildings are generally in very good condition, which suggests this was probably a neighbourhood inhabited by the elite. In this area there are megarons on the outer ring, and a storage building consisting of rows of adjacent rooms in the inner section. A building complex with an intricate plan uncovered during the excavations in this area indicates the general layout of the Bademağacı EBA II settlement, which was surrounded by rows of adjacent houses, was pre-planned and demonstrates a deliberate attempt to provide protection for the central area. Seventeen rooms of this multi-roomed building thought to have been built for the rulers of the society or palace complex have now been excavated. Among the pottery finds from the EBA II / 3-1 settlement period at Bademağacı, there is a group of several complete vessels that have been studied in detail. This pottery tradition has a rich and sophisticated form repertoire, which reflects a continuation from old to new in terms of the pottery production characteristics and techniques (the paste, shaping of the forms, firing and surface treatments). A large amount of pottery was found in almost all parts of the settlement, and

the quality and variety of this pottery differed according to the location of the building within the city. In the megarons of the northern neighbourhood, where the ordinary people are thought to have lived, there were fewer high-quality pottery forms in good condition when compared to the number found in other parts of the settlement. The pottery vessels recovered from around fifty megarons in the settlement that are thought to have been used as residences and from the special buildings or storage rooms, are of the type and variety used to carry out various daily life activities. With the exception of a silver bowl found in the southern neighbourhood of the town, no metal vessels were found. However, the vertical reliefs resembling orange slices on the body sections of some of the jug forms and the shape of the neck and rim of some of the beak spouted jugs suggest that these vessels were based on original metal equivalents. While excavations at Bademağacı were still in progress, we identified eight ware groups from the pottery assemblage of the EBA II settlement. Most of the Bademağacı beak spouted jugs are from the Ware 1 pottery group. Beak spouted jugs were also found in the Ware 2, Ware 3, Ware 4 Ware 5 and Ware 6 groups. The examples from Ware 3 and Ware 4 are a very high quality and display careful workmanship. The Ware 4 beak spouted jugs are especially striking and the quality of the paste, the fine rims of the jugs, the standard of the firing and the well burnished glossy surfaces would suggest these could be an imitation of metal jugs. Bademağacı has yielded 186 examples of beak spouted jugs, one of the most common forms among the EBA II pottery. This number makes up approximately 23% of all the pottery material examined and 93% of all the jugs. Most of the beak spouted jugs uncovered in the excavations are whole or almost complete. We have divided this jug repertoire into main form groups and subtypes according to their varying form features. Differences such as the pointed or splayed / shallow spouts of the jugs, the spherical or squat bodies, rounded or flat bases made these distinctions necessary. It is clear that the Bademağacı beak spouted jugs are not dissimilar to the common pottery forms and practices that were fashionable in the Aegean World during the EBA. In this context, it can be assumed that the similarity between the beak spouted jug groups found at Western Anatolian settlements emerged as a result of direct or indirect relations between the centres in the region.

Keywords: Bademağacı, Early Bronze Age, ware, pottery, beak spouted jug, megaron.

The Early Bronze Age II Settlement at Bademağacı Höyük (Gülsün Umurtak)

Bademağacı Höyük¹ is located 52 km from Antalya, 200 m west of the Antalya-Burdur highway and 3-4 km north of the Çubuk Pass, which is on the current highway and provides a natural passage from the Taurus Mountains down to the Antalya plain (fig. 1). The longer diameter of the mound on a north-south axis is 210 m in length, and the shorter diameter on an east-west axis is 110 m. The height of the top of the

---

¹ In the context of the Burdur Region Excavations and Research Project initiated by Prof. Refik Duru (Emeritus-Istanbul University) on behalf of the Ministry of Culture and Tourism and Istanbul University in 1976, excavations took place at Kuruçay (1978-1988) and Höyücek (1989-1992), and investigative research was carried out at Hacılar Necropolis (1995, 1996). The Bademağacı Höyük Excavations, which took place in the years 1993-2010 under the direction of Prof. Refik Duru, were a continuation of this project and the author of this article, Prof. Gülsün Umurtak partnered in them from the outset.

mound is 7 m above the level of the plain².

Table showing the Stratigraphy of the Höyük and Cultural Sequence³

Cultural Period	Building Level
Early Christian Church/Chapel	
————— Hiatus —————	
Middle Bronze Age (MBA)	MBA 1
Early Bronze Age III (EBA III)	EBA III/1
Early Bronze Age II (EBA II)	EBA II/1–3
Early Bronze Age I (EBA I) ?	
————— Hiatus —————	
Late Chalcolithic (LCh) ?	
————— Hiatus —————	
Early Chalcolithic (ECh) ?	
Late Neolithic (LN)	LN 1, 2
Early Neolithic II (EN II)	EN II/1–3, 3A, 4, 4A, 4B
Early Neolithic I (EN I)	EN I/5–9
—————	
Virgin Soil	

The earliest cultural period at Bademağacı Höyük is the Neolithic Period, consisting of the Early Neolithic settlements that were established on virgin soil and constitute an accumulation that is up to 7 m in thickness in places and the Late Neolithic settlements that represent the later stages. It is understood from the archaeological evidence - especially the pottery finds – that, after the Neolithic settlements came to an end around 6100 BCE, settlements continued in the Early Chalcolithic and Late Chalcolithic periods but no architectural remains belonging to these periods were found in the areas where excavations were carried out. The settlement considered to have had the longest time span at Bademağacı is the multi-phase Early Bronze Age cultural period (EBA II), and the one with the shortest time span is the Middle Bronze Age (MBA) settlement.

The new people groups that came to the region around 2700 BCE had nothing to do with the Neolithic and Chalcolithic peoples who had lived there several thousand years before and they must have chosen this old settlement area, which at that time

2 I extend my thanks to my friend and colleague Angela Bell MA (Istanbul University) for translating this article into English.

3 Duru – Umurtak 2019, 9, 164.

had become a flat mound / höyük. The EBA II settlement was established directly on the remains of the earlier settlements and this new three-phase period formed an accumulation of 4.50 / 5.00 m in thickness in places. This new period settlement, which can be called a town or even a city, is in the shape of an elongated oval or almond that reflects the shape of the mound (fig. 2). We think the settlement of this period was the centre of a 'Local Principality' ruled by a judge / ruler or a dominant class, and this principality would have also controlled the surrounding area. The community who lived on this mound during EBA II sustained their existence here by repairing or rebuilding the houses and towns that were destroyed multiple times for various reasons. It can be said that in this new period the settlement was arranged according to a pre-planned system that was designed in advance. On the longer eastern and western sides of the settlement, megaron-like structures were arranged adjacent to one another in a row on the outermost circle. These houses, which were undoubtedly inhabited, closely resemble each other with only small differences in plan. The doors of the houses, varied between 10 m and 19 m in length and faced the middle (interior) of the city. With the exception of a few of the houses, all the narrow rear sections faced the outside of the city and were blank walls. Due to the houses being adjacent to one another, the outward facing side formed a plain shared wall that blocked access to the settlement. The rear sections of the buildings on the eastern and western sides of the settlement were sometimes not closed by a wall and these houses functioned as a kind of door (propylon) that allowed entrance from the outside⁴. An outer strip paved with irregular stones and varying in width between 4 m and 7 m had been formed on the slopes of the mound beyond the megaron and other buildings on the outermost edge of the city (fig. 2). This sloping paved area that surrounds the mound may have been formed to prevent the edges of the mound and the walls of the house on the outer ring of the settlement from being eroded by rising water, as it is located in a hollow area and its surroundings could resemble a lake during wet seasons⁵.

In the northern part of the settlement (fig. 2) a large area appears to have deliberately been left vacant. With the exception of one row of houses on each of the eastern and western sides, building density is not high in this half of the mound. It is possible to explain the fact that, in spite of the northern half being under protection, this area is left empty by assuming it was an open animal pen where the residents of the town would take their livestock at night to protect them. In contrast the southern half of the town, which has a high building density with most of the buildings generally in very good condition, seems to have been a neighbourhood probably inhabited by the elite. In this area there are megarons on the outer ring, and a storage building consisting of rows of rooms adjacent to each other in the inner section⁶.

A building complex with an intricate plan uncovered during the excavations in this area indicates the general layout of the Bademağacı EBA II settlement, which was surrounded by rows of adjacent houses, was pre-planned and demonstrates a deliberate attempt to provide protection for the central area. Seventeen rooms of this

---

4 Duru – Umurtak 2010a, 2011.

5 Duru 2016, 89.

6 *ibid.*, 83.

Multi-Roomed Building, which is thought to have been built for those who were rulers of the society or palace complex, have now been excavated (fig. 2). There would probably have been about ten more rooms in this area, which is at the centre of the mound and below the Church that was built on the highest part⁷.

The number of houses excavated in the EBA II settlements during the excavations has reached more than 50. If the possible existence of 30 more houses in the unexcavated parts and about 25 rooms belonging to the 'Palace' structures in the middle section are included, there would have been a total of about 120 houses / rooms in the settlement during this period. Refik Duru has estimated that, if 6-7 people lived in each house, at least 700 people would have lived in this settlement at Bademağacı and, if it is accepted that the city survived for at least two generations, a minimum of 1500 people could have lived here.

Some Observations on the Pottery

Among the pottery finds from the EBA II / 3-1 settlement period at Bademağacı, there is a group of several complete vessels that we have studied in detail. This pottery tradition has a rich and sophisticated form repertoire, which reflects a continuation from old to new in terms of the pottery production characteristics and techniques (the paste, shaping of the forms, firing and surface treatments) (fig. 3). Some ware groups found in large numbers reflect a monotonous production, but more distinguished special vessels were also determined among the pottery (fig. 4). These handmade and wheel made vessels include various pottery items used by the people to meet daily requirements. A large amount of pottery was found in almost all parts of the settlement, and the quality and variety of this pottery differed according to the location of the building within the city. In the megarons of the northern neighbourhood, where the ordinary people are thought to have lived, there were fewer high-quality pottery forms in good condition when compared to the number found in other parts of the settlement. A large number of sherds were found *in situ* in the southern rooms of the Multi-Roomed Building in the central section of the mound. This pottery consists of jars and storage vessels, and deep bowls and jugs. The quality of the small medium-sized beak spouted jugs is particularly striking (fig. 4). More than 30 vessels were found in one of the rooms, and about 28 vessels in another room (fig. 5). An interesting observation here is that small jugs were hidden inside the large double-handled jugs (fig. 6). These were apparently used as storage containers in which supplies of food or pottery were kept.

A significant number of vessels were found *in situ* on the floor of one of the four slightly distorted trapezoidal plan megarons in the southern neighbourhood of the settlement. A bronze dagger, silver pins, a silver bowl and a gold earplug were found inside the storage vessels and jars on the floor of one of the rooms.

Multi-Roomed Building No. 2 was uncovered on the southern side of the mound in an area without the megaron plan structures that surrounded most of the settlement

---

⁷ Duru – Umurtak 2010a, 2011.

in a radial design. A large amount of pottery, some bronze pins, a bulla with a seal impression and two numerical tablets were found in one of the rooms. This suggests that a record was kept of the goods entering and leaving the warehouse (these may have been pottery items, but could also have included food produce or metal items)⁸.

The pottery vessels recovered from around fifty megarons in the settlement, which are thought to have been used as residences and the special buildings or storage rooms, are of the type and variety used to carry out various daily life activities. With the exception of a silver bowl⁹ found in the southern neighbourhood of the town, no metal vessels were found. However, the vertical reliefs resembling orange slices on the body sections of some the jug forms and the shape of the neck and rim of some of the beak spouted jugs (fig. 11/19; 13 / 4-7, 13-15) suggest that these vessels were based on original metal equivalents. Apart from the pottery, more than a hundred terracotta, stone and metal seals, numerous terracotta idols, a marble idol and finds such as bronze and silver pins, spearheads and daggers (fig. 4, 7) were found in buildings throughout the settlement.

While excavations at Bademağacı were still in progress, we identified eight ware groups from the pottery assemblage of the EBA II settlement.

Ware 1 (Red Slipped Ware):

This is the most common ware group of this period. There are two different quality types within this pottery group, as some of the pieces are carefully made while others are coarse in appearance. The paste colours of this ware group are mainly beige and light brown, and shades /tones of these colours. The vessels are tempered with mineral, mica and fine or medium-sized plant additives. The size of these tempers seem to vary depending on the quality of the vessels. The consistency is fairly good and firing is generally successful for the pots with a firm consistency, although a black core or mottling of the surface is visible on the cross-sections of some of the vessels. The surface colour is tones of red and orange and the colour of the slip is red and shades of red. The surface of most of the pottery is burnished and some pieces are expertly burnished, which causes them to resemble a shiny, oily texture in appearance. Some of the pieces are matt in appearance and do not seem to have been burnished. The pottery forms identified include varieties of plates, deep bowls, bowls, round and beak spouted jugs, miniature jugs and jars. The pottery is usually decorated with incised, bas-relief, knob and grooved designs. However, examples with encrusted decoration and impression, impression-dot or paint decoration are also seen. Although paint decoration is not a common tradition in the Lakes Region during the EBA, examples of off-white decoration on a red slip or red paint decoration on a cream slip were found at Bademağacı Höyük.

Surface colours: Munsell 2.5 YR 4/6 “red”; 4/8 “red”; 5/6 “red”; 5/8 “red”; 5 YR 6/6 “reddish yellow”

---

8 Umurtak 2009, 2010

9 Duru – Umurtak 2010b, 24.

Ware 2 (Grey/Black Ware):

This is a carefully made ware group with a high-quality appearance. The colour of the paste could not be clearly determined on some pieces, but it is generally light brownish or grey in colour. The paste is tempered with medium-sized mineral additives and has a good texture, and the firing is mostly successful. The surface colours are shades of brownish dark grey and dark grey. Colour fluctuations of the brown tones can be seen in places due to variations in the firing process. All the pieces are slipped and very well burnished. The form repertoire is extensive, and the decorations are rich and frequently applied. The forms identified include plates, bowls, round-mouthed and beak spouted jugs, miniature jugs and jars. Incised and encrusted decoration has been applied in the form of zig zag, herringbone and wavy line designs. Other decorations consist of vertical relief, dot impressions, grooves and knob designs.

Surface colours: Munsell 2.5 YR 3/1 “dark reddish gray”; 5 YR 2.5/1 “black”; 3/1 “very dark gray”; 4/1 “dark gray”; 6/1 “gray”.

Ware 3 (High Quality Red Slipped Ware):

This is a meticulously made ware group. The paste of this group is cream, buff (camel colour) and very light red in colour and it is very well refined, with fine mineral tempers and an extremely good texture. The firing is generally good. The surface colours are red and red with orange tones. The slip of some pieces had worn off. Brush marks from the slip application are clearly visible on the surface of some of the examples. The burnishing process is always successful. The pottery is usually left plain, but occasionally relief, knob and groove decorations were applied. This ware group was mostly used for making plates, bowls and jugs.

Surface colours: 2.5 YR 4/6 “red”; 5 YR 4/6 “yellowish red”; 7/6 “yellowish red”; 5/8 “reddish yellow”.

Ware 4 (High Quality Grey/Black Ware):

This ware group consists of two pottery types, which are fine carefully made vessels and larger, more roughly made examples. The fine, elegant pieces with thin rims are thought to have been copies of metal vessels. This is a special group exhibiting a high standard of craftsmanship, demonstrated by the quality of both the fabric and the forms. The grey, very fine mineral-tempered, well consolidated paste of this ware is notable. The slip has worn off on some examples, but is of very high quality on other others. Most of the pieces are very successfully fired. The surface colours are shades / tones of black, light brown and grey. The most common forms are plates, bowls, beak spouted jugs and jars. In addition to relief decoration in the form of engraved lines, grooves and knob designs, there are some skilfully applied twisted handles. Some examples of off-white paint decoration on a grey slip are also seen.

Surface colours: Munsell 2.5 YR 4/1 “dark reddish gray”; 5 YR 3/1 “very dark gray”; 6/1 gray; 7.5 YR 6/1 “gray”.

Ware 5 (Red Coarse Ware):

This ware mainly consists of storage containers and cooking pots, some of which are very large in size and others much smaller. The paste is tempered with medium-sized and large stone particles and also includes a large amount of plant additives. The colour tones are red, orange, buff and light brown and the paste is not very well consolidated. The firing was unsuccessful, and this negligence has resulted in colour fluctuations on parts of the surface and black or brown stains are especially evident. The surface colour is shades of red and buff. Vessels with uncorrected surfaces that are rough in appearance are not usually slipped or burnished. The pottery of this group is usually left undecorated, although there are a few rare examples of incised and relief decoration. The most common forms are bowls, jars, beak spouted jugs, trays and storage containers.

Surface colours: Munsell 10 R 5/6 “red”; 5 YR 6/8 “reddish yellow”; 5/8 “yellowish red”; 6/3 “light reddish brown”.

Ware 6 (Grey/Black Coarse Ware):

The paste of this ware is tempered with medium-sized or large mineral particles and fine vegetation and is light brown, buff (camel colour) and greyish in colour. Slipping or burnishing of the pottery is rarely seen. The quality of the firing is variable, and a blackish, greyish colour fluctuations is visible on the surface of some of the pieces. The surface colour of some of the rougher pottery is dark grey or a blackish colour and is matt in appearance, while the colour tones of other pieces are grey, light grey and light brown. The forms of this ware type include plates, bowls, beak spouted jugs, jars and trays. As well as the plain pottery, decoration in the form of grooves, incised lines, dots, nail imprints and knob designs is seen on some of the Ware 6 pieces.

Surface colours: Munsell 2.5 YR 3/1 “dark reddish gray”; 7/1 “light reddish gray”; 5 YR 2.5/1 “black”; 3/1 “very dark gray”; 4/1 “dark gray”; 6/1 “gray”; 7/1 “light gray”

Ware 7 (Brownish Dark Grey Burnished Ware):

The paste is tempered with fine and medium-sized mineral particles and is compact. It is brownish dark grey in colour. An examination of some broken pieces has shown that the vertical layers seen in the cross-sections can easily be separated from each other like puff pastry dough. Burnishing, one of the most important characteristics determining the character of this ware group, has been applied to the inner and outer surfaces of the vessels. As a result of this successful process, the surfaces of the pieces are shiny and have an almost transparent appearance. The firing is not very successful. Colour fluctuations and stains are visible on the pottery surfaces due to the poor firing. The thick slip is the same colour as the paste, brownish dark grey and shades of this colour. A small number of pieces decorated with knobs and grooves were found in this ware group. Except for a jar and a flat rimmed bowl, "S" profiled bowls are the most

common form of Ware 7.

Surface colours: Munsell 5 YR 3/1 “very dark gray”; 7.5 YR 3/2 “dark brown”; 10 YR 3/1 “very dark gray”; 3/2 “very dark grayish brown”.

Ware 8 (Wheel Made Ware):

The well-refined paste is tempered with particles too small to be determined by eyesight. The paste is buff, light dirty beige in colour and is compact. The examples were made on the potter’s wheel and they are well fired. The surface colour is buff, and traces of a red slip can be seen on it. No burnishing has been applied. Ware 8 is only represented by two wheel made drinking cups.

Surface colours: Munsell 2.5 YR 7/4 “light reddish brown”; 5 YR 7/6 “reddish yellow”.

We believe the Bademağacı EBA pottery Ware groups 1, 2, 3, 4, 5 and 6 were produced locally. Wares 7 and 8, however, may have been brought here from elsewhere as they are very few in number and there are no similar pottery forms among the other ware groups. Could the Ware types that make up the majority we refer to as "local" have been the products of pottery atelier(s) at Bademağacı, or were there workshops and ateliers in the immediate vicinity? Could the pottery, or at least some of the pottery material, have been produced at another centre in the region and brought to Bademağacı? We do not think the pottery would have been brought here from more distant places, centres such as Kuruçay, Hacılar Büyük Höyük and even Karataş-Semayük. This is because, although the contemporary pottery of these centres shares some common features, significant differences are also evident and the risks of transporting terracotta vessels over long distances would make it unlikely. At least it can be said that groups such as Ware 1 and Ware 2, and also groups with very coarse storage vessels such as Ware 5 and Ware 6, should not be considered to have been imported goods.

An Introductory Study of the Beak Spouted Jugs, described according to their Forms and Parallel Example¹⁰ (Fatih Mehmet Çongur)

Bademağacı has yielded 186 examples of beak spouted jugs, one of the most common forms among the EBA II pottery. This number makes up approximately 23% of all the pottery material examined and 93% of all the jugs. Most of the beak spouted

¹⁰ The information on the beak spouted jugs that constitutes the subject of this section is taken from my Masters thesis (F. M. Çongur 2019, The Bademağacı EBA Pottery (Bademağacı İlk Tunç Çağı Çanak Çömleği, Istanbul University, Institute of Social Sciences, Unpublished Masters Thesis), which was completed under the supervision of Prof. Gülsün Umurtak. I would like to thank Prof. Refik Duru for allowing me to work on the Bademağacı EBA II pottery, and Prof. Gülsün Umurtak for directing and guiding me patiently in my studies. I would also like to thank the Istanbul University Rectorate, Scientific Research Projects Administration for supporting my thesis project (Project No: SYL-2017- 25286).

jugs uncovered in the excavations are whole or almost complete. We have divided this jug repertoire into main form groups and subtypes according to their varying form features. Differences such as the pointed or splayed / shallow spouts of the jugs, the spherical or squat bodies, rounded or flat bases made these distinctions necessary. Jugs from the local ware groups (Ware 1-6) of Bademağacı (fig. 8, 9) will be described under four form groups, taking into account the sharpness of the beak spouts and their neck and body features.

Type a – Narrow Necked, Squat Bodied

The jugs that make up this group will be studied under two main sub-groups.

a_I – Beak spouted with a Pointed Spout

This form made from Ware 1 (fig. 8) is represented by two narrow necked, squat bodied jugs with a strip handle and a round base (fig. 10/1, 2), decorated with a knob design (fig. 10/2), horizontal grooves and finger nail impressions (fig. 10/1).

Parallel Example: Hacılartepe¹¹

a_{II} – Beak spouted with a Long, Pointed Spout

The second type consists of jugs that have a cylindrical handle and a plain base (figs. 13/4, 5, 13). These jugs dating to EBA II / 2 and EBA II / 1 are made from Ware 3 and Ware 4 fabric (fig. 8). They are decorated with a single horizontal groove band on the body section (fig. 13/5), relief decoration (fig. 13/4) and a knob design (fig. 6/13) under the mouth rim, and groove (fig. 13/4) and twisted (fig. 13/5, 13) designs on the handles.

Parallel Examples: Karataş-Semayük¹², Damlıboğaz¹³, Kaklık Mevkii¹⁴

Type b – Narrow Necked, Spherical Bodied

This group of jugs is divided into three sub-types.

b_I – Beak Spouted with an Upwardly Pointed Spout

Examples of narrow necked, spherical bodied jars (fig. 10/3-8; 12/10-12; 13/6, 7, 14, 15; 14/7, 8) with a strip handle (fig. 10/3, 5; 12/11, 12; 13/7) or a cylindrical handle (fig. 10/4; 13/6), and usually with a flat base (fig. 10/3, 4; 13/6), date to EBA II/3-1 and are made from Ware 1, Ware 2 Ware 3, Ware 4 and Ware 6 fabric (fig. 8). Decoration consists of long vertical parallel grooves (fig. 10/6), short horizontal

11 Eimermann 2004: 32, fig. 7/4 (III).

12 Eslick 2009, pl. 44/KA 434/KA 634 (V:2); pl. 62/KA 193, KA 200 (mixed deposits).

13 Gülseven 2002, lev. 3/a.

14 Topbaş et al. 1998, 67, fig. 51/119.

grooves (fig. 10/8; 12/11), knob designs (fig. 10/3-5) on the bodies of the jugs, and short parallel “X” designs and a single row of zigzags (fig. 10/4), short horizontal grooves (fig. 10/8; 13/14), and vertical grooves (fig. 12/11, 12; 13/7) on the handles. Under the mouth rims of some of the jugs, there is relief decoration (fig. 10/7; 12/12; 13/6, 15), and protrusions that resemble ears and are not fully pierced but may have had rings attached to them (fig. 12/11; 13/14; 14/8).

Parallel Examples: Karataş-Semayük¹⁵, Kuruçay¹⁶, Hacılar Büyük Höyük¹⁷, Harmanören¹⁸, Karahisar¹⁹, Kusura²⁰, Karaoğlan²¹, Damlıboğaz²², Demircihöyük²³, Hacılartepe²⁴ Ilıpınar²⁵

b_{II} – Beak Spouted with a Pointed Spout

The second sub-type the beak spouted examples with a pointed spout (fig. 10/9-11; 12/13-17; 13/8, 9, 16, 17; 14/9, 10) were found in all the phases of EBA II (EBA II/3-1) and are seen among the pottery of Ware 1, Ware 2 Ware 3, Ware 4 and Ware 6 (fig. 8). These jugs usually have strip handles and flat bases. Decoration on the jugs is usually done by engraving and consists of long upside down “V” shapes (fig. 12/15), zigzags (fig. 13/17) a single horizontal groove (fig. 10/10), multiple horizontal (fig. 10/11; 12/13, 14, 17; 13/16; 14/9, 10) and slanted grooves /lines (fig. 12/16); relief decoration, undulating lines and a knob design (fig. 10/9). Vertical grooves (fig. 13/17) and knobs (fig. 10/10; 14/9, 10) are seen on the handles.

Parallel Examples: Karataş-Semayük²⁶, Kuruçay²⁷, Hacılar Büyük Höyük²⁸, Beycesultan²⁹, Kusura³⁰, Damlıboğaz³¹, Küllüoba³², Demircihöyük³³, Hacılartepe³⁴, Liman Tepe³⁵

15 Eslick 2009, plt. 35/KA 740, KA 716 (IV); plt. 40/KT 311, KT 329 (V:1); plt. 44/KT 399 (V:2); plt. 51/KA 432 (VI:1); plt. 63/KT 198 (mixed deposits).

16 Duru 1996, lev. 121/17, 19 (2); lev. 132/2 (1).

17 Umurtak – Duru 2018, 419, res. 5a.

18 Özsaıt 2004, 449, res. 9; Ünlüsoy 1993, çiz. 1b, 2a, 4a, 5a.

19 Yaylalı – Akdeniz 2002, lev. 4/fig. 14; lev. 5/fig. 17; lev. 7/fig. 21.

20 Lamb 1938, plt. LXXXIII/2 (B).

21 Topbaş et al. 1998, 59, fig. 45/68.

22 Gülseven 2002, çiz. 1/b; lev. 4/b.

23 Seheer 1987: taf. 30/12 (D); taf. 37/7 (E1).

24 Eimermann 2008, 403, fig. 15/1; 405, fig. 17/2, 4 (ph. III).

25 Eimermann 2004, 35, fig. 10/2.

26 Eslick 2009: plt. 21/KA 157 (II); plt. 33/KA 606 (III); plt. 40/KT 609 (V:1); plt. 55/KA 95 (pits in the main cemetery trench); plt. 63/KT 324 (mixed deposits).

27 Duru 1996, lev. 121/9 (2).

28 Umurtak – Duru 2013, 15, res. 26; Umurtak - Duru 2016, 31, res. 21; Umurtak – Duru, 2018, 418, res. 4a-b.

29 Lloyd – Mellaart 1962, 126, fig. 18/2 (XVII).

30 Efe et al. 1995, fig. 26/105.

31 Gülseven 2002, çiz. 1/a.

32 Sarı 2004, lev. 6/1 (III).

33 Efe 1988, taf. 7/2; taf. 8/1 (H).

34 Eimermann 2004, 32, fig. 7/3 (3).

35 Şahoğlu 2002, lev. 50/f (LMT B V-2).

b_{III} – Beak Spouted with an Oblique Spout

Among the material examined, the most interesting group in terms of the beak spout characteristics is the jugs with oblique spouts. This form was found among the Ware 1, Ware 2, Ware 3 and Ware 4 pottery types (fig. 8) and is from phases EBA II / 2, 3-2 (mixed accumulation) and 1 at Bademağacı (fig. 10/12, 13; 13 / 10- 12). As no body sections of these examples had survived, the body shape is unknown. The vessels are mostly undecorated, but one example has rows of horizontal groove decorations on the neck, one above the other (fig. 10/12).

Parallel Example: Troy³⁶

Tip c – Wide Necked

Beak spouted jugs with wide necks are a large group among the beak spouted examples and have been divided into six subtypes according to their beak characteristics and the shape of their bodies.

c_I –Beak Spouted, with a Splayed Spout and a Low Spherical Body

These examples (fig. 10/14, 15; 12/18, 19) are from among the Ware 1 and Ware 2 groups (fig. 9). The body sections of the jugs are decorated with engraved undulating lines and knob designs (fig. 10/14; 12/18, 19), while the handles are decorated with vertical grooves (fig. 10/14).

Parallel Examples: Karataş-Semayük³⁷, Kuruçay³⁸

c_{II} –Beak Spouted with a Splayed Spout and a Spherical Body

This form (fig. 10 / 16-19) can be seen in all phases of the settlement dating to EBA II (EBA II / 3-1), but only among the Ware 1 (fig. 9) pottery. The vessels are decorated with grooves, a knob design (figs. 10/16, 17, 19) and adjacent vertical relief designs (fig. 10/18).

Parallel Examples: Hacılar Büyük Höyük³⁹, Beycesultan⁴⁰, Kusura⁴¹, Kaklık Mevkii⁴²

c_{III} –Beak Spouted with a Splayed Spout and a Wide, virtually Straight Neck

This is the most numerous group among the material we examined (fig. 10 / 20-28; 11 / 1-7; 12/20, 21; 13/18; 14/1, 11, 12). Examples were uncovered in all phases of the EBA II settlement (3-1), and are from the pottery of Ware 1, Ware 2, Ware 4, Ware

36 Blegen et al. 1950, fig. 265/4 (I).

37 Eslick 2009, plt. 40/KA 721 (V:1); plt. 44/KA 457 (V:2); plt. 54/KA 44 (pits in the main cemetery trench).

38 Duru 1996, lev. 121/6 – 8, 11 (2).

39 Umurtak – Duru 2013, 18, res. 39.

40 Lloyd – Mellaart 1962, 174, fig. 38/11, 12 (XVI).

41 Lamb 1937, plt. VII/3, 4 (B).

42 Efe et al. 1995, fig. 21/50-52.

5 and Ware 6 (fig. 9). These jugs have strip handles (fig.10/20, 21, 24, 26, 27; 11/2, 3, 6; 12/1, 20, 21) or cylindrical handles (fig.10/23; 13/18), and round bases (fig.10 / 20-23, 26-28; 11/4, 5; 12/20, 21; 13/18; 14/1, 11, 12) or flat bases (fig.10/24, 25; 11 / 1-3, 6, 7). Decoration on the jugs includes double zigzag lines, engraved rows of short inverted “V” shapes one above the other (fig. 14/12), and a single long inverted “V” horizontal groove (fig. 10/25; 11/4). Relief decoration designs are horizontal (fig.10/21, 22), short vertical (fig.10/26), long strips (fig.10/24; 11/1, 5), downward hanging (fig.10/27) and oblique (fig. 10/28; 11/5) and there are also knob designs (figs. 10/23, 24; 11/1; 12/20).

Parallel Examples: Karataş-Semayük⁴³, Kuruçay⁴⁴, Beycesultan⁴⁵, Laodikeia–Kandilkırı⁴⁶, Iasos⁴⁷, Höyüktepe⁴⁸, Çiledir Höyük⁴⁹, Küllüoba⁵⁰, Liman Tepe⁵¹, Troya⁵², Thermi⁵³

c_{IV} – Beak Spouted with a Splayed Spout and a Wide, Straight Neck

This group consists of examples with strip handles that have flat (fig. 11/8; 12, 13, 19; 13/1) or round bases (fig. 11 / 9-11, 14-18; 14/2). These vessels are seen among the pottery of Ware 1, Ware 2, Ware 3 and Ware 5 (fig. 9) in phases EBA II / 3 and 2 at Bademağacı (fig. 11 / 8-18; 6/1; 14/2). Decorations identified on the bodies of the jugs are long inverted “V” shapes and a single horizontal strip / band (fig. 11/16), incised, hanging, single horizontal strip / band, groove and knob designs (fig. 11/17); relief decorations seen are zigzags (fig. 11/18), horizontal (fig. 11/9, 12, 14, 15), oblique (fig. 11/8, 10, 11, 13, 19) and knob (fig. 11/12; 13/1) designs.

Parallel Examples: Karataş-Semayük⁵⁴, Gökhöyük⁵⁵, Kuruçay⁵⁶, Hacılar Büyük Höyük⁵⁷, Harmanören⁵⁸, Beycesultan⁵⁹, Karahisar⁶⁰, Kusura⁶¹, Karaoğlan⁶², Küllüoba⁶³, Liman Tepe⁶⁴, Troya⁶⁵

43 Eslick 2009, pl. 17/KA 851 (I); pl. 44/KA 565, KA 663 (V:2); pl. 49/KA 720 (V:3); pl. 51/KA 294 (VI:1); pl. 61/KA 140 (mixed deposits).

44 Duru 1996, lev. 121/1, 2 (2).

45 Lloyd – Mellaart 1962, 124, fig. 17/6 (XVII).

46 Oğuzhanoglu-Akay 2015, lev. 20/1 (IV).

47 Pecorella 1984, 43, fig. 1/12; 48, fig. 2/18.

48 Ünan 2015, 276, kat. no. 059 – 062; 277, kat. no. 063 – 065.

49 Türktüzün et al. 2014, 57, res. 14.

50 Sarı 2004, lev. 44/2 (III).

51 Şahoğlu 2002, lev. 33/c (LMT A V-3b).

52 Blegen et al. 1950, fig. 228/35.759 (I).

53 Lamb 1936, fig. 28/7 (B).

54 Eslick 2009, pl. 61/KA 134 (mixed deposits).

55 Yener – Atvur 2002, 15, çiz. 1/4.

56 Duru 1996, lev. 121/3 (2).

57 Umurtak – Duru 2016, 31, res. 22.

58 Ünlüsoy 1993, 304, res. 27.

59 Lloyd – Mellaart 1962, 142, fig. 22/12 (XVI); 148, fig. 25/1, 23 (XVI).

60 Yaylalı – Akdeniz 2002, lev. 8/23.

61 Lamb 1937, fig. 7/1 (B).

62 Topbaş et al. 1998, 56, fig. 42/58, 59.

63 Sarı 2004, lev. 48/3 (III).

64 Şahoğlu 2002, lev. 24/c (LMT A VI – 1a).

65 Blegen et al. 1950, fig. 228/37.1137 (I).

c_v – Beak Spouted with an Upright Spout

Two wide-necked jugs with a spherical body, strip handle and round base (fig. 12/1, 2) made from Ware 1 (fig. 9) were found in phases EBA II / 2 and 1 at Bademağacı.

Parallel Example: Karataş-Semayük⁶⁶

c_{VI} – Beak Spouted with an Upright, Pointed Spout

Jugs with a wide neck, spherical body and flat base were identified among the pottery of Ware 1 and Ware 6 (fig. 9) from phase EBA II / 2 (fig. 12/3; 14/13). One of the examples from this group has zigzag decorations inside the knob designs and between the sections of vertical lines (fig. 14/13).

Parallel Examples: Karataş-Semayük⁶⁷, Hacılar Büyük Höyük⁶⁸, Kaklık Mevkii⁶⁹, Höyüktepe⁷⁰, Demircihöyük⁷¹

Tip d – Wide Necked

This group of jugs that resemble jars have been divided into three subtypes according to their neck features.

d_I – Beak Spouted with a Splayed Spout, Wide Necked

This fairly wide-necked group with a strip handle and a plain (fig. 14/3, 4) or round base (fig. 12/4) is of Ware 1 and Ware 5 pottery type (fig. 9) and examples are seen in phases EBA II / 3 – 2 and 2 of the settlement. The vessels are relief decorated with adjacent long, vertical shapes (fig. 14/4), knob (fig. 12/4) and almond-shaped (fig. 14/3) designs.

Parallel Examples: Karataş-Semayük⁷², Thermi⁷³

d_{II} – Beak Spouted with a Splayed Spout, and a Wide Straight Neck

The second group consists of jugs with a strip handle and flat (fig. 13/2) or round (fig. 12/5, 6) base. The examples are from Ware 1 and Ware 2 (fig. 9) and were found in phases EBA II / 3-2, 2. The jugs are decorated with vertical groove (fig. 12/6), horizontal (fig. 12/5) and vertical (fig. 13/2) relief designs.

Parallel Examples: Karataş-Semayük⁷⁴, Hacılar Büyük Höyük⁷⁵, Höyüktepe⁷⁶,

66 Eslick 2009, plt. 17/KA 261 (I); plt. 44/KA 694; plt. 45/KT 335 (V:2).

67 *ibid.* plt. 21/KA 147; plt. 22/KA 770 (II); plt. 35/KT 288, KA 853 (IV); plt. 44/KA 581 (V:2).

68 Umurtak – Duru 2016, 35, res. 30.

69 Topbaş et al. 1998, 67, fig. 51/3.

70 Ünan 2015, 90, kat. no. 126.

71 Efe 1988, taf. 6/3 (H); taf. 23/8 (K₁).

72 Eslick 2009, plt. 33/KA 605 (III); plt. 45/KA 686 (V:2).

73 Lamb 1936, fig. 28/4 (B).

74 Eslick 2009, plt. 47/KT 395 (V:2); plt. 48/KA 766 (V:3); plt. 61/KA 412 (mixed deposits).

75 Umurtak – Duru 2014, 12, res. 16c.

76 Ünan 2015, 275, kat. no. 058; 278, kat. no. 067; 281, kat. no. 082– 084; 282, kat. no. 085 – 088.

Demircihöyük⁷⁷

d_{III} – Beak Spouted with a Splayed Spout, Narrow Necked

The jugs that constitute this group have strip handles, and a flat (fig. 13/3; 14/5, 6) or round (fig. 12 / 7-9) base. They were found in the EBA II / 3, 2, 3-2 phases of the settlement, and are from the Ware 1, Ware 2, Ware 5 and Ware 6 pottery groups (fig. 9). Decoration on the vessels consists of a horizontal incised strip / band (fig. 13/3) and knob (fig. 12/9; 14/5, 6) designs.

Parallel Examples: Hacılar Büyük Höyük⁷⁸, Höyüktepe⁷⁹, Çiledir Höyük⁸⁰, Küllioba⁸¹, Demircihöyük⁸²

Concluding Comments

On the basis of our current knowledge, we can say the earliest vessels that could be referred to as jugs in the region where Bademağacı Höyük is located are examples found in the lower layer of Kuruçay level 12. The mouths of these vessels were probably narrowed on one side to allow the liquids to flow out⁸³. In the Late Chalcolithic Period, round-mouthed jugs are seen at Kuruçay in levels 6 and 3⁸⁴, and also in the neighbouring region to the north at Beycesultan, in levels XXXVII, XXXVI, XXXI, XXVII, XXVIb and XXIV⁸⁵. Following these early examples, jugs called "beak spouted" evidently became a common tradition in neighbouring regions as well as in the Burdur vicinity from the beginning of the EBA. We are not able to fully follow the development process of the jug form, or (in this context) the development of beak spouted jugs, from the beginning onwards. In other words, it is not possible to uninterruptedly follow the chronological order of jug forms from the first examples at Kuruçay dated to the Early Neolithic Period. It appears that round-mouthed and beak spouted jugs developed independently from each other, depending on differing daily life needs.

As mentioned above, the beak spouted jugs uncovered at Bademağacı have features such as a flat / pointed spout, a narrow / wide / straight neck, a squat / spherical body, a strip / cylindrical handle, and a flat / round base. The fact that the spouts of the beak spouted jugs were flat or pointed is undoubtedly due to differences in the function of the vessels.

Most of the Bademağacı beak spouted jugs are from the Ware 1 pottery group. Beak spouted jugs were also found in the Ware 2, Ware 3, Ware 4 Ware 5 and Ware

77 Seheer 1987, taf. 30/10 (D).

78 Umurtak – Duru 2014, 10, res. 12d.

79 Ünan 2015, 286, kat. no. 108, 110 – 113.

80 Türktüzün et al. 2014, 55, res. 6.

81 Sarı 2004, lev. 45/1 (III).

82 Seheer 1987, taf. 30/13 (D).

83 Duru 1994, lev. 40/5-7 (12 lower level)

84 Duru 1996, lev. 63/1-4, 6 (6); 97/1-6 (3).

85 Lloyd – Mellaart 1962, 74, fig. 2/8 (XXXVII); 79, fig. 3/14 (XXXVI); 86, fig. 7/22 (XXXI); 88, fig. 8/10 (XXVII); 92, fig. 9/24 (XXVIb); 96, fig. 10/12 (XXIV).

6 groups. The examples from Ware 3 and Ware 4 are a very high quality and display careful workmanship. The Ware 4 beak spouted jugs are especially striking and the quality of the paste, the fine rims of the jugs, the standard of the firing and the well burnished glossy surfaces would suggest these could be an imitation of metal jugs.

The closest parallels to the pottery we examined were found at Karataş-Semayük (Type a_{II}, b_I, b_{II}, c_I, c_{III}, c_{IV}, c_V, c_{VI}, d_I, d_{II}), Kuruçay (Type b_I, b_{II}, c_I, c_{III}, c_{IV}), Beycesultan (Type b_{II}, c_{II}, c_{III}, c_{IV}) and Höyüktepe, located within the boundaries of Kütahya Province (Type c_{III}, c_{IV}, d_{II}, d_{III}). On the basis of the comparisons we carried out, it seems that the beak spouted jugs from Bademağacı EBA II and those from neighbouring centres belong to the same tradition. The differences in production techniques at these centres would have been the result of varying local conditions. Refik Duru says it is not easy to accurately ascertain how trade operated between societies on the basis of archaeological evidence alone, but it is possible to explain the close parallels observed in the pottery and other products between settlements in neighbouring regions based on similarities in archaeological material, common techniques used in tool making, decoration styles, and the use of certain items by considering these to be the result of possible commercial relations. The similarity in products is probably due to the fact that these items would have been taken to different towns and villages by traveling merchants / vendors and displayed, sold or exchanged there⁸⁶. It is clear that the Bademağacı beak spouted jugs are not dissimilar to the common pottery forms and practices that were fashionable in the Aegean World during the EBA. In this context, it can be assumed that the similarity between the beak spouted jug groups found at Western Anatolian settlements emerged as a result of direct or indirect relations between the centres in the region. Due to its geographical location, Bademağacı is outside the main trade routes generally considered to have been used in the Bronze Ages. It may not always be possible to accurately determine the origin of the similarities identified in the pottery and the direction of their influence, so at this stage it would be appropriate to evaluate the pottery together with other riches of society, such as seals and items of precious metal art.

Bibliography and Abbreviations

Blegen et al. 1950	Blegen, C. – Caskey, J. L. – Rawson, M. – Sperling, J., Troy General Introduction The First and Second Settlement Vol. I, Part 1-2, Princeton University Press.
Çongur 2019	Çongur, F. M., Bademağacı İlk Tunç Çağı Çanak Çömleği (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
Duru 1994	Duru, R., Kuruçay Höyük I. 1978–1988 Kazılarının Sonuçları. Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri (Results of The Excavations 1978–1988. The Neolithic and Early Chalcolithic Periods – A Comprehensive Summary), Ankara.

---

86 Duru 2016, 23.

- Duru 1996 Duru, R., Kuruçay Höyük II. 1978–1988 Kazılarının Sonuçları. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç ağı Yerleşmeleri (Results of the Excavations 1978–1988. The Late Chalcolithic and Early Bronze Settlements – A Comprehensive Summary), Ankara.
- Duru 2016 Duru, R., Tarım’dan ‘Yazı’ya Burdur Yöresi ve Yakın evresinin Altıbin Yılı (M 8000 – M 2000), İstanbul.
- Duru – Umurtak 2010a Duru, R. – Umurtak, G., ‘‘Bademağacı Höyüğü’nde (Antalya) Yapılan Tarihöncesi Kazıları Sona Erdi – I /Prehistoric Excavations at Bademağacı Höyük (Antalya) Have Been Completed – I’’, TÜRSAB DERęİ 306, 14-20.
- Duru – Umurtak 2010b Duru, R. – Umurtak, G., ‘‘Bademağacı Kazıları 2009 Yılı alışmaları’’, ANMED 8, 19-25.
- Duru – Umurtak 2011 Duru, R. – Umurtak, G., ‘‘Bademağacı Hyğ’nde (Antalya) Yapılan Tarihncesi Kazıları Sona Erdi – II /Prehistoric Excavations at Bademağacı Hyk (Antalya) Have Been Completed – II’’, TRSAB DERęİ 307, 30–37.
- Duru – Umurtak 2019 Duru, R. – Umurtak, G., Bademağacı Hyğ Kazıları Neolitik ve Erken Kalkolitik ağ Yerleşmeleri I / Excavations at Bademağacı Hyk The Neolithic and Early Chalcolithic Settlements I, İstanbul.
- Efe 1988 Efe, T., Demircihyk. Band III, Die Keramik 2, Die Frhbronzezeitliche Keramik der Jngeren Phasen (ab Phase H), Mainz.
- Efe et al. 1995 Efe, T. – İlaşlı, A. – Topbaş, A., ‘‘Salvage Excavations of The Afyon Archaeological Museum, Part 1: Kaklık Mevkii, A Site Transitional to The Early Bronze Age’’, Studia Troica 5, 357-399.
- Eimmermann 2004 Eimmermann, E., ‘‘Soundings at Early Bronze Age Hacılartepe in The İznik Region (NW Anatolia)’’, Anatolica XXX, 15-36.
- Eimmermann 2008 Eimmermann, E., ‘‘Soundings at Early Bronze Age Hacılartepe: Stratigraphy, Pottery Tradition and Chronology’’, Life and Death in a Prehistoric Settlement in Northwest Anatolia The Ilıpınar Excavations, Volume III, (eds. J. Roodenberg – S. Roodenberg), Belgium, 361-417.
- Eslick 2009 Eslick, C., The Early Bronze Age Pottery of Karataş Habitation Deposits, Elmalı-Karataş 5, Pensilvanya.
- Gülseven 2002 Gülseven, E., Milas Müzesi Eski Tun ağı Kapları (Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla.
- Lamb 1936 Lamb, W., Excavations at Thermi in Lesbos, Cambridge.
- Lamb 1937 Lamb, W., Excavations at Kusura near Afyon Karahisar, Oxford.
- Lamb 1938 Lamb, W., Excavations at Kusura near Afyon Karahisar II, Oxford.
- Lloyd – Mellaart 1962 Lloyd, S. – Mellaart, J., Beycesultan Vol. I, The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels, Ankara.
- Oğuzhanoğlu-Akay 2015 Oğuzhanoğlu-Akay, U., Laodikeia-Kandilkeri Verileri Işığında Güneybatı Anadolu’da Erken Tunç ağı 2 ve 3 (Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Denizli.
- Özsait 2004 zsait, M., ‘‘2002 Yılı Harmanören Mezarlık Kazısı’’, KST 25/2, 441-450.
- Pecorella 1984 Pecorella, P. E., La Cultura Preistorica di Iasos in Caria, Roma.

- Sarı 2004 Sarı, D., Küllüoba İlk Tunç Çağı II Çanak Çömleği (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Seheer 1987 Seeher, J., Demircihüyük: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975- 1978; III; 1; Die Keramik 1, Mainz.
- Şahoğlu 2002 Şahoğlu, V., Liman Tepe Erken Tunç Seramiğinin Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Topbaş et al. 1998 Topbaş, A. – Efe, T. – İlaslı, A., “Salvage Excavations of The Afyon Archaeological Museum, Part 2: The Settlement of Karaoğlan Mevkii and The Early Bronze Age Cemetery of Kaklık Mevkii, Anatolia Antiqua 6, 21-94.
- Türktüzün et al. 2014 Türktüzün, M. – Ünan, S. – Ünal, S., “Çiledir Höyük Erken Tunç Çağı II Bulguları”, TÜBA-AR 17, 49-72.
- Umurtak 2009 Umurtak, G., “A Study of three numerical (!) Tablets and a Stamp Seal from the Early Bronze Age Settlement at Bademağacı Höyük” Adalya XII, 1-10.
- Umurtak 2010 Umurtak, G., “Questions Arising from a Bulla found in the EBA II Settlement at Bademağacı”, Adalya XIII, 19-27.
- Umurtak – Duru 2013 Umurtak, G. – Duru, R., “Yeniden Hacılar. Hacılar Büyük Höyük Kazıları 2011-2012”, Arkeoloji ve Sanat 142, 1-22.
- Umurtak – Duru 2014 Umurtak, G. – Duru, R., “Hacılar Büyük Höyük Kazıları 2013”, Arkeoloji ve Sanat 145, 1-20.
- Umurtak – Duru 2016 Umurtak, G. – Duru, R., “Hacılar Büyük Höyük 2015 Yılı Kazılarının Sonuçları / Hacılar Büyük Höyük Results of The Excavations”, Arkeoloji ve Sanat 151, 19-44.
- Umurtak – Duru 2018 Umurtak, G. – Duru, R., “Hacılar Büyük Höyük Kazıları – 2016”, KST 39/1, 411-420.
- Ünan 2015 Ünan, N., “Höyüktepe 2014 Yılı Erken Tunç Çağı Çanak Çömleği”, Kureyşler Barajı Kurtarma Kazıları 2014 / Kureyşler Dam Rescue Excavations 2014 (eds. M. Türktüzün – S. Ünan), Ankara, 223-308.
- Ünlüsoy 1993 Ünlüsoy, İ., “İsparta İli Atabey İlçesi Harmanören (Göndürle) Kurtarma Kazısı 1989 – 1991”, MKKS III, 291-322.
- Yaylalı – Akdeniz 2002 Yaylalı, S. – Akdeniz, E., “Aphrodisias Müzesi'ndeki Karahisar Buluntuları”, OLBA VI, 1-40,
- Yener – Atvur 2002 Yener, A. – Atvur, O., “Antalya Düzlüğünde Bir Tepecik: Gökhöyük”, Arkeoloji ve Sanat 108, 21-26.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

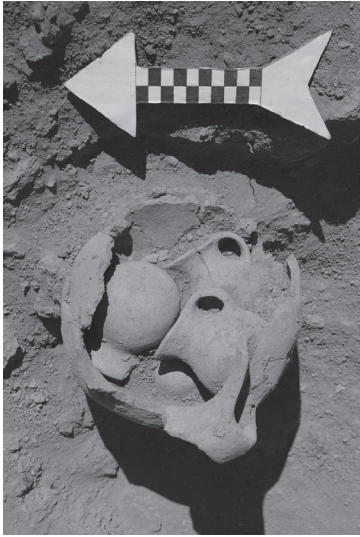

Fig. 6

Fig. 7

Type a	Ware 1	Ware 2	Ware 3	Ware 4	Ware 5	Ware 6
 a ₁	*					
 a ₂			*	*		

Type c	Ware 1	Ware 2	Ware 3	Ware 4	Ware 5	Ware 6
 c ₁	*	*				
 c ₂	*					
 c ₃	*	*		*	*	*
 c ₄	*	*	*		*	
 c ₅	*					
 c ₆	*					*

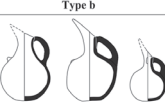

Type b	Ware 1	Ware 2	Ware 3	Ware 4	Ware 5	Ware 6
 b ₁	*	*	*	*		*
 b ₂						
 b ₃	*	*	*	*		*
 b ₄	*	*	*	*		

Fig. 8

Type d	Ware 1	Ware 2	Ware 3	Ware 4	Ware 5	Ware 6
 d ₁	*				*	
 d ₂	*	*				
 d ₃	*	*			*	*

Fig. 9

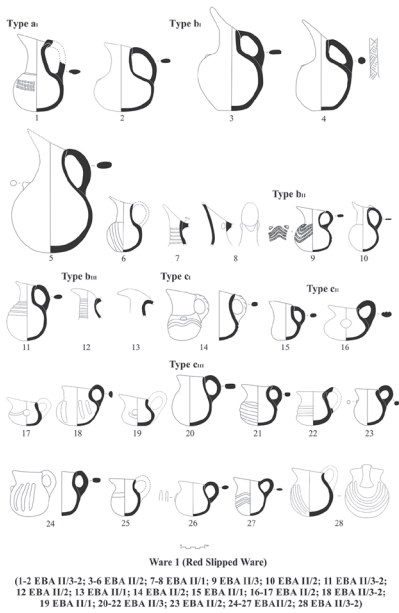

Fig. 10

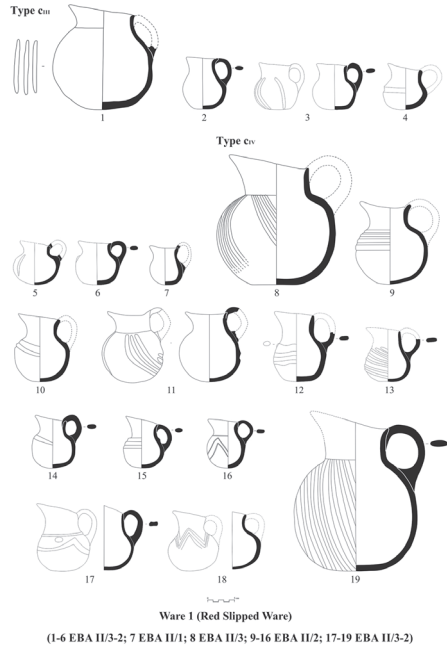

Fig. 11

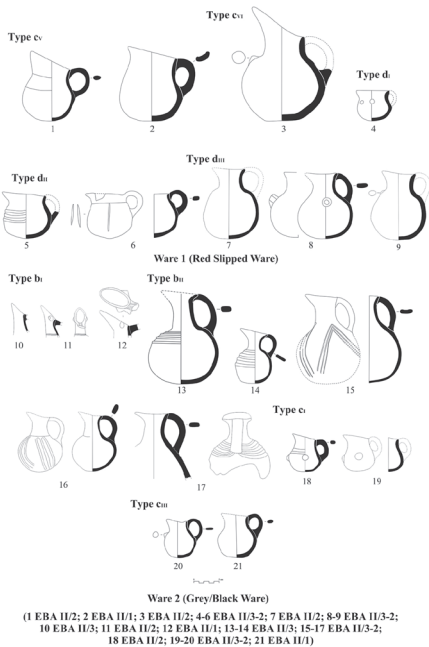

Fig. 12

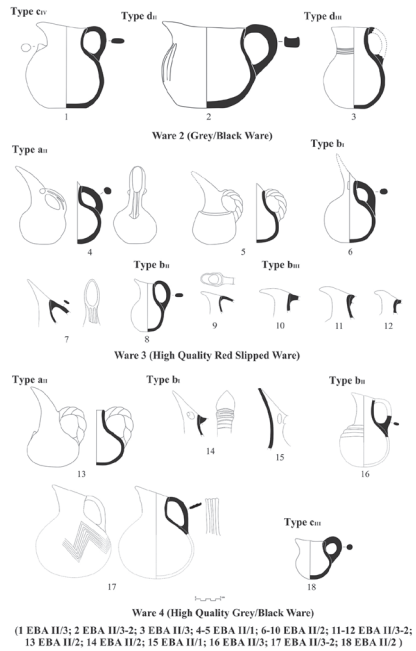

Fig. 13

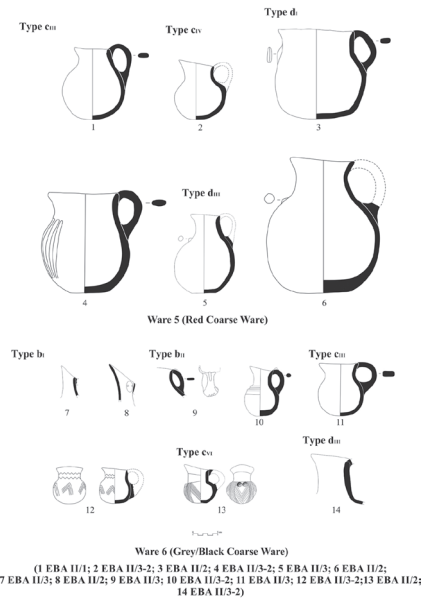

Fig. 14

A BRONZE BOWL WITH SWIVELLING HANDLE FROM ŞARHÖYÜK – DORYLAION

Mahmut Bilge BAŞTÜRK – Elif BAŞTÜRK *

ÖZ

Şarhöyük – Dorylaion’dan Döner Halka Kulplu Tunç Bir Kap

1989 yılından bugüne arkeolojik kazıların devam ettiği Şarhöyük-Dorylaion yerleşmesi, Geç Kalkolitik Çağ’dan MS 12. yüzyıl sonlarına dek neredeyse kesintisiz bir yerleşim silsilesi göstermektedir. Höyük üzerinde temsil edilen kültürel dönemlerden biri de Geç Phryg/Akhamenid Dönem tabakasıdır. Bu tabakanın üzerinde, Geç Klasik – Erken Hellenistik Dönem’e geçişi temsil eden tabakalar açığa çıkarılmıştır. Makalenin konusunu oluşturan döner halka kulplu tunç kabı, Erken Hellenistik Dönem’in en erken tabakaları tarafından az miktarda tahrip edilmiş bir bağlamda tespit edilmiştir. Doğu Akdeniz kökenli bir formun, sınırlı benzer örnekleriyle beraber, Akhamenid Dönem üslup özellikleriyle yorumlandığı ve üretimine devam edildiği anlaşılmaktadır. Merkezi rozet figürü, ağızdaki kısa dil/yumurta dizisi ve hayvan başlı eklentileri ile dikkat çeken kap, MÖ 6. yüzyıl sonundan MÖ 4. yüzyıl başlarına dek tarihlenebilecek özelliklere işaret etmektedir. Ancak, incelenen kabın açığa çıkarıldığı tabakadaki diğer buluntular üzerine yapılan çalışmalar, kabın MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısı ortalarında halen kullanımda olduğunu veya kabın öngörülenden daha geç bir tarihte üretilmiş olabileceğini göstermektedir. Kabın detayları, incelenen eserin Orta/ Geç Akhamenid dönemde henüz net olarak bilemediğimiz bir metal işleme geleneğinin parçası olabileceğini düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dorylaion, Hellenistik, Akhamenid, Pers, Tunç Kap, Geç Klasik Dönem.

ABSTRACT

The ancient site Şarhöyük – Dorylaion/Dorylaeum, being excavated since 1989, exhibits an almost uninterrupted settlement sequence between the Late Chalcolithic period and the end of the 12th century AD. One of the strata represented on the mound is the Late Phrygian / Achaemenian period with Late Classical – Early Hellenistic phases covering the layer. The bronze bowl with a rim band and swivelling handle was unearthed in a context lightly disturbed by the earliest con-

---

* Assoc. Prof. Dr. Mahmut Bilge Baştürk, Anadolu University, Faculty of Humanities, Archaeology Department, Protohistory and Near Eastern Archaeology. Yunussemre Campus, Eskişehir / TURKEY. E-posta: bilgebasturk@gmail.com; mbbasturk@anadolu.edu.tr. Orcid No: 0000-0003-4421-6084
Dr. Elif Baştürk, Ahi Evran University, Faculty of Arts and Sciences, Archaeology Department, Proto-history and Near Eastern Archaeology. Bağbaşı Campus, Kırşehir / TURKEY.
E-posta: elif.basturk@gmail.com. Orcid No: 0000-0003-3937-7779

struction phase of the Early Hellenistic period. The bowl attracts attention with its central rosette medallion, tongue pattern on the rim and animal headed terminals. It recalls the stylistic features of a period between the end of the 6th and the first quarter of the 4th century BC. The study on the context of the bowl, with the help of some intact vessels, suggests a later date, indicating that the bowl was in use or produced during the midst of the second half of the 4th century BC. The details of the bowl may indicate a Middle/Late Achaemenid workmanship, which is yet unknown to us

Keywords: Dorylaion/Dorylaeum, Hellenistic, Achaemenid, Persian, Bronze Bowl, Late Classical.

Rising just to the north-east of modern Eskişehir city centre, Şarhöyük (Dorylaion) is one of the largest mounds in the area, with a diameter of 450 x 400 meters and a height of 17 meters above today's plain level. Thanks to the excavations being carried out since 1989¹, what is left of the necropolis and the outer town, and the mound itself have been protected against the expansion of the modern city (fig. 1).

Recent studies have revealed detailed information on the stratigraphy of the mound, an almost uninterrupted settlement process with eight distinct cultural phases², the earliest beginning with the Late Chalcolithic Period, and the latest belonging to the end of the 12th century AD. The phases before Late Bronze Age have not yet been unearthed with actual architectural layers, but identified with numerous samples of findings³. A new level, ŞH 0 was also added to the stratigraphical sequence, since this level gives data about the very last activities on the mound during the 19th century, with the destruction of Byzantine structures for the railroad construction, until around 1922, with the military trenches dug for the protection of the topographical crest and the commanding height. The periodisation on the mound can be given as follows:

ŞH 0	Late 19 th century – Turkish War of Independence (early 20 th century)
ŞH I	Late Roman / Byzantine period
ŞH II	Roman period
ŞH III	Hellenistic period
ŞH IV	Iron Age
ŞH V	Late Bronze Age
ŞH VI	Middle Bronze Age (no actual architectural layers)

1 Archaeological investigation at Şarhöyük – Dorylaion/Dorylaeum began in 1989, under the direction of M. Darga until 2003, and continued by T. Tüfekçi-Sivas between 2005 and 2012. Current studies at Şarhöyük ares conducted by Eskişehir Eti Archaeological Museum, under the scientific consultancy of M. B. Baştürk. The excavations are supported by Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism, and Anadolu University.

2 Please note that the previous periodisation in the publications refer to seven cultural phases, ŞH I to ŞH VII. For a general stratigraphy and a detailed introduction of the excavations at Şarhöyük, see Tüfekçi-Sivas – Sivas 2014, 151-165; Tüfekçi-Sivas 2018, 97-124. Also see Baştürk et al. 2017, 263-274 and Baştürk 2019 for the stratigraphical sequence.

3 For prehistoric material from the site, see Sivas 2004; Sivas 2009 and Baştürk – Baştürk 2017.

ŞH VII Early Bronze Age (no actual architectural layers)

ŞH VIII Late Chalcolithic period (no actual architectural layers)

In relation with the finding that will be discussed below, the stratigraphy of the Hellenistic period is one of the well-understood and unearthened periods on the mound, despite the permanent continuity of the building activities destructing the previous levels, and creating a real puzzle for solving the sub-stratigraphical phases of the Hellenistic settlement. However, the periodisation within the Hellenistic period can be presented as follows, with the help of the current data, from the excavations carried on the southern slope⁴:

ŞH III.1 Late Hellenistic – Early Roman

ŞH III.2 Late Hellenistic

ŞH III.3 Middle – Late Hellenistic

ŞH III.4 Early – Middle Hellenistic

ŞH III.5 Early Hellenistic

ŞH III.6.1 Early Hellenistic

ŞH III.6.2 Late Classical – Early Hellenistic Transition

Enough evidence of a Phrygian settlement on the mound has been unearthened on the western slopes of the mound, in ŞH IV, exhibiting a Late Phrygian – Middle Phrygian occupation sequence. Both the Middle Phrygian (800-550 BC) and Late Phrygian / Achaemenid (550-330 BC) phases consist of at least two construction phases, accompanied by a number of distinctive cultural features / phases represented by Lydian, Classical and Achaemenian material⁵, but a comprehensive sequence is yet early to establish, due to the lack of detailed and wide-scope excavations within these layers. The bronze bowl that is the focus of this paper was unearthened beneath the layer ŞH III-6-2, which will be discussed below, under the title “stratigraphical context and dating”.

The bowl with a rim band and swivelling handle was unearthened during the 2019 excavation season, and draws attention with its structure and decorative features (fig. 3-4). The bowl was suffering a high amount of corrosion, not only because of the nature of the soil, but also because of the iron object below it, which not only conglutinated to the bowl and increased the amount of rust, but also caused the bowl to crack due to the pressure (fig. 3; fig. 11, d-e). Thanks to the professional team at Eskişehir Eti Archaeology Museum, the bowl could be studied only after a serious restoration – conservation process (fig. 2). The bowl can be examined in separate parts, the bowl itself and the handling set.

4 The stratigraphical phases of the Hellenistic period is being prepared as a separate article by the recent authors.

5 For the Middle and Late Phrygian levels, see Tüfekçi Sivas 2018, 103-104; Baştürk 2019, 572-573.

Bronze Bowl

The circular broad bowl (fig. 3-4) has an inner diameter of 29 cm, and an outer diameter of 31.2 cm, varying between 30.9 and 31.5 cm. With the rim band attached, the diameter can be measured as 31.2 x 32.3 cm. Bearing the crack in mind, the bowl has a circumference of 98 cm (+- 1 cm). It can be considered as shallow, with a height of 5 cm and a depth of 4.4 cm. The inverted and thickened rim has a width varying between 0.5 – 0.6 cm. It is hard to provide an exact number for the thickness of walls, but the numbers vary between 0.2 cm (at the thinnest) and 0.6 (on the upper part). Because of the corrosion, some parts of the bowl have totally lost the bronze composition, and only the corrosion could be measured (fig. 5, a, d). The ratio of height to edge diameter is 1 / 6.2.

The decorative elements (fig. 4) on the bowl were not easy to figure out, because of the corrosion and the lightly chased motifs. No motifs could have been thoroughly identified before three-dimensional computed tomography was executed (fig. 5, a-h), and the results went through computer enhancing as well as photographic techniques (fig. 6). The main decorative element on the bowl is the central lightly chased ten-petal rosette in the tondo, radiating from a central dot (fig. 4, c; fig. 6). The rosette was limited with a circle of 2.9 cm, and a second pattern of eighteen petals surrounds the central rosette. The outer petals were framed by a circle of 11.9 cm. A third circle of 14.6 cm encompasses the whole central decoration, dividing the radius into two, and separating the central decorated half from the undecorated outer half of the bowl. The decoration pattern follows simple geometric ratios: the radius of the inner ring was taken as one unit, the second four units, outer ring encircling the decoration as five (after a gap of one unit), and the inner radius of the bowl is ten units (radiuses: 1.45 cm; 5.95 cm; 7.3 cm; 14.5 cm). The measurements deviate in a range of +- 3 mm, despite the crack and slight smash.

The exterior of the bowl is quite modest, and only a band of lightly chased 78 short tongues bordered by two horizontal lines encircles the external rim (fig. 4, d; fig. 7). One of the tongues seems to be continuing under the rim band, which makes one speculate if it is an error of the production process, or the rim band is a latter attachment. If the rim band is a latter attachment, there must have been total 100 short tongues encircling the bowl, but the authors tend to think this as the lowest possibility (see the discussion on the dating below).

Rim Band

The arced cast rim band, with a thickness of 1.1 to 1.3 cm, was attached to the bowl just below the rim. Despite the poor condition of preservation of the bowl itself, the rim band is very well preserved, possibly because of the thickness and the solid structure. No rivets have been identified, so the attachment was welded directly to the rim wall. A wide bolster added to the welding can be seen below the band (fig. 8), and the traces of the welding process are clearly visible beneath the terminals. The band has

an arc of 32.8 cm, which exactly corresponds to one-third of the total circumference of the bowl (98 cm).

The band was cast with two finials, in the form of calves' heads (fig. 4, a; fig. 9). The calf's head on each terminal has a length of 4.5 cm, and rises from the band with a height of 1.7 cm. The width of the terminal is 1.3 cm, slightly exceeding the width of the band. Relatively big and recessed ears were reclined backwards, placed on each side, slightly above the band, and visible only in profile. Two small pointed comma shaped "eyebrows" nearly in the form of small horns were placed between the protruding forehead and the eye sockets, and a small curved horn is also barely visible on both sides of the neck, between the ears and the eyes (fig. 4, a). The eyes on each sides of the calf's head have a shape of upturned droplets following the curvature of the cheek, and are not frontally visible. Two cavities created on each side of the face highlight the bulge connecting the forehead and the nose. A rounded protrusion forms the nose of the calf, slightly curved downwards and connected to the cheek. Lightly incised vertical grooves beginning beneath the eye socket reach the nose, imitating a "beard".

Two rings, placed 6.8 cm apart from each other, were welded to the rim band for the handle (fig. 8). The thickness of each ring is 0.6 cm, while the inner diameter is 2 cm.

Handle

The "omega" shaped handle with a length of 10.1 cm and 8 cm inner diameter runs through the mentioned handle rings. The solid structure and thickness (0.7 cm at the thinnest, 0.9 cm at the thickest point), seems to have helped a better preservation. The cast handle has two ram head terminals, one placed on each curved end (fig. 4, b; fig. 10). Quite smaller than the calves' heads, each ram's head has a length of 1.9 cm and a height of 1.2 cm. The width from one ear to the other well exceeds the diameter of the handle (fig. 10), with a width of 1.4 cm, making the head noticeable compared to the size of the handle.

The horn of the ram, beginning on the forehead, curved behind the ear, reaches the cheeks with a pointed end. Elliptical ears, covering the horns partially, spread open and are frontally visible. Diamond-shaped eye sockets were placed vertically, and a convex small dot accentuates the eye, which can be seen frontally. A thin ridge, ascending beneath the horn roots, reaches the curved nose, slightly bending to the cheeks.

Stratigraphical Context and Dating

The bronze bowl with swivelling handle was brought to light on the southern slope of the mound, in the trench that has been excavated since 2017, in order to understand the stratigraphical sequence in this area and to compare the other data previously obtained during the earlier excavations. During the 2019 excavation season, the earliest architectural layer of the Hellenistic period, represented by a house with two phases, was unearthed (ŞH III.6). According to the pottery data, stone founded mudbrick

house was built towards the end of the 4th century BC, most probably as a relatively large dwelling (ŞH III.6.2). Sometime after the first construction phase, a series of modifications took place in the house, where the space was divided with secondary mudbrick walls without stone foundations, and the house was used as a “workshop” for daily routine, based on the findings such as an “Olynthus mill”⁶, a series of loom-weights, amphora fragments and a series of other findings. The end of the last phase of the house (ŞH III.6.1) can securely be dated to around 280 BC, with the help of a series of intact vessels (local and imported), and a coin of Lysimachus, all obtained *in situ* from the same stratum, sealed by an earthquake⁷.

Beneath the mentioned ŞH III.6 building – named by the excavators “The Lysimachus House” after the coin – another context was excavated in a quite smaller area. Between the western walls of the house and the western profile of the trench, a triangular sounding containing somewhat earlier pottery findings was revealed. The context was sealed with the debris of a fallen mudbrick wall, and the thickness of the deposit beneath the fallen wall was about 30 - 35 cm (approximately between 810.55 – 810.90 meters above sea level). The context was partly damaged by the stone foundations of the abovementioned house, but some intact pieces, as well as the bronze bowl presented here, were unearthed partly *in situ*, since a floor could be barely detected only in the area where the bowl was found. The findings possibly slid together somewhere from the western unexcavated trench (fig. 11, b). Two bone needles and two “L” shaped iron objects (one beneath the bowl) were also unearthed from the same context (fig. 11, d-e), but none provide a datable data, or a clue about their functions and relations with the bowl or within each other. The iron objects, especially the one beneath the bowl, could have been used as hanging apparatuses, but they are quite thick for such a purpose, when compared to the diameter of the handle. However, the solid massive iron objects might belong to a short trestle or a kind of shelf system related to the broken wall. The bowl would have had fallen from the same wall it was hanged, or from the possible shelf or trestle it was laying on.

Apart from some miscellaneous amorphous sherds and small pieces belonging to the last third of the 4th century BC, two nearly intact vessels, a lekythos and an amphora, draw attention both for the chronological frame of the context.

The first one of these is a middle-sized globular lekythos (fig. 11, a), found just near the western trench profile, within the same archaeological feature. Slightly above the floor level, the lekythos was found just beneath the debris of the fallen wall with some fallen mudbricks around. With the lacking mouth, the preserved height reaches to 20 cm, with a diameter of 16.2 cm, and despite the missing mouth, it is clear the diameter exceeds the mid-height. The fabric is slightly different from local productions, a light olive brown (2.5 Y 5/6) well fired clay, with partially flaked, thin but dark black glaze (GLE Y 1 2.5/N). The form exhibits a relatively developed profile⁸:

6 For the typology and chronology of the “hopper rubber” hand mills known as “Olynthus Mill”, see Flanckel 2003.

7 The study on the mentioned earthquake and the sealed group of findings is still going on, and being prepared as a separate publication.

8 For the stages of form development of globular lekythoi, see Boulter 1953, 80-81, with earlier bibliogra-

the drip-ring is not on the junction of the body and the neck, but placed in the middle of the substantially longer neck. The shoulder is slightly flattened and the lower wall gradually straightened. The strap convex handle was attached to the wall just above the drip-ring. The ring foot, however, has a thick but flaring profile, in contrast to the features of the body, makes one think of a slightly earlier date⁹.

A very close parallel for this artefact (with a straight ring foot) was dated by Sparkes – Talcott, between 325-310 BC¹⁰. Rotroff suggest a wider range for the same sample, noting that while “*this shape was current in the 4th century*”, the context of the piece would allow a date as late as 275 BC¹¹, and dates the mentioned form between 325 – 275 BC consequently¹². Both sources refer to the same black-glazed lekythos neck (P 12702) as the closest parallel, which is dated to mid-4th century BC¹³. Taking the clay, glaze, the foot shape and the closest parallels into consideration, the authors date the lekythos to the last third of the 4th century BC¹⁴.

The second relatively intact vessel sharing the same archaeological context with the bronze bowl is an amphora with the foot missing. The mouth of the vessel was unearthed just beneath the abovementioned debris of the mudbrick wall, and relatively vertical, the amphora was placed on the floor level with some middle-size rubbles, and somehow preserved there, with the fallen bronze bowl (see fig. 12, b, c). Because of the tight triangular shape of the excavation unit (fig. 12, a), the amphora had to be unearthed on the eastern half of the context, where the vessel was found nearly in touch with the bronze bowl, and had to be removed before the bowl could be unearthed (fig. 11, b, d-e; fig. 12, b, c). It is hard to figure out the reason for the placement of a vessel without a foot here, or the general nature of the context, because of the destruction of the upper level and the erosion on the southern slope of the mound. Unfortunately, no indication of any kind of stamping was detected. Lacking the foot (fig. 11, c), the preserved height of the vessel is 57.5 cm, with a diameter of 27.1 cm, which is equal to the height of the upper part (26.6 cm). The out-thickened and rounded rim has an inner diameter of 9.2 cm (10.3 cm externally). The clay with a very dark grey core (GLEYS 1 3/N) is brownish (2.5 Y 3/1), with a dull reddish brown exterior colour (5 YR 4/3). The inclusions are fine sand, fine lime and medium mica.

The amphora was thoroughly examined by S. YU. Monachov, who identified the vessel as of Heraclea Pontica origin, and dated it between 360-350 BC¹⁵. Parallel series of contemporary amphorae from Heraclea Pontica can be compared from

phy; also see Sparkes – Talcott 1970, 150-154; Rotroff 1997, 169-171.

9 The foot of the parallel in Sparkes – Talcott 1970 (see the footnote below), which “*sinks down, loses its flaring profile and becomes a thick lifeless ring*” (Sparkes – Talcott 1970, 152), is slightly different than the Şarhöyük sample, since the latter has a flaring foot.

10 Sparkes – Talcott 1970, 151-152, also see 313, cat.no. 1108: fig. 11, pl. 38.

11 Rotroff 1997, 169.

12 Rotroff 1997, 349, cat.no. 1110, fig. 69, pl. 81. See also p. 455 for the context of the mentioned finding.

13 Fort the incised neck, see Lang 1956, 9, cat.no. 37, pl. 2.

14 Compare the discussion in Boulter 1953, 80-81.

15 Personal conversation with S. YU. Monachov, 8 May 2020. Monachov’s suspicions about the mica temper is worth noting, for mica is indeed not a peculiarity of the southern Pontic amphorae (Monachov 2009, 24).

different sites¹⁶, and a similar mouth profile can be seen on a Heracleian amphora from Gordion¹⁷. It is worth mentioning that the relations between Dorylaion and the Black Sea region can be traced at least back to the 4th century BC, possibly following a similar cultural process with Gordion¹⁸.

The stylistic features of the bowl for a close dating is much more puzzling¹⁹. The development of the form with rim bands and swivelling omega shaped handles are discussed in Matthäus²⁰, and the emergence of the type of this vessel seems to appear in Egypt, during the New Kingdom. During the 8th and 7th centuries onwards, the form spreads to the Northern Mesopotamia and the Mediterranean Basin, and accepted as a contribution and influence of the Phoenician toreutics in the Mediterranean world²¹. Amongst the material studied by Matthäus, comparable parallel forms come from Cyprus, namely Amathus, Idalion and Tamassos, and are dated to Cypro-Archaic period, mostly to CA II²² (625 – 480 BC).

A parallel of Şarhöyük bowl appears amongst the celebrated “Lydian Treasure”, a silver platter from İkiztepe. The bowl was dated to the end of the 6th century BC, with the help of the comparisons to the bronze bowls from Amathus presented by Matthäus, and a bronze bowl in Getty Museum, which will be mentioned below. The bowl from İkiztepe lacks any terminals on the rim band, and the omega-shaped handle has finials in shape of buds²³.

The closest parallel to the Şarhöyük sample is a bronze bowl in the J. Paul Getty Museum (78.AC.403). As a result of looting and disperse, the bowl has no provenance or any clue for a dating. However, the bowl was dated to around 530 BC, with reference to the abovementioned bowls from Amathus and İkiztepe²⁴. Although the form resembles similarities with the mentioned samples, the Getty bowl has a central rosette and animal-head terminals that are lacking on the previous parallels. The central incised decoration with 16 petal rosette in the centre of a larger 32 petal rosette is framed by three concentric rings. Larger than the one on the Şarhöyük bowl, the arc of the rim band covers nearly the half of the circumference of the rim diameter. Both the rim band and the omega-shaped handle has bird-headed terminals²⁵. Since the only

16 For the typology of amphorae from Heraclea Pontica, see Monachov 2003, 123-144, for the parallels to the one studied here, see especially 132-138 and plates 88-93. See also Monachov et al. 2019, especially HP 63-HP 68. For a comparison with the other types, see Monachov – Kuznetsova 2017, 74-75, fig. 4.4, 4.5. For a chart of the basic types of Heracleian amphorae, see Balabanov 2009, pl. 9.

17 Lawall 2009, 162, pl. 95, 5.

18 For the interactions between the Pontic region and Gordion, see Dusinger 2019, 122; Lawall 2012.

19 See Treister 2015, especially pp. 23-24 and notes 1-4 with bibliography, and p. 70 for a short evaluation on the difficulties of dating metal wares belonging to the “Achaemenid period”.

20 Matthäus 1985, 128-132; plates 22-26.

21 Matthäus 1985, 132.

22 Matthäus 1985, 131-132.

23 Özgen – Öztürk 1996, cat.no. 61; see also von Bothmer 1984, cat.no. 57.

24 <https://www.getty.edu/art/collection/objects/8512/unknown-maker-east-greek-patera-east-greek-about-530-bc>. Access date/time: 20.07.2020 / 23.04.

25 Similar bird headed (swan/goose?) terminals on an omega shaped *stula* handle have been published recently from the Late Iron Age stratum of Alaybeyi Höyük, where the terminals were interpreted as Achaemenian influence. For a discussion of similar terminals, see See Altunkaynak – Özdemir 2019,

direct parallel seems to be the Şarhöyük sample for now, the Getty bowl should be reconsidered accordingly.

The simplest form of rosette medallion decoration is quite hard to date, for it can be attested since the 6th millennium BC, and was still in use during the middle ages, and simple sort tongue / egg pattern on the rim is much harder to date on the metal inventory. The simple rosette form can be traced on the pieces from the “Lydian Treasure”, mostly on the handles or under the foots of the jugs, pitchers, goblets, an alabastron, etc²⁶. Short tongue / egg patterns also appear on the shoulders of the bowls amongst the same İkiztepe findings²⁷. A goblet from Erebuni (end of the 5th – beginning of the 4th century), bears a short tongue / egg pattern, accompanied by a sixteen petal rosette²⁸. The same group consists of a rhyton in the shape of a calf’s head, dated to the middle or third quarter of the 4th century BC bears a band decorated with short tongues²⁹. The elaborate silver amphora from Filippovka has a short tongue pattern on the shoulder of the vessel, which is dated to the mid-5th – early 4th century BC³⁰. A band of chased short tongues / eggs or “kymatia” around the rim can be seen on the oinochoe from Toptepe (late 6th or early 5th century BC)³¹.

The most reliable features for a close dating seem to be the animal-head terminals on the rim band and the handle, however, these also recall an earlier date, challenging the date suggested by the associated pottery.

Calf’s head terminals with similar stylistic features can be seen on the material from different contexts, mostly dated to the second half of the 6th – midst of the 5th centuries BC. Most striking ones come from the southern border of Phrygia, amongst the “Lydian treasure”, where we can also find the parallels for the form of the Şarhöyük bowl, two large shallow bronze bowls with swivelling “omega shaped” handles³². Stylistically comparable calf head terminals with long and reclining ears, “comma” shaped eyebrows pointing forwards and detailed “beards” appear on the silver ladles³³, spoon handles³⁴, an incense burner³⁵, and bracelets³⁶. Mostly related to İkiztepe Tumulus, the elaborate findings are dated to the midst of the 6th – beginning of the 5th century BC, taking the destruction of Sardis by the Persians in/around 547/546 BC, and with the *siglos* discovered in the dromos, which can be dated to

---

256-274.

26 Özgen – Öztürk 1996, cat.no. 13, 16, 18-22, 65, 76.

27 Özgen – Öztürk 1996, cat.no. 44, 46-47, 49.

28 Treister 2015, 69, fig. 21-23.

29 Treister 2015, 70, 93, fig. 24-27, especially 27.3.

30 Treister 2010, 238; Yablonsky 2013, cat.no. 358.

31 Cahill 2010, cat.no. 162; Özgen – Öztürk 1996, cat.no. 106.

32 Özgen – Öztürk 1996, 51, fig. 103.

33 For ladles, see Özgen – Öztürk 1996, cat.no. 24-26, 31 with the bibliography in cat.no. 24. Also see “İkiztepe”, same place, 48-52. For the bracelet with calf-head terminal from Kızöldün, see p. 57, fig. 125. See also Muscarella 1988, 313-314, cat.no. 438 and note 2 with bibliography; for possible forgeries of the animal-headed terminals on armlets and bracelets, see Muscarella 2000, 65-67.

34 Özgen – Öztürk 1996, cat.no. 68.

35 Özgen – Öztürk 1996, cat.no. 73.

36 For the one from Gökçeler Tumulus (?), see Cahill 2010, cat.no. 192. See also further notes below.

around 500 BC³⁷, as Late Lydian / Persian. A bronze mirror³⁸ (early 5th century BC?), and a silver ladle³⁹ (5th century BC⁴⁰) from Sardis can be added to these, with handles terminating in a calf's head.

The bracelets with calf-head terminals deserve special note here, for they are the most common findings that are both seen in the hands of the delegations from different regions as “tributes”⁴¹ and found in a series of Achaemenian / Persian contexts, with some variations in style. The impact of the Achaemenian art on the satrapal regions – and beyond – is clear, and can be demonstrated with numerous findings ranging from the “eastern satrapies” such as Oxus treasure⁴², to the Black Sea coasts⁴³, and the Mediterranean, such as Vouni in Cyprus⁴⁴. Achaemenid Period burials from south-eastern Turkey, such as Hacinebi Tepe⁴⁵ and Deve Höyük⁴⁶ cemeteries, exhibit calf-head terminals on bracelets. Hacinebi cemetery is dated to approximately 5th century BC, due to the comparisons with Deve Höyük findings, which give a date between 480 – 380 BC⁴⁷. The wide-spread appearance of the calf figure may point a standardised model, since very similar pieces far from each other show close similarities, such as a golden bracelet with calves' head terminals from Vani⁴⁸ in Georgia may well be compared to a fitting mould unearthed in Persepolis⁴⁹ as discussed by Rehm⁵⁰. The context of Vani golden bracelets was dated to *ca* 400 – 350 BC by Lordkipanidze⁵¹, but the range can also be expanded to the 5th century BC⁵².

Rich burials and findings with strong Achaemenian influence from Vani are worth mentioning here, for the context of the Grave 24 is notably interesting. Among numerous golden, silver and bronze objects⁵³, the burial also includes a silver ladle with wild goat terminals facing each other⁵⁴, which has been compared to the silver ladle with lion terminals in the above mentioned “Lydian Treasure”, in relation to İkiştepe

---

37 See Özgen – Öztürk 1996, 29-30.

38 The mirror is from “Butler Tomb 213” (Butler 1922, 84, fig. 82). See also Cahill 2010, cat.no. 134; Hanfmann 1983, 63.

39 Waldbaum 1983, 146, cat.no. 965, pl. 56.

40 Waldbaum 1983, 146.

41 For the delegations from different nations carrying such bracelets see Schmidt 1953, pl. 27-B, 32-B, 37-A,B, 43-A.

42 For the bracelets and armlets with calf terminals from Oxus Treasure, see Dalton 1905, pl. 17.138, 18.134, 19.140.

43 See Nieling – Rehm 2010, for a comprehensive understanding. See especially Rehm 2010 in the same book for the calves' head bracelets. For a comprehensive study of the Achaemenian or inspired objects from excavated contexts in the northern provinces and its periphery, see Treister 2012.

44 Zournatzi 2017, especially 12-13.

45 Stein 2014, 268, 273, fig. 20.4, HN2279.1, HN 2293, fig. 20.7, HN12123, HN12124; McMahon 1996, fig. 14, c-e.

46 Moorey 1980, fig. 11, 265-280. For stylised ones, fig. 12, 282-285.

47 Mc Mahon 1996, 27; Stein 2014, 272.

48 Miron – Orthmann 1995, 149, cat.no. 148.

49 Schmidt 1957, 79, fig. 16.

50 Rehm 2010, 166, 169, fig. 5-6, also see notes 9 and 63-67 with bibliography.

51 Lordkipanidze 1991, 167.

52 For the discussion, see Kakhidze 2007, 112 with bibliography. Also see Barag 1975, 24-25.

53 See Kacharava – Kvirkevelia 2009, especially 263-305.

54 Kacharava – Kvirkevelia 2009, especially 297, fig.56.

findings⁵⁵ and dated to the 5th century BC (though similar style also appears in the 4th century and the Hellenistic era⁵⁶). The context also hosts four Heracleian amphorae, dated to 390-380 BC⁵⁷, and a Panticapaeian *obol* dated to 340 – 330 BC gives a *post quem* for the burial⁵⁸, in the third quarter of the 4th century BC. The style of this special kind of bracelet seems to appear in the 6th century BC, however, it can well be traced up to the first half of the 4th century BC⁵⁹.

The cast silver handle of an iron knife in the form of a stag, decorated with inlays of gold, unearthed in the central burial 5 of the barrow no. 4 within the early Sarmatian barrows of Filippovka⁶⁰ also has similarities with the calves on the rim band. The beards of the stag represent the “Achaemenid style”, although the details were given by simple vertical lines like those on the calves’ heads on Şarhöyük bowl, accompanied by a circular eye encircled with drop-shaped frame, similar to the Şarhöyük sample⁶¹. The piece was most probably produced by a provincial workshop, inspired by an earlier genuine item, and has been dated to 5th century BC⁶² - 4th century BC⁶³.

Commentary

The bronze bowl of Şarhöyük with a rim band and an omega-shaped swivelling handle exhibits a series of different aspects merged on a single artefact. The form of the vessel seems to be of Phoenician origin, spreading through the Mediterranean since the 7th century BC⁶⁴. However, at the very first sight, the Şarhöyük bowl (with the Getty sample mentioned above), exhibits some typical features that can be compared to the Achaemenid or Achaemenid-inspired toreutics. The utilisation of an earlier Phoenician form with Achaemenid-style decoration and applications is inspiring, and makes one think a result of interculturalisation during the Persian hegemony. The same phenomena can be traced amongst the “Lydian Treasure” with samples of Lydian/Persian hybridisation⁶⁵, such as Persian decorative details applied to traditional Lydian pottery shapes⁶⁶. The impact of the Persian cultural tradition was not immediately overthrown by Alexander at all, but, in Sardis for example, Achaemenid bowls continued to be a common drinking vessel during the Hellenistic period⁶⁷.

Since the Achaemenid style terminals remind of a late 6th – mid 5th century date,

55 Özgen – Öztürk 1996, cat.no. 30.

56 See Özgen – Öztürk 1996, 86, “ladles” for later references.

57 Kacharava – Kvirkvelia 2009, 295, fig. 50, a; fig. 54.

58 Kacharava – Kvirkvelia 2009, 304-305, fig. 62, a. See also Treister 2012, 38-42, and note 64 for chronology.

59 For an earlier evaluation for the bracelets and other contexts, see Amandry 1958, for the dating of the bracelets, see especially 20-21.

60 Shemakhanskaya et al. 2009.

61 Shemakhanskaya et al. 2009, col. pl. 1-2.

62 Shemakhanskaya et al. 2009, 215, with bibliography on analogies of similar heads. For the dating, see p. 219.

63 See Treister et al. 2010, 83 for the discussion on dating. See also Yablonsky 2013, 53-54.

64 Matthäus 1985, 132.

65 For a comprehensive study of the Lydian elements synthesized in Achaemenid art, see Miller 2007.

66 Miller 2007, 50.

67 Dusinberre 1999, 94; Rotroff – Oliver 2003, 61-63.

the stylistic details of the Şarhöyük piece, especially the calves' heads, reject a direct parallelism. First of all, the dimensions of the above mentioned terminals are about 1.5 – 2.5 cm in length, which is nearly the half of those on Şarhöyük bowl, which is quite reasonable, for the mentioned artefacts belong to a much more smaller spectrum, such as bracelets, armllets etc. The thick rim band with relatively robust terminals should belong to another group of casting repertoire, such as cauldrons, buckets or large vessels such as jugs⁶⁸, which is not clearly visible within the archaeological inventory. The dimensions of the rams' heads on the handle slightly resemble the wild goat / ram terminals from Late Lydian / Achaemenid or related contexts, but the overall preservation and the workmanship disables a direct analogy.

The second question is the mostly rudimentary workmanship of the artefact. Although the corrosion has a deep impact on the preservation of the piece, especially on the central incised rosette motif and the uneven tongue/egg pattern on the rim, the elementary level is apparent when compared to the silver or golden artefacts, mostly produced following the “court-style”. Both the calves' and ram' eyes draw attention with their distinct orientation. Calves' big eyes in shape of upturned droplets show a different orientation than the pieces mentioned above, and the rams' eye diamond-shaped sockets, placed vertically on the face, seem quite sloppy. The supposedly eyebrows of the calf had nearly taken a shape of short horns placed on the forehead, and the outlined beard leading to the ears were given just as vertical grooves, in contrast to the abovementioned calf representations.

The context of the artefact gives a time span between 360/350 BC and the end of the third quarter of the 4th century BC, beneath the securely dated ŞH III.6.1 and ŞH III.6.2 phases, the first belonging to the time of Lysimachus, and the second slightly earlier, pointing the last decades of the 4th century BC. Apart from the datable intact vessels discussed above, the general assembly of the findings and stratigraphical data suggest a date sometime around 330/320 BC, indicating the very end of the Achaemenid period, in contrast to the abovementioned loose analogies with the golden or silver prestige items. Although the form of the bowl gives a rather earlier date, the attachments can be dated between 5th to the end of the 4th centuries BC, as noted above. Since the precious metal vessels can be used for long times, it is not hard to suggest that the Şarhöyük bowl would have been in use for an obscure period, and probably belongs to an unknown date earlier than the context dated to the last third of the 4th century BC. The authors suggest a date as the first quarter of the 4th century BC, but the range can be expanded to the very last decades of the 5th century BC. However, one should also consider that the bowl and the context can well be contemporary, since we know that at least some of the Achaemenian metal vessel forms were still being locally produced (for example in Egypt) during the second half of the 4th century BC⁶⁹.

Since we do not have enough historical evidence for the situation at Şarhöyük during the 5th and 4th centuries BC, the archaeological evidence demonstrates a settlement process with cultural interactions characterised by Late Phrygian, Lydian, Classical

68 For handles with animal heads on jugs, see Özgen – Öztürk 1996, cat.no. 14-15.

69 Lefebvre 1923, pls. 7-8.

and Achaemenian material⁷⁰. The existence of Black Figure, Red Figure, Marbling Ware and Black Lustrous Ware in large numbers accompanied by Achaemenid “Tulip Bowls” suggests strong relationships between Şarhöyük and Lydia, as well as the Greek World, during the Persian hegemony. The location of the site is quite suitable for this, for it allows direct access from Phrygia proper both to the Lydian heartland and to Daskyleion/Dascylium, the satrapal centre of the Hellespontine Phrygia. Recent investigations in Kütahya – Seyitömer (about 70 km southwest of Şarhöyük) have already revealed a strong Achaemenian occupation with two main phases belonging to the 5th and 4th centuries BC⁷¹, with material comparable to Şarhöyük, especially from the 4th century BC layer (Seyitömer III-A). Although the literary evidence is scarce, it is not hard to imagine a vivid life in the region during the 4th century BC.

Further study in the contexts of 5th and 4th centuries BC Şarhöyük / Dorylaion will surely add valuable information to our understanding of the “Late Achaemenid” or/and “Late Classical” local cultures in Anatolia, especially the last phase of the “Iron Ages”, and the transition to the Hellenistic era. The finding itself already stands as a serious warning for the datings and “stylistic chronologies” provided according to the material without reliable archaeological and stratigraphical evidence.

Note: The authors are fully aware of some similar bronze vessels with somewhat similar rosettes in the tondo, similar rim bands and “omega shaped” handles with terminals, appearing -and disappearing- in the “antique markets/bazaars” or “dealers’ auctions” labelled as “Achaemenian / Persian”, and do strongly refuse taking the looted material without provenance into consideration for the evaluation of an excavated material.

Acknowledgements

The authors wish to thank to the Ministry of Culture, General Directorate of Monument and Museums, and E. Yurt, Director of the Eskişehir Eti Archaeology Museum, for providing the necessary permissions for the analysis. The main credit belongs to S. Okumuş-Tek, İ. Taşdemir, E. Bürkük and E. Erol, specialists in the restoration-conservation laboratory of the museum, who had literally resuscitated the bowl. We are indebted to S. YU. Monachov for sparing his time to evaluate the amphora and for his precious contribution. Thanks to Eskişehir Özel Anadolu Hastanesi, especially L. Bilir MD, and technician E. Yattıkalmaz, the tomographic analysis of the bowl could have been realised. We also thank to N. Ayaçlar and B.S.A. Oransay, for sharing their opinions generously on the dating.

70 For a study on the Iron Age pottery traditions at Şarhöyük and surrounding regions, see Kaya 2019. For the Late Iron Age material from Şarhöyük, see p. 142-143, plates 54-60; 88-94.

71 Coşkun 2015, 35-60. See also Coşkun 2017.

Bibliography and Abbreviations

Altunkaynak – Özdemir 2019

Altunkaynak, G. – Özdemir, M. A., “Alaybeyi Höyük Demir Çağ Buluntuları – Alaybeyi Höyük Iron Age Layers and Finds”, Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük (ed. G. Altunkaynak), Ankara, 183-274.

Amandry 1958

Amandry, P., “Orfèvrerie Achéménide”, *Antike Kunst*, 1. Jahrg., H. 1. 9-23.

Balabanov 2009

Balabanov, P., “The Origin of Amphorae with Englyphic Stamps”, *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea* (ed. D. K. Tezgör – N. Inaishvili), *Varia Anatolica* 21, 19-22.

Barag 1975

Barag, D. P., “Rod-Formed Kohl-Tubes of the Mid-First Millennium B.C.”, *Journal of Glass Studies* 17, 23-36.

Baştürk 2019

Baştürk M. B. “Stratigraphic Sequence at Şarhöyük/Dorylaion: An Overview”, *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period* (ed. G. R. Tsetsckladze), *Colloquia Antiqua* 24, 561-580.

Baştürk et al. 2017

Baştürk, M. B. – Arslan, A. – Baştürk, E. – Yedidağ, T.Y., “Dünden Bugüne Şarhöyük (Dorylaion): 2015 Sezonu”, *KST* 38/3, 263-274.

Baştürk – Baştürk 2017

Baştürk, M. B. – Baştürk, E., “Şarhöyük – Dorylaion Kazılarında Tespit Edilen Erken Tunç Çağı Çanak Çömleği”, *Arkeoloji Dergisi* 22, 187-211.

Boulter 1953

Boulter, C., “Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora”, *Hesperia* 22/2, 59-115.

Butler 1922

Butler, H. C., *Sardis I: The Excavations, Part 1: 1910-1914. Publications of the American Society for the Excavation of Sardis 1*, Leiden.

Cahill 2010

Cahill, N. D. (eds), *The Lydians and Their World / Lidyalılar ve Dünyaları*, İstanbul.

Coşkun 2015

Coşkun, G., “Achaemenid Period Settlement (Layer III)”, *Seyitömer Höyük I* (ed. N. Bilgen), İstanbul, 35-60.

Coşkun 2017

Coşkun, G., “İç-batı Anadolu’daki Bir Akhaemenid Dönem Yerleşiminin Karakterizasyonu: Seyitömer Höyük”, *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekan (Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu* (ed. G. Coşkun), *Kütahya 10-12 Ekim 2016*), Ankara, 167-181.

Dalton 1905

Dalton, O. M., *The Treasure Of The Oxus with other Objects from Ancient Persia and India*, London.

Dusinberre 1999

Dusinberre, E. R. M., “Satrapal Sardis: Achaemenid Bowls in an Achaemenid Capital”, *AJA* 103/1, 73-102.

Dusinberre 2019

Dusinberre, E. R. M., “The Collapse of Empire at Gordion in the Transition from the Achaemenid to the Hellenistic World”, *Anatolian Studies* 69, 109-132.

Flankel 2003

Flankel, R., “The Olynthus Mill, Its Origin, and Diffusion: Typology and Distribution”, *AJA* 107.1, 1-21.

Hanfmann 1983

Hanfmann, G.M.A., “Lydian Burial Rites and Beliefs”, *Sardis from Prehistoric to Roman Times: Results of the Archaeological Exploration of Sardis, 1958–1975* (ed. G. M. Hanfmann – W. E. Mierse), Cambridge, 62-66.

Kacharava – Kvirkvelia 2009

- Kacharava, D. – Kvirkvelia, G., “Recent Archaeological Finds on the Upper Terrace of the Vani Site”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 14, 237-315.
- Kakhidze 2007 Kakhidze, A., “Iranian Glass Perfume Vessel from the Pichvnari Greek Cemetery of the Fifth Century BC”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 13, 109-115.
- Kaya 2019 Kaya, Y., İç Kuzebatı Anadolu Bölgesi Demir Çağ Seramik Gelenekleri, Unpublished MA Dissertation presented to Anadolu Üniversitesi and Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.
- Lang 1956 Lang, M., “Numerical Notation on Greek Vases”, *Hesperia* 25.1, 1-24.
- Lawall 2009 Lawall, M. L., “Pontic, Aegean and Levantine Amphorae at Gordion”, *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea* (ed. D. K. Tezgör – N. Inaishvili), *Varia Anatolica* 21, 159-165.
- Lawall 2012 Lawall, M. L., “Pontic Inhabitants at Gordion?”, In: Rose, C.B (eds.), *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas, Gordion Special Studies* 7, 219-224.
- Lefebvre 1923 Lefebvre, G., *Le tombeau de Petosiris 3: Vocabulaire et Planches*, Cairo.
- Lordkipanidze 1991 Lordkipanidze, O., “Vani: An Ancient City of Colchis”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 32/2, 151-195.
- Matthäus 1985 Matthäus, H., *Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern (Prähistorische Bronzefunde II, 8.)*, Beck, Munich.
- McMahon 1996 McMahon, A., “Achaemenid-Hellenistic Occupation at Hacinebi”, *Uruk Colonies and Anatolian Communities: An Interim Report on the 1992-1993 Excavations at Hacinebi, Turkey* (ed. G. J. Stein – R. Bernbeck – C. Coursey – A. McMahon – N. F. Miller – A. Misir – J. Nicola – H. Pittman – S. Pollock – H. Wright), *AJA* 100/2, 222-229.
- Miller 2007 Miller, M.C., “The Poetics of Emulation in the Achaemenid World: The Figured Bowls of the ‘Lydian Treasure’”, *Ancient West and East* 6, 43-72.
- Miron – Orthmann 1995 Miron, A. – Orthmann, W. *Unterwegs zum goldenen Vlies. Archäologische Funde aus Georgien, Saarbrücken.*
- Monachov 2003 Monachov, S.YU., *Греческие Амфоры В Причерноморье. Типология Амфор Ведущих Центров-Экспортеров Товаров В Керамической Таре (Grecheskiye Amfory V Prichernomor'ye. Tipologiya Amfor Vedushchikh Tsentrov-Eksporтеров Товаров V Keramicheskoy Tare)*, Moscow/Saratov.
- Monachov 2009 Monachov, S. Y. U., “New Series of Amphorae from Southern Pontic Poleis 4th – First Third of the 3rd Centuries B.C.”, *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea* (ed. D. K. Tezgör – N. Inaishvili), *Varia Anatolica* 21, 23-27.
- Monachov et al. 2019 Monachov S. Y. U. – Kuznetsova E. V. – Chistov D. E. – Churekova N. B., *Античная Амфорная Коллекция Государственного Эрмитажа VI–II вв. до н.э., Каталог (The ancient amphorae collection of The State Hermitage Museum 6th – 2th c. BC, Catalogue)*. Saratov.

Monachov – Kuznetsova 2017

Monakhov, S. Y. U. – Kuznetsova, E. V., “Overseas Trade in the Black Sea Region from the Archaic to the Hellenistic Period”, *The Northern Black Sea in Antiquity: Networks, Connectivity, and Cultural Interactions* (ed. V. Kozlovskaya), Cambridge, 59-99.

Moorey 1980

Moorey, P. R. S., *Cemeteries of the first millennium B.C. at Deve Hüyük, near Carhemish, salvaged By T. E. Lawrence and C. L. Woolley in 1913* (with a Catalogue Raisonné of the objects in Berlin, Cambridge, Liverpool, London, and Oxford). BAR, Oxford.

Muscarella 1988

Muscarella, O. W., *Bronze and Iron: Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York.

Muscarella 2000

Muscarella, O. W., *The Lie Became Great: The Forgery of Near Eastern Cultures*, Groningen.

Nieling – Rehm 2010

Nieling, J. – Rehm, A., *Achaemenid Impact in the Black Sea*, Communication of Powers. Aarhus.

Özgen – Öztürk 1996

Özgen, İ. – Öztürk, J., *Heritage Recovered. The Lydian Treasure*, İstanbul.

Rehm 2010

Rehm, E., “The Classification of Objects from the Black Sea Region Made or Influenced by the Achaemenids”, *Achaemenid Impact in the Black Sea*, Communication of Powers (ed. J. Nieling – E. Rehm), Aarhus, 161-194.

Rotroff 1997

Rotroff, S. I., *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material. The Athenian Agora, Vol. 29*, Princeton.

Rotroff – Oliver 2003

Rotroff, S. I. – Oliver, A. Jr., *The Hellenistic Pottery from Sardis: The Finds through 1994*, Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 12, London.

Schmidt 1953

Schmidt, E. F., *Persepolis I. Structures, Reliefs, Inscriptions*. Oriental Institute Publications 68, Chicago.

Schmidt 1957

Schmidt, E. F., *Persepolis II. Contents of the Treasury and other Discoveries*. Oriental Institute Publications 69, Chicago.

Shemakhanskaya et al. 2009

Shemakhanskaya, M. – Treister, M. – Yablonsky, L. T., “The Technique of Gold Inlaid Decoration in the 5th-4th centuries BC: Silver and Iron Finds from the Early Sarmatian Barrows of Filippovka, Southern Urals”, *ArcheoSciences* 33, 211-220.

Sivas 2004

Sivas, H., “Eskişehir’den İlk Tunç Çağına Ait İki Pişmiş Toprak Kadın Figürini”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1-2, 229-234.

Sivas 2009

Sivas, H., “Eskişehir’den İlk Tunç Çağı’na Ait İki Pişmiş Toprak Kadın Figürini”, *Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea* (ed. H. Sağlamtimur – E. Abay – Z. Derin – A. Ü. Erdem – A. Batmaz – F. Dedeoğlu – M. Erdalkıran – M. B. Baştürk – E. Konakçı), İstanbul, 627-631.

Sparkes – Talcott 1970

Sparkes, B. A. – Talcott, L., *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, The Athenian Agora, Vol. 12, Oxford.

Stein 2014

Stein, G. J., “Persians on the Euphrates? Material Culture and Identity in Two Achaemenid Burials from Hacinebi, Southeast Turkey”, *Extraction and Control:*

- Studies in Honor of Matthew W. Stolper (ed. M. Kozuh – W. Henkelman – C. Jones – C. Woods), *Studies in Ancient Oriental Civilization* number 68, Chicago, 266-286.
- Treister 2010 Treister, M., ““Achaemenid” and “Achaemenid-inspired” Goldware and Silverware, Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire”, *Achaemenid Impact in the Black Sea, Communication of Powers* (ed. J. Nieling – E. Rehm), Aarhus, 223-279.
- Treister 2012 Treister, M., “Проблемы хронологии произведений ахеменидской тореvтики, ювелирного дела и стеклянных сосудов. Опорные комплексы”, In: Treister, M. – Yablonsky, L.T. (eds.), *Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V–III вв. до н.э.) 1* (*Einflüsse der achämenidischen Kultur im südlichen Uralvorland* (5. — 3. Jh. v. Chr.) 1), *Древняя Тореvтика И Ювелирное Дело В Восточной Европе* 5, Moscow, 35-49.
- Treister 2015 Treister, M., “A Hoard of Silver Rhyta of the Achaemenid Circle from Ereбuni”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 21, 23-119.
- Treister et al. 2010 Treister, M. – Shemakhanskaya, M. – Yablonsky, L. T., “Ахеменидская (?) Серебряная Рукоять Ножа в Форме Фигуры Оленя из Филипповки”, *Российская Археология* 3 (“*Akhemenidskaya (?) Serebryanaya Rukoyat' Nozha v Forme Figury Olenya iz Filippovki*”, *Rossiyskaya Arkheologiya* 3), 73-85.
- Tüfekçi-Sivas – Sivas 2014 Tüfekçi-Sivas, T. – Sivas, H., “Şarhöyük/Dorylaion Kazıları 2005-2012”, *KST* 35/3, 151-165.
- Tüfekçi-Sivas 2018 Tüfekçi-Sivas, T., “Excavations at Dorylaion/Şarhöyük in Phrygia Epiktetos”. In Tsetskhladze, G.R. (ed.), *Pessinus and Its Regional Setting*, vol. 1. *Colloquia Antiqua* 21, 99-127.
- Waldbaum 1983 Waldbaum, J. C., *Metalwork from Sardis: The Finds through 1974. Sardis Monograph* 8. Cambridge.
- von Bothmer 1984 von Bothmer, D., *A Greek and Roman Treasury. The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 42, New York.
- Yablonsky 2013 Yablonsky, L.T., *Золото сарматских вождей. Элитный Некрополь Филипповка 1, по Материалам Раскопок 2004-2009 гг. (Zoloto Sarmatskikh Vozhdey. Elitnyy Nekropol Filippovka 1, po Materialam Raskopok 2004-2009 gg.)*, Moscow.
- Zournatzi 2017 Zournatzi, A., “The Vouni Treasure and monetary practices in Cyprus in the Persian period”, *Coinage/Jewellery. Uses Interactions Symbolisms from Antiquity to the Present* (ed. K. Liampi – C. Papaevangelou-Genakos – D. Plantzos), *International Conference Proceedings, Ios, 26-28 June 2009, Athens*, 159-178.

Fig. 1 Location of Şarhöyük – Dorylaion

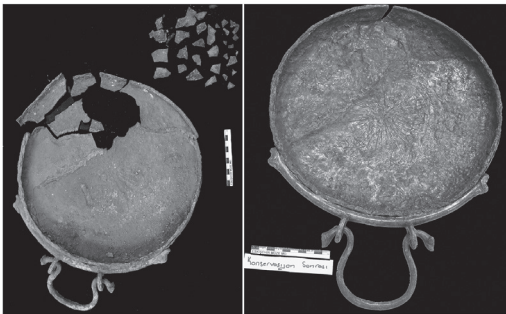

Fig. 2 Bronze bowl before and after the restoration – conservation process at Eskişehir Eti Archaeology Museum.

Fig. 3 The bronze bowl, rim band and swivelling handle.

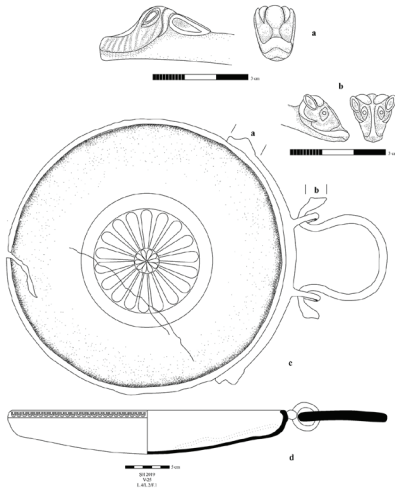

Fig. 4 a. calf attachment b. ram attachment, c. interior drawing of the bowl, d. section drawing. Drawings: Bahar Köse, Yeliz Kaya.

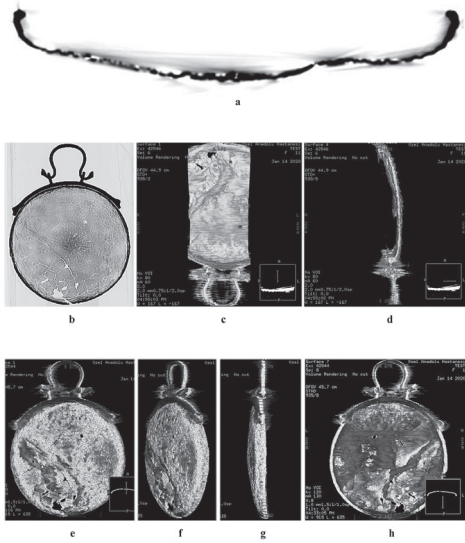

Fig. 5 a. tomographic section scanning, b. x-ray result, c-d. 3D section scanning, e-h. 3D computed tomography.

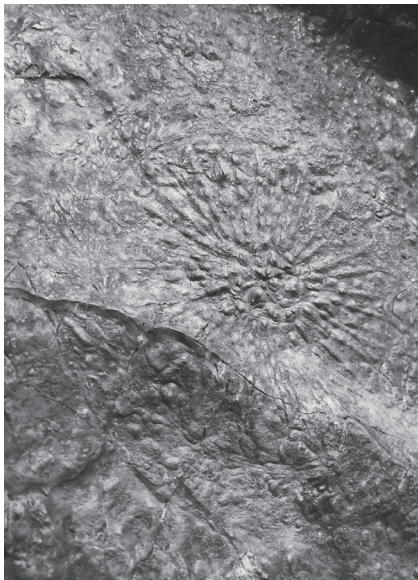

Fig. 6 Computer enhanced photography of the central rosette.

Fig. 7 Short tongue/egg pattern on the rim.

Fig. 8 Rim band and the details of the welding.

Fig. 9 Details of the calf's head terminal.

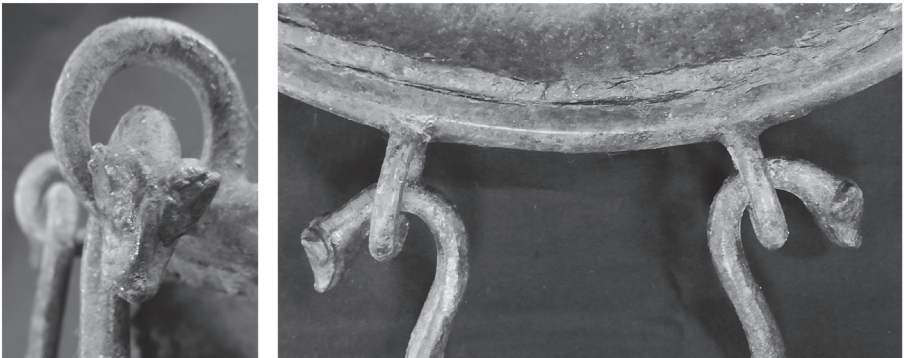

Fig. 10 Ram's head attachments on the handle.

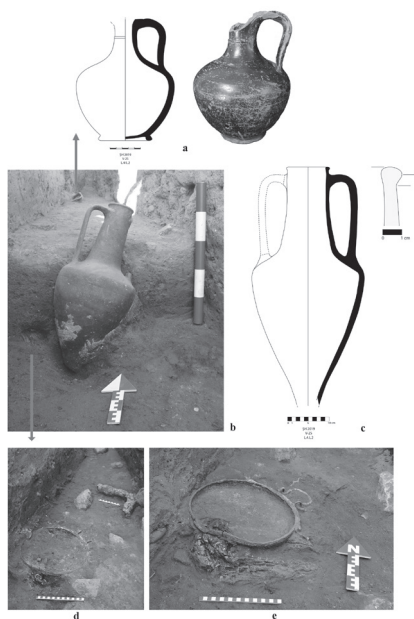

Fig. 11 a. globular lekythos, b. general appearance of the context, c. Heracleian amphora, d-e. unearthing the bowl and the iron object beneath

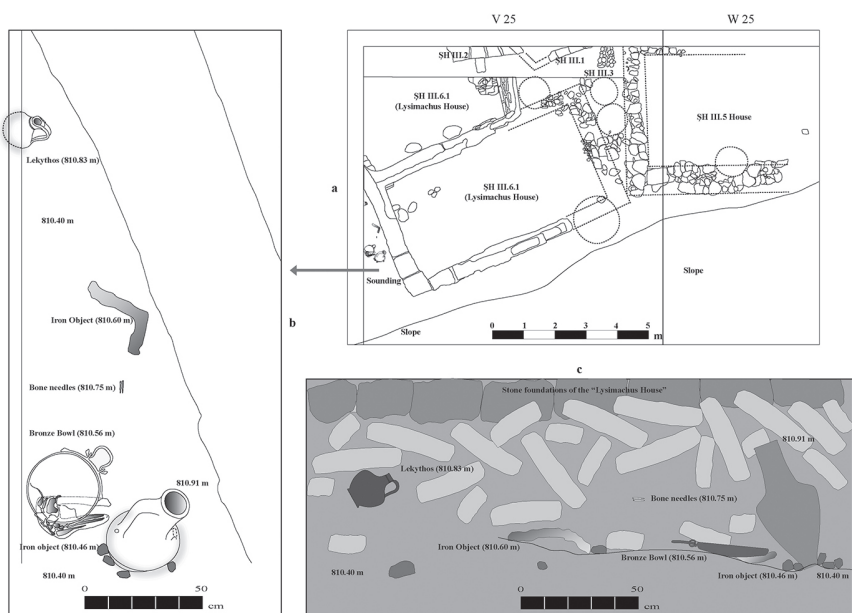

Fig. 12 a. plan of the Hellenistic layers with the mentioned context, b. close plan of the context in the sounding, c. schematic section drawing of the context (from west).

TİLBAŞAR ERKEN TUNÇ ÇAĞI PİŞMİŞ TOPRAK FİĞÜRİNLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Elif GENÇ *

ABSTRACT

An Evaluation on the Early Bronze Age Terracotta Figurines of Tilbaşar

The Early Bronze Age terracotta figurines unearthed during four-year rescue excavations between 2015 and 2018 in the Southern Lower Town of Tilbaşar, which is located near the Gündoğan neighborhood of the Oğuzeli town in the province of Gaziantep, are the main theme of this study. Of the 36 figurines in total, 10 are have an anthropomorphic form and the other 26 are formed in a zoomorphic style. All of the figurines are handmade. Almost all of them are broken. Only 19 figurines could be related to the stratum. These came from the contexts belonging to the last two layers of the Early Bronze Age (Levels 4 and 5, 2.300/2.200-2.100/2.050 BC) extending from the street and its surroundings. Others are finds from uncertain contexts. Anthropomorphic figurines are divided into two main types in terms of face, neck, and hairstyles (Type 1 and Type 2). In Type 1, the design is characterized by short notches, as in Type 2, body details were created by adding clay pieces. Type 2 has also four subtypes. Simply hand-made zoomorphic figurines consist of four-legged bovine animal models. The zoomorphic figurines, which probably represent a bull, have two subtypes, roughly shape and elaborately prepared ones. The discovery of a large number of terracotta figurines during the rescue excavations at Tabqa and Tishrin Dam projects in the Middle Euphrates region of Syria increased the number of studies on this subject. The majority of the Early Bronze Age figurines, most of which have been published, consist of fragments. The number of those who are intact is few. The Tilbaşar anthropomorphic figurines show similarities with the figurines of MAI 2-3, MA II-III and MA V 2a, which are described by Leila Badre as the Euphrates ones, and with the figurines MEFT A 01a and MEFT A 02 of Ferhan Sakal. These consist of male and female figurines with the pillar-shaped lower body, standing, hands-on chest or short arms, distinctive hair and necklace decoration. The terracotta figurines are spread across a wide geography including the Euphrates valley and also the area between the Balikh and Habur River valleys. The core area of this type is the Tabqa region between Tell es-Sweyhat and Tall Bi'a. Figurines are seen in the region during the second half of the 3rd millennium BC. The standardization process of the Early Bronze Age pottery of the Middle Euphrates valley is also observed in the terracotta figurines. The only ancient site in Turkey, including many subtypes of the MEFT A 02 figurines as the regional representatives with the pillar-shaped lower body, flat upper body, distinctive shoulders, elaborate hairstyle, and neckwear is Tilbaşar. There is no difference between this type and the type 2 of Tilbaşar in terms of production technique and stylistic features. These arti-

---

* Dr. Elif Genç, Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 01330 Balcalı/Adana-TR. E-posta: egenc@cu.edu.tr. Orcid No: 0000-0003-0508-7267.

facts should represent the products of regional art as if they were handed by the same master. The figurines are defined as objects that serve a range of purposes from liturgical objects of temples to personal belongings and are unearthed in the public and the domestic areas. The distribution of the Middle Euphrates-type Early Bronze Age figurines in the settlement indicates that they mostly came from private residences and public areas. Tilbaşar figurines also came from residences and public areas of the quarters located near the city wall of the Lower Town, all having secular characteristics. The figurines from the latest two layers of the Early Bronze contexts in Tilbaşar indicate common features with the Middle Euphrates valley settlements in terms of stylistic features, finding condition and history. Tilbaşar figurines present a production similar to the clay repertoire of the Middle Euphrates valley (between Tishrin and Tabqa) in Syria and also reflects the common belief system and visual art of this region. In this study it is not aimed to discuss the meaning and iconography of figurines; the study deals with their typology, their distribution in the settlement and geographic spread.

Keywords: Tilbaşar, Early Bronze Age, Middle Euphrates Valley, Figurine, Terracotta.

ÖZ

Gaziantep ili, Oğuzeli ilçesi, Gündoğan mahallesi yakınlarında yer alan Tilbaşar'ın Güney Aşağı Şehri'nde, 2015-2018 yılları arasında dört yıl süren kurtarma kazıları sırasında ele geçen Erken Tunç Çağı'na ait pişmiş toprak figürinler bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Toplam 36 adet figürinden 10'u insan, 26'sı hayvan biçimindedir. Bunların tamamına yakını kırıktır. Figürinlerden sadece 19'u tabakaya bağlı olarak ele geçmiştir. Bunlar Erken Tunç Çağı'nın son iki tabakasına ait (4. ve 5. tabaka, MÖ 2.300/2.200-2.100/2.050) mekânlardan, sokak ve çevresinden gelmiştir. Diğerleri yüzey ve tabaka dışı buluntulardır. İnsan figürinlerini yüz, boyun ve saç tasarım biçimi bakımından iki ana tipe ayırmak mümkündür (Tip 1 ve Tip 2). Tip 1'de söz konusu tasarım kısa çentiklerle düzenlenirken, Tip 2'de vücut detayları kil parçalarının eklenmesi ile oluşturulmuştur. Tip 2 ayrıca kendi içinde dört alt tipe ayrılabilir. Basitçe elde şekillendirilen hayvan figürinleri dört ayaklı sığır türü hayvan modellerinden oluşur. Olasılıkla boğayı temsil eden hayvan figürinleri kabaca şekillendirilenler ve özenli hazırlananlar olmak üzere iki alt tipe sahiptir. Suriye'nin Orta Fırat bölümünde inşa edilen Tabqa ve Tishrin Baraj bölgesi kazıları sırasında çok sayıda pişmiş toprak figürinin ele geçmesi, bu konu ile ilgili çalışmaların sayısını arttırmıştır. Çoğu yayımlanmış olan Erken Tunç Çağı figürinlerinin büyük bölümü gövde parçalarından kırılmış olup, sağlam örnek sayısı fazla değildir. Tilbaşar insan figürinleri Leila Badre'nin Fırat Bölgesi figürinleri olarak tanımladığı MAI 2-3, MA II-III ve MA V 2a ile Ferhan Sakal'ın MEFT A 01a ve MEFT A 02 figürin tipleri ile benzerlikler göstermektedir. Ayakta durur pozisyonda gösterilen insan figürinlerinin gövdeleri sütun biçimli olup, küt biçimlendirilmiş kollara veya göğüs hizasında ellere sahiptir. Kadın ve erkeği temsil eden figürinlerin saçları ve boyunlarındaki koşyeleri belirgindir. Pişmiş toprak figürinler Orta Fırat Vadisi boyunca, Balikh ve Habur Nehir Vadileri arasında kalan alan da dahil olmak üzere geniş bir coğrafyada yayılım gösterir. Söz konusu figürin tipleri Suriye'de Tell es-Sweyhat ve Tall Bi'a gibi Tabqa Barajı kazılarında diğer yerlere nazaran sayıca daha fazladır ve bölgede MÖ 3. binin ikinci yarısı boyunca görülmektedir. Orta Fırat Erken Tunç Çağı çanak-çömleğinde görülen standartlaşma, söz konusu bölgenin pişmiş toprak figürinlerinde de gözlenmektedir. Sütun benzeri alt gövde, yassı üst gövde, belirgin omuz, zengin saç modeli ve boyun takıları bakımından bölgesel stili temsil eden MEFT A 02 tipi figürinlerinin Türkiye sınıırı içinde birçok alt tipini bir arada barındıran tek yerleşim yeri Tilbaşar'dır. Söz konusu figürin tipi ile Tilbaşar'ın Tip 2 figürini arasında üretim tekniği ve üslup özellikleri bakımından hiçbir fark yoktur. Bunlar aynı ustanın elinden çıkmış gibi bölgesel sanatın ürünlerini temsil ediyor olmalıdır.

Figürinler, ibadet nesnelere kadar bir dizi amaca hizmet eden, kamusal ve halkın yaşam alanlarından ele geçen objeler olarak tanımlanır. Orta Fırat Erken Tunç Çağı figürinlerinin yerleşim içi dağılımı onların daha çok halkın özel konutlarından, ortak kullanım alanlarından geldiğini göstermiştir. Tilbaşar figürinleri de Aşağı Şehrin kent suruna yakın alanında yaşayan halkın konutlarından ele geçmiştir. Konutların tamamı profan yapılarıdır. Tilbaşar'ın Erken Tunç Çağı'nın son iki tabakasından gelen figürinlerinin stil özellikleri, buluntu durumları ve tarihi bakımından Orta Fırat Vadisi yerleşim yerleri ile ortak özellikler göstermektedir. Tilbaşar figürinleri, Suriye'nin Orta Fırat bölümü (Tishrin ve Tabqa arası) kil repertuarına benzeyen bir üretimin kanıtını sunmakta, aynı zamanda söz konusu bölgenin ortak inancını ve görsel sanatını yansıtmaktadır. Bu çalışma figürinlerin anlam ve ikonografisini tartışmamaktadır; onların tipolojisini, yerleşim içi dağılımını ve coğrafi yayılımını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tilbaşar, Erken Tunç Çağı, Orta Fırat Vadisi, Figürin, Pişmiş Toprak.

I. Giriş

Tilbaşar¹, Türkiye-Suriye sınırının yaklaşık 18 km kuzeyinde, Gaziantep ili, Oğuzeli ilçesi, Gündoğan mahallesi yakınlarında yer almaktadır (fig. 1). Yerleşme, Fırat Nehri'nin batı kollarından biri olan Sacır Suyu'nun suladığı nemli ovaya (Tilbaşar Ovası) hâkim bir konumda olup, Mezopotamya, Suriye, Akdeniz kıyıları ve Anadolu içlerine uzanan önemli ticaret yollarının kavşağında bulunmaktadır². İki aşağı şehri ile birlikte yaklaşık 56 hektarlık (55.7ha) bir alana sahip olan Tilbaşar 19. yüzyıldan itibaren birçok araştırmacı tarafından ziyaret edilen bölgenin en büyük yerleşim yerlerinden biridir³ (fig. 2). Yerleşmedeki ilk sistemli kazı Gaziantep Müze Müdürlüğü başkanlığında ve C. Kepinski'nin bilimsel danışmanlığında 1995 yılında başlatılmış ve 2006 yılına kadar kesintili olarak devam etmiştir⁴. Dokuz yıl aradan sonra, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün Sacır Suyu üzerinde yapımına başladığı Doğanpınar Barajı Projesi ile baraj suyu etki alanında kalacak olan kültür varlıklarının korunmasına yönelik çalışmalar kapsamında Tilbaşar'da kazılara tekrar başlanmıştır. 2015-2018 yılları arasında, Gaziantep Müze Müdürlüğü başkanlığında ve bu metnin yazarının bilimsel sorumluluğunda gerçekleşen ve dört yıl süren kurtarma kazıları sadece baraj suyundan etkilenen Güney Aşağı Şehrin doğu bölümünde

1 Günümüzde yöre halkı tarafından "Tilbaşar" veya "Tilbaşar" olarak adlandırılan yerleşim, Orta Çağ'da (MS 11.-13. yy) "Tell Başir" adı ile bilinmekteydi. Tell Başir'in eski adı, Yeni Assur kralı III. Salmanassar yazıtlarında geçen "Til-Basere" ile ilişkilendirilmektedir. Klasik Çağ'da adı bilinmez, fakat Tabulu Peutingeria'da, Tigranokerta'dan 15 Roma mili mesafede bir "Thalbasaris"ten söz edilir. Orta Çağ'da, kentte oturanların çoğu Hristiyan Ermenileriydi. Ermeniler buranın adı olan "T'ipashar"ı Ermenicede "Müjde tepesi" anlamına gelen "T'il Aveteaç"ı kullandı. Latin Doğulu tarih yazarı Guillaume de Tyr (MS 1130-1185) bu şehirden "Turbessel" olarak bahsederken, Anadolu Selçuklu yönetiminde bulunan tarihçi Süryani Katolikosu Gregory Abü'l-Farac (MS 1225-1286) "Tel Beşir" olarak bahsetmektedir. Osmanlı arşivinde bulunan Antep Sancağına ait tapu tahrir defterinde (943/1536) kentin adı "Tel-Başir" olarak geçmektedir. Karacaoğlan ve Nazım Hikmet'in şiirlerine de konu olan yerleşimde 2015-2018 yılları arasında, Gaziantep Müze Müdürlüğü Başkanlığında yürütülen kurtarma kazılarında, yöre halkının kullandığı gibi "Tilbaşar" adı tercih edilmiştir. Kentin ismi ile ilgili kaynaklar için bk. Abü'l-Farac 1950, 501; Sachau 1883, 163; Schiffer 1907, 27; Hogarth 1908, 174; von der Osten 1930, 75-77; Archi v.d. 1971, 95-97; Honigmann 1979, 145-147; Alkım 1969a, 40; Özkılınç v.d. 2000, 2-3.

2 Özgüç 1963, 98; Alkım 1969b, 280-281; Mellink 1989, 323.

3 Sachau 1883, 163-165; Hogarth 1908, 174-176; von der Osten 1930, 75-77; Archi v.d. 1971, 95-97.

4 Kepinski 2005, 145; Kepinski 2012, 37.

yürütülmüştür⁵ (fig. 2).

Yapılan çalışmalar höyükteki kültür dolgusunun uzun bir geçmişe sahip olduğunu ortaya koymuştur. Geç Neolitik Dönem'in sonlarında başlayan iskân⁶, Geç Kalkolitik Dönem'den (*ca.* MÖ 3.400) Orta Tunç Çağı'nın sonlarına kadar (*ca.* MÖ 1.600) kesintisiz devam etmiştir. Uzun bir aradan sonra Demir Çağı'nda kısa süreli iskânlar yaşanmış ve sonrasında Orta Çağ'ın önemli kentleri arasında yerini almıştır⁷. Tilbaşar'da tespit edilen kültür tabakaları birçok farklı tarihsel sürecin varlığını gözler önüne sermektedir. İlk iskândan itibaren zaman içinde merkezi yerel idarenin ortaya çıkışı, yaşanan anlaşmazlıklar, göçler ve ekonomik farklılıklar Tilbaşar'ın boyutları ve önemi ile ilişkili değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur⁸. Söz konusu tarihsel süreçler, Tilbaşar'ın Tunç çağları boyunca önemli ara kesitlerinin varlığı ile ortaya konmaktadır. İlk büyük kentsel dönüşümün yaşandığı Erken Tunç Çağı'nda (yaklaşık MÖ 2.700/2.600 - 2.300/2.200, ETÇ II-IVA⁹) kent iki aşağı şehri ile birlikte en geniş sınırlarına ulaşırken (56 ha), dönemin son çeyreğinde meydana gelen yangın tahribatıyla birlikte yerleşim düzeninde bazı değişiklikler ortaya çıkmıştır. Kentin her iki aşağı şehrinde yaklaşık MÖ 2300/2200'lerde yaşanan yangın¹⁰ ile Güney Aşağı Şehri çevreleyen kent surunun tahribatı¹¹ aynı olayın izlerini barındırıyor olabilir. Eğer bu olasılık doğru kabul edilirse bütün kenti etkileyen bir yıkımdan söz edilebilir. Zira bu tahribattan sonra kentin boyutlarında küçülme meydana gelmiş; Kale ve Kuzey Aşağı Şehir'de iskân devam ederken, Güney Aşağı Şehrin büyük bir bölümü terk edilmiş, sadece doğu kısmında iskân bir veya iki yüzyıl daha devam etmiştir¹² (MÖ 2.300/2.200 - 2.100/2.050, ETÇ IVB¹³). Tilbaşar'ın yangın tahribatına benzer şiddetli yakımlar Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'nın kentlerinde de yaşanmış olup¹⁴, söz konusu yıkım olayları yazılı belgelerde bahsi geçen Akkad Devleti'nin askeri çatışmalarına dayandırılmıştır¹⁵. MÖ 3. binyılın sonlarında söz konusu bölgelerde yaşanan siyasi çatışmalar, bunun toplumlar üzerindeki sosyal ve ekonomik etkileri ve iklimsel değişikliklerin de tetiklenmesi sonucunda birçok kent tahrip edilmiş, küçülmüş

5 Genç – Uysal 2017, 293-304; Genç 2018, 159-172; Genç – Yıldız Köse 2019, 565-580; Genç 2020, 181-194.

6 Tilbaşar'ın en eski dönemine ait veriler Kuzey Aşağı Şehir'de yapılan yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiştir. Bk. Breniquet 1998, 147-152.

7 Schiffer 1907, 27; Kepinski-Lecomte 1996, 203-204; Kepinski 2005, 145.

8 Kepinski 2007a, 152.

9 Orta Fırat ETÇ kronolojisi araştırmacılara göre farklı alt birimlerde incelenmiştir. MÖ 2.700/2.600-2.300/2.200 tarihleri Suriye konolojisine göre ETÇ II-III ve IVA, geleneksel Anadolu kronolojisine göre ETÇ II ve IIIa (Marro 2000, 487; Gerber 2000, 214; Gerber 2005, 6; Peltenburg 2007, 19; Ökse 2011, 263); ayrıca Safha 2 sonu, 3-4 (Cooper 2006, 8-20) ve ARCANE-EME 2 sonu, 3-4 (Finkbeiner v.d. 2015a, 15; Decker v.d. 2015, 420).

10 Kepinski 2007b, 335; Genç 2020, 184-185.

11 Genç 2020, 182-183. Kent surunun temel taşlarını tahrip ederek yıkıntıları içine yerleştirilen bir ETÇ küp mezarından (TH17.CF960.L10) elde edilen karbon analiz sonucu %95.4 olasılıkla MÖ 2.480-2.332 ve 2.326-2.300 tarihlerini vermiştir. Sadece bir örnekten elde edilen bu tarihlerin başka örneklerle de onaylanmaya ihtiyacı vardır.

12 Kepinski 2007a, 154-155; Kepinski 2007b, 338; Genç 2020, 185.

13 Suriye kronolojisine göre ETÇ IVB, Anadolu kronolojisine göre ETÇ IIIa (Marro 2000, 487; Gerber 2000, 214; Gerber 2005, 6; Peltenburg 2007, 19; Ökse 2011, 263); ayrıca Safha 5 (Cooper 2006, 20-23) ve ARCANE-EME 5 (Finkbeiner v.d. 2015a, 15; Decker v.d. 2015, 420).

14 Schwart 2007, 49-50, 53-59, Fig.2, 5-7,10; Marro – Kuzucuoğlu 2007, 585, map 4.

15 Sallaberger 2007, 422-424, 429-430, 450, Fig. 1-2.

veya terk edilmiştir¹⁶.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan pişmiş toprak figürinler, Güney Aşağı Şehrin doğu bölümünde yürütülen kurtarma kazıları sırasında ele geçmiştir. Güney Aşağı Şehir yaklaşık 900x400 metre genişliğe ulaşan bir alana yayılmaktadır. Söz konusu alan 1.5 km uzunluğundaki sur yükseltisi ile çevrilidir¹⁷. Aşağı Şehrin tam ortasından geçen modern yol, alanı kuzey ve güney yönde ikiye bölmektedir. Modern yolun kuzeyinde, eski kazı heyeti tarafından “J Alanı” olarak tanımlanan kesimde üç tabakadan oluşan Erken Tunç Çağı (ETÇ) iskânı tespit edilmiştir¹⁸. Modern yolun güneyinde tarafımızca gerçekleştirilen kazılarda, ETÇ’ye tarihlenen biri yangın geçirmiş beş tabaka saptanmıştır. Ana kaya üzerindeki 1. tabaka MÖ 3. binyılın ikinci çeyreğine kadar geriye gitmektedir (TILB IIIB). Üstteki 2. ve 3. tabaka MÖ 3. binyılın ortaları ve ikinci yarısı başlarına (TILB IIIC), 4. ve 5. tabaka MÖ 3. binyılın son yüzyıllarına (TILB IIIC ve IIID) tarihlenmiştir¹⁹. 1.-3. tabakalarda pişmiş toprak figürinlere rastlanmazken, 4. ve 5. tabakalarda pişmiş toprak figürinler ele geçmiştir.

Figürinlerin ilk görüldüğü 4. tabaka yerleşimi, sokağın yanına kümelenmiş çok odalı konutları ile planlı bir kent görünümünü sergilemektedir. Konutlar, kuzeybatı-güneydoğu yönlü uzanan ana sokağın güneyinde yer almaktadır. Söz konusu alanda toplam yedi konut açığa çıkarılmıştır (fig. 3). Bunlardan A ve C konuları diğerlerine göre daha iyi korunmuştur. *A Konutu* altı odalı, *C Konutu* ise dört odalıdır. Birbirine bitişik konutlarda taş örgülü duvarlar 35-40 cm yüksekliğe kadar korunmuştur. Duvarların üst örgüsü ayrıca kerpiç ile yükseltilmiş olmalıdır. Mekânların tabanları çakıl taşlarıyla döşenip üzeri kil ile sıvanmıştır. Yerleşme yaklaşık MÖ 2.300-2.200’lerde²⁰ şiddetli yangınla yıkıldıktan sonra aynı alan kısa süre içinde yeniden iskân edilmiştir. 5. tabaka ETÇ’nin son yerleşmesidir. Söz konusu tabakanın yerleşim düzeninde bir önceki tabakaya göre büyük bir değişiklik gözlenmemiştir. Değişiklik sadece konutların hafif değişen yönlerinde ve 2.20 m’ye genişleyen ana sokakta izlenebilmektedir (fig. 4). Bu tabakada birbirine bitişik olarak sokağın iki yanına konumlanmış durumda 11 konut açığa çıkarılmıştır. Bu tabakada *D Konutu* en iyi korunandır. Kil sıvalı tabanları, taş örgülü duvarları ve söve taşları bulunan kapı yerleri iyi durumdadır.

II. Tilbaşar Pişmiş Toprak Figürinlerinin Tipolojisi

Güney Aşağı Şehir’de dört yıl süren kurtarma kazıları sırasında Tunç Çağı’na tarihlenen toplam 52 adet pişmiş toprak figürin ele geçmiştir. Bunlardan 36’sı ETÇ’ye aittir. Tamamı el yapımı olan ETÇ figürinlerinin 10’u insan, 26’sı hayvan biçimlidir. Bunların tamamına yakını kırıktır. İnsan figürinleri baş, gövdenin üst ve alt parçalarından oluşmaktadır. Hayvan figürinlerinden sadece üçünün, boynuz ve bacaklarında kırılmalardan oluşan eksiklikler dışında, gövdeleri sağlam durumdadır. Figürinlerden 19’u tabakaya bağlı olarak ele geçerken, diğerleri herhangi bir tabakaya

16 Marro – Kuzucuoğlu 2007, 584-586, map 4; Schwart 2007, 62.

17 Aşağı Şehri çevreleyen yükseltide yapılan kazılarda Erken Tunç Çağı kent surununun 163 m’lik bölümü açığa çıkartılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Genç 2020, 182-183, fig. 6.

18 Kepinski-Lecomte 2002, 23; Kepinski 2012, fig. 3.

19 Genç 2020, 184-185.

20 Genç 2018, res. 8.

bağlı olmaksızın yüzeyden veya kontekst dışı olarak ele geçmiştir. Tabaka dışı buluntulardan sekizi yerleşim alanından, yedisi sur alanından ve ikisi de batı sondajından gelmiştir. Tabakası belli olan 19 figürinden on bir tanesi 5. tabakadan, sekizi de 4. tabakadan ele geçmiştir. 5. tabakaya ait dört insan figürünü mekân içi ve dışı alanlardan gelirken, yedi hayvan figürünün üçü mekân içi, biri mekân dışı ve üçü de sokaklardan ele geçmiştir. 4. tabakaya ait dört insan ve dört hayvan figürünü mekân içi ve mekân dışı alanlarda bulunmuştur (fig. 3-4. 8).

II.1. İnsan Figürinleri

İnsan figürinlerinden sekizi baş ve/veya üst gövde parçasına, ikisi alt gövde parçasına aittir. Figürinler bu çalışmada iki ana tip altında ele alınmaktadır. Bu iki ana tipi birbirinden ayıran en belirgin özellik, figürinlerin yüz, boyun ve saç tasarım biçimidir. Tip 1’de söz konusu tasarım kısa çentiklerle düzenlenirken, Tip 2’de kil parçalarının eklenmesi ile oluşturulmuştur. Her iki tip, hamur yapısı ve pişme derecesi bakımından da birbirinden farklılık göstermektedir. Tip 1 iri taneli katkılı hamura sahip olup, orta derecede pişirilmiştir. Tip 2 içinde kümelenen örneklerin hamurları ise ince elenmeleri ve yüksek ısıda pişirilmelerinden dolayı bunların bir önceki gruba nazaran daha özenli yapılmış olduğu izlenimi oluşturmaktadır. Tip 1’e ait sadece bir örnek bulunmaktadır; diğerleri Tip 2’ye aittir. Tip 2 de kendi içinde kol, baş ve saç tasarımı bakımından birkaç alt tipe ayrılır.

Tip 1: (fig. 5a; fig. 7a): Tip 1 figürünü 4. tabaka *C Konutu*’nun batısındaki alandan ele geçmiştir (fig. 3). Figürünün başı ve üst gövdesinin sadece sağ yarısı korunmuştur. Üst gövde iki ayrı parçadan oluşur. Kol, gövdeden çekilen kil parçası ile şekillendirilmiş ve kolun dış hat çizgisi belirtilmiştir. Kol dirsekten büküldür ve eli karnı üzerindedir. Parmaklar üç yiv ile birbirinden ayrılan dört kabartı biçimindedir. Göğüsler iki yuvarlak kil topağının eklenmesi ile oluşturulmuş ve bunların ortası delinmiştir. Kafa arkaya doğru çekilerek uzatılmış, başın arkası ve boyun çevresi kısa çentiklerle donatılmıştır. Yüzdeki göz ve ağız gibi ayrıntılar çizgi ve çentikler ile gösterilmiştir. Gözler aşağı çekik, ağız ise açık görünmektedir. Kulaklar yana doğru çekilen kil ile basitçe şekillendirilmiştir. Yandan sıkıştırılmış burun öne doğru çıkıntı yapmaktadır. Çene gösterilmemiştir. Hamuru taşçık, kum ve kireç katkılıdır. Farklı boyutlarda olan katkılar dış yüzeyden rahatlıkla görülebilmektedir. Orta derecede pişirilen figürünün dış yüzeyinde kaba bir düzeltme izi bulunmaktadır.

Tip 2 (fig. 5b-h; fig. 7b-f): Bu grup altında ele alınan yedi figürin sadece baş veya başa sahip olan ya da olmayan gövdenin üst kısımlarından oluşmaktadır. Figürinlerin ikisi 4. tabakadan, dördü 5. tabakadan ele geçmiştir (fig. 3-4. 8). Sadece bir figürin tabaka dışı buluntudur (fig. 5, e). Figürinler devetüyü ve pembe renkte çok iyi elenmiş hamurdan biçimlendirilmiş ve yüksek ısıda pişirilmiş olup, az miktarda kum ve mikanın katıldığı saptanmıştır. Tip 2 kendi içinde saç stili, başlık ve kol duruşuna göre dört alt tipe ayrılmaktadır.

Tip 2a (fig. 5b-e; fig. 7b-c): Bu tipte dört figürin bulunmaktadır. Bunlar sadece baş (fig. 5b), başlı üst gövde (fig. 5c) ve başsız üst gövde parçasından oluşur (fig. 5d-e).

Bunlardan biri 4. tabaka *C Konutu*'nun 3 nolu odasından (fig. 5b), ikisi 5. tabaka *K Konutu*'ndan (fig. 5c) ve *F Konutu*'nun 3 nolu odasından (fig. 5d) ele geçmiştir. Batı sondajından gelen figürin ise tabaka dışı buluntudur (fig. 5e). Bu gruba giren figürinlerin en belirgin özelliği yassı gövdeli ve geniş omuzlu olmalarıdır. Eller, belirgin olmayan göğüs hizasında gösterilmiştir. Saç, göz ve kolye beden biçimlendirildikten sonra eklenti olarak gövdeye yapıştırılmıştır. Saçların bir kısmı arkada topuz yapılmış, bir kısmı da her iki yandan, kulakların önünden (fig. 5b) veya üstünden (fig. 5c) aşağı doğru dökülmektedir. İki örneğin de boyun kısmında yer alan iki sıralı kolyenin üst bölümüne doğru yönelen küçük bir çıkıntı dikkat çekmektedir (fig. 5c-d). Saç ve kolye kısa çentiklerle bezelidir. Gözler ya tek bir yuvarlak (fig. 5b) ya da iç içe geçirilen iki kil topağından oluşur (fig. 5c). Bunların ortası deliktir. Sadece bir örnekte çizilerek yapılmış çatık saçlar görülmektedir (fig. 5b). Öne doğru çıkıntı yapan burnun ucu her iki örnekte de aşınmıştır. Ağız ve çene ise gösterilmemiştir.

Tip 2b (fig. 5f; fig. 7d): Bu grubun tek temsilcisi olan figürin 5. tabakaya ait olup, mekân dışı ele geçmiştir. Sonradan eklenmiş olduğu izlenimi veren ve ensede saç başı ile toplanmış uzun saça sahip başın üst kısmı düzdür. Saç bağı iki kısa kil parçası eklenerek yapılmış ve bunların ortası yiv ile belirginleştirilmiştir. Saç detayı kısa çentiklerle gösterilmiştir. Figürin uzun boyunludur. Yandan sıkıştırılmış dışa çıkık buruna sahiptir. Ağız gösterilmediği bu örnekte küçük çene sadece bir hat ile belirginleştirilmiştir. Gözler iç içe iki yuvarlak kil topağından oluşur ve gözbebekleri deliktir. Sonradan eklenen kil topak ile şekillendirilen kulaklar iridir ve kulağın alt bölümüne küpe kıvrımı yapılmıştır. Tip 2b diğer tiplere göre daha iri boyutta bir figürine aittir.

Tip 2c (fig. 5g; fig. 7e): Bu alt grubun tek örneği mevcuttur. Yüksek başlığa sahip figürin 4. tabakaya ait *D Konutu*'nun 3 numaralı odasında ele geçmiştir (fig. 3). Başında taca benzer yüksekçe bir başlık vardır. Arka kısımda başlığı sınırlayan herhangi bir iz bulunmaz iken, başlığın ön kısmında biri kopmuş iki yatay bant yer almaktadır. Kulakların arkasından aşağı doğru dökülen saçlar düz ve uzundur. Saç detayı yan yana dizili noktalardan oluşan dikey hatlar şeklindedir. İri kulaklar sonradan eklenmiştir. Kulağın alt bölümünde küpe olabilecek bir kıvrım yer alır. Yandan sıkıştırılmış ve öne doğru çıkıntı yapan burnun ucu aşınmıştır. Gözler yuvarlak kil topağından olup ortası deliktir. Çene ve ağız gösterilmemiştir. Boynunda kilden yatay bir bant bulunur.

Tip 2d (fig. 5h; fig. 7f): Bu alt grubun temsilcisi 5. tabakanın *F Konutu*'nun 3 numaralı odasında ele geçmiştir. Baş kısmı eksik ve sadece gövdenin üst kısmı korunmuş olan figürinin yassı büst kısmında kollar kısa ve küt biçimde belirtilmiştir. Kolların üst bölümünde birer küçük kör delik bulunmaktadır. Boynunda tek sıra kolye sonradan eklenmiş kilden oluşur. Kolye kısa çentiklerle bezelidir.

Tip 1 ve Tip 2 alt gövde parçaları (fig. 5i-j): Alt gövde parçalarından biri 4. tabaka mekân dışı buluntusu iken, diğeri sur alanından gelmiştir (fig. 3. 8). Bunlardan biri yassı, diğeri yuvarlak kesitli sütun biçimli gövdelidir. Her ikisi de aşağıya doğru genişleyen bir kaideye sahiptir. Yassı formlu gövdenin altı düz, yuvarlak olanı içbükeydir. Ayrıca yuvarlak formlu gövde, muhtemelen elbise detaylarının verildiği, dikey yivlerle süslüdür.

II.2. Hayvan Figürinleri

Burada incelenen 26 adet hayvan figürinin yedisi 5. tabakadan, dördü 4. tabakadan ele geçmiştir. Geri kalan 15 figürin tabaka dışı buluntudur (fig. 8). Figürinler açık kahverengi hamurlu, taşçık, kum, kireç ve mika katkılı olup, orta ve yüksek ısıda pişirilmiştir. Figürinler arasında hamur yapısı ve pişme ısısı bakımından belirgin bir fark gözlenmez. Kırık parçalardan oluşan figürinler dört ayaklı hayvan türlerini temsil etmektedir. Bunların çoğu alt türlerini belirleyen özelliklerden yoksundur. Bu nedenle figürinleri türlerine göre sınıflamak zordur. Buna karşın, figürinlerin modellenme biçimi bakımından bazı farklılıklar göze çarpar. Hayvan figürinlerinin bir kısmı kabaca şekillendirilirken bir kısmı daha özenli hazırlanmıştır. Hayvan figürinleri şekillendirme biçimi bakımından iki tipte incelenmiştir (fig. 6).

Tip 1 (fig. 6a-c): Bu gruba giren figürinlerin başı, bacak ve kuyruk çıkıntıları kabaca şekillendirilmiş, uzuvların detayı ise verilmemiştir. Bu özelliklere sahip dört figürin bulunmaktadır. Bunlardan biri 5. tabaka *F Konutu 2* nolu odadan (fig. 6a), diğeri 4. tabaka *C Konutu*'nun batısındaki alandan ele geçmiştir (fig. 6c). Diğer iki figürin tabaka dışı buluntusu olup, kuzey surdan (fig. 6b) ve yerleşim alanından gelmiştir (fig. 8). Gövdeden çekilen kısa kuyruk üç örneğin ortak özelliğidir. Dört bacaklı hayvanları temsil eden figürinlerden ikisinin boynuz çıkıntısı yana doğru açılmaktadır (fig. 6a. c). Bunlar muhtemelen boğayı temsil ediyor olmalıdır.

Tip 2 (fig. 6d-f): Tip 2 figürinleri daha özenli hazırlanmış, göz ve burun deliği gibi detaylara yer verilmiştir. Toplam 11 figürin bu grup içinde değerlendirilmiştir. Bir önceki gruptakilere nazaran sayıca fazla olan bu grubun tüm örnekleri bir hayvanın bedeninden kırılmış parçalardan oluşmaktadır. Bunların dördü boynuz, altısı baş-boyun (fig. 6d-f) ve biri de arka gövde parçasından oluşur. 5. tabakadan ele geçen üç hayvan figürininden biri *J Konutu 3* nolu odadan, biri mekân dışından, biri de sokaktan ele geçmiştir. 4. tabakada bu tipe giren sadece bir figürin mekân dışı alandan gelmiştir (fig. 3-4). Geri kalan yedi figürin yerleşim ve sur alanından tabaka dışı buluntusu olarak ele geçmiştir (fig. 8). Güney sur alanından ele geçen figürinin yana açılan boynuzlarının ucu kırıktır (fig. 6d). Ağızı açık gösterilen figürinin öne doğru çıkıntı yapan burnu üzerinde iki nokta ile belirlenmiş burun delikleri bulunmaktadır. 5. tabaka sokağından gelen bir örneğin göz detayı verilmiştir (fig. 6e). Gözler iki yuvarlak kil topağının eklenmesi ile yapılmıştır. Burun öne doğru çıkıntı yapmakta ancak ağız ve burun deliği gösterilmemiştir. Boynuzlar yanlara doğru açılmaktadır. 5. tabakadan gelen bir diğer figürinin yüzü korunmamış olsa da uzun boynundaki dalgalı hat ile gösterilen gerdanı belirgindir. Söz konusu figürin diğerlerine göre daha iyi elenmiş hamura sahiptir (fig. 6f). Hayvan figürinleri muhtemelen boğayı temsil ediyor olmalıdır.

Hayvanların arka gövdesine ait parçaları, yukarıda belirtilen tiplere göre ayırmak zordur (fig. 6g-j). Bu nedenle, bunları her iki tip içinde de değerlendirmek mümkündür.

III. Orta Fırat Bölgesi MÖ 3. Binyıl Pişmiş Toprak Figürinleri

Toplam uzunluğu 2.800 km'yi bulan Fırat Nehri günümüzde farklı ülke sınırları

içinden geçiyor olması nedeniyle, bulunduğu ülkede nehrin alt bölümlerini tanımlamak için farklı coğrafi terimler kullanılmaktadır. Fırat Nehri Türkiye sınırında “Yukarı, Orta ve Aşağı Fırat Havzaları” olmak üzere üç alt bölüme ayrılmaktadır²¹. Suriye sınırında ise Tishrin ve Tabqa Baraj alanları civarı için “Suriye Yukarı Fırat’ı”, “Kuzey Suriye Cezire” ve “Kuzey Fırat Nehir Vadisi” coğrafi terimleri kullanılmıştır²². Ayrıca bazı uluslararası yayınlarda “Türkiye Orta Fırat’ı” ve “Suriye Orta Fırat’ı” adlandırmaları da yapılmıştır²³. Bu çalışmada kullanılan “Orta Fırat” coğrafi terimi genel anlamda Toros Dağları’nın güneyindeki düzlüklerden, Adıyaman yöresinden başlayarak güneye doğru Habur Nehri’nin Fırat’a kavuştuğu alanın güneyinde, Suriye-İrak sınırınının 80 km batısında yer alan eski Terqa yerleşimine kadar uzanan nehir vadisini ifade etmektedir²⁴. Orta Fırat Vadisi çeşitli baraj ve rezervuar alanlarından oluşan alt bölgelerle karakterize olmaktadır. Orta Fırat’ın Türkiye’de kalan bölümünde kuzeyden güneye doğru Atatürk, Birecik ve Kargamış Barajları, Suriye’de yer alan bölümünde Tishrin ve Tabqa Barajları rezervuar alanları yer almaktadır.

Suriye’nin Orta Fırat bölümünde inşa edilen Tabqa ve Tishrin Baraj bölgesi kazıları sırasında çok sayıda pişmiş toprak figürinin ele geçmesi, bu konu ile ilgili çalışmaların sayısını arttırmıştır²⁵. Çoğu yayımlanmış olan Erken Tunç Çağı figürinlerinin tamamına yakını kırık parçalardan oluşmakta olup, sağlam durumda olanların sayısı azdır. İnsan figürinlerine dair bölgesel tipoloji ilk olarak Leila Badre tarafından yapılmıştır²⁶. Badre, söz konusu çalışmasında Asi Nehri (Orontes) Bölgesi, Fırat ve Doğu Akdeniz Bölgesi’nin tüm Tunç Çağı figürinlerini ele almış, Fırat Bölgesi figürinlerini de kendi içinde ayakta veya otururken, kol duruşu, baş ve yüz detayları bakımından alt tiplere ayırmıştır. Badre’nin çalışmasından sonra, Orta Fırat Bölgesi Erken Tunç Çağı figürinleri ile ilgili detaylı çalışma Ferhan Sakal tarafından yapılmıştır²⁷. Sakal, bölgeyi ve tarihi kapsayan ortak bir isimlendirme kullanarak, figürinlere ait parçaların da mümkün olduğunca dâhil edilebileceği tam figürinlere dayanan bir tipoloji oluşturmuştur. Figürinlerin bedenlerindeki takılar ve göz tasarımı (kesik çizgi veya kil eklemeli) gibi bazı karakteristik özellikleri ile vücut modelleme şekli bakımından ana tipler belirlemiş; bunları da baş, boyun takıları ve kolların duruşuna göre alt tiplere ayırmıştır²⁸.

MEFT A (Middle Euphrates Figurine Type Anthropomorphic), Orta Fırat insan biçimli figürin tipi olarak adlandırılan ve başlıca üç ana tipe ayrılan figürinlerden ilki **MEFT A 01** tipidir. Bunlar sütun benzeri gövdeye, eklenmiş kollara, çizgi bezemeli

21 Doğu Anadolu’nun dağlık ve geniş çöküntü ovalarına sahip Yukarı Fırat Havzası, Karasu ve Peri Çayı arasında kalan alanı; Orta Fırat Havzası, Keban Barajı ve Elazığ’ın doğusunda uzanan Murat Nehri Vadisi’ni ve Aşağı Fırat Havzası da Malatya-Elazığ yöresindeki Karakaya Baraj alanından itibaren güneye Suriye sınırına kadar olan alanı ifade etmektedir.

22 Campbell 2000, 53; Holland 2006, 1; Cooper 2006, 2.

23 Marro 2007, 13; Ökse – Görmüş 2014, 253.

24 Kuzucuoğlu v.d. 2004, 196, dn.1; Finkbeiner v.d. 2015a, 5-6, fig. 1.

25 Liebowitz 1988; Dornemann 1989, 59-67; Meyer - Pruss 1994, 13-180; Czichon – Werner 1998, 27-91; Strommenger 1971, 25-34; Strommenger – Kohlmeyer 2000; Miglus – Strommenger 2002; Van Loon 2001, 341-407.

26 Badre 1980, 68-108.

27 Sakal 2013; Sakal 2015, 267-277.

28 Sakal 2013, 18; Sakal 2015, 268-271.

boyuna ve basitçe delinmiş gözlere sahiptir. Bu tipin birkaç alt türü bulunmaktadır. Yuvarlak kaide üzerinde ayakta duran figürinler sütun biçimli gövdelidirler. Cinsiyet uzvu gösterilmemiştir. Sadece birkaç örnekte göğüsler kil topaklar eklenerek oluşturulmuştur. Kollar gövdeye sonradan eklenmiştir. Kollar dirsekten bükülüdür ve eller ya göğüs üstünde ya da önden yukarı doğru yükselmektedir. Çizgi veya yiv ile gösterilen kolye, boynu tamamen kaplamaktadır. Başın arkası düzdür. Burun öne doğru çıkıntılıdır. Gözler daima nokta deliklerle göstermiştir. Kulaklar yana doğru çekilmiş, kil şeritlerinden küpeler eklenmiştir. Figürinlerin altında kilden bir bant bulunmaktadır. Bunlar da çizgi veya yiv ile yapılmış basit geometrik şekillerle süslüdür. Figürinler çoğunlukla tek başlıdır. Ancak birden fazla başa sahip olan örnekler de vardır. Bazı figürinler kucağında çocuk veya hayvan taşımaktadır²⁹.

İkinci tip **MEFT A 02**; sütun benzeri alt gövdeli, belirgin omuzlu yassı üst gövdeli, eklenmiş kollara ve çentiklerle süslü boyun takılarına sahip olan figürinleri diğer tiplere nazaran oldukça fazla alt gruplara ayırmak mümkündür. Çoğunluğu ayakta duran tek başlı örneklerden oluşmakla birlikte, iki hatta üç başlı olanları da mevcuttur. Ayrıca, bu tip figürinler grup halinde kaplar üzerine eklenmiş, bir hayvan üzerine oturmuş veya bir kap şeklinde görülmektedir. Ayakta duran figürinlerin gövdelerinin alt kısmı ovalden dikdörtgene değişen formlarda olup, aşağı doğru genişleyen bir kaideye sahiptir. Kaidenin altı düz veya içbükey olarak modellenmiştir. İlk tipte olduğu gibi çoğunlukla gövdenin alt kısmında bezeme izine rastlanmamakla birlikte bazı örneklerde elbiseyi vurgulamak amaçlı olduğu izlenimi veren çizgiler görülebilmektedir. Alt gövdenin aksine üst gövde çok zengin işlenmiştir. Çeşitli takılarla donatılan figürinler süslü saçlara ve farklı tipte başlıklara sahiptirler. Üst gövde yassı formlu ve “T” şeklinde belirgin omuzludur. Baş, kollar ve kilden boyun takıları vücuda sonradan eklenmiştir. Cinsiyet uzvu çoğunlukla belirtilmemiştir. Bu nedenle çoğu figürinin kadın mı erkek mi olduğu anlaşılamamaktadır. Bazı örneklerde göğüsler gösterilmiştir, bu da figürinlerin bir kısmının kadın olarak yorumlanmasını mümkün kılmıştır. Figürinlerin çoğu zengin saç modellerine sahiptir. Saçlar topuz veya atkuyruğu şeklinde toplanmıştır. Kimilerinde saçın bir kısmı arkada toplanmış halde gösterilirken, diğer kısmı başın iki yanında bukle oluşturmaktadır; bu sonuncu sıklıkla görülen bir saç modelidir. Bazılarının başında diadem veya bir başlık vardır. Başlıktaki zengin çeşitlilik dikkat çekmektedir. Kimileri oldukça sade biçimde tepesi düz yapılırken, kimilerinin uca doğru sivrilen bir görüntüsü veya konik şekli vardır. Aynı şekilde figürinlerin küpe, kolye veya bilezikten oluşan takıları bulunmaktadır. Söz konusu takılar gövdeye eklenen kil şeritlerin üzerinin kısa çentiklerle süslenmesiyle oluşturulmuştur. Boyun takıları bazen tek, bazen de birden fazla kil şeridinden oluşur. Ayrıca kolyeye çeşitli formlarda sallantılar da eklenmiştir. Kollar çeşitli pozisyonda durmaktadır. Her iki eliyle göğüslerini tutarken, çocuk, hayvan, kap veya bir alet taşıırken görülür. Çok az örnekte öne doğru uzattığı elinde bir nesne tutmaktadır. Bazen tek eli ile bir nesne tutarken, diğer kolu kısa, küt olarak modellenmiştir. Bazen de her iki kolu da kısa olarak biçimlenmiştir³⁰.

29 Sakal 2013, 18; Sakal 2015, 268-269.

30 Sakal 2013, 19-21; Sakal 2015, 269-270.

Üçüncü tip **MEFT A 03**; doğal görünümlü, özenli işlenmiş alt gövdeli ve ince belli figürinlerdir. Sütun biçimli gövdeye sahip olan diğer iki tipin aksine bu figürinlerin doğal görünümlü bacakları bulunmaktadır. Cinsiyet uzuvları çoğunlukla belirtilmiştir. Kasık üçgeni ve göğüsleri gösterilen figürinler çıplak kadınları temsil etmektedir. Göğüsler küçük kil topaklarından yapılmış, eller daima göğüslerde gösterilmiştir. Kimi örneklerde kolye de işlenmiştir. Figürinler dikdörtgen veya yuvarlak formu bir kaide üzerinde ayakta durmaktadır. Bacaklarının şekline ve vücut süslemelerine göre alt tipleri bulunmaktadır³¹.

Yukarıda genel özellikleri ile tanıtilen figürin tiplerinden MEFT A 01 ile Tilbaşar Tip 1 figürini saç ve boyun tasarımı bakımından karşılaştırılabilir. MEFT A 02 ile Tilbaşar'ın Tip 2 figürinleri arasında ise vücut modelleme şekli ve üslup özellikleri bakımından yakın benzerlikler bulunmaktadır. MEFT A 03 ise Tilbaşar'da mevcut değildir. Tilbaşar Tip 1 figürinin en ayırt edici özelliği yüz ve boyun detaylarının kısa çentiklerle gösterilmiş olmasıdır. Bu özellik MEFT A 01 figürinleri için de ortaktır. Yüz ve boyun detayı çizgi, nokta veya çentiklerle işlenen figürinler Badre tarafından "Tell Chuera Tipi (MAII)" olarak tanımlanmıştır³². Tilbaşar figürini bir kadını temsil etmektedir. MEFT A 01 figürinlerinde göğüsler her zaman gösterilmemiş olmakla birlikte, kilden eklenmiş göğüsleri olan birkaç örnek bilinmektedir³³. Tilbaşar Tip 1 figürini kendine has bazı özelliklere sahiptir. Örneğin gözleri aşağı çekik, kısa kesik çizgiler şeklindedir. Açık ağız derin bir yivden oluşur. Oysa MEFT A 01 figürinlerinin gözleri daima nokta deliktir, ağız ise gösterilmemiştir. Tilbaşar figürinin göz yapısına benzer iki kil figürin, Karkamış'ın 5 km güneyinde yer alan Tell Jerablus Tahtani'de mezar buluntusu olarak ele geçmiştir. Aşağı doğru çekik gözlere sahip olan söz konusu figürinler birer kadını temsil etmektedir³⁴. Jerablus Tahtani'de ele geçen erkek ve kadın figürinlerinin çoğunda derin çizgi ile gösterilen açık ağızlar³⁵, Tilbaşar örneğini anımsatmaktadır. Tilbaşar figürininin gövdesinin iki parçalı görünümü ise diğer bütün figürinlerden ayıran bir özellik olup, benzerlerine rastlanmamıştır.

Tilbaşar'ın Tip 2 figürinleri, MEFT A 02'in dört alt tipini temsil etmektedir. Bunlardan Tip 2a figürinleri ile Suriye'nin Orta Fırat bölümü yerleşim yerlerinde ele geçen figürinler arasında yassı gövde, belirgin omuz, saç modeli ve boyun takıları bakımından fark gözlenmez. Bu tip figürinler, Badre tarafından "Tabqa Klasik Tipi (MAI 2)" olarak tanımlanmıştır³⁶. Ağız ve çenenin olmayışı ve burnun iki yanına eklenen gözleri, onlara kuş gibi bir görünüm kazandırmıştır. Gözler genelde ortası delinmiş tekli kil topağından oluşmaktadır. Bunun yanı sıra fig. 5,c'de olduğu gibi iç içe geçirilmiş iki kil topaktan oluşan gözler Tell Hadidi³⁷, Tell es-Sweyhat³⁸, Habuba

31 Sakal 2013, 21-22; Sakal 2015, 270-271.

32 Badre 1980, 80-81, pl. XXXII, 9-14, pl. XXXIV, 31-32.

33 Badre 1980, 297, pl. XXXIV, 35; Orthmann v.d. 1986, abb. 32,8.

34 Eremin v.d. 2015, 190-191, pl. 46, 14-15 JT3140-JT3148, 2845 nolu mezar buluntusu.

35 Eremin v.d. 2015, 190-191, pl. 31, 20-22, pl. 46, 15.

36 Badre 1980, 71-75.

37 Dornemann 1977, 119, fig. 6.

38 Holland 2006, fig. 331,1, pl. 104,d.

Kabira³⁹, Tall Munbaqa⁴⁰, Halawa A⁴¹, Selenkahiye⁴², Tall Bi'a⁴³, Umm el-Marra⁴⁴ ve Tell Chuera⁴⁵ figürinlerinden bilinmektedir. Bu grubun saç modellerinden biri olan topuz saçlar, Tilbaşar figürinlerinde de mevcuttur. Bu tipin sahip olduğu uzun saçların bir kısmı arkada toplanmakta, bir kısmı da her iki yandan açık bırakılarak omuzların üstünden öne doğru dökülmektedir⁴⁶. Tilbaşar figürinlerinden ikisinin kil şeridinden oluşan kolyesinin üst bölümünde yukarı doğru yükselen küçük bir çıkıntı bulunmaktadır (fig. 5c-d). Badre, söz konusu çıkıntıları kolyenin bir parçası olarak görmekte ve Tabqa bölgesine özgü olarak yorumlamaktadır⁴⁷. Tip 2b figürin başının mevcut ölçüleri diğerlerinden çok daha büyük bir figürine ait olduğunu göstermektedir. Sadece boyut olarak değil, aynı zamanda çene hattının gösterilmiş olması bakımında da diğerlerinden ayrılır. Tip 2b figürinin uzun saçlarının arkada toplanma şekli, MEFT A 02 figürinlerinde de sıklıkla rastlanmaktadır⁴⁸. Ancak bu tip figürinlerin saçları, Tilbaşar örneğinde olduğu gibi bir saç bağı ile bağlı değildir. Tip 2c figürini uzun saçlıdır ve yüksekçe bir başlığı vardır. Badre, bu tip başlıklı figürinleri “Vazo Başlı (MAIII)” olarak tanımlamıştır⁴⁹. Dornemann ise bu tipteki başlığa “taç benzeri başlık” der ve Tell Hadidi’de ele geçen tam korunmuş bir figürine dayanarak bu tip başlıklı figürinleri kral olarak yorumlar⁵⁰. Sakal, bunları “Taç Tipi Başlıklar” olarak adlandırır⁵¹. MEFT A 02 figürinlerinde görülen taç benzeri yüksek başlıklar iki tiptedir. Bunların bir kısmının içi boş, vazo şeklinde, bir kısmının da içi doludur. Ayrıca bu tip başlık takan figürinler saçsız veya uzun saçlı olarak görülür. Yüksek başlıklı figürinler Tell el-‘Abd’da⁵², Tall Munbaqa’da⁵³, Habuba Kabira’da⁵⁴, Tell Halawa A’da⁵⁵, Meskene-Emar’da⁵⁶, Selenkahiye’de⁵⁷ ve Tall Bi’a’da⁵⁸ bulunmaktadır. Tilbaşar figürinin başlığının önünde iki yatay şeridin bir benzeri Munbaqa’da görülen figürinin başlığında da mevcuttur⁵⁹. Taçlı ve uzun saçlı figürinler Tell Halawa A⁶⁰, Tell el-‘Abd⁶¹ ve Meskene-Emar’dan⁶² bilinmektedir. Tip 2d figürini kısa kolludur

39 Strommenger 1971, abb. 16.

40 Czichon – Werner 1998, taf. 56,149.

41 Meyer – Pruss 1994, abb. 3,15, abb. 4, 21, abb. 12,120-122.

42 Liebowitz 1988, pl.2, 3-4, pl. 3, Van Loon 2001, pl. 6.2a, 6.4d.

43 Strommenger – Kohlmeyer 2000, taf. 82,5;

44 Petty 2006, 102-103, fig. 10, 13.

45 Klein 1995, abb. 62,3.

46 Liebowitz 1988, pl. 1, pl. 2, pl. 3, pl. 7,2; Sakal 2013, 19-20, taf. 4 sağ, taf. 5 sağ.

47 Badre 1980, 78.

48 Badre 1980, pl. XLI, 50-55; Strommenger 1980, abb. 78; Liebowitz 1988, pl. 3A, 1 ve 3; Meyer – Pruss 1994, abb. 3,8, abb. 9, 94,96, abb. 10,105; Czichon – Werner 1998, taf. 57,157-158; Holland 2006, fig. 249,1; Sakal 2019, pl. 3,a.

49 Badre 1980, 81-82, MA III tipi.

50 Dornemann 1989, 62, pl. 10,a.

51 Sakal 2013, 20.

52 Sakal 2019, pl. 5.

53 Czichon – Werner 1998, taf. 59,175.

54 Strommenger 1980, taf. F.

55 Meyer – Pruss 1994, abb. 8.

56 Sakal 2013, taf. 6, EM02:365.

57 Liebowitz 1988, pl. 18,1,2,4, pl. 19,1-3; Van Loon 2001, pl. 6.4,c.

58 Sakal 2013, taf. 6, 25/45:102.

59 Czichon – Werner 1998, taf. 58,171.

60 Meyer – Pruss 1994, abb. 8,76.

61 Sakal 2013, taf. 6, TA93:252.

62 Age., taf. 6, EM02:365.

ve kolun uçları kör deliklidir. Kısa kollu figürinler daha çok sivri başlıklı figürinlerde görülür ve bunlar erkek olarak yorumlanır⁶³. Tilbaşar'dan ele geçen yassı ve yuvarlak kesitli alt gövde parçaları olasılıkla Tip 2 figürinlerine ait olmalıdır. Tabanı içbükey ve yuvarlak kesitli olan alt gövde parçasının üzerindeki dikey yivler elbise kıvrımları olarak yorumlanmıştır⁶⁴.

İnsan figürinleri gibi hayvan figürinleri de Suriye'nin Orta Fırat bölümünde yüzlerce sayıda ele geçmiştir. Bunların da büyük bir çoğunluğu kırılmış parçalar halindedir. Hayvan figürinleri atgiller, boğa, koyun, keçi, köpek ve kuş gibi hayvan şekillerini temsil eder. Orta Fırat Erken Tunç Çağı pişmiş toprak hayvan figürinlerini inceleyen Alexander Pruss bunları üretim tekniğine ve modelleme biçimine göre yedi tipe ayırmıştır⁶⁵. Bunlardan MEFT Z 01 kabaca şekillendirilenler, MEFT Z 02-MEFT Z 07 tipleri ise standart üretimli ve iyi modellenmiş olanlardır. Tilbaşar'ın basitçe şekillendirilmiş olan Tip 1 hayvan figürinleri Pruss'ın MEFT Z 01 tipi ile Tilbaşar'ın Tip 2 figürinlerinin göz ve vücut detaylarının işleniş bakımından MEFT Z 02 tipi ile karşılaştırılabilir. Tilbaşar figürinlerinin iyi korunmaları arasında sığır türü hayvanlar muhtemelen boğaları temsil ediyor olmalıdır. Boğaların yanlardan yukarı doğru yükselen boynuzlarına benzer örnekler Amuk Ovası'nda Tell Dhahab⁶⁶, Fırat Nehri Vadisi'nde Kurban Höyük⁶⁷, Şaraga Höyük⁶⁸, Tall Munbaqa⁶⁹, Halawa A⁷⁰, Tell el-'Abd⁷¹ ve Selenkahiye⁷² kazılarında bilinmektedir.

IV. Orta Fırat Bölgesi MÖ 3. Binyıl Pişmiş Toprak Figürinlerinin Bölgesel Yayılımı, Yerleşim İçi Dağılımı ve Kronolojisi

MÖ 3. binyılda Doğu Akdeniz ve Eski Yakın Doğu kültürleri arasındaki eşzamanlılığı saptamayı amaçlayan ARCANE (Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean) Projesi'nin çalışma alanlarından biri de Orta Fırat Bölgesi'dir. ARCANE çalışma grubu, Orta Fırat Bölgesi Erken Tunç Çağı için yeni bir terminoloji geliştirmiş ve altı ara dönem belirlemiştir⁷³. ARCANE Erken Orta Fırat kronolojisine göre (EME=Early Middle Euphrates) Tilbaşar'ın Güney Aşağı Şehri'nin 1. tabakası EME 3, 2.-5. tabakaları EME 4 ve EME 5 ile çağdaştır. Ara dönemlerden EME 4'ün tarih aralığı yaklaşık MÖ 2.550/2.500 – 2.200, EME 5'in tarih aralığı yaklaşık MÖ 2.200 - 2.100/2.050 olarak belirlenmiştir⁷⁴.

63 Badre 1980, 85; Liebowitz 1988, 10, pl. 12,5, pl. 13-15; Van Loon 2001, pl. 6.4,a-b; Strommenger – Kohlmeyer 2000, taf. 67,31, taf. 70,3; Miglus – Strommenger 2002, taf. 40,1; Dornemann 1989, 64, pl. 10.e; Czichon – Werner 1998, taf. 57,150; Holland 2006, fig. 221,1; Strommenger 1980, taf. f; Meyer – Pruss 1994, abb. 5,35,38, abb. 6,44, abb. 7,64; Sakal 2013, 115, taf. 7.

64 Sakal 2013, 19.

65 Pruss 2015, 279-282.

66 Braidwood – Braidwood 1960, fig. 368,3.

67 Yener 1990, 398, pl. 151, F, A Alanı, Dönem IVA, safha 20.

68 Sertok – Kulakoğlu 2002, 369, şekil 11.

69 Czichon – Werner 1998, taf. 78,388.

70 Meyer – Pruss 1994, abb. 31,27.

71 Bounni 1977, 51.

72 Liebowitz 1988, pl. 25.

73 Finkbeiner v.d. 2015a, 11-16.

74 Deckers v.d. 2015, 420; Finkbeiner v.d. 2015b, 434-437.

MEFT A 01 figürin tipi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden itibaren Suriye'nin doğu sınırı yakınlarındaki Mari'ye kadar Fırat Vadisi boyunca, Balikh ve Habur Nehir Vadileri arasında kalan alan da dahil olmak üzere geniş bir coğrafyada yayılım gösterir. Söz konusu figürinler Türkiye sınırları içinde Harran'da⁷⁵ ve Titriş'te⁷⁶ ele geçmiştir. Oylum Höyük'ün doğu yamacında bulunan iki figürin parçasının kahve çekirdeği biçimindeki gözleri ve kısa biçimlendirilmiş kolları farklı olsa da boyun ve saçlarının çentiklerle bezenme şekli bu grup figürinlerini anımsatmaktadır⁷⁷. Benzer figürinler, Suriye'nin Fırat Nehri boyunca Tall Bazi'de, Munbaqa'da, Selenkahiye'de, Emar'da, Tall Bi'a'da, Terqa'da ve Mari'de; Balikh ve Habur Nehirleri arasında ise Hammam et-Turkman'da, Tell Chuera ve çevresinde ele geçmiştir⁷⁸. MEFT A 01 figürinlerinin en çok görüldüğü merkez Tabqa Barajı'nın doğusunda yer alan ve Fırat Nehri'nin kuzey yakasında bulunan Tall Bi'a yerleşmesidir. Bu tipin en erken tarihli örneklerinin de yer aldığı Tall Bi'a figürinlerinin EME 3 sonu EME 4 başından itibaren dönemin sonuna kadar görüldüğü bildirilmektedir⁷⁹.

MEFT A 02 tipinin yayılım alanı birinci tipe göre çok daha geniştir. Bunlar kuzeyde Gre Virike, güneyde Mari, batıda Byblos ve doğuda Tell Mozan arasında kalan alanda görülür. Diğer bölgelere nazaran çok daha fazla yaygın olmasından hareketle bu figürinlerin çekirdek bölgesi Tell es-Sweyhat ve Tall Bi'a arasındaki Tabqa Barajı dolmuş alanı olabilir. Söz konusu çekirdek bölgeden uzaklaştıkça figürin sayısında da azalma görülür. Alt gövdenin sütun biçimli olması bakımından bunlar çok daha geniş coğrafyanın figürinleri ile karşılaştırılmaktadır⁸⁰. MEFT A 02 tipinin benzerleri Türkiye sınırları içinde Amik Ovası'nda Tell el-Cüdeyde (Tell al-Judaidah) ve Tell Ta'yinat'ta⁸¹, Şanlıurfa'da Grike Virike⁸², Harran⁸³ ve Soğmatar'da⁸⁴ ele geçmiştir. Söz konusu figürinler az sayıda olup, baş ve başsız gövde parçalarından oluşmaktadır. Ayrıca hangi tipe ait olduğu anlaşılamayan sütun benzeri alt gövde parçaları Lidar⁸⁵, Kurban⁸⁶, Kazane⁸⁷ ve Zeytinlibahçe⁸⁸ ETÇ tabakalarından bilinmektedir.

Yukarıda bahsi geçen yerleşmeler göz önüne alındığında, Türkiye sınırları içinde MEFT A 02'nin birçok alt tipini bir arada barındıran tek yerleşim yeri Tilbaşar olduğu görülmektedir. Tilbaşar'ın Tip 2 figürinleri ile Suriye Orta Fırat bölümü figürinleri arasında yapım tekniği ve üslup özellikleri bakımından hiçbir fark yoktur. MEFT A 02 tipi figürinleri, bölgenin EME 1 ve EME 3 dönemlerine ait tabakalarda mevcut

75 Prag 1970, fig. 9,72, pl. XXXV,B; Mutlu 2019, 206, fig. 10.

76 Sakal 2015, 269.

77 Özgen – Helwing 2001, 88, abb. 24,f-g.

78 Sakal 2013, 147, abb. VI.20; Sakal 2015, 269.

79 Sakal 2015, 269.

80 Sakal 2013, 150-157, abb. VI.21-VI.25; Sakal 2015, 268, 270; Dicle Bölgesi'nde Assur Kenti'nden gelen ve ETÇ'nin son yüzyıllarına tarihlenen pişmiş toprak figürinlerin bir kısmının alt gövdesi de sütun veya çan biçimlidir. Dicle Bölgesi figürin tipolojisi için bk. Tonussi 2019, 212-215, pl. 7.1: 1-4.

81 Pruss 2010, taf. 3,25, 28.

82 Ökse 2006, 34, fig. 39.

83 Prag 1970, fig. 9,70-71.

84 Mutlu v.d. 2019, res. 4.

85 Mellink 1985, fig. 11.

86 Yener 1990, 398, pl. 151,C, pl. 152,A.

87 Creekmore 2008, fig. 6.14, 391-392.

88 Frangipane – Bucak 2001, 72, şekil 14.

değildir. Bunlar EME 4'te birden ortaya çıkmakta ve MÖ 3. binyılın sonlarına kadar görülmeye devam etmektedir⁸⁹. Tilbaşar figürinleri için de benzer bir durum söz konusudur. 1.-3. tabakalarda figürinlere rastlanmazken, EME 4'ün sonlarına tarihlenen 4. tabakada ilk kez ortaya çıkar ve EME 5'e tarihlenen 5. tabakada görülmeye devam eder. Orta Tunç Çağı'na gelindiğinde ise tamamen farklı bir figürin grubu ile karşılaşılır⁹⁰. Yassı formlu, ayakta duran çıplak kadın figürinlerini temsil eden söz konusu dönemin figürinleri, Erken Tunç Çağı'nın sütun biçimli gövdeli figürinlerinden farklı bir sanat anlayışını yansıtmaktadır⁹¹.

İnsan figürinlerinde olduğu gibi hayvan figürinleri de Orta Fırat Vadisi'nde Erken Tunç Çağı'nın ortalarından itibaren görülmeye başlar. Figürinlerden özellikle kaba üretimli örneklerin bir kısmı MÖ 3. binyılın ortalarına (EME 3 veya daha erken) tarihlenmiştir. MÖ 3. binyılın ikinci yarısından itibaren (EME 4-5) figürin sayısında büyük oranda artış gözlenmiş, bölgenin merkezindeki yerleşim yerlerinin tamamında, Tabqa Baraj bölgesinde, yüzlerce sayıda ele geçmiştir. Merkez bölgeden uzaklaştıkça figürin sayısında da azalma görülmüştür⁹². Ortak bir dizi stilistik özelliğe sahip olan hayvan figürinlerinin tek tip görünümü, onların çömlek atölyelerinde çalışan uzmanlar tarafından üretilmiş olabileceğini düşündürmüştür⁹³.

Figürinlerin anlamı bugüne kadar oldukça kapsamlı tartışılmış ve buluntu yerleri onların işlevlerinin belirlenmesinde önemli etken olmuştur. Pişmiş toprak figürinler tanrıların imgeleri, ibadet edenler, koruyucu fetişler, büyü objeleri, adak (ex-voto) veya oyuncak gibi ilahi veya dünyevi amaca hizmet eden nesnelere olarak yorumlanmıştır⁹⁴. Figürinlerin erkek ve kadın ikonografisinde özellikle MEF A 02 tipinin Halawa steli üzerinde yer alan figürlerin saç ve kıyafet tasarımı ve kol duruşu bakımından yakın benzerlikler kurulmuştur⁹⁵.

Orta Fırat Erken Tunç Çağı pişmiş toprak insan ve hayvan figürinlerinin yerleşim içi buluntu yerlerine göre dağılımı, bunların daha çok halkın özel konutlarından, avlu ve sokak gibi ortak kullanım alanlardan geldiğini göstermiştir⁹⁶. Selenkahiye'de kapı eşliğinin, bir nişin, duvarın ve fırının altına kasıtlı olarak bırakıldığı düşünülen birkaç figürin bulunmuştur⁹⁷. Lidar'da⁹⁸ ve Tell Banat D Alanı'nda⁹⁹ çömlek atölyelerinden gelen figürinlerin çömlekçi ustalar tarafından üretilmiş olabileceğini düşündürmüştür.

89 Sakal 2015, 270.

90 Genç 2019, res. 11.

91 Age., 86, res. 1.

92 Pruss 2015, 279-280.

93 Age., 279.

94 Dales 1960, 263-264; Özgüç 1943, 66-67; Badre 1980, 155-156; Liebowitz 1988, 27; Meyer - Pruss 1994, 58; Cooper 2006, 121.

95 Orthmann 1994, abb. 69, Nr. 1; Sakal 2013, 115.

96 Meyer - Pruss 1994, 53, 119, karte 7 ve karte 9; Czichon - Werner, 1998, 28, Nr.146, Nr.222, Nr.173, Nr.214; Holland 2006, 229, fig. 155-157; Porter 1995, 138-139, fig. 7.1; Miglus - Strommenger 2002, 29 taf. 38,13-20, s. 30 taf. 40,1, s. 38 taf. 44,9-13, s. 42 taf. 46,4,7, s. 43 taf. 46,14, s. 44 taf. 47,2,7, s. 45 taf. 47,16, s. 47 taf. 48,19,21, s. 63 taf. 79,3-4,6-8, s. 64 taf. 79,26-29; Kuzey iç Suriye'de Tell Mardikh-Ebla'nın G Sarayı'ndan bölgeye has özellikler gösteren çok sayıda figürin ele geçmiştir. Detaylı bilgi için bk. Peyronel 2008, 789-790; Peyronel 2013, 79-81.

97 Van Loon 1977, 100, 102-103; Van Loon 2001, 6.343.

98 Mellink 1985, 555.

99 Porter - McClellan 1998, 24.

Tapınaklarda ele geçen figürinlerin sayısı ise daha azdır¹⁰⁰. Halawa A'nın 3. tabaka tapınağında ele geçen figürinlerin daha çok halkın kolaylıkla girebileceği avludan geldiği düşünülerek, pişmiş toprak figürinler ile kamulaştırılmış din arasında güçlü bir ilişkinin olmadığı öne sürülmüştür¹⁰¹. Mezardan gelen figürinler, tapınaklarda olduğu gibi az sayıdadır. Tall Munbaqa mezarlarında¹⁰² ve Şanlıurfa'nın Harran ilçesi yakınlarındaki Soğmatar ETÇ kaya oyuğu mezarlarından ikisinde (K-56 ve K-73)¹⁰³ pişmiş toprak insan figürini ele geçmiştir. Ayrıca, tabakaya bağlı olmadan ele geçen figürinlerin sayısı da oldukça fazladır.

Tilbaşar figürinlerinin tamamı, Aşağı Şehrin kent suruna yakın alanında yaşayan halkın konutlarından ve ortak kullanım alanlarından (sokak ve avlu gibi) gelmiştir (fig. 2-4. 8). Söz konusu alanda ETÇ mezarlarının hiçbirinde figürine rastlanmamıştır. Tilbaşar figürinlerinin yapımında kullanılan kilin niteliği¹⁰⁴, yerleşimdeki yalın basit kaplar ile aynı özellikler göstermektedir. Tilbaşar'ın söz konusu çanak-çömlek grubunun bölge kilinden üretildiğine dair veri arkeometrik analizlerle ortaya konmuş olmasına rağmen¹⁰⁵, çanak-çömlek fırınlarının ortaya çıkarılmamış olması bu görüşün kanıtlanmasını zorlaştırmaktadır. Ancak, söz konusu alanın küçük bir bölümünün kazılmış olması da göz ardı edilmemesi gereken bir konudur.

MÖ 3. binyılın ikinci yarısında Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de bölgelerarası iletişimin artması, kentsel gelişimin en yüksek seviyeye ulaşmasını sağlamıştır. Bu dönemde mimari planda, mezar yapılarında ve çanak çömlekte bölgesel geçişkenlik

100 Meyer – Pruss 1994, 53, 119, karte 7 ve karte 9; Miglus – Strommenger 2002, 105 taf. 127,19-29 C Tapınağı, taf. 133,7 F Tapınağı.

101 Cooper 2006, 118.

102 Czichon – Werner, 1998, 28, Nr.153, Nr.191.

103 Mutlu v.d. 2019, 265-266.

104 Boğa figürinine ait boynuz parçası üzerinde yapılan portatif XRF (X-ışını floresans) analizi Batman Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü'nden Dr. Öğr. Üyesi Murat Bayazit tarafından incelenmiştir. Dr. Bayazit'in yorumu şu şekildedir: "Numune bünyesinde ağ. % 45.33 SiO₂, ağ. % 11.09 Al₂O₃, ağ. % 25.71 CaO, ağ. % 1.53 K₂O₅, ağ. % 8.51 Fe₂O₃ ve ağ. % 1.56 TiO₂ tespit edilmiştir. SiO₂ ve Al₂O₃ içerikleri sırasıyla numune içerisindeki özellikle kuvars ve kil ihtivasını göstermiştir. Parçacık içerisinde yüksek miktarda yer alan CaO içeriğinin malzemenin kalkerli bir kil kaynağı kullanılarak üretildiğine ve CaO/Al₂O₃ oranının üretimde kullanılan kilin karbonatlı hammadde bakımından zengin olduğuna işaret ettiği gözlemlenmiştir. Portatif XRF analizinde MgO içeriğinin gözlemlenmemesi veya tarama limitinin altında olması hammadde reçetesinde karbonatlı hammadde olarak dolomotini (CaMg [CO₃]₂) yer alma ihtimalinin düşük olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, numune içerisinde karbonatlı hammadde olarak özellikle kalsit mineralinin yüksek olma ihtimalinin çok kuvvetli olduğu öngörülmektedir. Tilbaşar'ın jeolojik konumu dikkate alındığında bölgenin kireçtaşı ve mermer bakımından zengin olduğu görülmektedir. Bu durum incelenen numunenin yerel üretim olma olasılığını arttırmaktadır. Diğer taraftan, örnekte tespit edilen Sr (342 ppm) ve Zr (163 ppm) içerikleri üretimde kullanılan hammaddelerin karasal hammadde olduğuna işaret etmiştir (bk. Freestone v.d. 2003; Akyol – Aydın 2016; Çalışkan Kılıç v.d. 2017). Elde edilen sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde numunenin üretiminde kalkerli (büyük olasılıkla kalsit içerikli) karasal hammaddelerin kullanıldığı ve jeolojik olarak bakıldığında yerel bir üretim olma olasılığının yüksek olduğu söylenebilir. Daha spesifik çıkarımlar için ilerleyen dönemlerde (imkanlar dahilinde) numune üzerinde mineralojik analizlerin yapılması planlanmaktadır. Pişirim teknolojisi açısından bakıldığında; örnekte tespit edilen Fe₂O₃ ihtivasının boynuzla kırmızı-kahverengi tonlarını veren unsurların demir minerali içeriği (hematit) ve yükseltgen pişirme atmosferi olduğuna işaret ettiği görülmektedir (bk. İssi 2012). Bu sonuca göre numunenin oksijenli bir ortamda pişirilmiş olması veya pişirim prosesisinin son aşamada oksijençe zengin bir ortamda gerçekleştirilmiş olması gerektiği akla gelmektedir".

105 Bayazit v.d. 2019, 494.

gözlenmektedir¹⁰⁶. Bölgedeki çanak-çömlek üretiminin tek biçimliliği ve teknolojik özellikleri bireysel halkın elinde olmayan, onların kişisel kullanımı yerine uzman ustalar tarafından seri üretildiğinin bir göstergesi olabilir¹⁰⁷. Aynı şekilde, Orta Fırat pişmiş toprak insan figürinlerinin de benzer stil ve teknik özelliklere sahip olması, onların uzmanlar tarafından üretilmiş olduğunu göstermekte ve figürinlerin üretiminde hem teknik bilgiye hem de önceden hazırlanmış hammaddeye duyulan ihtiyaç nedeniyle, bunların çanak-çömlek ustaları tarafından üretilmiş olabileceğini düşündürmektedir¹⁰⁸.

V. Sonuç

Kilden insan ve hayvan biçimlerini modelleme uygulaması insanların inançlarını, sosyal ve ekonomik yaşantılarını yansıtan toplumsal iletişim araçlarından biridir. Bunlar; coğrafyaya, dönemlere ve kültürlerle göre farklı teknik ve sanat anlayışı içinde üretilmiştir. Figürinlerin neyi ifade ettiği konusu bugüne kadar oldukça kapsamlı tartışılmış ve buluntu yerleri onların işlevlerinin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Tanrı/tanrıça imgeleri, ibadet edenler, koruyucu fetişler, adak veya oyuncak gibi anlamların yüklendiği figürinler, manevi ve sosyal yaşamın sembolik görüntüleri olarak toplum hayatında yer bulmuştur.

Pişmiş toprak figürinlerin üretim teknikleri, üslup ve ikonografik özellikleri kültürel ilişkiler konusunda önemli bilgiler sağlarken; onların coğrafi yayılımı ve yoğunluğu toplumların beğenilerini kronolojik bir gelişim içinde anlamamıza da katkıda bulunmaktadır. MÖ 3. binyılın ortalarından sonlarına kadar görülen Orta Fırat Bölgesi'nin pişmiş toprak figürinlerinin üslup özellikleri diğer kültür bölgelerinden farklı bir yapı göstermektedir. Söz konusu bölgenin Erken Tunç Çağı çanak-çömleğinde görülen standartlaşma pişmiş toprak figürinlerinde de gözlenmekte olup, sütun benzeri alt gövdeli, belirgin omuzlu yassı üst gövdeli, zengin saç modeline ve boyun takılarına sahip insan figürinleri bölgesel üslubu temsil etmektedir.

Orta Fırat Bölgesi'nin standart üretimli insan figürinlerinin Türkiye sınırları içinde birçok alt tipini bir arada barındıran tek yerleşim yeri Tilbaşar'dır. MÖ 3. binyılın son çeyreğine tarihlenen Tilbaşar figürinleri Güney Aşağı Şehrin doğu bölümünde (4. ve 5. tabaka) yaşayan halkın konutlarından, sokak ve avlu gibi ortak kullanım alanlarından ele geçmiştir. Konutların tamamı profan yapılardır. İskân alanına gömülen ve zengin buluntu veren mezarların hiçbirinde figürin bulunmamıştır. Figürinlerin yarıya yakını yapı molozlarından ele geçmiş olmasına rağmen, konteksti sağlam örneklerden yola çıkılarak figürin tiplerinin tabakalara göre dağılımı ile ilgili genel bir fikir edinmek mümkündür. Benzerlerinin olmaması bakımından Tilbaşar'a özgü gibi duran Tip 1 insan figürini sadece 4 tabakadan gelirken; Orta Fırat Bölgesi'nin standart üretimli figürinlerinden olan Tip 2 her iki tabakada da kullanım görmüştür. Hayvan figürinlerinden her iki tip hem 4. hem de 5. tabakadan gelmiştir. İnsan figürinlerinden Tip 2 ile hayvan figürinlerinin her iki tabakadan da ele geçmiş olması, burada yaşayan halkın

106 Cooper 2006, 15.

107 age., 182.

108 Sakal 2013, 65.

görsel sanat anlayışında bir kesintinin olmadığını göstermektedir. Birbirinden şiddetli yangın molozu ile ayrılan söz konusu tabakaların çanak-çömlek geleneğinde de bir devamlılık söz konusudur. Ancak, MÖ 3. binyılın son yüzyıllarında gözlenen bu kültürel devamlılık MÖ 2. binyılın başlarında kesintiye uğramıştır. Erken Tunç Çağı'nın sütun biçimli gövdeli figürinleri yerini Orta Tunç Çağı'nın yassı formlu, ayakta duran çıplak kadın figürinlerine bırakmıştır. Bir önceki dönemden tamamen farklı bir sanat anlayışını yansıtan çıplak kadın figürinleri Kuzeybatı Suriye'de Eski Suriye Dönemi'nin en ayırt edici buluntuları arasında yer almaktadır. Tilbaşar'ın pişmiş toprak figürin uygulaması, kentten Erken Tunç Çağı'nın son çeyreğinde Suriye'nin Orta Fırat bölümü ile Orta Tunç Çağı'nda ise batı ve Kuzey iç Suriye ile olan ilişkisine ışık tutmakta, aynı zamanda Tilbaşar halkının değişen beğenilerine vurgu yapmaktadır.

Figürinlerin standart görünümü bunları üreten bir zanaatkâr grubun varlığını düşündürmektedir. Orta Fırat'ın en yaygın stilini temsil eden MEFT A 02 figürini ile Tilbaşar'ın Tip 2 figürini arasında üretim tekniği ve üslup özellikleri bakımından hiçbir fark yoktur ve aynı ustanın elinden çıkmış izlenimi vermektedir. Tip 2 figürinleri, belki de en çok görüldüğü Tishrin ve Tabqa Baraj bölgesindeki merkezlerden Tilbaşar'a getirilmiş olabileceği gibi, bu sanatı icra eden ustalar tarafından burada üretilmiş de olabilir. Tilbaşar'da kazılan alanın sınırlı oluşu ikinci görüşü desteklemeyi mümkün kılmamaktadır, ancak her ne kadar tek bir örnekle temsil ediliyor olsa da Tilbaşar'a özgü gibi duran Tip 1 insan figürinin ve hayvan figürinlerinin bir kısmının veya tamamının kendi zanaatkâr grubu tarafından üretilmiş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

İnsan ve hayvan figürinlerinin sıklıkla ev içi bağlamlardan ele geçmiş olması bunların halk tarafından kullanıldığını göstermekte ve hane içinde gerçekleştirilen bir takım manevi ve/veya sosyal aktivitelerle ilişkili olabileceğini akla getirmektedir. İnsan figürinlerinin kıyafeti, saç ve başlık tasarımı dönemin giyim kuşam modasını ve toplumun beğenisini de yansıtmaktadır. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumların günlük yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olan büyük ve küçükbaş hayvan türlerinin sıklıkla modellenmesi hayat kaygısının, iyi ve sağlıklı yaşama isteğinin, bereket ve bolluk dileklerinin sembolik bir yansıması olabilir.

Sonuç olarak, Tilbaşar'da MÖ 3 binyılın son çeyreğine tarihlenen pişmiş toprak figürinlerinin tarihi, buluntu durumu, yapım tekniği ve üslup özellikleri Orta Fırat Vadisi yerleşim yerleri ile benzer özellikler sergilemekte olup, bölgenin kil repertuarına benzeyen bir üretimin kanıtını sunmakta ve aynı zamanda söz konusu bölgenin ortak inancını ve görsel sanatını yansıtmaktadır.

Teşekkürler

Tilbaşar'da yürütülen kazılar Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ve Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün maddi destekleri ile gerçekleştirilmiştir. Gaziantep Müze Müdürlüğü başkanlığında ve bilimsel danışmanlığında sürdürülen kazılara verilen izin ve maddi destek için teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu çalışma Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma

Projeleri Koordinasyon Birimince de desteklenmiştir. Proje Numarası: SBA-2019-11625 nolu “Gaziantep Tilbaşar Höyük İnterdisipliner Araştırmalar”. Destek için teşekkür ederim. Tilbaşar’ın Tunç Çağı seramiklerinin ve bu çalışmaya konu olan boğa figürininin arkeometrik incelemesini yapan Dr. Murat Bayazit’e de ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

KATALOG

- Fig. 5a; 7a** : İnsan figürünü üst gövde parçası; Tip 1; yük.: 5.8 cm, gen.: 2.2 cm, kal.: 1.6-1.8 cm; Munsell No: hamur 7.5YR 8/4; dış yüzey 5Y 7/3; Güney Aşağı Şehri 4. tabaka, L.16; Buluntu no: TH17.BR1020.190.
- Fig. 5b** : İnsan figürünü başı; Tip 2a; yük.: 3.18, cm, gen.: 1.6 cm, kal.: 1.4 cm.; Munsell No: hamur 10YR 8/3; dış yüzey 2.5Y 8/4; Güney Aşağı Şehri 4. tabaka, C Konutu 3 nolu oda, L.17; Buluntu no: TH17.BR1020.189.
- Fig. 5c; 7b**: İnsan figürünü üst gövde parçası; Tip 2a; Yük.: 6.3 cm, gen.: 4.9 cm, kal.: 1.2-2.1 cm; Munsell No: hamur 7.5YR 7/4; 10YR 7/4; dış yüzey 2.5Y 8/2; Güney Aşağı Şehri 5. tabaka, K Konutu, L.33; Buluntu no: TH16.BK1030.97.
- Fig. 5d; 7c** : İnsan figürünü başsız üst gövde parçası; Tip 2a; Yük.: 4.6 cm, gen.: 5.15 cm, kal.: 1.1 cm; Munsell No: hamur 7.5YR 7/4; dış yüzey 2.5Y 8/3; 7.5YR 7/4; Güney Aşağı Şehri 5. tabaka, F Konutu, 3 nolu oda, L.4 nolu duvarın kuzeyi L.3; Buluntu no: TH17BR1000.739.
- Fig. 5e** : İnsan figürünü başsız üst gövde parçası; Tip 2a; Yük.: 5.3 cm, gen.: 3.9 cm, kal.: 0.9 cm; Munsell No: hamur 5YR 7/4; dış yüzey 7.5YR 7/4; 5YR 7/4; Güney Aşağı Şehri Batı sondajı, L.2; Buluntu no: TH17.BP860.302.
- Fig. 5f; 7d** : İnsan figürünü başı; Tip 2b; Yük.: 5.2 cm, gen.: 2.8-3.2 cm, kal.: 3.3 cm; Munsell No: hamur 5Y 7/3; dış yüzey 5Y 7/3; Güney Aşağı Şehri 5. tabaka, L.1; Buluntu no: TH18.BS1030.17.
- Fig. 5g; 7e** : İnsan figürünü başı; Tip 2c; Yük.: 6.3 cm, gen.: 2.9 cm, kal.: 1.9-2.3 cm; Munsell No: hamur 2.5Y 7/3; 10YR 7/4; dış yüzey 5Y 8/3; Güney Aşağı Şehri 4. tabaka, D Konutu, 3 nolu oda, L.11; Buluntu no: TH18.BS1030.36.
- Fig. 5h; 7f** : İnsan figürünü başsız üst gövde parçası; Tip 2d; Yük.: 5.65 cm, gen.: 5.5 cm, kal.:1-1.2 cm; Munsell No: hamur 10YR 7/4; dış yüzey 2.5Y 8/2; Güney Aşağı Şehri 5. tabaka, F Konutu, 3 nolu oda, L.2; Buluntu no: TH17.BR1000.702.
- Fig. 5i** : İnsan figürünü alt gövde parçası; Tip 1/2; Yük.: 5 cm, gen.: 2.3-3 cm, kal.: 1.4-2.7 cm.; Munsell No: hamur 7.5YR 6/4; dış yüzey 7.5YR 6/4; Güney Aşağı Şehri, Kuzey surun güneyi L.73; Buluntu no: TH16.BG1020.895.
- Fig. 5j** : İnsan figürünü alt gövde parçası; Tip 1/2; Yük.: 4.6 cm, gen.: 1.9-3.6 cm, kal.: 1.9-3.4 cm; Munsell No: hamur 7.5YR 7/4; dış yüzey 7.5YR 6/4; Güney Aşağı Şehri, 4. tabaka, L.9; Buluntu no: TH17.BR1040.968.
- Fig. 6a** : Hayvan figürünü ; Tip 1; Yük.: 4.3 cm, uzunl.: 5.4 cm, gen.: 2.8-3.1 cm; Munsell No: hamur 5YR 6/6; dış yüzey 5YR 6/6; Güney Aşağı Şehri, 5. tabaka, F Konutu, 2 nolu oda, L.6; Buluntu no: TH17.BP1010.638.
- Fig. 6b** : Hayvan figürünü; Tip 1; Yük.: 3.1 cm, uzunl.: 6.7 cm, gen.: 2-2.3 cm.; Munsell No: hamur 2.5Y 6/1; dış yüzey 2.5Y 6/1; Güney Aşağı Şehri, Kuzey sur; Buluntu no: TH16BG1020.806.

- Fig. 6c** : Hayvan figürünü; Tip 1; Yük.: 4 cm, uzunl.: 7 cm, gen.: 2-2.9 cm; Munsell No: hamur 7.5YR 6/6; dış yüzey 7.5YR 6/6; Güney Aşağı Şehri, 4. tabaka, L.5; Buluntu no: TH17.BR1020.166.
- Fig. 6d** : Boğa başı; Tip 2; Yük.: 4.2 cm, gen.: 1.7-3.3 cm, kal.: 1.9-2.7 cm. ; Munsell No: hamur 2.5Y 7/3; 2.5Y 6/2; dış yüzey 2.5Y 6/2; Güney Aşağı Şehri, Güney sur; Buluntu no: TH17. CF980.474.
- Fig. 6e** : Boğa başı; Tip 2; Yük.: 3 cm, gen.: 1.6-3.8 cm. kal.: 1.6-3.1 cm; Munsell No: dış yüzey 7.5YR 7/6; 10YR 7/3; Güney Aşağı Şehri, 5. tabaka, Sokak üstü, L.36; Buluntu no: TH15. BI990.156.
- Fig. 6f** : Boğa üst gövde parçası; Tip 2; Yük: 4.5 cm, uzunl.: 4.2 cm, kal.: 1.6-2.3 cm.; Munsell No: hamur 7.5YR 7/4; dış yüzey 5YR 7/6; Güney Aşağı Şehri, 5. tabaka, L.2; Buluntu no: TH17. BO1020.572.
- Fig. 6g** : Hayvan arka gövde parçası; Tip 1/2; Yük.: 3 cm, uzunl.: 3.6 cm, gen.: 2.7 cm; Munsell No: hamur 7.5YR 5/1; dış yüzey 7.5YR 7/3; 7.5YR 7/4; Güney Aşağı Şehir, 5. tabaka, Sokak üstü, L.2; Buluntu no: TH18.BN1010.9.
- Fig. 6h** : Hayvan arka gövde parçası; Tip 1/2; Yük.: 2 cm, uzunl.: 3.5 cm, gen.: 1.6 cm; Munsell No: hamur 7.5YR 7/3; 7.5YR 6/1; dış yüzey 5YR 6/6; 10YR 6/4; Güney Aşağı Şehri, 5. tabaka, Sokak üstü, L.2; Buluntu no: TH18.BN1010.13.
- Fig. 6i** : Hayvan arka gövde parçası; Tip 1/2; Yük.: 2.9 cm, uzunl.: 5.2 cm, gen.: 2.1-2.5 cm; Munsell No: hamur 5Y 6/3; dış yüzey 10YR 7/4; 5Y 6/3; Güney Aşağı Şehri, 5. tabaka, A Konutu, 2 nolu oda, taş döşeli taban üstü, L.20; Buluntu no: TH16.BP1020.658.
- Fig. 6j** : Hayvan arka gövde parçası; Tip 1/2; Yük.: 2.3 cm, uzunl.: 3 cm, gen.: 2.7 cm.; Munsell No: hamur 5Y 6/4; dış yüzey 5Y 7/4; Güney Aşağı Şehir, 4. tabaka, L.23; Buluntu no: TH17. BP1040.214.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Abü'l-Farac 1950 Abü'l-Farac, G., Abü'l - Farac Tarihi, Cilt II (Suryancadan İngilizceye Çeviren Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çeviren Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları II,11, Ankara .
- Alkım 1969a Alkım, U. B., “İslahiye Bölgesi Çalışmaları (1968)”, Türk Arkeoloji Dergisi XVII-1, 39-42.
- Alkım 1969b Alkım, U. B., “The Amanus Region in Turkey: New Light on the Historical Geography and Archaeology”, *Archaeology*, 22(4), 280-289.
- Archi v.d. 1971 Archi, A. – Pecorella, P. E. – Salvini, M., *Gaziantep e la sua regione. Uno studio storico e topografico degli insediamenti preclassici*, Roma, Edizioni Dell’Ateneo.
- Akyol – Aydın 2016 Akyol, A. A. – Aydın, M., “Archaeometric Analysis of Ceramic Finds from Olba Excavations”, *Seleucia* 6, 413-431.
- Badre 1980 Badre, L., *Les figurines anthropomorphes en terre cuite à l’âge du Bronze en Syrie*, Paris, Librairie orientaliste P. Geuthner.
- Bayazit v.d. 2019 Bayazit, M. – Çağine, D. – Genç, E., “Early Bronze Age Plain Simple Wares (Tripod Vessels) of Tilbeshar (Turkey): Archaeometric Characterization”, *Bitlis Eren Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 8/2, 484-495.
- Braidwood – Braidwood 1960 Braidwood, R. – Braidwood, L., *Excavations in the Plain of Antioch I. OIP LXI*, Chicago, Illinois, The University of Chicago.
- Breniquet 1998 Breniquet, C., “Tilbeshar : L’occupation néolithique et chalcolithique d’après les ramassages de surface de 1994 et 1995”, *Anatolia Antiqua* 6, 147-153.
- Bounni 1977 Bounni, A., “Preliminary Report on the Archeological Excavations at Tell al-cAbd and cAnab al-Safinah (Euphrates) 1971-72”, *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 44, 49-62.
- Campbell 2000 Campbell, S., “Questions of Definition in the Early Bronze Age of the Tishrin Dam”, in C. Marro – H. Hauptmann (ed.), *Chronologies des pays du Caucase et de l’Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d’Istanbul, 16-19 décembre 1998*, *Varia Anatolica*, XI, Institut Français d’Études Anatoliennes d’Istanbul, De Boccard, 53-63.
- Cooper 2006 Cooper, L., *Early Urbanism on the Syrian Euphrates*, New York and London, Routledge.
- Creekmore 2008 Creekmore, A. T., *Kazane Höyük and urban life histories in third millennium Upper Mesopotamia*, Ph. D. Northwestern University.
- Czichon – Werner 1998 Czichon, R. M. – Werner, P., *Ausgrabungen in Tall Munbaqa-Ekalt I, Die Bronzezeitlichen Kleinfunde*, Saarbrücken.
- Çalışkan Kılıç v.d. 2017 Çalışkan Kılıç, N. – Kılıç, S. – Çalışkan Akgül, H., “An archaeometric study of provenance and firing technology of Halaf pottery from Tilkitepe (eastern Turkey)”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 17/2, 35-48.

- Dales 1960 Dales, G. F., Mesopotamian and Related Female Figurines: Their Chronology, Diffusion, and Cultural Function, Ph.D. Philadelphia, University of Pennsylvania.
- Deckers v.d. 2015 Deckers, K. – Drechsler, P. – Sconzo, P., “Radiocarbon Chronology”, in U. Finkbeiner - M. Novak - F. Sakal - P. Sconzo (ed.), ARCANÉ, Associated Regional Chronologies for the Ancient Near Eastern and the Eastern Mediterranean, Vol. IV, Middle Euphrates. Turnhout, Brepols, 401-421.
- Dornemann 1977 Dornemann, R. H., “Tell Hadidi: A Millennium of Bronze Age City Occupation”, The Annual of the American Schools of Oriental Research 44, 113-151.
- Dornemann 1989 Dornemann, R. H., “Comments on Small Finds and Items of Artistic Significance from Tell Hadidi and Nearby Sites in the Euphrates Valley, Syria”, in A. Leonard - B. B. Williams (ed.), Essays in Ancient Civilization Presented to Helene J. Kantor. Chicago, The University of Chicago, 59-75.
- Eremin v.d. 2015 Eremin, K. – Jackson, A. – McCartney, C. – Peltenburg, E. – Shortland, A., “Other objects including personal ornaments and figurines”, in E. Peltenburg et.al. (ed.), Tell Jerablus Tahtani, Syria, I, Mortuary Practices at an Early Bronze Age Fort on the Euphrates River, Levant Supplementary Series 17. Oxford & Philadelphia, Oxbow Books, 172-200.
- Finkbeiner v.d. 2015a Finkbeiner, U. – Novak, M. – Lebeau, M., “1. Introduction”, in U. Finkbeiner - M. Novak - F. Sakal - P. Sconzo (ed.), ARCANÉ, Associated Regional Chronologies for the Ancient Near Eastern and the Eastern Mediterranean, Vol. IV, Middle Euphrates. Turnhout, Brepols, 1-16.
- Finkbeiner v.d. 2015b Finkbeiner, U. – Novak, M. – Sakal, F. – Sconzo, P., “14. Conclusion”, in U. Finkbeiner – M. Novak – F. Sakal – P. Sconzo (ed.), ARCANÉ, Associated Regional Chronologies for the Ancient Near Eastern and the Eastern Mediterranean, Vol. IV, Middle Euphrates. Turnhout, Brepols, 431-438.
- Frangipane – Bucak 2001 Frangipane, M. – Bucak, E., “1999 Yılı Zeytinlibahçe Höyük Kazı ve Araştırmaları”, in N. Tuna, J. Öztürk - J. Velibeyoğlu (ed.), İlsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the İlsu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999. Ankara, ODTÜ-TAÇDAM, 65-131.
- Freestone v.d. 2003 Freestone, I. C. – Leslie, K. A. – Thirlwall, M. – Gorin-Rosen, Y., “Strontium Isotopes in the Investigation of Early Glass Production: Byzantine and Early Islamic Glass from the Near East,” Archaeometry 45/1, 19-32.
- Genç 2018 Genç, E., “Doğanpınar Barajı Tilbaşar Höyük 2016 Yılı Kazısı”, KST 39/1, 159-172.
- Genç 2019 Genç, E., “Tilbaşar Orta Tunç Çağı Mezarı Işığında Pişmiş Toprak Çıplak Kadın Figürinleri ile İlgili Bazı Düşünceler”, Anadolu/Anatolia 45, 81-112.
- Genç 2020 Genç, E., “Tilbaşar’da Yeni Kazılar (2015-2018): Başlıca Sonuçlar”, in K.S. Girginer - G. Dardeniz - A. Gerçek - F. Erhan - E. Genç - İ. Tuğcu - Ö. Oyman-Girginer - M.C. Fırat - H. Gerçek - M.F. Tufan (ed.), MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde Hayriye Akıl Anı Kitabı/ In the Shadow of Amanus, In Memoriam Hayriye Akıl. İstanbul, Ege Yayınları, 181-194.
- Genç – Uysal 2017 Genç, E. – Uysal, T., “Doğanpınar Barajı Tilbaşar Höyük 2015 Yılı Kazısı”, 38.

- Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, 293-304.
- Genç - Yıldız Köse 2019 Genç, E. – Yıldız Köse, B., “Doğanpınar Barajı Tilbaşar Höyük 2017 Yılı Kazısı”, KST 40/1, 565-580.
- Gerber 2000 Gerber, C., “Die Keramik der frühen Bronzezeit im Karababa-Becken“, in C Marro – H. Hauptmann (ed.), *Chronologies des pays du Caucase et de l’Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d’Istanbul, 16-19 décembre 1998, Varia Anatolica, XI, Institut Français d’Études Anatoliennes d’Istanbul, De Boccard, 213-229.*
- Gerber 2005 Gerber, J. C., *Hassek Höyük III, Die frühbronzezeitliche Keramik, Tübingen.*
- Hogarth 1908 Hogarth, D. G., “Carchemish and its Neighbourhood”, in J. L. Myres (ed.), *Annals of Archaeology and Anthropology, Vol. I. Liverpool, 165-184.*
- Holland 2006 Holland, T. A., *Excavations at Tell es-Sweyhat, Syria, Vol.2, Archaeology of the Bronze Age, Hellenistic, and Roman Remains at an Ancient Town of the Euphrates River, OIP 125, Chicago.*
- Honigmann 1979 Honigmann, E., “Tel-Bâşir“, *İslam Ansiklopedisi, Cilt 12/1, İkinci Baskı, İstanbul, 145-147.*
- İssi 2012 İssi, A., “Estimation of ancient firing technique by the characterization of semi-fused Hellenistic potsherds from Harabebezikan/Turkey”, *Ceramics International 38/3, 2375-2380.*
- Kepinski-Lecomte 1996 Kepinski-Lecomte, C., “Surface Research at Tilbeshar 1994”, *AST XIII/2, 199-210.*
- Kepinski-Lecomte 2002 Kepinski-Lecomte, C., “Researches at Tilbeshar, 2000”, *KST 23/2, 23-28.*
- Kepinski 2005 Kepinski, C., “Tilbeshar - A Bronze Age City in the Sajur Valley (Southeast Anatolia)”, *Anatolica XXXI, 145-159.*
- Kepinski 2007a Kepinski, C., “Dynamics, diagnostic criteria and settlement patterns in the Carchemish area during the Early Bronze period”, in E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium B.C. Vol. 5, Levant Supplementary Series. Oxford, 152-163.*
- Kepinski 2007b Kepinski, C., “Continuity and Break at the End of the Third Millennium B.C: The Data from Tilbaşar”, in C. Kuzucuoğlu – C. Marro (ed.), *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon (5-8 décembre 2005), Varia Anatolica, XIX, Institut français d’études anatoliennes-Georges Dumézil, İstanbul, De Boccard, 329-340.*
- Kepinski 2012 Kepinski, C., “Tilbeshar, au carrefour d’échanges entre la vallée de l’Euphrate et la côte méditerranéenne à l’âge du Bronze”, in O. Henry (ed.), *Archéologies et espaces parcourus, Nov 2010, Institut Français d’Études Anatoliennes Georges Dumézil, 1, Rencontres d’Archéologie de l’IFEA. İstanbul, 35-44.*
- Klein 1995 Klein, H., “Ausgrabungen im Haeuserviertel”, *Ausgrabungen in Tell Chuera in Nordost-Syrien I, Vorbericht über die Grabungskampagnen 1986 bis 1992. Saarbrücken, 95-120.*
- Kuzucuoğlu v.d. 2004 Kuzucuoglu, C. – Fontugne, M. – Mouralis, D., “Holocene terraces in the

- Middle Euphrates Valley, between Halfeti and Karkemish (Gaziantep, Turkey)", *Quaternaire* 15 (1-2), 195-206.
- Liebowitz 1988 Liebowitz, H., Terra-Cotta Figurines and Model Vehicles. in M. Van Loon (ed.), *The Oriental Institute Excavations at Selenkahiye, Syria. Bibliotheca Mesopotamica* 22, Malibu.
- Marro 2000 Marro, C., "Vers une Chronologie comparée des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires", in C Marro – H. Hauptmann (ed.), *Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998, Varia Anatolica XI, De Boccard, 473-494.*
- Marro 2007 Marro, C., "Upper-Mesopotamia and the Late Third Millennium Crisis Hypothesis: State of the Art and Issues at Stake", in C. Kuzucuoğlu – C. Marro (ed.), *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon (5-8 décembre 2005), Varia Anatolica XIX, İstanbul, De Boccard, 13-20.*
- Marro – Kuzucuoğlu 2007 Marro, C. – Kuzucuoğlu, C., "Northern Syria and Upper Mesopotamia at the end of the Third Millennium B.C.: Did a Crisis Take Place?", in C. Kuzucuoğlu – C. Marro (ed.), *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon (5-8 décembre 2005), Varia Anatolica XIX, İstanbul, De Boccard, 583-590, Map 1-4.*
- Mellink 1985 Mellink, M. J., "Archaeology in Anatolia", *AJA* 89/4 547-567.
- Mellink 1989 Mellink, M. J., "Anatolian and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age", in K. Emre – M. J. Mellink – B. Hroudá – N. Özgüç (ed.), *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç/Tahsin Özgüç'e Armağan. Ankara, 319-331.*
- Meyer – Pruss 1994 Meyer J.-W. – Pruss, A., *Die Kleinfunde von Tell Halawa A, Ausgrabungen in Halawa herausgegeben von W. Orthmann, 2, Saarbrücken.*
- Miglus – Strommenger 2002 Miglus, P. A. – Strommenger, E., *Tall Bi'a/Tuttul – VIII, Stadtbefestigungen, Häuser und Tempel, Saarbrücken.*
- Munsell 1998 Munsell Soil Color Charts, 1998 Revised Washable Edition. New York.
- Mutlu 2019 Mutlu, S. İ., "2014-2018 Yılları Arasında Harran Höyük Kazısı'nda Bulunan Erken ve Orta Tunç Çağı Pişmiş Toprak Figürinleri", in M. Önal – S. İ. Mutlu – S. Mutlu (ed.), *Harran ve Çevresi Arkeolojisi. Şanlıurfa, 191-209.*
- Mutlu v.d. 2019 Mutlu, S. İ. – Mutlu, S. – Uludağ, C., "Soğmatar'da ETÇ IV Dönemine Ait Pişmiş Toprak İki İnsan Figürü", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 43, 262-270.
- von der Osten 1930 von der Osten, H. H., *Exploration in Hittite Asia Minor, 1929. Oriental Institute Communications, no. 8, Chicago.*
- Orthmann 1994 Orthmann, W., "Reliefbruchs", in *Die Kleinfunde von Tell Halawa A, Ausgrabungen in Halawa herausgegeben von W. Orthmann, 2, Saarbrücken.*

- Orthmann v.d. 1986 Orthmann, W.- Klein, H. - Lüth, F., *Tell Chuera in Nordost-Syrien 1982-1983*, Berlin.
- Ökse 2006 Ökse, A.T., “Early Bronze Age Graves at Gre Virike (Period II B): An Extraordinary Cemetery on the Middle Euphrates”, *Journal of Near Eastern Studies* 65/1, 1-37.
- Ökse 2011 Ökse, A.T., “The Early Bronze Age in Southeastern Anatolia”, in S. Steadman - G. McMahon (ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)*, New York, 260-289.
- Ökse – Görmüş 2014 Ökse, A.T. – Görmüş, A., “Orta Fırat Havzası ve Çevresinde M.Ö. Üçüncü Binde Kullanılan Kırsal Dini Alanlar”, *Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri*, 21-24 Mayıs 2013 Antakya, 253-267.
- Özgen – Helwing 2001 Özgen, E. - Helwing, B., “Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük 1997-2000. Zweiter vorläufiger Bericht”, *IstMitt* 51, 61-136.
- Özgüç 1943 Özgüç, T., “Öntarihte Anadolu İdollerinin Anlamı”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5, 65-72.
- Özgüç 1963 Özgüç, T., “An Assyrian Trading Outpost”, *Scientific American* 208/2, 96-108.
- Özkılınç v.d. 2000 Özkılınç, A. – Coşkun, A. – Sivridağ, A. -Yüzbaşıoğlu, M., 373 Numaralı ‘Ayntab Livası Mufassal Tahrir Defteri (950/1543), Ankara.
- Peltenburg 2007 Peltenburg, E., “New perspectives on the Carchemish sector of the Middle Euphrates River valley in the 3rd Millennium BC”, in E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlement, The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, Levant Supplementary Series 5. Oxford, 1-24.
- Petty 2006 Petty, A., *Bronze Age Anthropomorphic Figurines from Umm el-Marra, Syria*, Oxford.
- Peyronel 2008 Peyronel, L., “Making Images of Humans and Animals. The Clay Figurines from the Royal Palace G at Tell Mardikh-Ebla, Syria (EB IVA, c. 2400-2300 BC)”, in J. M. Córdoba - M. Molist - M. C. Pérez - I. Rubio - S. Martínez (ed.), *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East vol. II*, Madrid, April 3-8 2006, Madrid, 787-805.
- Peyronel 2013 Peyronel, L., “Popular Iconographies in a Courtly Environment Clay Figurines from Royal Palace G and the Coroplastic of Inner Syria during EB IVA”, in P. Matthiae – N. Marchetti (ed.), *Ebla and its Landscape, Early State Formation in the Ancient Near East*, California, Left Coast Press Inc., 73-88, Pl. 7-8.
- Prag 1970 Prag, K., “The 1959 Deep Sounding at Harran in Turkey”, *LEVANT* II, 63-94.
- Porter 1995 Porter, A., “The Third Millennium Settlement Complex at Tell Banat: Tell Kabir”, *Damaszener Mitteilungen* 8, 125-163.
- Porter – McClellan 1998 Porter, A. - McClellan, T., “The Third Millennium Settlement Complex at Tell Banat: Results of the 1994 Excavations”, *DamMitt* 10, 11-63.
- Pruss 2010 Pruss, A., *Die Amuq-Terrakotten. Untersuchungen zu den Terrakotta-Figuren des 2. und 1. Jahrtausends v. Chr. aus den Grabungen des Oriental Institute Chicago in der Amuq-Ebene*, Subartu XXVI, Turnhout, Brepols.
- Pruss 2015 Pruss, A., “Animal Terracotta Figurines and Model Vehicles”, in U. Finkbeiner – M. Novak – F. Sakal – P. Sconzo (ed.), *ARCANE, Associated Regional*

- Chronologies for the Ancient Near Eastern and the Eastern Mediterranean, Vol. IV, Middle Euphrates. Turnhout, Brepols, 279-295.
- Sachau 1883 Sachau, E., *Syrien und Mesopotamien*, Leipzig.
- Sallaberger 2007 Sallaberger, W., "From Urban Culture to Nomadism: A History of Upper Mesopotamia in the Late Third Millennium", in *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie?* Actes du Colloque de Lyon (5-8 décembre 2005), *Varia Anatolica*, XIX, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, Istanbul, De Boccard, 417-456.
- Sakal 2013 Sakal, F., *Die anthropomorphen Terrakotten der Region am syrischen Mittleren Euphrat im 3. Jahrtausend v. Chr.*, Subartu 32, Turnhout, Brepols.
- Sakal 2015 Sakal, F., "Anthropomorphic Terracotta Figurines", in U. Finkbeiner – M. Novak – F. Sakal – P. Sconzo (ed.), *ARCANE, Associated Regional Chronologies for the Ancient Near Eastern and the Eastern Mediterranean*, Vol. IV, Middle Euphrates. Turnhout, Brepols, 267-277.
- Sakal 2019 Sakal, F., "Anthropomorphic Figurines", in U. Finkbeiner (ed.), *Final Reports of the Syrian-German Excavations at Tell el-'Abd*, Vol. III, *Small Objects and Environmental Studies*, Marru 5/2. Münster, Zaphon, 21-47.
- Schiffer 1907 Schiffer, S., *Keilinschriftliche Spuren der in der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts von den Assyrem nach Mesopotamien deportierten Samarier (10 Stämme)*, Berlin.
- Schwartz 2007 Schwartz, G. M., "Taking the Long View on Collapse : A Syrian Perspective", in C. Kuzucuoğlu – Marro, C. (ed.), *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie?* Actes du Colloque de Lyon (5-8 décembre 2005), *Varia Anatolica* XIX, Istanbul, De Boccard, 45-67.
- Sertok – Kulakoğlu 2002 Sertok, K. – Kulakoğlu, F., "Şaraga Höyük 2000", in N. Tuna – J. Velibeyoğlu (ed.), *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara, 351-381.
- Strommenger 1971 Strommenger, E., "Terrakottaplastik" in "Dritter vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Orient-Gesellschaft mit Mitteln der Stiftung Volkswagenwerk in Habuba Kabira und in Mumbaqaat unternommenen archäologischen Untersuchungen (Herbstkampagne 1970), erstattet von Mitglidern der Mission", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin (MDOG 103)*, 25-34.
- Strommenger 1980 Strommenger, E., *Habuba Kabira, Eine Stadt vor 5000 Jahren*, Mainz.
- Strommenger – Kohlmeyer 2000 Strommenger, E. – Kohlmeyer, K., *Tall Bi'a/Tuttul - III, Die Schichten des 3. Jahrtausends v.Chr. im Zentralhügel E, Saarbrücken*.
- Tonussi 2019 Tonussi, M. "Ch. 7. Figurines and Small Finds", in E. Rova (ed.), *ARCANE V: Tigridian Region*, Turnhout, Brepols, 211-249.
- Van Loon 1977 Van Loon, M. N., "1974 and 1975 Preliminary Results of the Excavations at Selenkahiye Near Meskene, Syria", *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 44, 97-112.
- Van Loon 2001 Van Loon, M. N., "Baked Clay Figurines and Models", in M. N. Van Loon

(ed.), Selenahiye, Final Report on the University of Chicago and University of Amsterdam Excavations in the Tabqa Reservoir, Northern Syria, 1967-1975. Leiden, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 341- 407.

Yener 1990

Yener, K. A., "The Small Finds", in G. Algaze (ed.), Town and Country in Southeastern Anatolia, Vol. II. The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük, OIP: 110. Chicago, 397-420.

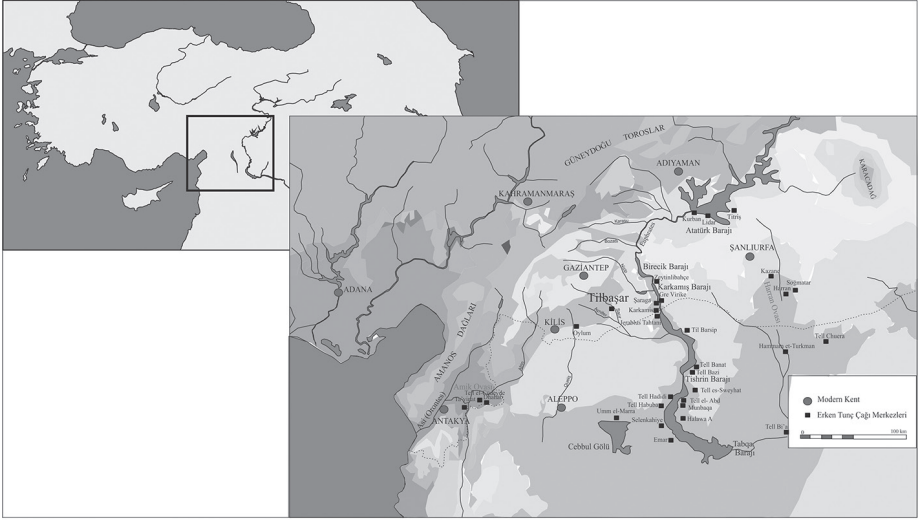

Fig. 1 Tilbaşar ve yakın çevresini gösterir harita.

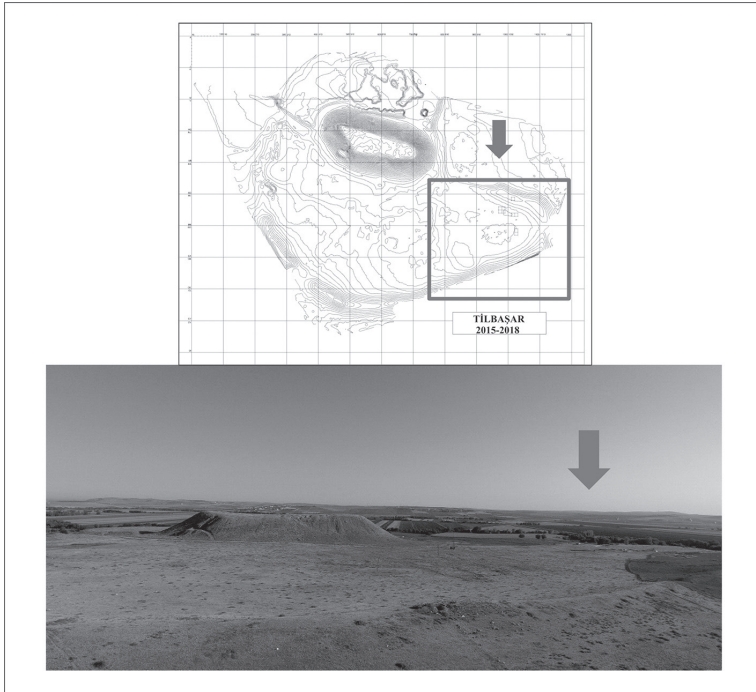

Fig. 2 Tilbaşar'ın topografik haritası ve Güney Aşağı Şehri 2015-2018 yıllarına ait kazı alanları.

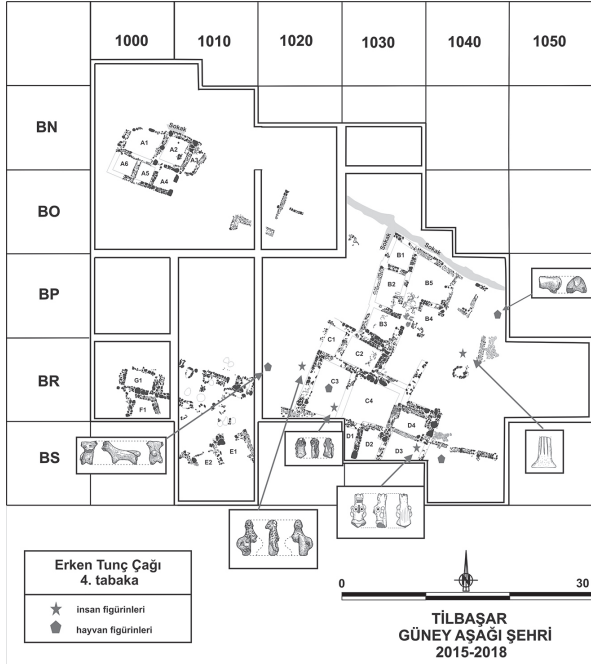

Fig. 3 Güney Aşağı Şehri 4. tabaka pişmiş toprak figürinlerinin buluntu yerlerini gösteren mimari çizim.

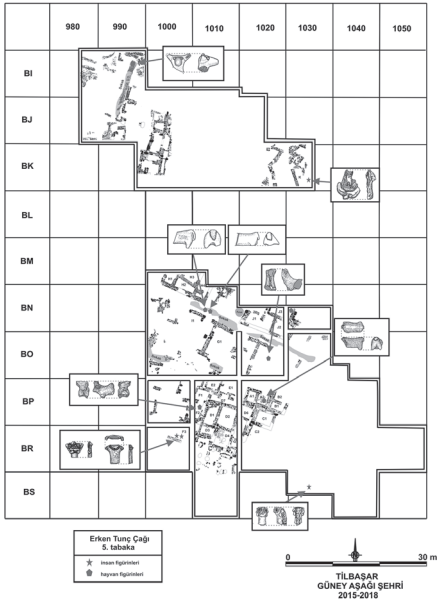

Fig. 4 Güney Aşağı Şehri 5. tabaka pişmiş toprak figürinlerinin buluntu yerlerini gösteren mimari çizim.

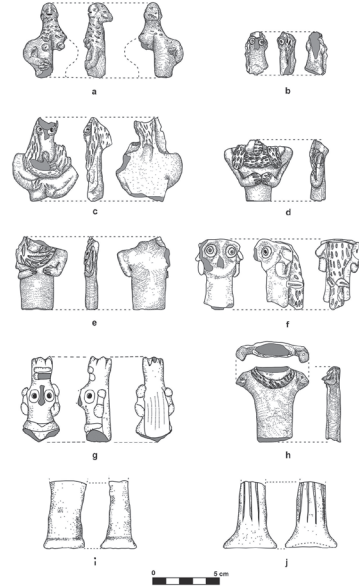

Fig. 5 Tip 1 (a), Tip 2 (b-h) ve Tip 1/2 (i-j) insan figürinleri.

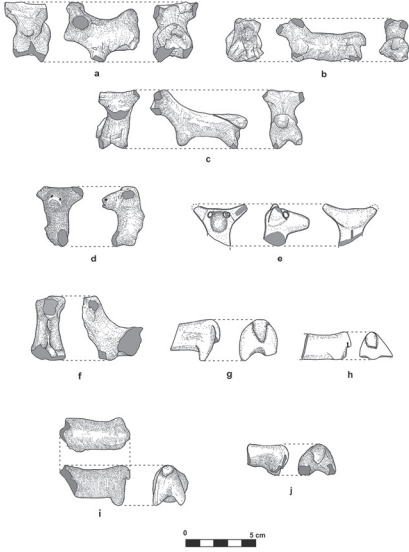

Fig. 6 Tip 1 (a-c), Tip 2 (d-f) ve Tip 1/2 (g-j) hayvan figürinleri.

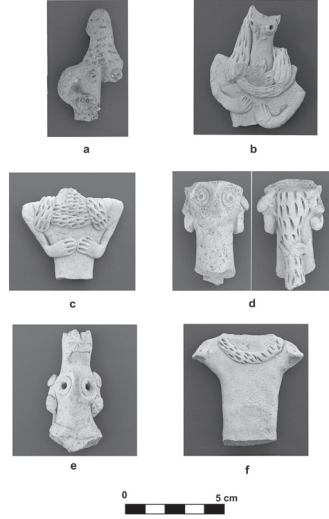

Fig. 7 İnsan figürinlerine ait seçilmiş fotoğraflar.

Türü	Tilbaşar Tip no	Orta Fırat Bölgesi (ME) Figürin Tipi	5. tabaka			4. tabaka			Yüzey ve tabaka dışı	Sur Alanı	Batı Sondajı	Toplam	Genel Toplam
			Mekan içi	Mekan dışı	Sokak	Mekan içi	Mekan dışı	Sokak					
İnsan Figürini Üst Gövde	Tip 1	MEFT A 01	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	10
	Tip 2a	MEFT A 02a	2	-	-	1	-	-	-	1	4		
	Tip 2b	MEFT A 02b	-	1	-	-	-	-	-	-	1		
	Tip 2c	MEFT A 02c	-	-	-	1	-	-	-	-	1		
	Tip 2d	METF A 02d	1	-	-	-	-	-	-	-	1		
İnsan Figürini Alt Gövde	Tip 1 veya Tip 2	MEFT A 01 veya MEFT A 02	-	-	-	-	1	-	1	-	2		
	Tip 1	MEFT Z 01	1	-	-	-	1	-	1	1	4	26	
Hayvan Figürini	Tip 2	MEFT Z 02	1	1	1	-	1	-	4	3	11		
	Tip 1 veya Tip 2	MEFT Z 01 veya MEFT Z 02	1	-	2	1	1	-	3	2	11		
Toplam			6	2	3	3	5	-	8	7	2	36	
Genel Toplam			11			8			8	7	2	36	

Fig. 8 Figürin tiplerinin buluntu yerlerine göre sayısal dağılımı.

THE ‘HİLANI’: A LATE BRONZE AGE AMUQ-CILICIAN OR SYRO-CILICIAN ARCHITECTURAL TRADITION?

Éric JEAN *

ÖZ

‘Hilani’: Bir Geç Tunç Çağ’ı Amuq-Kilikia veya Syro-Kilikia Mimari Geleneği?

Hilani MÖ 1. binyılın başlarında Kuzey Suriye’de geliştirilen bir mimari yapıya değinmesine rağmen; İslahiye Ovası’ndaki Orta Tunç Çağ’ı’na ait Tilmen Höyük E Yapısı ve Amik’teki Geç Tunç I’e ait Alalakh IV (MÖ 15. yüzyıl) sarayı genellikle *hilaninin* ilk örnekleri veya prototipleri olarak verilmiştir. Daha yakın zamanlarda, bir başka Geç Tunç I *hilanisi*, Doğu Ovalık Kilikia’daki bir liman olan Kinet Höyük’te kazılmıştır. Kinet Höyük *hilanisi*, MÖ 16. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir. MÖ II. binyılın başından itibaren, İslahiye Ovası ve Amik ile Ovalık Kilikia arasındaki yakın ilişkiler, özellikle Orta Tunç Çağ’ı yerel boyalı seramiklerle temsil edilmiştir. “Syro-Kilikia” olarak adlandırılan söz konusu çanak çömleklerin belirlenmesi, Ovalık Kilikia’nın doğu kültürel yöneliminin altını çizerken, “Amik-Kilikia” adlandırması Amik ve Ovalık Kilikia’nın özelliklerini vurgulamaktadır. Bu şartlar altında soru, *hilaniye* bir Amik-Kilikia, Syro-Kilikia mimarisi veya başka mimari geleneği olarak atıfta bulunmanın uygun olup olmadığıdır. Bilimsel literatürde *hilani* teriminin farklı kullanımları ve mimari bir form olarak nitelendiren özellikleri gözden geçirdikten sonra, Kinet Höyük *hilanisi* arkeolojik bağlamında sunulmaktadır. Daha sonra, önemli bir idari bina (varsayımsal olarak Kizzuwatna eyaletini temsil eden bir siyasi otoritenin yeri) olarak, Kinet 15C Dönemi’nin *hilanisinin* bir Kuzey Suriye’nin kültürel etkisinden geldiği ileri sürülmektedir. Öte yandan, Kinet 15C Dönemi’nde Hitit benzeri seramiklerin ani ortaya çıkması, Kizzuwatna’nın ekonomisinin belirli bir düzeyde Hitit kontrolü altında olduğunu öne sürüyor. Ekonomik ve stratejik nedenler, Kizzuwatna’da böyle bir Hitit deniz karakolunun kurulmasını teşvik ederken, diplomatik beceriler bu devralımın başarısını açıklayacaktır. Kinet 15C Dönemi’nin *hilanisi* bu diplomasinin mimari ifadesini temsil edecek ve Hitit kralının politik olarak güçlü olduğu bir dönemi hatırlatacaktır. MÖ 16. yüzyılın ikinci yarısında, bu nitelikleri bünyesinde barındıran en muhtemel kraliyet adayı Telipinu (Orta Kronolojiye göre) veya I. Murşili (Kısa Kronolojiye göre) olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hilani, Kinet Höyük, Kizzuwatna, Hitit, Mittani, Geç Tunç Çağ’ı.

* Dr. Öğr. Üyesi Eric Jean, Hitit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, İkbalkent Kampüsü, Ulukavak Mah. Çiftlik Çayırı Cad. No: 45 19040 Çorum-TR. E-Posta: ericjean1@yahoo.com. Orcid No: 0000-0002-2841-9757

ABSTRACT

Though the term “*hilani*” refers to an architectural form occurring in northern Syria during the early centuries of the 1st millennium BCE, the Middle Bronze II Building E of Tilmen Höyük in the Islahiye Valley and the Late Bronze I palace of Alalakh IV (15th century BCE) in the Amuq are often given as the earliest examples or prototypes of *hilani* architecture. More recently, another Late Bronze I *hilani* has been excavated at Kinet Höyük, a seaport in eastern Plain Cilicia. The *hilani* of Kinet Höyük was built in the second half of the 16th century BCE. From the very beginning of the 2nd millennium BCE onwards, close contact between the Islahiye Valley, the Amuq and Plain Cilicia have been notably reflected in locally made painted pottery from the Middle Bronze Age. While the designation of such pottery as “Syro-Cilician” underscores the eastern cultural orientation of Plain Cilicia, the term “Amuq-Cilician” enhances the characteristics of the Amuq and Plain Cilicia. This raises the question of whether the *hilani* should be considered an Amuq-Cilician, Syro-Cilician or yet another architectural tradition. After reviewing the different uses of the term “*hilani*” in the scholarly literature, as well as the features that characterize it as an architectural form, the *hilani* of Kinet Höyük is presented in its archaeological context. As an important administrative building (hypothetically the seat of a political authority representing the state of Kizzuwatna), it is then suggested that the *hilani* of Kinet Period 15C originates from a north Syrian cultural influence. Conversely, the sudden appearance of Hittite-related pottery in Kinet Period 15C suggests that the economy of Kizzuwatna was under a certain degree of Hittite control. Economic and strategic interests would have therein motivated the establishment of such a Hittite maritime outpost in Kizzuwatna, while the Hittite diplomatic skills would explain the success of this takeover. Thus, the *hilani* of Kinet Period 15C would have served as an architectural expression of this diplomacy and recall a period in which the Hittite king was politically strong. In the second half of the 16th century BCE, the most likely royal candidate who embodied the requisite qualities would be Telipinu (according to the Middle Chronology) or Murshili I (according to the Low Chronology).

Keywords: Hilani, Kinet Höyük, Kizzuwatna, Hittite, Mittani, Late Bronze Age.

Introduction¹

“The definition and archaeological identification of the structure to which the Neo-Assyrian sources refer as a *bīt hilāni* has been one of the most discussed topics in the history of Near Eastern architecture” (Itamar Singer)².

In light of the prolific bibliography surrounding this subject³, this paper aims to inform the scholarly community of the generally unknown existence of an early example of *hilani* in eastern Cilicia⁴ and to place it in its historical context.

1 This article is the revised version of a paper presented on June 11 2015 at a symposium dedicated to the 15th Anniversary of Alalakh Excavations at the New Hatay Archaeology Museum, June 10-12, 2015 (see Yener – Ingman 2020). To K. Ashlhan Yener the organizer of the symposium and head of the Tell Atchana (Alalakh) excavations, I express my deepest thanks for this very stimulating event.

2 Singer 1975, 69.

3 Many references about the concept of *hilani* will be found in Kertai 2017, Lehmann – Killebrew 2010, 24 n. 15, Pucci 2008, Reade 2008, Novák 2004 and Winter 1982. In Turkish, see Dönmez 2006; Sevin 1999, passim. See also the interesting study of the recall of the *hilani* tradition in southeastern Turkey (Adıyaman) rural architecture by Erarslan 2014.

4 About the choice of the anachronistic use of the word “Cilicia” see Jean 2019-2020, 10.

Though the *hilani* refers to an architectural form developed in northern Syria during the beginning of the 1st millennium BCE; the 15th-century palace of Niqmepa of Alalakh, in the Amuq, is often given as one of its earliest examples or prototypes⁵. More recently, a Late Bronze Age (LBA) *hilani* has been excavated at Kinet Höyük in eastern Plain Cilicia, and it can be traced to an even earlier date in the 16th century BCE. From the very beginning of the 2nd millennium BCE onwards, close contacts between the Amuq and Plain Cilicia have been notably represented by locally made painted pottery from the Middle Bronze Age (MBA). While the designation of such pottery as Syro-Cilician⁶ underscores the eastern cultural orientation of Plain Cilicia, the denomination of Amuq-Cilician enhances the characteristics of the two valleys. Under these conditions, is it also appropriate to refer to the *hilani* as an Amuq-Cilician, Syro-Cilician or yet another architectural model or tradition?

After reviewing the different uses of the term *hilani* in the scholarly literature and discussing the features that characterize it as an architectural form, the *hilani* of Kinet Höyük will be presented in its archaeological context. Then, a historical contextualisation of the building will be tested.

The Concept of *Hilani* from the Iron Age to the Bronze Age

At least three Neo-Assyrian kings report having erected *bit hilani* in palaces of their respective capitals: Tiglath-pileser III (745–727 BCE) in Nimrud (Kalkhu), Sargon II (721–705 BCE) in Khorsabad (Dur-Sharrukin), and Sennacherib (704–681 BCE) in Nineveh⁷. The most mentioned inscription in the scientific literature is from Sargon II⁸, but one should also note an inscription of Sennacherib in Nineveh: “^{vi 57–60} [For] my lordly [pleasure, I had] a por[tico, a replica of a Hittite palace] [É.GAL KUR. *ḫat-ti*], which [is called] *bīt-ḫilā[ni]* in [the language of the land Amurru, constructed inside them]”⁹.

Based on these texts, the Chicago Assyrian Dictionary gives an architectural definition of the *bit hilani* as, “[an] elaborate portico with columns, placed in front of the gates of a palace”¹⁰, a definition, however, called into question, as Assyria’s external porticoes are “unlikely to be associated with the *bēt ḫilāni*”¹¹, and “the term *bēt ḫilāni* is unlikely to have referred to columns as such”¹². Despite the uncertainty of what the *bit hilani* refers to among the Neo-Assyrians, this architectural element is apparently linked to doorways, and built in the Syro-Anatolian way¹³. Indeed, the

5 Novák 2004, 344–345; Frankfort 1952, 129–131.

6 Kozal – Novák 2017, 305; Jamieson 2005; Bagh 2003; Merrillees – Tubb 1979.

7 Tenu 2019, 406; Kertai 2017, 85; Novák 2014, 267; Osborne 2012. Sargon II also reports having erected a *bit hilani* in Carchemish (Marchesi 2019).

8 Fuchs 1994, 305.

9 Grayson – Novotny 2012, 101–102.

10 Oppenheim et al. 1956, 185.

11 Kertai 2017, 97. Irene J. Winter already underlined the uncertainty about the correlation between the *bit hilani* and specific architectural elements of Assyrian palaces (Winter 1982, 358).

12 Kertai 2017, 86. See also Reade 2008, 32. This does not dismiss the idea that columns could have been part of the *bit hilani* (Kertai 2017, 86).

13 Kertai 2017, 87. According to David Kertai, these are not external but internal doorways within the Assyrian palatial complexes.

texts trace the geographical and linguistic origins of the *bit ḫilani* within the land of Hatti and the language of Amurru (a label that represents what modern scholars term the Neo-Hittite and Aramean kingdoms from northern Syria and southeastern Turkey), respectively. It may be worthy to underscore that the term *bit ḫilani* first appears at the time of the Neo-Assyrian conquest of these principalities¹⁴. The Amanus and its cedars mentioned in the texts were part of the landscape of several of them, especially Pattin and Sam'al¹⁵.

Though poorly preserved, the archaeological identification of *bit ḫilani* entrances at Khorsabad and Nineveh refer to the same kings and period¹⁶. In addition to their building, Neo-Assyrian kings may well have portrayed the *bit ḫilani* in the iconographic repertoire of their palaces. Indeed, buildings with columned porticoes are represented on bas-reliefs at Khorsabad and Nineveh¹⁷. On several of them, a two-columned pavilion is depicted¹⁸, which suggests to some scholars that Assyrian kings conceived of the *bit ḫilani* as both an entrance to a palace and an independent building¹⁹. As no mention of the *ḫilani* has been found in Neo-Hittite and Aramean written sources to date, the possibility that the Neo-Assyrians conceptualized the term, “*bit ḫilani*,” differently from their western neighbours must be questioned. Indeed, “The Assyrian seem to have been inspired by Syro-Anatolian architecture’s ornamentation of exterior entrances to embellish the interior of Assyria’s monumental rooms”²⁰. However, in both geo-cultural spaces (Neo-Hittite/Aramean and Neo-Assyrian), the *ḫilani* was the manifestation of political power²¹. Columns appearing in Neo-Assyrian

14 So, Arpad and Unqi were integrated to the Neo-Assyrian empire by Tiglath-pileser III (745–727 BCE), respectively in 740 BCE and 738 BCE; and, after most of the kingdoms situated south from the Taurus became Assyrian provinces during the reign of Shalmanezar V (726–721) (Novák 2019, 112), including Sam'al, Sargon II (721–705 BCE) took Carchemish, Gurgum (Maraş) and Melid (Malatya) in 717 BCE, 711 BCE and 708 BCE, respectively.

15 About the kingdom of Palastin/Walastin or Pattin (Unqui in Assyrian) and its capital Kunulua, today Tell Ta'yinat, see Harrison 2019. About the first excavations at Zincirli (Sam'al), see Wartke 2019.

16 Tenu 2019, 406; Kertai 2017, 89; Osborne 2012, 32; Novák 2004, 352–353, fig. 18–19; Akkermans – Schwartz 2003, 384. Columned porticoes were also found in Palace F at Khorsabad (Dūr-Sharrukīn) (Kertai 2017, 89; Osborne 2012, 32; Novák 2004, 354, fig. 20; Akkermans – Schwartz 2003, 384), Palace North (Room S) of Ashurbanipal (669/668–631/626 BCE) at Nineveh (Tenu 2019, 406; Kertai 2017, 89; Novák 2004, 354–355; Osborne 2012, 32), and several palaces situated in the western periphery of the Neo-Assyrian heartland, at Tell Sheikh Hassan, Tell Sheikh Hammad (Dur-Katlimmu) and Tell Fekheriye (Sikani) (Novák 2004, 348–350, fig. 12–13).

17 Tenu 2019, 406–407; Novák 2004, 350–352, fig. 14–17.

18 Tenu 2019, 406, fig. 5 (Khorsabad); Novák 2004, 350–351, fig. 14 (Khorsabad), fig. 15–16 (Nineveh).

19 “The bas-reliefs of the North Palace’s room H, built in Nineveh by Ashurbanipal (...), certainly show the Southwest Palace built by his grandfather Sennacherib, with the columned portico and the garden he had planted next to it on the model of the Amanus. One also sees a small pavilion with two columns. The decor of this room shows that the two types of columned buildings coexisted in Assyria” (Tenu 2019, 407, n. 65; translated from French by the author).

20 Kertai 2017, 101. Marina Pucci underlines as well the difference between the original and the Assyrian concepts of the columned entrance: “in [the Syro-Hittite] centres the portico gave an impression of accessibility, of an area in between the interior of the building and the external area, whereas in the Assyrian locations it was an exotic element inside a more articulated structure” (Pucci 2008, 176).

21 “The lack of *bēt ḫilāni* references outside royal contexts suggests that it represented a royal prerogative” (Kertai 2017, 101). James Osborne speaks in terms of “expression of political authority” (2012, 31). In his work, Osborne takes into account the rare Neo-Assyrian archaeological and written sources, the Neo-Assyrian iconography, and the Luwian, Aramaic and Phoenician inscriptions from the Neo-Hittite and Aramean space, as well as the buildings defined as *ḫilani*, concentrating his “space syntax analysis”

iconography may symbolize Neo-Hittite/Aramean palaces²². Similarly, inscriptions from Neo-Hittite and Aramean principalities, as well as analysis of Buildings I/VI of Tell Ta'yinat and Buildings J/K of Zincirli suggest that the *hilani* was a palace or part of a palace²³. This indicates that the Neo-Assyrian kings borrowed the *hilani* for what James Osborne terms, “[its] power meaning”²⁴. Furthermore, the crucial role played by courtyards in Neo-Assyrian palaces, and in Mesopotamian architecture more generally, indicates that Neo-Assyrian kings were not interested in the concept of the Neo-Hittite/Aramean building in itself (which lacked a courtyard) but rather in its columned entrance²⁵. In other words, the Neo-Assyrian concept of the *bit hilani* was intrinsically linked to the columned entrance as an important element of visuality²⁶. Further reinforcing the visual aspect, the columned entrance opened from the inside to a landscape that was organized in gardens made from native plants of the Amanus Range and Amuq region²⁷. As visual symbols of power, such exotic elements incorporated into the Neo-Assyrian palace (whose concept was Mesopotamian) may represent the appropriation of conquered territories, notably the kingdoms of Sam'al and Pattin/Unqi because of their proximity to Amanus.

The 9th and 8th centuries BCE offer ample evidence for modern scholars investigating the origins of the *bit hilani* — attributed by Neo-Assyrian sources to the people of Hatti. This evidence suggests that the *hilani* was originally an independent building with a columned portico entrance opening to a broad vestibule that gave access to a broad room — interpreted as a reception room where the throne was located²⁸. Despite the fact the architectural definition of the *hilani* varies among scholars, all north Syrian specimens share two characteristic features: a columned portico (usually preceded by a staircase) and two broad rooms behind it²⁹.

Mirko Novák has shown that the oldest examples of columned portico entrances gave access to an inner courtyard³⁰. These examples date from the end of the Early Bronze Age (EBA) to the LBA and are all situated in north Syria: the Palace G of Tell Mardikh (Ebla)³¹, the palace of Qatna³², the Level VII palace at Tell Atchana

---

on Tell Ta'yinat buildings I/VI and Zincirli buildings J/K (Osborne 2012).

22 Osborne 2012, 39. The author shows the key role of columns and furniture, especially the throne, in the Neo-Assyrian borrowings (Osborne 2012, 31–41).

23 Osborne 2012, 41–60.

24 Osborne 2012, 30.

25 Novák 2014, 265–267; 2004, 367.

26 Novák 2004, 355. Highlighting the lack of openness to the outside of Assyrian palatial complexes, Kertai does not think that the Assyrians were looking for visibility from the outside (Kertai 2017, 94).

27 See footnote 19.

28 Frankfort 1956, 167; 1952, 120.

29 In addition, archaeologists have sometimes pointed out the importance of other features: orthostates with reliefs on many façades (Sharon – Zarzecki-Peleg 2006, 145), the presence of secondary rooms on one or several sides of the main one (Margueron 1979, 156), a stairwell on one side of the entrance (Sharon – Zarzecki-Peleg 2006, 145), etc. Nevertheless, the two main repetitive elements remain the pillared entrance to a vestibule (usually preceded by a flight of stairs) and the broad room behind (Novák 2004, 336–337). See the main references in Pucci 2008, 176.

30 Novák 2004, 338–344.

31 Novák 2004, fig. 3.

32 Novák 2004, fig. 4.

(Alalakh)³³, and the palace of Ras Shamra (Ugarit)³⁴. Columned portico entrances giving access to a roofed room have been pinpointed in LB II in Syria at Meskene (Emar)³⁵, in northern Canaan at Hazor³⁶, and in LB I in Anatolia at 16th-century's Building C of Kuşaklı (Sarissa)³⁷. Referring to Büyükkale's Building E at Boğazköy (Hattusha), Jean-Claude Margueron defended the idea of an Anatolian prototype of the *hilani*³⁸. Though long debated³⁹, a Hittite etymology for the word *hilani* would reinforce the idea of a Hittite origin of the architectural structure. Indeed, the possible etymologies are the Hittite *hilammar* and the Hieroglyphic Luwian **hilana*⁴⁰. Related to the Hittite *hila-* ["courtyard"]⁴¹, the *hilammar* would mean "portico," "gatehouse," or "gate structure"⁴². Though the Assyrian term *bit hilani* may well have derived from the Luwian **hilana*, which means "gate" and whose logogram is PORTA⁴³, the use of these terms may have been different⁴⁴. On the other hand, the relation between *hilani* and *hilammar* remains unclear, and, even if the word *hilani* were derived from the Hittite *hilammar*, it would not prove a Hittite origin of the architectural structure; the Hittites may well have borrowed the concept from their southern neighbours. Indeed, the combination of the two main features (columned portico and two broad rooms) indicates that the *hilani* comes from the local development of MB and LB north Syrian palace architecture⁴⁵.

Tilmen Höyük Level IIc is usually considered to have furnished the earliest prototype of a *hilani*, which Refik Duru dates between the second half of the 18th and the first half of the 17th centuries BCE according to the Middle Chronology⁴⁶. Though

33 Alalakh's Level VII palace's attribution to Yarim-Lim may be incorrect, and perhaps should instead be associated with his grandson Ammitaqum. See Novák 2004, 340, n. 17 with references, fig. 5.

34 Novák 2004, fig. 6; Akkermans – Schwartz 2003, 338, fig. 10.8.

35 Novák 2004, 342; Akkermans – Schwartz 2003, 345; Margueron 1995; 1979.

36 Sharing many similarities with Niqmepa's palace in Alalakh IV, the Black Building at Hazor is also considered as a LBA *hilani* by Ruhama Bonfil and Anabel Zarzecki-Peleg (2007, especially 32–33).

37 Müller-Karpe 1999/2000. Kuşaklı's Building C is interpreted as a temple.

38 Margueron 1995, 129–130; 1979; cf. Adamthwaite 2001, 201; Faist 2002, 139; Akkermans – Schwartz 2003, 345; Genz 2007, 503; Novák 2004, 342; Naumann 1991, 466. As Hermann Genz (2007, 503) observed, Margueron's thesis was based on the idea that Emar was a new city founded by the Hittites, but the new excavations at Meskene have demonstrated that it was not the case, as EBA, MBA and LB I levels were exhumed (Akkermans – Schwartz 2003, 344; Finkbeiner 2001, 41–110; 1999–2000). Furthermore, the presence of a portico in Building E at Büyükkale is entirely speculative, as the building is preserved at foundation level only.

39 Mouton – Rutherford 2010; Naumann 1979; Singer 1975; Güterbock 1972–75.

40 Mouton – Rutherford 2010; Singer 1975.

41 Singer 1975, 76.

42 Mouton – Rutherford 2010, 277; Singer 1975, 71. In several texts, the *hilammar* is associated with rituals and festivals, for example when the king performs libations at the *hilammar* during the AN.TAH.SUM festival (Gilibert 2011, 118), or when he initiates the KILAM festival at the *hilammar* of the palace (Mouton – Rutherford 2010, 277). Mouton and Rutherford (2010, 277) remind, "The equivalence between *hilammar* and KILAM has long been suggested and seems almost certain".

43 Aro 2003, 303; Singer 1975.

44 Kertai 2017, 88.

45 Novák 2004, 342–346; Lehmann – Killebrew 2010, 27; Akkermans – Schwartz 2003, 369.

46 In the opinion of Duru, the first phase (Phase IIc) of the Palace Complex in Tilmen was destroyed at the same time as the Palace of Yarim Lim (or Ammitaqum? See footnote 33) of Alalakh (Tell Atchana Level VII), a destruction attributed to Hattushili I and dated to the middle of the 17th century BCE according to the Middle Chronology (Duru 2013, 37, 48–49 [Turkish], 95, 104–105 [English]; 2003, 32–34 [Turkish], 74–76 [English]), which means approximately the first quarter of the 16th century BCE according

no column bases in the entrance are visible on its plan⁴⁷, Building E in the palace complex of the citadel consists of a vestibule and a main broad room, with secondary rooms on one side and a stairwell near the entrance — a general configuration which looks very much like that of Iron Age (IA) north Syrian palaces⁴⁸. Nicolò Marchetti believes Building E from Tilmen Höyük Level IIc to be a temple *in antis* rather than a palace⁴⁹. Niqmepa's Palace at Tell Atchana (Alalakh Level IV), dated to LB I (second half of the 15th century BCE), provides clearer evidence of a *hilani*⁵⁰. Its columned entrance, staircase and rooms — including a major room — present a layout even more sophisticated than those of the Iron Age⁵¹.

The earliest prototypes of *hilani* emerged in the plains east of the Amanus Range, where Tilmen Höyük and Tell Atchana are located⁵². Its range should, henceforth, be extended west of the Amanus to the Erzin Plain, as evidenced by the Bronze Age *hilani* excavated at Kinet Höyük.

A *Hilani* at Kinet Höyük⁵³

Before providing detail on Kinet's *hilani* and its archaeological context, the geographical situation of the site and the research undertaken on it will be introduced.

Geographic and Topographic Situation

Located at the northwest edge of Turkey's Hatay province, Kinet Höyük lies 30 km north of the city of Iskenderun and in proximity to the northeast coast of the Gulf of Iskenderun. Belonging to the district of Dörtyol, the site is topographically situated on the narrow coastal strip of the Erzin Valley, in the eastern part of Plain Cilicia. As the crow flies, the site is 65 km away from Tell Atchana, in eastern Hatay province; 100 km from Tell Mardikh, in Syria; and approximately 600 km from the Hittite capital

---

to the Low Chronology. The construction techniques of Palace A and Building E of Phase IIc indicate the contemporaneity of these buildings with Alalakh VII. An earlier stage of Building E would have preceded the construction of this complex (Marchetti 2006, 277; 2004, 194 and n. 7); that would mean Building E was an isolated construction at the time of its first stage.

47 The lack of evidence for columns might be explained by their wood composition and the fact that they did not necessarily stand on a stone base. Furthermore, the fact that only the foundation walls were preserved must be kept in mind. I thank Mirko Novák for drawing my attention to this hypothesis and to this fact.

48 Novák 2004, 342–344, fig. 7–8; Duru 2003, 63, 75, fig. 10 and Plan.

49 Marchetti 2006, 277; 2004, 194.

50 Novák 2004, 344–346, fig. 9. For the dating of Level IV of Alalakh see Akar 2018; Yener – Akar 2011.

51 Novák insists that all the characteristics of the Iron Age north Syrian buildings are already visible in Niqmepa's Palace (Novák 2004, 344). Woolley thought the vestibule opened to a courtyard (Room 4): "In its ground-plan Niqmepa's building is really an enlarged version of the higher-class private house of the period, consisting essentially of a series of rooms ranged round a central court (4)" (Woolley 1953, 91 and fig. 15), and "generally speaking this was an open courtyard acting as a light-well for the rooms surrounding it" (Woolley 1955, 118). But already Frankfort showed Room 4 was the throne room and not a courtyard, while Room 2 (the vestibule) did open to the plaza to its south (Frankfort 1952, 129–131, fig. 7).

52 Novák 2004, 344.

53 I would like to express my gratitude to Marie-Henriette Gates for agreeing that I deal with a subject she highlighted through the excavation she ran at Kinet Höyük, and for all the information she shared with me. I remain solely responsible for any error or misinterpretation.

Hattusha, in central Anatolia. The Erzin Valley is separated from the Islahiye and Amuq Valleys by the Amanus Mountains (Nur Dağları) and indirectly connected to these valleys by the Bahçe-Nurdağı Pass (740 m) to the north, and by the Belen Pass (945 m) to the south (**fig. 1**).

Kinet Höyük bears an oval footprint, covering an area of 3.3 hectares (ha) and extends 200 m from east to west at its base and 120 m from north to south (**fig. 2**)⁵⁴. Though modest in size, it rises 26 m above the plain and presents as one of the most imposing höyüks of eastern Cilicia. Aerial photos depict well the sharp contrast between this high, steep hill and the flatness of the surrounding landscape (**fig. 3**)⁵⁵. Several soundings indicated that the summit of the höyük at the end of the EBA measured 11 m above the modern-day plain, and yet, its base was approximately 3 m lower than it is today; thus, its height would have been around 14 m above the plain at the beginning of the 2nd millennium BCE⁵⁶. Alluvium and erosion soil kept the höyük from resting directly on the shoreline, which was 200–300 m away in the reporting period but 700 m distant today. The depth of the seabed allowed a sea anchorage, and in addition, Kinet Höyük benefited from two harbours: a natural bay to the north and the Deliçay estuary to the south⁵⁷. Its location—facing the sea and buttressed behind by the Amanus Range (which begins less than 6 km to the east)—suggests that maritime commerce and marine resources, as well as the logging of the Amanus for construction wood and fuel, were key factors for the foundation and the successive settlements of Kinet.

Research at Kinet Höyük

Appearing on maps by the mid-19th century, the site was visited by Machteld Mellink in 1948⁵⁸ and surveyed by Veronica Seton-Williams in 1951⁵⁹, though no excavations were conducted at either time. After a 1991 Bilkent University archaeological survey undertaken between the cities of Ceyhan, Yumurtalık, and Dört Yol⁶⁰, Kinet Höyük was chosen for systematic excavations, which were carried out from 1992 to 2012⁶¹. Finds from the 2nd millennium BCE belong to three successive phases: Phase V to the beginning of Phase III, which represent the MBA, LBA, and IA, respectively. Phase V was excavated over an area of ca. 400 m² on the eastern edge of the höyük⁶², and in limited soundings on the west slope. The LB Phase IV was exposed over an

54 Gates in press.

55 Gates 2003, figs. 12, 15.

56 Gates 2003, 289.

57 Gates in press. Geological coring and archaeological soundings revealed that a lower “town” was settled around a natural bay at the north of the höyük during the 2nd millennium BCE (Gates 2006, 293), and that the Deliçay River, which originates from the Amanus and presently flows 2.5 km south of the höyük, used to flow along its southern flank before running to the sea (Gates 2003, 289; 2000, 79).

58 M.-H. Gates, pers. com.

59 Seton-Williams, 1954.

60 Gates – Özgen 1993.

61 Project director, Marie-Henriette Gates began excavations in 1992, under the auspices of the Museum of Antakya (Hatay) and subsequently under the auspices of Bilkent University from 1993 to 2012. Fieldwork was carried out through the 2008 campaign, followed by four study seasons. Final reports are in progress.

62 Operations (OP) K-K2-K3-K10-K11-K12.

area of ca. 320 m² primarily on the west slope. It was divided into sub-phases: IV.2 and IV.1 and Periods 15 (= IV.2), 14, 13.1 and 13.2 (= IV.1).

The Middle Bronze Age (Phase V, Period 16)

MBA material culture reveals that Kinet Höyük was culturally eastern-orientated. The building on the eastern terrace was defined as a Syrian-type fortified palace, which bears many similarities with the monumental and defensive appearance of palaces and other buildings from the northern and southern Levant⁶³. The outlying internal circulation system, with a suite of adjoining rooms and doors organized on each side of a corridor, draws more specific parallels with the Palace Q of Tell Mardikh⁶⁴ and the southern part of Tell Atchana's Palace Level VII. Even more striking elements of comparison were reflected in the architectural design of buildings (generally palaces), which structurally combine their exterior walls with the fortified city walls, as attested at Tell Atchana (Alalakh Level VII), in particular⁶⁵. According to the latest studies, the model of such monumental and defensive architecture originated in the northern Levant and then subsequently extended to the southern Levant; this would have influenced Anatolia at Kültepe Level Ib as well⁶⁶. The northern part of the eastern building at Kinet Höyük was dedicated to domestic and industrial activities, as well as to food storage — the two last functions being spatially well-differentiated. The urban character of the site was reinforced by the fact that food was stored in the form of finished products (ready for consumption or meal preparation), which suggests that food-processing activities took place in the hinterland, outside Kinet. This MB II eastern building likely represented an administrative complex, perhaps a palace⁶⁷.

After local plain pottery, the second major pottery type of this monumental building consists of the local painted Amuq-Cilician pottery, of which around forty complete vases were found⁶⁸. The Amuq-Cilician repertoire offers parallels with other sites of Plain Cilicia and northern Syria, principally with the Amuq⁶⁹. In the second half of the 16th century BCE, however, the pottery assemblage shifted with the sudden appearance of a north-central Anatolian-related pottery⁷⁰.

The Late Bronze I (Phase IV, Period 15)

Although the beginning of LB I at Kinet was defined by a quick rebuilding of the city, a new ceramic assemblage appeared suddenly in Period 15 that indicated a clear shift in the cultural orientation of the site. Indeed, the locally made LB pottery from Kinet Höyük was mainly a north-central Anatolian-inspired pottery. As Marie-Henriette Gates explains:

63 Gates 2013, 226, figs. 5–6; Akar 2006, with references.

64 See Matthiae 2019.

65 Akar 2018, 38.

66 Akar 2006, with references.

67 Akar 2006, 1–2, 73.

68 See in particular Akar 2006, pl. 2,2, fig. 2,22; Gates 2000, 85–87, 96, fig. 6.

69 See Kozal – Novák 2017, 305.

70 Gates in press.

“Vessel shapes [...] found in the Hittite repertoire: plates with flat or slightly curved profiles, larger bowls and craters; and coarse cooking platters with thickened rims; miniature saucers; domed lids and delicate potstands; pilgrim flasks, spindle-shaped pitchers, small one-handled bottles with pointed bases, and large bottles with tall cylindrical necks and a single handle”⁷¹.

The first potmarks at Kinet also appeared during that period⁷². However, the author observes that some characteristic Hittite shapes do not occur at Kinet: “handles are infrequent, and never V-shaped; carinated forms are entirely absent, as are beaked spouts”⁷³. As clarified by Gates, “these types derive from the MB central Anatolian repertoire, which may explain their absence at Kinet, where the industry was introduced *ab novo* in LB I”⁷⁴. Then, the main changes occurring between Period 15 and Period 14 repertoires are comparable to those from Hittite sites in north-central Anatolia and characterized by the virtual disappearance of red burnished surfaces and a decrease in the number of forms. These changes mark the passage from LB I to LB II.

Architecturally speaking, Period 15 was characterized by the remains of a massive building excavated in the western slope of the höyük⁷⁵. The southwestern part of this building was excavated in OP J/L in 1999, and three architectural phases (Phases C to A) were then revealed (**fig. 4**). Phases B and A were Phase C’s successive architectural changes and redesigns. When the excavation was resumed in 2007 in OP E/H, the northeastern part of the building was excavated. The connection between the two excavation areas shows that the last phase of occupation of the building covered a total surface of more than 230 m², at more than 21 m in length and 7–10 m wide (**Fig. 5**). To understand the history of the building, the three phases of its southwestern section will be first examined.

The Southwestern Section

Phase 15C (**fig. 4 top**)

Oriented northeast-southwest, the building consists of foundations of river stones preserved with a likely original height of about 50 cm and a width of 1.00–1.20 m with gravel fill. The summit of the top course was coated with thick, yellow clay, forming narrow transverse ribbed strips, measuring 20–30 cm wide by 10–15 cm deep and doubled with flat pebbles. Although no trace of organic material impressions were found inside, excavators postulate that these transverse grooves used to support small wooden headers or beams, indicating a timber framework. Although no trace of brick was found in 15C, the third version of the building revealed a brick superstructure placed directly on the row of beams. With four southern rooms (Rooms 159, 162, 135 and 166), the building was flanked to the northwest of a long room (corresponding to

71 Gates 2006, 306, fig. 9.

72 Gates 2001b, 154 fig. 6.

73 Gates 2006, 306.

74 Gates 2006, 306, n. 21.

75 Gates 2006, fig. 3; 2001a, 206–207.

Areas 152–165), interpreted as a corridor at the time of exposure in 1999. A widening of the southwestern part of the room or corridor's northwestern wall (147) suggests to the excavators the presence of an entrance between that corner and the junction of the northwestern walls of Rooms 166 and 162. The acute angle formed by the visible walls of the aforementioned rooms fits with the hypothetical entrance to the room or corridor⁷⁶. The latter was partially separated into two spaces (152 and 165), containing a small projection of the northwest wall⁷⁷ of Room 159. The presence of fireplaces on floors, in relation to the base of the three upper courses of walls, indicates that those courses were visible and thus represented a footing⁷⁸. A small sounding conducted in 1993 in OP C showed that Phase 15C lies most likely on the destruction level of MB II Period 16.

Phase 15B (fig. 4 centre)

In the 15B refitting, several walls were heightened, with two or three courses added before being covered by a new timber-frame. New partition walls were added; the room or corridor was completely divided into two rooms (152 and 151); and Room 162 extended northeastward, becoming Room 140.

Phase 15A (fig. 4 bottom)

With the final refitting, Room 166 was eliminated, but the general plan remained the same and saw the walls impressively still reaching some 2 m in thickness. This phase is the only one that contained a thin base of the mudbrick superstructure, which had been erected on the remaining stones and timber-frame of Period 15B. The latter, located below the level of the built and coated floors, show that they belonged to foundation walls with stones buried under the timber-frame at a depth of up to 1.50 m. This signifies that there was no more “footing” in Phase 15A. While no access was detected between the rooms of the two first phases, door embrasures were observed in Phase 15A. Their jambs were entirely made of mudbrick and rested directly on the foundations. Fragments of white plaster, at times in several layers, were found on both sides of the mudbrick superstructure, as well as traces of plaster on the compact floors of beaten earth. In almost every room, the presence of small depressions or cavities showing traces of burning suggested to the archaeologists the location of temporary fireplaces.

The Northeastern Section (fig. 5)

In the northeastern continuity of Wall 147, a double row of stones (668) was flanked on each side by a large posthole, delimited by stones and measuring 40–50 cm in diameter and 65 cm in depth. The difference in elevation between the rows and

⁷⁶ The bonded walls between Rooms 162 and 166 show the latest one was contemporary of the other rooms of the building's 15C and 15B phases (Gates 2006, 297).

⁷⁷ Or a buttress or pillar against this wall?

⁷⁸ For the difference between non-visible foundations and visible footing (French: “fondations” and “soubassements”), see Aurenche 1977, 88, fig. 236; 160–161, fig. 442.

the absence of any mudbrick superstructure upon them indicate a flight of three steps leading to a threshold that opened onto Room 670, which was enclosed by Walls 633, 677 and 681. However, the southwestern posthole was found covered by four courses of mudbrick that constituted the corner of Wall 633 and Walls 147–682⁷⁹. This suggests that during the last occupation phase (15A), the post or column no longer existed, and the building façade had been modified⁸⁰. Therefore, if the steps were still in use during Phase 15A it can be concluded that the columned portico predated that particular phase and, together with the flight of steps, belonged to the original architectural project from Phase 15C. Though the excavation did not reach the stone foundations of the walls around Room 670, it appears that no new wall was erected during Phase 15A; only new mudbrick superstructures were laid over the stone foundations of Phase 15B⁸¹. In addition, the mudbrick Wall 633 could be traced in section to the upper stones of Wall 147. Since Room or Corridor 152–165 from Phase 15C (**fig. 4 top**) was partitioned into two rooms (152 and 151) in Phase 15B (**fig. 4 centre**), in all likelihood, Partition Wall 633 was also erected during that phase⁸². As a result, two hypotheses may be advanced for the reconstruction of the northeastern part of the building during Phase 15C: the first hypothesis proposes a long room or corridor, 152–165–670 (**fig. 6**), while the second hypothesis suggests Partition Wall 633 between the room or corridor 152–165 and Room 670 (**fig. 7**). The position of Wall 633 in alignment with the southwestern posthole breaks the monumental character of the portico and argues in favour of the first hypothesis (**fig. 6. 8**).

Regarding the northeastern part of the building, Gates was able to trace the southeastern continuity of Wall 681 into the section, which confirms the existence of Room 676 behind Wall 677⁸³. It is impossible to say whether Spaces 676 and 159 formed one single room or two separate rooms in Phase 15C, in the alignment of Rooms 166 and 162, since the answer lies below meters of unexcavated earth. Furthermore, it is not clear whether the mudbrick mass in the northeast corner of the façade indicates its collapse or a northwest extension of Wall 681. Moreover, since Wall 677 continues towards the northeast, one must consider that the building also extended northeast beyond Wall 681.

Regardless of the exact reconstruction of the excavated areas of this monumental building, its general layout echoes the architectural model of the *hilani*⁸⁴, at least for Phase 15C⁸⁵. Indeed, it consists of a columned portico entrance leading to a first broad

79 Wall 682 represents the mudbrick superstructure from Phase 15A erected above the stones or timber-frame of Wall 147 of the preceding phases.

80 Gates 2009, 358, n. 19.

81 In fact, Phase 15A was recognized during excavation by floors flush with the upper courses of the 15B stone wall foundations and by a few courses of mudbrick, preserved here and elsewhere only for this last phase of the building (Gates, pers. com.). On the other hand, some stone foundations from the preceding phases were not reused during Phase 15A, as was the case with the partition wall between Rooms 140 and 159 of Phase 15B (**fig. 4**).

82 Gates, pers. com.

83 Gates, pers. com.

84 Gates 2009, 358.

85 The general lack of symmetry in the layout could be partly due to topographic constraints. Moreover, the sliding of the mudbrick courses after the abandonment of the building made it difficult to determine

room (152–165–670 or 670)⁸⁶, possibly a vestibule, and presumably opening to a second broad room (676 or 159–676)⁸⁷. The possible presence of a southwestern entrance to the Vestibule 152–165–670 should not disprove this designation, as Kinet's building should be understood as an early prototype of *hilani*, to which a public purpose can already be attributed.

A Probable Centre of Power

The exact function of the building is not definitively known; however, a series of features strongly suggest that it was a public building — perhaps the seat of a local authority. Such features include the monumentality of the building as well as its elevated location, from where it dominates the rest of the site, access to the sea, and the natural bay to the north and surrounding low city; in other words, it dominates economic life. Furthermore, a comparison may be done with the preceding MB II period, during which economic and industrial activities (among them metallurgy) were integrated into the architectural layout of the monumental and fortified administrative building (a possible palace) erected on the eastern terrace. Indeed, a sizeable concentration of small metal artefacts were found in the southwestern rooms of Phase 15C, comprising the following: wires, pins, needles, a bronze spearhead, fragments of metal and metal sheets (made of an alloy of copper, silver and lead) in association with two fragments of crucible containing cuprous residues, a round ingot of copper, a terracotta mould for moulding metal wires or rods, and hand tools (pestles and polishers). Resembling rectangular compartments, the rooms were compared to those of the west and south wings of the “Hittite Temple” of Tarsus-Gözlükule, as well as Levels III-II of the fortress of Tell Atchana⁸⁸. Gates concludes that there was a metal workshop in the southwestern part of Kinet's building. The comparison between the MB II and LB I buildings in terms of a possible continuity of craft traditions gains importance, considering that very little time elapsed between the two periods⁸⁹. The fact that the authority in power shifted the location of its buildings from east to west could be explained by one or several flooding events. Indeed, a thick sterile deposit, consisting of silt and gravel carried by sea or river water, sealed the MB II building, the eastern terrace area being resettled, after a long gap, during the Hellenistic and Medieval periods only.

Additional evidence suggests the wealth of the site and, consequently, reinforce the idea of the LB I monumental building being a centre of power. Above the southwestern part of Period 15 building, in OP J/L, for example, a large quantity of pottery was found in a Period 14 street or square, and a small part of it (likely coming from a lower level) demonstrated connections with Cyprus and the Aegean. Fragments of LB

---

the precise alignment of the walls from the surface (Gates, pers. com.).

86 Our first reconstruction with a long Vestibule 152–165–670, looking like a corridor (fig. 6. 8) is reminiscent of the *hilani* of Tell Halaf in the Iron Age (fig. 9).

87 The fact that no door was visible in Wall 677 may be explained by changes to the layout of the rooms from one phase to another, and that only the mudbrick superstructure of Wall 677 from Phase 15A was exhumed.

88 Gates 2006, 298 and n. 8.

89 Gates et al. 2014, 162.

I Cypriot and Minoan pottery, as well as a Mycenaean terracotta figurine⁹⁰ thus presumably came from Period 15. More compelling is the significant presence of Murex shells during the entirety of LB Phase IV (Periods 15 to 13.2) and Early Iron Age (EIA) Phase III.2 (Periods 11 and 10); this presence evokes the likelihood of a purple-dye industry, especially as such activity appears to be demonstrated for the Middle and Late Iron Age Phase III.1 (Periods 9 to 6)⁹¹. In the 2nd millennium BCE, the colour purple, perhaps, had not yet become the quintessential royal colour it would become in the Roman era; however, it was certainly reserved for elites and became a major source of prosperity for Ugarit and other Levantine cities⁹². Purple dye was also of great importance for Hittite kings; treaties between Suppiluliuma I of Hatti and Niqmaddu of Ugarit (CTH 46), and between Murshili II of Hatti and Niqmepa of Ugarit (CTH 66)⁹³ indicate that part of the annual tribute paid by Ugarit to the Hittite crown consisted of blue and red-purple wool⁹⁴. According to Itamar Singer, the *SARIPUTU* men from Manapa-Tarhunta's letter (CTH 191) were itinerant dyers of purple in the Hittite king's service, and the purple dye industry and marketing of purple fabric or clothing was the subject of an intense competition between the Hittites and Ahhiyawans⁹⁵. For the LB I period, the Middle Hittite *taknaz da-* ritual of Tunnawiya gives an origin of purple wool in the Hittite kingdom: "They brought white wool (SIG BABBAR) from Hurma; they brought [red wool(?) from...]; they brought blu[e(-purple) wool] ([SIG ZA.]GIN) from Ura"⁹⁶. This section of the text reveals that blue-purple wool came from Ura. This may indicate there was a purple-dye industry or marketing operation on the Cilician coast, for which Kinet could have played an important role⁹⁷. Finally, the almost systematic presence of a fortification in earlier and later periods⁹⁸, often associated with industrial (especially metallurgical) activities, leads to the hypothesis that the site could also have been fortified during Period 15. Its dominant position, furthermore, certainly lent it a fortress appearance.

When piecing together its layout, from the columned portico entrance to the expression of power it appears to have represented, Kinet's Period 15 monumental building, in its first phase of construction at least, earns the attribution of *hilani*. It now remains to situate this building's Phase C within its historical context.

A Cross-Examination of Historical and Archaeological Contexts

Two *hilani* were respectively constructed during the second half of the 16th

90 Gates 2009, 357 and fig. 9c, 10, n. 18.

91 Gates, pers. com.

92 Singer 2008, 24. The manufacture of purple reached a production of industrial type in several 2nd millennium BCE Levantine sites (like Minet el Beida, Ugarit's harbour) and in the Aegean (Crete, in particular) (Singer 2008, 26–28).

93 del Monte 1986.

94 Singer 2008, 29.

95 Singer 2008, 32.

96 *KUB* 9.34 I 3⁷–7⁷ (with duplicata); Singer 2008, 30, note 95 with references.

97 For an explanation of purple-dye manufacturing processes, see Aygün 2016, 15–20 (Turkish), 81–87 (English); Singer 2008, 25; for an interpretation of the archaeological evidence for the presence of purple-dye industry, see Aygün 2016, 21–29 (Turkish), 89–97 (English); Alberti 2008.

98 EBA Phase VI, MBA Phase V, IA Phase III.1, Hellenistic Phase II and Middle Age Phase I.

century BCE and the 15th century BCE at Kinet Höyük (Period 15C) and Tell Atchana (Alalakh IV), respectively⁹⁹, with a possible older specimen at Tilmen Höyük Level IIc¹⁰⁰. Architectural and ceramic features specific to a north Syrian cultural horizon characterize Kinet Period 16 and Tell Atchana Level VII, as well as Tilmen Level IIc. On each side of the Amanus Range, the ceramic repertoires of Kinet and Atchana are best represented by painted Amuq-Cilician pottery¹⁰¹. Such pottery may be understood in the frame of Syrian and Levantine painted wares — especially Khabur ware from northern Syria. These painted wares “reflect a common aesthetic style created by interaction and the trade network”¹⁰². Concerning architecture, only in Kinet Period 16 has the typical MB II north Levantine fortified monumental building been excavated in Cilicia¹⁰³.

The MBA was the period of the Yamkhad kingdom, with its capital at Aleppo and “whose rulers were related by birth to those of Alalakh”¹⁰⁴. Alalakh was the seat of the kings of Mukish, who were vassals of the kings of Yamkhad¹⁰⁵. Due to its connections with northern Syria, Kinet may have served as a maritime outlet for the kingdom of Yamkhad or the kingdom of Mukish¹⁰⁶. This would explain why Levantine pottery is only present at Kinet in MB Cilicia — Kinet Period 16 showing relatively greater opulence compared to other contemporary Cilician cities. The end of the MBA is historically associated with the end of the kingdom of Yamkhad and the Hammurabi Dynasty of Babylonia. Several decades after the destruction of Alalakh by Hattushili

99 At Kinet Höyük, radiocarbon dates place Period 16 somewhere between the 17th century BCE and the middle of the 16th century BCE (Gates in press, Chart 1; Gates et al. 2014, 160–162 and fig. 6) and Period 15 between the mid-16th century BCE and the end of the 15th century BCE (see Gates in Cilician Chronology Group 2017, 177, 179, 181). Phase C of Period 15 dates approximately to the second half of the 16th century BCE, while Phase B and Phase A date to the 15th century BCE. Following the Middle Chronology, Murat Akar dates the end of Level VII at Tell Atchana to mid-17th century BCE and Level IV to the 15th century BCE (Akar 2018, 38, n. 1, and 39–43). For a Cilician comparative stratigraphy, see Cilician Chronology Group. For synchronism between Alalakh and Kizzuwatna, see Kozal – Novák 2017.

100 See supra footnote 46 for the dating of Tilmen Phase IIc. The fact that Marchetti interprets Building E in this phase as a temple must be considered (Marchetti 2006, 277; 2004, 194).

101 Also known as Syro-Cilician, Amuq-Cilician pottery occurs in the whole Plain Cilicia, while it is apparently absent from Rough Cilicia (Jean 2010, 415).

102 Yener – Akar 2014, 97 (translated from Turkish by the author). See also Akkermans – Schwartz 2003, 322–23.

103 On the fortifications in the kingdom of Yamkhad, see Akkermans – Schwartz 2003, 303–304.

104 As there is not much archaeological evidence coming from the Yamkhad capital city, Aleppo, “the primary source of data for Yamkhad apart Ebla comes from the westerly reaches of the kingdom at Tell Atchana, ancient Alalakh, a mound of some 20 ha” (Akkermans – Schwartz 2003, 304).

105 On the history of Alalakh in Level VII, see Zeeb 2001.

106 From the 15th century BCE onwards Sabuniye was the maritime outlet of Alalakh (Pamir 2013), but no MB harbour has been identified so far at the Orontes River mouth. In addition to the Orontes Valley, a more remote and difficult route, which crossed the Amanus Range by the Belen Pass (Pamir 2013, 179), linked Alalakh to the Mediterranean coast and may have passed through the imposing Dağilbaz Höyük west of the Amanus, where MB II and LB pottery was found (Killebrew et al. 2009; Lehmann et al. 2008). Was there a port in the Iskenderun region that was used as maritime outlet by Alalakh in the MBA? Or did the kings of MB Mukish use Kinet Höyük further north? The location of a MB port for Alalakh at the mouth of the Orontes seems more logical — an assumption that needs to be verified. Alternatively, due to its proximity with the Bahçe-Nurdağı Pass that leads to the Islahiye Valley, Kinet may have serve as a port for the kingdom of Yamkhad.

I, Murshili I destroyed Aleppo, and the kingdom of Yamkhad collapsed¹⁰⁷. In his momentum, Murshili I destroyed afterwards another Amorite dynasty and its capital Babylon¹⁰⁸. The destruction of Babylon provides a *terminus ante quem* for these events: 1595 BCE according to the Middle Chronology or 1531 BCE according to the Low Chronology. The Kinet Period 16 destruction level is dated to the mid-16th century BCE¹⁰⁹. While the MBA ends in destruction across the entire north Syrian region, the only evidence of destruction at the end of the MB II in Plain Cilicia comes from Kinet and was caused by an earthquake¹¹⁰. Therefore, it is not possible to establish a link between the end of Kinet Period 16 and the fall of the kingdom of Yamkhad; this does not preclude the theory that Kinet belonged to, or was closely connected with the kingdoms of Yamkhad and Mukish.

In the LB I, northern Syria was subjugated by the Mittani kingdom, while during LB II (14th century BCE onwards) it experienced a political takeover by the Hittites¹¹¹. When looking at MB II and LB I ceramic production, a notable difference appears to occur between Tell Atchana and Kinet Höyük. Between MB II and LB I, the local plain ware of Tell Atchana shows strong continuity and very few changes¹¹², whereas the local plain ware at Kinet experiences a radical change — a change interpreted as the Hittite control over the economy of the city¹¹³. However, the idea of a break in continuity at Tell Atchana versus change at Kinet should be reassessed insofar as a few similar shapes (especially large plates) appear at around the same period at both sites, as well as at many other contemporary sites in Anatolia, Syria and Palestine¹¹⁴. According to Mara Horowitz, the appearance of these new forms may be the expression of international consumption practices or special diets¹¹⁵. Indeed, with the LB I, a material culture of power and prestige developed alongside new empires; such a culture includes “not only luxury items but the standardized plain ware that was used in palaces and elite households for everyday tasks”¹¹⁶. Horowitz suggests, “an association of plain wheelmade wares with large-scale political entities more generally

107 Kozal – Novák 2017, 297. According to Ekin Kozal and Mirko Novák, 40 years at least separated the destruction of Alalakh and Aleppo (Kozal – Novák 2017, 297, n. 1 and 303). Ünal refutes as a fait accompli the destruction of Alalakh by Hattushili I, arguing that the identification of Ahalha/Alhalha with Alalakh is not certain (Ünal 2017, 215–216).

108 Akkermans – Schwartz 2003, 326; Yener – Akar 2011, 264–265.

109 Gates et al. 2014, 160–162 and fig. 6.

110 Gates in press; Gates in Cilician Chronology Group 2017, 179; Akar 2006, 22–26. At Tarsus-Gözlükule, in Dorothy Slane’s Level A. IV destruction layers seem to have been very localized and not widespread (Slane 1987, 51).

111 Akar 2018; Yener – Akar 2014, 95, 100. Though the capital of the kingdom of Mittani was Washukanni (most probably today’s Tell Fekheriyeh), the most important Mittanian written sources came from Alalakh IV’s palace (Yener – Akar 2014, 101). On written sources about Mittani, see Akar 2018, and more generally on Mittani, Cancik-Kirschbaum et al. 2014. On coastal Syria in the LBA, see Yon 2013.

112 Horowitz 2015. Most of the forms referring to a north-central Anatolian background appear in the LB II at Tell Atchana, essentially in Alalakh II and I around the end of the 14th century BCE (Horowitz 2015, 170, 175; Yener – Akar 2011, 267–271).

113 Gates 2006, 308.

114 Horowitz 2015. While these large V-shaped flat plates or platters are interpreted as a Mittanian “innovation” at Tell Brak, they represent “an Egyptian influence” in Palestine (Horowitz 2015, 175 and references).

115 Horowitz 2015, 175.

116 Horowitz 2015, 174.

rather than with the Hittite polity in particular” — the significant local variations in the production reflecting perhaps the inhabitants’ perception of what was considered as “imperial”¹¹⁷. However, the presence or absence of specific ceramics may well help to differentiate Hittite from Mittanian influence. For instance, the stepped-rim plates typical of north-central Anatolia are present at Cilician sites but not at Tell Atchana¹¹⁸. Furthermore, Nuzi ware occurs east of the Amanus Mountains but never to the west¹¹⁹. Thus, while the appearance of standardized plain ware ceramics at Atchana is connected to a Syrian cultural horizon (meaning a Mittanian “imperial” influence), the presence of such ceramics at Kinet is linked to Hittite “imperial” cultural influence. The construction of a north Syrian rooted *hilani* at a Hittite-influenced Kinet may thus appear paradoxical. The question arises whether it is the sign of a soft takeover by the Hittites (who would have respected an old Syrian architectural tradition) or a regional architectural style deliberately used by the Hittites as a local sign of power for easier control of the region. This question raises an additional one: what did the Hittites gain in taking control of Kinet? These questions emphasize the complex relations between local or regional and imperial powers, which would be best approached with a Kizzuwatnean perspective.

Historically speaking, during the LB I, the kingdom of Kizzuwatna (which more or less corresponded to classical Plain Cilicia) appeared at the time the kingdom of Mittani expanded into northern Syria¹²⁰. As usually underscored in scholarly literature, Kizzuwatna served both as a buffer for the Hittites against the western ambitions of the Mittani and as an access to Syria¹²¹, while Ahmet Ünal defines this southern kingdom as a “contested periphery” between Hatti and Mittani¹²². Kizzuwatna may also have represented access to additional natural resources (lumber and mines in the mountains, perhaps a storage centre for metals, probably olive and olive oil, and maybe purple wool), as well as an opening to the Mediterranean, and to the Cypriot copper mines¹²³. Though most scholars agree that the Hittites travelled through Cilicia on their way to Syria and took over the Cilician plain as early as the reigns of Hattushili I and Murshili I¹²⁴, Ünal denies such an early Hittite involvement in the Adana region¹²⁵. The appearance of Hittite-related pottery at all Cilician sites argues for the beginning of LB I between the mid-16th and early-15th centuries BCE; likewise, this places the

117 Horowitz 2015, 174–175.

118 Horowitz 2015, 171. Although north-central Anatolian or Hittite-like plain ware ceramic productions develop across Cilicia in the LB I, their repertoires appear different from one site to another and validate the idea of micro-regional developments rather than homogeneous control of the production by the Hittites (Jean forthcoming; 2019–2020; 2010, 407–414).

119 Kozal – Novák 2017, 307; Novák – Rutishauser 2017, 141. Nuzi ware appeared around the end of the 16th century BCE, deriving probably by the forms and decor from the Khabur ware; at Tell Atchana, apart three sherds found in Level V, it occurred mainly in Level IV (Kozal – Novák 2017, 307).

120 On the written and archaeological sources concerning the kingdoms of Kizzuwatna and Mittani, see Kozal – Novák 2017; on the archaeology of Kizzuwatna: Novák – Rutishauser 2017.

121 See recently, Bryce 2019, 57.

122 Ünal borrowed the expression “contested periphery” from Schachermeyr (Ünal 2017, 210 and n. 5 for the reference).

123 For the hypothesis that Kizzuwatna was specialized in the supply of metals, see Trémouille 2001, 67. For the importance of the copper mines from Cyprus, see Gates in press; Müller-Karpe 2006, 492–493.

124 Kozal – Novák 2017, 297; Freu 2007, 75; Beckman 1996, 16.

125 Ünal 2017.

start of the Hittite involvement in the Cilician affairs earlier in eastern than western Cilicia¹²⁶. If one accepts the Hittite subjugation of the Çukurova as soon as the early-Old Kingdom and uses the Middle Chronology, one has to assume it did not leave any material traces¹²⁷. On the other hand, the use of the Low Chronology makes possible the correspondence between the theoretical Hittite involvement and the beginning of the Hittite material impact on Cilicia. The Low Chronology places the reigns of Hattushili I and Murshili I approximately between 1570 and 1530 BCE¹²⁸; correspondingly, the date of the fall of Babylon, according to Joachim Mebert, occurs even later, in 1522 instead of 1531 BCE¹²⁹. In other words, the Low Chronology postulates that the LB I would begin either during the powerful reign of Murshili I or between the reigns of Murshili I and Telipinu — a period of weakening of the Hittite power¹³⁰ and a period that sees the birth of the kingdom of Kizzuwatna¹³¹. Conversely, by using the Middle Chronology¹³², the LB I at Kinet and other eastern Cilician sites would begin around the reign of Telipinu — a period of strengthening of the Hittite state — and later in western Cilician sites, during a period of weakening concurrent with the reigns of 15th century BCE Hittite kings¹³³. Following the Middle Chronology, the first of the five known treaties between Hittite and Kizzuwatnean kings — the treaty between Telipinu of Hatti and Ispatalsu of Kizzuwatna (CTH 21) — would take place approximately at the time when the Hittite material impact began in Kinet Period 15C¹³⁴. In this treaty, both Telipinu and Ispatalsu hold the title of “Great King”, which indicates parity and the independent status of Kizzuwatna¹³⁵. An interpretation of Hittite material impact as the political domination of Kizzuwatna would contradict

126 See Cilician Chronology Group 2017, as well as for the following comments. While the first Hittite material impact is dated to approximately the beginning of the 15th century BCE at Yumuktepe (Garstang’s Levels VIII-VII, and Level IX of the southern trench), Soli Höyük (Level VI.2), and Kilise Tepe (Level III), it is dated to the second half of the 16th century BCE at Kinet Höyük (Period 15C), and perhaps also at Sirkeli Höyük; but there are no radiocarbon dates yet for the Middle Cilician (MCI) 1-2 periods at Sirkeli (MCI 1 and MCI 2 refer to the end of MB II and LB I, respectively). As for the dates of ca. 1650 and 1600 BCE assigned to the beginning of LB I at Tatarlı Höyük (Level IV) and Tarsus-Gözlükule (Slane’s Levels A VII-VIII), they are not based on radiocarbon dating (Cilician Chronology Group 2017, 176, 162). Some MB pottery found at Tatarlı (Level V), like bull rhyta and bird-shaped vases, suggest early connections between the site and north-central Anatolia; nevertheless, Hittite-like plain pottery does not become common before LB I Level IVb. As for Tarsus, Slane’s Levels A VII-VIII were so badly preserved that it is difficult to date them precisely.

127 The subjugation would then refer to the 17th century BCE and beginning of 16th century BCE, in the MB II.

128 See different dates based on the Low Chronology in Dinçol 2006, fig. 3-4.

129 Mebert 2010.

130 See Dinçol 2006, fig. 3, 4.

131 Bryce 2019, 57.

132 A further option to be considered is the Middle (Low) Chronology, which dates the fall of Babylon to 1587 BCE (Manning et al. 2016, fig. 8).

133 See Dinçol 2006, fig. 1-2, 4.

134 As the possibility of assigning an historical event to an archaeological layer is very rare, it remains impossible to associate with certainty the name of a Hittite or Kizzuwatnean king with Kinet Period 15C, which does not preclude making assumptions.

135 From all the localities named in the Decree of Telipinu (CTH 19) and belonging to Hatti, Kizzuwatna is never mentioned, which may be the sign Kizzuwatna was considered an ally not a vassal (Freu 2007, 145-146). As for the material impact, king Ispatalsu’s seal impression found in the sealed pit 36.69 at Tarsus-Gözlükule was not only written in Luwian hieroglyphs but, as a bulla, belonged to the Anatolian cultural sphere (Kozal – Novák 2017, 299).

the supposed independence of the southern kingdom. For that reason, the role of diplomacy and economic exchange (with its cultural counterparts), instead of direct political domination, could explain the situation. Trevor Bryce summarizes Telipinu's use of diplomacy instead of military force as follows:

“The relationship which Telipinu initiated with the southern state was a carefully calculated one. The kingdom of Kizzuwatna had very likely been created under Hurrian influence (...). It may already have had a strong Hurrian alignment when Telipinu ascended the Hittite throne, and Hittite aggression against it would very likely have brought forces of the Hurrian kingdom of Mittani directly into the conflict. To avoid this, Telipinu persuaded the Kizzuwatnan king to form an alliance with him, and at least remain benevolently neutral in any forthcoming conflict between Hatti and Mittani”¹³⁶.

Alternatively, a hypothetical Hittite origin of the name Ispuḫsu (if verified) could suggest that Ispuḫsu was Hittite (or from a Hittite ascendance) or that he chose this name to connect himself and his descendants to the Hittite kings¹³⁷. However, the evidence of mutual influence between Hatti and Kizzuwatna should not be overlooked. With Kizzuwatna exerting considerable influence on Hatti, especially in religious matters¹³⁸, the Hittite influence could possibly be linked to the organization of trade, establishing an economic partnership between the two kingdoms and putting Kizzuwatna in the Hittite economic sphere. In that context, Kizzuwatna would have used Hittite-related pottery, but such pottery would have been locally produced, showcasing a variety of production types inside Kizzuwatna¹³⁹. The fact that the earliest or one of the earliest Hittite-related pottery repertoires in Cilicia comes from Kinet Period 15C (where it appeared suddenly) suggests rapid Hittite involvement in the economic affairs of the city¹⁴⁰. Most of the strategic and economic reasons for Hittite involvement in Kizzuwatna would explain the Hittite interest in Kinet as well. As an eastern Kizzuwatnaean harbour, Kinet served as a seaside outpost near the border with the Mittanian sphere of influence, as well as a key route to Syria by land (through the Amanus) and likely by sea as well (to Ugarit, the Amurru Land, etc.). It was also, and perhaps mainly, an opening to Cyprus and its copper mines¹⁴¹. The MB and LB imported pottery found in the city show that it had been a dynamic harbour for a long time

136 Bryce 2019, 58.

137 Kozal – Novák 2017, 299.

138 On the numerous Kizzuwatnaean rituals introduced in Hatti, see Miller 2004. Ünal recalls that, “(...) most of the numerous drugs mentioned in Hittite medical texts and Kizzuwatnaean magical rituals as well as tropical Mediterranean fruits such as olives, figs, dates and pomegranates in festive and magical rituals were supplied to a great degree from Kizzuwatna” (Ünal 2017, 210). However, such influence is essentially observable from the end of the 15th century BCE onwards; furthermore, although the “Hurrian influence was particularly strong in the [Kizzuwatnaean] theological sphere”, “the virtual absence of Hurrian and Syrian influence in Hittite religious compositions that predate the annexation of Kizzuwatna” should be noted (Yakubovich 2005, 424, 427).

139 At the end of the metaphorical game, the Hittites would be the winners, as their economic partnership would turn into the political domination and annexation of Kizzuwatna around the middle of the 14th century BCE at the latest.

140 Kinet Höyük probably corresponds to the city of Izziya from Hittite texts (Forlanini 2001, 553–554; 1988, 147; Gates 2013, 232–233, 234 n. 4).

141 Gates in press.

and constituted Cilicia's most open access to the exterior. Indeed, imported pottery from Cyprus occurs in MB II and LB I levels at Kinet, whereas it is absent from the other Cilician coastal sites¹⁴². The situation is similar for the imported pottery from the Levant, which occurs in Cilicia only at Kinet in MB II, LB I and LB II levels¹⁴³. If the Hittites did not take control of Kinet, the city would have benefited the kingdom of Mittani, as it probably benefited the kingdoms of Yamkhad or Mukish in the MBA. The links between Kinet and the northern Levant were close in the MBA. The kingdom of Mittani emerged in northern Mesopotamia as soon as the MB II, and expanded all over northern Syria in the LB I — where it substituted itself for the hegemony of Yamkhad. During the LB I, next to the likely Hurrian influence in the emergence of the kingdom of Kizzuwatna, recognizable in linguistic terms, the *hilani* shows a north Syrian influence in the architecture of Kinet¹⁴⁴.

Conclusion

From only one specimen known in Bronze Age Cilicia, the designation of the *hilani* as an Amuq-Cilician tradition is questionable and may seem exaggerated. Preceded by an old columned entrance tradition¹⁴⁵, the long history of the *hilani* begins in a north Syrian cultural context, to which Kinet has long been connected in the MBA. However, it is not until the LB I that a *hilani* is built at Kinet Period 15C, serving as an architectural symbol of power. The *hilani* of Kinet was an important administrative building — hypothetically the seat of a political authority representing the state of Kizzuwatna, which was, itself, well connected to the Hurrian world. However, the economy of Kizzuwatna was under a certain degree of Hittite control, as suggested by the sudden appearance of Hittite-related pottery¹⁴⁶. Economic and strategic reasons would have thereby motivated the establishment of such a Hittite maritime outpost in Kizzuwatna, while diplomatic skills would explain the success of this takeover. The *hilani* would thus represent the architectural expression of this diplomacy and recall a period in which the Hittite king was politically strong. In the second half of the 16th century BCE, the most likely royal candidate who embodied such qualities would be Telipinu (according to the Middle Chronology) or Murshili I (according to the Low Chronology)¹⁴⁷. The attribution of such a role to Telipinu would mean that Ispuhhu adopted the Hittite ceramic and glyptic traditions at the very time he signed an egalitarian peace treaty with the Hittite king. An economic partnership in which the Hittites controlled the seaport of Kinet seems possible only if the king of Kizzuwatna

142 Kozal – Novák 2017, 306–307.

143 Concerning the MB II, Marie-Henriette Gates wrote: “Far from being isolated, the Period 16 building’s collection of Levantine shipping containers (Canaanite jars), Cypriot pottery and other imported vessels documents the wide extent of commercial circuits in which MB II seaports like Kinet operated” (see footnote 89).

144 For the chronology of the emergence of Mittani and of its expansion in north Syria, see Kozal – Novák 2017, 303 and n. 7.

145 Novák 2004, 338–344.

146 Gates 2019, 111.

147 According to the Low Chronology, Hittite involvement at Kinet may have also been the act of “weaker” kings who reigned between Murshili I and Telipinu (see Dinçol 2006, fig. 3, 4), but this is less convincing.

obtained a Hittite political or otherwise counterpart, which remains unsubstantiated to date. Nonetheless, strong control over Kinet as an important harbour in the time of Murshili I may thus offer a more suitable reconstruction that requires the use of the Low Chronology.

Bibliography and Abbreviations

- Adamthwaite 2001 Adamthwaite, M. R., *Late Hittite Emar. The Chronology, Synchronisms and Socio-Political Aspects of a Late Bronze Age Fortress Town*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 8, Louvain.
- Akar 2006 *The Kinet Höyük MBII Building: The Levantine Palace Tradition in Eastern Cilicia*, Unpublished Master Degree Thesis, Middle East Technical University, Ankara.
- Akar 2018 Akar, M., “Arkeolojik ve Tarihsel Bağlamı İçerisinde Mitanni İmparatorluğu’nun Batı Sınırı: Alalah (Aççana Höyük) Geç Tunç Çağı Tabakalarına Ait Bir Değerlendirme”, *Colloquium Anatolicum* 17,33-54.
- Akkermans – Schwartz 2003 Akkermans, P. M. M. G. – Schwartz, G. M., *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter- Gatherers to Early Urban Societies (c. 16,000–300 BC)*, Cambridge.
- Alberti 2008 Alberti, M. E., “Murex Shells as Raw Material: the Purple-dye Industry and its By-products. Interpreting the Archaeological Record”, *KASKAL* 5, 73-92.
- Aro 2003 Aro, S., “Chapter Seven: Art and Architecture”, *The Luwians* (ed. H. C. Melchert), Leiden – Boston, 281-337.
- Aurenche 1977 Aurenche, O., *Dictionnaire illustré multilingue de l’architecture du Proche-Orient ancien*, Lyon.
- Aygün 2016 Aygün, Ç. A., *Andriake Murex Dye Industry / Andriake Mureks Boya Endüstrisi*, Adalya Supplement Series 14, Istanbul.
- Bagh 2003 Bagh, T. “The Relationship between the Levantine Painted Ware, Syro-Cilician Ware and Khabur Ware and the Chronological Implications”, *The Synchronization of Civilizations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. Proceedings of the SCIEM 2000 – Euroconference*, Haindorf 2–7 of May 2001, Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 4, Wien, 221-238.
- Beckman 1996 Beckman, G., *Hittite Diplomatic Texts, Writings from the Ancient World* 7, Atlanta.
- Bonfil – Zarzecki-Peleg 2007 Bonfil, R. – Zarzecki-Peleg, A., “The Palace in the Upper City of Hazor as an Expression of a Syrian Architectural paradigm”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 348, 25-47.
- Bryce 2019 Bryce, T., *Warriors of Anatolia. A Concise History of the Hittites*, London – New York.
- Cancik-Kirschbaum et al. 2014 Cancik-Kirschbaum, E. – Brisch, N. – Eidem, J., (eds.), *Constituent, Confederate, and Conquered Space in Upper Mesopotamia. The Emergence of the Mittani State*, Topoi, Berlin Studies of the Ancient World 17, Berlin – Boston.

Cilician Chronology Group 2017

- M. Novák – A. L. D'Agata – I. Caneva – C. Eslik – C. Gates – M.-H. Gates – K. S. Girginer – Ö. Oyman-Girginer – É. Jean – G. Köroğlu – E. Kozal – S. Kulemann-Ossen – G. Lehmann – A. Özyar – T. Ozaydin – J. N. Postgate – F. Şahin – E. Ünlü – R. Yağcı – D. Yaşin Meier, "A Comparative Stratigraphy of Cilicia. Results of the first three Cilician Chronology Workshops", *Altorientalische Forschungen* 44/2, 150-186.
- del Monte 1986 del Monte, G. F., *Il Trattato fra Mursili II di Hattuša e Niqmepa di Ugarit*, Roma.
- Diñçol 2006 Diñçol, B., "Über die Probleme der absoluten Datierung der Herrschaftsperioden der hethitischen Könige nach den philologischen und glyptischen Belegen", *Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie. Voraussetzungen – Probleme – Neue Ansätze. Structuring and Dating in Hittite Archaeology. Requirements – Problems – New Approaches* (eds. D. P. Mielke – U.-D. Schoop – J. Seeher), *BYZAS* 4, 19-32.
- Dönmez 2006 Dönmez, Ş., "Anadolu ve Önasya 'Bit-Hilani'leri", *Tarih Boyunca Saray, Hayatı ve Teşkilatı*, İstanbul, 13-23.
- Duru 2003 Duru, R., *Unutulmuş bir başkent. Tilmen. A Forgotten Capital City*, İstanbul.
- Duru 2013 Duru, R., *Tilmen Höyük Kazıları I. 1959–1964, 1969–1972 ve 2002 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları (Mimarlık, Mezarlar ve Küçük Buluntular) / Excavations at Tilmen Höyük I. The Results of Excavations Carried Out in the Years 1959–1964, 1969–1972 and 2002 (The Architecture, Burials and Small Finds)*, Ankara.
- Erarslan 2014 Erarslan, A., "Historical Continuity in Rural Architecture. The traces of the Bit Hilani Building Tradition in Adiyaman-Kahta, Turkey", *ANES (Ancient Near Eastern Studies, Provo, UT)*, 279-316.
- Faist 2002 Faist, B., "Die Rechtsordnung in Syrien nach der hethitischen Eroberung. Wandel und Kontinuität", *Brückenland Anatolien? Ursachen, Extensität und Modi des Kulturaustarsches zwischen Anatolien und seinen Nachbarn* (eds. H. Blum – B. Faist – P. Pfälzner – A.- M. Wittke), Tübingen,
- Finkbeiner 1999–2000 Finkbeiner, U., "Emar and Balis 1996–1998. Preliminary Report of the Joint Syrian-German Excavations with the Collaboration of Princeton University, Berytus 44, 5-34.
- Finkbeiner 2001 Finkbeiner, U., "Emar 1999. Bericht über die 3. Kampagne der syrisch-deutschen Ausgrabungen", *Baghadader Mitteilungen* 32, 41-110.
- Forlanini 1988 Forlanini, M., "L'Anatolia occidentale e gli hittiti: appunti su alcune nuove scoperte e le loro conseguenze per la geografia storica", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 40/2, 219-253.
- Forlanini 2001 Forlanini, M., "Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie", *La Cilicie: Espaces et pouvoirs locaux (2e millénaire av. J.-C.–4e siècle ap. J.-C.)*. *Actes de la Table ronde internationale d'Istanbul, 2–5 novembre 1999 / Kilikia: Mekanlar ve yerel güçler (M.Ö. 2. binyıl – M.S. 4. yüzyıl)*. *Uluslararası yuvarlak masa toplantısı bildirileri İstanbul, 2–5 Kasım 1999* (eds. É. Jean – A. Diñçol – S. Durugönül), *Varia Anatolica* XIII, İstanbul – Paris, 553-563.
- Frankfort 1952 Frankfort, H., "The Origin of the Bit hilani", *Iraq* 14, 120-131.

- Frankfort 1956 Frankfort, H., *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Harmondsworth.
- Freu 2007 Freu, J., “Télipinu et l’Ancien royaume de Hatti”, *Des origines à la fin de l’ancien royaume hittite. Les Hittites et leur histoire* (J. Freu – M. Mazoyer), Collection Kubaba, Série Antiquité VII, Paris, 27-186.
- Fuchs 1994 Fuchs, A., *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*, Göttingen.
- Gates 2000 Gates, M.-H., “Kinet Höyük (Hatay, Turkey) and MB Levantine Chronology”, *Akkadica* 119-120, 77-101.
- Gates 2001a Gates, M.-H., “1999 excavations at Kinet Höyük (Yeşil-Dörtyol, Hatay)”, *KST* 22/1, 203-222.
- Gates 2001b Gates, M.-H., “Potmarks at Kinet Höyük and the Hittite Ceramic Industry”, *La Cilicie: Espaces et pouvoirs locaux* (2e millénaire av. J.-C.–4e siècle ap. J.-C.). Actes de la Table ronde internationale d’Istanbul, 2–5 novembre 1999 / Kilikia: Mekânlar ve yerel güçler (M.Ö. 2. binyıl – M.S. 4. yüzyıl). Uluslararası yuvarlak masa toplantısı bildirimleri İstanbul, 2–5 Kasım 1999 (eds. É. Jean – A. Dinçol – S. Durugönül), *Varia Anatolica* XIII, Istanbul – Paris, 137-157.
- Gates 2003 Gates, M.-H., “2001 Season at Kinet Höyük (Yeşil-Dörtyol, Hatay)”, *KST* 24/1, 283-298.
- Gates 2006 Gates, M.-H., “Dating the Hittites Levels at Kinet Höyük: a Revised Chronology”, *Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie. Voraussetzungen – Probleme – Neue Ansätze. Structuring and Dating in Hittite Archaeology. Requirements – Problems – New Approaches* (eds. D. P. Mielke – U.-D. Schoop – J. Seeher), *BYZAS* 4, 293-309.
- Gates 2009 Gates, M.-H., “2007 Season at Kinet Höyük (Yeşil-Dörtyol, Hatay)”, *KST* 30/2, 351-368.
- Gates 2013 Gates, M.-H., “The Hittite Seaport Izziya at Late Bronze Age Kinet Höyük”, *Near Eastern Archaeology* 76/4, 223-234.
- Gates in press Gates, M.-H., “The Hittite Ceramic Industry at Late Bronze Kinet Höyük (Cilicia)”, *Ceramic Identities at the Frontiers of the Empires: the Regional Dimension of Pottery Production in Late Bronze Age Northern Syria and Anatolia*. Proceeding of the Workshop held in Florence, 14-17 January 2015 (eds. M. Pucci – F. Venturi), Pisa.
- Gates et al. 2014 Gates, M.-H. – Gates, C. – Redford, S. – Eger, A. A., “Excavations at Kinet Höyük and Hisn Al- Tinat”, *Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları* (eds. A. Özfirat – Ç. Uygun), Antakya, 157-171.
- Gates – Özgen 1993 Gates, M.-H. – Özgen, I., “Report on the Bilkent University Archaeological Survey in Cilicia and Northern Hatay: August 1991”, *AST* 10, 387-394.
- Genz 2007 Genz, H., “Hethitische Präsenz im spätbronzezeitlichen Syrien: die archäologische Evidenz”, *Baghdader Mitteilungen* 37, 499-509.
- Gilibert 2011 Gilbert, A., *Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance: The Stone Reliefs at Carchemish and Zincirli in the Earlier First Millennium BCE*, Topoi 2, New York.
- Grayson – Novotny 2012 Grayson, A. K. – Novotny, J., *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC)*, Part 1, *The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period* Volume 3/1,

- Güterbock 1972–75 Güterbock, H. G., “Hilammar”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 4, 404-405.
- Harrison 2019 Harrison, T. P., “Tell Ta’yinat (anciennement Kunulua). Les Néo-Hittites du Palastin/Walastin”, *Royaumes oubliés. De l’Empire hittite aux Araméens, Ouvrage de l’exposition “Royaumes oubliés. De l’Empire hittite aux Araméens” présentée à Paris du 2 mai au 12 août 2019* (ed. Vincent Blanchard), Paris, 219-227.
- Horowitz 2015 Horowitz, M. T., “The Evolution of Plain Ware Ceramics at the Regional Capital of Alalakh in the 2nd Millennium BC”, *Plain Pottery Traditions of the Eastern Mediterranean and Near East: Production, Use, and Social Significance* (ed. C. Glatz), 153–181.
- Jamieson 2005 Jamieson, A. S., “A Painted Eye-Vase from Tell Ahmar and the Syro-Cilician Painted Ceramic Tradition”, *Si un homme... Textes offerts en hommage à André Finet* (eds. P. Talon – V. van der Stede), Subartu 16, Turnhout, 79-83.
- Jean 2010 Jean, É., *Sociétés et pouvoirs en Cilicie au 2e millénaire av. J.-C.: approche archéologique*, Unpublished PhD dissertation, Université Paris I Panthéon-Sorbonne.
- Jean 2019-2020 Jean, É., “Between the Late Bronze and Iron Ages in Cilicia: Local Painted Wares from a Regional Perspective”, *The Iron Age I in the Levant: A View from the North* (eds. H. Charaf – L. Welton), *Archaeology & History in the Lebanon*, 50-51, 8-47.
- Jean forthcoming Jean, É., “The Cross-Hatched Red Painted Pottery Tradition at Mersin-Yumuktepe”, *Late Bronze Age Pottery Traditions at the Margins of the Hittite State. Proceedings of the Workshop held at Munich on April 4, 2018, in the framework of the 11th ICAANE Conference* (eds. F. Manuelli – D. P. Mielke).
- Kertai 2017 Kertai, D., “Embellishing the Interior Spaces of Assyria’s Royal Palaces: The Bēt Hīlāni Reconsidered”, *Iraq* 79, 85-104.
- Killebrew et al. 2009 Killebrew, A. E. – Lehmann, G. – Gates, M.-H., “Summary of the 2007 Cilicia Survey (Iskenderun Bay Region)”, *AST* 26/3, 227-238.
- Kozal – Novák 2017 Kozal, E. – Novák, M., “Alalakh and Kizzuwatna: Some Thoughts on the Synchronization”, *Overturning Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of K. Aslihan Yener* (eds. Ç. Maner – M. T. Horowitz – A. S. Gilbert), Leiden – Boston, 296-317.
- Lehmann – Killebrew 2010 Lehmann, G. – A. E. Killebrew, “Palace 6000 at Megiddo in Context: Iron Age Central Hall Tetra - Partite Residencies and the Bīt-Hīlāni Building Tradition in the Levant”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 359, 13-33.
- Lehmann et al. 2008 Lehmann, G. – Killebrew, A. E. – Gates, M.-H., “Summary of the 2006 Cilicia Survey (Iskenderun Bay Region)”, *AST* 25/3, 171–188.
- Manning et al. 2016 Manning, S. W. – Griggs, C. B. – Lorentzen, B. – Barjamovic, G. – Bronk Ramsey, C. – Kromer, B. – Wild, E. M., “Integrated Tree-Ring-Radiocarbon High-Resolution Timeframe to Resolve Earlier Second Millennium BCE Mesopotamian Chronology”, *PLOS One* DOI:10.1371/journal.pone.0157144, July 13, 2016, 1-27.

- Marchesi 2019 Marchesi, G., “A New Historical Inscription of Sargon II from Karkemish”, *Journal of Near Eastern Studies* 78/1, 1-25.
- Marchetti 2004 Marchetti, N., “XXVI. La cittadella regale di Tilmen Höyük. Palazzi, templi e fortezze del II millennio a.C. in un’antica capitale dell’Anatolia sud-orientale (Turchia)”, *Scoprire. Scavi del Dipartimento di Archeologia. Catalogo della Mostra, Bologna, S. Giovanni in Monte 18 maggio – 18 giugno 2004* (eds. M. T. Guaitoli – N. Marchetti – D. Scagliarini), Bologna, 191/196.
- Marchetti 2006 Marchetti, N., “Middle Bronze Age Public Architecture at Tilmen Höyük and the Architectural Tradition of Old Syrian Palaces”, *Ina Kibrat Erbeti. Studi di Archeologia orientale dedicati a Paolo Matthiae* (eds. F. Baffi – R. Dolce – S. Mazzoni – F. Pinnock), Roma, 275-297.
- Margueron 1979 Margueron, J., “Un ‘hīlāni’ à Emar”, *Archaeological Reports from the Tabqa Dam Project – Euphrates Valley, Syria* (ed. D. N. Freedman), *Annual of the American Schools of Oriental Research* 44, 153-176.
- Margueron 1995 Margueron, J., “Emar. Capital of Astarte in the Fourteenth Century BCE”, *Biblical Archaeologist* 58 126-138.
- Matthiae 2019 Matthiae, P., “The Architectural Culture of the Middle Bronze Palaces of Ebla in a Historical Perspective”, *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces II, Proceedings of a workshop held at the 10th ICAANE in Vienna, 25–26 April 2016* (eds. M. Bietak – P. Matthiae – S. Prell), *Contributions to the Archaeology of Egypt, Nubia and the Levant (CAENL)* 8, Wiesbaden, 81-116.
- Mebert 2010 Mebert, J., *Die Venustafeln des Ammī-šaduqa und ihre Bedeutung für die astronomische Datierung der altbabylonischen Zeit*, *Archiv für Orientforschung* 31, Vienna.
- Merrillees – Tubb 1979 Merrillees, R. S. – Tubb, J. N., “A Syro/Cilician jug from Middle Bronze Age Cyprus”, *Report of the Department of Antiquities of Cyprus*, 223-229.
- Miller 2004 Miller, J. L., *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals. Studien zu den Boğazköy-Texten* 46, Wiesbaden.
- Mouton – Rutherford 2010 Mouton, A. – Rutherford, I., “The sun deity of the hilammar: An unnoticed ‘pan-Luwian’ deity”, *Bibliotheca Orientalis* 62 (3-4), 276-282.
- Müller-Karpe 1999/2000 Müller-Karpe, A., “Die Akropolis der hethitischen Stadt Kuşaklı-Sarissa”, *Nürnberger Blätter zur Archäologie* 16, 91-110.
- Müller-Karpe 2006 Müller-Karpe, A., “Hititler’de Metal Külçeler”, *Uluburun Gemisi. 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti* (eds. Ü. Yalçın – C. Pulak – R. Slotta), Bochum, 487-494.
- Naumann 1979 Naumann, R., “Das hethitische hilammar”, *TTK* 8, 227-232.
- Naumann 1991 Naumann, R., *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara.
- Novák 2004 Novák, M., “Hilani und Lustgarten. Ein ‘Palast des Hethiter-Landes’ und ein ‘Garten nach dem Abbild des Amanus’ in Assyrien”, *Die Aussenwirkung des späthethitischen Kulturraumes: Gütertausch, Kulturkontakt, Kulturtransfer. Akten der zweiten Forschungstagung des Graduiertenkollegs ‘Anatolien und seine Nachbarn’ der Eberhard-Karls-Universität Tübingen (20. Bis 22. November 2003)* 3 (eds. M. Novák – F. Prayon – A.-M. Wittke), *Alter Orient und Altes Testament* 323, Münster, 335-372.

- Novák 2014 Novák, M., "Architecture", *The Aramaeans in Ancient Syria* (ed. H. Niehr), *Handbook of Oriental Studies* 1/106, Leiden, 255-271.
- Novák 2019 Novák, M., "Histoire des principautés néo-hittites (louvito-araméennes)", *Royaumes oubliés. De l'Empire hittite aux Araméens*, Ouvrage de l'exposition "Royaumes oubliés. De l'Empire hittite aux Araméens" présentée à Paris du 2 mai au 12 août 2019 (ed. Vincent Blanchard), Paris, 105-113.
- Novák – Rutishauser 2017 Novák, M. – Rutishauser, S., "Chapter 11. Kizzuwatna: Archaeology", *Hittite Landscape and Geography* (eds. M. Weeden – L. Z. Ullmann), Leiden – Boston, 134-145.
- Oppenheim et al. 1956 L. Oppenheim – E. Reiner – M. T. Roth – I. Gelb, *The Assyrian dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Volume 6: Ḫ, Chicago.
- Osborne 2012 Osborne, J., "Communicating Power in the Bit-Ḫilāni Palace", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 368, 29-66.
- Pamir 2013 Pamir, H., "Sabuniye: A Late Bronze-Iron Age Port Settlement on the Northeastern Mediterranean Coast", *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia. Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31- June 1, 2010* (ed. K. A. Yener), Leuven – Paris – Walpole, MA, 173-194.
- Pucci 2008 Pucci, M., *Functional Analysis of Space in Syro-Hittite Architecture*, BAR International Series 1738, Oxford.
- Reade 2008 Reade, J., "Reals and Imagined 'Hittite Palaces' at Khorsabad and Elsewhere", *Iraq* 70, 13-40.
- Seton-Williams 1954 Seton-Williams, M. V., "Cilician Survey", *Anatolian Studies* 4, 121-174.
- Sevin 1999 Sevin, V., *Yeni Assur Sanatı I Mimarlık*, Ankara.
- Sharon – Zarzecki-Peleg 2006 Sharon, I. – Zarzecki-Peleg, A., "Podium Structures with lateral access: Authority plays in royal architecture in the Iron Age Levant", *Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever* (eds. S. Gitin – J. E. Wright – J. P. Dessel), Winona Lake, Ind., 145-167.
- Singer 1975 Singer, I., "Hittite ḫilammar and Hieroglyphic Luwian *ḫilana", *Zeitschrift für Archäologie* 65, 69 - 103.
- Singer 2008 Singer, I., "Purple-Dyers in Lazpa", *Anatolian Interfaces. Hittites, Greeks and their Neighbours. Proceedings of an International Conference on Cross-Cultural Interaction, September 17–19, 2004, Emory University, Atlanta, GA* (eds. B. J. Collins – M. R. Bachvarova – I. C. Rutherford), Oxford, 21-43.
- Slane 1987 Slane, D. A., *Middle and Late Bronze Age Architecture and Pottery in Gözlü Kule, Tarsus: A New Analysis*, UMI Dissertation Services, Ann Arbor.
- Tenu 2019 Tenu, A., "L'histoire croisée des arts néo-assyrien et syro-anatolien", *Royaumes oubliés. De l'Empire hittite aux Araméens. Ouvrage de l'exposition "Royaumes oubliés. De l'Empire hittite aux Araméens" présentée à Paris du 2 mai au 12 août 2019* (ed. Vincent Blanchard), Paris, 401-407.

- Trémouille 2001 Trémouille, M.-C., “Kizzuwatna, terre de frontière”, *La Cilicie: Espaces et pouvoirs locaux (2e millénaire av. J.-C.–4e siècle ap. J.-C.)*. Actes de la Table ronde internationale d’Istanbul, 2–5 novembre 1999 / *Kilikia: Mekânlar ve yerel güçler (M.Ö. 2. binyıl – M.S. 4. yüzyıl)*. Uluslararası yuvarlak masa toplantısı bildirileri İstanbul, 2–5 Kasım 1999 (eds. É. Jean – A. Dinçol – S. Durugönül), *Varia Anatolica XIII*, İstanbul – Paris, 57-78.
- Ünal 2017 Ünal, A., “Cilicia between Empires”, *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East. Proceedings of an International Workshop on Hittite Historical Geography in İstanbul, 25th-26th October 2013* (ed. M. Alparslan), İstanbul, 209-230.
- Wartke 2019 Wartke, R.-B., “Zincirli: premier succès des fouilles archéologiques allemandes au Proche-Orient”, *Royaumes oubliés. De l’Empire hittite aux Araméens. Ouvrage de l’exposition “Royaumes oubliés. De l’Empire hittite aux Araméens” présentée à Paris du 2 mai au 12 août 2019* (ed. Vincent Blanchard), Paris, 241-246.
- Winter 1982 Winter, I. J., “Art as Evidence for Interaction: Relations between the Assyrian Empire and North Syria”, *Mesopotamien und sein Nachbarn: politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4.–1. Jahrtausend v. Chr.; XXV. Rencontre Assyriologique Internationale Berlin, 3.–7. Juli 1978* (eds. H. Hühne – H. J. Nissen – J. Renger), Berlin, 355-382.
- Woolley 1955 Woolley, C. L., *Alalakh. An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937–1949, Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London XVIII*, London.
- Woolley 1953 Woolley, C. L., *A Forgotten Kingdom*, London.
- Yakubovich 2005 Yakubovich, I., Review of Jared L. Miller. *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals. Studien zu den Boğazköy-Texten 46*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2004, Pp. XV + 591, 8 figures, bound, *The Journal of Indo-European Studies* 33 (3-4), 422-433.
- Yener – Akar 2011 Yener, K. A. – Akar, M., “Alalah – Tell Açana / Alalakh – Tell Atchana”, *Hititler: bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: an Anatolian Empire* (eds. M. Doğan-Alparslan – M. Alparslan), İstanbul, 264-271.
- Yener – Akar 2014 Yener, K. A. – Akar, M., “Unutulmuş Krallık Mukış ve Başkenti Aççana Höyük, Antik Alalah”, *Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları* (eds. A. Özfırat – Ç. Uygun), Antakya, 95-106.
- Yener – Ingman 2020 Yener, K. A. – Ingman, T., (eds.), *Alalakh and its Neighbours. Proceedings of the 15th Anniversary Symposium at the New Hatay Archaeology Museum, 10–12 June 2015*, *Ancient Near Eastern Studies Supplement Series 55*, Leuven.
- Yon 2013 Yon, M., “La Syrie côtière entre le 16e et le 12e siècle av. J.-C.: Stratigraphie et architecture”, *Archéologie et Histoire de la Syrie. I. La Syrie de l’époque néolithique à l’âge du fer* (eds. W. Orthmann – P. Matthiae – M. al-Maqdissi), Wiesbaden, 309-328.
- Zeeb 2001 Zeeb, F., *Die Palastwirtschaft in Altsyrien nach den spätaltbabylonischen Getreidelieferlisten aus Alalah (Schicht VII)*, *Alter Orient und Altes Testament 282*, Münster.

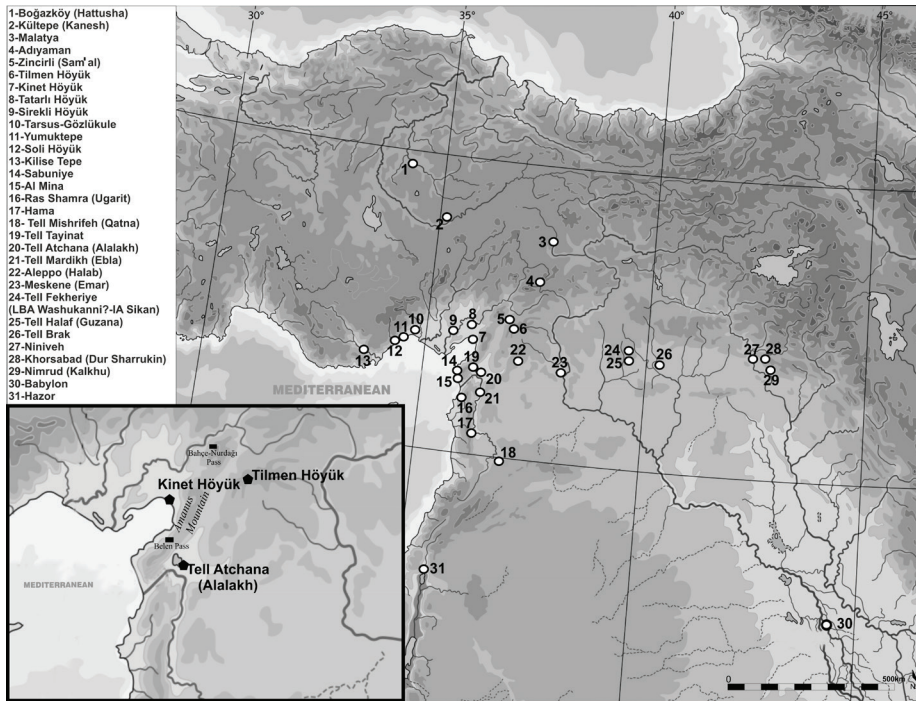

Fig. 1 Map with sites mentioned in the text and selected modern cities (Drawing: Hüseyin Dülger).

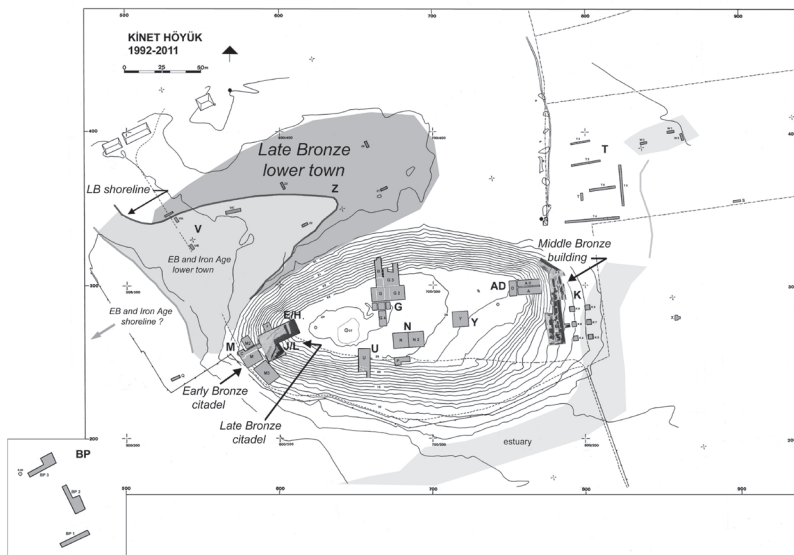

Fig. 2 Topographic plan of Kinet Höyük (Courtesy of Kinet Höyük Project Archives).

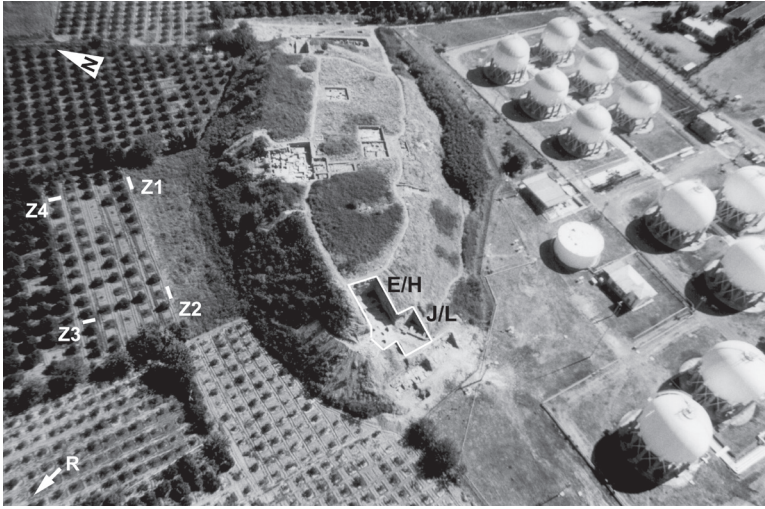

Fig. 3 Aerial view of Kinet Höyük (Courtesy of Kinet Höyük Project Archives).

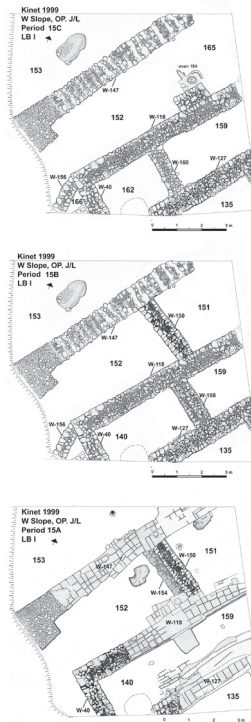

Fig. 4 Monumental building of Period 15 at Kinet Höyük: Phase C (top), Phase B (centre) and Phase A (bottom) exposed in Operation J/L in 1999 (Courtesy of Kinet Höyük Project Archives).

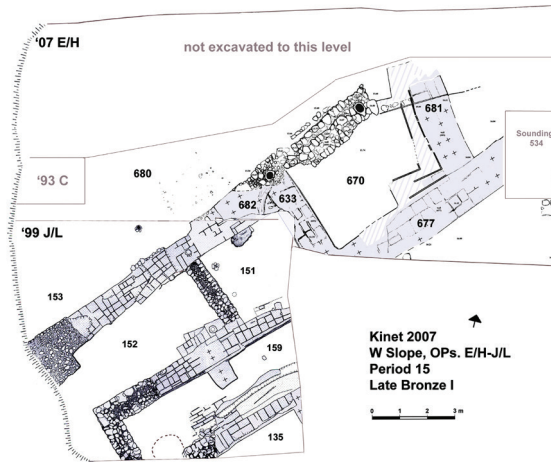

Fig. 5 Monumental building of Period 15 at Kinet Höyük exposed in Operations E/H (2007) and J/L (1999) (Courtesy of Kinet Höyük Project Archives).

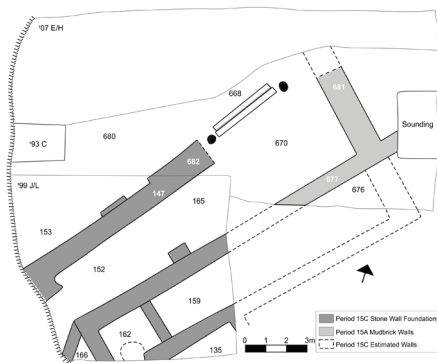

Fig. 6 First hypothetical reconstruction of the plan of the *hilani* from Kinet Höyük Period 15C (Drawing: Éric Jean and Hüseyin Dülger).

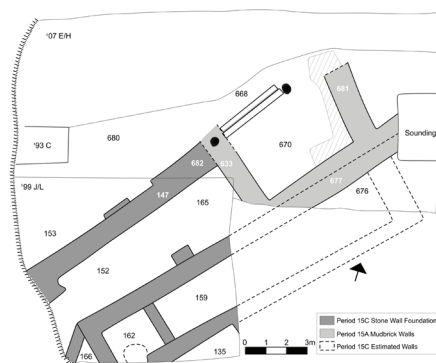

Fig. 7 Second hypothetical reconstruction of the plan of the *hilani* from Kinet Höyük Period 15C (Drawing: Éric Jean and Hüseyin Dülger).

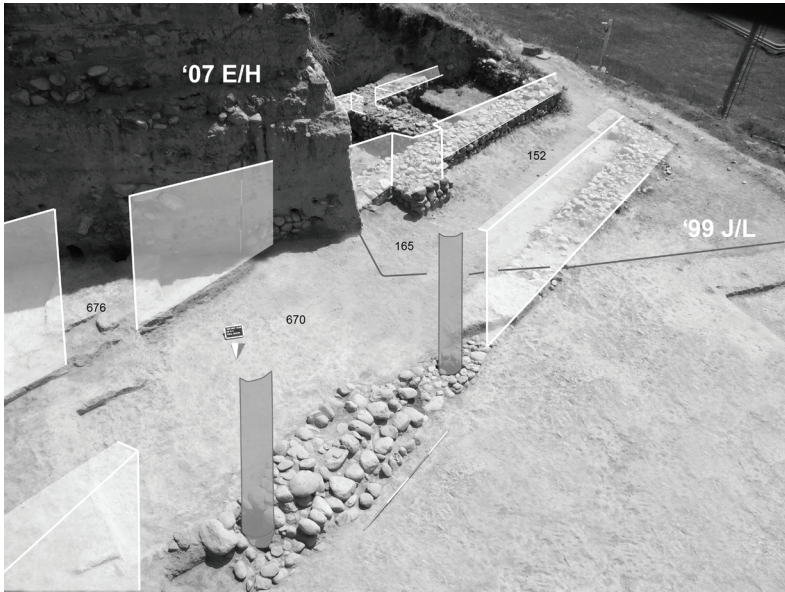

Fig. 8 First hypothetical reconstruction of the *hılani* from Kinet Höyük Period 15C (Courtesy of Kinet Höyük Project Archives with image editing by Hüseyin Dülger).

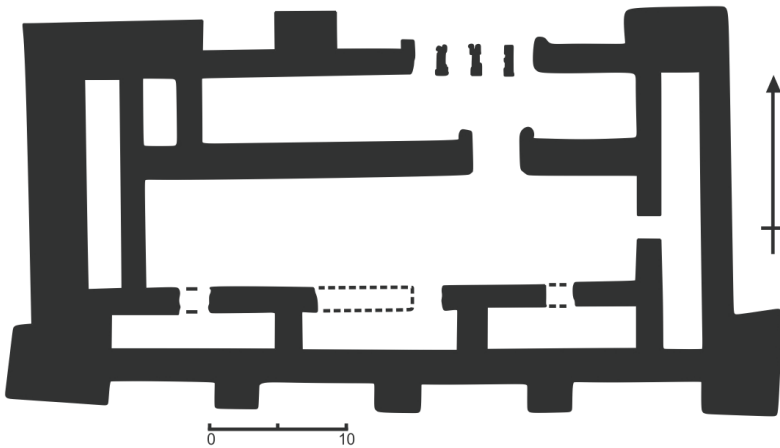

Fig. 9 The plan of the bit-*hılani* from Tell Halaf (Guzana) (After Margueron 1979, fig. 11b).

TATARLI HÖYÜK'TEN GEÇ HİTİT ÇAĞI'NA AİT BİR 'SÜRME KUTUSU'

K. Serdar GİRGINER *

ABSTRACT

A 'Kohl Box' from the Neo-Hittite Period from Tatarlı Höyük

Tatarlı Höyük is located within the borders of the Ceyhan District of Adana, east of South Anatolia (Kizzuwatna / Cilicia Pedias). It was discovered by M.V. Seton-Williams during his Cilician Survey conducted in 1951. The mound was revisited during the surveys we carried out in Adana and Kayseri within the scope of the *Kizzuwatna Research Project* in 2005, where scientific excavations were started in 2007. As a result of 12 seasons studies, a stratigraphy starting from the Neolithic pre-pottery and pottery times to the beginning of the Early Roman Period has been introduced. As the Que city states (Middle Iron Age / Neo- Hittite Period) prevailed in the region in the first half of the 1st millennium BC, many archaeological materials belonging to this period are found at the Tatarlı Höyük. Among these, various types of amphoras that shed light on the presence of trade in the city, *Black on Red*, *Cypriot White Slip* and various forms of ceramics belonging to the *Cypriot Bichrome IV* group are the main ones. Stone vessels, metal and bone finds from the same period also stand out. In terms of its descriptions, a "kohl box", which has been *unique* so far, is the subject of this article.

Keywords: Tatarlı Höyük, Lusanda, Que, Neo-Hittite, Middle Iron Age, Cilicia, KUBABA, Kohl Box.

ÖZ

Tatarlı Höyük, Güney Anadolu'nun doğusunda (Kizzuwatna / Ovalık Kilikya), Adana'nın Ceyhan İlçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. 1951 yılında yapılmış olan *Kilikya Yüzey Araştırmaları* sırasında M.V. Seton-Williams tarafından tespit edilmiştir. Höyük, 2005 yılında *Kizzuwatna Araştırmaları Projesi* dahilinde Adana ve Kayseri'de gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları esnasında tekrar ziyaret edilmiş ve 2007 yılından itibaren ise bilimsel kazılarına başlanmıştır. 12 sezonluk çalışmalar sonucunda seramiksiz ve seramikli Neolitik çağlardan Erken Roma Dönemi'nin başına kadar bir stratigrafi ortaya konulmaya başlanmıştır. MÖ I. Binin ilk yarısında bölgede Que kent devletleri (Orta Demir Çağı / Geç Hitit Dönemi) hüküm sürerken Tatarlı Höyük'te de bu döneme ait çok sayıda arkeolojik materyal bulunmaya başlanmıştır. Bunlar

---

* Doç. Dr. K. Serdar Girginer, Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Balcalı Kampüsü, Sarıçam/ Adana- TR. E-posta: kserdar.girginer@gmail.com. Orcid No: 0000-0002-8688-5641

içinde kentteki ticaretin varlığına ışık tutan çeşitli tiplerde amphoralar, *Black on Red*, *Cypriot White Slip* ve *Cypriot Bichrome IV* grubuna ait çeşitli formlarda seramikler başlıcalandır. Yine aynı döneme ait taş kaplar, metal ve kemik buluntular da öne çıkmaktadır. Üzerindeki tasvirleri açısından yayımlanmış olanlar içinde şimdiye kadar ünik olan bir sürme kutusu bu yazının konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tatarlı Höyük, Lusanda, Que, Geç Hitit, Orta Demir Çağı, Kilikya, KUBABA, Sürme Kutusu.

Giriş

Tatarlı Höyük Ovalık Kilikya'nın doğusunda, Adana ilinin, Ceyhan ilçesi sınırları içinde (fig. 1) ve Tatarlı (*Yedigöz*) mahallesinin güney girişinde yer almaktadır. Kilikya bölgesinin en büyük höyüklerinden birisi olup, 230 x 370 m ölçülerinde ve 37 m yüksekliğe sahiptir¹ (fig. 2). Aşağı Şhrinin yayılım alanı höyüğün en az 10 katı büyüklüğündedir. Höyükte 2007 yılından itibaren başlayan kazılar Kültür ve Turizm Bakanlığı, Çukurova Üniversitesi ve Adana Büyükşehir Belediyesi'nin destekleri ile devam etmektedir².

Yapılan kazılarda höyükte PPNB, seramikli Neolitik Çağ³, Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı⁴, Geç Tunç Çağı⁵, Orta Demir Çağı⁶, Geç Demir Çağı, Hellenistik Dönem⁷ ve höyüğün doğu yamaçlarında ise Bizans Dönemi'ne (kiremitli mezarlar) ait kalıntılar tespit edilmiştir⁸.

Kuvaterner jeomorfolojisine göre, *Adana Ovaları*⁹ içinde yer alan *Yukarı Ova (Ceyhan Ovası)*'nin güneyinde Akdeniz kıyısı boyunca yayılan *Plio-Kuvaterner* dönemde oluşmuş *Deli Halil* (450 m) volkanizmasının ana patlama konisi bulunmaktadır¹⁰. Bu oluşumun en büyük patlama konilerinden birisi de Tatarlı Höyüğün hemen doğusunda yer alan *Üçtepeler* (90 m)'dir¹¹.

Bu jeolojik oluşumlardan dolayı bölge Kilikya'nın en büyük su havzasını

1 Höyüğü ilk kez 1951 yılında Seton-Williams tespit etmiş, 2002 yılında başlayan *Kizzuwatna Araştırmaları Projesi* dahilinde 2005 yılında ziyaret edilmiştir. Bk. Seton-Williams 1954, 128-129, 170, No. 39; Girginer 2007, 177; Girginer 2008, 147-161.

2 Girginer v.d. 2010, 453 vd; Girginer v.d. 2011, 128 vd.

3 Kaycı – Girginer 2020, 295 vd.

4 Bazı önemli buluntular arasında Kenan tipi bir amphora, kronolojiye yardımcı olan *White Painted Pendant Line Style* (WPPLS) tipinde bir testi parçası ile silindir ve damga mühürler için bk. Dündar 2020, 89-90; Girginer-Oyman 2017, 229 vd; Girginer – Collon 2014, 63 vd.

5 Ayrıntı için bk. Girginer – Girginer-Oyman 2020, 211 vd; Dardeniz 2020, 75 vd; Cevher 2020, 63 vd.

6 Tufan – Girginer 2020, 427 vd; Girginer – Girginer-Oyman 2020, 211 vd.

7 Fırat – Girginer 2020, 149 vd; Gerçek 2020, 195 vd; Dündar – Gerçek 2018, 153 vd; Aklan 2020, 9 vd; Dündar 2020, 89 vd; Girginer – Girginer-Oyman 2020, 211 vd.

8 Novak v.d. 2017, 173-176; Ayrıntılı bilgi için bk. Girginer – Girginer-Oyman 2020, 211 vd.

9 Girginer 2000, 70 vd.

10 Kaycı 2019, 49-50; Krş. Arger v.d. 2000, 466.

11 Kaycı 2019, 50; Ayrıca bk. Atalay 1987, 140. Bu volkanik yapılar üzerine yapılmış tarihleme çalışmalarına göre, höyüğün güneyinde yer alan *Deli Halil Tepesi* GÖ 2.25 milyon yıl, *Üçtepeler* ise GÖ 1.70 milyon - 600.000 yılları arasına tarihlenmişlerdir. Bk. Kaycı age.; Ayrıca bk. Arger v.d. 2000, 468. Höyük bu oluşumların, yani bazalt bir ana kaya üzerindedir. Bk. Girginer v.d. 2010, 454. Tüm bu alan ile Üçtepe konisinin çevresi de aluvyal ile dolmuş bir ada görünümündedir: Kaycı 2019, 65.

bünyesinde barındırmaktadır. Höyüğün eteklerinde ve Aşağı Şehrinin çevresinde 'yedi adet' pınar tespit edilmiştir. Bu pınarların oluşturduğu *Beynamazı Deresi / Mercin Su* Yukarı Şehir ile Aşağı Şehrin ortasından akmaktadır. Hitit yazılı metinlerinde Kizzuwatna Kralı 'Palliya'nın Ritüelleri'nde *Lawazantiya*'daki 'yedi kaynağın' temiz sularından ve kentin içinden akan *Tarmana* ırmağından bahsedilmektedir¹². Birçok arkeolojik veriyle birlikte Tatarlı Höyüğün Orta Tunç Çağı'ndaki *Luhuzattiya* ve Hitit dönemlerinde ise *Lawazantiya* ile aynı yerleşim olduğu düşünülmektedir¹³. Geç Assur Dönemi belgelerine göre ise, III. Salmanassar saltanatının 20. saltanat yılında Fırat Nehri'ni geçmiş, sonra *Hamanu Dağını (Amanoslar)* aşarak karşısına çıkan kentler arasında *Lusanda* ve birçok kenti ele geçirdiğinden bahsetmektedir¹⁴. Epigrafik ve arkeolojik verilere göre, Orta Demir Çağı'nda da Tatarlı Höyük ile *Lusanda* eşitlemesi olası görünmektedir.

Tatarlı Höyük önemli stratejik ve askeri yollara hakim olmasıyla bölgede ön plana çıkmaktadır. Höyük kuzey-güney ve doğu-batıya giden yolların tam ortasındadır. Doğuda Amanos dağlarının batı çıkışına çok yakındır. Bu yönde Düziçi - Bahçe üzerinden Aslanbeli Geçidiyle (*Pylae Amanicae*) ve Hasanbeyli - Fevzipaşa yolu üzerinden Nurdağı Geçidiyle Islahiye Ovası'na, dolayısıyla Kuzey Suriye'ye; güneyden Beilan Geçidi (*Topboğazi*) ile yine Kuzey Suriye'ye açılmak mümkündür¹⁵. Höyüğün Orta Anadolu bağlantısını sağlayan en yakın yol ise, *Hitit - Kizzuwatna Kervan Yolu* olarak yeniden adlandırdığımız güzergahtır¹⁶. Höyüğün denize, yani güneyde İskenderun Körfezi'ne olan mesafesi ise yaklaşık 20 km'dir.

Höyük bu jeopolitik konumuyla Demir Çağlarında da önemini korumuştur. Ele geçen buluntular bu dönemlerde höyüğün Ege, Kıbrıs, Suriye ve Levant ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Dönem seramik repertuarı içerisinde 'white painted' ve 'bichrome' kaplar yanında, 'black on red' grubu seramikler; Geç Demir Çağı'nda ise 'Kırmızı Figür' bir kap parçası bağlantıların boyutları hakkında bilgi vermektedir.

Ele geçen diğer buluntular arasında bu yazının konusunu oluşturan ve Orta Demir Çağı'na tarihlenen bir Sürme Kutusu (*kohl box*) yer almaktadır.

12 Groddek 1999, 28 vd; Ünal – Girginer 2007, 331; Ferrandi 2015, 183 vd; Beckman 2013, 113 vd; del Monte – Tischler 1978, 553; del Monte 1992, 211.

13 Girginer – Collon 2014, 61; Dardeniz v.d. 2018, 118. Çok uzun yıllardır çoğu araştırmacının Kayseri'nin güneyi, Kahramanmaraş ve Adana'nın kuzeyindeki bölgeye lokalize ettikleri Kummanni ve yakınlarında olması beklenen Lawazantiya kentlerinin bulunmasıyla ilgili bu bölgede (Adana ve Kayseri) tarafımızdan 2002-2006 yılları arasında yüzey araştırmaları yapılmıştır. Bk. Girginer 2005, 377 vd. Bu çalışmalar sonucunda bu kentlerin bu coğrafyada değil, Amanosların batı çıkışında, yani Doğu Kilikya'da olabilecekleri savlanmıştır. Bk. Akıl – Girginer 2012, 8, dn. 58. Farklı görüşler ve literatür özetleri için bk. Barjamovic 2011, 133 vd; Pelvanoğlu – Alparslan – Konyar 2020, 359 vd.

14 Ünal – Girginer 2007, 176-177, dn. 322. Krş. Michel 1954-1959, 27 vd; Desideri – Jasink 1990, 116 vd; Yamada 2000, 197 vd; Kurt 2007, 107. Ayrıca bk. Grayson 1996.

15 Girginer v.d. 2010, 454.

16 Girginer – Girginer-Oyman 2016, 74; Girginer v.d. 2017, 448; Novak – D'Agata age, 151.

Tatarlı Höyük'te Orta Demir Çağı / Geç Hitit Dönemi IIIb1 Tabakası (MÖ 850-609)

Sürme Kutusu Tatarlı Höyük 2010 yılı kazı sezonunda, höyüğün batısındaki AY 173 nolu açmada Geç Tunç Çağı savunma sistemlerinin açığa çıkarılması çalışmaları esnasında malzemesi karışık bir dolguda bulunmuştur. Eser bugün Adana Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

Höyüğün tamamında en üstteki Hellenistik Dönem tabakalarında görülen yoğun yerleşim faaliyetleri¹⁷, Demir Çağlarına ait tabakaları tahrip etmiştir. Ancak Orta Demir Çağına ait çok zengin seramik repertuarıyla karşılaşmıştır. Bunların içinde White Painted, Bichrome, Red Slip ve Black on Red seramikleri ağırlıktadır. 2013 kazı sezonunda höyüğün doğusunda yer alan Aşağı Şehir'e inen "Kutsal Tören Yolu" ve yakın çevresinde yapılan çalışmalarda bu kutsal yolun güneyinde Orta Demir Çağı mekanı taban üstündeki in situ malzemelerle birlikte açığa çıkarılmıştır. 12 m²'lik mekanın ortasında çatıyı taşıyan ahşap direğin oturduğu kaide de tespit edilmiştir. Mekanın doğusunda ve batısında iki adet girişi bulunmaktadır. Bu mekan içinde krem renkte astarlı, boya bezemeli dört kulplu bir krater, Black on Red (BoR)¹⁸ grubu seramikler, sepet kulplu, emzikli bir testiciğe ait parça, üç ayaklı bir taş kap¹⁹ ve kırmızı astarlı bir çanak ele geçen kaplar arasındadır²⁰. AY 186 açmasında yapılan çalışmalarda bu döneme tarihlenen bir mekanın batı ve güney duvarları mekânı tabanıyla beraber açığa çıkarılmıştır. Açmanın diğer alanlarındaysa mimari bir bütünlük arz etmeyen duvar ve taban parçaları tespit edilmiştir. Alanda ele geçen bu döneme ait seramikler arasında yine Kıbrıs ilişkili Black on Red grubuna ait kaplar, bichrome boyalı testi ve kap parçaları, krem renkte astarlı ve geometrik desenli, çeşitli formlara ait seramikler bulunmaktadır. Ayrıca bir hayvan figurini de ele geçen buluntular arasındadır. AZ 186 açmasında 2014 yılında açığa çıkartılmaya başlanan mekânın ise dönemin sonlarına ait olduğu anlaşılmıştır. Bu mekânda ele geçen seramikler arasında yine Black on Red grubuna ait tek kulplu iki testicik yer alırken, ağırşaklar ve ağırlıklar diğer buluntu gruplarını oluşturmuştur²¹. Aynı alanda 2016 yılı çalışmaları esnasında bu döneme ait bir mekânın doğu ve güney duvarları açığa çıkarılmıştır. Taban üzerinden ise tek kulplu bir maşrapa ile kırmızı üzerine siyah bant bezemeli pedestal kaideli bir çanak ele geçmiştir²².

Kozmetik, Kohl, İçeriği, İşlevi, Kullanım Alanları ve Coğrafi Dağılımı

Kohl, Kahal, Eyeliner veya ince toz anlamına gelen *msdmt*, yani *sürme* kelimesi

17 Fırat – Girginer 2020, 149 vd.

18 Tufan – Girginer 2020, 427 vd. Tatarlı Höyük BoR grubu seramikler bu çalışmayla minyatür testiler, kaseler, derin kaseler, çömlekler, fincanlar, dipler ve gövde parçaları olarak incelenmiştir. Testicikler Kıbrıs BoR I ve II ile uyuşum halindedir ve Gözlükule ve Karatepe örnekleri ile benzerdir. Tatarlı Höyük'te yoğun bir grubu oluşturan derin kaseler Kıbrıs'ta BoR II'ye benzerdir. Tatarlı Höyük çömlleklerinin ise XRD analiz sonuçlarına göre yerel üretim olabileceği konusunda veriler elde edilmiştir. Ayrıca krş. Schreiber 2003 ve Gjerstad 1948.

19 Bkz. Tuğcu 2020, 484.

20 Girginer – Girginer-Oyman 2020, 219-220 vd.

21 Girginer v.d. 2017, 445. Ayrıca bk. Gerçek 2019, 11 vd.

22 Girginer v.d. 2018, 232.

Arapça kökenlidir²³. Mısır, Antik Yunan, Roma, Çin, Japon, Fenike, Amerikan yerlileri ve Hintliler gibi birçok uygarlık ve toplulukta kullanıldığı bilinmektedir²⁴. Doğu tıp sisteminde (*Unani / Ayurvedic*) ve Greko-Arapça tıp sisteminde, içinde kullanılmak üzere bir veya daha fazla bileşen (galena, şifalı otlar, inciler, değerli taşlar vb.) içeren çok ince toz olarak tanımlanmıştır²⁵. Dolayısıyla bu uygarlıklar, oftalmik (*göze ait*) preparatlarda (*hazır ilaç*) çok sayıda doğal madde kullanmıştır²⁶.

Sürme / Kohl / Eyeliner kullanımının en eski tarihi kayıtları eski Önyasya ve Mısır'da karşımıza çıkmaktadır²⁷. Eski Mısır'da sürme kullanımının Prehistorik dönemlere kadar uzandığı belirtilmektedir²⁸.

Antik Mısır kozmetik ürünlerinin en karakteristik özelliğinin göz boyası olduğu ve yeşil ile siyah renklerin popüler oldukları belirtilmektedir²⁹. Mısır'da sürme kullanımının sosyal bir rütbe ve başarı göstergesi olarak da kullanıldığı görülmektedir. Bu durum bir süre sonra o kadar vazgeçilmez bir hale gelmiştir ki, mumyalamadan önce gözlere uygulanmış ve ölünün öteki dünyaya yolculuğu için en güzel kaplara veya şişelere bırakılmıştır. Günlük yaşamda ise kraliçeler ve soylu kadınlar tarafından Eski Krallık Döneminde (MÖ 3150)'de bir bakır oksit olan malahitten elde edilen yeşil pigmentin en popüler renk olduğu ve özellikle kaşlarda sevilerek kullanıldığı, Orta Krallık Döneminde (MÖ 2040-1640) gözlerin kaşları ve köşeleri için yeşil göz boyası kullanılmaya devam ettiği, ancak Yeni Krallık Dönemi'nde (MÖ 1550-1070) neredeyse tamamen siyah göz boyasına dönüldüğü kayıtlara geçmiştir. Mezopotamya'da MÖ II. Binyılda Inanna'nın baş tuvaleti hakkında bilgi veren Dumuzi-Inanna metinlerinde karşımıza çıkan 'gözlerimi kohl ile boyadım' sözleri, Inanna'nın nasıl makyaj yaptığıyla ilgili değerli bilgiler sunmaktadır³⁰.

Sürme, küçük kütleler halinde ya da keten, deri, kabuk veya bitki yapraklarından yapılmış farklı kapların içinde toz olarak ele geçmiştir. Binlerce yıldan beri tıbbi ve kozmetik yararları için büyük ilgi gören sürme, karşımıza ince toz, merhem veya macun şeklinde çıkmaktadır³¹. Kazılarda keşfedilmiş ve kimyasal kompozisyonları araştırmalarla tespit edilmiştir: İçerdiği maddelerin Sina'dan ve Doğu Çölü'nden bir bakır cevheri olan malakit yeşili veya Aswan ve Kızıldeniz Bölgesi'nden grimsi bir kurşun cevheri olan galena olduğu belirlenmiştir. Sürmede ana hammadde olarak genellikle galena olarak bilinen kurşun sülfür³²'den yararlanılmıştır. Bununla birlikte kurum / karbon karası (*soot from the fire*) da hayvansal yağlarla karıştırılarak sürme

23 Sweha 1982, 182. Grekçe *stimmī-stibi*, Latince *stibium*. Bk. İpek 2019, 6.

24 Mahmood v.d. 2009, 107 vd; Ayrıca bk. Glanville 1947, 123; Engelbach 1961, 343; Richard – Clara 1962, 82-83; Harris 1962, 195-199; Levey – Al-Khaledy 1967, 136; Bosworth v.d. 1986, 356-357; Cohen 1999; Cartwright-Jones 2005, 1-9; Devine 2006, 1-6.

25 Mahmood v.d. 2009, 107.

26 Mahmood v.d. 2019, 93 vd.

27 Cohen 1999. Roma Dönemi'nde gözlere uygulanmasıyla ilgili bk. Akçay 2019, 6, 90. Ayrıca bk. Kışlaloğlu 2004, 8.

28 Cartwright-Jones age.

29 Mahmood v.d., 2009, 108.

30 Gansell 2008, 218-220. Ayrıca bk. Sefati 1998, 135-136; Alster 1985, 150-151.

31 Swaha 1982; Ayrıca bk. Lucas 1930, 41 vd; Hebron 2005, 86 vd.

32 Hardy v.d. 2006, 173 vd; Miriam 1986.

olarak kullanılmıştır³³.

Bu preparatlar sadece göz hastalığını tedavi etmek ve önlemek için değil³⁴, aynı zamanda gözlerin sert fiziko-kimyasal çevre koşullarından korunması ya da kozmetik amaçlarla kullanılmıştır³⁵. Bir grup araştırmacı, sürmenin göze uygulandığında güneş ışınlarının emilimi ile ilgili kurşun sülfür (galen) özelliklerinin bilimsel temelini bulmaya çalışmış ve kurşun sülfür ince filmlerin UV ışık bandında daha yüksek emilim ve daha düşük geçirgenliğe sahip olduğunu tespit etmiştir³⁶. Bunların dışında hem kadınlar, hem de erkekler bu yöntemle gözlerinin daha büyük görünmesi ile birlikte kötü ruhların engelleneceğine de inanmışlardır (fig. 3). Ayrıca, anneler doğumdan hemen sonra bebeklerin gözlerine sürme uygulamış ve bazen “çocuğun gözlerini güçlendirmek” için yapılmış, bazen de çocuğun nazar tarafından lanetlenmesinin önlenebileceğine inanılmıştır³⁷. Günümüzde de Kuzey Afrika, Asya ve Orta Doğu'daki çoğu yerde kadınlar ve erkekler tarafından gözler için kullanılmaya devam eden sürme, 7. yy.'da Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika'da yüzlerde de uygulanmış, bu malzemeyle alt dudaktan çeneye ve burun köprüsü boyunca dikey bir çizgi çekilmesi ise, bir kadının evli olup olmadığını göstermiştir³⁸.

Bunların dışında safranın (*Crocus sativus*) da çeşitli göz hastalıklarında kullanımları ve uygulamaları hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Hipokrat Corpus'ta, göz hastalıklarıyla bağlantılı olarak birkaç kez safrandan bahsedilmiş, gözlerdeki akımlar, iltihaplanma ve ağrı tedavisi için tavsiye edilmiştir. Dioscorides ise, göz akıntısı ve iltihaplarına karşı safran önermektedir. Dioscorides ayrıca safranı, gözleri belirlemek için kullanılan preparat olarak tanımlamış, ayrıca kataraktlara (görme körlüğü) karşı safranın da içinde bulunduğu bir karışım önermiştir³⁹. İslam Alimlerinden İbn Abi Şeyba da Kohl'un göze nasıl uygulanacağı ile ilgili bir takım kurallardan bahsetmektedir⁴⁰.

Sürme Kutuları (*Kohl Boxes*)

Literatürde *Kohl Box*, *Kohl Container*, *étuis à kohl*, *Schminkdose*, *Silberplakette*, *Silbernen Brustschmuckes*, *a stone rouge pot*, *a stone Anhaenger (Pektorale)* vs. gibi isimlerle anılan⁴¹ Sürme Kutularının en erken örneklerine Mısır'da rastlanmaktadır⁴². Bu erken örneklerin daha çok değerli yani, fildişi ve fayans gibi maddelerden yapıldığı görülmektedir. Bunlar arasında Kraliçe Tiye (III. Amentohep Dönemi, 18.

33 Mahmood v.d. 2009, 107 vd.

34 Hebron age, 86; Ayrıca bk. Stead 1986; Sıcaklıklarla birlikte sineklerden gelen göz hastalıkları için bk. Feigenbaum 1957, 165 vd. Eski Mısır'da papiruslarda göz hastalıklarıyla ilgili reçeteler ile karşılaşmıştır; Akçay 2019, 89. Ayrıca bk. Hallmann 2009, 70 vd.

35 Mahmood v.d. 2009; Awan 1956, 552; Levey – Al-Khaledy 1967, 136; Zaheer v.d. 1991, 335-338; Khan-Saeed v.d. 1997, 1 vdd; Ayrıca bk. Grant – Schuman 1993, 682-685; Heather 1981, 1vd; Cohen 1999.

36 Li-Yun v.d. 2008, 9101-9104. Ayrıca bk. Gansell 2008, 255; Selwa v.d.1995, 83-88.

37 Hardy v.d. 2006, 173 vd.

38 Sault 1994.

39 Forsyth 2000, 1 vd; Mahmood v.d. 2009, 117.

40 Swain – Boys-Stones 2007, 277.

41 Muscarella 1993, 435 vd.

42 Petrie 1927, 27, Pl. XXII 10-11.

Hanedanlık - MÖ 1410-1372) dönemine ait Los Angeles County Museum of Art (*LACMA*)'taki fayans sürme kutusu⁴³, Yeni Krallık 19. Hanedanlık (MÖ 1295-1185) Dönemi'ne tarihlenmiş turkuaz renkli fayanstan yapılmış The Cleveland Museum of Art⁴⁴'taki ve yine 19. Hanedanlık Dönemi'ne ait Thebes'ten ele geçmiş fildişinden yapılmış Brooklyn Museum'daki⁴⁵ örnekler yer almaktadır.

Suriye'de, Alalakh ve Ebla'da bulunanlar da MÖ II. Binyılın 2. yarısına tarihlenmektedir⁴⁶ ve Kuzey Suriye'deki üretimlerinin Geç Tunç Çağı'nda başlamış olabilecekleri belirtilmektedir⁴⁷. Son yıllarda Adana kent merkezinde yer alan Tepebağ Höyük kazılarında bu döneme tarihlendirilmiş bir sürme kutusu bulunmuştur⁴⁸.

MÖ I. Binin ilk yarısında ise Sürme Kutularının Geç Hitit Çağı kent devletleri coğrafyasında görülmeye başladıkları ve az sayıda pişmiş toprak ve kemikten, ancak genelde taşlardan üretildikleri anlaşılmaktadır. Bu eserlerin incelendiği ilk makaleler O.W. Muscarella tarafından yazılmıştır. Bu yayınlarda Halep'ten satın alındığını ve Karkamış kökenli (?) olabileceğini düşündüğü bir Sürme Kutusu incelemiştir⁴⁹.

Sürme Kutuları, kare ya da dikdörtgen biçimli, paralel iki, üç ve dörtlü silindirik oyukları olan ve olasılıkla bir zincire ya da ipe asmak için köşelerinde delikleri bulunan kozmetik kaplardır⁵⁰. Sürme göz kapaklarına ve kaşlara toz halindeyken ahşap, cam, kemik veya fildişinden yapılmış ince bir çubuk yardımıyla, önce suya ya da kokulu bir yağa sonra da tozun içine daldırılarak kullanılmıştır⁵¹. Günümüze kadar yayımlanan Sürme Kutularının ya iki yüzeyi de figürlü -ki sayıca azdır-, ya bir yüzü figürlü diğer yüzü geometrik bezemelidir, ya da her iki yüzü de geometrik bezemeli veya yüzeyleri işlenmemiş olarak karşımıza çıkmaktadır. İşlenen sahneler içinde mitolojik sahnelerde Tanrıça KUBABA karşısında Fırtına Tanrısı (?) ve sfenks ile grifon gibi karışık varlıklar, dini sahnelerde sunu tasvirleri, günlük yaşamın içinde kral ve huzurunda şahıs, aslan, at gibi hayvanlar ve ağaç tasvirleri yer almaktadır. Tasvirler alçak kabartma veya ensize teknikleri ile yapılmıştır. Yapıldıkları malzemelerin büyük çoğunluğunu koyu renkli taşlar (steatit gibi), az olarak da pişmiş toprak, kemik ve demir (?) oluşturmaktadır.

MÖ I. Binyılın ilk yarısında bu buluntu grubunu genel bir bakış açısıyla bölgede üç ana grupta değerlendirmek mümkündür:

43 <https://collections.lacma.org/node/244539> (Erişim Tarihi 14.08.2019).

44 <http://www.clevelandart.org/art/1914.616> (Erişim Tarihi 14.08.2019).

45 <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3533> (Erişim Tarihi 14.08.2019).

46 Muscarella 1995, 5; Pucci 2019, 238. Ayrıca bkz: Woolley 1955, AT/37/125, Fig.75; Castellino – Cecchini v.d. 1966, Pl. 80.

47 Pucci age.

48 Şahin 2018.

49 von Luschan – Andrea 1943, 103, Taf. 47a; Muscarella 1993; Muscarella 1995. İlk makalesinde bu eserin imitasyon olduğunu, ikinci yayınında ise eserin gerçek, sürme kutusunun ön ve arka yüzündeki tasvirlerin imitasyon olduğunu belirtir. 1990ların ilk yarısında çok sayıda kazı buluntusu olmayan, az sayıda da kazılardan ele geçen 35 adet sürme kutusunun varlığından bahseder. Altı adetinin yayımlandığını, bunların içinde de Hama'dan iki, Zincirli, Deve Höyük, Alalakh ve Ebla örneklerinden bahseder. Yayımlanmayanlar içinde ise, 19 adet Çatal Höyük (Amuq) (biri PT), beş adet Tell Tayinat (biri fildişi), dört adet Tell Judaidah ve bir adet de Hasan Osak'tan sürme kutusu ele geçtiğini belirtir.

50 Pucci age, 237.

51 Olson 2009, 298-299; Swaha age.

1. Figürlüler: Hama I (British Museum)⁵², Hama II⁵³ (Ashmolean Museum)⁵⁴, Ex-Kofler Collection⁵⁵ (?), Çatal Höyük⁵⁶ (Amuq) (dört adet) ve Tatarlı Höyük.
2. Geometrik bezemeliler: Zincirli⁵⁷, Alalakh⁵⁸, Maraş Müzesi⁵⁹, Çatal Höyük⁶⁰ (Amuq) (17 adet), Ain Dara⁶¹.
3. İki yüzeyi de bezemesiz olanlar: Deve Höyük⁶², Çatal Höyük⁶³ (Amuq) (beş adet), Tell Afis⁶⁴ (biri kırık üç adet).

Sürme Kutusunun Tanımı

Tatarlı Sürme Kutusunun 2/3'ü korunmuş olarak ele geçmiştir. Steatitten⁶⁵ yapılmış olan kutu, 6,9 cm uzunluğunda, 6,6 cm genişliğinde ve yaklaşık 1,5 cm kalınlığındadır. Sürme kutusuna üstten bakıldığında ise sürme maddesinin içine konulduğu üç tüp görülmektedir. Sürme deliklerinin çapları ise 0,6 - 0,8 cm arasında değişmektedir (fig. 4-5). Matkap ile alçak kabartma tekniğiyle iki yüzüne figürler işlenmiştir.

Ön yüzde uzanmış aslanın üzerinde arkakalıklı tahtında oturan KUBABA, bir elinde nar, diğer elinde de tahrip olmuş kısımda kaldığı için göremediğimiz olasılıkla bir ayna (?) tutmaktadır. Üzerindeki giysinın süslü bordüre sahip olduğu görülmektedir. Bu giysi KUBABA'nın başını örtmemektedir. Eserin üst kısmı tahrip olmuş olmasına rağmen KUBABA'nın saç tuvaletindeki spiral, bir polos giyebileceğini düşündürmektedir. Tanrıçanın önünde çapraz ayaklı bir masa ve üzerinde yiyecekler tasvir edilmiştir. Karşısında ise, büyük bir kısmı eserin kırık kısmında ele geçmemiş olan, bir kral ya da daha büyük olasılıkla Tanrı (?) tasvirinin sadece bacak ve ayakları ile eteğinin bir kısmı korunmuştur.

52 Krş. Ingholt 1940, 78 vd, Pl. XXV: 5, 7; Riis, 1948, 179-180, Fig. 230: D-E. Ayrıca bk. Barnett 1975, 131, Fig. 48; Muscarella 1995, 5, Fig. 4.

53 Krş. Ingholt age, Riis, a.y.

54 Moorey 1980, 46, Fig. 8: 137A; Muscarella 1995, 5, Fig. 3. Krş. Ingholt, a.y; Riis, a.y.

55 Muscarella 1993; Muscarella 1995.

56 Pucci age, Kat. 362, 365, 378 ve 388 (?).

57 von Luschan age, 16, Taf. 3f.

58 Krş. Woolley a.g.e., 400 vd, Fig. 75: AT/37/125.

59 Muscarella 1995, 5, Fig. 2 bottom.

60 Pucci a.g.e., Kat. 361, 363, 366-368, 370, 372, 374-377, 379-380, 384-385, 389-390.

61 Stone – Zimansky 1999, 39 ve 79, Fig. 87/2.

62 Muscarella 1995, 2, Fig. 2 Top; Ayrıca bk. Moorey a.g.e., 45-46, Fig. 8: 137; Woolley 1914-1916, Pl. XXVI: 10.

63 Pucci age, Kat. 364, 369, 371, 373 ve 386.

64 Mazzoni – del Vesco v.d. 2002, 68, 77, Fig. 3/2; Esposti 1998, 241, 268, Fig. 14/1-2.

65 Tatarlı Höyük örneğini Çukurova Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Jeoloji Mühendisliği Bölümünden Jeolog Prof. Dr. Niyazi Avşar incelemiş ve steatit (Sabun veya Talk) taşından yapıldığını belirtmiştir. Kendisine teşekkür ederim. 1995 yılındaki yayımında O.W. Muscarella Amuq kazılarında ele geçen sürme kutularının steatitten yapıldığını belirtmesine rağmen, çok sayıda örneği yayımladığı yeni araştırmasında M. Pucci, Çatal Höyük'ten ele geçen sürme kutularının pişmiş toprak dışında yeşilimsi, beyaz, gri, kahverengi taşlardan yapıldığını bildirmektedir. Deve Höyük örneği kahverengi kireç taşından, Londra ve Oxford müzelerindekiler steatitten, Ain Dara buluntusunun ise sadece taştan yapıldığı öğrenilmektedir. Dolayısıyla taş cinslerine göre Tatarlı örneğinin yerel üretim mi, yoksa ithal mi? olduğu konusunda bir yorum yapmak için mevcut bilgiler yetersizdir. En erken örnekleri Mısır'da görülen sürme kutularının araştırmacılar tarafından MÖ II. binyıldan itibaren Kuzey Suriye'de üretilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Arka yüzünde ise, alçak kabartma ile solda üç düz hat içine alınmış altı dikey çizgi, altındaki iki tekrar edilmiş çerçeve içinde ise sırasıyla yedişer dik çizgi kabartma tekniğiyle oluşturulmuştur. Arka yüzün sağında ise koruna gelmiş panellere bakıldığına, solunda dik olarak yapılmış olasılıkla bir yılan tasviri (?), sağında ise eserin arka yüzünün sol kısmında görülen az korunmuş üç dikey hat, altındaki üç yatay hattın aşığına ise sekiz dikey hat yapılmıştır.

Tatarlı Sürme Kutusunun ikonografik değerlendirilmesi ve karşılaştırmalar

Eserimizin ön ve arka yüzündeki tasvirler açısından yayımlanmış Sürme Kutuları içinde bir benzeri bulunmamaktadır.

Anadolu'da Ana Tanrıça KUBABA'dır ve Hititler'in "Arinna Kenti Güneş Tanrıçası" ve Hava Tanrısı'nın eşi, Toprak Tanrıçası Wurunşenu ile eşdeğer sayılan KUBABA Alalakh'da yaşamın ve hayvanların bereketinden sorumlu olan tanrı LAMMA'nın eşi, MÖ 18. yy.'da Karkamış kentinin tanrıçasıydı⁶⁶. Ana Tanrıça farklı isimleriyle Eski Assur kaynaklarında Kubabat, Frig kaynaklarında Matar Kybele, Lidya'da Kybebe, Likya'da Kuvava olarak karşımıza çıkmaktadır ve Antik Yunan'da Artemis adını almaktadır⁶⁷. Karkamış⁶⁸ ve Zincirli⁶⁹ gibi kentlerin tanrıçası olarak bilinen KUBABA ve kültürünün⁷⁰ Kizzuwatna'dan Anadolu'ya geçtiği⁷¹ ve Hepat gibi Hurrili bir tanrıça olduğu belirtilmektedir⁷². "Yaşamın sahibesi, bereket dağıtıcısı ve hayvanların annesi"⁷³ olan Tanrıça'nın atribütleri ise orthostatlarda ve stellerindeki nar, ayna, kuş (güvercin ?), tavşan, aslan ve boğadır. Karatepe yakınlarındaki Bahadırlı'da ele geçen bir Aramice yazıta göre, Tatarlı Höyüğe çok yakın bir konumda olan Kastabala – Hieropolis'te Roma Dönemi'nde Artemis Peresia ile eşitlenmiş olan Tanrıça KUBABA'nın devlet tapınağının bulunduğundan bahsedilmektedir⁷⁴.

Kompozisyon şeması ve figürlerin yerleştiriliş sırası açısından benzerleri

MÖ I. Binyılın ilk yarısında Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Çukurova'da farklı geleneklerin kaynaşmasından oluşmuş bir kültür ortaya çıkmıştır. Ancak bu kültürü ortaya çıkaran ana kaynak MÖ II. Binyıldan gelen Anadolu özellikleridir. Mitanni'den gelen Hurri etkileri, bölgeye gelen Aramiler ile Geç Assur ve Fenike sanatlarının katkıları da bu kültürün oluşmasında rol oynamıştır⁷⁵. Başlangıçta bu kültüre *Syro-Hitit Devletleri*, *Geç Hitit Devletleri* ya da *Doğu Luwiler* adları verilmiş

66 Ökse 2006, 48. Krş. Gusmani 1969, 158 vd; Showerman 1969; Klengel 1989, 465; Özkan 2016, 661 vd.

67 Ökse 2006.

68 Aslantürk 2016, 121, Ayrıca bk. Haas 1994; Popko 1978. MÖ I. Binin ilk yarısına tarihlendirilen hiyeroglifler için bk. Taracha 2009, 112; Ayrıca bk. Oral 2004, 154-164; Albright 1928-1929, 230; Gurney 1977, 6; Hawkins 1981, 147 vd.

69 Cornelius 2012, 15 vd.

70 Aslantürk age., 121; Metin yerleri için bk. Laroche 1946-1947, 84 vd; van Gessel 1998, 264 vd; Akurgal 1949, 108.

71 Aslantürk age., 121 vd.

72 Sevinç 2008, 185. Ayrıca bk. Laroche age.

73 Aslantürk age., 122. Krş. Haas 1982, 97; Haas 1994, 408.

74 Ünal – Girginer age., 213, 473. Ayrıca bk. Dupont-Sommer 1964, 7-15; Tobin 2001, 381-387.

75 Eralp 1991, 3.

ve bu dönem sanatı ile ilgili olarak farklı terminolojiler kullanılmıştır⁷⁶.

Bu tasvirler için bahsedilen dönemin tasvir sanatına, özellikle de orthostat ve stellere baktığımızda kompozisyon şeması içinde figür ve eşyaların yerleştirilişi ile ikonografik özellikleri açısından bazı farklar olmakla birlikte en yakın benzerini Malatya'dan ele geçen bir diorit stel üzerinde görmekteyiz⁷⁷ (fig. 6). Malatya stelindeki belirgin farklar arasında, KUBABA boğa üzerinde *arkalıklı tahtlar grubunun arkalıklı*, aslan ayaklı *çapraz bacaklı tahtında* (Tip AIIa) oturur ve *dikey bacaklı taht basamağına* basar (Tip BII)⁷⁸. Sol elinde bir şey tutmaz. Karşısında masa yoktur, ama aslan üzerine basan elindeki yıldırım demeti ve mızrağıyla, boynuzlu serpuşuyla Fırtına Tanrısı tasvir edilmiştir. Stelin en üst sahnesinde ise kanatlı güneş kursu bulunmaktadır.

Tatarlı sürme kutusunun ön yüzündeki aslan üzerindeki tahtında oturan Tanrıça tasvirinin en yakın benzeri ise, Karkamış⁷⁹ Tören Yolu'ndaki Kral Kapısı'nın bazalt köşe bloğu üzerindeki tasviridir (fig. 7). Bu tasvirde KUBABA yerde uzanmış vaziyetteki aslanın üzerindeki tahtında oturur. Buradaki tek fark Karkamış aslanının kükrer biçimde olmasıdır. Geç Hitit Dönemi sanatında aslan, hem tanrı, hem de tanrıçaların kutsal hayvanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Karkamış'tan kireçtaşı stel üzerinde bir aslanın üzerinde Güneş ve Ay Tanrıları yan yana ayakta durmaktadır⁸⁰. Darendede stelinde olduğu gibi bazı tanrılaştırılmış krallar bile aslanın üzerinde durmaktadır⁸¹. Aslan, Assur Ticaret Koloniler Çağı mühürlerinde tanrıların, özellikle de İstar'ın kutsal hayvanı olarak karşımıza çıkmaktadır ve MÖ II. Binyılın ilk çeyreğinde silindir

76 Pseudo-Hitit için bk. Puchstein 1890, 7 vd; Suriye, Arami, Hurri için bkz. Frankfort 1954, 253; E. Potier, von Bissing ve A. Moortgat stil analizleri sayesinde Hitit İmparatorluk ve Geç Hitit dönemleri eserleri arasında ayırım yapmışlar ve MÖ I. Binyılın ilk yarısına yerleştirilen eserlere *Syro-Hitit* sanatı adını vermişlerdir. Bkz. Albright 1956, 146. Akurgal ise Malatya eserlerini çalıştıktan sonra (bkz. Akurgal 1946), tüm Geç Hitit Çağı eserlerini araştırarak bu dönem sanatını *Geç Hitit* (Akurgal – Hirmer 1962. Bu terimi kullanan araştırmacılar için bkz. Orthmann, a.y.; Özgüç 1971) veya *Yeni Hitit* (Akurgal 1968) adı altında inceler. Bazı araştırmacılar ise bu kültürü *Kuzey Suriye Kültürü* olarak adlandırmıştır Bkz. Frankfort age, 165 vd; Mallowan 1972, 63 vd; Winter 1981, 101-130.

Geç Hitit Dönemi sanatı araştırmacılar tarafından ilk başlarda üç, daha sonraları dört evreye ayrılmıştır. Bunlar; Akurgal 1: 1- Geleneksel Stil, Geç Hitit'in erken evresi (MÖ 1050-850), 2- Assur Stilinin 1. Evresi, Geç Hitit'in orta evresi (MÖ 850-745), 3- Assur Stilinin 2. Evresi, Geç Hitit'in geç evresi (MÖ 745-700); Akurgal – Hirmer 1962, 127. Akurgal 2: 1-Geleneksel Geç Hitit Sanatı I - II (MÖ 1050-850), 2- Assurlaşmış Geç Hitit Sanatı (MÖ 850-750), 3- Aramlaşmış - Assurlaşmış Geç Hitit Sanatı, 4- Aramlaşmış – Assurlaşmış - Fenikeleşmiş Geç Hitit Sanatı; Akurgal 1995, 96 vd. Orthmann: 1- GHI (MÖ 950'den önce), 2- GHII (MÖ 950-875/850), 3- GHIII (MÖ 850'den sonra); Orthmann, a.y. Genge: 1- Birinci Dönem Zur ersten Periode (ZeP) MÖ 1100-850, 2- İkinci Dönem Zur Zweiten Periode (ZzP) MÖ 850-750, 3- Üçüncü Dönem Zur dritten Periode (ZdP) MÖ 750'den sonra; Genge, a.g.e., 17 vdd. Darga: 1- GHSI/Geleneksel Hitit Sanatı (MÖ 1050-850), 2- GHSII/Assur Etkisi Gösteren GH Stili (MÖ 850-800), 3- GHSIIIa/ Assurlaşmış GH Stili (MÖ 800-750/700), 4- GHSIIIb/ Aramlaşmış-Fenikeleşmiş GH Stili (MÖ 800); Darga 1992, 224. Kozbe: 1- Geleneksel Hitit Üslubu (MÖ 1050-850), 2- Assur Etkisi Gösteren Geç Hitit Üslubu (MÖ 850-800/750), 3- Assurlaşmış Geç Hitit Üslubu (MÖ 800/750-700), 4- Aramlaşmış - Fenikeleşmiş (MÖ 800 / 8. yy. sonu / 7. yy. başı); Kozbe 1997, 656 vd.

77 Orthmann 1971, 522, Taf. 42/f.

78 Girginer 2018, 37-38, 98, Şek. 5b, 20f.

79 Orthmann age., 507-508, Taf. 29/f. Ayrıca bk. Hawkins 1974, 67-83; Genge 1979, 77. Ayrıca bk. Neumann 1983, 8 vd; Darga 1992, Res.250; Bittel 1976, 255, Res. 289.

80 Orthmann age., Taf. 23/a.

81 Eralp 1991, 31.

mühürlerde sık tasvir edilmiştir⁸².

İki eserde de KUBABA'nın oturduğu tahtlar önceki yıllardaki bir çalışmamızda belirlediğimize göre *arkalıklı tahtlar*, *arkalıklı, dikey bacaklı, arkalık ucu dışı kıvrık ya da volütlü, dikey bacaklı tahtlar* (AIIb1) grubuna girmektedir⁸³. Bu taht tipinin diğer görüldüğü yerler arasında Karaburçlu, Karkamış, Maraş'tan dört adet eser üzerinde, Ördekburnu ve iki adet rölyef üzerinde de Zincirli'de karşımıza çıkmaktadır⁸⁴. Tahtında oturan KUBABA tasvirleri ise, Ancuzköy⁸⁵, Darende¹⁸⁶ ve Maraş'tan⁸⁷ bir stel üzerinde görülmektedir.

Karkamış Kral Kapısı örneğinde KUBABA'nın ayakları belirtilmemişken, Tatarlı eserinde ise belirgindir. Karkamış KUBABA'sı polosunu da içine alan uzun bir giysi giymiş, diğeri ise önü süslü bordürlü bir giysiyle tasvir edilmiştir. Her iki KUBABA da sol elinde nar tutmaktadır. Nar karşımıza ilk çıktığı dönemlerden beri *yaşam, doğurganlık ve üremeyi* temsil etmektedir⁸⁸. Nar, İnanna, KUBABA, Kybele, Tanit, Astarte, Hera, Athena, Demeter ve Aphrodite ile ilişkilidir⁸⁹. Mısır'da metinlerde MÖ 18. yy.'dan itibaren karşımıza çıkmaktadır. Seçkinler tarafından kullanılmış ve soylu mezarlarındaki yazıtlarda bahsedilmiştir. Tanrılara sunulmuş, defin törenlerinde kullanılmış, tatlı şarabı yapılmış ve ilaç olarak kullanılmıştır. Kadınlar için güzelliğin, asaletin ve doğurganlığın sembolü olarak kabul edilmiştir. Mısırlı sanatçılar tarafından nar biçimli vazolar ve boncuk taneleri yapılmıştır⁹⁰.

Karkamış figürünün sağ elinde ayna bulunmaktadır. Tatarlı KUBABA'sının da elinde duruş pozisyonuna göre ayna tuttuğunu düşünmekteyiz. Ritüel metinlerde karşımıza çıkan, kadın mezarlarında bulunan aynaların, özel konumu olan yüksek rütbeli kadınlar veya tanrıçalar tarafından kullanıldığı belirtilmiştir⁹¹. Iısu Barajı Kurtarma Kazıları projesi kapsamında kazıları gerçekleştirilen Batman-Kuruki Höyük'ten MÖ I. Binin 2.yarisına tarihlendirilen bir sanduka mezardan kişisel eşya olarak sürme kabı, tunç ayna ve sürme çubuğu ele geçmiştir⁹². Karkamış'ta bulunan stel üzerindeki başı tahrip olmuş, cepheden tasvir edilmiş KUBABA sağ elinde ayna tutmaktadır⁹³. Bu örneğin dışında aynı tip aynalar Birecik steli⁹⁴ ve dört adet Maraş⁹⁵ stelinde daha karşımıza çıkar. Geç Assur Dönemi krallarından Asarhaddon'un annesi kraliçe

82 Aslan, Savaş Tanrısı ZABABA'nın da kutsal hayvanıdır. Bk. Eralp age., 32. Ayrıca bk. Özgüç – Özgüç 1953, Lev. XXXVIII-XXXIX; Özgüç 1965, 28-29.

83 Girginer age., 40-41, Şek. 6c, fig. IXa.

84 Girginer age., 40-43; Orthmann, a.g.e., 14/d, 24/b, 43/i, 46/d, 48/a,e,g, 57/c ve 59/c.

85 Orthmann age., Taf.5/g.

86 Orthmann age., Taf.6/a.

87 Orthmann age., Taf.45/b.

88 Ruis 2015, 23.

89 Ruis 2015; Ayrıca bk. Muthmann 1982, 13 vd; Riddle 2010, 5 vd. Geç Assur mühürlerindeki tasvirler için bk. Avigad 1990, 165; Goor – Nurock 1968; Diab 2018, 82-97.

90 Diab a.g.e., 89.

91 Albenda 1985, 7.

92 Genç 2018, 169, 195, Şek. 30 (sol).

93 Albenda age., 3, Fig. 1; Orthmann age., Taf. 34/e; Ayrıca bk. Woolley 1952, 245, Pl. B62a; Woolley 1914, 5-8; Akurgal 1949, 88-89.

94 Orthmann age., 5/c; Albenda age., 4, Fig. 2; von Luschan 1902, Fig. 41; Vieyra 1955, 23, Pl. 59.

95 Albenda age., 4; Bossert 1942, Abb. 805, 810, 869; Akurgal – Hirmer 1962, Pl. 26-27, 139; Orthmann age., 43/h, 45/f, 46/d ve 47/d.

Naqia-Zakutu isminin okunabildiği bir bronz plaka üzerindeki tasvirlerden birisi olan kraliçe, elinde ayna tutmaktadır⁹⁶. Bunun dışında, Geç Assur kralı II. Sargon'a gönderilen bir mektupta yeni yapılmış iki aynadan bahsedilmektedir⁹⁷.

Karkamış'taki figürün yüz hatları ve gözü belirgindir. Tatarlı figürünün başının büyük bir bölümü ise eserin kırık kısmında kaldığı için yüz ayrıntıları bilinmemektedir. Sadece ensesinde saçının spiral kısmı görünmektedir. Dolayısıyla şapkası belki de – süslemesi hariç - Karkamış'tan ele geçen bazalt orthostat parçası üzerindeki⁹⁸ rozetlerle süslenmiş boynuzlu KUBABA'nın polosu gibi olmalıydı (fig. 8). Bu polosun yakın bir benzeri de Birecik⁹⁹ steli üzerindedir¹⁰⁰.

Tahtında oturan KUBABA ve önündeki masanın benzerleri

Bu özellikler dışında Tatarlı sürme kutusu üzerindeki figürlerin sahneye yerleştiriliş şekli ve taht, bordürlü elbise, nar ile aynanın belirtilmesi ile önünde duran üzeri yiyecekli masa kompozisyonunun benzeri ise Maraş kökenli bazalt bir stel üzerindeki sağdaki tasvirdir¹⁰¹ (Bkz. fig. 9). Bu stelde belki de ölmüş soylu bir kadın tanrısal-laştırılarak KUBABA görünümü ile tasvir edilmiştir. Farklı olarak buradaki oturan kadın figürü aslan yerine bir dikdörtgen formlu taht basamağına (BI) basmaktadır¹⁰². Bu tür kıyafete ayrıca Ancuzköy¹⁰³ stel parçası üzerinde de rastlamaktayız. Tatarlı sürme kutusunun ön yüzünün ortasında yer alan çapraz ayaklı masa (CI), MÖ II. Binyılda Anadolu ve Mezopotamya'da oldukça bol sayıda karşımıza çıkmaktadır. MÖ I. Binyılın ilk yarısında Karatepe'de kral Azatiwataya'nın şölen sahnesindeki masalardan birisidir¹⁰⁴. Aynı masa formu Kargamış'ta¹⁰⁵, Geç Assur Döneminde Nimrud Güneybatı Sarayı'na ait bir yapıda Tanrı Nabu adına inşa edilen Tapınak'ta ele geçmiş olan fildişi bir pyxis¹⁰⁶ üzerinde, Malatya¹⁰⁷, sekiz adet Maraş steli¹⁰⁸ üzerinde, Tell Fredje¹⁰⁹, Tell Rifa'at¹¹⁰, Ördekburnu¹¹¹, Zincirli¹¹² ve Dicle yakınında bulunan bir Pyxis üzerinde¹¹³ karşımıza çıkmaktadır. Bu masalara Geç Assur tasvir sanatında ve mühür ile baskıları üzerinde de rastlanmaktadır¹¹⁴. III. Salmanassar Dönemine tarih-

96 Albenda age., 4-5, Fig. 3. Ayrıca bk. Parrot – Nougayrol 1956, 147-160, Pl. 6. Bu aynanın da en yakın tasviri Birecik Steli üstündedir bk. Orthmann a.g.e., 5/c.

97 Albenda age., 5. Ayrıca bk. Pfeiffer 1935, no. 146. Önasya'da ayna buluntularıyla ilgili bk. Albenda age., 5 vd.

98 Orthmann age., 501-502, Taf. 23/b.

99 Orthmann age., Taf. 5/c.

100 Ağtürk 2014, 46 vd.

101 Orthmann age., 525, Taf. 45/a; Ayrıca bk. Genge age., Abb. 122; Hawkins 2000, 273 vd, Pl. 124.

102 Girginer age., 91, Fig. XVIII a,

103 Orthmann age., Taf. 5/g.

104 Girginer age., 104, Şek. 21a.

105 Girginer age., 106, Şek. 21b

106 Parrot 1961, 311-312, Fig. 394-395; Barnett 1957, Lev. XVII/53; Barnett 1982, 52.

107 Girginer age., 106, Şek. 21c.

108 Girginer age., 106, Şek. 21d-f, 22 a-e.

109 Girginer age., 106, Şek. 23a.

110 Girginer age., 106, Şek. 23b.

111 Girginer age., 106, Şek. 23c.

112 Girginer age., 106, Şek. 23d.

113 Girginer age., 106, Şek. 23e.

114 Salonen 1963, Lev. XXXI/2.

lenen Balawat Kapısı'nın bronz kaplamaları üzerine yapılmış tasvirlerin içinde bir ordugah içinde bu sefer boğa ayaklı bir masa ile karşılaşmaktadır¹¹⁵. Bunların dışında III. Tiglat-Pleser'in Nimrud Merkez Sarayı'nda ele geçen orthostatlar üzerinde bu masa tasviri yer almaktadır¹¹⁶.

Tatarlı örneğinde ön yüzde çapraz ayaklı masanın solunda eteğinin bir kısmı korunmuş, bunun dışında bacak ve ayakları görülebilen bir figür bulunmaktadır. Geç Hitit Dönemi tasvirli sanat eserlerinde krallar daha çok uzun kıyafetlerle, tanrılar ise MÖ II. Binyılın 2. yarısından itibaren ise özellikle kaya anıtlarında görüldüğü şekilleriyle kısa etek giymektedir. Bunun dışında bacak ve ayakların yapılış stili ve duruş pozisyonları da daha çok tanrıların duruşuna benzemektedir. Etek, bacak ve ayakların tasvir edilmiş tarzının en uyumlu benzerliklerini Hitit İmparatorluk Dönemi kaya anıtlarından Hatipler¹¹⁷, Hemite¹¹⁸, Fıraktin¹¹⁹, Gavurkale¹²⁰, Hanyeri¹²¹ ve Karabel'de¹²²; Geç Hitit Dönemi'nde daha çok stellerde ve orthostatlardan yılanla mücadele eden Hava Tanrısı tasvirli Ashara¹²³, Babil¹²⁴, Islahiye¹²⁵, Karasu¹²⁶, iki adet Karkamış¹²⁷, Kültepe¹²⁸, Körkün¹²⁹, libasyon sahnesinde ayakta, boğa üzerinde duran Tanrı gibi tasvirlerin görüldüğü yedi adet Malatya¹³⁰ orthostatında, Maraş¹³¹, iki adet Til Barsip¹³², iki adet Zincirli¹³³ ve Adıyaman¹³⁴ steli üzerinde izleyebilmekteyiz. Ancak Tatarlı sürme kutusundaki hayvan üzerindeki tahtında oturan KUBABA ve karşısında ayakta duran Fırtına Tanrısı kompozisyonu ile en yakın benzer, yukarıda da zaman zaman belirtilen Malatya steli gibi görünmektedir¹³⁵.

Tatarlı Höyük eserinin yan kenarlar ve arka yüzündeki geometrik bezeklerle ilgili yayımlanmış sürme kutuları içinde benzeri bulunamamıştır. Orta sahnede yer alan ve bir yılanı (?) temsil edebilecek figür ile ilgili olarak da, Geç Hitit Dönemi tasvir sanatında en yakın benzer, Malatya-Arslantepe kireçtaşı orthostatıdır ve üzerinde Fırtına Tanrısı'nın yılan İlluyanka ile mücadelesi tasvir edilmiştir¹³⁶ (fig. 10).

115 Barnett 1970, Lev.170.

116 Barnett – Falkner 1962, 19, 29, 110, Lev. LX.

117 Bahar 1986, 2-8.

118 Archi 1971, 71-74, Pl. I-II

119 Laroche 1984, 123 vd.

120 von der Osten 1933, 56 vd.

121 Bossert 1954, 129 vdd.

122 Güterbock 1967, 63 vd.

123 Orthmann age., Taf. 5/a.

124 Orthmann age., Taf. 5/b.

125 Orthmann age., Taf. 14/e.

126 Orthmann age., Taf. 14/f.

127 Orthmann age., Taf. 23/e, 28/d.

128 Orthmann age., Taf. 38/b.

129 Orthmann age., Taf. 38/f.

130 Orthmann age., Taf. 39/d-e, 40/b, 41/b, 41/f, 43/a ve 43/d.

131 Orthmann age., Taf. 44/d.

132 Orthmann age., Taf. 53/c,e.

133 Orthmann age., Taf. 58/d,f.

134 Orthmann age., Taf. 67/g.

135 Orthmann age., Taf. 42/f.

136 Orthmann age., Taf. 40/e. Ayrıca bk. Cengiz 2018, 481; Eğer Tatarlı sürme kutusu üzerindeki yılan İlluyanka mitosunu simgeliyorsa; Yılan ejderhası ile mücadele Hatti kökenli İlluyanka Mitosunda ve Hurri kökenli Hedammu Şarkısı'nda görülmektedir. Bu efsane ile ilgili özet bilgi ve bu efsaneye ait figürlerin görüldüğü mühür ve mühür baskıları, efsane figürlerinin tasvir sanatı ve gliptikteki tarihsel

Sonuç

Tatarlı Höyük sürme kutusu da bu dönem sanatının örneklerinden birini oluşturmaktadır. Her ne kadar bu sürme kutusu araştırmacıların kabartmalı taş eserler (stel ve orthostat) üzerindeki tasvirlerden yola çıkarak hazırladıkları stil grupları içinde incelenemeyecek bir eser tipi olarak görünse de, üzerindeki tasvirlerin bu stil gruplarında karşılıklarını bulmak zor değildir. Örneğin, *Geleneksel Hitit Üslubunda* karşımıza çıkan insan figürlerinde saçların ensede spiral olarak gösterilmesi, *Assur Etkisi Gösteren Geç Hitit Üslubu* içinde incelenen Malatya kökenli stel ile Kargamış'ın Aynalı KUBABA steli, karşılıklı duran iki tanrı, bu tanrıların kutsal hayvanlar üzerinde durması, tanrıçaların elinde ayna bulunması gibi ikonografik özellikler, son olarak bu ikinci üslup grubu içindeki özelliklerden sayılması gereken sivri ucu kalkık ayakkabılar ve kısa etekli tunik kullanımı da Tatarlı eseriyle uyum halindedir. Sürme kutularının kendi içindeki karşılaştırmalar ve diğer eser gruplarıyla ikonografik paralelliklere göre eserimiz ikinci stile (Assur Etkisi Gösteren Geç Hitit Üslubu; MÖ 850-750), Höyükte Tatarlı IIIb1 yapı katına (MÖ 850-609) tarihlenebilir. Bu eserin nereden geldiği, nerede üretildiği gibi konuları açığa kavuşturmak için çok erkendir. Bölgedeki kazılarda bu döneme ait tabakaların kazılması, bunun dışında bu eser grubundaki örneklerin yayımlanması ileride bu sorulara cevap bulmamızı sağlayacaktır.

---

gelişimleri ve yayılım alanlarıyla ilgili krş. Ensert 2017, 102-103. Ayrıca bk. Ünal – Girginer age., 163, 347 vd; Watkins 1992, 319 vd; Arıkan 1998, 163 vd; Güterbock 1945; Güterbock 1948, 123 vd; Demirel 2015, 443 vd; Beckman 1982, 11-25.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Ağtürk 2014 Ağtürk, T. Ş., “Headdress Fashions and Their Social Significance in Ancient Western Anatolia: The Seventh Thorough Fourth Centuries BCE”, *Anadolu* 40, 45-85.
- Akçay 2019 Akçay, A., *Antik Çağ'da Anadolu'da Kozmetik*, Trakya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Akıl – Girginer 2012 Akıl, H. – Girginer, K. S., “Kapadokya Komanası Geç Hellenistik-Roma Dönemleri Seramiği, Stratonikeia'dan Lagina'ya, Ahmet Adil Tırpan Armağanı (ed. B. Söğüt), İstanbul, 1-25.
- Aklan 2020 Aklan, İ., “Tatarlı Höyük'te Ele Geçen Olynthos Tipi Değirmen Taşları”, *MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı* (eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – O. Oyman-Girginer – M. C. Fırat - H. Gerçek – M. F. Tufan), Ege Yayınları, İstanbul, 9-18.
- Akurgal 1946 Akurgal, E., *Remarques Stylistiques sur les Reliefs de Malatya*, AÜ DTCF Yayınları No.53, Ankara.
- Akurgal 1949 Akurgal, E., *Späthethitische Bildkunst*, AÜ DTCF Yayınları No. 60, Ankara.
- Akurgal 1968 Akurgal, E., *The Birth of Greek Art. The Mediterranean and the Near East*, London.
- Akurgal 1995 Akurgal, E., *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İzmir.
- Akurgal – Hirmer 1962 Akurgal, E. – Hirmer, M., *The Art of the Hittites*, London.
- Albenda 1985 Albenda, P., “Mirror in the Ancient Near East”, *Notes in the History of Art* 4-2/3, 2-9.
- Albright 1928-1929 Albright, W. F., “The Anatolian Goddess Kubaba”, *AfO* V, 229-231.
- Albright 1956 Albright, W. F., “North East-Mediterranean Dark Ages and the Early Iron Age Art of Syria”, *The Aegean and the Near East, Studies Presented to Hetty Goldman on the Occasion of her Seventy-Fifty Birthday*, New York, 144-164.
- Alster 1985 Alster, B., “Sumerian Love Songs”, *RA* 79, 127-159.
- Archi 1971 Archi, Alfonso, “Il rilievo ittito di Hamide”, *SMEA* 14, 71-74.
- Arger v.d. 2000 Arger, J. – Mitchel, J. – Westaway, R. W. C., “Neogene and Quaternary Volcanism of Southeastern Turkey”, *Tectonics and Magmatism in Turkey and the Surrounding Area*, Geological Society (eds. E. Bozkurt – J. A. Winchester – J. D. A. Piper), London, 459-487.
- Arıkan 1998 Arıkan, Y., “Hitit Mitolojisi Hakkında”, *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildiriler*, 24-26 Nisan 1996, Ankara, 161-173.
- Aslantürk 2016 Aslantürk, N., “Hitit Panteonunda Bir Tanrı Grubu: Adamma, Kubaba ve Hasuntarhi”, *International E-Journal of Advances in Social Sciences (IJASOS)* II/4, 117-125.
- Atalay 1987 Atalay, İ., *Türkiye Jeomorfolojisine Giriş*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 9, İzmir.
- Avigad 1990 Avigad, N., “The Inscribed Pomegranate from the ‘House of the Lord’, *Biblical*

- Archaeologist 53/3, 157-166.
- Awan 1956 Awan, M. H., *Kitab al-Mufradat*, Lahore.
- Bahar 1986 Bahar, H., "Konya-Hatip'te Bulunan Yeni Bir Hitit Amrı", *Arkeoloji ve Sanat* 73, 2-8.
- Barjamovic 2011 Barjamovic, G., *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen.
- Barnett 1957 Barnett, R. D., *A Catalogue of the Nimrud Ivories and Other Examples of Near Eastern in the British Museum*, London.
- Barnett 1970 Barnett, R. D., *Assyrian Palace Reliefs in the British Museum*, London.
- Barnett 1975 Barnett, R. D., *A Catalogue of the Nimrud Ivories, with other examples of Ancient Near Eastern Ivories in the British Museum*, London.
- Barnett 1982 Barnett, R. D., *Ancient Ivories in the Middle East and Adjacent Countries*, QEDM 14, Jerusalem.
- Barnett – Falkner 1962 Barnett, R. D. – Falkner, M., *The Sculptures of Assur-Nasir Apli II (883-859 B.C.) Tiglath-Pileser III (745-727 B.C.) Esarhaddon (681-669 B.C.) from the Central and South-West Palaces at Nimrud*, The Trustees of the British Museum, London.
- Beckman 1982 Beckman, G., "The Anatolian Myth of Illuyankai", *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 14, 11-25.
- Beckman 2013 Beckman, G., "The Ritual of Palliya of Kizzuwatna (CTH 475)", *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 13, 113-145.
- Bittel 1976 Bittel, K., *Les Hittites*, Gallimard.
- Bossert 1942 Bossert, H. Th., *Altanatolien, Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfaengen bis zum Völligen Aufgehen in der Griechischen Kultur*, Berlin.
- Bossert 1954 Bossert, Helmuth Th., "Das hethitische Felsrelief bei Hanyeri (Gezbeli)", *Orientalia NS* 23, 129-147.
- Bosworth v.d. 1986 Bosworth, C. E. – Donzel, E. V. – Lewis, B. – Pellat, C., *The Encyclopedia of Islam* 5, 356-357.
- Cartwright-Jones 2005 Cartwright-Jones, Catherine, *Introduction to Harqus: Part 2: Kohl, Kohl as Traditional Women's Adornment in North Africa and Middle East*, TapDancing Lizard Publications, Ohia, 1-9. <<http://www.hennapage.com/harquspdfs/kohlintro.pdf>> (Erişim Tarihi 25.08.2019).
- Castellino v.d. 1966 Castellino, G – Cecchini, S. M. – Davico, A. – Squarciapino, F. – Fronzaroli, P. – Liverani, M. – Matthiae, P. – Matthiae Scandone, G., *Missione Archeologica Italiana in Siria: rapporto preliminare della campagna 1965 (Tell Mardikh)*, Roma.
- Cengiz 2018 Cengiz, T., "Hatti Ülkesinin Bin Tanrısı", *The Journal of Academic Social Science Studies* 72, 473-485.
- Cevher 2020 Cevher, M., "Tatarlı Höyük Geç Tunç Çağı Savunma Sistemi ile İlgili Bir Değerlendirme", *MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde*, Hayriye Akıl Anı Kitabı (eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – O. Oyman-Girginer – M. C. Fırat - H. Gerçek – M. F. Tufan), Ege Yayınları, İstanbul, 63-74.

- Cohen 1999 Cohen, M., *Cosmetics and Perfumes, Egypt, 10,000 BCE*, New York.
- Cornelius 2012 Cornelius, I., "In Search of the Goddesses of Zincirli (Sam'al)", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 128/1, 15-25.
- Dardeniz 2020 Dardeniz, G., "A Group of Late Bronze Age Faience Beads from Tatarlı Höyük (Adana, Turkey)", *MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı* (eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – O. Oyman-Girginer – M. C. Fırat - H. Gerçek – M. F. Tufan), Ege Yayınları, İstanbul, 75-88.
- Dardeniz v.d. 2018 Dardeniz, G. – Girginer, K. S. – Oyman-Girginer, Ö., "Pottery Kiln from Tatarlı Höyük (Adana, Turkey) and Its Implications for Late Bronze Age Pottery Production in Cilicia and Beyond", *Adalya* 21, 117-134.
- Darga 1992 Darga, Muhibbe, *Hitit Sanatı*, İstanbul.
- del Monte 1992 del Monte, Giuseppe F., *Die Orts-und Gewaessernamen der Hethitische Texte, Supplement. RGTC VI/2*, Wiesbaden.
- del Monte – Tischler 1978 del Monte, G. F. – Tischler, J., *Die Orts-und Gewaessernamen der Hethitische Texte, RGTC VI*, Wiesbaden.
- Demirel 2015 Demirel, S., "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Geçen Kumarbi Efsanesi ve Ullikummi Şarkısı'na İlişkin Bir Tartışma Notu", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXX/2, 443-449.
- Desideri – Jasink 1990 Desideri, P. – Jasink, A. M., *Cilicia. Dall'eta di Kizzuwatna allo conquista macadone*, Torino.
- Devine 2006 Devine, D., "Kohl: Drawing the Line", *Habbibi Middle Eastern Music & Dance Journal*, 21/2, 1-6.
- Diab 2018 Diab, A. M., "Representations of Pomegranate in Ancient Egypt during the New Kingdom", *International Journal of Heritage, Tourism and Hospitality* 12/1-2, 82-97.
- Dupont-Sommer 1964 Dupont-Sommer, A., "Une inscription araméenne et déesse Kubaba, La déesse de Hieropolis Castabala (Cilicie)", *BAHIFAI XVI*, (Eds: A. Dupont-Sommer - L. Robert), Paris, 7-15.
- Dündar 2020 Dündar, E., "Transport Jars from Tatarlı Höyük in Cilicia Pedias: First Observations", *MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı* (eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – O. Oyman-Girginer – M. C. Fırat - H. Gerçek – M. F. Tufan), Ege Yayınları, İstanbul, 89-100.
- Dündar – Gerçek 2018 Dündar, E. – Gerçek, A., "Imported Hellenistic Stamped Amphora Handles from Tatarlı Höyük (in the Province of Adana-Tukey)", *Gephyra* 15, 153-174.
- Engelbach 1961 Engelbach, R., *Introduction to Egyptian Archaeology with Special Reference to the Egyptian Museum, Cairo*.
- Ensert 2017 Ensert, H. K., "Oylum Höyük'ten İki Yeni Assur Silindir Mührü: Okçu ile Yılan Ejderhanın Mücadelesi ve Bir Av Sahnesi", *Samsat'tan Achemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde, Prof. Dr. Aliye Öztan'a Armağan* (eds. S. Özkan – H. Hüryılmaz - A. Türker), İzmir, 101-104.
- Eralp 1991 Eralp, Gül, *Geç Hitit Tasvirli Sanat Eserlerinde Aslan*, Ankara Üniversitesi

- Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Esposti 1998 Esposti, M. D., "1.3 – Area E2. I Livelli del Ferro I-II Architettura e Materiali", Tell Afis (Siria) Scavi sull'acropoli 1988-1992, Eds. S. M. Cecchini – S. Mazzoni), Ricerche di Archeologia del Vicino Oriente 1, Pisa, 231-269.
- Feigenbaum 1957 Feigenbaum, A., "Archaeological Evidence for the Occurrence of Regular Seasonal Ophthalmias in Ancient Egypt", J.A.N.U.S. 46, 165-172.
- Ferrandi 2015 Ferrandi, C., "The Ritual of Palliya, King of Kizzuwatna (CTH 475): Some Addenda to It's Textual Reconstruction", KASKAL 12, Firenze, 183-197.
- Fırat - Girginer 2020 Fırat, M. C. – Girginer, K. S., "Tatarlı Höyük Hellenistik Dönem Mimarisi", MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı (eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – O. Oyman-Girginer – M. C. Fırat - H. Gerçek – M. F. Tufan), Ege Yayınları, İstanbul, 149-166.
- Forsyth 2000 Forsyth, P. Y., "The Medicinal Use of Saffron in the Aegean Bronze Age", Mouseion XLIV-19/2, 1-18.
- Frankfort 1954 Frankfort, H., The Art and Architecture of the Ancient Orient, Harmandworth.
- Gansell 2008 Gansell, A. R., Women of Ivory as Embodiments of Ideal Feminine Beauty in the Ancient Near East during the First Millennium BCE, The Department of History of Art and Architecture in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History of Art and Architecture Harvard University Massachusetts.
- Genç 2018 Genç, E., "Kuriki Höyük Kazıları", Batman Müzesi İlisu Barajı Kurtarma Kazıları, Batman, 163-199.
- Genge 1979 Genge, H., Nordsyrisch-sudanatolische Reliefs. Ein archaeologische historische Untersuchung Daiterung und Bestimmung, Kopenhagen.
- Gerçek v.d. 2019 Gerçek, A. – Girginer, K. S. – Oyman-Girginer, Ö. – Gerçek, H., "Bone Artifacts as Witnesses to Cultural Continuity at Tatarlı Höyük", CPAG 29: Cuadernos de Prehistoria y Arqueologia de la Universidad de Granada, 11-25.
- Gerçek 2020 Gerçek, H., "Tatarlı Höyük Hellenistik Dönem Kandilleri", MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı, (eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – O. Oyman-Girginer – M. C. Fırat - H. Gerçek – M. F. Tufan), Ege Yayınları, İstanbul, 195-210.
- Girginer 2000 Girginer, K. S., "Tepebağ Höyük (URUAdaniya) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti Miydi?", Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı (eds. S. Koz – E. Artun), İstanbul, 70-85.
- Girginer 2005 Girginer, K. S., "Kizzuwatna Araştırmaları Projesi: 2002 Yılı Adana ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları ve Kummanni- Comana İlişkileri", Acts of the Vth International Congress of Hittitology (ed. A. Süel), Çorum 02-08 Eylül 2002, Ankara, 377-404.
- Girginer 2007 Girginer, Kazım Serdar, "2005 Yılı Adana (Ceyhan) ve Kayseri (Develi) Yüzey Araştırmaları, AST 24/2, 173-196.
- Girginer 2008 Girginer, Kazım Serdar, "Ceyhan Ovası'ndaki Arkeolojik Araştırmalara Genel Bir Bakış", 1. Ceyhan Sempozyumu, Ceyhan'dan Ceyhan'a Bildiriler, 29 Mart-01 Nisan 2006, Ceyhan (ed. İ. Dikilitaş), Adana, 147-161.

- Girginer 2018 Girginer, K. S., *Geç Hitit Tasvir Sanatında Mobilyalar*, Ankara.
- Girginer – Collon 2014 Girginer, K. S. – Collon, D., “Cylinder and Stamp Seals from Tatarlı Höyük”, *Anatolian Studies* 64, 59-72.
- Girginer – Girginer-Oyman 2016
Girginer, K. S. – Oyman-Girginer, Ö., “Kizzuwatna Araştırmaları Projesi ve Doğu Kilikya'nın M.Ö. II. Binyıl Yerleşimleri”, *Stratejik Kalkınmada Kent Değerleri Sempozyumu, Dünü, Bugünü ve Yarını: Her Yönüyle Osmaniye*, 3-5 Mayıs 2016 Osmaniye (eds. A. A. Sezgin – A. Gerçek – T. Yolcu), Osmaniye, 67-77.
- Girginer – Girginer-Oyman 2020
Girginer, K. S. – Oyman-Girginer, Ö., “Tatarlı Höyüğün Stratigrafisi Üzerine Ön Sonuçlar”, *MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı* (eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – O. Oyman-Girginer – M. C. Fırat - H. Gerçek – M. F. Tufan), Ege Yayınları, İstanbul, 211-250.
- Girginer v.d. 2010 Girginer, K. S. – Girginer, Ö.-O. – Akıl, H., “Tatarlı Höyük (Ceyhan) Kazısı: İlk İki Dönem”, *KST* 31/3, 453-476.
- Girginer v.d. 2011 Girginer, K. S. – Girginer, Ö.-O. – Akıl, H., “Tatarlı Höyük Kazısı 2009-2010”, *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 9, 128-135.
- Girginer v.d. 2017 Girginer, K. S. – Oyman-Girginer, Ö. – Akıl, H. – Tufan, M. F., “2015 Yılı Tatarlı Höyük Kazısı Sonuçları”, *KST* 38/2, 443-454.
- Girginer v.d. 2018 Girginer, K. S. – Oyman-Girginer, Ö. – Tufan, M. F. – Gerçek, A. – Gerçek, H., “2016 Yılı Tatarlı Höyük Kazısı”, *39. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2, 229-241.
- Girginer-Oyman 2017 Girginer-Oyman, Ö., “A White Painted Pendant Line Style Jug Fragment from Tatarlı Höyük”, *Period, Questions, Approaches and Dialogues in Eastern Mediterranean Archeology, Studies in Honor of Marie-Henriette and Charles Gates* (eds. E. Kozal – M. Akar – Y. Heffron – Ç. Çilingiroğlu – T. E. Şerifoğlu – C. Çakırlar – S. Ünlusoy – E. Jean), *Alter Orient und Altes Testament*: 445, Munster, Ugarit-Verlag, 229-242.
- Gjerstad 1948 Gjerstad, E., *The Swedish Cyprus Expedition IV/2*, Stockholm.
- Glanville 1947 Glanville, S. R. K., *The Legacy of Egypt*, Oxford University Press, London.
- Goor – Nurock 1968 Goor, A. – Nurock, M., *The Fruits of the Holy Land*, Jerusalem.
- Grant – Schuman 1993 Grant, W. M. – Schuman, J. S., *Toxicology of the Eye*. Illinois.
- Grayson 1996 Grayson, K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745)*, Toronto.
- Groddek 1999 Groddek, D. D., “Prolegomena zum Ritual des Pallija (CTH 475)”, *Hethitica XIV 25 anniversaire de la collection (1972-1997)*, Louvain-La-Neuve, 28-33.
- Gurney 1977 Gurney, O. R., *Some Aspects of Hittite Religion*, London.
- Gusmani 1969 Gusmani, R. R., “Der Lydische Name der Kybele”, *Kadmos* 8, 158-161.
- Güterbock 1945 Güterbock, H. G., *Kumarbi Efsanesi*, Çev. S. Alp, Ankara.
- Güterbock 1948 Güterbock, H. G., “The Hittite Version of the Hurrian Kumarbi Myths: Oriental Forerunners of Hesiod”, *AJA* 52/1, 123-134.

- Güterbock 1967 Güterbock, H. G., “Das dritte monument am Karabel”, *Ist.Mitt* 17, 63-71.
- Haas 1982 Haas, V., *Hethitische Berggötter und Hurritische Steindämonen Riten, Kulte und Mythen. eine Einführung in die altkleinasiatischen religiösen Vorstellungen*, Mainz Am Rhein.
- Haas 1994 Haas, V., *Geschichte der Hethitischen Religion*, HbOr I/15, Leiden.
- Hallmann 2009 Hallmann, A., “Was Ancient Egyptian Kohl a Poison”, *The Pultusk Academy of Humanities, Acta Archaeologica Pultuskiensia I, Proceedings of the Third Central European Conference of Young Egyptologists, Egypt 2004: Perspectives of Research, Warsaw 12-14 May 2004*, (Eds. J. Popielska-Grzybowska – O. Bialostocka v.d.), Pultusk, 69-72.
- Hardy v.d. 2006 Hardy, A. D. – Walton, R. I. – Vaishnay, R. – Myers, K. A. – Power, M. R. – Pirrie, D., “Egyptian Eye Cosmetics (Kohl): Past and Present, *Physical Techniques in the Study of Art, Archaeology and Cultural Heritage I*, 173-203.
- Harris 1962 Harris, J. R., *Ancient Egyptian Materials and Industries (Revised)*, London.
- Hawkins 1974 Hawkins, J. D., “Assyrians and Hittites”, *Iraq XXXVI/1-2*, 67-83.
- Hawkins 1981 Hawkins, J. D., “Kubaba at Kargamis and Elsewhere”, *Anatolian Studies* 31, 147-176.
- Hawkins 2000 Hawkins, J. D., *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions of the Iron Age, Vols.1-3*, Berlin-New York.
- Heather 1981 Heather, C. R., *Art of Arabian Costume - A Saudi Arabian Profile, Information on Kohl Application, Arabesque Commercial*, Saudi Arabia.
- Hebron 2005 Hebron, Caroline Susan, *Aspects of Heath, Injury and Disease amongs the non-elite workforces of Dynastic Egypt*, Ph. D, University College London.
- İpek 2019 İpek, M., *Antik Dönemde Kozmetik Kapları, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Samsun.
- Ingholt 1940 Ingholt, H., *Rapport preliminaire sur sept Campagnes de Fouilles a Hama en Syrie (1932-1938)*, Copenhagen.
- Kaycı 2019 Kaycı, O. H., *Neolitik Dönemde Çukurova ve Orta Toroslar: Yeni Araştırmalar ve Çevre Bölgelerle İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Kaycı – Girginer 2020 Kaycı, H. Orkun – Girginer, K. S., “Tatarlı Höyük’de Neolitik Dönem: Ön Değerlendirme”, *MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı* (eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – O. Oyman-Girginer – M. C. Fırat - H. Gerçek – M. F. Tufan), Ege Yayınları, İstanbul, 295-330.
- Khan v.d. 1997 Khan, K. – Saeed, A. – Alam, M. T., *Indusynic Medicine, Traditional Medicine of Herbal, Animal and Mineral Origin in Pakistan*, University of Karachi.
- Kışlalıoğlu 2004 Kışlalıoğlu, S., “Kozmetoloji Bilimi” *Kozmetik Bilimi*, (ed. Y. Yazan), İstanbul, 3-9.
- Klengel 1989 Klengel, H., *Kulturgeschichte des alten Vorderasien, Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften* 18, Berlin.
- Kozbe 1997 Kozbe, G., “Geç Hitit Sanatı ve Mimarlığı”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* 1,

- İstanbul, 656-662.
- Kulaçoğlu 1992 Kulaçoğlu, B., Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Tanrılar ve Tanrıçalar, İstanbul.
- Kurt 2007 Kurt, Mehmet, Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri, Ankara.
- Lange – Hirmer 1968 Lange, K. – Hirmer, M., Egypt, Architecture, Sculpture, Painting in Three Thousand Years, Phaidon, London-New York.
- Laroche 1946-1947 Laroche, E., Recherches sur les noms des dieux Hittites, RHA VII/46, Paris.
- Laroche 1984 Laroche, E., “Les deux reliefs de Firaktin”, Anadolu 23, 123-129.
- Levey – Al-Khaledy 1967 Levey, M. - Al-Khaledy, N., The Medical Formulary of Al-Samarquandi, Pennsylvania.
- Li-Yun v.d. 2008 Li-Yun, C. – Wen, H. – Jian-Feng, H. – Jian-Peng, W., “Influence of Deposition Voltage on Properties of Lead Sulfide Thin Film”, American Ceramic Society Bulletin 87/6, 9101–9104.
- Lucas 1930 Lucas, A., “Cosmetics, Perfumes and Incense in Ancient Egypt”, Journal of Egyptian Archaeology 16, 41-53.
- Mahmood v.d. 2019 Mahmood, Z. A. – Azhar, I. – Ahmed, S. W., “Kohl Use in Antiquity: Effects on the Eye”, History of Toxicology and Environmental Health, 93-103.
- Mahmood v.d. 2009 Mahmood, Z. A. – Zoha, S. M. S. – Usmanhani, K. – Hasan, M. M. – Ali, O. – Jahan, S. – Saeed, A. – Zaihd, R. – Zubair, M., “Kohl (Surma): Retrospect and Prospect”, Pakistan Journal of Pharmaceutical Sciences 22/1, 107-122.
- Mallowan 1972 Mallowan, M.E., “Carchemish, Reflections on the Chronology of the Sculpture”, Anatolian Studies XXII, 63-85.
- Mazzoni v.d. 2002 Mazzoni, S. – del Vesco, P. – Soldi, S. – D’Amore, P. – Repiccioli, M. – Giannessi, D. – Aletta, G. – Matthiae, G. S. – Virgilio, F. – Scigliuzzo, E. – Maggioli, A. – Felli, C. – Merluzzi, E. – Venturi, F. – Pedrazzi, T. – Bigazzi, C. – Oggiano, I. – Cecchini, S. Mç – Magazzu, G. – Wilkens, B., “Tell Afis (Siria) 2000-2001”, Egitto e Vicino Oriente 25, 5-108.
- Michel 1954-1959 Michel, E., “Die Assur-Texte Salmanassars III (858-824)”, Die Welt Des Orient II, 27-45.
- Miriam 1986 Miriam, S., Egyptian Life, London.
- Moorey 1980 Moorey, P. R. S., Cemeteries the First Millennium B.C. at Deve Hüyük, near Carchemish, Salvaged by T.E. Lawrence and C.L. Woolley in 1913, BAR International Series 87, Oxford.
- Muscarella 1993 Muscarella, O. W., “The Metamorphoses of a Stone Cosmetic Container”, Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors: Studies in Honor of N. Özgüç (eds. M. J. Mellink – E. Porada – T. Özgüç), Ankara, 435-438.
- Muscarella 1995 Muscarella, O. W., “Kohl Container/Schminkdosen”, Notes in the History of Art 14/4, 1-7.
- Muthmann 1982 Muthmann, F., Der Granatapfel: Symbol des Lebens in der Alten Welt, Bern: Abegg-Stiftung.
- Neumann 1983 Neumann, F., Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst, Tübingen.

- Novak v.d. 2017 Novak, M. – D’Agata, A. L. – Caneva, I. – Eslick, C. – Gates, C. – Gates, M.-H. – Girginer, K. S. – Oyman-Girginer, Ö. – Jean, E. – Koroğlu, G. – Kozal, E. –Kulemann-Ossen, S. – Lehmann, G. – Özyar, A. – Özyayın, T. – Postgate, J. N. – Şahin, F. – Ünlü, E. – Yağcı, R.– Yaşın-Meier, D., “Cilician Chronology Group, A Comparative Stratigraphy of Cilicia, Result of the First Three Cilician Chronology Workshops”, *AoF* 44/2, 150-186.
- Olson 2009 Olson, K., “Cosmetics in Roman Antiquity: Substance, Remedy, Poison”, *The Classical World* 102/3, 291-310.
- Oral 2004 Oral, E., “Anadolu’da Ana Tanrıça Kültü”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/8, 154-164.
- Orthmann 1971 Orthmann, W., *Untersuchungen zur Späthethitischen Kunst*, Saarbrücker Beitrage zur Altertumskunde Band 8, Bonn.
- Ökse 2006 Ökse, T., “Eski Önasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri”, *Bilig, Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 36, 47-68.
- Özgülç 1965 Özgülç, N., *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu*, TTKY V. Seri, No. 22, Ankara.
- Özgülç 1971 Özgülç, T., *Demir Devrinde Kültepe ve Cıvarı*, TTKY V. Seri No. 29, Ankara.
- Özgülç – Özgülç 1953 Özgülç, T. – Özgülç, N., *Kültepe Kazısı Raporu 1949*, TTKY V. Seri, No. 12, Ankara.
- Özkan 2016 Özkan, E. B., “Antik Literatürden Örneklerle Akdeniz Dünyasında Kybele Kültü”, *Vir Doctus Anatolicus, Sencer Şahin Anısına Yazılar* (eds. B. Takmer – E. N. Akdoğu Arca – N. G. Özdil), İstanbul, 667-681.
- Parrot 1961 Parrot, A., *Nineveh and Babylon*, London.
- Parrot – Nougayrol 1956 Parrot, A. – Nougayrol, J., “Asarhaddon et Naqi’a sur un bronze du Louvre (AO 20.185)”, *Syria* 33, 147-160.
- Pelvanoğlu – Alparslan - Konyar 2020 Pelvanoğlu, T. – Alparslan, M. – Konyar, E., “MÖ II. Binyılda Tatarlı Höyük’ün Adı”, *MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı* (eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – O. Oyman-Girginer – M. C. Fırat - H. Gerçek – M. F. Tufan), Ege Yayınları, İstanbul, 359-387.
- Petrie 1927 Petrie, W. M. F., *Objects of Daily Use*, British School of Archaeology in Egypt, London.
- Pfeiffer 1935 Pfeiffer, R. H., *State Letters of Assyria*, New Haven.
- Popko 1978 Popko, M., *Kultobjekte in der hethitischen Religion, nach keilschriftlichen Quellen*, Warsawa.
- Pucci 2019 Pucci, M., *Excavations in the Plain of Antioch III; Stratigraphy, Pottery, and Small Finds from Chatal Hüyük in the Amuq Plain, Part 1-2*, Oriental Institute Publications Vol. 143, Chicago.
- Puchstein 1890 Puchstein, O., *Pseudohethitische Kunst*, Ein Vortrag, Berlin.
- Richard – Clara 1962 Richard, W. – Clara, W., *Science and Secrets of Early Medicine*, New York.

- Riddle 2010 Riddle, J. M., *Goddesses, Elixirs, and Witches: Plants and Sexuality Throughout Human History*, New York: Palgrave Macmillan.
- Riis 1948 Riis, P. J., *Hama, fouilles et recherches de la fondation Carlsberg, 1931-1938, II/3: Les Cimétieres a Crémation*, Copenhagen.
- Ruis 2015 Ruis, A. R., "Pomegranate and the Mediation of Balance in Early Medicine", *Gastronomica* 15/1, 22-33.
- Salonen 1963 Salonen, A., *Die Möbel des Alten Mesopotamien nach Sumerisch-Akkadischen Quellen*, Helsinki.
- Sault 1994 Sault, N., *Many Mirrors, Body Image and Social Relations*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.
- Schreiber 2003 Schreiber, N., *The Cypro-Phoenician Pottery of Iron Age, Culture and History of the Ancient Near East Vol.13*, Eds. B. Halpern – M. H. E. Weippert – Th. P. J. van Den Hout – I. Winter, Boston.
- Sefati 1998 Sefati, Yitzhak, *Love Songs in Sumerian: Critical Edition of the Dumuzi-Inanna Songs*, Ramat Gan, Bar Ilan-University Press.
- Selwa v.d. 1995 Selwa A. F. – al-Hazzaa, S. A. – Krahn, Peter M., "Kohl: A Hazardous Eyeliner", *International Ophthalmology* 19, 83-88.
- Seton-Williams 1954 Seton-Williams, M. V., "Cilician Survey", *Anatolian Studies* IV, 121-174.
- Sevinç 2008 Sevinç, F., "Hitit Dininde Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Onunla Özdeş Tutulan Diğer Tanrıçalar", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, 175-195.
- Showerman 1969 Showerman, G., *The Great Mother of the Gods*, Chicago.
- Stead 1986 Stead, M., *Egyptian Life*, British Museum Press, London.
- Stone – Zimansky 1999 Stone, E. C. – Zimansky, P. E., *The Iron Age Settlement at 'Ain Dara, Syria, Survey and Soundings*, BAR International Series 786, Oxford.
- Swain – Boys-Stones 2007 Swain, S. – Boys-Stones, G., *Seeing the Face, Seeing the Soul: Polemon's Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*, Oxford University Press.
- Sweha 1982 Sweha, Fawzi, "Kohl Along History in Medicine and Cosmetics", *Historie des Sciences Médicales* 17/2, 182-183.
- Şahin 2018 Şahin, F., "A "Kohl Box" from Tepebağ (Plain Cilicia)", *From East to West, The Mobility of People, Goods and Ideas in the Ancient Mediterranean*, 22nd - 25th November 2018, XXII Symposium on Mediterranean Archaeology (SOMA 2018), Santa Severa, Roma, Poster Sunu.
- Taracha 2009 Taracha, P., *Religions of Second Millenium Anatolia*, *Dresdner Beitrage zur Hethitologie*, 27, Wiesbaden.
- Tobin 2001 Tobin, J., "The Tarcondimotid Dynasty in Smooth Cilicia", *Kilikia: Mekanlar ve Yerel Güçler (M.Ö. 2. Binyıl - M.S. 4.yüzyıl)*, Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri, *Varia Anatolica XIII* (eds E. Jean – A. M. Dinçol – S. Durugönül), Paris, 381-387.
- Tufan – Girginer 2020 Tufan, M. F. – Girginer, K. S., "Tatarlı Höyük'ten Bir Grup Black on Red (BoR) Seramiği ve Mikromorfolojik Özellikleri", *MORS IMMATURA Amanosların*

- Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı (eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – O. Oyman-Girginer – M. C. Fırat - H. Gerçek – M. F. Tufan, Ege Yayınları, İstanbul, 427-448.
- Tuğcu 2020 Tuğcu, İrfan, “Tatarlı Höyük Taş Kapları”, MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı, Eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – O. Oyman-Girginer – M. C. Fırat - H. Gerçek – M. F. Tufan), Ege Yayınları, İstanbul, 481-489.
- Ünal – Girginer 2007 Ünal, A. – Girginer, K. S., Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji, İstanbul.
- van Gessel 1998 van Gessel, B. H. L., Onomasticon of the Hittite Pantheon, Part I, Leiden-New York-Köln.
- Vieyra 1955 Vieyra, M., Hittite Art 2300-750 B.C., London.
- von der Osten 1933 von der Osten, H. H., Gavurkalesi, OIC 14, Chicago.
- von Luschan 1902 von Luschan, F., Ausgrabungen in Sendschirli, vol. 3: Thorsculpturen Königl. Museen zu Berlin, Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen Heft XIII, Berlin.
- von Luschan – Andrea 1943 von Luschan, F. – Andrea, W., Die Kleinfunde von Sendschirli, Ausgrabungen in Sendschirli V, Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen Heft XV, Berlin.
- Watkins 1992 Watkins, C., “Le dragon hittite Illuyanka et le géant grec Typhôeus”, CRAI, 319-330.
- Winter 1981 Winter, I., “Is there a South Syrian Style of Ivory Carving in the Early First Millennium B.C.”, Iraq XLIII, 101-130.
- Woolley 1914 Woolley, S. C. L., Carchemish, I: Introductory, London.
- Woolley 1914-1916 Woolley, S. C. L., “A North Syrian Cemetery of the Persian Period”, LAA 7, 115-129.
- Woolley 1952 Woolley, S. C. L., Carchemish, III: The Excavations in the Inner Town, London.
- Woolley 1955 Woolley, S. C. L., Alalakh: An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949, Report of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London No. XVIII, London.
- Yamada 2000 Yamada, S., The Construction of the Assyrian Empire. A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 B.C.) Relating to His Campaigns to the West, Leiden, Boston, Köln.
- Zaheer v.d. 1991 Zaheer, B. H. – Mahmood, Z. A. – Zoha, S. M. S., “Therapeutic Evaluation of Surma (Kohl) Formulations”, Pakistan Journal of Scientific and Industrial Research 34/9, 335-338.
- <https://collections.lacma.org/node/244539>> (Erişim Tarihi 14.08.2019).
- <http://www.clevelandart.org/art/1914.616>> (Erişim Tarihi 14.08.2019).
- <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3533>> (Erişim Tarihi 14.08.2019).

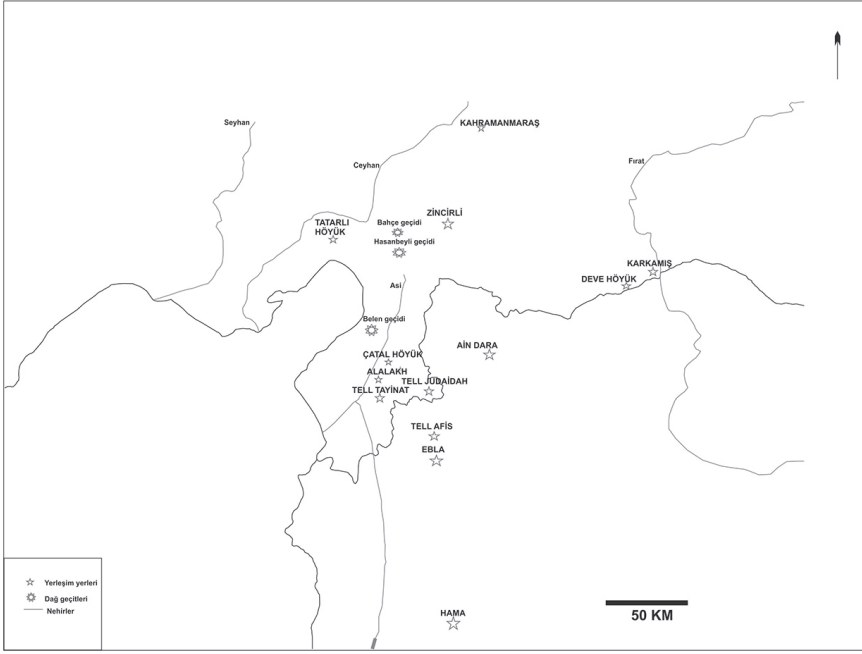

Fig. 1 Tatarlı Höyüğün konumu ve Geç Hitit Dönemi'nde Sürme Kutularının ele geçtiği yerleşimler (Hazırlayan M. Furkan Tufan).

Fig. 2 Tatarlı Höyüğün kuzeyden görünümü (Tatarlı Höyük Kazı Arşivi).

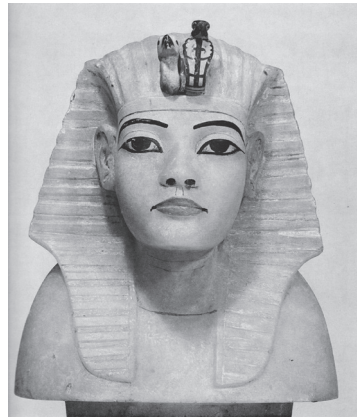

Fig. 3 Sürmenin gözde kullanımı, Firavun Tutankhamun'un Alabaster büstü, Kahire Müzesi (Lange – Hirmer 1968, Lev. XXXVII).

Fig. 4 Tatarlı Höyük Sürme Kutusu
(Tatarlı Höyük Kazı Arşivi).

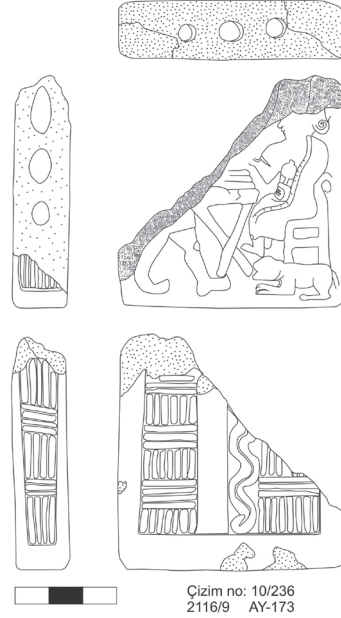

Fig. 5 Tatarlı Höyük Sürme Kutusu
Çizimleri (Tatarlı Höyük Kazı
Arşivi).

Fig. 6 Malatya Arslantepe'den stel (Kulaçoğlu
1992, 129, 203).

Fig. 7 Karkamış KUBABA'sı
(Kulaçoğlu, a.g.e., 131, 203).

Fig. 8 Karkamış Poloslu KUBABA
(Kulaçoğlu, a.g.e., 130, 203).

Fig. 9 Maraş Steli (Orthmann, a.g.e.,
45/1).

Fig. 10 Malatya-Arslantepe orthostatu üzerinde Fırtına Tanrısı'nın Yılanı
Öldürme Sahnesi (Orthmann, a.g.e., 40/e).

MÖ 1. BİNYILDA MAKARA KÜPELER: TANIMLAMA VE TESPİT

Daniş BAYKAN *

ABSTRACT

Ear Spools from 1st Millennium BC: Definition and Identification

We can assert that it has been traditionally difficult in archaeology to identify ear spools and to determine their function. In publications and exhibitions, the functions of ear spools can be reported as reels, bobbins, weight, game stones, jewellery, appliques, buttons, tokens, disks, pedestals, buckles, corks, caps, clothing parts, furniture parts or unidentifiable objects. Additional ascriptions such as lenses, magnifiers and lighters have been proposed due to samples made of transparent mountain crystal. The objective of this study is to eliminate the confusion of functionality of the same object made of different materials from a holistic approach and to support these definitions with the help of various depictions and ethnoarchaeology. In the context of this study, the earring function is taken into consideration for those artefacts shaped roughly the same but made of stones such as mountain crystal, semi-precious stones, marble or of metals such as gold, electron, silver, bronze or of different materials such as terracotta, glass, tiles, bone, ivory, amber and wood. Researchers have sometimes included examples of ear spools in their publications under different names. Spools are known from the 3rd and 2nd Millennium BC used for weaving, usually larger than five inches and made of stone or terracotta. The weaving spools are excluded from this study, which are roughly built, large in size, sometimes included in weaving loom depictions and dated relatively earlier than ear spools. This study will discuss the uses of ear spools during the 2nd Millennium BC briefly and then it will focus in detail on their presence during the first half of the 1st Millennium BC and the area of distribution as well as the diversity of raw materials. Based on the reported examples and depictions of small spools which brought uncertainties about their function and naming, we will present some personal thoughts and assessments for the consideration of the researchers on their use as earrings during the 1st Millennium BC. Ethnoarchaeology, depictions, and data from ancient sources are used in a method that is as holistic as possible. Although a few researchers have referred to “disc” earrings in their descriptions, they have agreed that there is not enough archaeological example to prove any of their descriptions. Therefore, in this study we tried to increase the number of examples including archaeological finds made of different materials. The use of earrings by genders in Mediterranean and Anatolian cultures is also discussed. Possible regional results are questioned based on the distribution of findings and of depictions of ear spools. When we evaluate the ear spools that were made of different materials and

---

* Prof. Dr. Daniş Baykan, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi A Blok, Arkeoloji Bölümü, Güllapoğlu Yerleşkesi, 22030, Merkez / Edirne-TR. E-posta: danisbaykan@trakya.edu.tr. Orcid No: 0000-0003-3194-1439

their depictions, it would be erroneous to oppose their existence until the end of the 6th Century BC or to deny their function as earrings. Therefore, it is proposed that they should be accepted as the most common form of earrings of the first half of 1st Millennium BC considering the information I tried to fit in the scope of this study, as well as the similarities in material and in size between the antic and the contemporary ear spoons. Apart from that, another group of finds with debated function, often identified as astragali, is proposed to entitle as unused and combined pair of ear spoon.

Keywords: Spoon, Earring, Ear Stud, Ear Tunnel, Jewelry, Lydia.

ÖZ

Makara küpelerin gerek adlandırılması gerekse işlevinin belirlenmesi zorluk çekilen bir konudur. Bu küpelerin işlevleri yayınlarda ve sergilemede makara, bobin, ağırlık, oyun taşı, aplik, düğme, jeton, disk, kaide, toka, takı, tıpa, kapak, kıyafet ve mobilya aksamı veya belirsiz nesne olarak geçebilmektedir. Bunlara ilaveten dağ kristalinden örneklere, şeffaflığı nedeniyle, lens, büyüteç, tutuşturucu gibi işlevler de önerilmiştir. Bu çalışmada aynı biçimde ama farklı malzemeden nesnelere verilen işlev karışıklığını, bütüncül bir yaklaşımla ortadan kaldırmak; tanımlamaları betimler ve etnoarkeolojiyle desteklemek amaçlanmıştır. Dağ kristali, mermer ve yarı değerli taşlardan; altın, elektron, gümüş, bronz gibi metallerden veya pişmiş toprak, cam, fayans, kemik, fildişi, amber, ahşap gibi farklı malzemelerden yapılan, kabaca aynı biçimdeki nesnelere bu çalışmada küpe işlevi açısından değerlendirilmiştir. Araştırmacılar yayınlarda bazen farklı adlandırmalarla, makara küpelerin örneklerine yer vermiştir. MÖ 3. ve 2. binyılda, genellikle beş santimden büyük, taştan ve pişmiş topraktan yapılmış dokuma işlevli makaralar bilinmektedir. Kaba yapılı, büyük boyutlu ve bazen de dokuma tezgâhı tasvirlerinde betimlenen, makara küpelerden nispeten erkene tarihlenen dokuma makaraları çalışmanın dışında tutulmuştur. Bu çalışmada makara küpelerin, kısaca ele alınacak MÖ 2. binyıl kullanımından sonra, detaylı olarak MÖ 1. binyılın ilk yarısındaki varlıklarına, dağılımlarına, malzeme çeşitliğine değinilmiştir. Verilen örnekler ve betimler doğrultusunda da gerek işlev, gerekse adlandırma konusunda belirsizliklerin yaşandığı ufak boyutlu makaraların, MÖ 1. binyılda küpe işlevinde kullanılmaları üzerine kişisel düşünce ve saptamalar, araştırmacıların yorumuna sunulmuştur. Mümkün olduğu kadar etnoarkeoloji, betimlemeler ve antik kaynak verileri bütüncül olarak kullanılmıştır. Bazen araştırmacılar “disk” küpe betimlerine değinse de, gerçek küpelerin eksikliğinde hemfikir oldukları için, bu makalede arkeolojik buluntular mümkün olduğunca farklı malzemeden örneklendirilmeye çalışılmıştır. Akdeniz ve Anadolu kültürlerinde küpe kullanımı cinsiyetler açısından da ele alınmıştır. Makara küpelerin buluntularının ve betimlerinin dağılımıyla, olası bölgesel sonuçlar sorgulanmıştır. MÖ 6. yüzyıl sonuna kadar farklı malzemelerle karşımıza çıkan makara küpeleri ve betimlerini birlikte değerlendirdiğimizde, bunlara şüphayle yaklaşmanın veya küpe oluşlarına karşı çıkmanın yanlış olduğu ortadadır. Bu nedenle çalışmanın sınırlarına sığdırmaya çalıştığım verilerin ve günümüzde kullanılan makara küpe çeşitlerine malzeme ve boyutsal benzerliğin görmezden gelinmesine son verilerek makara küpelerin MÖ 1. binyılın ilk yarısının en yaygın küpe biçimi olarak kabul edilmesi teklif edilmiştir. Bunun dışında, genellikle aşık olarak adlandırılan, işlevi tartışmalı, diğer bir buluntu grubunun da kullanılmaması ve bitişik makara küpe çiftleri olması teklifi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Makara, Küpe, Kulak Saplaması, Tünel Küpe, Takı, Lydia.

Giriş

Makara k pelerle, Antik ağ kontekstlerinde buluntu ve betim olarak sıkça karılaşılımasına karşın, araştırmacılar tarafından tespiti ve küpe işlevinin belirlenmesi oldukça sorunludur. Bu çalışmada incelenecek makara küpeler,  n ve arka dairesel yüzleri değişiklik gösteren, dairesel yüzlerden gövde ortasına doğru daralarak makara biçimini oluşturan buluntulardır. Makara küpenin betimi de kulak memesindeki disk biçiminde gösterilmiştir. Makara küpelerin  n ve arka dairesel yüzeyleri tamamen içi boş makaralar olabileceği gibi, özellikle  n dairesel yüzü betimli, i bükey, dış bükey veya farklı malzeme kakmalıları da bulunmaktadır. Farklı malzemelerden çokça arkeolojik buluntuyla örneklendirme yapılacak olmasının nedeni; sınırlı sayıda araştırmacının betimlerdeki “disk” küpelere değinmesine karşın, bu küpenin betimlerinin, arkeolojik buluntu ile kanıtlanmadığı konusunda hemfikir olmalarıdır. Antik ağ k pelerinin etimolojisi ve kullanılan kelime çeşitliliği hakkında araştırmalar yapılmıřtır¹. Küpenin kullanımında cinsiyet farklılıęı² ve tek ya da çift kulakta kullanımı³ üzerine bazı antik kaynaklardan sınırlı bilgiler edinebiliyoruz. Antik Yunancada küpeler için kulakta (* v  ti*) anlamını ifade eden enotion (* v tiov,  v tia*) veya *hermata* (* rματα*)⁴ sözcüğü kullanılmaktaydı.

Taş (dağ kristali, mermer, yarı değerli taşlar), metal (altın, gümüş, bronz), pişmiş toprak, cam, fayans, kemik, fildişi, amber, ahşap gibi malzemelerden yapılan, temelde aynı biçimdeki nesnelere bu çalışmada kişisel düşünce ve saptamalarla M  1. binyılda küpe işlevi açısından arkeolojik buluntu  nekleriyle değerlendirilecektir. Makara küpelerin işlevinde karar birliği bulunmadığından; yayın ve sergilemelerde makara, bobin, ağırlık, oyun taşı, takı, aplik, düğme, jeton, disk, kaide, tıpa, kapak, mobilya aksamları, belirsiz nesne olarak veya dağ kristalinden  neklere, şeffaflığı nedeniyle, lens, büyüteç, tutuşturucu gibi işlevler de önerilmiştir. Bu işlev  nerisi çeşitliliğinin asıl nedeni, araştırmacıların bu nesnelere sadece belli bir grup veya belli bir malzeme seçmeleridir. Örneğin dağ kristali makaralara lens, büyüteç veya tutuşturucu gibi işlevler y klenebilmektedir⁵. Ii boş halka şeklinde tasarlanmış farklı malzemelerden yapılan makaraların amphoriskos, alabastron gibi ufak kapların kaideleri oldukları iddia edilmiřtir⁶. Küpe kullanımı Anadolu ve Mezopotamya’dan M  3. binyıldan,

1 Clarac 1841, 115-121; Kardara 1961, 62-64; Keyser 2016, 139-144; Maxwell-Stuart 1987, 411-415.

2 Ksenophon, Anabasis III. 1. 31.

3 Isidorus Hispalensis, Etymologiarum 19. 31.10: ...ocukların sadece sağ kulağına küpe takması... “*Inaures ab aurium foraminibus nuncupatae, quibus pretiosa grana lapidum dependent. Harum usus in Graecia: puellae utraque aure, pueri tantum modo dextra gerebant*”.

4 Homeros İlyada’da (14. 182-183) parlak, koyu renkli üç değerli taştan oluşan küpeleri (*hermata triglena moroenta*) tanımlar. Modern Yunancadaki küpe *skoulariki* (*şkoulariki*), Roma İmparatorluğu’nda saray koruma görevindeki doğu kökenli *skholarioi* (*şkolarioi*) askeri birliğinden gelir; *skholarioi* (*şkolarioi*) birliğinin dikkat çekici küpeleri için başlangıçta kullanılan *skholarioilerin* küpesi (*skholarikon enotion / şkolarik n  v tiov*) zamanla *skholarikion* (*şkolarikion*) şekline dönüşmüştür, Uzantı 33. Bilecik şeyh Edebalı Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Araştırma Görevlisi Haralambos Nikolayidis’e etimoloji konusunda katkısı için teşekkür ederim.

5 Plantzos 1997, 451-464.

6 Triantafyllidis 2014, 352-353; Weinberg – McClellan 1992, 20-21, fig. 1. Buradaki makalelerin ikisinde de içi boş halka biçimli dağ kristali ve cam makara küpelerin kaide amaçlı kullanımından bahsedilmektedir. Ayrıca benzer altın buluntuların da aynı işlevde olması gerektiği (Weinberg – McClellan 1992) vurgulanır.

Mısır'da MÖ 2. binyıldan itibaren bilinmektedir. Bu çalışmada öncül örneklerle değinilmekle birlikte odaklanılan tarih MÖ 1. binyılın ilk yarısını kapsamaktadır.

Yaptığım araştırmada küpe konusunda en çok dikkatimi çeken, cinsiyetler arasında küpe kullanımına detaylı ve geniş örneklendirmelerle değinilmesine karşın, hem betimlerin hem de arkeolojik buluntuların genelini tam olarak kapsayacak MÖ 1. binyıl küpe tipolojisinin olmamasıdır. Buna karşın bazı araştırmacılar⁷ belli tip ve malzemeden makaraların zaman zaman küpe olduğunu vurgulamıştır. Genel yayın, takı tipolojileri ve güncel kullanımlarında, makara küpelerin, kulak saplaması / zımbası (*ear studs*), kulak tıpası (*ear plug*), kulak makarası (*ear spool*), kulak tüneli / kanalı (*ear tunnel*), kulak kadranı (*ear gauges*), kulak fişeği (*ear flare*) gibi Türkçeleşebilecek adlandırmalarına rastlanmaktadır. Bazı betimlerle bağlantı kurarak, Ephesos Artemision dağ kristali makaralarını küpe olarak teklif eden Brein⁸, birer kemik ve bronz nesnenin de benzer işlevli olabileceğinden bahseder ve bu takı için “kulak saplaması” (*ear studs*), çiftlileri için de “kulak aşığı” (*ear astragali*) adlandırmalarını önerir⁹. Hemelrijk, vazo betimlerinde sık rastladığı bir kulak takısı nedeniyle bir tipoloji yapma gereği duymuştur¹⁰. Hemelrijk tipolojisinde makara küpeleri, kısmen “kulak kapağı” adlı “C grubu” altında görmek mümkündür. Ancak bu tipoloji küpenin takılmasına alışık olduğumuz kulak memesi takıları için değil, kulağın üst kıvrımına takılanların tipolojisidir. Bu nedenle de Hemelrijk, kulak memesindeki disk biçimli betimden çok, kulağın üzerinde asılı, sarkaçlı, püskül benzeri kulak takısıyla ilgilenir. Hemelrijk tipolojisi ve bunun gibi bazı betim¹¹ veya stil¹² araştırmalarında konu doğrudan arkeolojik buluntuyla değil, dönemsel ve bölgesel ilişkiyi belirlemek için betimler üzerinden incelenmiştir. Meriçboyu, Hemelrijk C grubu küpelerini, Lydia bölgesine özgü, iki parçalı farklı küpeler olarak tanımlayıp, sınıflandırmasının dışında tutmuştur¹³. Hemelrijk gibi Meriçboyu da kulak memesindeki küpeden çok kulağın üstündeki parça ile ilgilenmiş ve bunun için Akurgal'ın saç takısı teklifi gibi farklı görüşlerin de olduğunu eklemiştir¹⁴. Takıların ve makara küpeler haricindeki küpelerin, öncül araştırmalarını ve tarihçesini burada ele almak mümkün görülmemektedir. Makara küpeler, antik küpelere özel yayınlarda bile tipolojiler içerisinde ele alınmamıştır¹⁵. MÖ 1. binyıl küpelerini kontekstleriyle inceleyen Castor, ikonografide özellikle de korelerde sık görülen disk, nokta biçimli veya düğme benzeri olarak tanımladığı küpenin ne kadar az arkeolojik buluntusu olduğundan, Anadolu örneklerinden dağ kristalinden, kullanılmamış ve bitişik makara küpe çifti örneklerden ve içerisindeki taneçikler nedeniyle ses çıkartarlardan bahseder¹⁶. Castor'un makara küpeleri kısmen

7 Chacheva 2015, 71-90; Brein 1982, 89-92; Cahill 2001, 8-15.

8 Brein 1982, 89-92.

9 Brein 1982, 92. Bu makalede, “kulak aşığı” (*ear astragali*) adlandırması için “kullanılmamış ve bitişik makara küpe çifti” tabiri kullanılacaktır.

10 Hemelrijk sonradan yayınladığı (Hemelrijk 1984) doktora tez (Hemelrijk 1956) çalışmasında dikkatini çeken buluntulara aynı bir makalede de (Hemelrijk 1963, 28-50) değinmiştir.

11 Zeren-Hasdağlı 2014, 166, dipnot 48.

12 Çevirici 2007, 69-92.

13 Meriçboyu-Akyay 2001, 49-51.

14 Meriçboyu-Akyay 2001, 49, 81, dipnot 19.

15 Ergil 1983; Mascetti – Triossi 1990.

16 Castor 1999, 55-56, fig. 26-28.

tanımladığı doktora tezi verilerini kullanarak kaleme aldığı küpe konulu çalışmasında vardığı sonuç gerçekten şaşırtıcıdır: Sikke, vazo ve korelerde çok sayıdaki disk küpe betimine karşın hiçbir arkeolojik buluntusu olmayan bu tip, sanatçıların yorumu olabilir¹⁷ demektir. Bu yorum, bu çalışmada ele alınan konunun da gerçek problemini göz önüne sermektedir. Higgins, konu edilen küpelere az da olsa değinerek Lindos'un M  7-6. yüzyıl tabakasından bulunan gümüş bir örneğin modern kulak saplamalarının ilk  rneği olduğunu belirtir¹⁸; M  600-330 arasındaki 4. grup küpeler iinde¹⁹ Ialysos mezar buluntularını, Rhodos ve Kıbrıs  rneklelerini verir; makaraların küpe işlevine şüphe ile yaklaşır ve kulak memesinde oluşturacağı değişiklik nedeniyle kullanışsız g rd ğunden kıyafetler için  nerir²⁰.

Yaklaşık Mö 7. yüzyıla tarihlenmiş Ballinesker buluntularındaki benzer makara küpeler, önceleri tam tanımlanamamalarına karşın, güncel kullanımdaki k pelerle yapılan etnoarkeoloji sonucunda kulak makarası olarak tanımlanmiřlardır²¹. Kulak makarası veya kulak tüneli şeklindeki antik küpelerin, etnoarkeoloji yardımıyla kulakta bir takı olarak yorumlanabilmesi son otuz kırk yıl içerisinde gerçekleşmiştir. Bunun nedeni uzak ve bağımsız kapalı kültürlerde makara küpelerin hiç kaybolmamasına karşın, 1980'ler sonrasında yeniden moda olmasıdır. Günümüzde de takılan ve modası devam eden makara küpelerin, tıpkı Antik ağ'da olduğu gibi dağ kristali, yarı değerli taşlar, metal, fildişi  rnekleleri yapılmaktadır (fig²². 6. 21-31). Günümüzde makara küpelerin kullanımda olması bize iki yönden etnoarkeolojik fayda sağlamaktadır. Bunlardan ilki boyut açısından karşılaştırma olanağıdır. Benzer makaraların kontektleri uygun olsa da bazen boyutu ve tasarımları nedeniyle küpe olarak yorumlamamız güçleşmektedir, ancak yeni küpelere bakarsak bize boyut ve şekil açılarından uygun gelmeyen makaraların bile çok rahatlıkla küpe olarak kullanılmış olabilecekleri anlaşılmaktadır (fig. 6. 7-18). İkinci etnoarkeoloji katkısı, küpelerin takılma aşamaları ve kulak deliği büyüklüklerinin karşılaştırmalarıdır. Makara küpenin, kulak memesinden geçen geniş kısmının oluşturacağı düşünülen bozulma, Antik ağ'da bu tipte küpe kullanımının akla yatkın gelmemesine dayanak gösterilmiştir. Günümüz modasında ve bazı geleneksel kültürlerde makara küpelerin kulak memesinde yarattığı şekil değişiklikleri, estetik bir bozulmanın aksine büyük övünç kaynağı olarak görülmektedir. Büyük çaplı makara küpelerin takılabileceği kulak deliği ilk anda oluşamadığından, genişleyen çaplarda tasarlanan makara küpeler belli s relerde takılarak ve giderek çapı büyütülerek kulak memesindeki delik genişletilmektedir. Dolayısıyla büyük bir makara küpe takabilmek buna cesaret etmek, zaman ayırmak ve başarabilmekle ilişkilidir. Günümüz makara k pelerinin de aynı malzeme ve biçimde farklı çaplarda tasarlanmasının (fig. 6. 19-21, 25-30) nedeni de belli zaman ve orantıda kulak memesindeki delik çapını genişletmektir. Hatta küpe

17 Castor 2008, 5-6, fig. 3-4.

18 Higgins 1980, 108.

19 Higgins 1980, 124-126.

20 Higgins 1980, 125.

21 Cahill 2001, 8-15.

22 Bu çalışmanın tüm görsellerini çizen, işleyen ve yeniden düzenleyerek figür tasarımını gerçekleştiren sevgili eşim koruma onarım uzmanı Öğr. Gör. Ceren Baykan'a verdiği emek ve destek için büyük bir teşekkür ve minnet boruyum.

deliğinin büyütülme sürecini hızlandırmak için günümüzde kullanılan “kulak ağırlığı” olarak tanımlanan takılarla aynı işlevde antik örneklerin kullanılmış olduğunu da düşünmeliyiz.

Makara Küpe Buluntuları

MÖ 1. binyılın öncesinde, genellikle beş santimden büyük taştan ve pişmiş topraktan dokuma işlevli makaralar bilinmektedir. Kaba yapılı, büyük boyutlu ve bazen de dokuma tezgâhı tasvirlerinde betimlenen, makara küpelerden nispeten erkene tarihlenen dokuma makaraları çalışmanın dışında tutulmuştur²³. Bu çalışmada konu edilen makara küpeler, yayınlardaki adlandırmalarına göre değil, görseli veya tanımına dayanan kendi fikrime göre değerlendirilmiştir. Burada değerlendireceklerimin büyük kısmı farklı adlandırmalarla yayımlananlardan derlenmiştir. Hitit İmparatorluk dönemi betimlerinde makara küpe görülmesine (fig. 3. 6-9) karşın, arkeolojik buluntularda küpe olarak adlandırılmış bir buluntuya rastlamadım. Ancak bu eksikliğin, aşağıda ele alınacak MÖ 1. binyıl örneklerinde de görüleceği gibi kazı ve müze malzemelelerinin dikkatli incelenmesi sonrasında giderileceğini düşünüyorum. Hitit İmparatorluk dönemi betimlerinde değineceğimiz oturan tanrıçanın (fig. 3. 9) kulağındaki küpenin benzeri olabilecek bir makara küpeyi burada örnek teşkil etmesi açısından verebilirim: heykelcikle aynı koleksiyonda yer alan, MÖ 14-13. yüzyıla tarihlenen, altından bir nesne²⁴ (fig. 1. 1), malzeme, biçim ve boyut açısından süs gereci olarak sınıflandırılmıştır²⁵. Hitit İmparatorluk dönemi için teklif ettiğim bu küpenin (fig. 1. 1), günümüzde kullanılan yeni örneklerle (fig. 6. 19) yakın benzerliği de söz konusudur.

23 Girit (Trapeza mağarası, Arkhanes), İmbros (Yeni Bademli), Keos, Khios, Kiklad (Kastri, Glypha, Akrotiri, Pyrgos, Khalandriani), Lemnos (Poliochni) ve Lesbos (Thermi) adaları ile Anadolu’da Kusura ve Troia’dan MÖ 2700 sonrasında tarihlenen taş makaralar bilinmektedir (Hüryılmaz 2007, 33-47). İşlevleri için büyüklere havaneli ve dokuma ağırlığı, küçüklere terazi ağırlığı önerilmiştir. Makaraların 100 g üzerindeki dikey tezgâhlara; daha hafifleri yatay tezgâhlara uygun görülmektedir (Erdem 2016, 71,75). Beş santimden küçük ve 30 g altındaki makaraların yatay tezgâhta dahi kullanılması bence çok mümkün değildir. Bazı deneysel uygulamalarda da 50 g altındaki ağırlıklar ilave ağırlık veya bant dokuma aracı olabileceği belirtilirken deneysel uygulama dışında tutulmuş; uygulamada 100 g civarındakiler küçük, 270 g civarındakiler büyük makara olarak adlandırılmış; büyüklerinin daha iyi sonuç verdiği kanıtlanmıştır (Mårtensson – Nosch – Andersson-Strand 2009, 373-398). Bazen çok küçük makaralar ağırlık olarak belirtilmekle birlikte, kesin olmadığı vurgulanmaktadır (Rahmstorf v.d. 2015, 273). Yeşilova gibi erken ve tekil örnekler (Erdem 2016, 76, dn 34) haricinde pişmiş toprak makara dokuma ağırlıklarına Bağlararası (MÖ 1640-1600) (Tütüncüler 2005, 224, 232, 244; kat. 161, 186, 232), Çine-Tepecik Höyük (Günel 2015, 289; Günel 2017: 243, fig. 8), Dede Mezarı (Üyümez v.d. 2010, 188), Liman Tepe, Smyrna, (Erdem 2016, 69-77), Kınık (Kastamonu) (Çınaroğlu – Genç 2004, 358, çizim 10) ve Troia’da (MÖ 1300-1190) (Tütüncüler 2005, 303, kat. 488) rastlanmıştır. Gerek dokumayla ilişkili büyük pişmiş toprak makaralar, gerekse daha küçükleri Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı arasındaki geçişte belirleyici nesnelere dendir. Sayılanlara, Alacahöyük (Çınaroğlu – Çelik 2009, 96), Bademgediği / Puranda (MÖ 1190-1170) (Meriç – Öz 2014, fig. 9), MÖ 10. yüzyıla tarihlenen Klazomenai (Bakır v.d. 2001, 31; Aytacılar 2004, 17-41), Tarsus (MÖ 12-11. yüzyıl), Tayinat, Oluz (MÖ 11-10. yüzyıl) (Dönmez – Yurtsever-Beyazıt 2016, 288), Alishar (pişmiş toprak: von der Osten 1937, 450, e1786, fig. 509; taş: von der Osten 1937, 432 (e581, e601, e727, e2155, e2166), fig. 487) ve Tille’den (Summers 1993, 131, 148, fig. 57-7) olanlar da ilave edilmelidir. Tille’nin dendrokronolojik verilere göre MÖ 1170 ile 1090 arasında tarihlenen yangın tabakasından in situ ele geçen iki örnek ve Bronz Çağ sonuna tarihlenen yangın öncesi 9. tabakaya ait küçük bir pişmiş toprak makara (Summers 1993, 131, 148, fig. 57-7) kontekstleri açısından önemlidir.

24 Uzantı 1.

25 Muscarella 1992, 55.

MÖ 1295-1070 yıllarına tarihlenmiş Kahire Al-Lišt nekropolünde ele geçen kireçtaşı²⁶ (fig. 1. 2), pişmiş toprak²⁷ (fig. 1. 3) ve ahşap²⁸ (fig. 1. 4) makaralar boyutları, sayıları ve mezar içerisinde bulunmaları nedeniyle bence makara k pelerdir²⁹. İsrail Tel Mikne Ekron yerleşiminde MÖ 1069-945 arasına ait bir tabakada fayanstan, bir yüzü bitkisel bezemeli, yayınında kulak tıpası “*ear plug / (earring)*” tabiri kullanılan makara küpe bulunmuştur³⁰. Araştırmacılar tarafından işlevi henüz tam kesinleştirilemediğinden, değerli metallere yapılanların dışında makara küpelerin, çoğunlukla yayımlanmadığı anlaşılmaktadır. Lydia ve İonia bölgeleri ile yakın çevresinde makara küpe buluntularındaki artış gözle görülür şekildedir.

Ephesos Artemision makara küpelerin yayımlanmış en çok örneğine rastlanılan yerdir (fig. 1. 5-30). Görünürdeki bu yoğunluğun, makara küpelerin Ephesos Artemision’da çokça olmasından mı yoksa daha çok yayımlanmasından mı kaynaklandığı ancak ileriki araştırmalarda anlaşılacaktır. Yayınlarda bu küpelerin işlevleri tartışılmış³¹, bazen takı, nadiren küpe kapsamında değerlendirilmişler ama genel olarak belirsiz işlevli nesnelere olarak sınıflandırılmışlardır. Yayınlardan tespit edebildiğim Ephesos Artemision buluntusu makara küpe sayısı 265 bronz³² (fig. 1. 6, 1. 19-24), 20 elektron³³ (fig. 1. 25-30), 6 fildişi³⁴ (fig. 1. 5), 6 dağ kristali³⁵ (fig. 1. 10-13), 2 nefes³⁶ (fig. 1. 8-9), 1 gümüş³⁷ (fig. 1. 7) olmak üzere üç yüzün üzerindedir (fig. 1. 5-30). Makara küpelerin, Tilki Tepe Tümülüsü’nde bir lahitten³⁸ (fig. 1. 32), Toptepe Tümülüsü’nden³⁹ (fig. 1. 33a-b), Bintepe alanında bir t m l sten⁴⁰, Sardeis

26 Uzantı 2.

27 Uzantı 3.

28 Uzantı 4.

29 MÖ 14. yüzyıl sonlarında benzer küpelerin Mısır’da kullanıldığını göstermesi açısından Tutankhamun mezarında bulunan mask ve lahitteki kulak betimleri önemlidir. Tutankhamun’un 18 yaşımda öldüğü düşünüldüğünde bir soylu olarak makara küpe taktığı, ancak yaşından dolayı henüz küpe deliklerinin yeteri kadar büyük olmaması gerçeğe uygundur. Kulak deliğinin büyüklüğünden normal bir halka küpe için yapılmadığı bellidir. Bk. Uzantı 5.

30 Dothan 1989, 11, fig. 1. 9.

31 Genellikle işlevi net değildir denilmiş, montajda kullanılacak parçalar olabileceğinden bahsedilmiştir. Brein (1982, 89-92), bazı betimlerle bağlantı kurarak Ephesos Artemision buluntusu dağ kristali olanlar başta olmak üzere makaraların bir kısmını küpe olarak teklif etmiştir. Makalesinde Ephesos Artemision buluntusu bir kemik ve bir bronz nesnenin de benzer işlevli olabileceğinden bahseder. Makalesinin sonunda tanımladığı tip küpeler için “kulak saplaması” (ear studs) kelimesini kullanılmamış ve bitişik makara küpe çiftleri için de “kulak aşığı” adlandırmasını teklif eder (Brein 1982, 92). Halka şeklindeki bronz örnek için gördüklerinden bahsederken içlerinde karbon kalıntısı görüldüğünden ve korozyon izlerinden tahta dolu olabileceğinden bahsetmiştir (Brein 1982, 91-92).

32 Klebinder-Gauss 2007, 91-92, kat. 674-709, lev. 43 674-709: Burada 78 tam, 158 parça halindeki bronz buluntunun Bammers; 29 adet bronz buluntunun ise Hogarth çalışmalarından geldiği söylenmektedir.

33 Klebinder-Gauss 2007, 219-220, kat. D 36-52, lev. 104.

34 Brein 1982, lev. XXIII h; Klebinder-Gauss 2007, 91.

35 5 adet: Seipel 2008, 272-273, kat. 192-196; ek 1 adet: BM 1907, 1201. 472, Uzantı 6.

36 Seipel 2008, 273, kat. 197-198.

37 P lz 2009, 309, kat. 414, renkli lev. 24. 414.

38 Roosevelt 2009, 239, fig. C. 19.

39 İçerisinde ufak parçacıklı iki çift altın makara küpe için törensel (Sevin – Arslan-Sevin 2018, 34-35, fig. 21) veya ıngırak (Baughan 2010, 293, 537 kat. 174) işlevleri önerilmiştir.

40 Brein 1982, 91, dipnot 28: 1 çift Manisa Arkeoloji Müzesi’nde olarak belirtilmiştir.

Nekropolünden⁴¹ ve 123 numaralı mezardan⁴² (fig. 1. 34), ölü gömme gelenekleriyle ilişkili hediyeler arasındaki örneklerine rastlanmaktadır⁴³. Bunlar haricinde Ainos⁴⁴ (fig. 1. 37-38), Antandros⁴⁵ (fig. 1. 35), Halikarnassos⁴⁶, İasos⁴⁷, Klazomenai⁴⁸, Latmos Herakleia⁴⁹ (fig. 1. 36); adalardan Paros'tan⁵⁰; Kıbrıs / Marion'dan⁵¹; Samos⁵² ve Thasos'tan⁵³, Rhodos⁵⁴ / Lindos⁵⁵, Kamiros⁵⁶ ve Ialysos'tan⁵⁷ çoğu mezar buluntusu örnekler saptanabilmektedir. Tespit edebildiğim uzak örnekler arasında da Bulgaristan'dan Apollonia Pontika⁵⁸ ve Odessos⁵⁹; kıta Yunanistan'dan Brauron⁶⁰, Eretria⁶¹ ve Ypati⁶² ile İspanya'dan Ampurias⁶³ gösterilebilir.

Hakkında farklı işlev önerileriyle genellikle aşık adıyla anılan⁶⁴, bence kullanılmamış ve bitişik makara küpe çiftleri olan buluntuların da burada ele alınması gerekmektedir. Bitişik olması nedeniyle henüz hiç kullanılmamış bu makara küpe çiftlerinin altın, elektron, gümüş, bronz, fildişi, dağ kristali gibi farklı malzemelerden örnekleri vardır. Tıpkı makara küpelerin yoğunluğu gibi kullanılmamış ve bitişik makara küpe

41 Butler 1922, 85, fig. III. 83: Nekropol tepesi kazılarında 1911'de bulunan altın buluntuların fotoğrafları arasında 1 adet.

42 İçerisinde ufak parçacıklı örneklerden: Baughan 2010, 293, 301, 508, fig. 29, kat. 135.

43 Bu buluntuların çok yakın bir benzeri Britanya Müzesi'nde bulunmaktadır (fig. 1. 31), Uzantı 19.

44 1 çift dağ kristali, 1 kemik, Başaran – Kurap 2013, 376-377, fig. 7 ve kapak “özellikle mavi camdan Doğu Akdeniz’de üretildikleri anlaşılan ortası boğumlu, uçları iç bükey biçiminde yapılmış düğmeler” Başaran – Kurap 2013, 383. Yine Ainos'dan bir diğer dağ kristali makara küpe de çift olarak E08-ST1-M6 numaralı lahitte bulunmuştur (Kurap 2009, 32, fig. 22).

45 Polat – Polat 2007, 4, fig. 18. 133 numaralı olarak belirlenen mezar kontekstinden ele geçen bir çift makara küpe, yayında “kemik süs objesi” şeklinde tanımlanmıştır.

46 Özet 1994, 88-96; Sın 2007, 138-141.

47 Brein 1982, 91.

48 Hürmüzlü 2003, 466, fig. 11, 45, lev. 86: MÖ 7. yüzyıl son çeyreğine tarihlenen 42, 192 ve 208 numaralı kremasyon mezar hediyeleri arasında rastlanan “mantar biçimli oyun taşı” olarak tanımlanan, işlevi belirsiz pişmiş toprak nesnelere Khios'tan bir mezar kontekstinden bulunan çiftle karşılaştırılmış, bunların da Boardman tarafından işlevinin bilinemediği vurgulanmıştır.

49 Brein 1982, 89, XXIII d, çap 3,97 cm, yükseklik 1,18 cm.

50 Brein 1982, 89.

51 Brein 1982, 91.

52 Dağ kristali bir örnek için Boehlau 1898, 161, lev. XV. 16; Samos Arkeoloji Müzesi'nde biri çift olmak üzere dört farklı vitrinde dağ kristalinden mezar buluntusu makara küpe örnekleri sergilenmektedir. Sadece birinin kontekstinde alabastron olmasına karşın, hepsinin etiketlerinde alabastron kaidesi olduğu yazılmıştır. Kurşun bir örnek için Boehlau 1898, 162, lev. XV. 2 ve bir olasılıkla bronz (cinsi belirtilmemiş) örnek için Boehlau 1898, lev. XV. 14.

53 Aktaran Weinberg – McClellan 1992, 94.

54 Williams – Ogden 1994, 89.

55 Higgins 1980: 108, 125.

56 Fikellura 254 numaralı mezar buluntusu dağ kristali bir çift makara küpe için Uzantı 21 (Uzantıda kap kaidesi olarak tanımlanmıştır); yine Kamiros'ta mezar buluntusu mermer bir pyksis içerisinden bir altın örnek için Uzantı 22.

57 Weinberg – McClellan 1992, 94; Higgins 1980, 125; Brein 1982, 91.

58 Tamamı mezardan çoğu çift 12 adet: Chacheva 2015, 71-90.

59 Galata Tümülüs 2: Chacheva 2015, 81, fig. 7.

60 Brein 1982, 91.

61 Higgins 1980, 125; MÖ 5. yüzyıla tarihlenen ve makara küpeleri taklit eden, daha küçük kulak deliği için tasarlanan örneklerden.

62 Weinberg – McClellan 1992, 94 kat. 37-38.

63 Almagro 1953, 79, fig. 40. 7.

64 Meriçboyyu-Akyay 2001, 78; Akurgal (M) 1999, 52-53; Brein 1982, 90; Klebinder-Gauss 2007, 248-249.

 iftlerinin de en çok görüldüğü yeri Ephesos Artemision'dur (6 bronz⁶⁵, 5 fildiŐi⁶⁶, 2 dağ kristali⁶⁷). Şu anki bilgilerimizle, Ephesos Artemision⁶⁸ (fig. 2. 1-9, 17), Smyrna⁶⁹ (fig. 2. 15-16) ve Lydia t m l sleri⁷⁰ (fig. 2. 10-14) haricinde örneğine rastlanmamıştır. Meriçboyu bunların Lydia dışında görülmeyen gerdanlık veya sa  s s  olabileceğini; belki çiftli iğnelere takılarak, belki de arasındaki boşluktan sa  tutamı geçirilerek farklı sa  modelleri oluŐturulabileceđini vurgular⁷¹. Kontekstini bildiğimiz buluntu yeri belli, kullanılmamış ve bitişik makara küpe çiftlerine dayanarak mezar hediyesi veya kutsal alan adağı olarak kullanıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ephesos Artemision buluntuları ve ardından Lydia tümülüs buluntuları bunların bölgesel sınırını çizmesi açısından önemlidir. Smyrna'da bir sanduka mezarda bulunan iki altın kullanılmamış ve bitişik makara küpe  ifti⁷², daha önceden sadece büyük kutsal alan sunularından ve tümülüs mezar hediyelerinden bildiğimiz buluntuların, sıradan bir lahit mezarın da içeriğinde olabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

Makara Küpe Betimleri

Makalede ele alınan makara küpelerin küpe işlevi dışındaki sınırlı ve bölgesel bir kullanımına en baŐtan değinilmesinde fayda vardır. Halka biçimli içi boş makara küpelere benzeyen bu grup, Tiryns "avcılık freski"⁷³ (fig. 3. 1), Mykenae "erkekler megaronu" freski⁷⁴ (fig. 3. 2), Knossos'tan bir m h r⁷⁵ (fig. 3. 3) ve Linear B logogramlarında⁷⁶ (fig. 3. 4-5) atların yelelerine ge irilmıŐ Şekildedir. At betimlerinin yelelerindeki makaralara Miken coğrafyası dışında rastlanmamıştır. Yelelerdeki bu betimleri, bence bu küpeleri takanlara karşı kazanılan bir zafer göstergesi olarak da yorumlayabiliriz.

Erkeklerin küpe takmasıyla ilişkili bilgi veren tüm araştırmacılar, erkeklerde küpe takma alışkanlığının doğu geleneği olduğunda hemfikirdir⁷⁷. Her ne kadar "doğu" kelimesi araştırmacılar arasında her zaman aynı coğrafyayı temsil etmese de bazen Mezopotamya, genellikle Anadolu'nun tamamı, bazen de Lydia ve Phrygia bölgeleri kastedilmektedir. M  1. binyılın ilk yarısında erkeklerde küpenin Doğu Akdeniz, özellikle de Anadolu ve Kıbrıs geleneği olduğu genel kanıdır. Anadolu'da erkeklerin küpe takma geleneği hakkında M  3. binyıl için  kiztepe  l  hediyelerinden⁷⁸; Hititler için betimlerden (fig. 3. 6-9); Lydia için antik kaynaklardan⁷⁹ veri elde edilebilmektedir.

65 Klebinder-Gauss 2007, 185-186, kat. 939-944, lev. 93 941-942.

66 Seipel 2008, 148-149, kat. 157-159; Klebinder-Gauss 2007, 248-249, kat. 157-159; Brein 1982, lev. XXIII f-g; Britanya Müzesi 1907, 1201. 431, Uzantı 7.

67 Seipel 2008, 272, kat. 192-193; Uzantı 20.

68 Brein 1982, lev. XXIII f-g; Klebinder-Gauss 2007, 185-186, 248-249, kat. 157-159, 939-944, lev. 93 941-942; Seipel 2008, 148-149, 272, kat. 157-159, 192-193; Uzantı 7, 20.

69 Akurgal (M) 1999, 51-69.

70 Sevin – Arslan-Sevin 2018, 94, fig. 90; T re 2009, fig. 201; Uçankuş 2002, 519.

71 Meriçboyu-Akyay 2001, 74-75.

72 Akurgal (M) 1999, 52-53.

73 Evans 1935, 829. M  13-12. yüzyıl.

74 Evans 1935, 829. M  13. yüzyıl.

75 Palmer 1965, fig. 22. M  13-11. yüzyıl.

76 Weilhartner 2014, LXXXV g1, g2. M  13-12. yüzyıl.

77 Carol-Kurtz – Boardman 1986, 61-62.

78 Bilgi 2004, 25-50.

79 Ksenophon, Anabasis III. 1. 31.

MÖ 7-4. yüzyıllarda Kıbrıs⁸⁰ merkezli Doğu Akdeniz erkeklerinin küpe kullanımını üzerine de çalışmalar yapılmıştır⁸¹. Hitit yazılı belgelerinde “*ıstamahura ve HUB. BI*” olarak adlandırılan küpelerin kadınlar ve erkekler tarafından kullandığı anlaşılmaktadır⁸². İnandık⁸³ ve Bitik⁸⁴ vazoları, gümüş bir rython⁸⁵ ve çok sayıda kabartma üzerinde erkeklerin halka küpe taktığı görülmektedir. Makara küpelerin erkeklerdeki betimlerine Boğazköy Kayalıboğaz mevkiinde bulunan bir heykelcikte⁸⁶ (fig. 3. 6), Lazkiye⁸⁷ (fig. 3. 7) ve Boğazköy⁸⁸ heykelciklerinde ve Britanya Müzesi heykelciğinde⁸⁹ (fig. 3. 8); kadınlardaki betimine ise oturan tanrıça heykelciğinde⁹⁰ (fig. 3. 9) rastlanmaktadır. Hitit İmparatorluğu sonrası Güney Doğu Anadolu Merkezi Krallıkları coğrafyasında MÖ 8. yüzyıla tarihlenen Karatepe ortostatları üzerinde⁹¹ de makara küpe betimlerini görmek mümkündür (fig. 3. 10).

Ksenophon erkeklerin küpe takma alışkanlığında Lydialı erkeklere atıfta bulunur⁹². MS 1-2. yüzyılda yaşamış Prusalı Dion Krystostomos⁹³, kadınlar arasında çok

80 MÖ 1. binyılın ilk yarısına ait Akdeniz havzasında farklı merkezlerde bulunan kireçtaşı heykel ve heykelciklerin geneli için Kıbrıs üretimi olduğuna dair bir ön görüşü bulunmaktadır. Araştırmacıların bu ön görüşüyle derinlemesine kabulünün dayanağı ise Kıbrıs genelindeki bazı merkezlerden bu çeşit üretimlerin örneklerinin bulunmuş olmasıdır. Özellikle konumuzu yakından ilgilendiren küpeyle betimlenmiş kireçtaşı heykeller buluntu yeri fark etmeksizin “Kıbrıs tipi”, “Kıbrıs üretimi” olarak adlandırılmaktadır. Yakın zamanda, Batı Anadolu’da Datça Emecik’te bulunan kireçtaşı heykel ve heykelcikler üzerinde bazı içerik belirleme analizleri ile ince kesit analiz ve taramaları yapılmıştır (Ataman – Aydın – Muskara 2017, 77). Bu konudaki tez araştırması gerek arkeometri araştırmalarının sonuçlarıyla gerekse bölgede yapılan taş ocağı araştırmasıyla Emecik buluntusu çoğu kireçtaşı heykelciğin yerel üretim olması gerektiğini ortaya koymaktadır (Muskara 2013). Aslında dikkatli bir incelemeyle, Kıbrıs menşeli kireçtaşı heykel ve heykelciklerde karşılaştığımız küpeler ile burada konu edilen küpelerin farklı olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Makara küpelerin kireçtaşı heykel ve heykelciklerde betimlenenlerinin ya Kıbrıs dışındaki arkeolojik kazılarda bulunduğu ya da özel müze ve koleksiyonlara çıkış yeri bilinmeksizin “Kıbrıs tipi” açıklamasıyla kaydedilmesi dikkat çekicidir. Bir özel koleksiyon, diğeri müzeye satın alma çıkış yeri belirsiz iki kireçtaşı heykelde betimlenen küpeler için Hermary – Markou 2003, 233, fig.21 ve 234, fig. 23. Kıbrıs’ta bulunan küpeli heykellere bakıldığında makara küpelerin kullanılmadığı, çoğunda tekli veya çiftli halka, spiral, sandal tip veya sarkaçlı küpelerin yaygın olduğu açıktır, örneğin: Hermary – Markou 2003, fig. 1-16.

81 Hermary – Markou 2003, 211-236.

82 Alp 1948, 301-319; Baltacıoğlu 2003, 59-131; Hoffner 1966, 377-402; Koşak 1978, 99-123; Maxwell-Hyslop 1980, 85-90. Makalenin ortaya çıkış sürecinde özellikle MÖ 2-1. binyıl için değerli fikir ve görüşlerini benimle paylaşan, sorularımı cevapsız bırakmayan Sayın Prof. Dr. Belkis Dinçol ve Doç. Dr. Hasan Peker’e teşekkürlerimi sunarım.

83 Akurgal 1995, fig. 26a-b; Darga 1992, 56-60, fig. 39-42.

84 Darga 1992, 55, fig. 37-38; Akurgal 1995, fig. 25, lev. 30-31.

85 Akurgal 1995, fig. 28.

86 Bingöl 1999, 135, kat. 145; Akurgal 1995, fig. 25, lev. 70c-d; Darga 1992, 99, fig. 98; Uzunoğlu 1983, 232, A. 616; Kulakçıoğlu 1992, 119, fig. 138.

87 Akurgal 1995, lev. 72-73a; Martin, 2007, lev. 12; Darga 1992, 101, fig. 102.

88 Martin, 2007, lev. 1; Akurgal 1995, fig. 25, lev. 73b; Darga 1992, 101, fig. 101.

89 Akurgal 1995, lev. 70a-b; Darga 1992, 104, fig. 105.

90 Darga 1992, 103, fig. 103; Akurgal 1995, fig. 25, lev. 79.

91 Darga 1992, 339, fig. 329.

92 Ksenophon, Anabasis III. 1. 31: “*Ἐντεῖθεν ὑπολαβὼν Ἀγασίας Στυμφάλιος εἶπεν· Ἀλλὰ τοῦτο γε οὔτε τῆς Βοιωτίας προσήκει οὐδὲν οὔτε τῆς Ἑλλάδος παντάσῃν, ἐπεὶ ἐγὼ αὐτὸν εἶδον ὡσπερ Λυδὸν ἀμφοτέρα τὰ ὅτα τετραπημένον.*”

93 Dion Krystostomos 32. 3: “*{άν} ἄνδρες ἀγαθοὶ γίνονται καὶ σωτήρες τῶν πόλεων. ἐκεῖνοι μὲν οὖν κακῶς ἐχρήσαντο τοῖς ὡσὶ τῶν παιδῶν, ὑμεῖς δὲ τοῖς αὐτῶν κάκιον. δήμιον γάρ ἐστιν ἀκοῆ τὸ θεάτρον· εἰς τοῦτο δὲ καλὸν μὲν ἢ τίμιον οὐδὲν ὑμῖν ἢ σπανίως ποτὲ εἰσέρχεται· κρουμάτων δὲ αἰεὶ μεστόν ἐστι καὶ θορύβου καὶ βωμολοχίας καὶ σκωμιμάτων οὐδὲν εὐοικότερον χρυσῶ. διὰ τοῦτο οὖν ὄρθῶς ἐφην ἄπορην ὑμᾶς σπουδῆς. οὔτε γὰρ αὐτοὶ σπουδαῖοι ἐστε οὔτε οἱ ὑμέτεροι συνήθεις καὶ πολλὰκίς εἰς ὑμᾶς εἰσιόντες,*

olağan küpe takma geleneğinin Phrygia ve Lydialı geçen erkeklerde de gelenek olduğundan bahseder. Ksanthos'ta bulunmuş MÖ 6. yüzyıla tarihlenen bir kabartmadaki⁹⁴ tüm erkek müzisyen ve güreşçiler, kulaklarına farklı bir malzeme ilavesiyle küpeli betimlenmişlerdir. Bu çalışmada ele alınan makara küpelerin erkeklerde betimlenen örneklerine D ver⁹⁵ (fig. 3. 11), Larissa⁹⁶ (fig. 3. 12) ve Sardeis⁹⁷ (fig. 3. 13) buluntusu pişmiş toprak mimari levhalarda; Tatarlı T m l s ⁹⁸ ahşap yüzey boyamalarda (fig. 3. 14-15); Myrina⁹⁹ (fig. 3. 16) ve Pitane¹⁰⁰ (fig. 3. 17) amphoralarında; Naukratis¹⁰¹ (fig. 3. 18) ve Smyrna¹⁰² buluntusu (fig. 3. 19) vazo resimlerinde rastlanmaktadır. Makara küpeleri, büyük boyutlu erkek heykellerinde de görebilmek mümkündür. MÖ 7. yüzyıl sonu ile MÖ 6. yüzyıl başına tarihlenen Dipylon¹⁰³ (fig. 3. 20), Sounion¹⁰⁴ (fig. 3. 21), Keramaikos¹⁰⁵ (fig. 3. 22) ve New York¹⁰⁶ (fig. 3. 23) kourosları ile Atina'dan bir moskophoros¹⁰⁷ (fig. 3. 24) heykellerinin kulak kısımlarına dikkatle bakıldığında, kulak memesinde bariz bir dairesellik fark edilmektedir. Araştırmacılar, rölyef, kazıma ve boyayla¹⁰⁸ belirtilen kouros küpelerini ya yorumuz durum tespitlerinde anar ya da erkek ve küpe ilişkisine değinmemek için görmezden gelir¹⁰⁹. Lydia ve Etrüsk kültürleri arasındaki paralelliği, gerek konu edilen küpelerin kullanıldığını kanıtlayan betimler, gerekse Etrüsk erkeklerinin de küpe kullanması göstermektedir. Bazı araştırmacılar Lydia sanatında görülen kimi unsurların Etrüsk sanatında MÖ 6. yüzyıl ve sonrasında artmasını Perslerin Sardeis'i alışı ve ardından yaşanan göç hareketliliği ile aıklamaktadır¹¹⁰. Chusi nekropol nden oturan erkek şeklinde kireçtaşı urnenin kapaėında¹¹¹ (fig. 3. 25), Sicilya Agrigentum'dan bir b stte¹¹² (fig. 3. 26) ve bazı pişmiş toprak mimari elemanlarda¹¹³ (fig. 3. 27-29) bu küpeler betimlenmiştir.

Anadolu ikonografisinde, Aktepe T m l s ¹¹⁴ (fig. 4. 1) ve Gordion¹¹⁵ freskleri,

μῦμοί τ' ὀρχησταί τε χοροῖσι πῆλιν ἄριστοι, ἵππων τ' ὠκυπόδων ἐπιβήτορες, οἳ τε τάχιστα ἤγειραν μέγα νεῖκος ἀπαιδεύτοισι θεαταῖς, νηπιάχοις, ζῆνὸν δὲ κακὸν πολέεσσι φέρουσιν."

94 İstanbul Arkeoloji Müzeleri (IAM 5237) koleksiyonundaki kabartma için Asgari 1983, 54-55, B. 138.

95 Asgari 1983, 52, B. 131.

96  nc  2013, 259, lev. 1;  nc  2018, 193.

97 Ateşlier 2010, 452.

98 Summerer 2010, 135, fig. 7, kapak.

99 Kahya 2017, fig. 11.

100 Kahya 2017, fig. 12.

101 Uzantı 8.

102 Akurgal 1993, lev. 59a.

103 Hermary – Markou 2003, 232, fig.17; Boardman 2001, fig. 62.

104 Boardman 2001, fig. 64.

105 Uzantı 32.

106 Boardman 2001, fig. 63.

107 Atina akropol nde bulunarak 624 numarayla kayda giren bu heykel kendisine ait kaide yazıtından anlaşıldığı  zere "Palos'un oğlu Rhombos" a aittir. Yaklaşık MÖ 560. Boardman 2001, fig. 112 ve i kapak.

108 Carol-Kurtz – Boardman 1986, 62-63.

109 Carol-Kurtz – Boardman 1986, 63, dipnot 129.

110 Hemelrijk 1984, 193.

111 Uzantı 18.

112 Hamdorf 1996, 68, fig. 82.

113 Pasquier 1998, 60; Uzantı 23-24; Etrüsk ve Lydia pişmiş toprak mimari elemanlarında büyük paralellikler mevcuttur: bunlara makara küpe betimli Larissa'dan bir akroter için bk.  nc  2018, 190.

114 Bingöl 1999, 220, fig. 11.

115 Bingöl 1999, 44, fig. 4.

Klazomenai vazo resimleri¹¹⁶ (fig. 4. 2-6) ve taş aryballosu¹¹⁷ (fig. 4. 7), Dorylaion steli¹¹⁸ (fig. 4. 8), Polyksene lahdi¹¹⁹, Kyzikos Sireni¹²⁰ (fig. 4. 9), Khalkedon¹²¹ (fig. 4. 10-11), Kırkağaç¹²² ve Miletos¹²³ (fig. 4. 12-13) koreleri disk şeklinde betimlenmiş makara küpelerin görüldüğü örneklerdir. Batı Anadolu özelliği kabartmalı sütun tamburları (*columna caelata*), şimdiye dek sadece Ephesos Artemision, Didymaion ve Kyzikos'ta bulunmuştur. Didymaion¹²⁴ ve Kyzikos¹²⁵ kabartmalı tamburlarında korunagelen başlar örtülü olduğundan kulak kısımları görünmemektedir. Ephesos *columna caelata* parçalarından biri iyi¹²⁶ (fig. 4. 14), biri yarım¹²⁷ (fig. 4. 15) olarak korunan başlarda ve iki ufak parçadaki¹²⁸ (fig. 4. 16) kulakta makara küpe görülmektedir. Batı Anadolu menşeli fildişi buluntular diğer yerel üretimler¹²⁹ çoğunlukla Samos Heraion¹³⁰ ve Ephesos Artemision gibi büyük kutsal alanların adakları arasından gelmektedir. Bunların en özel örnekleri arasında biri Samos Heraion'dan¹³¹ (fig. 4. 17), diğeri Ephesos Artemision'dan¹³² (fig. 4. 18) iki adet telli müzik aleti parçası vardır; Samos buluntusu tartışmasız bir erkeği betimlemekle birlikte diğeri hakkında görüş birliği oluşmamıştır. Bu iki buluntuda da kulaklarında disk biçimli küpeler betimlenmiştir. Samos örneğinde kulak memesinde boş bırakılan yuvaya farklı bir malzemeden küpe kakılmış olmalıdır. Diğer müzik aleti parçasında küpe çember şeklindedir. Ephesos Artemision adakları arasında tespit edilen fildişinden direkli başlığının üzerinde şahin taşıyan rahibe¹³³ (fig. 4. 19), yün eğiren rahibe¹³⁴ (fig. 4. 20), çiftli kâse kabının kulpundaki Kubaba¹³⁵ (fig. 4. 21), boynundaki uzun kolyeyi tutan rahip¹³⁶ (fig. 4. 22) ve diğer iki kadın¹³⁷ (fig. 4. 23-24) heykelciğinde, bir altın heykelciğe¹³⁸ (fig. 4. 25) ve Ephesos pişmiş toprak yüz parçasında¹³⁹ (fig. 4. 26) makara küpeleri

116 Akurgal 1993, lev. 58a-b, 59b; Uzantı 25-26.

117 MÖ 620-610 arasına tarihlenen aryballosun Klazomenai yapımı olduğu düşünülmektedir: Bakır 2013, 13, 25-26 ve kapak; Uzantı 9.

118 Boardman 2014, 193, fig. 205.

119 Çevirici 2007, 69-89.

120 Johansen 1988, fig. 12; Greifenhagen 1965, 153-154, lev. 34-35.

121 Karakasi 2003, lev. 61; Uzantı 10.

122 Muss 1994, 36.

123 Başörtüsü altından görünen makara küpeli kore başı: Karakasi 2003, lev. 49, diğer bir kore başı: Karakasi 2003, lev. 39b; Uzantı 11.

124 Uzantı 12; Boardman 2001, fig. 218. 1, 219.

125 Boardman 2001, fig. 220.

126 Boardman 2001, fig. 217. 1; Muss 1994, 39-40.

127 Muss 1994, 37.

128 Muss 1994, 116, kat. 5, lev. 119.

129 Carol-Kurtz – Boardman 1986, 61-62.

130 Pişmiş toprak Samos Heraion buluntusu heykelcikler için Hermary – Markou 2003, 233, fig. 20.

131 Hermary – Markou 2003, 232, fig.18; Boardman 2001, fig. 54; Greifenhagen 1965, 146-150, lev. 26-31.

132 Akurgal 1993, fig. 88 a-c; Akurgal 2000, 69, fig. 38 a-c; Boardman 2001, fig. 53; Greifenhagen 1965, 127-131, 151-152, lev. 1-4, 32-33.

133 Akurgal 2000, 66-6, fig. 36 a-e; Boardman 2001, fig. 88; Greifenhagen 1965, 133-137, lev. 9-12; Jacobsthal 1951, 91-93, lev. 34 f-h.

134 Akurgal 2000, 63-64, fig. 34 a-d; Bammer 1992, lev. 3e; Jacobsthal 1951, 93, lev. 35 a-b.

135 Bammer 1992, 186-187, lev. 2e, 3a-d.

136 Akurgal 2000, 62, fig. 33 a-c; Jacobsthal 1951, 93, lev. 35 c-d.

137 İki kadın heykelciğinden tüm korunan ilki: Jacobsthal 1951, 91-93, lev. 36 a-b; ikincisi sadece büst şeklinde korunan kadın heykelciği: Bammer 1992, lev. 2c.

138 Pülz 2009, lev. 3. 6, renkli lev. 3. 6; Seipel 2008, 181, kat. 4.

139 Seipel 2008, 327, kat. 274.

görmekteyiz. Teknik ve üslup açısından doğulu olarak değerlendirilen kryselephantin¹⁴⁰ tekniğinin en iyi  rn klerinden Delphoi koresinin¹⁴¹ kulaklarında da altından makara küpeler bulunmaktadır (fig. 4. 30). Üretim yeri genellikle Doğu Ege kabul edilen, Miletos / Rhodos veya İonia tipi denilen büst şeklindeki boyalı¹⁴² veya boyasız¹⁴³ pişmiş topraktan aryballoslar¹⁴⁴, pişmiş toprak¹⁴⁵ ve alabasterden¹⁴⁶ kore alabastronlar ve maskların¹⁴⁷ yanı sıra karışık yaratıkların betimlerinde¹⁴⁸, Girit Paraesos'tan Lydia menşeiili olduğu düşünülen bir heykelcikte¹⁴⁹, Khioslu bir heykeltıraşın yaptığı Delos Nikesinde¹⁵⁰ (fig. 4. 27), biri Siphnosluların¹⁵¹ (fig. 4. 28), dięeri¹⁵² (fig. 4. 29) ya Siphnos ya da Knidosluların Delphoi'daki hazine binalarının karyatidlerinde, Anadolu menşeiili olduğu d ş n len¹⁵³ Olympia'dan *sphyrelatos*¹⁵⁴ tekniğinde bir heykelde¹⁵⁵ (fig. 4. 31), Aigina¹⁵⁶ ve Rhodos¹⁵⁷ adalarından ve Getty Müzesi'nden¹⁵⁸ kore başlarında makara küpeler betimlenmiştir. Aiane¹⁵⁹, Eleusis¹⁶⁰ ve Sikyon¹⁶¹ koreleri gibi tekil buluntular haricinde, makara k penin¹⁶², kıta Yunanistan'daki en çok betimine Atina akropolis korelerinde rastlanmaktadır. Baş ve kulak kısımları korunmuş Atina akropol nden 616¹⁶³ (fig. 5. 1), 636¹⁶⁴ (fig. 5. 2), 641¹⁶⁵ (fig. 5. 3), 645¹⁶⁶ (fig. 5.

140 Lapatin 2001.

141 Col nia 2006, 185.

142 Asgari 1983, 32'de İAM 9965 numaralı büst şeklindeki Pitane buluntusu aryballos için rozet küpeli denmiştir.

143 Uzantı 13.

144 Bir erkeği betimleyen pişmiş toprak arybollostaya boyayla vurgulanmış küpeler için Hermary – Markou 2003, 232, fig.19; Uzantı 14.

145 DeVries 2005, 52, fig. 4.15'de Gordion A T m l s nden bir örnek bulunmaktadır; ayrıca Uzantı 15.

146 Kelder – Bricault – Schneider 2018, 1-16; Roosevelt 2008, 285-297; ayrıca bu tipte, küpeli betimlenmiş Gordion Tümülüs II'den bulunan bir alabastron  rneği için T re 2009, 42, fig. 38.

147 Aydın Arkeoloji Müzesi'nden bir örnek için çekilmez 2015, fig. 1; Rodos Kamiros için Uzantı 16.

148 Ephesos Artemision'dan bir Gorgon kabartmasındaki küpe betimi için Muss 1994, lev. 104; Delphoi'da bulunan, olasılıkla Anadolu  retimi bir kazan kulpunda kulakta görülen makara küpe için Col nia 2006, 59.

149 Barnett 1948, fig. 16 a-b.

150 Boardman 2001, fig. 103: M  550 civarına tarihlenen heykelin kaidesinde "Khioslu Mikkiades'in oğlu Arkhermos'un ustalığı" yazmaktadır; Uzantı 27.

151 Boardman 2001, fig. 210.

152 Karakasi 2003, lev. 87 a-b, Boardman 2001, fig. 209.

153 Aurigny 2015, 37-38, fig. 12.

154 Yunanca " p r" (ekile) ve " λatoř" (d v lm ş / uzatılmış) kelimelerinin birleşiminden oluşur. Muhtemelen aşşap heykel ekirdeği üzerine metal levhaları ekileyerek oluşturulan heykellerin tekniğidir.

155 Uzantı 28-31.

156 Aigina 5151: Karakasi 2003, lev. 104 c-d.

157 Kopenhag 12199: Karakasi 2003, lev. 105 c-d.

158 Uzantı 17.

159 Karakasi 2003, lev. 212.

160 Atina Milli M ze 27: Karakasi 2003, lev. 120 b-c.

161 Boardman 2001, fig. 183.

162 alışmanın hacminin sınırlı tutulması amacıyla, makara k pe betimlerinin sikkelerdeki ve bazı  zel örnekler haricinde vazo resimlerindeki betimleri konu dışında tutulmuştur.

163 Karakasi 2003, lev. 276 b-c.

164 Karakasi 2003, lev. 158 636 b-c.

165 Karakasi 2003, lev. 195.

166 Karakasi 2003, lev. 163 645 a-b.

4), 648-652¹⁶⁷ (fig. 5. 5-9), 660-662¹⁶⁸ (fig. 5. 10-12), 664¹⁶⁹ (fig. 5. 13), 666¹⁷⁰ (fig. 5. 14), 670¹⁷¹ (fig. 5. 15), 672-676¹⁷² (fig. 5. 16-20), 680¹⁷³ (fig. 5. 21), 682¹⁷⁴ (fig. 5. 22), 684¹⁷⁵ (fig. 5. 23) ve 685¹⁷⁶ (fig. 5. 24) numaralı korelerde makara küpeler görülebilmektedir.

Sonuç

Genelde tüm ayrıntılarıyla kabartma olarak betimlenen makara küpeler (fig. 6. 1), bazen Samos Heraionu'nda bulunan müzik aleti parçasında, Siphnosluların hazine binası karyatidinde ve bazı korelerde¹⁷⁷ görüldüğü gibi farklı malzeme kakılmak üzere dairesel yuva şeklinde (fig. 6. 2); bazen de Ksanthos müzisyen ve güreşçiler kabartması¹⁷⁸ veya Atina akropolü 671¹⁷⁹, 678¹⁸⁰ ve 679¹⁸¹ numaralı korelerindeki gibi ufak delikler¹⁸² (fig. 6. 3), şeklinde betimlenir. Aslında bahsettiğim üç farklı belirtme şekli de (fig. 6. 1-3) makara küpelerin değişik yollarla betimlenmesidir. Kryselephantin korenin¹⁸³ (fig. 6. 4) altın küpeleri, makara küpelerin betimlerde tanımlanması açısından çok önemlidir. Bilindiği üzere kryselephantin tekniğinde, heykelin çıplak yerlerinin ten rengi benzerliğinde betimlenmesi için fildişi kullanılmaktadır. Kryselephantin korenin ilk yayın ve sergilemelerinde kulak memelerini ve küpeyi betimleyen kısımlar bulunmamaktadır, onarım ve tümlene sürecindeki çalışmalardan sonra günümüzde yayınlarda¹⁸⁴ ve sergilemede¹⁸⁵ kulak memesi ve makara küpe kısımları başa birleştirilmiş durumdadır. Delphoi'dan bir hazine binasının karyatidinin¹⁸⁶ (fig. 6. 5) kulağındaki makara küpenin betimlenişi de kullanım şeklini gerçekçi yansıtmaları

167 Akr. 648: Karakasi 2003, lev. 198. Akr. 649: Karakasi 2003, lev. 196 a-b. Akr. 650: Karakasi 2003, lev. 196 650. Akr. 651: Karakasi 2003, lev. 197. Akr. 652: Karakasi 2003, lev. 158 652.

168 Akr. 660 (fig. 5. 11): Karakasi 2003, lev. 142 b-c. Akr. 661 (fig. 5. 12): Karakasi 2003, lev. 170 b-c. Akr. 662 (fig. 5. 10): Karakasi 2003, lev. 186 662.

169 Karakasi 2003, lev. 199. 664 a-b.

170 Karakasi 2003, lev. 168 c.

171 Boardman 2001, fig. 153; Karakasi 2003, lev. 153-154, 257; Pandermalis 2012, 4, 34-35.

172 Akr 672: Karakasi 2003, lev. 151, Pandermalis 2012, 38-39. Akr 673: Karakasi 2003, lev. 165, 261 d; Pandermalis 2012, 36-37; Boardman 2001, fig. 152. Akr 674: Karakasi 2003, lev. 179, 270-271; Pandermalis 2012, 48-49; Boardman 2001, fig. 158. Akr 675: Karakasi 2003, lev. 175, 268; Pandermalis 2012, 32-33; Boardman 2001, fig. 177. Akr. 676: Karakasi 2003, lev. 188 c-d.

173 Karakasi 2003, lev. 145, 250-251; Pandermalis 2012, 30-31; Boardman 2001, fig. 155.

174 Karakasi 2003, lev. 147, 251 a; Pandermalis 2012, 44-45; Boardman 2001, fig. 151.

175 Boardman 2001, fig. 159; Karakasi 2003, lev. 193-194; Pandermalis 2012, 50-51; Panagiotidou – Merkouri – Kokkinou 2012, 15.

176 Karakasi 2003, lev. 190-191, 275 d; Tsakos 2000, 82-84, fig. 57.

177 Thasos'dan bir kore başı (Bassel 245) için Karakasi 2003, lev. 86 c-d; Akr. 659 koresi Karakasi 2003, lev. 166 c-d, 262 b-c. Delos Arkeoloji Müzesi'nde de makara küpenin bu biçimde betimlendiği bir kore başı bulunmaktadır.

178 İstanbul Arkeoloji Müzeleri (İAM 5237) koleksiyonundaki kabartma için Asgari 1983, 54-55, B. 138.

179 Boardman 2001, fig. 111; Karakasi 2003, lev. 259 b.

180 Boardman 2001, fig. 118.

181 Pandermalis 2012, 5, 28-29; Boardman 2001, fig. 115.

182 Bu ufak deliklerin içerisinde bazen metal tellerin korunduğu örneklerle rastlanmaktadır.

183 Colônia 2006, 185.

184 Colônia 2006, 185.

185 İlk başta küpesiz ve kulak memesi halkaları olmadan, ardından makara küpeler başın yanında ama birleştirilmeden, sonra yine birleştirilmeden kulak memesine ait kısım ve küpe birleştirilerek ve en son baş ve makara küpeli kulak memesi birleştirilmiş halde sergilenmiştir.

186 Boardman 2001, fig. 209.

açısından önemlidir. Karyatidin kulağındaki büyük bir makara küpe ile kulak memesindeki genişleme ve sarkma çok açık bir şekilde görülebilmektedir (fig. 6. 5). Günümüzde kullanılan makara küpe / kulak makarası (*ear spool*) (fig. 6. 7-12) veya kulak tüneli / kanalı (*ear tunnel*) (fig. 6. 13-20)  eşitlerini Antik  ağ  rnekleriyle karşılaştırdığımızda, malzeme, model ve boyut çeşitliliği şaşırtıcı derecede benzerlik gösterir. Günümüzdeki makara küpelerin (fig. 6. 21-31) Antik  ağ’dakilerden daha büyük olabilmesi ( rneğin fig. 6. 13 ve 17) ve kryselephantin kore ile bir hazine binası karyatidinindeki makara küpelerin görüntüsü, araştırmacıların “iri makara küpelerin kulak memesinde yaratacağı bozulma” nedeniyle kullanışsızlığı fikrini  r rtmektedir¹⁸⁷. Makara küpeler bazı arařtırmacılar¹⁸⁸ tarafından nadiren kabul edilse de antik küpe tipolojilerine alınmamıřtır¹⁸⁹. Higgins ve Castor gibi araştırmacılar ise küpe olasılıđından¹⁹⁰ fikri mantıklı bulmayarak bahsetmiřlerdir¹⁹¹. G z önündeki yüzlerce betimde rahatlıkla görülen makara küpelerin kullanılmadığının savunması, yeterli arkeolojik buluntusunun olmamasıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Birçok yerde betimlenen disk şeklindeki bu küpelerin, hiç arkeolojik buluntusu olmaması gerekmesiyle, herhangi bir küpeyi göstermek için sanatçılar tarafından yaratıldığı bile d ř n lm řt r¹⁹². Adalar ve kıta Yunanistan yayın ve sergilemelerinde çokça kullanılan, ufak kap kaidesi işlevinden vaz geçilerek takı grubu içerisinde Brein’in¹⁹³ teklifiyle küpe olarak değerlendirilmesine Chacheva¹⁹⁴ da vurgu yapar. Geniş ve bütüncül anlamda bir bakışla makara küpelerin arkeolojik buluntularının hiç azımsanmayacak boyutta olduğu da açıktır.

Makara küpelerin betim ve buluntu dağılımlarını tam olarak ortaya koyabilmemiz şu an mümkün görülmemektedir. Bunun da nedeni makara küpelerin, malzeme veya biçim seçici yayınlarda çoğunlukla yer almaması veya kontekstler içerisinde farklı tanımlarla g rselsiz karşımıza çıkmasıdır. Arkeolojik alanlardan ele geçen makara küpeler gibi betimleri için de aynı durum geçerlidir. Miletos Aphrodite Kutsal Alanı (Zeyintepe) M  7. yüzyıl *bothros* kontekstinde, kulağında makara k pelerle betimlenen pişmiş toprak heykelcik¹⁹⁵ ve gümüş rozet¹⁹⁶ tanımlı bir nesne buna güzel bir örnektir. Burada bahsedilen gümüş rozetin¹⁹⁷ bir makara küpe olma ihtimali gibi birçok alan ve kontekst için makara küpe odaklı yeni ve bütüncül değerlendirmelere ihtiyaç vardır. Araştırmacılar özellikle erkeklerin kulaklarında gördüğü belirsiz çizgi veya boyayla yapılmış küpelerden bahsetmemeyi tercih etmişlerdir. Kourosların makara küpelerini, kulak betimleme  slubuymuş gibi bir algıyla tanımlama, bunun çok

187 Betimlerde görülen büyük çaplı makara küpelerin kulak memesinde bırakacağı deliğin o kadar büyük olmasına gerek olmadığı da unutulmamalıdır. 1,6 cm çapında bir küpe (Uzantı 39) kulak memesinden çıkartıldığında delik ancak 0,4 ila 0,5 cm çapında (Uzantı 40) olduğu bilinmektedir.

188 Chacheva 2015, 71-90; Brein 1982, 89-92; Cahill 2001, 8-15.

189 Ergil 1983; Mascetti – Triossi 1990; Meriçboyu-Akyay 2001, 49-51.

190 Castor 1999, 55-56, fig. 26-28; Higgins 1980, 108, 124-126.

191 Castor 2008, 5-6; Higgins 1980, 125.

192 Castor 2008, 5-6.

193 Brein 1982, 89-92.

194 Chacheva 2015, 71-90.

195 von Graeve 2012, 6, fig. 14.

196 Aħřap bir çekirdek üzerine gümüş kaplama bir makara küpe olabilecek buluntu için von Graeve 2012, 6, fig. 7.

197 von Graeve 2012, 6, fig. 7.

bariz bir örneğidir. Yeni araştırma yöntemlerinin artması birçok heykelin kulağında renkli, rozetli ve farklı şekillerde betimlenen makara küpelerin bulunduğunu göstermektedir. Özellikle antik heykellerdeki boya araştırmaları, yüzey tarama yöntemleri sayesinde bu örnekler de artmaktadır. Makara küpelerin yeni ve bütüncül araştırmalarında bu verileri de göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu konuda Anadolu buluntularından Didymaion kourosunun kulağındaki rozet küpeye ait çizgiler (fig. 6. 6) ve kıta Yunanistan'dan Tenea kourosunun renk tamamlamaları, her ikisinin de makara küpeyle betimlendiğini göstermiştir¹⁹⁸. Erkeklerde küpe takma alışkanlığının antik kaynaklarda genelde doğuya ilişkili tutulması ve erken örneklerine doğuda sıkça rastlanılması, makara küpe ve betimlerinin bölgesel dağılımından fikir edinebilmemizi sağlamaktadır.

Mevcut verilere bakarak MÖ 2. binyıldan itibaren Anadolu'da makara küpeleri kesintisiz olarak görmek mümkündür. Sırasıyla Hitit, Phryg ve Lydia kültürlerinde karşımıza çıkan makara küpeler, Lydia etkisiyle MÖ 8-6. yüzyıllarda Batı Anadolu ve adalardaki betimlemelere yansımıştır. Kullanılmamış ve bitişik makara küpe çiftlerinin çok sınırlı bir alandan ele geçmesi de bunu destekler niteliktedir. MÖ 8-6. yüzyıllarda makara küpelerin gerek betimleri gerekse arkeolojik buluntuları çoğunlukla Batı Anadolu ve adalarda görülmekteyken, MÖ 6-5. yüzyılda daha geniş coğrafyada rastlanır duruma gelmiştir. MÖ 6. yüzyıl ve sonrasında, makara küpelerin, buluntu ve betim olarak Batı Anadolu ve adalar haricinde en çok Thrakia ve Tyrrenia'da bulunması Perslerin Sardeis'i alışıının ardından yaşanan göç hareketliliği ile açıklanmaktadır¹⁹⁹.

Tüm bunlara dayanarak, MÖ 8-6. yüzyıllar çerçevesinde, erkeklerde olduğu gibi kadınlarda da makara küpe kullanımının Lydia etkili olduğu görülmektedir. Bu etki her zaman nüfus ve kültürel bir yayılımla değil, bazen de Lydia kökenli ticari ve sanatsal malzemeler ile adak eşyalarının hareketliliğiyle gerçekleşmiş olmalıdır. Sonuç olarak, bütüncül değerlendirildiğinde MÖ 6. yüzyıl sonuna kadar sıklıkla karşımıza çıkan makara küpelere, bunca veriye rağmen karşı çıkmak veya şüpheyle yaklaşmak yanlıştır. Kullanılmamış ve bitişik makara küpe çiftlerinin, yukarıda ele alınan buluntu yerlerine dayanarak adak ve mezar armağanı olarak kullanıldığı görülmektedir. Yeni buluntuların ve kontekstlerin bilgilerimize yenilerini katana kadar kullanılmamış ve bitişik makara küpe çiftlerinin bu amaçla üretilmiş olabileceği düşünülebilir. Bu çalışmanın sınırlarına sığdırmaya çalıştığım verilerin ve günümüzde kullanılan makara küpe veya kulak tüneli çeşitlerine malzeme ve boyutsal benzerliğin görmezden gelinmesine son verilmelidir. Makara küpeler ve kullanılmamış ve bitişik makara küpe çiftleri sorgulamaya açık birer takı grubu değil, aksine MÖ 1. binyılın ilk yarısının en yaygın küpe biçimidir.

198 Uzantı 37-38.

199 Gerek Tyrrenia'da (Hemelrijk 1984, 193) gerekse Thrakia'da yaşanan bu göç hareketliliğine farklı konuların araştırmacıları sıklıkla değinmiştir. Thrakia için MÖ 6. yüzyılın başında Teos'ta doğan şair Anakreon Perslerin Sardeis'i alışı sonrasında Teos'tan ayrılarak başta Abdera'ya yerleşmesini (Carol-Kurtz – Boardman 1986, 65-67) göstermemiz mümkündür.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Antik Kaynaklar

- Dion Krysostomos: Uzantı 34-35.
 Homeros, İlyada: Monro, D. B. (Ed.), Iliad XIII–XXIV, Londra, 1903.
 Isidorus Hispalensis, Etymologiarum: Uzantı 36.
 Ksenophon, Anabasis: Brownson, C. L. (çeviren), Hellenica 6-7 - Anabasis 1-3, Loeb, Londra, 1921.

Modern Kaynaklar

- Akurgal 1993 Akurgal, E., Eski Çağda Ege ve İzmir, İzmir.
 Akurgal 1995 Akurgal, E., Hatti ve Hitit Uygarlıkları, İstanbul.
 Akurgal 2000 Akurgal, E., Ege Batı Uygarlığının Doğduğu Yer Doğu Hellen Kültür Tarihi İ.Ö. 1050-333, İzmir.
 Akurgal (M) 1999 Akurgal, M., “Bayraklı Höyüğünde Arkaik Döneme Ait Küçük Bir Mezarlık ve Bazı Buluntular”, TÜBA-Ar 2, 51-69.
 Almagro 1953 Almagro, M., Las necrópolis de Ampurias, Barcelona.
 Alp 1948 Alp, S., “Hitit metinlerinde GIŞ Kalmuş “LİTUUS” ve HUB.BI ‘Küpe’”, Belleten XII. 46, 301-319.
 Asgari 1983 Asgari, N., Anadolu Medeniyetleri II Yunan / Roma / Bizans Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi, Ed. F. Edgü, İstanbul.
 Ataman – Aydın – Muskara 2017 Ataman, O. Y. – Aydın, M. – Muskara, Ü., “Arkeoloji ve Analitik Kimya: Anadolu Arkeometri Öyküleri”, MTA Bilimsel Etkinlikler Haftası 2017 Bildiri Özleri Kitabı, Ankara, 77.
 Ateşlier 2010 Ateşlier, S., “Lydia Pişmiş Toprak Mimari Levhaları”, Lydialılar ve Dünyaları, İstanbul, 225-232, 452-456.
 Aurigny 2015 Aurigny, H., “Les bronzes d’Asie Mineure dans les sanctuaires grecs”, La sculpture gréco-romaine en Asie Mineure, Synthèse et recherches récentes, Collection de l’Institut des Sciences et Techniques de l’Antiquité 1345. 1 Besançon, 27-44.
 Aytaçlar 2004 Aytaçlar, N., “The Early Iron Age at Klazomenai”, Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony, Archaeological Museum of Abdera (ed. A. Moustaka – E. Skarlatidou – M.-C. Tzannes – Y. Ersoy), Selanik, 17-41.
 Bakır 2013 Bakır, G., Aryballos: Vazo, Kara Böcek, Devedikeni ve Yılan Üzerinde Bir Masal (İzmir’e Antik Güzelleme), İzmir.
 Bakır v.d. 2001 Bakır, G. – Ersoy, Y. – Fazlıoğlu, İ. – Aytaçlar, N. – Cevizoğlu, H. – Hürmüzlü, B. – Sezgin, Y., “1999 Klazomenai Kazısı”, KST 22. 2, Ankara, 27-38.
 Baltacıoğlu 2003 Baltacıoğlu, H., “Alaca Höyük Sfenksli Kapı Aşçılar Kabartması”, Archivum Anatolicum Anadolu Arşivleri 6.1, 59-131.
 Bammer 1992 Bammer, A., “Ivories from the Artemision at Ephesus”, Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period, Ed. J. L. Fitton, Londra, 185-204.

- Barnett 1948 Barnett, R. D., "Early Greek and Oriental Ivories", *Journal of Hellenic Studies* 68, 1-25.
- Başaran – Kurap 2013 Başaran, S. – Kurap, G., "Enez (Ainos) 2011 Yılı Arkeoloji Kazısı", *KST* 34. 2, Çorum, 375-390.
- Baughan 2010 Baughan, E., "Lidya Gömü Gelenekleri", *Lidyahılar ve Dünyaları*, Ed N. D. Cahill, İstanbul, 273-304.
- Bilgi 2004 Bilgi, Ö., "İkiztepe Mezarlık Kazıları ve Ölü Gömme Gelenekleri 2000-2002 Dönemleri", *Anadolu Araştırmaları* 17.1, 25-50.
- Bingöl 1999 Bingöl, I., *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Antik Takılar*, Ankara.
- Boardman 2001 Boardman, J., *Yunan Heykeli Arkaik Dönem*, Çev. Y. Ersoy, İstanbul.
- Boardman 2014 Boardman, J., *Yunan Heykeli Geç Klasik Dönem*, Çev. M. Peker, İstanbul.
- Boehlau 1898 Boehlau, J., *Aus ionischen und italischen nekropolen: ausgrabungen und untersuchungen zur geschichte der nachmykenischen griechischen kunst*, Leipzig.
- Brein 1982 Brein, F., "Ear Studs for Greek Ladies", *Anatolian Studies* 32, 89-92.
- Butler 1922 Butler, H. C., *Sardis the Excavations I 1910-1914*, Leyden.
- Cahill 2001 Cahill, M., "Unspooling the Mystery", *Archaeology Ireland* 15, 8-15.
- Carol-Kurtz – Boardman 1986 Carol-Kurtz, D., Boardman, J., "Booners", *Greek Vases in The J. Paul Getty Museum, Malibu*, 35-70.
- Castor 2008 Castor, A. Q., "Archaic Greek Earrings: An Interim Survey", *Archäologischer Anzeiger* 2008/1, 1-34.
- Castor 1999 Castor, A. Q., *The contexts of Greek earrings, tenth to third century BC*, Doktora Tezi, Bryn Mawr College, Pensilvanya.
- Chacheva 2015 Chacheva, M., "Glass flesh tunnels for the Apollonian ladies?", *Bulgarian e-Journal of Archaeology (Be-JA) Supplementa* 4, 71-90.
- Clarac 1841 Clarac, F., *Musée de sculpture antique et moderne, ou Description historique et graphique du Louvre et de toutes ses parties, des statues, bustes, bas-reliefs et inscriptions du Musée royal des antiques et des Tuileries et de plus de 2500 statues antiques II*, Paris.
- Colônia 2006 Colônia, R., *The Archaeological Museum of Delphi*.
- Çekilmez 2015 Çekilmez, M., "A Catalogue of the Greek and Roman Terracottas in the Aydın Archaeological Museum", *Les Carnets de l'Association for Coroplastic Studies* 13, 1-4.
- Çevirici 2007 Çevirici, F., "Polyksena Lahdi'nin Stilistik Açısından Değerlendirilmesi", *EÜ Arkeoloji Dergisi* X, 69-92.
- Çınaroğlu – Çelik 2009 Çınaroğlu, A. – Çelik, D., "Alacahöyük 2007 Yılı Kazısı", *KST* 30. 3, Ankara, 91-104.
- Çınaroğlu – Genç 2004 Çınaroğlu, A. – Genç, E., "Kastamonu Kınık 2002 Yılı Kazısı", *KST* 25. 1, Ankara, 355- 366.
- Darga 1992 Darga, M., *Hitit Sanatı*, İstanbul.
- DeVries 2005 DeVries, K., "Greek pottery and Gordion chronology", *The archaeology of*

- Midas and the Phrygians: Recent work at Gordion, Philadelphia, 36-55.
- Dothan 1989 Dothan, T., "The Arrival of the Sea Peoples: Cultural Diversity in Early Iron Age Canaan", Recent Excavation in Israel: Studies in Iron Age Archaeology, Ed.: S. Gittin; W.G. Dever, The Annual of the American Schools of Oriental Research Cilt 49, İndiana, 1-14.
- Dönmez – Yurtsever-Beyazıt 2016 Dönmez, Ő. – Yurtsever-Beyazıt, A., "Oluz H y k Kazısı Sekizinci Dönem (2014) alışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar", KST 37. 3, Ankara, 281-302.
- Erdem 2016 Erdem, A.  ., "Bayraklı/Smyrna Makaraları ve Ege Arkeolojisindeki Yeri", T BA-AR 19, 69-77.
- Ergil 1983 Ergil, T., Küpeler İstanbul Arkeoloji Müzeleri K pe Kataloğu, İstanbul.
- Evans 1935 Evans, A. J., The Palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos 4. 2, Londra.
- Greifenhagen 1965 Greifenhagen, A., "Kulturbesitz Ein Ostgriechisches Elfenbein", Jahrbuch der Berliner Museen 7. 2, 125-156.
- Günel 2015 Günel, S., "Çine-Tepecik 2013 Yılı Kazıları", KST 36. 2, Ankara, 287-299.
- Günel 2017 Günel, S., "Çine-Tepecik 2015 Yılı Kazıları", KST 38. 3, Ankara, 239-252.
- Hamdorf 1996 Hamdorf, F. W. (ed.), Hauch des Prometheus. Meisterwerke in Ton - Katalog der Ausstellung in der Antikensammlung, M nih.
- Hermay – Markou 2003 Hermay, A. – Markou, E., "Les Boucles D'Oreilles, Bijoux Masculins a Chypre et en Méditerranée orientale (VIIe-IVe siècles avant J.-C.)", Cahier du Centre d'Etudes Chypriotes 33, 211-236.
- Hemelrijk 1956 Hemelrijk, J. M., De Caeretaanse Hydriae, Amsterdam.
- Hemelrijk 1963 Hemelrijk, J. M., "Some Ear Ornaments in Archaic Cypriot and East Greek Art", Bulletin Antieke Beschaving 38, 28-50.
- Hemelrijk 1984 Hemelrijk, J. M., Caeretan Hydriae, Mainz.
- Higgins 1980 Higgins, R. A., Greek and Roman jewellery, Londra.
- Hoffner 1966 Hoffner, H. A., "Composite Nouns, Verbs and Adjectives in Hittite", Orientalia 35. 4, 377-402.
- H rm zli 2003 H rm zli, B., Klazomenai-Akpınar Nekropolisi, Ege Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Hüryılmaz 2007 Hüryılmaz, H., "Gökçeada-Yenibademli Höyük Kazısında Bulunan Makara Biçimli Nesnelere ve D ş nd rdikleri", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi 6.19, 33-47.
- Jacobsthal 1951 Jacobsthal, P., "The Date of the Ephesian Foundation-Deposit", The Journal of Hellenic Studies 71, 85-95.
- Johansen 1988 Johansen, F., "Den unge mand og fuglek vinden", Ny Carsberg Glyptothek, Kopenhag, 117-139.
- Kahya 2017 Kahya, T., "D ver Atlı-Griffon Levhası'nın İkonografisi, Tarihlendirilmesi ve Kültürel Kimliği  zerine Düşünceler", Cedrus 5, 21-55.

- Karakasi 2003 Karakasi, K., Archaic Korai, Los Angeles.
- Kardara 1961 Kardara, Ch., “EPMATA ΤΡΙΓΛΗΝΑ ΜΟΠΟΕΝΤΑ”, American Journal of Archaeology 65.1, 62-64.
- Kelder – Bricault – Schneider 2018
Kelder, J. M. – Bricault, L. – Schneider, R. M., “A Stone Alabastron in the J. Paul Getty Museum and Its Mediterranean Context”, Getty Research Journal 10.1, 1-16.
- Keyser 2016 Keyser, P. T., “Apollonius the Sophist on τρίγληνα”, Glotta 92, 139-144.
- Kulakçioğlu 1992 Kulakçioğlu, B. (Haz.), Museum of Anatolian Civilisations Gods and Goddesses, Ankara.
- Kurap 2009 Kurap, G., Ainos Pişmiş Toprak Lahitleri Tanımlama, Koruma ve Onarım Çalışmaları, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Klebinder-Gauss 2007 Klebinder-Gauss, G., Bronzefunde aus dem Artemision von Ephesos, Forschungen in Ephesos XII-3, Viyana.
- Košak 1978 Košak, S., “The inventory of Manninni (CTH 504)”, Linguistica 18.1, 99-123.
- Lapatin 2001 Lapatin, K. D., Chryselephantine statuary in the ancient Mediterranean World, Oxford.
- Mårtensson – Nosch – Andersson-Strand 2009
Mårtensson, L. – Nosch, M. L. – Andersson-Strand E., “Shape of things: understanding a loom weight”, Oxford Journal of Archaeology 28. 4, 373-398.
- Martin 2007 Martin, L., “Die Statuette VA 4853 – Eine Darstellung Des Wettergottes?”, Vita, Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol, Ed. M. - M. Alparslan, H. Peker, İstanbul, 475-482.
- Mascetti – Triossi 1990 Mascetti D, Triossi A., Earrings from Antiquity to the Present, Londra.
- Maxwell-Hyslop 1980 Maxwell-Hyslop, K. R., “A Note on the Jewellery Listed in the Inventory of Manninni (CTH 504)”, Anatolian Studies 30, 85-90.
- Maxwell-Stuart 1987 Maxwell-Stuart, P. G., “Homer's Earrings”, The American Journal of Philology 108. 3, 411-415.
- Meriç – Öz 2014 Meriç, R. – Öz, A. K., “Bademgediği Tepe (Puranda) near Metropolis”, Nostoi, Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age, 609-626.
- Meriçboyu-Akyay 2001 Meriçboyu-Akyay, Y., Antik Çağ'da Anadolu Takıları, İstanbul.
- Muscarella 1992 Muscarella, O. W., “16. Circler and pair of pins with spherical heads” The Metropolitan Museum of Art Bulletin 49. 4 (Ancient Art: Gifts from the Norbert Schimmel Collection), 55.
- Muskara 2013 Muskara, Ü., Characterization Of Emecik Limestone Figurines For Provenance, Doktora Tezi, ODTÜ, Ankara.
- Muss 1994 Muss, U., Die Bauplastik des Archaischen Artemisions von Ephesos, Eigenverlag des Österreichischen Archäologischen Instituts 25, Viyana.
- Öncü 2018 Öncü, Ö. E., “Architectural Terracotta Elements”, Larissa Farklı Hayatlar Farklı Renkler, Mimarlık Tarihi Araştırmaları 3, 184-198.

- Öncü 2013 Öncü, Ö. E., Aiolis Bölgesi Arkaik Dönem Mimarisinde Pişmiş Toprak Çatı Elemanları, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Özet 1994 Özet M. A., “The Tomb of a Noble Women From the Hekatomnid Period”, Hekatomnid Caria and The Ionian Renaissance, Acts of the international symposium at Odense University (28-29 / 11 / 1991), Halicarnassasian Studies I, Ed J. Isager, Odense, 88-96.
- Palmer 1965 Palmer, L. R., Myceneans and Minoans, Londra.
- Panagiotidou – Merkouri – Kokkinou 2012 Panagiotidou, D. – Merkouri, E. – Kokkinou, L., “The Use of Color in Archaic Sculpture”, Archaic Colors (ed. D. Pandermalis), Atina, 10-17.
- Pandermalis 2012 Pandermalis, D. (ed.), Archaic Colors, Atina.
- Pasquier 1998 Pasquier, A., “Le Louvre Les Antiquités grecques, étrusquesat Romaines, Paris.
- Plantzos 1997 Plantzos, D., “Crystals and Lenses in the Graeco-Roman World”, American Journal of Archaeology 101. 3, 451-464.
- Polat – Polat 2007 Polat, G. – Polat, Y., “Antandros Nekropolü 2001-2006 Yılları Ön Raporu”, EÜ Arkeoloji Dergisi IX, 1-20.
- Pülz 2009 Pülz, A. M., Goldfunde aus dem Artemision von Ephesos, Viyana.
- Rahmstorf v.d. 2015 Rahmstorf, L. – Siennicka, M. – Strand, E. A. – Nosch, M. L. – Cutler, J., “Textile tools from Tiryns, mainland Greece”, Tools, Textiles and Contexts: Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age (ed. E. Andersson Strand – Marie-Louise Nosch), Oxford, 267-278.
- Roosevelt 2008 Roosevelt, C. H., “Stone Alabastra in Western Anatolia”, New Approaches to Old Stones-Recent Studies of Ground Stone Artifacts, 285-297.
- Roosevelt 2009 Roosevelt, C. H., The Archaeology of Lydia From Gyges To Alexander, New York.
- Seipel 2008 Seipel, W., Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın kutsal mekânı, Viyana.
- Sevin – Arslan-Sevin 2018 Sevin, V. – Arslan-Sevin, N., Uşak Müzesi Lydia / Karun Hazinesi, İstanbul.
- Sın 2007 Sın, S., Selçuk ve Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzelerindeki Arkaik ve Klasik Dönemlere Ait Takılar, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Summerer 2010 Summerer, L., “Duvar Resimleri”, Tatarlı Renklerin Dönüşü, Ed. L. Summerer – A. von Kienlin, İstanbul, 120-185.
- Summers 1993 Summers, G. D., Tille Höyük 4 The Late Bronze Age and the Iron Age Transition/ Geç Bronz Çağı ve Geç Bronz Çağından Demir Çağına Geçiş, Ankara.
- Triantafyllidis 2014 Triantafyllidis, P., “Classical Colorless Glass Stands from Rhodes, Dodecanese, Greece”, Journal of Glass Studies 56, 352-353.
- Tsakos 2000 Tsakos, C., L’Acropole Les Monuments et Le Musée Guide historique et archéologique, Atina.
- Türe 2009 Türe, A., Lydia Uşak Karun Hazinesi ve Buldukları Tümülsler, İzmir.
- Tütüncüler 2005 Tütüncüler, Ö., MÖ 2. Bin Ege Bölgesi Dokuma Aletleri, Ankara Üniversitesi

- Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Uçankuş 2002 Uçankuş, H. T., Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia, Ankara.
- Uzunoğlu 1983 Uzunoğlu, E., Anadolu Medeniyetleri I, Tarih Öncesi Hitit / İlk Demir Çağı, Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi, Ed. F. Edgü, İstanbul.
- Üyümez v.d. 2010 Üyümez, M. – Koçak, Ö. – İlaslı, A., “Dede Mezarı Nekropolü Kazıları 2008 Yılı Çalışmaları”, KST 31. 2, Ankara, 183-194.
- von der Osten 1937 von der Osten, H. H., The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32 II, Şikago.
- von Graeve 2012 von Graeve, V., “2009-2010 Milet Çalışmaları”, 33. Kazı Sonuçları Toplantısı 4, Ankara, 1-23.
- Weilhartner 2014 Weilhartner, J., “The Influence of Aegean Iconography on The Design of The Linear B Logograms for Animals, Plants and Agricultural Products”, *PHYSIS L'Environnement Naturel et La Relation Homme-Milieu dans le Monde Égéen Protohistorique Actes de la 14e Rencontre égéenne internationale* (ed. Gilles Touchais) Leuven, 297-304.
- Weinberg – McClellan 1992 Weinberg, G. D. – McClellan, M., Glass Vessels in Ancient Greece, Their History Illustrated from the Collection of the National Archaeological Museum. Athens: Archaeological Receipts fund.
- Williams – Ogden 1994 Williams, D. – Ogden, J., Greek gold: Jewelry of the classical world, Londra.
- Zeren-Hasdağlı 2014 Zeren-Hasdağlı, S. M., “İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki 2724 Numaralı Klazomenai Lahiti”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4. 7, 157-181.

Elektronik Kaynaklar

- Uzantı 1: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/327402>
- Uzantı 2: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/568493>
- Uzantı 3: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/568491>
- Uzantı 4: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/568490>
- Uzantı 5: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2d/Tutmask.jpg>
- Uzantı 6: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=456965&page=2&partId=1&plA=34875-3-1&place=34875
- Uzantı 7: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?matcult=16011&objectId=399331&page=25&partId=1
- Uzantı 8: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?matcult=16011&objectId=1335568&page=74&partId=1
- Uzantı 9: <https://www.klazomeniaka.com/100-res01.htm>
- Uzantı 10: [https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[section\]=uebersicht&view\[layout\]=objekt_item&view\[caller\]\[project\]=&view\[page\]=7&view\[category\]=overview&search\[data\]=ALL&search\[mode\]=meta&search\[match\]=similar&view\[active_tab\]=overview&search\[constraints\]=istanbul%20kore](https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[section]=uebersicht&view[layout]=objekt_item&view[caller][project]=&view[page]=7&view[category]=overview&search[data]=ALL&search[mode]=meta&search[match]=similar&view[active_tab]=overview&search[constraints]=istanbul%20kore)

- Uzanti 11: [https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[section\]=uebersicht&view\[caller\]\[project\]=&view\[layout\]=objekt_item&search\[constraints\]\[objekt\]\[PS_ObjektID\]=105656&](https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[section]=uebersicht&view[caller][project]=&view[layout]=objekt_item&search[constraints][objekt][PS_ObjektID]=105656&)
- Uzanti 12: [https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[section\]=uebersicht&view\[layout\]=objekt_item&view\[caller\]\[project\]=&view\[page\]=62&view\[category\]=overview&search\[data\]=ALL&search\[mode\]=meta&search\[match\]=similar&view\[active_tab\]=overview&search\[constraints\]=Milet](https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[section]=uebersicht&view[layout]=objekt_item&view[caller][project]=&view[page]=62&view[category]=overview&search[data]=ALL&search[mode]=meta&search[match]=similar&view[active_tab]=overview&search[constraints]=Milet)
- Uzanti 13: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?matcult=16011&objectId=425587&page=73&partId=1
- Uzanti 14: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?matcult=16011&objectId=400342&page=21&partId=1
- Uzanti 15: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=399410&page=7&partId=1&plaA=34816-3-1&place=34816
- Uzanti 16: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=397039&page=7&partId=1&plaA=34816-3-1&place=34816
- Uzanti 17: <https://www.getty.edu/art/collection/objects/7299/unknown-maker-head-of-a-kore-greek-about-510-bc/>
- Uzanti 18: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:DSC00435_-_Statua_cineraria_etrusca_-_da_Chiusi_-_550-530_aC1.jpg
- Uzanti 19: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=268739001&objectId=428064&partId=1
- Uzanti 20: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=456962&partId=1&object=20099&page=4
- Uzanti 21: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=146305001&objectId=431958&partId=1
- Uzanti 22: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=229294001&objectId=399260&partId=1
- Uzanti 23: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c9/Stirnziegel_etruskisch_Slg_Ebn%C3%B6ther.jpg
- Uzanti 24: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?matcult=15977&objectId=466765&page=11&partId=1
- Uzanti 25: https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?matcult=30431&objectId=428149&page=2&partId=1
- Uzanti 26: [http://www.iranicaonline.org/articles/greece-ii#prettyPhoto\[sidebar\]/3/](http://www.iranicaonline.org/articles/greece-ii#prettyPhoto[sidebar]/3/)
- Uzanti 27: <http://www.hellenicaworld.com/Greece/Museum/NationalMuseumAthens/en/NAMAML21.html>
- Uzanti 28: [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sphyrelaton_\(Olympia_B_6500\)#/media/File:Olympiamuseum022.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sphyrelaton_(Olympia_B_6500)#/media/File:Olympiamuseum022.jpg)
- Uzanti 29: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/62/Inlaid_Eyes.jpg
- Uzanti 30: [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sphyrelaton_\(Olympia_B_6500\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sphyrelaton_(Olympia_B_6500))
- Uzanti 31: <https://www.flickr.com/photos/69716881@N02/41844907100>
- Uzanti 32: https://en.wikipedia.org/wiki/File:KAMA_Kouros_Porte_Sacr%C3%A9e.jpg

Uzantı 33: www.jewelpedia.com/lex140-skoulariki-earring.html

Uzantı 34: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dio_Chrysostom/Discourses/32*.html

Uzantı 35: http://mercure.fltr.ucl.ac.be/HODOI/concordances/dion_Chrys_Alexandrins_32/lecture/1.htm

Uzantı 36: <https://www.thelatinlibrary.com/isidore/19.shtml>

Uzantı 37: http://www.stiftung-archaeologie.de/Kouros_from_Tenea_fullsize.html

Uzantı 38: <https://ronhengeler.com/Newsletters/2017/11.6/Newsletter.html>

Uzantı 39: https://en.wikipedia.org/wiki/File:16mm_Flesh_Tunnel.jpg

Uzantı 40: https://en.wikipedia.org/wiki/Earring#/media/File:Stretched_Ear_Piercing_No_Jewelry.jpg

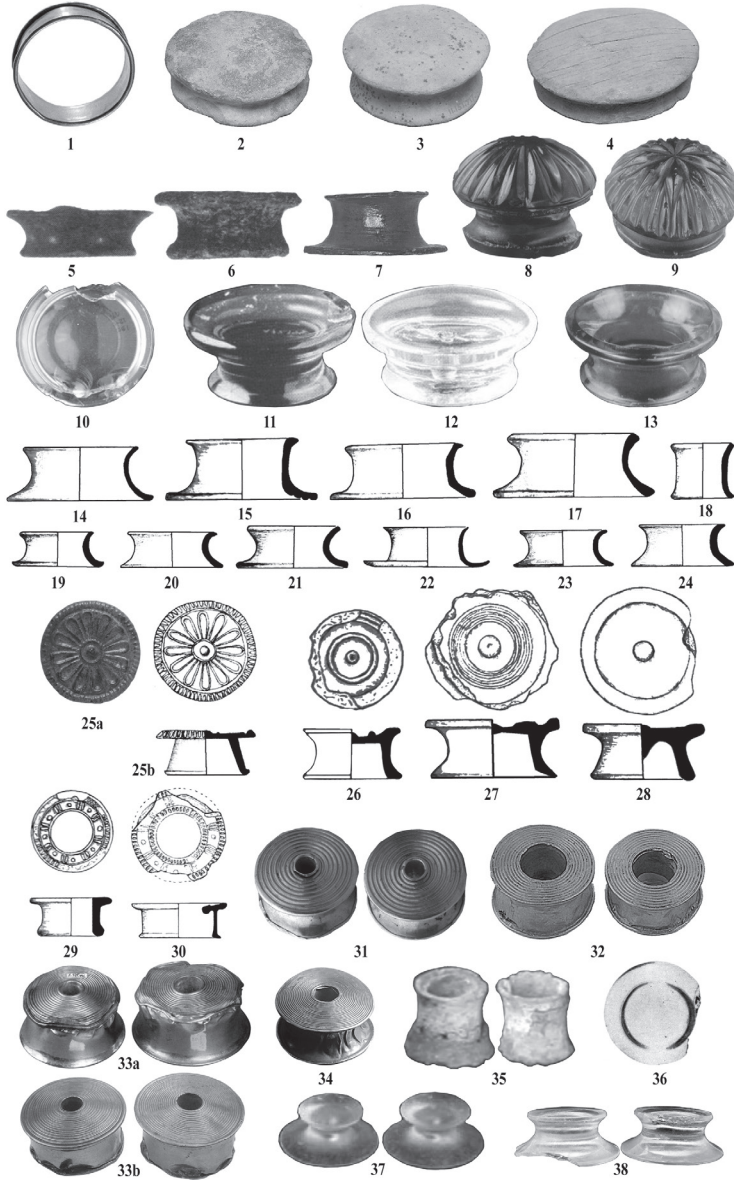

Fig. 1 Makara Kúpe Örneklere: Baughan 2010, 293, 301, 537, 508, kat. 135, 174 fig. 29; Başaran – Kurap 2013, 376-377, renkli dış kapak, fig. 7; Brein 1982, 89, lev. XXIII d, XXIII h; Klebinder-Gauss 2007, 91-92, 219-220, kat. 674-709, D 36-52, lev. 43, 104 674-709; Kurap 2009, 32, fig. 22; Polat – Polat 2007, 4, fig. 18; Pülz 2009, 309, kat. 414, renkli lev. 24. 414; Roosevelt 2009, 239, fig. C. 19; Seipel 2008, 272-273, kat. 192-196, 197-198; Sevin – Arslan-Sevin 2018, 34, fig. 21; Türe 2009, fig. 43, 88 ve Uzantı 1-6'dan seçilmiş ve Ceren Baykan tarafından çizilerek ve işlenerek yeniden düzenlenmiştir.

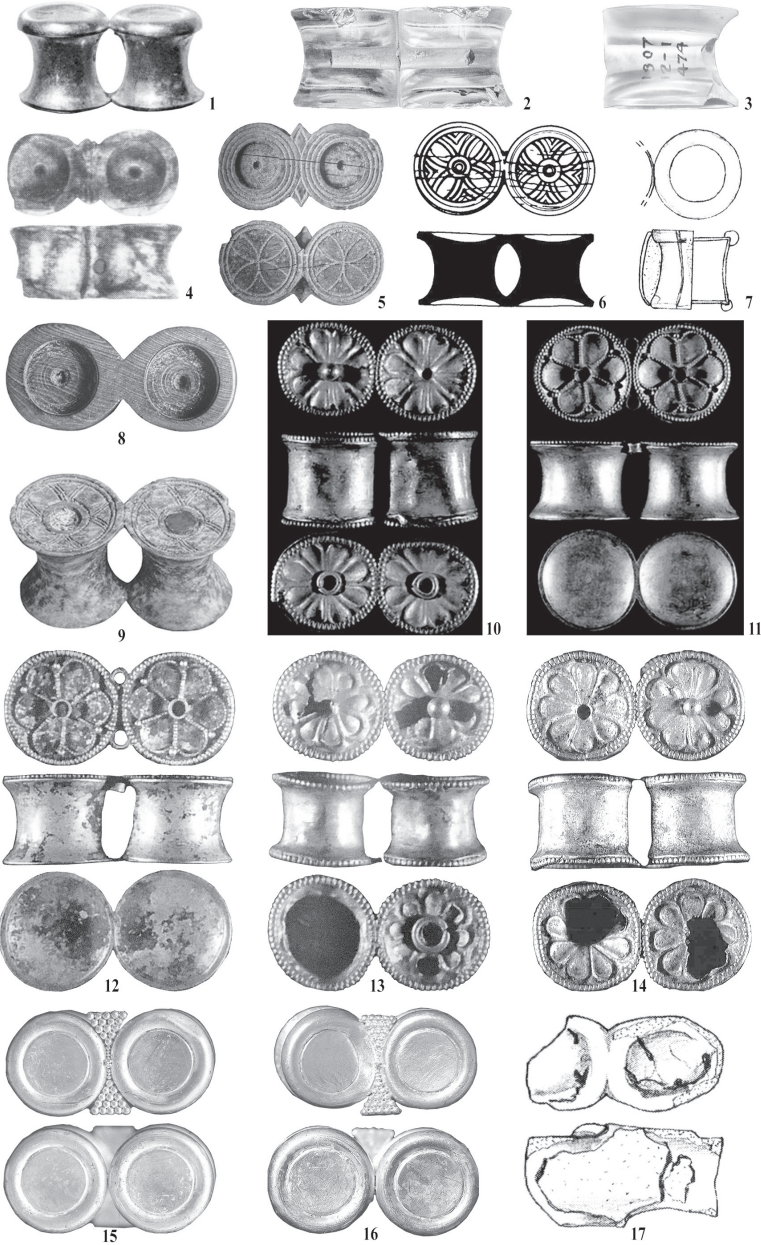

Fig. 2 Kullanılmamış ve Bitişik Makara Küpe Çifti Örnekleri: Akurgal (M) 1999, fig. 4-11; Brein 1982, lev. XXIII f-g; Klebinder-Gauss 2007, 185-186, 248-249, kat. 157-159, 939-944, lev. 93 941-942; Seipel 2008, 148-149, 272, kat. 157-159, 192-193; Sevin – Arslan-Sevin 2018, 94, fig. 90; Türe 2009, fig. 201; Uçankuş 2002, 519; Uzantı 7 ve 20'den seçilmiş ve Ceren Baykan tarafından çizilerek ve işlenerek yeniden düzenlenmiştir.

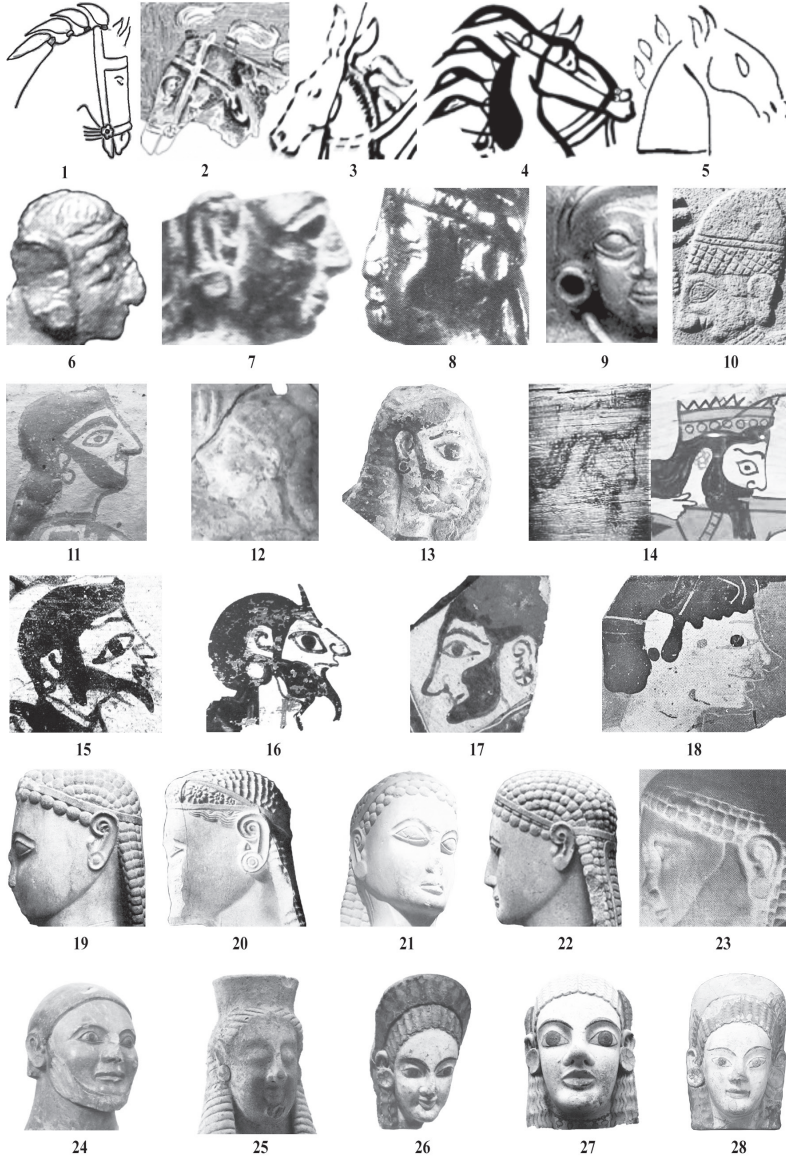

Fig. 3 Makara Küpe Betimi  rnekleri: Akurgal 1995, fig. 25, lev. 70a-d, 72-73a, 79; Akurgal 1993, lev. 59a; Asgari 1983, 52, B. 131; Ateşlier 2010, 452; Boardman 2001, fig. 62-64, fig. 112 ve i kapak; Bingöl 1999, 135, kat. 145; Darga 1992, 99, 101, 103-104, 339, fig. 98, 102-103, 105, 329; Evans 1935, 829; Hermary – Markou 2003, 232, fig.17; Hamdorf 1996, 68, fig. 82; Kahya 2017, fig. 11-12; Kulakioğlu 1992, 119, fig. 138; Martin, 2007, lev. 12;  nc  2013, 259, lev. 1;  nc  2018, 193; Palmer 1965, fig. 22; Pasquier 1998, 60; Summerer 2010, 135, fig. 7, kapak; Uzunoğlu 1983, 232, A. 616; Weilhartner 2014, LXXXV g1, g2; Uzantı 8, 18, 23-24 ve 32'den seilmiş ve Ceren Baykan tarafından çizilerek ve işlenerek yeniden d zenlenmiştir.

Fig. 4 Makara Kúpe Betimi Örnekleri: Akurgal 1993, fig. 88 a-c, lev. 58a-b, 59b; Akurgal 2000, 62-69, fig. 33 a-c, 34 a-d, 36 a-e, 38 a-c; Bakır 2013, 13, 25-26 ve kapak; Bammer 1992, 186-187, lev. 2c, 2e, 3a-e; Bingöl 1999, 220, fig. 11; Boardman 2001, fig. 53-54, 88, 103, 209-210, 217; Boardman 2014, 193, fig. 205; Brein 1982, lev. XXIV d; Colônia 2006, 185; Greifenhagen 1965, 127-154, lev. 1-4, 9-12, 26-35; Hermary – Markou 2003, 232, fig.18; Jacobsthal 1951, 91-93, lev. 34 f-h, 35 a-d, 36 a-b; Johansen 1988, fig. 12; Karakasi 2003, lev. 39b, 49, 61, 87 a-b; Muss 1994, 36-37, 39-40, 116, kat. 5, lev. 119; Pültz 2009, lev. 3. 6, renkli lev. 3. 6; Seipel 2008, 181, 327, kat. 4, 274; Uzantı 9-11 ve Uzantı 25-31'den seçilmiş ve Ceren Baykan tarafından işlenerek yeniden düzenlenmiştir.

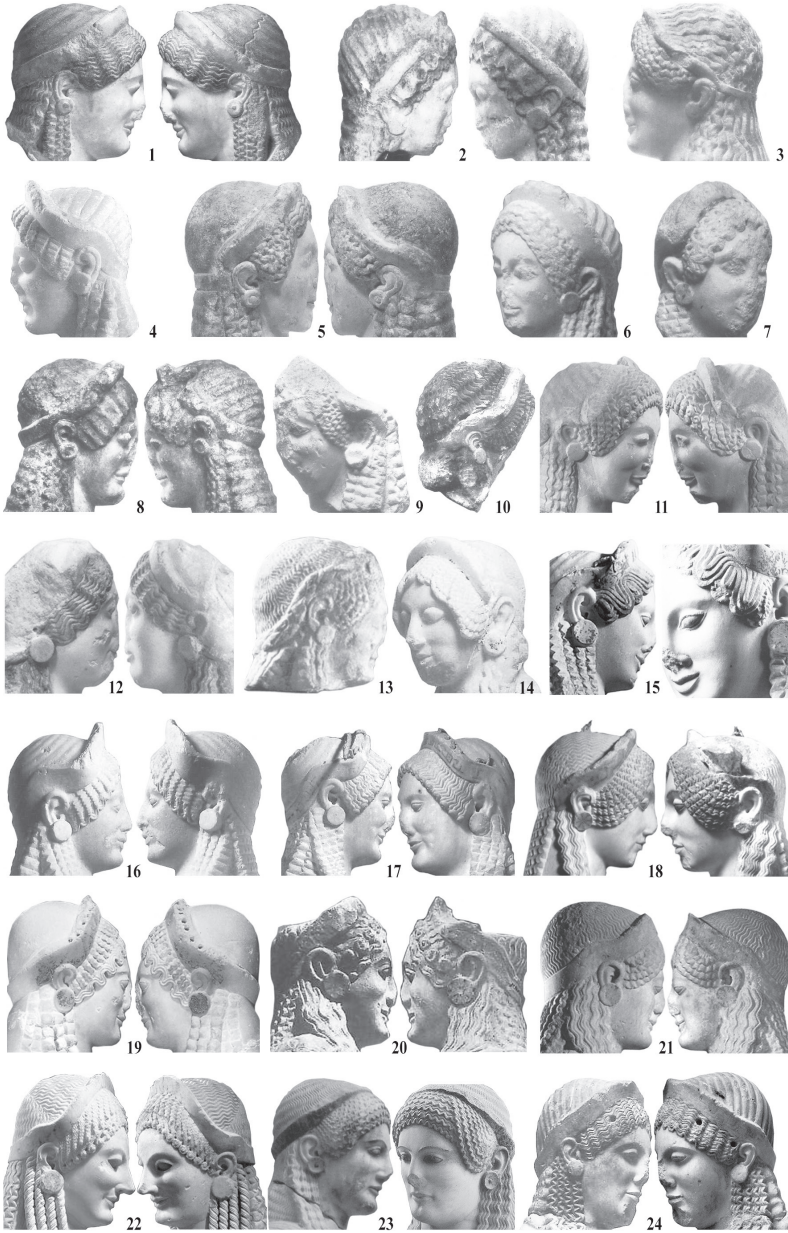

Fig. 5 Korelerde Makara Küpe Betimi  rnekleri: Boardman 2001, fig. 151-153, 155, 158-159, 177; Karakasi 2003, lev. 142, 145, 147, 151, 153-154, 158, 163, 165, 168, 170, 175, 179, 186, 188, 190-191, 193-199, 250-251, 257, 261, 268, 270-271, 275-276; Panagiotidou – Merkouri – Kokkinou 2012, 15; Pandermalis 2012, 4, 30-39, 44-45, 48-51 ve Tsakos 2000, 82-84, fig. 57'den seçilmiş ve Ceren Baykan tarafından işlenerek yeniden düzenlenmiştir.

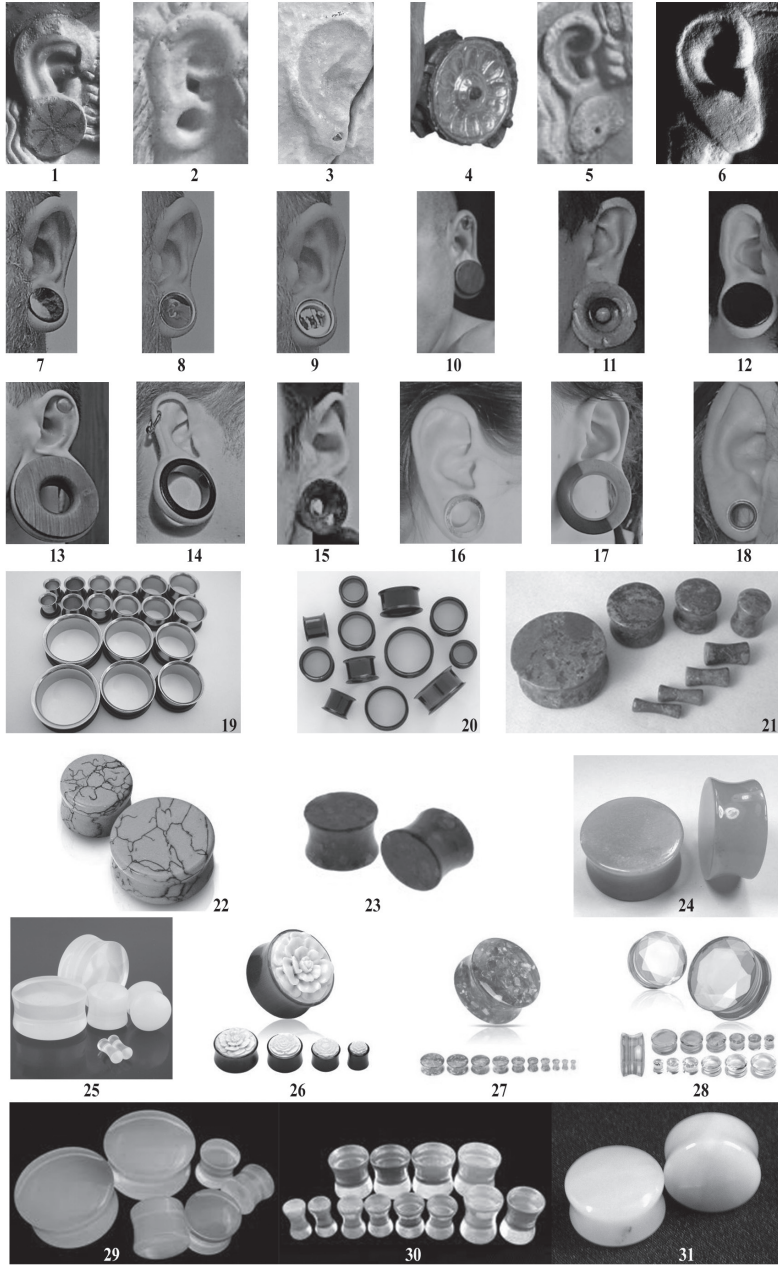

Fig. 6 Antik ve Güncel Makara Küpe Kullanımı ile Günümüz Makara Küpeleri: Boardman 2001, fig. 209; Brein 1982, lev. XXIV c; Colônia 2006, 185; Karakasi 2003, lev. 262, 270; modern örnekler için çeşitli ticari sayfalar ve Uzantı 37-40'dan seçilmiş ve Ceren Baykan tarafından çizilerek ve işlenerek düzenlenmiştir.

ARYKANDA - ARIF KALE'DEN HAYVANLAR EŞLİĞİNDEKİ TANRIÇA HEYKELCİĞİ

Gül IŞIN – Hacer SANCAKTAR *

ABSTRACT

Goddess Figurine with Animals from Arykanda - Arif Kale

The Arif Kale settlement is located to the south of the Village Arif and city Arykanda on the highway between the districts of Elmalı and Finike, East of Lycia. The figurine, which constitutes the subject of this study, was unearthed in the 2018 excavation season during the works on the western part of the Decumanus Maximus of Arif Kale. The Decumanus Maximus connects the two main gates located in the east-west direction of the city. The figurine in question was used as a filling material in a wall dated to the 7th-9th centuries AD. The figurine, which was found as a spolia material is stylistically similar to the depictions on votive altars and steles of which examples are known from Arykanda and the Lycian Region. This mentioned artefact has different characteristics of the iconography of Meter, Artemis Lagbene and Artemis Kynegetis, whose iconography is known with the help of inscribed reliefs; however, its iconography differs from those of the three goddesses listed here. Therefore the artefact is unique among known goddess iconographies. In this study, the Arykanda figurine which does not bear an inscription is identified by comparing it with different iconographies that carry similarities.

Keywords: Arykanda-Arif Kale, Artemis, Lagbene, Kynegetis, Tauropolos, Potnia Theron.

ÖZ

Arif Kale yerleşimi, Lykia Bölgesi'nin doğusunda Elmalı ve Finike ilçeleri arasında geçen karayolu üzerindeki Arif Köyü'nün ve Arykanda kentinin güneyinde yer alır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan heykelcik, kale yerleşiminde 2018 yılı kazı sezonunda Decumanus Maximus'un batısında yapılan çalışmalarda ele geçmiştir. Decumanus Maximus, kentin doğu-batı doğrultusunda yer alan iki ana kapıyı birbirine bağlamaktadır. Söz konusu eser, olasılıkla MS 7.-9. yüzyıllara tarihlendirilen alanda devşirme malzeme ve kaba yonu taşların kullanıldığı bir duvar içerisinde dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Devşirme malzeme olarak ele geçen heykelcik, Lykia

* Prof. Dr. Gül Işın, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 07058 Kampus Antalya. E-mail: gulisin@akdeniz.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-2836-6341
Dr. Öğr. Üyesi Hacer Sancaktar, Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 66100 Kampus Yozgat. E-mail: hacher.sancaktar@bozok.edu.tr. Orcid No: 0000-0003-3268-7890
Söz konusu malzemenin çalışılması konusunda izinleri ve destekleri nedeniyle, Arykanda Kazıları başkanı Sayın Doç. Dr. V. Macit Tekinalp'e teşekkürlerimizi sunarız.

Bölgesi'nde ve Arykanda kentinden bilinen adak sunakları ve stelleri üzerindeki tasvirlerle stilistik açıdan benzerlik göstermektedir. Söz konusu eser yazıtlı kabartmalar yardımıyla ikonografileri tanınan Meter, Artemis Lagbene ve Artemis Kynegetis ikonografilerinin farklı özelliklerini taşır; ancak sıralanan üç tanrıça ikonografisinden de farklıdır. Eser, mevcut yayınlar dikkate alındığında bilinen tanrıça ikonografileri içinde üniktir. Çalışmada yazıtı da bulunmayan Arykanda heykelciği yakınlık kurulan farklı ikonografilerle karşılaştırılarak kimliklendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arykanda-Arif Kale, Artemis, Lagbene, Kynegetis, Tauropolos, Potnia Theron.

Giriş

Arif Kale yerleşimi doğu Lykia kentlerinden Arykanda'nın kuş uçuşu 750 metre güneyinde konumlanır (fig. 1-2). 2014 yılından itibaren yürütülen sistemli kazı çalışmaları ile Arif Kale'nin Geç Antik Dönem Anadolu'sunun planlanarak inşa edilmiş az sayıdaki yerleşmelerinden biri olduğu ve bu planlamanın MS IV. yüzyılın sonları ile MS V. yüzyılın başları itibariyle gerçekleştiği anlaşılmıştır (fig. 3). Yapılan kazı ve araştırmalar sonucunda bu Geç Antik Çağ yerleşiminin kuruluşunda ana kent Arykanda'dan bolca devşirme malzeme kullanıldığı anlaşılmıştır.

Çalışma konusunu oluşturan heykelcik, 2018 yılında Arif Kale yerleşiminde Decumanus Maximus'un batısında yapılan kazılarda ele geçmiştir¹. Heykelciğin bulunduğu bu cadde, kentin doğu-batı aksında yer alan iki ana kapıyı birbirine bağlamaktadır. Tanıtılacak heykelcik, caddenin batısında devşirme malzeme ve kaba yonu taşların kullanıldığı bir duvar içerisinde tespit edilmiştir (fig. 4-5).

Özgün ikonografisi ile kimliklendirilmesinde zorluklar olan Arykanda heykelciği aşağıda korunma durumundaki sorunları ele alan ayrıntılı bir tanımla okuyucuya sunulmuştur. Eserin öne çıkan özellikleri arasında tespit edilen hayvanların belirlenmesi sonrası heykelciğin "hayvanlar eşliğindeki tanrıça" tanımlaması içindeki yeri tartışılmış; ardından ele geçtiği Lykia kültür coğrafyası ve komşularındaki benzer kültürel ait yazıt, sikke, adak kabartmaları gibi veriler değerlendirilerek eserin olası kimliği ve tarihlendirmesine dair bir öneri getirilmiştir.

Tanım

Arif Kale yerleşiminde bulunmuş yaklaşık 18 cm yüksekliğindeki yerel kireçtaşı heykelcik² kırık, eksik ve yıpranmalara rağmen oturan bir kadını betimlediği belirgindir. Eserin üç yüzü kabartma olarak çalışılmış, arka kısım düzleştirilerek bırakılmıştır (fig. 6-10). Yüksek arkalı ve kolçaksız taht benzeri bir yerde oturan kadın cepheden verilmiştir. Eserin başı, dizlerden aşağısı ve üst bacakların yüzeyi oldukça yıpranmış ve eksiktir. Taht benzeri oturağın yan ayak boşluklarına yerleştirilmiş iki hayvan betimlemesi ile cephede çok yıpranmış olmakla birlikte ayakların altında bir başka hayvan silüeti seçilmektedir. Taht ve hayvanların varlığı ile kadının giysi düzenlemesi

1 Decumanus Maximus'da yapılan çalışmalar için bk. Tekinalp v.d. 2019, 95-97.

2 Heykelciğin genel ölçüleri: Y: 18,3 cm G: 8,4 cm D: 10,5 cm fig. D: 8,6 cm

eserin antik çağ ikonografisinden çok iyi tanınan “Ana Tanrıça” betimlemeleri içinde değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya koyar.

Oturur biçimde tasvir edilen tanrıçanın başının bir kısmı, yüz detaylarının ise tamamı kırık ve eksiktir. Ellerin pozisyonu net olarak anlaşılammamakla birlikte kollar dirseklerden hafifçe kıvrılarak bacaklar üzerine doğru uzatılmıştır. Dizlerden aşağısı yoğun biçimde yıpranmıştır. Ancak figürün oturma pozisyonu ve bacak gövde oranlamaları ayakların zeminin yukarısında sonlanmış olduğuna işaret eder. Bu bağlamda tanrıçanın zemindeki bir hayvan ya da bir taburenin üzerine basıyor olması beklenmelidir.

Yüz detayları tamamen tahrip olmuş figürün başı örtülüdür. Tanrıça iki giysi ile tasvir edilmiştir. Üstteki giysi başı örten ve kalın bir kumaş hissi veren himationdur. Himation boynun iki yanından omuzları örterek dirseklere doğru verev bir dönüş yaparak uzanır. Daha ince kumaştan olduğu çeşitlenmiş kıvrım düzenlemelerinden anlaşılan içteki khiton göğüs altına yakın bir yerden çift şeritli bir kemerle sıkıştırılmıştır. Aşınmış yüzeyde zorlukla da olsa göğüs üzerinde düzenli verev kıvrımlara ait izler seçilebilmektedir. Khitonun yakası ikili bir hat halinde geniş bir yay çizmekle birlikte iki göğüs arasında “V” biçimli bir form almıştır. Kemerin hemen altında tarakla taranmış gibi düz bir biçimde inen khiton kıvrımlarının bittiği yerde bacaklar üzerine sarıldığı anlaşılan himation, khiton kıvrımlarının zıt yönünde yatay bir bant ile vurgulanmıştır.

Tahtın alt kısmında iki yan cephede hayvan figürlerinin varlığı rahatça seçilebilmektedir. Tanrıçanın bir yanında boğa ve diğer yanında ise bir köpek figürü bulunmaktadır (fig. 9-10). Sağ cephede profilden tasvir edilen boğa, ayakta ve sağa dönük pozisyondadır. Ön bacaklar dik ve gergin, arka bacaklar ise dizden hafif bükülerek işlenmiştir. Sol cephesinde ise sola doğru koşan bir köpek profilden verilmiştir. Köpeğin ön bacakları öne doğru, arka bacaklar ise arkaya doğru gergin yapılmıştır. Uzun sivri kulakları arkaya doğru ve kuyruğu da dik olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca ön cephede tanrıçanın ayakları altında sağa doğru hamle yapmış olan kedigillerden bir hayvan anlatımına ait izler bulunmaktadır (fig. 7). Gövdesinin ön kısmı kırık ve eksik olduğu için hangi hayvana ait bir figür olduğu konusunda bir şey söylemek zordur. Tahtın çevresindeki bu hayvan figürleri alçak kabartma olarak basit hatlarla tasvir edilmiştir.

Hayvanlar Eşliğinde Tanrıça

Oturur vaziyette ya da ayakta hayvanlar eşliğinde betimlenen tanrıça anlatımları tarih öncesinden itibaren farklı dönem ve kültür coğrafyalarından tanınmakla birlikte bu tanrıçaların ait oldukları coğrafyada hangi isimler ve sıfatlarla tapınım gördükleri yazıtlarla belirtilmedikleri sürece oldukça sorunludur. Yazılı belgelerle eşleştirildiğinde Ana Tanrıça imgesi Hurrilerde “Hepat”, Hititlerde “Arrinna'nın Güneş Tanrıçası”, Yeni Hitit Dönemi'nin Hitit ve Hurri toplumlarında Kubaba olarak tanımlanır³. MÖ VI. yüzyıldan itibaren ise Hellenlerin Ana Tanrıça tanımlarında “Phryg tanrıçası

3 Ele geçen en erken Phryg yazıtlarında Kubeleya/Kubileya bir yakarı sözcüğü olarak kullanılırken, Phryg topraklarında tanrıça genel olarak Matar/Mater olarak anılmıştır (Brixhe – Lejeune 1984, M-01c, W-04, 281).

Kybele⁴ atıfları başlar. Hellen dünyasında, Meter, Kybele, Kybebe, Agdistis gibi isimlerle anılan tanrıça Phrygler’de Mater adıyla “ana” karakteri kazanmıştır. Hellen dünyası da ona bu sebeple “Meter” adını vermiştir⁵. Özellikle Hellenistik-Roma Kybele araştırmaları için temel kaynak oluşturan Vermaseren’in yedi ciltlik “*Corpus Cultus Cybelae Attidisque*”sinde Kybele Akdeniz, Küçük Asya ve Güney Avrupa örneklerinde büyük çoğunlukla her iki yanında aslanları ile tahta oturan polos, tympanon ve patera taşıyan ikonografisiyle ön plana çıkmaktadır⁶.

Kybele, hayvanlar hakimesi ya da Potnia Theron olarak Artemis ile özdeşleştirilmiştir⁷. Öte yandan Artemis’in yanı sıra annesi Leto da Kybele ile sıkça yer değiştirmiş ya da benzer biçimlerde tapınım görmüştür⁸. Kybele ile özdeşleştirilerek Ana Tanrıça karakteriyle yaygın bir tapınımına sahip olan Artemis çok yönlü bir tanrıçadır. Anadolu’da Artemis Ephesia⁹, Artemis Sardiane¹⁰ ve Artemis Pergaia¹¹ gibi adına kent isimleri eklenmiş yerel kültleriyle de tanınmaktadır. Tanrıçanın en eski ve en yaygın epithetonu hayvanlar hakimi Potnia Theron’dur¹². Ancak vahşi doğanın, bereketin tanrıçası, ormanların, suların, avcılığın, evli kadınların, doğumun, gençlerin, kentlerin, yolların ve limanların koruyucusu olarak çok yönlü bir tanrıça olan Artemis¹³, tapınım gördüğü yerlerde farklı epithetonlarla karşımıza çıkar¹⁴. Tanrıçanın Ege’nin batısında avcılığı ve bakireliği; doğusunda ise doğanın hakimesi ve bereketi öne çıksa da her iki özelliğiyle de her iki coğrafyada kabul görmüştür¹⁵. İkonografik olarak tanrıça ok, yay, geyik veya bir köpek ile avcılık yönünü; göğsüne yerleştirilmiş çok sayıda boğa testisi ile bereketi; hilal veya meşaleyle ise gecenin göksel ışığını temsil etmektedir¹⁶.

Hellenistik ve Roma dönemlerinde ise Ege dünyası ve Anadolu yazıtlarında Ana Tanrıça’ya hitapta tıpkı tanrıçanın yurdu sayılan Phryg topraklarında erken sürece

4 Vassileva 2001, 51; Borgeaud 1988, 6. Geç Hitit Pantheonunda Kubaba’nın varlığı etkin bir şekilde Karkamış’ta görülmektedir (Roller 2013, 68-69). Kastabala’daki Aramice yazıtta Kubaba olarak geçen tanrıça, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Kybele veya Meter ile değil de Artemis ve Hekate ile özdeşleştirilmiştir (Roller 2013, 71).

5 Roller 2013, 67-157.

6 Küçük Asya için bkz. Vermaseren 1987, CCCA 1.

7 Naumann 1983, 101-102; Burkert 1987, 149. Roller, Potnia Theron’u, “*soyut bir koruyucu ruh olabileceği gibi, bir tanrıça da olabilir ki, bu durumda belki de Artemis, Hera, Meter dahil bazı Yunan tanrıçalarından herhangi biriyle özdeşleşmiştir*” şeklinde ifade etmektedir (2013, 162). Naumann, doğadaki vahşi hayvanlardan aldığı güçle doğanın hâkimesi olan tanrıçaların farklı coğrafyalarda farklı isimlerle, aynı veya benzer kült karakteri ve ikonografiye sahip tanrıçaları ifade ettiğini belirtir (1983, 101-102).

8 Kirsten 1978, 457-474; Özdemir 2018, 336.

9 Fleischer 1973, 1-137; Larson 2007, 108-112.

10 Fleischer 1973, 187-201; Hoz 1999, 34.

11 Onurkan 1969/1970, 289-298; Fleischer 1973; MacKay 1990, 2045.

12 “...ama kız kardeşi, yabani hayvanlar tanrıçası, çıktığı ona, konuştu avcı Artemis, küçük düşürdü onu: “Kaçıyorsun demek, okçu tanrı ....” (Hom. II. XXI, 470). Tanrıça Meter’in Potnia Theron ilişkisi için bk. Christou 1968; Naumann 1983, 101-110; Roller 2013, 162.

13 Çelgin 1986.

14 Hom. II. XXI, 470. Tanrıça Meter’in Potnia Theron ilişkisi için bk. Roller 2013, 162; Artemis Ephesia: Fleischer 1973, 1-137; Larson 2007, 108-112. Artemis Sardiane: Fleischer 1973, 187-201; Hoz 1999, 34. Artemis Pergaia: Onurkan 1969/1970, 289-298; Fleischer 1973; MacKay 1990, 2045; Çelgin 2003a, 119-140.

15 Petzl 2003, 95.

16 Wernicke 1895, 1333-1439.

tarihlendirilen yazıtlarda rastlanıldığı gibi Kubela¹⁷ ya da Kybele yerine en çok Meter adının kullanıldığı görülür. Meter epithetonlarla birleştirilerek “Dağ Anası” *Μήτηρ Ὀρεῖα*¹⁸ ya da “Tanrıların Anası” anlamına gelen *Μήτηρ Θεῶν* şeklinde karşımıza çıkar.

Lykia ve Komşu Coğrafyalarında Tanrıça

Tanrı ve tanrıçaların dağlar, akarsular ya da göller gibi farklı coğrafi nitelikler ile özdeşleştirilerek özgün yerel sıfatlar taşımaları nedeniyle kült araştırmalarında yerel coğrafi unsurlar önem taşımaktadır. Bu bağlamda Arykanda eseri incelenirken kültürel bağlamda Lykia/Milyas kültür coğrafyası ile bağlantı olarak ele alınacak, bu coğrafyaya komşu Kabalia, Kibyrtis, Pisidia, Lydia, Phrygia ve Karia, bölge verileri de temel karşılaştırma örnekleri olarak değerlendirilecektir.

Dilbilimsel verilerle kökenleri Anadolu'nun Tunç Çağı halklarından Luwilere dayandırılan Lykialılar'ın dinsel geleneklerinde yerli Anadolu izlerini açığa çıkartma çabası uzunca bir zamandır devam etmektedir¹⁹. Bu çalışmalar özellikle Klasik ve Hellenistik Dönem Lykçe ve Hellence yazıtlardaki tanrı-tanrıça isimlerine dayandırılır. Ana Tanrıça ve Artemis, Anadolu genelinde olduğu gibi Lykia Bölgesi'nde de önemli ve yaygın bir tapınımına sahiptir. Mitolojik bağlamda Lykia'nın diğer bölgelere göre farkı ikizlerin anası Ana Tanrıça Leto'nun doğum için bu coğrafyayı seçmiş olmasıdır²⁰; bu sebeple Leto-Artemis-Apollo üçlemesi bölgede yüzyıllar boyunca ayrıcalıklı bir öneme sahip olmuştur.

Artemis'in annesi Leto'nun Lykçe'de “Lada”, Artemis'in ise “Ertemi” olarak adlandırıldığı MÖ V. yüzyıl sonuna ait Letoon yazıtı ile belgelenmiştir²¹. Hatta Ksanthos Beyi Erbinna/Arbinas'ın Ertemi için heykel adadığı Letoon yazıtından bilinir²². Öte yandan bölgede Adrasan²³, Phaselis²⁴ ve Telmessos²⁵ civarında MS III. ve IV. yüzyıllara tarihlendirilen Kybele'ye adanmış stellerin de varlığı bilinmektedir.

Geç Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri'nde de Ana Tanrıça ve Artemis bölgenin inanç sisteminde güçlü varlığını devam ettirmiştir. Bu döneme ait Lykia birlik sikkeleri üzerinde de Artemis tasvirleri bulunur²⁶. Tanrıçanın adı kimi zaman Artemis kimi zaman da Meter'e eklenen epithetonlarla karşımıza çıkar. Bu epithetonlar çoğunlukla yerleşim ya da kutsallık atfeden dağlık bir lokasyona aittir. Bu süreç

17 Borgeaud, Meter Kubela'nın paleografik bir kullanımdan doğduğunu ve Meter Oreia'nın ise Hellen etkisiyle zaman zaman coğrafi epitheton olarak (Meter Didyme, Meter Idea vs.) uzun müddet bu şekilde tebcil edildiğini düşünmektedir (Borgeaud 1988, 19). Hatta Borgeaud, bu etkinin ve değişimin Keltler'in Ana Tanrıça kültüründe yer alan «Dağ Anası» = «Tanrıların Anası» ile eşit tutulduğu konusuna da dikkat çekmektedir (1996, 83).

18 Vassileva 2001, 53.

19 Bryce 1986; Frei 1990, 1767-1775.

20 Bölgede Leto'nun neredeyse baitylos formatında en stilize biçimde tasvir edildiği örnek için bakınız Işık 2001, 143-151.

21 Laroche 1980, 5; Bryce 1986, 94, 174; Frei 1990, 1749, 1768; Le Roy 1990, 41; Keen 1998, 200.

22 Schürr 2013, 220.

23 Vermaseren 1987, 219, no. 734.

24 Vermaseren 1987, 218-219, no. 733.

25 Vermaseren 1987, 217, no. 725.

26 Lykia Birlik sikkeleri için bk. Troxell 1982; Tek 2002, 296-303.

tanrıçanın sınırlı coğrafyalarda farklı sıfatlarla anılan özgün tapınım ve kültlere sahip olmaya başladığının göstergesidir.

Örneğin, Meter olarak tanınan tanrıça bölgede Oineoanda²⁷ ve Nisa'da²⁸ tanrıça Meter Oreia; Çaltepe'de²⁹ Meter Kadmene; Kibyra'da³⁰ Meter Alassene ve Meter Theon³¹; Kitanaura'da yine Meter Theon³² sıfatlarıyla karışımıza çıkar.

Bölgede Artemis olarak anılan tanrıçanın adına eklen sıfatlar ise daha zengindir. Artemis Eleuthera³³ (Myra), Artemis Kombike³⁴ (Komba, Arykanda, Tlos), Artemis Aspalos/Akraia³⁵ (Neapolis), Artemis Thaersenike³⁶ (Arykanda), Artemis Kitaneurissa³⁷, Artemis Kelbessis³⁸ (Kelbessos), Artemis Sidymike³⁹ (Sidyma), Mnara Artemisi⁴⁰, Artemis Tauropolos⁴¹ (Termessos), Artemis Lagbene⁴², Artemis Choriki⁴³, Artemis Maleitike⁴⁴, Artemis Olympenike⁴⁵, Artemis Kyngetis⁴⁶, Artemis Trebendatike⁴⁷ ve Artemis Trgosalleion⁴⁸ araştırmalar ışığında tanınan örneklerdir⁴⁹.

Yukarıdaki Meter ya da Artemis olarak anılan tanrıça hakkındaki bilgilerimizin çoğunluğu adak sunakları üzerindeki yazıtlardan gelmektedir. Bölge ve yakın çevre yazıtlarıyla birlikte belli bir ikonografik gönderme yapan tanrıça anlatımları ise oldukça

27 Heberdey – Kalinka 1896, no. 79; BE (1940), no. 156; Vermaseren 1987, no. 729; Efendioğlu 2010, 35-36.

28 TAM II/3, no. 737; Vermaseren 1987, no. 731; Efendioğlu 2010, 34.

29 Milner 1998, no. 122; SEG XLVIII (1998), no. 1576; Efendioğlu 2010, 31-34.

30 Collignon 1878, no. 16; Corsten v.d. 1998, no. 3, 8; SEG XLVIII (1998), no. 1607; Efendioğlu 2010, 31-34.

31 SEG XLVII (1997), no. 1809; Corsten v.d. 1998, no. 12; Efendioğlu 2010, 37-38.

32 TAM II/3, no. 1222 LII; Vermaseren 1987, no. 732; Efendioğlu 2010, 38-39.

33 Jessen 1905, 2344-2345; Fleischer 1973, 229-233, Taf. 92, a-c; Borchhardt 1975, Taf. 23, D; Kirsten 1978, 465-472; Frei 1990, 1772; Dinstl 1990, 132; Wörrle 1999, 274; Blakolmer 1999, 267; Çevik 2015, 82-83; Sancaktar 2019, Y9-Y12.

34 Adler 1921, 1141. Tlos: Adak – Şahin 2004, 95-96. Ksanthos: Varkıvanç 2017, 50, fig. 5. Letoon: Balland 1981, 19, Nr. 2-3; Frei 1990, 1770, 18.10.1-2. Patara: Frei 1990, 1771, 20.10-1-2; Korkut 2008, 730, 733, Res. 2-3. Simena: Heberdey – Kalinka 1896, 17, Nr. 52; Frei 1990, 1771, 27.10.1. Myra: Frei 1990, 1772, 34.10.2. Arneai: TAM II, 757; Frei 1990, 1772, 38.10.1. Arykanda: Şahin 1994, 92, No. 85, Taf. 15, Sancaktar 2019, Kat. No. Y13-Y15. Komba: Frei 1990, 1773, 41.10.1. Megiste: Frei 1990, 1774, X1.10.1; Diamantaras 1899, 335, Nr. 6.

35 Wentzel 1894, 1192-1193; Çelgin 2002, 124, Çelgin 2003b, 141-170; İplikçioğlu v.d. 2007, 256-278, Nr. 181, 193, 196; Tıbikoğlu 2008, 12-18, 28-31.

36 Tuğrul 1959, 49; BE 1960, 197, Nr. 371a; Frei 1990, 1773-1774, 47.10.2, 48.10.2; Şahin 1994, 93.

37 Adak – Tüner 2004, 53-54.

38 Çelgin 2002, 124; Çelgin 2003a, 119-140.

39 TAM II, 214, 244; Frei 1990, 1769-1770.

40 Tıbikoğlu 2012, 456-457, Res. 4.

41 Talloen 2015, 94.

42 Metzger 1952, 17, No. 6, Lev. 2; Robert 1983, 594-597; Frei 1990, 1771, 32.10.8; Smith 1997, 8-9, Lev. IV, b; Coulton 2012, 145; Dökü – Baytak 2017, 237; Özdemir 2018, 329-345.

43 Korkut 2008, 729-730, 733, Res. 1.

44 Bean 1958, 81, Nr. 106 = BE 1959, 246 Nr. 406; BE 1960, 197 Nr. 371; SEG XVII, 1960, 181 Nr. 685; Frei 1990, 1770, 20.5.1

45 Bean 1963, 4; BE 1963, 172, Nr. 252; Frei 1990, 1772, 34.10.3.

46 Freyer-Schauenburg 1994, 83-84, Taf. 1-18; Akyürek-Şahin 2002, 103-113; Schürr 2013, 213-215.

47 Heberdey – Kalinka 1896, 17 Nr. 53; Frei 1990, 1788, 27.10.1.

48 Frei 1990, 1772, 37.10.1; Metzger 1952, 17, Nr. 7; BE 1953, 177 Nr. 195; SEG XVII, 1960, 150 Nr. 550.

49 Frei 1990, 1767-1775; Adak – Tüner 2004, 53-55; Korkut 2008, 729; Tıbikoğlu 2012, 454-456, 458-459.

sınırlıdır. Bunlar arasında yalnızca Artemis Eleuthera, Artemis Kynegētis, Artemis Lagbene, Artemis Kombikes ve Artemis Tharsenike tanınmaktadır (fig. 13-22).

Arykanda Heykelciği İkonografik Değerlendirme

Tanrıçanın Lykia Bölgesi'nde yerel unsurlar sergileyen betimleri, Arif Kale'de ele geçen tahtta oturan heykelciğin de yerel bir Artemis ya da Meter tasviri olabileceğini düşündürür. Bu bağlamda tanrıçanın örtülü başı, uzun giysisi ve tahtın çevresindeki hayvan figürleri dikkate değerdir. Arif Kale heykelciği, bölgeden bilinen kabartma örnekleriyle bazı farklılıklar gösterse de giysi özelliği, örtünme biçimi ve hayvanlarla birlikte tasvir edilmiş olmasından yola çıkarak Artemis ikonografileriyle benzeştiğini söylemek mümkündür. Heykelciğin, uzun giysili, uzun başörtülü, ksoanon gövdeli ve ayakta betimlenen Artemis Eleuthera ile örtünme biçimi benzerlik göstermektedir⁵⁰. Ksanthos'da ele geçen pişmiş toprak Artemis Kombikes betimlemesinde de ayakta duran tanrıça, khiton ve himation giymiştir⁵¹. Şimdilik yalnızca Ksanthos'tan bilinen Kombikes betimlemesinde tanrıça herhangi bir atribüte sahip değildir. Tahtta oturan tanrıça heykelciği, Artemis Eleuthera ile uzun giysi ve başörtüsü ve Kombikes ile de uzun giysi dışında bir benzerlik göstermemektedir.

Arif Kale heykelciğinde tahtın sağ yanında boğa, sol yanında köpek ve önünde tanrıçanın ayakucunda tanımlanamayan bir hayvan figürü tasviri yer almaktadır (fig. 7. 9-10). Tahtın çevresindeki köpek ve boğa gibi farklı hayvanların bir arada tasvir edilmiş olması, Artemis'in yerel bir külte ait ikonografisi olabileceğini düşündürür⁵². Tanrıça, Potnia Theron ikonografisinde kutsal hayvanı geyikler başta olmak üzere aslan, domuz, boğa, kuş ve at gibi hayvanlar ile birlikte tasvir edilmiştir⁵³. Özellikle boğa veya yaban domuzu bazen taşıyıcı bazen de tanrıçaya eşlik eder pozisyonundadır. Bölgeden bilinen adak sunakları ve adak stelleri üzerinde yaban domuzu ve boğa üzerinde oturan veya ayakta duran kadın figürü tasvirleri tanrıça Artemis'in bölgedeki yerel kültürleriyle ilişkilendirilmektedir⁵⁴. Bu konuda B. Ş. Özdemir tarafından Fethiye Müzesi'ndeki bir grup kabartmalı adak sunağı ışığında Lykia Bölgesi'ndeki Artemis'in farklı ikonografileri konulu bir çalışma yapılmıştır⁵⁵. Özdemir çalışmasında üç farklı tipolojik sınıflandırma yapmıştır. Bunlardan ilki domuz üzerinde duran veya domuz ile ilişkili figürler, ikincisi ayakta ve ellerini göğüs altında tutan figürler, üçüncüsü ise ayakta ve elinde mızrak taşıyan figürlerdir⁵⁶. Arif Kale heykelciği ise adak sunakları üzerindeki bu üç sınıflandırmadaki kadın figürleriyle uzun giysi ve başörtüsü dışında bir benzerlik göstermemektedir. Söz konusu adak sunaklarındaki betimlerden farklı olarak heykelcik tahtta oturmakta ve tahtın çevresinde üç farklı hayvan tasvir edilmektedir. Bu hayvanlardan köpek, Artemis, Hekate, Asteria, Pluto

50 Artemis Eleuthera için bk. Kirsten 1978, 465-472; Çevik 2015, 82-83. III. Gordianus Dönemi'nde Lykia Kentleri tarafından darp edilen sikkeler üzerindeki tasvirleri için bk. Hans v. Aulock Lykien 1974, Lev. 10, 134-168, 181-185, 258-259, 342, 358.

51 Varkıvaç 2017, 50, fig. 5.

52 Christou 1968, 13-154.

53 Icard-Gianolio – Kahil 1984, 618-753, pl. 442-563.

54 Smith 1997, 8-9.

55 Özdemir 2018, 329-345.

56 Özdemir 2018, 331-334, fig. 1-13.

ve Serapis gibi tanrı/tanrıçaların ikonografisinde görülür. Artemis tasvirlerindeki köpek figürü onun avcılık yönünü temsil eder⁵⁷, Hekate betimlerinde ise adak hayvanı olarak yer alır. Ayrıca köpek figürü, ölüm veya şifa dağıtan Hekate, Pluton ve Serapis gibi tanrı/tanrıçaların ikonografisinde de görülmektedir⁵⁸. Heykelcikte tasvir edilen bir diğer hayvan figürü olan boğa, Artemis'in yanı sıra Demeter ile de bir arada görülebilir. Demeter'e kurban olarak sunulan boğa figürü, Lykia Bölgesi'nde özellikle Artemis Lagbene ikonografisinde taşıyıcı veya tanrıçaya eşlik eder şekilde betimlenmiştir. Lykia Bölgesi'nde Artemis Lagbene ikonografisinde karşımıza çıkan domuz figürü ise söz konusu heykelcikte bulunmamaktadır.

Lykia Bölgesi'nde ele geçen kabartmalar üzerindeki yazıtlardan domuz üzerinde veya yanında yer alan figürün Artemis Lagbene olduğu bilinmektedir⁵⁹. L. Robert, domuz üzerinde oturan kadın ikonografili yazıtlı bir stelde tanrıçanın isminin Artemis Lagbene olarak okunduğunu belirtmektedir⁶⁰. Balboursa çevresinde yapılan araştırmalarda Artemis Lagbene kabartmalı yazıtsız beş rölyef tespit edilmiştir⁶¹. T. J. Smith tarafından yayımlanan bu rölyeflerdeki kadın figürünün Artemis Lagbene olarak tanımlanmasının nedeni yazıtlı rölyeflerdeki ikonografik benzerliktir.

Arykanda'da 1997 yılında yapılan çalışmalarda Artemis Lagbene olarak tanımlanan kabartmalı bir adak sunağı ele geçmiştir (fig. 11). Çok aşınmış durumda olan sunağın ana gövdesi üzerinde ön yüzünde alçak kabartma olarak boğa ve arkasında tanrıça ayakta, cepheden tasvir edilmiştir⁶². Bölgeden ve Arykanda örneklerinden bilinen Artemis ikonografisinde tanrıça boğa üzerinde veya yanında iken Arif Kale heykelciğinde ise boğa tahtın sağ yanındadır (fig. 7. 9-10). Bu bağlamda ikonografik olarak doğrudan olmasa da boğa ve yanında olma durumunun benzerlik göstermesi açısından önemlidir. Kentte 1999 yılında da ele geçen bir diğer adak sunağının ön yüzünde de cepheden, kısa tunikli bir kadın figürü ve arkasında sola doğru bir ge-yik tasvir edilmiştir (fig. 12)⁶³. Bu adak sunağındaki hayvan ve tanrıça kavramı da Artemis'in Potnia Theron ikonografisiyle ilişkilidir.

Arykanda heykelciğinde, cepheden ayakları altında gövdesinin ön kısmının kırık ve eksik olmasından dolayı hangi hayvana ait olduğu çok net olmayan bir tasvir bulunmaktadır. Korunmuş olan kısımdan sağa doğru hamle yapmış olan hayvan figürünün kedigillerden aslan veya pantere ait olduğu düşünülebilir. Ana Tanrıça'nın aslanlarla birlikte tasviri, E. Dökü ve İ. Baytak tarafından Kabalis Bölgesi araştırmalarında Kocayaran Tepesinde tespit edilmiştir. Tanrıça burada, iki yanında aslanlarla birlikte tipik bir Kybele ikonografisi sunmasına rağmen Kybele olarak değil sorunlu bir saptama ile Artemis Lagbene olarak tanımlanmıştır⁶⁴.

57 Toynbee 1973, 102-103.

58 Toynbee 1973, 122-123.

59 Metzger 1952, 17 No. 6, Lev. 2; Robert 1983, 594-597; Frei 1990, 1771, 32.10.8; Smith 1997, 8-9, Lev. IV, b; Dökü – Baytak 2017, 237; Özdemir 2018, 329-345.

Boston Müzesi'ndeki örnek için bk. <https://collections.mfa.org/objects/151288> (10.11.2019).

60 Robert 1983, 594-597.

61 Rölyefler için bk. Smith 1997, 8-9, 15, 17, 21, 31.

62 Sancaktar 2019, Kat. No. AS5; Lev. 73.

63 Sancaktar 2019, Kat. No. AS4; Lev. 73.

64 Dökü – Baytak 2017, 237.

Yapılan araştırmalar, Artemis Lagbene kültünün Roma İmparatorluk Dönemi'nde Dağlık Lykia'da önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir⁶⁵. Yazıtlı kabartmalarda Lagbene, bir hayvanın üzerinde veya arkasında ayakta, bazen başı örtülü, çelenk veya meşale tutar şekilde betimlenmiştir. T. J. Smith, bu kabartmalardaki yaban domuzu ve çok net anlaşılamayan hayvan türlerinin de Lagbene ile ilişkili olabileceğini belirtmektedir⁶⁶. Tanrıçanın Lagbene epithetonunu bir yer adı olan Lagbe'den aldığı düşünülmektedir⁶⁷. Benzer şekilde Artemis Kombikes de Komba (Gömbe) yerleşimiyle ilişkilendirilmektedir⁶⁸.

Arif Kale heykelciğinin oturduğu tahtın solunda yer alan köpek figürü, Lykia Bölgesi'nde Dodeka Theoi adak levhalarından bilinen Artemis Kylenegetis (köpek süren) ikonografisini düşündürmesi açısından dikkate değerdir⁶⁹ (fig. 16-17). Söz konusu adak levhalarında oldukça stilize ve yerel işçilik gösteren kabartma üst panelinin merkezinde bir niş içerisinde tanrıça ve alt panelde de merkezde bir figür ve sağ ve solunda altışardan on iki köpek tasviri görülmektedir⁷⁰. Tanrıçanın Artemis Kylenegetis olarak köpekle bir arada sunulan tasvirleri onun avcı kişiliğine vurgu yapar⁷¹.

Bu bağlamda Arif Kale heykelciğinin değerlendirmesinde Roma Dönemi Anadolu'sunda Artemis'in artan kültürel önemi ile yerel tiplerdeki çeşitlenme dikkate alınmalıdır. Tanrıça bu eserde Lykia Bölgesi'nden bilinen Kylenegetis ve Lagbene özellikleri ile birleşmiş yerel ve özgün bir ikonografi ile karşımıza çıkmaktadır.

Stil ve Tarihleme

MS VII. -IX yüzyıllara ait bir dolgu içinden gelen, belirgin bir kontekste dahil olmayan Arykanda heykelciği, aşınmış yüzeyi ve çoğu görünmez olmuş detaylarına rağmen, mümkün ölçüde eser üzerinde tarihlemeye yönelik stil incelemesi yapılmıştır. Bu bağlamda aşağıda eserin stil değerlendirmesine olanak tanıyan özellikleri sırasıyla ele alınmıştır.

Oturan tanrıçanın oldukça kalın boyun konturları dışında baş üst gövde ve gözlemlenebildiği kadarıyla üst bacak oranları doğru kullanılmıştır. İki yana yerleştirilmiş şematize boğa ve köpek figürleri resimsel bir durağanlık sergilerken, aşınma ve kopmalar nedeniyle zorlukla seçilen cephedeki hayvan figürünün yaylanan sağrısı diğerlerine göre daha hareketli ve canlı bir duruş sergiler. Benzer biçimde çizgisel ve şematik hayvan anlatımları bölgede MS II. yüzyıl sonlarından itibaren ve III. ve erken IV. yüzyıl boyunca tarihlendirilen Oniki tanrı, Kakasbos gibi yerel kültlere ait adak

65 Pisidia Bölgesi'nde Artemis Lagbene için bk. Karayaka 2007, 97.

66 Smith 1997, 9.

67 Fakat günümüze kadar yapılan araştırmalarda Lagbe'nin lokalizasyonu belirlenebilmiş değildir. Bu konuda araştırmacılar farklı görüşler öne sürmektedir (bk. Robert 1983, 596; Coulton 2012, 145). D. French bir yazıtta, Lagbe demosunun Artemis Lagbene'ye bir adağı olduğunu belirtmekte ve Küçükköy'de (Alifahrettin) tespit edilen epigrafik ve arkeolojik verilerden yola çıkarak söz konusu alanın Lagbe yerleşimiyle ilişkili olduğuna dair bir görüş öne sürmektedir (1994, 87-91, No. 2.4).

68 Artemis Kombikes için bk. Korkut 2008, 730.

69 Artemis Kylenegetis ve Dodeka Theoi adak levhaları için bk. Freyer-Schauenburg 1994, 83-84, Taf. 1-18; Akyürek-Şahin 2002, 103-113.

70 Freyer-Schauenburg 1994, 101-110, Abb. 1-10, Taf. 1-18; Akyürek-Şahin 2002, 107, Res. 78-84.

71 Akyürek-Şahin 2002, 112.

kabartmaları ve sunaklarda rastlanmaktadır⁷².

Tanrıçanın başını örtüp, kalın yuvarlak sırtlı bantlar halinde iki omuz üzerinden göğse doğru inen himation konturu belirgindir. Saç biçimlendirmesine ait fikir verecek tek yer sağ yönde himation kıvrımının üzerine taşan keskin yatay konturdur. Eserimizde oturan tanrıçaların birçoğunda gözlemlenen arkaik karakterli uzun belikler halinde uzanan saç düzenlemesi yerine (ki himation kıvrımları böyle bir göz yanılığına sebep vermektedir) boyun hizasında biten küt bir saç modellemesini kullanılmıştır. Çene hizasında benzer şekilde küt biten ve gevşek bir topuz olarak geriye doğru taranan saç tasarımı MS 250- 300 yılları imparatoriçe Otacilla Severa, Etruscilla ve dönemlerinin özel portrelerinde sevilerek kullanılmıştır⁷³. Arykanda eserin korunma durumundaki şanssızlığa rağmen bu küçük detay tarihlendirme önermesine yardımcı olan bir ölçüttür.

İkili giysi taşıyan tanrıçanın yalnızca daha iyi korunmuş olan içteki khiton kıvrımları da stilistik değerlendirmede için imkân tanır. Göğüs altından çift şeritli kemerle sıkıştırılmış khiton göğüs üzerinde kalın hatlarla dışa açılan birbirine paralel verev kıvrımlarla hareketlendirilmiştir; göğüsün altında yukarıdakine benzer ancak daha derin oyulmuş kalın paralel kıvrımlar düşey hatlar halinde aşağıya doğru uzanmaktadır. Genel olarak gözlemlenen kalın çizgisel oygularla çalışılmış basit ve görece maharetsiz bir işçiliğe yukarıda stilize hayvan anlatımlarında değinilen Lykia'da Roma Dönemi MS II. yüzyıl sonu ile IV. yüzyıl başlarına tarihlenen yerel üretim sunak ve adak kabartmalarında rastlamak mümkündür.

Sonuç olarak kıvrımlardaki yüzeyselliğe rağmen boyun hariç proporsiyonların uygun kullanımı; cephede silüet halinde seçilen hayvanın ve az da olsa tanrıçanın kendisinde izlenen plastik anlatım geleneğini yaşatan izlerin varlığı eserin tarihlemesini IV. yüzyıla giden süreçten alıkoymaktadır. Arykanda heykelciği saç düzenlemesinde yakalanan ip ucunun da yardımıyla MS III. yüzyılın ikinci yarısı ile sınırlı bir tarihlendirme uygun görünmektedir.

Sonuç

Lykia Bölgesi ve Arykanda'dan bilinen Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen benzer örnekler göz önünde bulundurulduğunda heykelciğin kullanım yerine dair iki olasılık ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki heykelciğin Arykanda kentinden getirilmiş olduğudur. İkincisi ise Geç Antik Çağ'da kurulan Arif Kale'de Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar inen bir yerleşimin olma ihtimalidir. Fakat kale yerleşiminde şu an görülebilen Geç Antik Çağ'a ait yapı kalıntılarının malzeme teknik özellikleri birbirleri ile benzerdir ve daha erken dönemlerde inşa edilmiş olabileceğini düşündüren herhangi bir yapı kalıntısı saptanmamıştır. Bu noktada kale yerleşiminde başlatılan ve devam edecek olan kazılar, yerleşimin tarihsel sürecine dair daha aydınlatıcı bilgiler sunacaktır.

72 Freyer-Schauenburg 1994, 108, abb. 8, taf. 1-19; Milner – Smith 1994, 65-76; Smith 1997, pl. 3, fig. a-b, 4, fig. a-b; Delemen 1999; Akyürek-Şahin 2002, 103-114; Coulton 2012 151-152; Özdemir 2018, 329-345; Sancaktar 2019, AS4-5, Lev. 73.

73 Dönemin portreleri için bk. RIC IV/3; Wegner v.d. 1979, 24a-b, 32a-f, 33a-b; Wood 1981, 59-68.

Arykanda'da ele geçen yazıtlı ve kabartmalı adak sunakları kentte Artemis'e Kombikes, Eleuthera ve Lagbene gibi sıfatlarla tapınıldığını veya saygı gösterildiğini belgeler niteliktedir⁷⁴. Arif Kale'de ele geçen bu heykelcik bölgede ve kentteki adak sunakları ve steller üzerindeki tasvirlerle stilistik açıdan benzerlik gösterse de kendi içinde Meter, Artemis Lagbene ve Artemis Kynegetis ikonografilerinin farklı özelliklerini taşır; ancak sıralanan üç tanrıça ikografisinden de farklıdır. Söz konusu eser, bölgedeki ve hatta Anadolu'daki mevcut yayınlar dikkate alındığında bilinen tanrıça ikonografileri içinde üniktir. Uzun giysili, başı örtülü ve tahtın çevresinde boğa, köpek ve kedigillerden aslan veya panter gibi hayvan figürleriyle betimlenmiş olan Arykanda eserinin yerel kültür bağlamında tanrıçanın hangi ad ve sıfatla anıldığını belirlemek güçtür. Buna rağmen heykelcikteki köpek Kynegetis, boğa Tauropolos gibi bölgedeki farklı Artemis kültlerine ait epithetonları bir arada çağrıştırmayı nedeniyle Tanrıça'yı genel olarak Potnia Theron olarak tanımlamak uygun olacaktır.

---

74 Sancaktar 2019, Kat. No. AS4-5.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Adak – Şahin 2004 Adak, M. – S. Şahin, “Neue Inschriften Aus Tlos”, *Gehyra* 1, 85-105.
- Adak – Tüner 2004 Adak, M. – N. Tüner, “Neu Inschriften aus Olympos und Seinem Territorium I”, *Gephyra* 1, 53-65.
- Adler 1921 Adler, “Kombike”, *RE* XI/1, 1141.
- Akyürek-Şahin 2002 Akyürek-Şahin, E. N., “Oniki Tanrıya Adanmış Adak Stelleri, Likya’da Bir Geç Devir Kültü: Dodekatheoi”, *Likya İncelemeleri 1* (ed. S. Şahin – M. Adak), İstanbul, 103-114.
- Balland 1981 Balland, A., *Inscriptions d’époque impériale du Létôon, Fouilles de Xanhos VII*, Paris.
- BE BE = Bulletin épigraphique.
- Bean 1958 Bean, G. E., *Inscriptions in the Antalya Museum*, *Bulleten* 22, 21-91.
- Bean 1963 Bean, G. E., “Report on a Journey in Lycia 1960”, *AAWW* 99, 4-9.
- Blakolmer 1999 Blakolmer, F., “Zum Grab des Ploutiades in der Nekropole V von Limyra”, *Steine und Wege, Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag*, 261-268.
- Borchhardt 1975 Borchhardt, J., *Myra: Eine Lykische Metropole in Antiker und Byzantinischer Zeit*, *IstForsch* 30, Tübingen.
- Borgeaud 1988 Borgeaud, P., *The Cult of Pan in Ancient Greece* (trans. K. Atlass - J. Redfield) Chicago.
- Brixhe – Lejeune 1984 Brixhe C, – M. Lejeune, *Corpus des inscriptionspaléo-phrygiennes*, Paris.
- Bryce 1986 Bryce, T. R., *The Lycians The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*, Copenhagen.
- Burkert 1987 Burkert, W., *Greek Religion*, Oxford.
- Christou 1968 Christou, C., *Potnia Theron, Eine untersuchung über ursprung, Erscheinungsformen und wandlungen Der Gestalt einer Gottheit, Thessaloniki*.
- Collignon 1878 Collignon, M., “Inscription d’orme en Phrygie I”, *BCH* 2, 170-184.
- Corsten v.d. 1998 Corsten, Th. – Th. Drew-Bear – M. Özseit, “Kibyra”, *EA* 30, 48-80.
- Coulton 2012 Coulton, J. J., “Middle Roman Balbura: mid first century AD to late third century AD”, (ed. J. J. Coulton), *The Balbura Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia, British Institute at Ankara Monograph 43*, Ankara, 123-163.
- Çelgin 1986 Çelgin, G., *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, İstanbul.
- Çelgin 2002 Çelgin, A. V., “Termessos Tanrıları ve Kent Alanından Artemis’in Yeni Epithet ve Kültürleri Belgeleyen Üç Yazıt (Bir Ön Değerlendirme)”, *Adalya* V, 121-136.
- Çelgin 2003a Çelgin, A. V., “Termessos Egemenlik Alanında Artemis Kültleri I: Ahırtaş/Örentepe (Kelbessos) Antik Yerleşmesindeki “Artemis Kelbesis” Kültü, Son Epigrafik Araştırmaların Katkılarına Bir Bakış”, *Adalya* VI, 119-140.
- Çelgin 2003b Çelgin, A. V., “Termessos Egemenlik Alanında Artemis Kültleri II: Keldağ/Göldağ (Neapolis) Antik Yerleşmesindeki “Aspalos-Artemis Akraia” Kültü, Epigrafik ve Arkeolojik Veriler Işığında Bir Değerlendirme”, *Adalya* VI,

- 141-170.
- Çevik 2015 Çevik, N., Lykia Kitabı, İstanbul.
- Delemen 1999 Delemen, İ., Anatolian Rider Gods: A Study on stone finds from the regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the Late Roman Period, Bonn.
- Diamantaras 1899 Diamantaras, A. S., “Επιγραφαί εκ Λυκίας”, BCH 23, 333-339.
- Dinstl 1990 Dinstl, A., “Götter in Lykien”, Ed. Anon. Götter, Heroen, Herrscher in Lykien, Katalog der Ausstellung Schloss Schallaburg, Wien – München, 132-133.
- Dökü – Baytak 2017 Dökü, E. – İ. Baytak, “Kabalis Bölgesi Demirçaç Yerleşim Tipleri ve Gözetleme/ Haberleşme Kaleleri”, MJH VII/2, 223-242.
- Efendioğlu 2010 Efendioğlu, T., Hellenistik ve Roma Çağlarında Likya'da Yerel Tanrı ve Tanrıçalar, İstanbul.
- Fleischer 1973 Fleischer, R., Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien, Leiden.
- Frei 1990 Frei, P., “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”, ANRW II, 18-3, 1729-1864.
- French 1994 French, D., “Isinda and Lagbe”, Studies in the History and Topography of Lycia and Psidia, (ed. D. French), London, 53-90.
- Freyer-Schauenburg 1994 Freyer-Schauenburg, B., Die lykischen Zwölfgötter-Reliefs, mit Beiträgen zuden Inschriften von Georg Petzl, Asia Minor Studien, Band 13, Bonn.
- Hans v. Aulock Lykien 1974
Hans von Aulock, Die Münzprägung des Gordian III und der Tranquilina in Lykien, Tübingen.
- Heberdey – Kalinka 1896 Heberdey, R. – E. Kalinka, Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien, Wien.
- Hom. II. Homeros, İlyada (çev. A. Erhat), İstanbul, 1997.
- Hoz 1999 Hoz, M. P., Die lydischen Kulte im Lichte der griechischen Inschriften, AMS 36, Bonn.
- Işık 2001 Işık, F., “Die anthropomorphe Halbstatue der 'Eni Mahanahi' aus Letoon”, Macellum, Culinaria Archaeologica, Robert Fleischer zum 60. Geburtstag von Kollegen (ed. N. Birkle), Mainz, 143-151.
- İplikçioğlu v.d. 2007 İplikçioğlu, B. - G. Çelgin - V. Çelgin, Epigraphische Forschungen in Termessos und Seinem Territorium IV, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte Wien.
- Icard-Gianolio – Kahil 1984
Icard-Gianolio, N. – L. Kahil, “Artemis”, LIMC II/1-2, 618-753, pl. 442-563.
- Jessen 1905 Jessen, “Eleuthera”, RE, 2344-2345.
- Karayaka 2007 Karayaka, N., Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları, İstanbul.
- Keen 1998 Keen, A. G., Dynastic Lycia, A Political History of the Lykians and Their Relations With Foreign Powers c. 545-362 BC, Brill.
- Kirsten 1978 Kirsten, E., “Artemis von Ephesos und Eleuthera von Myra mit Seitenblicken auf St. Nicolaus und auf Kommagene”, Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens,

Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. (ed. S. Şahin – E. Schwertheim – J. Wagner), Leiden, 457-488.

Knoblauch – Witschel 1993

Knoblauch, von P. – C. Witschel, “Arykanda in Lykien Eine Topographische Aufnahme”, AA 1993, 229-262.

Korkut 2008

Korkut, T., “Adak Sunakları Işığında Likya’da Artemis Kültü”, Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağan Kitabı (ed. İ. Delemen – S. Çokay Kepçe – A. Özdizbay – Ö. Turak), İstanbul, 727-731.

Larson 2007

Larson, J., *Ancient Greek Cults: A Guide*, New York and London.

Laroche 1980

Laroche, E., “Les dieux de la Lycie classique D’après les textes lyciens”, Actes du Colloque sur la Lycie Antique (ed. H. Metzger), Bibliothèque de l’Institut Français d’Etudes Anatoliennes d’Istanbul 27, 1-6.

Le Roy 1990

Le Roy, C., “Die Religion der Lykier”, Götter, Heroen, Herrscher in Lykien, Katalog der Ausstellung Schloss Schallaburg, 41-44.

MacKay 1990

MacKay, T., “Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia”, ANRW II, 18.3 Religion, 2045-2129.

Metzger 1952

Metzger, H., *Catalogue des monuments votifs du Musée d’Adalia*, Paris.

Milner – Smith 1994

Milner, N. P. – M. F. Smith, “New Votive Reliefs from Oinoanda”, *AnatSt* 44, 65-76.

Milner 1998

Milner, N. P., *An Epigraphical Survey in the Kibyra-Olbasa region conducted by A. S. Hall*, Ankara.

Naumann 1983

Naumann, F., “Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und Griechischen Kunst”, *IstMitt suppl.* 28, Tübingen.

Onurkan 1969/1970

Onurkan, S., “Artemis Pergaia”, *IstMitt* 19/20, 289-298.

Özdemir 2018

Özdemir, B., “Fethiye Müzesi’nden Bir Grup Kabartmalı Sunak Işığında Likya’da Artemis’in Farklı İkonografileri”, *Cedrus* VI, 329-345.

Petzl 2003

Petzl, G., “Zum religiösen Leben im westlichen Kleinasien. Einflüsse und Wechselwirkungen”, *Religion und Region. Götter und Kulte aus dem östlichen Mittelmeerraum. AMS 45* (ed. E. Schwertheim – E. Winter), Bonn, 93-101.

RIC IV/3

Mattingly, H. – E. A. Sydenham, *Gordian III - Uranius Antoninus, The Roman Imperial Coinage*, vol. 4/3, London 1949.

Robert 1983

Robert, L., “Document d’Asie Mineure”, *BJH* 107/1, 497-599.

Roller 2013

Roller, L. E., *Anadolu Kybele Kültü: Ana Tanrıça’nın İzinde* (çev. B. Avunç), İstanbul.

Sancaktar 2019

Sancaktar, H., *Arykanda I, Arykanda Akropolis Kutsal Alanları ve Kültüleri*, Ankara.

Schürr 2013

Schürr, D., “Beobachtungen zu den Zwölfgötter-Reliefs in Lykien” *Adalya* XVI, 213-220.

SEG XVII

Supplementum Epigraphicum Graecum, Vol. XVII (1960).

SEG XLVII

Supplementum Epigraphicum Graecum, Vol. XLVII (1997).

SEG XLVIII

Supplementum Epigraphicum Graecum, Vol. XLVIII (1998).

- Smith 1997 Smith, T. J., "Votive Reliefs from Balboura and Its Environs", *AnatSt* 47, 3-49, Lev. I-VIII.
- Şahin 1994 Şahin, S., *Die Inschriften von Arykanda*, IK 48, Bonn.
- Talloon 2015 Talloon, P. *Cult in Pisidia, Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander Great to the Rise of Christianity*, SEMA X, Turnhout.
- TAM II Kalinka, E., *Tituli Asiae Minoris II: Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*, 1: Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido, 2: Regio quae ad Xanthum flumen pertinet praeter Xanthum oppidum, 3: Regiones montanae a valle Xanthi fluminis ad oram orientalem, Vindobonae 1920-1944.
- Tekinalp v.d. 2019 Tekinalp, M. – H. Sancaktar – Ş. Yıldırım – F. Seviç, "Arykanda 2018 Yılı Çalışmaları", *KST* 41/3, 87-107.
- Tıbıkoğlu 2008 Tıbıkoğlu, H. O., *Neapolis Tapınakları (Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Antalya.
- Tıbıkoğlu 2012 Tıbıkoğlu, H. O., "Doğu Likya'da Artemis Kültü", *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdeniz Sempozyumu 04-07 Kasım 2009* (ed. K. Dörtlük - R. Boyraz Seyhan), İstanbul, 453-464.
- Toynbee 1973 Toynbee, J. M. C., *Animals in Roman Life and Art*, London.
- Troxell 1982 Troxell, H. A., *The Coinage of the Lycian League (Numismatic Notes and Monographs 162)*, New York.
- Tuğrul 1959 Tuğrul, L., "Küçük Asya Kitabelerinde Artemis", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı VIII/2 - 1958, 45-60.
- Varkıvanç 2017 Varkıvan, B., "2016 Yılı Ksanthos Kazıları", *Anmed* 15, 40-55.
- Vassileva 2001 Vassileva, M., "Further considerations on the cult of Kybele", *AS* 51, 51-63.
- Vermaseren 1987 Vermaseren, M. J., *Cultus Cybelae Attidsque (CCCA) I*, Leiden – New York – København – Köln.
- Wegner v.d. 1979 Wegner, M. – J. Bracker – W. Real, "Gordian III bis Carinus, Das römische Herrscherbild 3.3, Berlin, 1979.
- Wentzel 1894 Wentzel, "Akraia/Akraios", *RE* I, 1192-1193.
- Wernicke 1895 Wernicke, "Artemis", *RE* II/1, 1335-1440.
- Wood 1981 Wood, S., "Studies in Roman Portraiture of the Third Century", *AJA* 85, 59-68.
- Wörle 1999 Wörle, M., "Artemis und Eleuthera in Limyra", *Steine und Wege, Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag* (ed. P. Scherrer), Wien, 269-274.

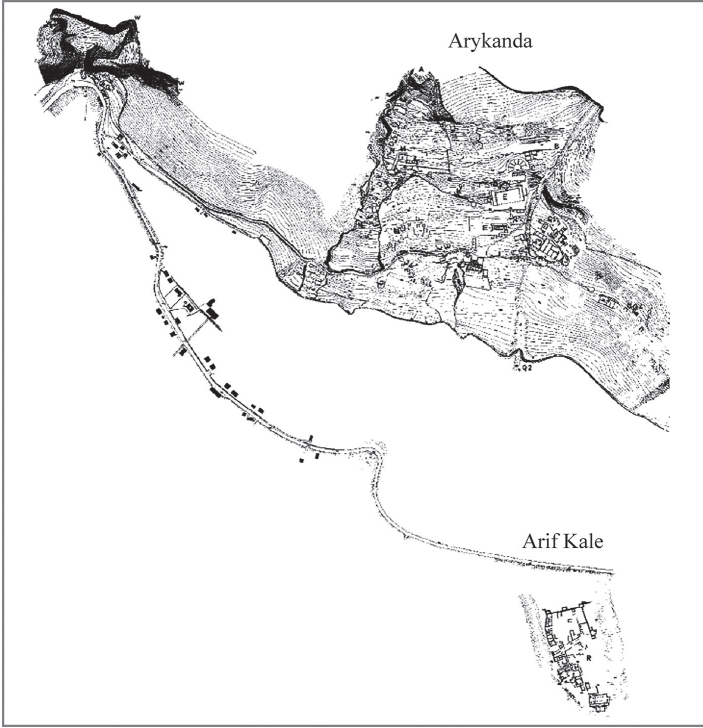

Fig. 1 Arykanda ve Arif Kale Topografik Plan (Knoblauch – Witschel 1993).

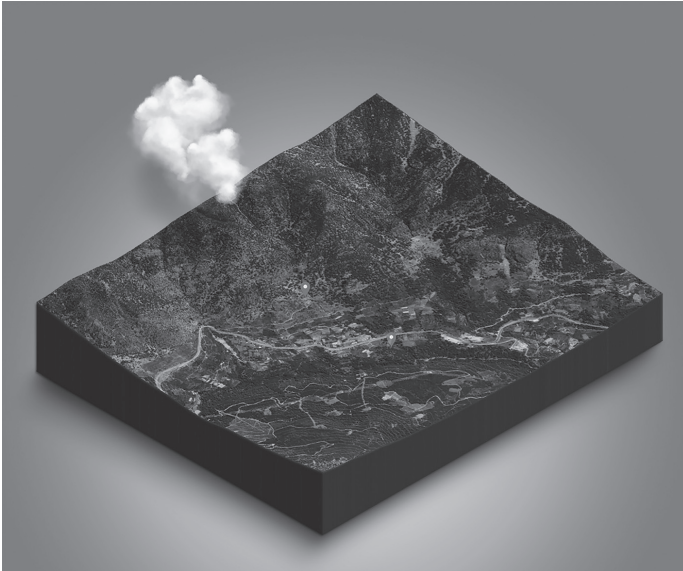

Fig. 2 Aykırıçay Vadisi 3 Boyutlu Topografik Modelleme (Kazı Arşivi).

Fig. 3 Arif Kale Yerleşim Planı (Kazı Arşivi).

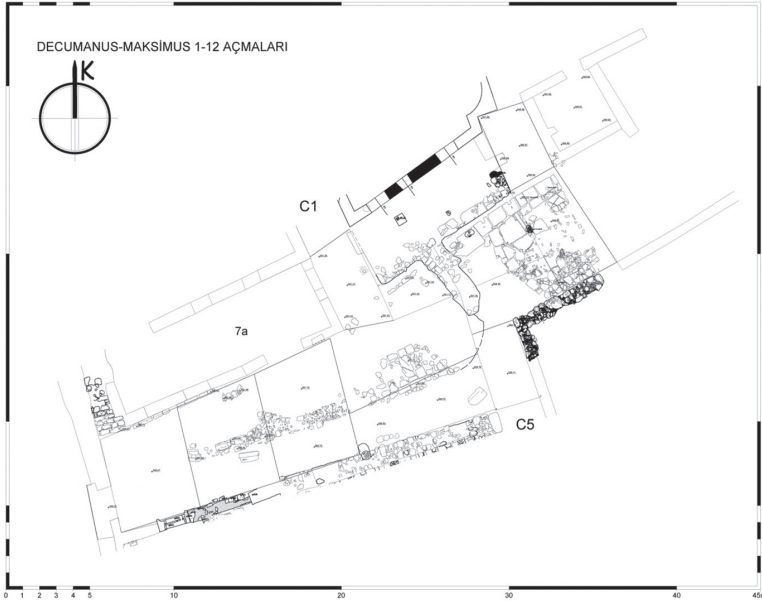

Fig. 4 Heykelciğin Ele Geçtiği Decumanus Maximus - 2018 Yılı Çalışmaları (Kazı Arşivi).

Fig. 5 Heykelciğin Ele Geçtiği Decumanus Maximus - 2018 Yılı Çalışmaları (Kazı Arşivi).

Fig. 6a Arif Kale Yerleşiminde Ele Geçen Haykelcik Ön Görünüş.

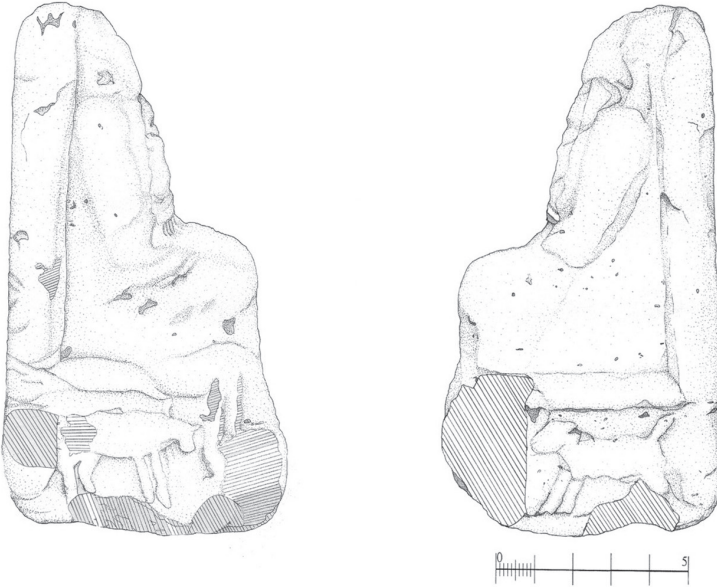

Fig. 6b-c Arif Kale Yerleşiminde Ele Geçen Haykelcik Sol ve Sağ Yan Görünüş.

Fig. 7 Arif Kale Yerleşiminde Ele Geçen Heykelcik Ön Görünüş (H. Sancaktar).

Fig. 8 Arif Kale Yerleşiminde Ele Geçen Heykelcik Arka Görünüş (H. Sancaktar).

Fig. 9 Arif Kale Yerleşiminde Ele Geçen Heykelcik Sağ Yan Görünüş (H. Sancaktar).

Fig. 10 Arif Kale Yerleşiminde Ele Geçen Heykelcik Sol Yan Görünüş (H. Sancaktar).

Fig. 11 Artemis Lagbene
(Sancaktar 2019, Kat. No. AST 5).

Fig. 12 Artemis Potnia-Theron
(Sancaktar 2019, Kat. No. AST 4).

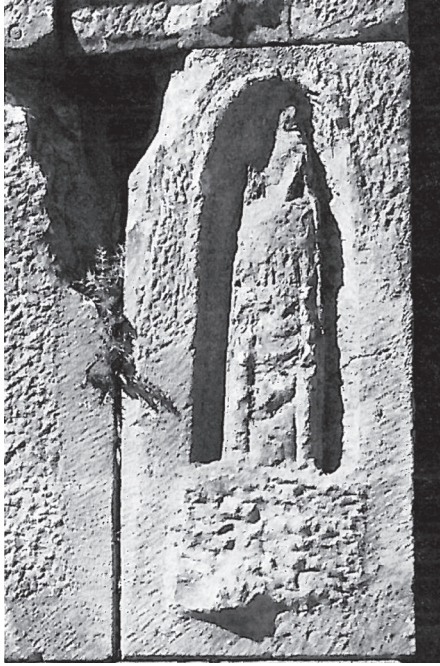

Fig. 13 Artemis Elauthera
(Borchhardt 1975, Taf. 23, D).

Fig. 14 Gordianus III - Artemis Elauthera
(Foto. H. Sancaktar Kazı Arşivi).

Fig. 15 Gordianus III - Artemis Elauthera
(Hans v. Aulock Lykien, Cat. No. 165).

Fig. 16 Artemis Kynegetis
(Freyer-Schauenburg 1994, Taf. 12,
No.1)

Fig. 17 Artemis Kynegetis
(Freyer-Schauenburg 1994, Taf. 1,
No.1)

Fig. 18 Artemis Lagbene
(Smith 1997, P1.
IV-b).

Fig. 19 Artemis Lagbene
(Özdemir 2018,
332, Fig. 1).

Fig. 20 Artemis Kombike
(Varkıvanç 2017, 52,
Fig. 5).

Fig. 21 Artemis Tharsenike
(Şahin 1994, Taf. 15, Nr. 86a).

Fig. 22 Artemis Tharsenike
(Şahin 1994, Taf. 15, Nr. 86b).

KNIDOS YUVARLAK TAPINAK TERASI PİŞMİŞ TOPRAK ADAK PROTOMLARI

Mustafa ŞAHİN *

ABSTRACT

The Terracotta Votive Protoms from the Round Temple Terrace at Cnidus

Cnidus is located in modern Datça which is a small town of Muğla. This paper reviews 55 terracotta votive protom figurines found at the 'Round Temple Terrace' in Cnidus by the American archeologist Iris C. Love in 1967. The terracottas are analyzed and studied in their typological, chronological, iconographical and iconological aspects within this study.

These votive protoms consisting of half figurines and busts were well known in a wide geography up till southern Italy. Even though they are popular findings of excavations they have never been published in relation with each other. The protoms are divided in 7 categories which start dating from the Late Archaic Period until late 4th century BC., being mostly produced in the 5th century BC. The half figurines appear in the second half of the 6th century BC and the busts in the middle of the 5th century BC. It can be suggested that these could be produced in the same workshop as they have the same kind of head scarfs and loop earings as accessories. As there are not enough examples of protoms, it cannot be determined if the workshop was located in Cnidus. The first structure that was built on the Round Temple Terrace is dated to late 4th century BC. The rest of the structures which are also located on the terrace are dated to the second half of the 3rd century BC. However the figurines start to be seen on the terrace from the second half of 6th century BC

* Prof. Dr. Mustafa Şahin, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 16240, Görükle – Bursa. E-posta: mustafasahin@uludag.edu.tr. Orcid No: 0000-0001-5153-1918

Makalenin konusunu oluşturan Knidos buluntusu pişmiş toprak eserler üzerinde çalışmamı öneren çok değerli hocam Prof. Dr. Ramazan Özgan'a ve halihazırda kazı başkanlığını sürdüren meslektaşım Prof. Dr. Ertekin Doksanaltı'ya yardım ve desteklerinden dolayı minnettarım. Makalenin yayına hazırlanmasında Frankfurt J. W. Goethe Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü kütüphanesinden faydalanılmıştır. Misafirperverlikleri ve davet için Arkeoloji Bölümü Başkanı Sayın Prof. Dr. Anja Klöckner ve Dr. Axel Filges'e, konu üzerinde tartışmalar ve yorumlar için Prof. Dr. Wulf Raeck ve Dr. Ursula Mandel'e çok teşekkür ederim. Frankfurt'taki kütüphane araştırmalarım sağladığı burs ile iki ay boyunca destekte bulunan Alexander von Humboldt Vakfı'na da müteşekkirim.

Resimler

Katalog numaraları fotoğraf numaraları ile paralel ilerlemektedir. Bu nedenle metinde ayrıca "fig." şeklinde belirtilmemiştir.

fig. 1 – 55: Yazar

fig. 56 : Levi 1969, 574 fig 42.d.

fig.57 : E. Doksanaltı.

fig.58 : Leyenaar-Plaisier 1979, 282 Nr. 733 Taf. 107

fig.59 : Ferri 1929, 35f. Taf. 26

fig.60 : Mollard-Besques 1963, 56 Kat. LY 1514 Taf. 69.e.

onwards. It can be concluded that there might have been an open-air sanctuary in the first period of the terrace. The cave crevasse at the centre of this terrace has a cave split like entrance and this indicates that at the centre of the cult belonging to the first period there was a cave.

It has been argued that the protoms of women represented goddesses, but they must be rather protomes indicating women who dedicated them to the cult area. There are also other figurines that come up with the women protoms. These are crawling and walking babies, young boys and girls, musicians, dancers and brides. It can be concluded from these votives that this might be a cult area for marriage and raising children. In conclusion, the first period of the terrace is thought to be dedicated to the cult of women, including the Nymphs.

Keywords: Caria, Cnidus, Round Temple Terrace, Terracotta, Nymphe, Protom, Bust.

ÖZ

Bu makalede, Karia Bölgesi'nin önemli kıyı kentlerinden birisi olan ve günümüzde Muğla İli, Datça İlçesi'nde yer alan Knidos Antik Kentinde, A.B.D. kökenli arkeolog Iris C. Love başkanlığında 1967 yılında başlayan kazılarda, 'Yuvarlak Tapınak Terası' olarak adlandırılan alanda gün ışığına çıkartılan 55 adet pişmiş toprak kadın protomları tipolojik, kronolojik, ikonografik ve ikonolojik açılarından irdelenmektedir. Yarım figür ve büstlerden oluşan adak protomları Batıda Güney İtalya'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olmasına karşın bunların toplu bir şekilde yayımlandıkları kazı buluntuları yok denecek kadar azdır. Bu nedenle de fazla bilinmemektedirler. Farklı yedi tip belirlenen kadın protomları Geç Arkaik Dönemden başlayıp, MÖ 4. yüzyılın sonlarına kadar süreklilik göstermektedir. En fazla adandıkları dönem MÖ 5. yüzyıldır. Yarım figür şeklindeki protomlar MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında, büst şeklinde olanlar ise MÖ 5. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkmıştır. Baş örtüleri ve halka küpeler gibi ortak özelliklerin aynı bulunduğu grubunda farklı tiplerde karşımıza çıkması bunların ortak atölyede üretilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ancak elimizde yeterli malzemenin olmaması Knidos'ta olası bir pişmiş toprak figürün üretim atölyesinin bulunduğunu ileri sürmemize engel olmaktadır. Yuvarlak Tapınak Terası'nda inşa edilen ilk yapı MÖ geç 4. yüzyıla tarihlenmektedir. Asıl yapı programının ise MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısında başladığı tahmin edilmektedir. Ancak pişmiş toprak figürler MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda alanın ilk evresinde terasta bir açık hava kült alanı düşünmek olasıdır. Terasın merkezinde yer alan ve girişi mağara ağzı şeklinde düzenlenen kaya yarığı, ilk evrede saygı gören kültün merkezinde bir mağaranın bulunduğuna işaret etmektedir. Kadın protomları şimdiki kadar iddia edildiği gibi tanrıları değil de onları kült alanına adayan kadınları nitelendirilmelidir. Terasta bulunan pişmiş toprak adak figürleri arasında ağırlıkla emekleyen veya yeni yürüyen çocukların, adolesan çağında gençlerin, müzisyenlerin, dans edenlerin ve gelinlerin bir arada bulunması, burada yeni yuva kurma ve çocuk yetiştirme ile ilgili bir kültün varlığına işaret etmektedir. Bu nedenle Knidos'taki alanın MÖ 4. yüzyıla kadar devam eden ilk evresinde, Nymphelerin de dahil olduğu, kadınlar ile ilgili bir kült saygı görmüş olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Karia, Knidos, Yuvarlak Tapınak Terası, Pişmiş Toprak, Nymphe, Protom, Büst.

Antik çağın varlığı ve önemli şehirlerinden birisi olan Knidos, günümüzde Datça ilçesinin yaklaşık 30 km batısında, aynı isimle adlandırılan yarımadaının en uç noktasında yer alır. Karia Bölgesi'nin en önemli kıyı kentlerinden birisi olan Knidos, antik kaynaklardaki ifadelerin yanı sıra kentte bulunan çok sayıda yazıt ile günümüzde bilinen yerine lokalize edilmiştir¹.

Yarımadayı doğu - batı istikametinde uzanan bir dağ silsilesi iki bölüme ayırmaktadır. Dağ uzantısının ucunda yer alan kentin yapıları, arazinin eğiminden dolayı akropolden denize doğru çok sayıda teras üzerindedir. Yerleşimin güneyinde, bir kanal ile ana karadan ayrılan ve günümüzde anakara ile birleşerek yarımadaya dönüşen Kap Krio bulunmaktadır; kanal aynı zamanda kentin iki limanını birleştiren bir su yolu özelliği taşımaktadır. Doğu Akdeniz ile Batıyı birbirine bağlayan önemli deniz yolu üzerinde yer alan kent, konumu ve limanlarının sağladığı avantaj ile varsıllaşmış ve önemini artırmıştır².

Konumuzu oluşturan pişmiş toprak yarım figür ya da büst şeklindeki kadın protomları, Knidos'un en batısında, teraslardan oluşan yamacın kuzeye doğru en üst noktasında yer alan ve Yuvarlak Tapınak Terası olarak isimlendirilen alanda, Amerika Birleşik Devletleri kökenli arkeolog Iris C. Love başkanlığında 1970-1972 yılları arasında yapılan kazılar esnasında bulunmuştur³. Bu makalede, pişmiş toprak kadın protomları tipolojik, kronolojik, ikonografik ve ikonolojik açılardan ele alınarak kutsal alanın aktif olarak kullanıldığı dönem ve burada saygı görmüş olabilecek tanrı veya tanrılar belirlenmeye çalışılacaktır. Yarım figür ve büstlerden oluşan adak protomları Güney İtalya'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olmasına karşın⁴ birkaç antik kent dışında kazı buluntularının henüz yeterince yayınlanmamış olması bunların ülkemizde fazla tanınmamasına neden olmuştur⁵. Örnek çalışma olur düşüncesi ile Knidos Yuvarlak Tapınak Terası pişmiş toprak figürinleri arasında büyük bir grubu oluşturan protomlar ayrı bir makale olarak tanıtılacaktır.

Tipoloji

Yuvarlak Tapınak Terasında yapılan kazılarda tespit edebildiğimiz kadarıyla protom şeklinde toplam 55 adet pişmiş toprak adak figürini bulunmuştur. Bunlardan

- 1 Ancak, 20. yüzyılın ortalarında, G. Bean ve J.M. Cook, Knidos'un MÖ 4. yüzyılın ortalarında Datça'dan bugünkü yerine taşındığı konusunda bir öneride bulunmuşlardır. Bu hipotez zaman zaman taraftar bulmaya devam etmektedir. Tartışma için özellikle bk. Bean – Cook 1952, 171 vd., 202 vd., 210 vd.; Bean-Cook 1957, 210 vd.; Cahn 1970, 9 vd.; Berges – Tuna 1990, 19 vd., özellikle 29 vd.; Blümel 1992, 1 vd.; Berges 1994, 5 vd.; Berges 1995, 103 vd.; Tuna 1998, 445 vd.; Tuna 1999, 430; Berges – Tuna 2000, 171 vd.; Özgan 2009, 93 vd.
- 2 Bruns-Özgan 2002, 3 vd.; Doksanaltı v.d. 2018.
- 3 Love 1971, 105 vd.; Love 1972a, 70 vd.; Love 1972b, 402vd. fig. 23 Lev. 83; Love 1973, 419 vd. fig. 12 Lev. 74; Love 1974, 90 vd. fig. 51- 56, 59- 60.
- 4 Örnek olarak bk. Costabile 1991.
- 5 Örneğin Assos Batı Nekropolü Buluntuları'nın tanıtıldığı yüksek lisans tezinde protomların bir grubu mask (Ergün 2013, 50 vd. Kat. 1988.4.19, 51 1988. 4. 20, 52 1988. 4. 21, 52 vd. 1988. 4. 22, 53 1988. 4. 23, 1988. 4. 24 Lev. 10), bir grubu ise protom olarak isimlendirilmiştir (Ergün 2013, 111 Kat. 1998.1.4, 1998.1.5 Lev. 26). Bizim 1. tipe benzeyen bir fragman ise figürin baş parçası olarak isimlendirilmiştir (Ergün 2013, 106 Kat. 1996. 8. 2 Lev. 23). Yine çok yeni bir çalışma olan Afyonkarahisar Müzesi Terakotta Figürinleri isimli kitabın "Protomlar" başlıklı bölümünde protomlar, amblem/kulp desteği veya aplik olarak gösterilmektedir (Özbay 2019, 80 vd. Kat. 62-63).

büyük bir bölümü yarım figür, bir bölümü ise büst şeklindedir. Bu nedenle adak figürinlerini kendi içerisinde iki ana gruba ayırarak arkası boş olanları ‘yarım figür’, üç boyutlularını da ‘büst’ şeklinde isimlendirmeyi uygun bulduk. Yarım figürler tek kaptan, büstler ise birleştirilen iki kaptan oluşmaktadır. Fırınlanma esnasında iki grup da fazla pişirilmemiştir. Grubun tamamını içeren protomlar, saç modelleri, başörtüleri, giysileri ve el-kol hareketleri ile kendi içinde tiplere ayrılmaktadır.

1. Tip: Tipin en belirgin özelliği iki sıra halinde yüzü çevreleyen, daha sonra başın arkasına doğru giden saç bukleleridir. Baş üzerindeki stephane (başa takılan taç; başın üzerinde yer alan, başın tepesinde yüksek, kulakların arkasına doğru kemer şeklinde alçalarak devam eden kemer şeklindeki aksesuar) bir kekryphalos (Saçları yarı açık veya tam toplamaya yarayan baş örtüsü)⁶ üzerine oturtulmuştur (Kat. 1-7). Yuvarlak yüz etli bir görünüm arz etmektedir. Gözler badem şeklinde, ağız erken örneklerde ters hilal, geçlerde normal biçimindedir. Kat. 1-3’de yer alan örneklerdeki baş bağlama biçiminin tam benzeri Knidos dışındaki örneklerde henüz tespit edilememiştir. Bu grupta yer alan üç örneğin başlarının üzerinde bulunan delikler bunların asılarak adandığına işaret etmektedir (Kat. 2, 5-6)⁷. Sadece baş olarak korunan bir örneğimizde ise farklı olarak alın üzeri saç telleri detaylandırılmış ve halka küpe takmaktadır (Kat. 7). Örnekler arasında kulakta küpe kullanılması gibi farklılıkları varyanttan çok dönemle açıklamak daha doğru olacaktır. Çünkü yüzü çevreleyen saç ve başında bulunan kekryphalos üzerindeki stephane tüm örneklerde ortaktır.

2. Tip: İkinci tipin göze çarpan ilk ayırt edici özelliği, omuzların gösterilmemesi nedeniyle ortaya çıkan geniş ve yüksek görünümlü yalın gövdedir (Kat. 8-10). Alından ikiye ayrılıp yanlardan omuz üzerine doğru bırakılan saçların üzerinde yüksek stephane ve her iki yandan omuzlara doğru bırakılan kredemnon bulunmaktadır. Güçlü burun altında ters hilal şeklinde dudaklar ve yuvarlak çene ile ciddi bir yüz ifadesi yansıtılmıştır.

3. Tip: Tek örneğe sahip olduğumuz tipin belirleyici özelliği mantonun olasılıkla göğüs bölgesini açık bırakacak şekilde başla birlikte bütün vücudu sarmasıdır (Kat. 11). Alnı çevreleyen saç üzerinde stephane ve her iki yandan omuzlara doğru bırakılan kredemnon yer almaktadır. Bir öncekinden farklı olarak bu tipte omuz ve göğüsler belirgin şekilde gösterilmiştir.

4. Tip: En büyük grubu oluşturan bu tipi bir öncekinden ayıran en karakteristik özellik, her iki ellerini göğüs üzerine götürerek, göğüslerini tutar şekilde betimlenmesidir (Kat. 12-43). Figürlerin çıplak değil de kısa kollu ya da kolsuz chiton giydiğini, kol ve göğüs arasında yer alan kıvrım çizgileri göstermektedir. Başında, altta kekryphalos, üzerinde stephane ve son olarak her ikisini kapsayacak şekilde, uçları yanlardan omuzlara doğru bırakılan kredemnon yer alır. Saç alın ortasından ikiye ayrılıp arkaya doğru taranmıştır; kısa ve burgulu ikişer saç bukleleri yanlardan omuz üzerine doğru bırakılmıştır. Dirsekten kırılıp göğüs üzerine doğru uzattığı elleri ile göğüslerini kavramıştır. Boyunda ya chitonun yakası ya da kolye olabilecek plastik işlenmiş bir detay dikkat çekmektedir.

6 Ayrıca bk. Fischer 2008, 29 vd.

7 Benzer örnekler için bk. Kaplan 2009, 107 vd., 302 vd. Kat. 151, 154, 155, 156, 157 Lev. 98.

5. Tip: Diğer ana grubu oluşturan ve sayı olarak daha az günümüze ulaşan büstlerin genel özelliği örneklerin tamamında göğüs altına kadar çıplak bir kadının betimlenmiş olmasıdır (Kat. 44-50). Kollar dirseklerden sonra eksiktir. Baş hafif soluna doğru hafif eğiktir. Alnın ortasından ikiye ayrılıp yanlardan arkaya doğru iri bukleler şeklinde götürülen saç omuzlara doğru düşürülmüştür. Başın üzerinde yarım ay görünümlü yüksek bir polos bulunur. Kulaklarında yuvarlak küpeler vardır. Bu tipin bir diğer ayırıcı özelliği ise kaide bulunmamasıdır. Bu tipte ele aldığımız Kat. 48-49 numaralı örnekler saç yapısı ve halka küpeler nedeniyle 6. tipteki örneklerle de benzemektedir. Ancak özellikle başlarının üzerinde köşeli yüksek polos olmaması her iki örneği bu kümede ele almamızı gerektirmiştir.

Bu tipte yer alan büstlerin yarım olmaları ve kollarının tam işlenmemesi nedenleriyle çocuk oyuncağı olduğunu ileri sürenler bulunmaktadır⁸. Ancak gözden kaçırılmaması gereken en önemli özellik figürlerin başlarında taşıdıkları polostur. Bununla birlikte, British Müzesi'nde korunan bir büst⁹ veya Eretria Ressamına ait bir Epinetron'un ön tarafında yer alan kadın büstü¹⁰, benzer formları nedeniyle bu örneklerin çocuk oyuncağı olamayacağını açık bir şekilde belgelemektedir.

6. Tip: Bu tipte sadece baş bölümü korunan iki örneğe sahibiz (Kat. 51-52). Alnın ortasından ayrılıp, yanlardan arkaya doğru taranan iri bukleli saçlar ve kulaklardaki yuvarlak küpeler bir önceki grupla benzerlik göstermektedir. Bu grubu ayırmamızın en önemli nedeni başın arkasında yüksek bir fon olması ve başın üzerinde köşeli yüksek bir polosun yer almasıdır. Tam korunan örnek olmadığı için vücudun çıplak olup olmadığını, ayrıca tabanda kaide bulunup bulunmadığını bilemiyoruz.

7. Tip: Protomlara ait son tipimiz yine çıplak kadın büstlerinden oluşmaktadır (Kat. 53-55). Başın arkasında yer alan fon bir önceki grupla benzerdir. Bu grubu diğerlerinden ayıran en belirgin farklılık hemen göğüs altından başlayan kaidedir. Vücudun çıplak olması ve kolların işlenmemesi grubun ortak özellikleri arasındadır. Kat 53. numaralı örnekten anlaşıldığı kadarıyla bu grubun diğerlerine göre bir diğer önemli farklılığı arkada toplanan saçların üzerinde stephane ve duvağın bulunuyor olmasıdır. Alın üzerinde saçlar çentikle vurgulanmıştır. Ayrıca kulaklarda küpeye de yer verilmemiştir.

Yarım figür ve büstlerden oluşan adak protomlarının üretim yerleri konusunda, geniş bir coğrafyada görülebilmeleri ve henüz toplu bir yayın olmadığı için öneride bulunmak zordur. Ancak üst göğüs ve boyun çevresini açıkta bırakacak şekilde giyilen manto, baş üzerinde yer alan stephane ve her iki yandan omuz üzerine doğru bırakılan kredemnondan oluşan örneklerin, hem eller yanda (Kat. 11) hem de eller ile göğüsleri tutar (Kat. 12-43) şekilde farklı tiplerin aynı buluntu grubu içerisinde ancak farklı iki şablonda karşımıza çıkması, bunların aynı atölyede üretilmiş olabileceği olasılığını akla getirmektedir. Yine birinci tipte yer alan stephane ve kredemnonlu başı kapalı örnekte yer alan halka küpelerin (Kat. 7) büstlerde de benzer şekilde karşımıza çıkması

8 Higgins 1954, 182 Nr. 683, 383 Nr. 1437vd. Lev. 197; Higgins 1967, 75 Lev. 30B; Besques 1994, 66 fig. 44.

9 Blinkenberg 1933, 181 Abb. 65-66.

10 Schweitzer 1961, lvd. Lev. 1.1-2.

atölye ilişkisi olarak düşünülebilir (Kat. 44-52). Aynı usta üretimi olduğunu tahmin ettiğimiz pişmiş toprak figürinlerin hangi atölyede üretilip dağıtıldığını, ileride konu ile ilgili yayınların artması daha açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Bununla birlikte Kat. 53 numaralı figürinimizin temsil ettiği yedinci tipte yer alan örneklerin benzerini Knidos dışında bulamadığımızı da vurgulamak isteriz¹¹. Bu tür özgün örnekler Knidos'ta pişmiş toprak figürin üretimi ile ilgili bir atölyenin bulunmuş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Kronoloji

Kadın protomları Arkaik Dönemden başlayarak pişmiş toprak figürin repertuarına girmiş ve Geç Hellenistik Döneme kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir¹². Grubumuzun en erken tarihli örneklerinde yüzler yuvarlak ve dolgun biçimde olup gülümser şekilde betimlenmişlerdir (Kat. 1-3). Yüzü çevreleyen dalgalı saçlar yanlardan başın arkasına doğru gitmektedir. Gözler badem şeklinde, ağız yarım ay biçimindedir. Stephanenin kekryphalos üzerine oturtulması baş çevresinin hacim kazanmasına ve olduğundan daha büyük gözükmesine neden olmuştur. Datça kökenli olan ve 1948 yılında J.L. Myres Koleksiyonu olarak Oxford Ashmolean Müzesi'ne kazandırılan bir alabastron üzerinde bir kadın başı yer almaktadır. İlk olarak H.A. Chan tarafından fotoğraflanan eser MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlenir¹³. Kap üzerindeki figür, kalkık burun ve dolgun çene ile dönemin İonia Bölgesi çalışmalarını hatırlatmaktadır. Bu figür, yuvarlak yüz, yuvarlak güçlü çene ve badem formunda gözler ile Knidos figürinlerine çok yakın benzerdir. Ancak, Knidos örnekleri henüz doğal olmayan karnat ve kemer şeklinde dudaklar nedeniyle henüz 6. yüzyılın sonlarına inmemelidir. Grubumuzun üst sınırını MÖ 6. yüzyılın ortalarına tarihlenen Delphi Knidoslular Hazine Dairesi karyatidleri belirler¹⁴. Örnekler arasında, badem gözler, kemer şeklindeki dudaklar ve ağız yapısı ortaktır. Bununla birlikte, karyatidler uzun ve dar yüz, elmacık kemiklerinin henüz gözü rahatsız etmesi gibi özellikleri nedeniyle Knidos örneklerine göre daha erken tarihli olmalıdır. Fazla geç olmamak üzere MÖ 6. yüzyılın 2. yarısı figürinlerimiz için uygun bir tarih olacaktır.

İlk grubumuzu Kat. 8-10 numaralı protomlar takip etmektedir. Aşağı doğru daralan yüz, küçük gözler, iri burun, küçük ağız ve yuvarlak çene bu grubumuzu karakterize etmektedir. Bu grupta yer alan 3 örnek arasında Kat. 8 ve 9 numaralı olanlar ters hilal şeklindeki küçük ağızları ve çene yapıları ile Kat. 10 numaraya göre biraz daha erken tarihli olmalıdırlar. Kat. 10 numaralı protom, etli ve plastik işlenen dudaklar ile MÖ 490-80 yıllarına tarihlenen Akropolis'den Euthydikos Koresi¹⁵ ile karşılaştırılıp erken 5. yüzyıla tarihlenebilir. Kat. 8 ve 9 numaralı örneklerimizi de fazla erken olmamak üzere MÖ 5. yüzyılın başlarında görmek isteriz.

11 Benzer örnekler için bk. Laumonier 1921, 90 Nr. 465 Lev. 31.3; Robinson 1931, 55 Nr. 331vd. Lev. 31 (Olynthos); Robinson 1933, 42 Nr. 147 Lev. 16 (Olynthos); Higgins 1954, 182 Nr. 683 Lev. 89 (Attika); 383 Nr. 1438 Lev. 197 (Kyrene); Beşques 1994, 66 Abb. 44 (Attika).

12 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 319. Örnek olarak ayrıca bk. Ferri 1929, 38 Lev. 27.

13 Cahn 1970, 119 dn. 307 fig. 16.

14 Picard v.d. 1943, 12 vd. fig. 1, 4.

15 Stewart 1990, 224 vd. fig. 223-24.

Kat. 11 tek olarak korunan örneklerimizden birisidir. Yüzeyledeki etkili aşınma tarihlememizi zorlaştırmaktadır. Bu olumsuzluğa rağmen oval yüz, güçlü çene daha önceki örneklerimize göre bunun MÖ 5. yüzyılın ilk yarısı içinde biraz daha geç tarihli olmasını gerektirmektedir.

Adak terrakottalarının en büyük grubunu elleri ile göğüslerinden tutan kadın tipi oluşturmaktadır (Kat. 12 – 43). Sayı olarak çok olmalarına karşın sadece yedi tanesi tam veya tama yakın korunmuştur (Kat. 12 - 18). Kekryphalos üzerinde stephane ve uçları omuzlara doğru bırakılan kredemnon ile klasik protom tipini temsil etmektedirler. Alnın ortasından ayrılarak yüzü çevreler şekilde arkaya giden saça ait burgulu ikişer kısa bukle yanlardan her iki omuz üzerine doğru düşürülmüştür. Tarihleme açısından en belirgin özellikleri yuvarlak yüz, üçgen alın, küçük gözler, büyük burun ve etli dudaklı küçük ağızlarıdır. Düşey kemer şeklinde yerleştirilen dudaklar ile ağız yüze ciddi bir ifade kazandırmaktadır. Knidos figürinleri yukarıda sıralanan özellikleri ile Olynthos'da XI. Sektörde bulunan ve MÖ 6. yüzyıl sonu – erken 5. yüzyıl başına tarihlenen örnekler ile yakın benzerlik göstermektedir¹⁶. Ancak ciddi yüz ifadesi ve daha dolgun gövdeleri nedeniyle Knidos figürinleri daha geç bir tarihe işaret etmektedirler. Rhodos¹⁷ ve Kalymnos'da¹⁸ bulunan ve MÖ 5. yüzyılın ortalarına tarihlenen figürinler ile alt sınırı belirlemek mümkündür. Rhodos örnekleri daha belirgin badem gözleri, büyük ve etli dudakları, tam ve eksiksiz gösterilen yüz detayları gibi nedenlerle Knidos protomlarının MÖ 5. yüzyılın ortalarına kadar inmemesi gerektiğine işaret etmektedir. Knidos örnekleri için MÖ 5. yüzyılın ikinci çeyreği doğru bir tarih olacaktır. Bu sonuca göre tipin bilinen en erken tarihli örnekleri Knidos'ta karşımıza çıkmaktadır.

Kat. 5 numaralı figürinde dikkat çeken ilk özellik, ciddi bir yüz ifadesine sahip olmasıdır. Yüzü çevreleyen saçlar bu tipte daha plastik ve doğal gösterilmiştir. MÖ 460 yılına tarihlendirilen Ludovisi Tahtı'nın dar yüzlerinde yer alan kadın betimleri¹⁹ benzer saç işçiliği ile karşımıza çıkar. MÖ 460'lara tarihlenen Phokaia'dan kadın büstünü de bu gruba dahil etmemiz mümkündür²⁰. Bu örnekler ışığında Knidos figürinini MÖ 5. yüzyılın ortalarına doğru bir tarihe yerleştirmek isteriz.

MÖ 5. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak protomlara ait bir diğer tip ortaya çıkar. Sadece bir örneğe sahip olduğumuz tipte baş stephane ile donatılmıştır (Kat. 7). Stephanenin altında iki sıra saç bukleleri yer almaktadır. Ağız ve çene küçük verilmiştir. İnce çizgilerle vurgulanan saç telleri, alnın ortasından ayrılarak yanlardan arkaya doğru taranan saçlar, oval yüz, güçlü çene ve ciddi yüz ifadesi Kat. 5 ile benzerlik göstermektedir.

Kat. 6 numaralı protom, Knidos'ta benzer örneklerin MÖ 5. yüzyılın sonlarına kadar görüldüğüne işaret etmesi açısından kayda değerdir. Yuvarlak ve dolgun yüz, badem şeklinde gözler, doğal işlenen göz kapakları, etli dudaklar, dar çene

16 Robinson 1931, 7 Nr. 16 Lev. 4.

17 Higgins 1954, 89 Nr. 238-239 Lev. 40f.

18 Higgins 1954, 136 Nr. 492 Lev. 66.

19 Lullies 1960, 60 fig. 137.

20 Mollard-Besques 1954, 112 Nr. C 173 Lev. 81.

Halikarnassos'dan MÖ 5. yüzyıl sonuna tarihlenen protom ile çok yakındır²¹.

Knidos adak terrakottaları arasında protomların yanı sıra küçük bir grup oluşturan büstler de bulunmaktadır. Büstler arasında 3 farklı tip belirledik. Bunlardan ilk grubu Kat. 48 - 49, 51 numaralı örnekler oluşturur. Figürinler benzer şekilde yuvarlak ve dolgun bir yüz yapısına sahiptirler. Badem gözler, dik burun ve güçlü bir çene fizyonomisi dikkat çeker. Saç alın ortasından ayrılarak yanlardan arkaya doğru kalın bukleler şeklinde taranmıştır. Yarım ay şeklinde geniş bir alın yer almaktadır. Kulaklarında halka küpeler bulunmaktadır. Bu grup stilistik olarak Kat. 5 ve 7 ile yakın ilişki içerisindedir. Bu nedenle bu grubu da MÖ 5. yüzyılın ortalarına tarihlendirmek istiyoruz.

Büstler arasında bir grup kaideli olmaları ile diğerlerinden ayrılmaktadır (Kat. 53-55). Saçlar kemere benzer şekilde plastik ve üzeri çentikli olarak alın üzerine yerleştirilmiştir. Başın üzerinde ayrıca stephane ve kredemnon bulunmaktadır. Bu gruba en yakın benzer örnekler MÖ 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen bir grup figürinde bulunmaktadır²². Yarım ay şeklindeki alın, yüzeysel işlenen gözler, etli ve kalın dudaklar, hafif aralık ağız, burun ile dudaklar arasındaki dar alan ve son olarak da yuvarlak çene her iki grupta da benzer özelliklerdir. Bu nedenle Knidos'un bu grubunu MÖ 5. yüzyılın üçüncü çeyreği içinde bir tarihte görmek istiyoruz.

Yine bu grupta yer aldığını düşündüğümüz Kat. 52 numaralı figürin tip olarak Kat. 48 - 49, 51 numaralı örneklerle benzese de oval yüz ve üçgen alın nedeniyle dönem olarak onlardan uzaklaşmaktadır. Oval yüz, alının ortadan ayrılarak kalın bukleler şeklinde yanlardan arkaya doğru taranması neticesinde oluşan üçgen alın, hafif aralık dolgun dudaklar Praxiteles'in Knidos Aphroditesi fizyonomisini anımsatmaktadır²³. Bu nedenle örneğimizi MÖ 4. yüzyılın ortalarına tarihlemek istiyoruz.

Büstler arasında yer alan Kat. 44-47 numaralı örneklerin başları hafif sollarına doğru eğik ve baş üzerinde yukarı doğru yükselir şekilde polos ile betimlenmişlerdir. Saçlar alın ortasından ayrılarak her iki yandan kalın bukleler şeklinde başın arkasına doğru gitmektedir. Saçlar ile kaşlar arasında üçgen bir alan oluşmuştur. Kaşlar güçlü, göz kapakları kaşlardan ayrılmış şekilde etlidir. Etli dudaklar hafif aralık durmaktadır. Çene yuvarlak işlenmiştir. Kulaklarda halka küpeler bulunmaktadır. Hafif soluna yatık baş, üçgen alın, başın arkasına doğru kalın bukleler şeklinde taranan saç, hafif aralık etli dudaklar yine Heykeltıraş Praxiteles tarafından MÖ 4. yüzyılın ortalarında yaratılan Knidos Aphroditesi'ndeki özellikleri hatırlatmaktadır²⁴. Başın belirgin şekilde soluna doğru hafif eğilmesi, yüzün daha dolgun ve yuvarlak olması, göz kapakları ve dudakların daha etli verilmesi nedeniyle bu grup Kat. 52 numaralı örneğimize göre biraz daha geç bir tarihten olmalıdır. Bu nedenle bu grup için MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısının uygun bir tarih olacağını düşünüyoruz.

Knidos Yuvarlak Tapınak Terası'nda bulunan kadın protomu ve büstü şeklindeki adak terrakottaları, MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 4. yüzyılın sonlarına kadar karşımıza çıkmaktadır. 5. yüzyıl örnekleri genellikle düz protomlardan

21 Higgins 1954, 127 Nr. 443 Lev. 62.

22 Viermeisel-Schlörb 1997, Kat. 49 Lev. 12.6; Kat. 47 Lev. 13.4; Kat. 113 Lev. 23.1.

23 Örnek olarak bk. Krumme 1989, 47. Nr. 6.

24 Örnek olarak bk. Krumme 1989, 47. Nr. 6.

oluşurken, 4. yüzyılda ağırlıkla büstlere yer verilmiştir. Bu tesadüfi bir durum mudur, yoksa dönemselsel bir tercih midir sorusuna yanıt vermek mevcut buluntulara göre oldukça güçtür.

İkonografi ve İkonoloji

Yukarıda da vurguladığımız gibi, yarım figür ya da büst şeklinde kadın protomları her ne kadar Arkaik Dönemin sonlarına doğru ortaya çıkmış olsa da yaygın olarak kullanıldıkları dönem MÖ 5. ve 4. yüzyılları arasında olmuş ve varlıklarını Geç Hellenistik Döneme kadar devam ettirmişlerdir²⁵.

Knidos protomları arasında en büyük grubu oluşturanlar elleri ile göğüslerinden tutan kadın tipidir (Kat. 12-43). El ile göğüsten tutmak Aphrodite ile ilişkilendirilse de tipin öncülerini Yakın Doğu kültürlerinde görmek mümkündür. H.R.W. Smith'e göre, her iki el ile göğüslerden tutma eylemi Mısır veya Kıbrıs'ın etkisi ile ortaya çıkmış doğulu bir gelenektir²⁶. Doğu kültürlerinde kadınların giyinik veya çıplak olarak her iki eliyle göğüslerini tutmalarına ait örnekleri artırmak mümkündür²⁷. Örneğin Toprakkale kazılarında bulunan ve MÖ 7. yüzyıla tarihlenen fildişi kadın figürünü, benzer hareket nedeniyle tanrıça olarak nitelendirilmektedir²⁸. Bu figürde dikkati çeken, vücut güzelliği ya da doğurganlıktan çok cinselliğin vurgulanmasıdır. Bu yönüyle bakıldığında yerel Anadolu tanrıça tasvirinin bir anlamda batıda Aphrodite veya Nympheler ile vücut bulduğunu öne sürmek hatalı olmayacaktır. Ekrem Akurgal'a göre, bazı Yunan tanrıları doğulu tanrılar ile ilişkilidir veya doğrudan Doğu'dan alınmışlardır²⁹. Bu görüşün doğruluğunu Antik Çağın yazılı kaynakları da desteklemektedir. Örneğin Herodot, Aphrodite'nin Askalon/Filistin'de doğduğunu, Kıbrıs ve Kythera üzerinden Batı'ya geldiğini anlatmaktadır³⁰. Hesiodos ise tanrıçanın doğumunun doğulu İştâr ile yakın ilişkisinden bahseder³¹. Sonuç olarak elleri ile göğüslerinden tutan kadın tipi Doğu'dan Yunan ikonografisine aktarılmış olmalıdır. Kıbrıs Nicosia'da bulunan her iki eliyle göğüslerinden tutan çıplak kadın figürünü, Herodot'un yukarıda ileri sürdüğü gibi³², geliş yolunun Kıbrıs üzerinden olabileceğini doğrulamaktadır³³. Bugüne kadar en erken örnekler Rhodos'ta gösterilmiş olsa da Knidos buluntuları arasında daha erkene giden örneklerin bulunması, Batı'da tipin ilk ortaya çıktığı yer olarak Knidos'un da hesaba katılması gerektiğini göstermektedir.

25 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 311 vd.

26 Protomların ilk doğulu örnekleri için Mısır mumyalarındaki maskeler önerilmektedir. Protomların ilk olarak Rhodos nekropolündeki mezarlarda ortaya çıkmasının bu ilişkiyi güçlendirdiği düşünülmektedir. Bu karşılaştırmadan hareket ederek protomların ortaya çıkma nedeni olarak; mezar sahibinin cinsiyeti ve yaşını belli etmek amacı güdüldüğü ileri sürülmektedir: Smith 1949, 355 vd. Protomların Doğu kültürleri ile ilişkisi üzerine ayrıca bk. Uhlenbrock 1988, 142 vd. dn. 21vd.; Vianu 1997, 15vd.

27 Giyimli: Barnett 1957, 224 Nr. T 6 Lev. 123. Çıplak: Barnett 1957, 229 Nr. W 4 Lev. 129; Barnett 1982, 32 Lev. 25.g; - Collon 1995, 124f. fig. 101; Caubet vd. 1998, 297 vd. Nr. 461-467; Topcu 2010, 21 vd. Lev. 1 vd.

28 Barnett 1957, 229 Nr. W 4 Lev. 129; Akurgal 1966, 158 fig. 111.

29 Akurgal 1966, 188.

30 Hdt. I, 105

31 Akurgal 1966, 165vd.

32 Bk. dn. 29.

33 LIMC II (1984) 47 Nr. 367 Lev. 34.

Protomlar, bugüne kadar yapılan kazı ve araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla, evler³⁴, kutsal alanlar³⁵, mezarlar³⁶ gibi çok farklı alanlarda bulunmuş olup bulun-tu yerleri veya atribütleri dikkate alınarak Artemis³⁷, Athena³⁸, Hera³⁹, Demeter⁴⁰, Aphrodite⁴¹ gibi tanrıçalar veya Nymphe⁴², Dioskouroi⁴³, Hero⁴⁴ gibi doğüstü varlıklar olarak isimlendirilmiştir. Örneğin mezarlarda bulunan protomların genel-likle kitonik tanrılara işaret ettiği düşünülmüştür⁴⁵. Olbia figürinleri ise buldukları kutsal alandan hareketle Aphrodite olarak isimlendirilmiştir⁴⁶. Elbette yanında Eros veya güvercin ile betimlenen protomların Aphrodite'yi temsil ettiğini düşünmek de hatalı olmayacaktır⁴⁷. Eos Zervoudaki ise Rhodos Demeter Kutsal Alanı'nda bulunan çok sayıda protomu haklı olarak Demeter veya Kore ile ilişkilendirmiştir⁴⁸. Magna Graecia'da bulunan protomların domuz yavrusu veya meşale ile birlikte olması da Demeter veya Persephone'yi akla getirmektedir⁴⁹.

Knidos protomlarının bulunduğu Yuvarlak Tapınak Terası da bir kutsal alan ol-malıdır. Ancak belirlediğimiz yedi tip arasında tek bir tanrıya işaret edebilecek bir homojenlik söz konusu değildir. Örneğin, başlarında kekryphalos ve stephane bulunan tipi (Kat. 1-11) Demeter veya Kore olarak düşünmek mümkün iken elleri ile göğüsle-rinden tutanlar (Kat. 12-43) veya çıplak büstler (Kat. 44-55) Aphrodite'ye daha yakın durmaktadır. Bu ikilem, daha önceki araştırmacılar gibi⁵⁰, protom tipinden hareketle saygı gören tanrıyı belirlemenin hatalı sonuçlar ortaya çıkarabileceğini göstermekte-dir. Belki de burada sorulması gereken soru bu adak eşyalarının kimler tarafından kut-sal alanlara adandığıdır. Diğer bir ifade ile adakta bulunanlar toplumun hangi sosyal sınıfını temsil etmektedir ve hangi amaçla veya ne tür bir beklenti ile adanmışlardır.

Hedef grubun belirlenmesine yönelik olarak yapılan ilk ciddi çalışma Ursula Mandel ve Berta Gossel-Raeck'in Bergama protomlarını tanıttıkları makaledir⁵¹. Çalışmada protomların temsil ettiği tanrıyı belirlemede, bu kült objesinin kimler

34 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 323 dn. 75.

35 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 323 dn. 76.

36 Tavukçu 1999, 311vd. Kat 67-73 Lev. 17-19; Mandel – Gossel-Raeck 2004, 323 dn. 77; Ergün 2013, 50vd. Kat. 1988. 4.19; 51 Kat. 1988. 4. 20; 52 Kat. 1988. 4. 21; 52 vd. Kat. 1988. 4. 22; 53 Kat. 1988. 4. 23 ve 1988. 4. 24 Lev. 10; 106 Kat. 1996. 8. 2 Lev. 23; 111 Kat. 1998.1.4 ve 1998. 1. 5 Lev. 26.

37 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 324 dn. 85.

38 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 324 dn. 86.

39 Waldstein 1905, 38vd.; Frickenhaus vd. 1912, 84, 147; Plassart 1928, 164 vd. fig. 122 vd.; Uhlenbrock 1988, 152 dn. 74; Mandel – Gossel-Raeck 2004, 324 dn. 87.

40 Charbonneaux 1936, 12 Nr. 28 Lev. 26; Tavukçu 1999, 311 vd. Kat 67-73 Lev. 17-19; Bulba 2019, 137 Lev. 7.

41 Charbonneaux 1936, 12 Nr. 29 Lev. 27 (burada sol elinde bir kuş tutmaktadır); Tavukçu 1999, 48; Özen – Kleine 2017, 155 vd.

42 Caputo 1938, 609 vd. fig. 16-18.

43 Bovio 1930, 77 f. fig. 4-6.

44 Guillon 1936, 418 fig. 1. 425vd.

45 Zuntz 1971, 110; Kilmer 1977, 76 vd.; Işık 1980, 190 dn. 582; Bell 1981, 85; Metzger 1985, 45; Uhlen-brock 1988, 117 vd.; Mandel – Gossel-Raeck 2004, 324.

46 Vianu 1997, 17 vd. fig. 1.

47 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 323 dn. 80.

48 Zervoudaki 1988, 131.

49 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 323 vd. dn. 81-82.

50 Örnekle olarak bk. Smith 1949, 360; Uhlenbrock 1988, 139 vd.

51 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 311- 330.

tarafından kutsal alanlara adanmış olabileceği sorgulanmakta ve bunların daha çok gelinler olmak üzere genç kızlar ve olgun yaşlardaki kadınlar tarafından adandığı sonucuna ulaşılmaktadır⁵². Diğer bir ifade ile protomlar, kadınlar açısından bireysel korunmanın önemli bir parçası olmalıdır⁵³.

İlk olarak Mandel ve Gossel-Raeck tarafından ortaya atılan bu hipotezi arkeolojik belgeler ile de kanıtlamak mümkündür. Örneğin, Iasos Demeter Kutsal Alanı kazılarında bulunan figürin parçası, giysisinden anlaşıldığı kadarıyla, bir kadının sol kalçasından bir bölüme aittir (Fig. 56)⁵⁴. Küçük bir parça olsa da kadının korunan sol elinde, bizim 2. tipteki protomlara benzer, bir protom taşıdığı açıkça görülmektedir. Bu örnek protomların kadınlar tarafından kutsal alanlara adandığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Knidos kentinin en batı bölümü MÖ 4. yüzyılın ortalarına doğru kuzeyden güneye doğru yeniden ele alınıp teraslar şeklinde düzenlenerek kült alanlarına ayrılmıştır⁵⁵. En üst teras, merkezde yer alan tholos nedeniyle, Yuvarlak Tapınak Terası, altındaki yazıtlar ve sunağındaki figürlü friz nedeniyle, Apollon Karneios Kült Alanı, bunun altındaki, Dor düzeninde bir tapınak nedeniyle “Pink Temple / Pembe Tapınak” kült alanı olarak isimlendirilir⁵⁶. En aşağıda liman kenarında uzanan Tiyatro Caddesi’ndeki tapınak ise Tanrı Dionysos’a ayrılmış olmalıdır⁵⁷.

Konumuzu oluşturan figürinler en üstte yer alan Yuvarlak Tapınak Terası’nda bulunmuştur⁵⁸. Kutsal alanın yer aldığı teras dar ve uzundur. İlk olarak 1967 yılında kazısına başlanan ve terasa ismini veren yapı, mavi mermerden yapılmış, büyük bölümü korunan yuvarlak bir podyumun üzerinde yükselen tholos şeklindeki tapınaktır⁵⁹. Tholosun batısında ve doğusunda, büyüklü küçüklü binalar bulunur: doğusunda tholosa ait sunak, “hazine daireleri”⁶⁰, 35 m uzunluğa, 8 m genişliğe sahip ziyafet binası⁶¹ yer alırken, batısında naiskos şeklinde küçük tapınaklar bulunur; bunlardan birisinin stylobatı üzerinde “Αθανα” yazısı⁶² okunmaktadır⁶³. Teras duvarının sınırladığı güneyde ise MÖ 4. yüzyıl sonlarına yüzyıla tarihlenen sunağı ile bir diğer naiskos⁶⁴ ve oturma sırası gibi düzenlenen yedi oturma sırasından oluşan bir *cavea* yer alır⁶⁵.

52 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 324.

53 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 323 dn. 75-77.

54 Levi 1969, 574 fig 42.d.

55 Kutsal alanlardaki yeni düzenlemeyi her ne kadar H. Bankel (Bankel 1997, 68vd.) ve W. Ehrhardt (Ehrhardt 2009, 93 vd.) MÖ 3. yüzyılda başlatmak isteseler de, kentte yapılan son araştırmalar bu tarihin MÖ 4. yüzyılın 2. çeyreğine çıkartılması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu konuda ayrıca bk. Gider-Büyükozer 2019, 106 ve 111 Tablo 1.

56 Bruns-Özgan 2002, 60-62; Gider-Büyükozer 2019, 106 fig. 1a-b.

57 Bruns-Özgan 2002, 35-38.

58 Bu grup terasta bulunan pişmiş toprak figürinlerin küçük bir bölümünü temsil etmektedir. Ayrıca bk. Şahin 2005a, 65 vd.; Şahin 2005b, 95vd.

59 Bruns-Özgan 2002, 73 vd. fig. 88 vd.

60 Bruns-Özgan 2002, 78; Ehrhardt 2009, 107.

61 Ehrhardt 2009, 97.

62 Love 1972a, 75; Blümel 1992, Nr. 178; Bruns-Özgan 2002, 75vd. fig. 92.

63 Tholos ve naiskoslar Christine Bruns-Özgan tarafından Aphrodite, Asklepios ve Athena arasında paylaştırılmaktadır. Ayrıca bk. Bruns-Özgan 2002, 75vd.

64 Ehrhardt 2009, 96.

65 Bankel 2009, 2 fig. 1; Ehrhardt 2009, 114 fig. 6.

Yuvarlak Tapınak Terası'nda yapılan kazılar ve modern araştırmalar ışığında en erken tarihli yapılaşmanın MÖ 4. yüzyıl 2. çeyreğinde başladığı⁶⁶ ve MÖ 3. yüzyılın 2. yarısında hız kazandığı⁶⁷ anlaşılmaktadır. Ancak konumuzu oluşturan adak protomları MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 4. yüzyılın sonlarına kadar ki bir zaman dilimini kapsamaktadır. Diğer bir ifade ile adakların yapıldığı zaman aralığında terasta herhangi bir yapı söz konusu değildir. Teras konum olarak en üst seviyede yer aldığından dolayı da protomların sürüklenerek veya akararak buraya gelmesi mümkün değildir. Bu durumda akla gelen soru, yapılaşma öncesi evrede terasta ne tür bir kült alanı vardır?

Erken dönem kült alanlarında tapınak mimarisi olmaması alışık olunan bir durumdur. Örneğin Milet'deki Athena Kutsal Alanı'nda herhangi bir yapı bulunmamaktadır⁶⁸. Efes'deki Artemis-Aphrodite Kült Alanı'nda da tapınak olmadığı bilinmektedir; kült aktiviteleri deniz kıyısında açık havada yapılmaktadır⁶⁹. Tiryns Akropolisi'ndeki Hera Kutsal Alanının Arkaik evresinde bir bothros ve sunak dışında herhangi bir yapı yoktur⁷⁰. Arkaik Dönem kutsal alanlarında (temena) su, kaynak, bir su kaynağı veya kenarı, deniz kıyısı önemli rol oynamaktadır⁷¹. Her ne kadar tapınağa yer verilmese de Arkaik Dönem kutsal alanlarının anıtsal büyüklükte olması dikkat çekmektedir⁷². Açık alanda kült aktiviteleri genellikle bir kaya oyuğunun önünde yapılmaktadır. Sonuç olarak kutsal alanlarda mimari olmasa da bir kaya oyuğu veya mağara çok önemlidir ve kitonik karakterli tanrılara işaret ettiği düşünülür⁷³.

Yuvarlak Tapınak Terası hem deniz kıyısında bulunması hem de kaya oyuğu nedeniyle erken dönem kült alanları karakterini yansıtmaktadır. Terasta, tholosun hemen kuzeyinde, Bizans Dönemi yapıları ile girişinin bir bölümü kapatılmış olan büyük ve derin bir kaya yarığı mevcuttur. Yarığın girişi mağara ağzına benzer şekilde, üst tarafı kemer oluşturacak biçimde, bilinçli bir şekilde insan eliyle düzenlenmiştir (fig. 57). Kaya yarığı içerisindeki kalker izleri bir zamanlar mağarada su bulunduğuna işaret etmektedir⁷⁴.

MÖ 3. yüzyıl sonu – 2. yüzyıl başına tarihlenen Myrina kökenli pişmiş toprak bir figürin üzerinde kaya oyuğu ya da mağara bulunan bir kutsal alanda kaya üzerine cep-heden oturur şekilde Nymphé betimlenmiştir (fig. 58)⁷⁵: kaya üzerinde oturma kutsal alanın açık mekânda olduğunu, üst bölümü kemerli kör niş şeklinde betimlenen oyuk

66 Son yıllarda kentin sur duvarları üzerine yapılan araştırmalar, MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen sur sisteminin (Ehrhardt 2009, 96) MÖ 4. yüzyılın ikinci çeyreğinde (yaklaşık MÖ 360) inşa edildiğini ortaya çıkartmıştır (Büyüközer 2019, 221). Bu nedenle terastaki yapı faaliyetlerinin tarihi de sur duvarıyla paralel olarak daha erken döneme tarihlenmektedir. Frickenhaus u.a. 1912, 5 vd. fig. 1; Yavis 1949, 70.

67 Bankel 1997, 68 vd.; Ehrhardt 2009, 97 dn. 22 fig. 1.

68 Müller-Wiener v.d. 1981, 137.

69 Keil 1914, 145; Knibbe 1978, 493 dn. 24.

70 Sunak, tapınaktan daha erken döneme tarihlenmektedir. Frickenhaus u.a. 1912, 5 vd. fig. 1; Yavis 1949, 70.

71 Uhlenbrock 1988, 155 dn. 99.

72 Uhlenbrock 1988, 155 dn. 104.

73 Uhlenbrock 1988, 155vd. dn. 106.

74 Bu kaya yarığı bir alt terasta bulunan Apollon Kült Alanına kadar inmekte olup kaynak suyu alt terasta günümüzde hala varlığını devam ettirmektedir. Ayrıca bk. Bruns-Özgan 2002, 76vd.

75 Leyenaar-Plaisier 1979, 282 Nr. 733 Lev. 107; Uhlenbrock 1990, 42 fig. 32.

ise mağarayı simgeliyor olmalıdır. Figürinin konumuz açısından önemi ise mağara şeklinde girintinin olduğu bölüme bizim 2. tipteki örneklere benzer yarım bir protomun adak olarak bırakılmış olmasıdır (Kat. 8-10).

Benzer örnekleri Berlin'den pişmiş toprak bir figürin ile çoğaltmak mümkündür (fig. 59)⁷⁶. Burada farklı olarak kaya üzerinde oturan Nymphe profilden gösterilmiştir ve mağaranın içinde bu defa yan yana üç adet büst bulunmaktadır. Adak olarak bırakılan figürinlerin çıplak ve kolsuz olmaları bizim 5. tipimizde yer alan büst protomları anımsatmaktadır (Kat. 44-50). Diğer bir ifade ile Myrina örneği yarım protomların, Berlin örneği ise büst protomların mağaralı açık hava kült alanlarına adak eşyası olarak bırakıldığına işaret etmektedir.

Felice Costabile, Locri Epizefiri'deki Nymphe Kült Alanı'nda, çok sayıda yarım figürin ve büst şeklinde protom bulunduğundan bahsetmektedir⁷⁷. Protomlardan bazıları yine figürinler üzerinde mağara modellerinin içinde adak eşyası olarak betimlenmiştir, ancak bu defa kayalık üzerinde birer Silenos uzanmaktadır⁷⁸. Her iki örnek Nymphelerin kült alanlarını başka tanrılar ile paylaşabildiğini göstermektedir. Elisa Chiara Portale ise "Busti fittili e Ninfe" başlıklı makalesinde başında polos taşıyan çıplak kadın büstlerinin kim olabileceğini tartışmakta ve bunların Nympheler ile ilişkili olduğu sonucuna ulaşmaktadır⁷⁹.

Kült alanları, oyuklar, mağaralar, dağlar veya korular olan Nympheler Yunan Mitolojisi'nde temiz su kaynaklarını koruyan perilerdir. Bu nedenle bir kaynağın personifikasyonu söz konusu olduğunda bu daima genç bir kızdır. Bakire tanrıçalar Athena ve Artemis veya ana tanrıçalar Demeter ve Hera da Nymphe epiteti ile saygı görebilmektedir⁸⁰. Nympeheler aynı zamanda doğumun koruyucu tanrıçaları arasında kabul edilirler. Örneğin akraba olan Nympheler ve Eileithyialar Ilissos'da Agrai Artemis Agrotera Kutsal Alanı'nda birlikte saygı görürler⁸¹. Thessalia'da Pharsalos Asklepios ve Hygieia Kutsal Alanı'nda sağlık ile ilgili tanrılar ile birlikte dirler⁸². Pausanias Korinth'de Aphrodite Tapınağı'nın yakınındaki "Kraneios Koruluğunda" Nymphelerin saygı gördüğünden bahsetmektedir⁸³. Nympheler, Atina Akropolis'i'nin güney yamacında olduğu gibi⁸⁴, Aphrodite ile birlikte cinsellik ve doğurganlığın temsilcisidir. Dionysos da Nympheler ile ilişkili tanrılar arasında yer almaktadır⁸⁵. Nympheler, Anthesteria Şenlikleri'nin ikinci gününde choenler⁸⁶ için önemli rol oynarlar⁸⁷. Düğünlerde ise gelinlerin yıkandıkları hamam suyunun taşıyıcılarıdır⁸⁸. Artemis, Nymphelere eşlik etmenin yanı sıra kültürünü de paylaşan tanrılardan

76 Ferri 1929, 35vd. Lev. 26; Portale 2012, 228 fig. 2.

77 Costabile 1991, 159 vd.

78 Costabile 1991, 160 vd. Nr. 4 Fig. 259, Nr. 5 Fig. 260.

79 Portale 2012, 227 vd. fig. 1.

80 Trinkl 1998, 78 dn. 82.

81 Pingiatoglou 1981, 43. Ayrıca bk. Trinkl 1998, 79 dn. 85.

82 Moustaka 1983, 47.

83 Paus. 2, 2, 4; Trinkl 1998, 62 dn. 164.

84 Benedum 1986, 154 dn. 110.

85 Trinkl 1998, 62 dn. 169.

86 3. yaşını dolduran çocuklar için kutlanan şenliğin ismi. Ayrıca bk. Hoorn 1951.

87 Trinkl 1998, 183 dn. 6. Antik çağda 3. yaşını kutlayan çocuklar için kutlanan dini bir festival olan.

88 Trinkl 1998, 183 dn. 7.

birisidir⁸⁹. Kızlardan oluşan korolar, birçok kült alanında Artemis ve Nympheler ile birlikte dans ederler. Artemis ve Dionysos bahçelerde, dağlarda, ormanlarda, su kaynaklarında Nympheler ile birlikte saygı görmektedirler. Genellikle kült alanları açık alanlarda bulunan Nympheler için adanan tapınak sayısı, diğer tanrılar ile kıyaslanırsa, yok denecek kadar azdır⁹⁰. Bunun nedeni Nymphelerin genellikle kutsal alanları diğer tanrılar ile paylaşması olmalıdır.

Bu kısa anlatımdan da anlaşıldığı gibi Nympheler doğumun ve evliliğin koruyucusu olarak kadınla özellikle de yeni evlenen veya doğum yapan genç kadınlar ile sıkı ilişki içerisindedir. Myrina kökenli olduğu belirtilen Louvre Müzesi'nden bir figürin üzerinde protom adanan mağaranın bulunduğu kayalığın üzerinde bu defa Eros ile Psyche yan yanadır (fig. 60)⁹¹. Aynı şekilde Ursula Mandel tarafından yayına hazırlanmakta olan Priene'den pişmiş toprak kalıp üzerinde, Eros ve gelin ile birlikte bir sütun üzerine yerleştirilen naiskos içerisinde elleri ile göğüslerinden tutan bir kadın protomu bulunmaktadır⁹². Her iki örnek protomların evlilik veya genç kadınlar ile ilişkisini en açık şekilde gözler önüne sermektedir.

Pişmiş toprak adak protomları ve mağaradan hareketle, Knidos Yuvarlak Tapınak Terası'ndaki açık hava kült alanında Nymphelerin de yer aldığı bir kültün saygı gördüğünü söylemek mümkündür. Ancak sadece protomlardan hareketle terasta, Bergama'dakine benzer⁹³, sadece Nymphelerin saygı gördüğü bir kutsal alanın bulunduğunu iddia etmek spekülasyon olacaktır. Bununla birlikte Yuvarlak Tapınak Terası'nda bulunan pişmiş toprak figürinler arasında bebekleri emziren ya da koruyan kurotrop-hosların⁹⁴, emekleyen⁹⁵ ve yeni yürümeye başlayan⁹⁶ çocukların⁹⁷, delikanlıların⁹⁸, gelinlerin⁹⁹, müzisyenlerin¹⁰⁰, dans edenlerin¹⁰¹, daha da önemlisi yaklaşık %80 oranında kadının olması¹⁰², terasın ilk evresinde yuva kurmayla, diğer bir ifade ile kadınla ilgili bir kültün ön plana çıktığını göstermektedir. Bu sonuç protom ile kadın arasındaki ilişkiyi güçlendirdiği gibi konumuzu oluşturan pişmiş toprak kadın protomlarının, aynı zamanda Yuvarlak Tapınak Terası Doğa Kült Alanı'nda saygı gören tanrılar arasında Nymphelerin de bulunma olasılığını güçlendirmektedir. Bilindiği gibi "syneon teos" yani bir kült alanının tanrılar arasında ortak kullanımı sık karşılaşılan bir durumdur.

Nympheler kültü Knidos'a yabancı değildir. Bu konuda en erken

89 Nilsson 1957, 181.

90 Örnek olarak, Kos'da Pan ile (Nilsson 1957, 442 vd.), Rhodos'da Poseidon ile birlikte saygı görmüştür (RE. Suppl. 5 [1931] 787 bk. Rhodos (H. von Gaertringen).

91 Mollard-Besques 1963, 56 Kat. LY 1514 Lev. 69.e.

92 U. Mandel, "Göttin und Braut. Zu einer Terrakottamatrize aus Priene", baskıda.

93 Mandel – Gossel-Raeck 2004, 323 dn. 78-79.

94 Şahin 2005a, 83 vd. fig. 5.d.

95 Şahin 2005a, 78 vd. fig. 4.a; Şahin 2005b, 104 vd. Kat. 28-31 fig. 6.

96 Şahin 2005a, 78 vd. fig. 4.c; Şahin 2005b, 100 vd. Kat. 15-26 fig. 4.

97 Şahin 2005b, 95 vd.

98 Şahin 2005a, 79 vd. fig. 4.d-e.

99 Şahin 2005a, 71 vd. fig. 1.g.

100 Şahin 2005a, 82 vd. fig. 5.b-c.

101 Şahin 2005a, 82 vd. fig. 5.a.

102 Şahin 2005a, 65 vd. özellikle 84.

tarihli kaynaklarımızdan birisi Herodot'dur¹⁰³. Herodot, Nymphelerin Knidos'a bağlı Triopion'da Dor Birliği'nin ortak kutsal alanı olan Apollon Tapınağı'nda Apollon ve Poseidon ile birlikte saygı gördüğünü anlatmaktadır¹⁰⁴. Martin P. Nilsson ise Theokritos'a¹⁰⁵ dayandırarak aktardığı Knidos'taki Nympheler kültünü şu şekilde tanımlamaktadır: „*einer der volkstümlichsten und beliebtesten Kulte des alten Griechenlands*“¹⁰⁶.

Başlangıçta Yuvarlak Tapınak Terası'nda diğer tanrılar ile birlikte saygı gören Nympheler Kültü, Helenistik Dönem yapı programı ile birlikte kentin doğusunda kendisi için ayrılan kült alanına taşınmış olmalıdır¹⁰⁷. Ancak buna tam taşınma demek zordur. Çünkü bir alt terasta yer alan Apollon Kutsal Alanı'nda¹⁰⁸, sunağın kuzey doğusundaki üst terasla bağlantılı kaya oyuğunda, Nympheler kültünün devam ettiğine dair ip uçları bulunmaktadır¹⁰⁹. Diğer bir ifade ile Knidos'ta Nympheler aynı anda farklı iki kutsal alanda saygı görmüş olmalıdır¹¹⁰. Nymphe Kültünün böylesine ön planda olduğu bir kentte, Knidoslular'ın Praxiteles'in çıplak Aphrodite yontusunu satın alma cesaretini göstermeleri de tesadüf ile izah edilmemelidir.

Protomların ortaya koyduğu bir diğer ilginç sonuç, Knidos'taki kült alanının Geç Arkaik Dönemden itibaren kullanılmaya başlamasıdır. Bu durum 1950'lere giden Eski-Yeni Knidos tartışmasını tekrar gündeme taşımaktadır¹¹¹. Elbette sadece protomlarla hareket ederek Arkaik Dönem kutsal alanının Knidos'a mı, yoksa iddia edildiği gibi Triopion'a mı ait olduğunu söylemek mümkün değildir¹¹². Ancak protomlar, MÖ 4. yüzyılda vuku bulduğu iddia edilen taşınmadan önce kentte en azından bir kült alanının bulunduğu ve olasılıkla bununla ilintili bir yaşamın olduğuna işaret etmektedir. Kentte Prof. Dr. Ertekin M. Doksanaltı başkanlığında devam eden arkeolojik kazılar taşınma iddiaları ile ilgili bu önemli sorunun aydınlatılmasında daha elle tutulabilir kanıtlar sunacaktır¹¹³.

Katalog

Katalogda yer alan ve korunma yerleri “Bodrum Müzesi” olarak gösterilen figürinlerin tamamı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün almış olduğu bir karar ile 2014 yılında Knidos antik kentinde bulunan kazı deposuna taşınıp orada koruma altına alınmıştır. Renklerin belirlenmesinde Schmincke Yayın Evi tarafından yayımlanan Mussini-Renk Kartelası kullanılmıştır. Renk numarası renk adından önce gelmektedir. Renk pigmentleri 3 kademe olarak verilmiş; uygun renk oben (üst), mitte (orta) ve unten (alt) şeklinde belirtilmiştir. Kısaltmalar: Y: Yükseklik, G: Genişlik ve D: Derinlik. Ölçüler santimetre olarak verilmiştir.

103 Hdt. 1, 144.

104 Nilsson 1957, 178; Işık 1980, 185.

105 Theokr. 17, 69

106 Nilsson 1967, 250.

107 Bruns-Özgan 2002, 93 vd.

108 Bruns-Özgan 2002, 66 vd. fig. 87.

109 Sunağın doğusundaki oyuk ve su kaynağı orada bir Nymphe Kültü olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte Apollon sunağında yer alan frizde de Nymphen betimlenmiştir: Stampolidis 1984, 113 vd.; Bruns-Özgan 2002, 68 vd. fig. 82.

110 Bir tanrıya aynı şehirde farklı alanlarda saygı duyulabildiğini göstermesi açısından Bergama güzel bir örnektir. Konu ile ilgili olarak bk. Ohlemutz 1940, 190 vd.

111 bk. dn. 1.

112 Bresson 1999, 83 vd.

113 Bu konuda özellikle bk. Tozluca – Doksanaltı 2019, 218 fig. 1.

Kat 1 - Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig.1**

KD 72 RTA t 80 (12)

Y: 8 G: 6,5

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (Mussini 101 Kremserweiß). Dudaklarda ve saçta pembe boya (Mussini 352 Echtrosa/oben). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Boyunla birlikte baş korunmuş. Yanlarda ve kulakların alt yarısında kopma. Yüzeyde aşınma.

Krş.: Besques 1994, 63 fig. 38 (Atina); Hamdorf – Leitmeir 2014, 33vd. Kat. C 19 (Rhodos)

Tarih: MÖ 6. yüzyılın 2. yarısı.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat 2 - Bodrum Müzesi, Env. No: 5079 - **fig. 2**

KD 71 RTA t 64 (4)

Y: 6,5 G: 6,8

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Baş çeneye kadar korunmuş; kırık alın üzerinden geçiyor. Yanlarda ve kulaklarda kopmalar. Yüzeyde aşınma. Tepede askı deliği.

Krş.: bk. Kat. 1

Tarih: MÖ 6. yüzyılın 2. yarısı.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat 3 - Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig.3**

KD 72 RTA t 80 (12)

Y: 6 G: 3,5

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Kadın başına ait protom parçası. Başın sağ tarafı gözün küçük bir bölümü ile birlikte korunmuş.

Krş.: Besques 1994, 63 fig. 38 (Atina).

Tarih: MÖ 6. yüzyılın 2. yarısı.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 4 - Knidos Kazı Deposu, Env. No: - **fig.4**

KD .. RTA

Y: 4 G: 6,5

Kil, parlak oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/oben), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß).

Korunma Durumu: Alından yukarıya korunmuş. Kekryphalos üzerinde stephane.

Krş.: Besques 1994, 63 fig. 38 (Atina).

Tarih: MÖ 6. yüzyılın 2. yarısı.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 5 - Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 5**

KD 72 RTA t 76 (15)

Y: 3,5 G: 3,5

Kil, kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (Mussini 101 Kremserweiß). Saç üzerinde pembe boya izi (Mussini 352 Echtrosa/oben). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Boyunla birlikte baş korunmuş. Tepede askı deliği. Yüzeyde çarpmalar.

Krş.: Higgins 1973, 83 Nr. 204 Lev. 58.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın ortaları

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 6 - Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 6**

KD 77 RTA t 220 (2)

Y: 4,5 G: 3,5

Kil, açık toprak (Mussini 656 Lichter Ocker natur/oben), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Sadece baş bölümü korunmuş. İki parça kırık kırığa birleştirilerek tamamlanmış. Tepede askı deliği.

Krş.: AA 1889, 91 Nr. 14; Winter 1903, 242. 9; Higgins 1954, 50 vd. Nr. 67 Lev. 14; Bell 1981, 128 Nr. 42 Lev. 11; Bol – Kotera 1986, 36 vd. Nr. 18.

Tarih: Geç 5. yüzyıl.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 7 - Bodrum Müzesi, Env. No: 6273 - **fig. 7**

KD -- RTA ?

Y: 4,5 G: 4,5

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Baş korunmuş. Çenede kopma. Kekryphalos üzerinde stephane, kulaklarda halka küpeler.

Krş.: Richter 1968, 57 fig. 271-273; Croissant 1983, 181vd. Nr. 112vd. Lev. 67vd.; Özen-Kleine 2017, 159 Res. 4.

Tarih: 5. yüzyılın ortaları

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 8 - Bodrum Müzesi, Env. No: 6217 - **fig. 8**

KD 72 RTA --

Y: 8,5 G: 7

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Tam kadın protomu. Yüzeyde aşınmalar dışında iyi korunmuş.

Krş.: Blinkenberg 1931, 601 Nr. 2492 Lev. 118; Işık 1980, 204 vd. Nr. 5 Lev. 1; Tavukçu 1999, 312 vd. Kat. 69-70 Lev. 18; Kaplan 2009, 108, 305 Kat. 154-155 Lev 44-45.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın başları.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 9 - Bodrum Müzesi, Env. No: 6203 - **fig.9**

KD 72 RTA t 80 (10) 72.1985

Y: 8,5 G: 7

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Tam kadın protomu. Yüzeyde aşınmalar ve yanlarda önemsiz kopmalar dışında iyi korunmuş.

Krş.: bk. Kat. 8

Tarih: MÖ 5. yüzyılın başları.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 10- Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 10**

KD 72 RTA t 80 (12) 72.1731 V

Y: 6,5 G: 4,5

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Protomun sol yarısı korunmuş. Gözlerden yukarı olmak üzere başı, omuz üzerine düşen saçların ve boyunun sağ yarısı eksik.

Krş.: bk. Kat. 8

Tarih: MÖ 5. yüzyılın başları.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 11- Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 11**

KD 72 RTA t 80 (10) 72.1731 I

Y: 10,5 G: 9

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Dört parçanın kırık kırığa yapıştırılması ile tamamlanmış. Yüzeyde etkili aşınma.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın ilk yarısı.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74; Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 12- Bodrum Müzesi, Env. No: 6229- **fig. 12**

KD 72 RTA t 76 (15)

Y: 10,8 G: 8,5

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Yüzeyde aşınmalar dışında tam korunmuş.

Krş.: Winter 1903, 19.1-6; Robinson 1931, 21vd. Nr. 25-26 Lev. 6 ve 12 Nr. 35 Lev. 7; Higgins 1954, 89 Nr. 238 Lev. 43 (Rhodos) ve 136 Nr. 492 Lev. 66 (Kalymnos); Higgins 1973, 83 Nr. 198 Lev. 58; Bayer-Niemeier 1988, 147 vd. Nr. 262 Lev. 48.6; Tavukçu 1999, 313 Kat. 71 Lev. 18; Özen-Kleine 2017, 158 vd. Res. 1.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74; Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 13-Bodrum Müzesi, Env. No: 6227 - fig. 13

KD 72 RTA t 76

Y: 10,5 G: 8,5

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: İki parça kırık kırığa yapıştirılarak tamamlanmış; kırık, çene altında boyna paralel ilerliyor.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74; Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112 .

Kat. 14-Bodrum Müzesi, Env. No: 6230 - fig. 14

KD 72 RTA t 76 (15)

Y: 11 G: 9

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: İki parça kırık kırığa yapıştirılarak tamamlanmış; kırık, çene altında boyna paralel ilerliyor.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74; Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 15-Bodrum Müzesi, Env. No: 6226 - fig. 15

KD 72 RTA t 76 (15)

Y: 10,5 G: 9

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Yüzeyde aşınmalar dışında tam korunmuş.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74. - Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 16-Bodrum Müzesi, Env. No: 6228 - fig. 16

KD 72 RTA t 76 (11)

Y: 10,5 G: 8,5

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Yüzeyde etkili aşınma dışında tam korunmuş.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74; Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 17-Bodrum Müzesi, Env. No: 6231 - fig. 17

KD 72 RTA t 80 (12)

Y: 11 G: 9,2

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: İki parça kırık kırığa yapıştirılarak tamamlanmış; kırık, sol omuz ve göğüs üzerinden tabana kadar iniyor.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74;
Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 18 -Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 18**

KD 72 RTA t 80 (12)

Y: 9,5 G: 6

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Sol omuz ve kol eksik. Sağ kol dirsekten eksik. Yüzeyde aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74;
Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 19-Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 19**

KD 73 RTA t 138 (5)

Y: 3,5 G: 4,5

Kil, açık oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/oben), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Alından yukarısı olmak üzere baş parçası. Yüzün tamamı eksik.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 20-Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 20**

KD 72 RTA t 76 (15)

Y: 6 G: 9

Kil, kiremit kızılı (Mussin 365 Lasur-Oxid-Rot/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Omuzlardan yukarısı kırık ve eksik. 3 parçanın kırık kırığa yapıştirilmesi ile tamamlanmış; kırıklar

boynun sağından ve ortasından başlayıp göğüsler üzerinden geçecek şekilde çapraz ilerliyor.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74;
Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 21-Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 21**

KD 72 RTA t 70 (15)

Y: 8 G: 9

Kil, kiremit kızılı (Mussin 365 Lasur-Oxid-Rot/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Gözlerden başlamak üzere başın üst bölümü kırık ve eksik. Gövde, yüzeyde aşınmalar dışında iyi korunmuş.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74;
Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 22-Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 22**

KD 72 RTA t 76 (15)

Y: 7 G: 8,5

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Omuzlardan başlayarak baş kırık ve eksik. Boynun küçük bir bölümü korunmuş. İki parçanın kırık kırığa birleştirilmesi ile tamamlanmış; kırık, boyundan başlayıp sol göğüs üzerinden tabana kadar iniyor.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74;
Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 23-Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 23**

KD 72 RTA t 80 (12)

Y: 7 G: 9

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Omuzlardan başlayarak baş kırık ve eksik. Boynun bir bölümü korunmuş. Göğüslerin altında kırık kenarında kopma. İki parçanın kırık kırığa birleştirilmesi ile tamamlanmış; kırık boynun ortasından başlayıp göğüslerin arasından tabana kadar iniyor. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 24-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 24

KD 72 RTA t 76 (15)

Y: 9 G: 8,5

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Sol el üzerinde pembe boya izi (Mussini 352 Echtrösa/oben). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Boyun kökünden başlayarak baş eksik. İki parçanın kırık kırığa birleştirilmesi ile tamamlanmış; kırık boynun ortasından başlayıp göğüslerin arasından tabana kadar iniyor. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74; Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 25-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 25

KD 72 RTA t 80 (12)

Y: 7,5 G: 8

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Boyun kökünden başlayarak baş, sağ göğüs altından başlayarak gövdenin sağ alt yarısı kırık ve

eksik. İki parçanın kırık kırığa birleştirilmesi ile tamamlanmış; kırık, boynun ortasından başlayıp göğüslerin arasından tabana kadar iniyor. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 26-Knidos Kazı Deposu, Env. No: - fig. 26

KD .. RTA

Y: 6 G: 3,5

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Vücutun sol yarısı korunmuş. Kırık, göğüs arasından geçiyor. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 27-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 27

KD 71 RTA t 11 (24)

Y: 6 G: 6

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Sol kol ve el ile birlikte vücutun sol yarısı korunmuş. Omuzdan yukarısı eksik. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74; Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 28-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 28

KD 72 RTA t 80 (12)

Y:10 G: 3,5

Kil, açık toprak (Mussini 656 Lichter Ocker natur/oben), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri

(101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Sol omuz ve kol korunmuş.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği ?

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 29-Knidos Kazı Deposu, Env. No: - fig. 29

KD 72 RTA t 76 (11)

Y: 5 G: 4,5

Kil, açık toprak (Mussini 656 Lichter Ocker natur/oben), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Vücudun sol yarısı korunmuş; sol el, omuz eksik. Alt köşede kopma. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 30-Knidos Kazı Deposu, Env. No: - fig. 30

KD 73 RTA t 138 (8)

Y: 6,5 G: 4

Kil, açık toprak (Mussini 656 Lichter Ocker natur/oben), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Vücudun sol yarısı boyna kadar korunmuş; kırık, göğüs arasından geçiyor. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 31-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 31

KD 72 RTA t 76 (14)

Y: 3,5

Kil, hardal (Mussini 664 Umbra cypr. Natur/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış.

Korunma Durumu: Sol kol ve el ile

birlikte vücudun sol yarısı korunmuş. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 32 -Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 32

KD 72 RTA t 80

Y: 5,5

Kil, açık hardal (Mussini 653 Goldocker/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß).

Korunma Durumu: Sol kol ve el ile birlikte vücudun sol yarısı korunmuş. Omuzdan yukarısı eksik. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 33-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 33

KD 72 RTA t 76 (15)

Y: 6,5 G: 4

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Sol kol ile birlikte vücudun sol yarısı korunmuş. El ve omuzdan yukarısı eksik. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Love 1973, 419 fig. 12 Lev. 74; Love 1974, 90 Nr. 59 Lev. 112.

Kat. 34-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 34

KD – RTA

Y: 6 G: 4

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Sol kol ve el ile birlikte vücudun sol yarısı korunmuş. Omuzdan yukarısı eksik. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 35-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 35

KD 72 RTA t 80 (10)

Y: 8 G: 3,5

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Sol kolun bir bölümü ile birlikte sol yarısı korunmuş. Kırık sol omuzdan aşağı indiğinden sol göğüs ve el eksik. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 36-Knidos Kazı Deposu, Env. No: - fig. 36

KD 71 RTA t 64 (4)

Y: 6,5 G: 5

Kil, turuncu (Mussini 237 Lasur-Oxid-Orange/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Vücudun sağ yarısı boynun bir bölümü ile birlikte korunmuş. İki parçanın kırık kırığa birleştirilmesi ile tamamlanmış; kırık, el bileği ve göğüs üzerinden olmak üzere yatay ilerliyor. Yüzeyde etkili aşınma. Sol omuz üzerinde iki bukle saç.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 37-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 37

KD 73 RTA t 138 (7)

Y: 6 G: 3,5

Kil, turuncu (Mussini 237 Lasur-Oxid-Orange/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Vücudun sağ yarısı boynun bir bölümü ile birlikte korunmuş. Dirsek kırık ve eksik. Göğüs üzerinde kopma. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 38-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 38

KD 73 RTA t 138 (7)

Y: 8,5 G: 5,5

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Vücudun sağ yarısı korunmuş. Kırık, sağ omuzdan başlayıp, sağ göğüs üzerinden çapraz ilerliyor.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 39-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 39

KD 71 RTA t 53 (2)

Y: 7 G: 5

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Vücudun sağ yarısı boynun bir bölümü ile birlikte korunmuş. Kırık, boynun ortasından başlayıp, göğüs arasından tabana doğru düz iniyor. Yüzeyde etkili aşınma. Sol omuz üzerinde iki bukle saç.

Krş.: bk. Kat. 12

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 40-Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 40**

KD 71 RTA t 11 (24)

Y: 4,5 G: 5,5

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Vücutun sağ yarısı sol göğsün bir bölümüne kadar korunmuş. Omuz eksik. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12**Tarih:** MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği ?**Yayın:** Yayınlanmamış**Kat. 43-**Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 43**

KD 72 RTA t 80 (10)

Y: 6

Kil, hardal (Mussini 664 Umbra cyp. Natur/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: El ve göğüsle birlikte vücutun sağ yarısı korunmuş. Sağ el göğüs üzerinde. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12**Tarih:** MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.**Yayın:** Yayınlanmamış**Kat. 41-**Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 41**

KD 73 RTA t 138 (9)

Y: 6 G: 4

Kil, oksit kahverengi (Mussin 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Vücutun sağ yarısı korunmuş; parmak uçları ve göğsün tamamı eksik. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12**Tarih:** MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.**Yayın:** Yayınlanmamış**Kat. 44-**Bodrum Müzesi, Env. No: 6225 - **fig. 44**

KD 72 RTA t 80 (10)

Y: 8,5 G: 6 D: 4

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış. Pişirme deliği tabanda.

Korunma Durumu: Kenarlarda kopma dışında tam korunmuş. Yüzeyde aşınma.

Krş.: Winter 1903, 254.4 (Taman); Laumonier 1921, 90 Nr. 465 Lev. 31.3; Robinson 1931, 55 Nr. 331f. Lev. 31; Robinson 1933, 42 Nr. 147 Lev. 16; Higgins 1954, 182 Nr. 683 Lev. 89 (Attika) ve 383 Nr. 1438 Lev. 197 (Kyrene); Besques 1994, 66 Fig. 44 (Attika).

Tarih: MÖ 4. yüzyılın 2. yarısı.**Yayın:** Şahin 2005a, 71vd. fig. 1.d.**Kat. 42-**Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 42**

KD 71 RTA t 76 (11)

Y: 4,5 G: 4

Kil, açık toprak (Mussini 656 Lichter Ocker natur/oben), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Vücutun sağ bölümü korunmuş; sağ omuz, el, göğüs dışında eksik. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 12**Tarih:** MÖ 5. yüzyılın 2. çeyreği.**Yayın:** Yayınlanmamış**Kat. 45-**Bodrum Müzesi, Env. No: 6183 - **fig. 45**

KD 72 RTA t 80 (10)

Y: 8,5 G: 6,5 D: 5

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Saç üzerinde pembe boya izi (Mussini 352 Ehtrosa/oben). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış. Pişirme deliği tabanda.

Korunma Durumu: Tam korunmuş. Yüzeyde aşınma.

Krş.: bk. Kat. 44

Tarih: MÖ 4. yüzyılın 2. yarısı.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 46-Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 46**

KD 72 RTA -

Y: 6,5 G: 3

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Boyun ile birlikte baş ve sağ omuzun bir bölümü korunmuş. Gövde eksik. Burun üzerinde kopma. Kenarlarda çarpma. Sol yanak üzerinde delik.

Krş.: bk. Kat. 44

Tarih: MÖ 4. yüzyılın 2. yarısı.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 47-Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 47**

KD 72 RTA -

Y: 4,5 G: 3

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde gri astar izleri (Mussini 785 Kaltgrau/oben). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Boyun ile birlikte baş korunmuş. Boyun kökünden başlayarak gövde eksik. Burun üzerinde kopma. Kenarlarda çarpma. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 44

Tarih: MÖ 4. yüzyılın 2. yarısı.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 48-Bodrum Müzesi, Env. No: 5061- **fig. 48**

KD 71 RTA t 33 (6)

Y: 5,5 G: 5

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Boyun ile birlikte

baş korunmuş. Gövde eksik. Kenarlarda çarpma. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: Vianu 1997, 17 vd. fig. 1.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın ortaları.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 49-Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 49**

KD 70 RTA t 11 (20)

Y: 3,5 G: 6

Kil, asfalt (Mussini 645 Asphalt/mitte), kireç ve mika içerikli, fazla fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Yanaklardan başlayarak başın üst yarısı korunmuş. Başın tepe bölümü boydan boya eksik. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: Vianu 1997, 17 vd. fig. 1.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın ortaları.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 50-Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 50**

KD 71 RTA t 80 (10)

Y: 5 G: 6

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Sadece gövde korunmuş. Baş boyun kökünden başlayarak eksik. Yüzeyde etkili aşınma.

Krş.: bk. Kat. 44

Tarih: MÖ 4. yüzyılın 2. yarısı.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 51-Bodrum Müzesi, Env. No: - **fig. 51**

KD 72 RTA t 83 (8)

Y: 6,5 G: 7

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Baş korunmuş. Boyunla birlikte gövde eksik. Kenarlarda kırıklar, polos üzerinde kopma. Yüzeyde aşınma.

Krş.: Winter 1903, 247.1; Boehlau – Schefold 1942, 34 Nr. 64 Lev. 7.3a-b (Larissa am Hermos); Vianu 1997 17vd. fig. 1; Özen-Kleine 2017, 157 Res. 7-10.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın ortaları.

Yayın: Şahin 2005a, 71vd. fig. 1.c.

Kat. 52-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 52

KD 72 RTA t 73

Y: 5 G: 5,5

Kil, oksit kahverengi (Mussini 669 Lasur-Oxid-Braun/Mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış.

Korunma Durumu: Boynun üst bölümüyle birlikte baş korunmuş. Kenarlarda kırıklar, polos üzerinde kopma. Yüzeyde aşınma.

Krş.: Vianu 1997, 17 vd. fig. 1; Özen-Kleine 2017, 157 Res. 7-10.

Tarih: MÖ 4. yüzyılın ortaları.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 53-Bodrum Müzesi, Env. No: 6149 - fig. 53

KD 72 RTA t 196 (7)

Y: 8 G: 5 D: 5

Kaide Y: 1,8

Kil, toprak sarısı (Mussini 656 Lichter Ocker natur/oben), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Yüzeyde beyaz astar izleri (101 Kremserweiß). Kaidede pembe boya izi (Mussini 352 Echtrösa/oben). Ön ve arka yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış. Pişirme deliği kaidenin altında.

Korunma Durumu: Omuzdan başlayarak kaideye kadar sol yanda kopma. İki parçanın kırık kırığa birleştirilmesi ile tamamlanmış; kırık, çene altından olmak üzere boyunda yatay ilerliyor. Burunda kopma. Yüzeyde aşınma. Yarım daire profilli kaide.

Krş.: Laumonier 1921, 90 Nr. 465 Lev. 31.3; Robinson 1931, 55 Nr. 331 vd. Lev.

31 (Olynthos); Robinson 1933, 42 Nr. 147 Lev. 16 (Olynthos); Higgins 1954, 182 Nr. 683 Lev. 89 (Attika); 383 Nr. 1438 Lev. 197 (Kyrene); Besques 1994, 66 fig. 44 (Attika).

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 3. çeyreği.

Yayın: Love 1974, 91 Nr. 104 Lev. 117.

Kat. 54-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 54

KD 71 RTA t 47 (3)

Y: 5 G: 3

Kil, toprak sarısı (Mussini 656 Lichter Ocker natur/oben), kireç ve mika içerikli, fazla fırınlanmış. Ön ve arka yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış. Pişirme deliği kaidenin altında.

Korunma Durumu: Boynun bir bölümü ile birlikte gövde korunmuş. Baş ve sağ omuz eksik. Yarım daire profilli kaide.

Krş.: bk. Kat. 53

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 3. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Kat. 55-Bodrum Müzesi, Env. No: - fig. 55

KD 72 RTA t 106 (5)

Y: 4,5 G: 5,5

Kil, asfalt (Mussini 645 Asphalt/mitte), kireç ve mika içerikli, az fırınlanmış. Ön yüz kalıptan. Arka yüz kaba bırakılmış. Pişirme deliği kaidenin altında.

Korunma Durumu: Gövdenin sol bölümü, profilli kaidenin bir bölümü korunmuş. Baş, sağ omuz ve göğüs eksik. Sol omuz üzerinde kopma. Yüzeyde aşınma. Yarım daire profilli kaide.

Krş.: bk. Kat. 53

Tarih: MÖ 5. yüzyılın 3. çeyreği.

Yayın: Yayınlanmamış

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün önerileri dışında aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır. Antik yazarların kısaltmasında Der kleine Pauly I (1964) XXI vd. öneriler dikkate alınmıştır.

- Akurgal 1966 Akurgal, E., Orient und Okzident. Die Geburt der griechischen Kunst, Holle.
- Bankel 1997 Bankel, H., "Knidos. Der hellenistische Rundtempel und sein Altar", AA 1997, 51-71.
- Bankel 2009 Bankel, H., "Versatzmarken am Propylon des Heiligtums für Apollon Karneios in Knidos", BYZAS 9, 1-19.
- Barnett 1957 Barnett, R. D., A Catalogue of the Nimrud Ivories with other examples of Ancient Near Eastern Ivories in the British Museum, London.
- Barnett 1982 Barnett, R. D., Ancient Ivories in the Middle East. QEDEM 14, Jerusalem.
- Bayer-Niemeier 1988 Bayer-Niemeier, E., Griechisch-römische Terrakotten Liebieghaus- Museum Alter Plastik Bildwerke der Sammlung Kaufmann I, Frankfurt.
- Bean - Cook 1952 Bean, G. E. – J. M.C. Cook, "The Cnidia", BSA 47, 171-212 Pl. 36-4.
- Bean - Cook 1957 Bean, G. E. – J. M. Cook, "The Carian Coast III", BSA 52, 58-146, Taf. 16-26.
- Bell 1981 Bell, M., The Terracottas. Morgantina Studies I, New Jersey.
- Benedum 1986 Benedum, Chr., "Asklepios und Demeter. Zur Bedeutung weiblicher Gottheiten für den frühen Asklepioskult", JdI 101, 137- 157.
- Berges 1994 Berges, D., "Alt-Knidos und Neu-Knidos", IstMitt 44, 5-16, Taf. 1-3.
- Berges 1995 Berges, D., "Knidos und das Bundesheiligtum der dorischen Hexapolis", Nürnberger Blätter zur Archäologie 12, 103-120.
- Berges - Tuna 1990 Berges, D. – N. Tuna, "Ein Heiligtum bei Alt-Knidos", AA 1990, 19-35.
- Berges – Tuna 2000 Berges, D. – N. Tuna, "Das Apollonheiligtum von Emecik. Bericht über die Ausgrabungen 1998-1999", IstMitt 50, 171-214.
- Besques 1994 Besques, S., Figurines et reliefs Grecs en terre-cuite. Département des Antiquités grecques, étrusques et romaines du Musée du Louvre, Paris.
- Blinkenberg 1931 Blinkenberg, Chr., Les petits objects. Lindos I. Fouilles de l'Acropole 1902-1914, Berlin.
- Blinkenberg 1933 Blinkenberg, Chr., Knidia. Beiträge zur Kenntnis der praxitelischen Aphrodite, Kopenhagen.
- Blümel 1992 Blümel, W. (ed.), Die Inschriften von Knidos I, IK 41, Bonn.
- Boehlau - Schefold 1942 Boehlau, J. – K. Schefold, Larisa am Hermos III. Die Kleinfunde. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934, Berlin.
- Bol - Kotera 1986 Bol, P. C. – E. Kotera, Bildwerke aus Terrakotta aus mykenischer bis römischer Zeit. Liebieghaus Museum alter Plastik. Antike Bildwerke III, Frankfurt.
- Bovio 1930 Bovio, I. M., "Sicilia. Scoperta di matrici fittili e di terracotte figurate, negli anni 1926-1927", NSc 1930, 73-105.
- Bresson 1999 Bresson, A., "Cnide à l'époque classique : la cité et ses villes", REA 101, 83-114.
- Bruns-Özgan 2002 Chr., Bruns-Özgan, Knidos. Ein Führer durch die Ruinen, Konya.

- Bulba 2019 Bulba, M., “Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Terakota Buluntular”, *Cedrus* 7, 123-167.
- Büyüközer 2019 Büyüközer, A., “Knidos Liman Duvarları”, *Cedrus* 7, 215- 237.
- Cahn 1970 Cahn, H. A., Knidos. Die Münzen des 6. und 5. Jhs.v.Chr., DAI. Antike Münzen und geschnittene Steine IV (ed. E. Boehringer), Berlin.
- Caputo 1938 Caputo, G., “Tre Xoana e il culto di una sorgente sulfurea in territorio Geloo-Agrigentino”, *MonAnt* 37, 585-684.
- Caubet v.d. 1998 Caubet, A. – S. Fourier – A. Queyrel – F. Vandenebeele, *L’art des modeleurs d’argile. Antiquités de Chypre Coroplastique I-II. Musée du Louvre département des antiquités orientales*, Paris.
- Charbonneaux 1936 Charbonneaux, J., *Les terres cuites Grecques* (Paris 1936). Librairie d'Art Louis Reynaud
- Collon 1995 Collon, D., *Ancient Near Eastern Art*, London.
- Costabile 1991 Costabile, F., *I Ninfei di Locri Epizefiri. Architettura culti erotici, sacralità delle acque*, Catanzaro.
- Croissant 1983 Croissant, F., *Les protomés féminines archaïques: recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 A 480 AV. J. - C.*, Paris.
- Doksanaltı vd. 2018 Doksanaltı, E. M. – İ. Karaoğlan – D. O. Tozluca, *Knidos Denizlerin Buluştuğu Kent*, Ankara.
- Ehrhardt 2009 Ehrhardt, W., “Hellenistische Heiligtümer und Riten: Die westlichen Sakralbezirke in Knidos als Fallbeispiel”, *Stadtbilder im Hellenismus. Die hellenistische Polis als Lebensform: Urbane Strukturen und Bürgerliche Identität zwischen Tradition und Wandel* (ed. A. Matthaei – M. Zimmermann), 2007, Berlin, 93-115.
- Ergün 2013 Ergün, N., *Assos Batı Nekropolü Buluntuları, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale*.
- Ferri 1929 Ferri, S., *Divinità Ignote. Nuovi Dovumenti di Arte e di Culto Funerario nelle colonie Greche*, Firenze.
- Fischer 2008 Fischer, M., *The Prostitute and Her Headdress: the Mitra, Sakkos and Kekryphalos in Attic Red-figure Vase-painting ca. 550-450 BCE*, University of Calgary, Department of Greek and Roman Studies, Alberta.
- Frickenhaus 1912 Frickenhaus, A., *Die Hera von Tiryns, Tiryns I - Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts. Kaiserlich Deutsches Archäologisches Institut in Athen, Athen*.
- Fuchs 1962 Fuchs, W., “Attische Nymphenreliefs”, *AM* 77, 242-249.
- Gider-Büyüközer 2019 Gider-Büyüközer, Z., “Anadolu’da Dor Mimarisi: MÖ 4.yüzyıl”, *Arkhaia Anatolika* 2, 102-165.
- Guillon 1936 Guillon, P., “Les offrandes en terre-cuite et le culte. De la terrasse supérieure de castraki (ptoion)”, *BCH* 60, 416-427 Taf. 47-48.
- Hamdorf – Leitmeir 2014 Hamdorf, W. – F. Leitmeir, *Die figürlichen Terrakotten der staatlichen Antikensammlungen München I-II. Staatliche Antikensammlungen München, Katalog der Terrakotten I-II* (ed. F. S. Knauf), München.
- Hdt. Herodot, *Historien*, München, 1963.

- Higgins 1954 Higgins, R. A., Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum I, London.
- Higgins 1967 Higgins, R. A., Greek Terracottas, London.
- Higgins 1973 Higgins, R. A., The Terracottas, Knossos. The Sanctuary of Demeter (ed. J. N. Coldstream), BSA Suppl. 8, Oxford, 56-92 Taf. 33-70.
- Hoorn 1951 Hoorn, G., Choes and Anthesteria, Leiden.
- Işık 1980 Işık, F., Die Koroplastik von Theangela in Karien und ihre Beziehungen zu Ostionien. *IstMitt Beih.* 21, Tübingen.
- Kaplan 2009 Kaplan, D., Çanakkale Arkeoloji Müzesi Frank Calvert Koleksiyonu Terrakotta Figürinleri, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Keil 1914 Keil, J., "Aphrodite Daitis", *Öjh* 17, 145-147.
- Kilmer 1977 Kilmer, M. F., The Shoulder Bust in Sicily and South and Central Italy. A Catalogue and Materials for Dating, Göteborg.
- Knibbe 1978 Knibbe, D., "Ephesos, nicht nur die Stadt der Artemis. Die anderen ephesischen Götter", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien*. Festschrift für F.K. Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976, Leiden, 489-503.
- Krumme 1989 Krumme, M., Kunst und Archäologie, die Sammlung F. Brommer, Antikemuseum Berlin, Staatliches Museen Preuss. Kulturbesitz, Sonderausstellung 1.7.-1.10.1989, Berlin 1989.
- Laumonier 1921 Laumonier, A., Catalogue de terres cuites du Musée Archeologique de Madrid, Bordeaux.
- Leyenaar-Plaisier 1979 Leyenaar-Plaisier, P. G., Les terres cuites Grecques et Romaines, catalogue de la collection du Musée National des Antiquités a Leiden, Leiden.
- Levi 1969 Levi, D., "Gli scavi di Iasos", *ASAtene* 29/ 30, 537-590.
- Love 1971 Love, I. C., "Excavations at Knidos, 1971", *TürkAD* 20/2, 97-142.
- Love 1972a Love, I. C., "A Preliminary Report of the Excavations at Knidos 1970", *AJA* 76, 61-76 Taf. 15-20.
- Love 1972b Love, I. C., "A Preliminary Report of the Excavations at Knidos 1971", *AJA* 76, 393-405 Taf. 81-84.
- Love 1973 Love, I. C., "The Excavations at Knidos, 1972", *AJA* 77, 413-424 Taf. 73-78.
- Love 1974 Love, I. C., "Excavations at Knidos, 1974", *TürkAD* 21/2, 85-129.
- Lullies 1960 Lullies, R., Griechische Plastik. Von den Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus, München.
- Mandel – Gossel-Raeck 2004
Mandel, U. – Gossel-Raeck, İ. "Votivterrakotten von der pergamenischen Oberburg", *I.Mitt* 54, 311-330.
- Metzger 1985 Metzger, I. R., Das Thesmophorion von Eretria. Funde und Befunde eines Heiligtums. Eretria 7, Bern.
- Mollard-Besques 1954 Mollard-Besques, S., Musée du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite Grecs, Etrusques et Romains I. Epoques préhellénistique, géométrique, archaïque et classique, Paris.

- Mollard-Besques 1963 Mollard-Besques, S., Musée du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite Grecs et romains II. Myrina, Paris.
- Moustaka 1983 Moustaka, A. S., Kulte und Mythen auf thessalischen Münzen, Beiträge zur Archäologie 15, Würzburg.
- Müller-Wiener v.d. 1981 Müller-Wiener, W. – W. Koenigs – A.-U. Kossatz – W. Voigtländer, “Milet 1980”, *IstMitt* 31, 95-147 Taf.29-51.
- Nilsson 1957 Nilsson, M. P., Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der Attischen, Stuttgart.
- Ohlemutz 1940 Ohlemutz, E., Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon, Würzburg.
- Özbay 2019 Özbay, A., “Protomlar”, Afyonkarahisar Müzesi Terrakotta Figürinleri (ed. G. Coşkun), Ankara, 80-82.
- Özen-Kleine 2017 Özen-Kleine, B., “Weihgaben an Aphrodite”, *Basileus* 50. Yılında Kaunos, Ankara, 155-170.
- Özgan 2009 Özgan, R., “Eski Yeni Knidos Problemi”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 132, 93-112
- Paus. Pausanias, Reisen in Griechenland (çev. E. Meyer), Zürich-München)
- Picard v.d. 1943 Picard, Ch. – P. de la Coste-Messelière, “Monuments Figurés Sculpture. Art archaïque: Les trésors « Ioniques”, *FdD* IV. 2, Paris.
- Pingiatoglou 1981 Pingiatoglou, S., Eileithyia, Würzburg.
- Plassart 1928 Plassart, A., Les Sanctuaires et les cultes du mont cynthe. Délos 11, Paris.
- Portale 2012 Portale, E. C., “Busti fittili e Ninfe: Sulla valenza e la polisemia delle rappresentazioni abbreviate in forma di busto nella coroplastica votiva siceliota”, *Philotechnia Studi sulla coroplastica della Sicilia greca* (ed. M. Albertocchi – A. Pautasso), Monografie dell’Istituto per I beni Archeologici e Monumentali (IBAM) 5, Catania.
- Richter 1968 Richter, G. M. A., Korai. Archaic Greek Maidens, London.
- Robinson 1931 Robinson, D. M., The Terracottas of Olynthus. Found in 1928. Excavations Olynthus 4, Baltimore.
- Robinson 1933 Robinson, D. M., The Terracottas of Olynthus. Found in 1931. Excavations Olynthus 7, Baltimore.
- Schweitzer 1961 Schweitzer, B., Mythische Hochzeiten. Eine Interpretation des Bilderkreises an dem Epinetron des Eretriamers. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 6, Heidelberg.
- Smith 1949 Smith, H. R. W., “A Goddess from Lebadeia”, *Hesperia Suppl.* 8, 353-360 Taf. 47.
- Stampolidis 1984 Stampolidis, N. Chr., “Der "Nymphenaltar" in Knidos und der Bildhauer Theon aus Antiochia”, *AA* 1984, 113-127.
- Stewart 1990 Stewart, A., Greek Sculpture, New Haven- London.
- Şahin 2005a Şahin, M., “Terrakotten aus Knidos: Erste Ergebnisse. Die Kulte auf der Rundtempelterrasse”, *IstMitt* 55, 65-93.
- Şahin 2005b Şahin, M., “Kinderstatuetten aus Ton auf der Rundtempelterrasse in Knidos”, *IstMitt* 55, 95-118.

- Theokr. Theocritus, Übers. A.S.F. Gow (Cambridge). Cambridge.
- Tavukçu 1999 Tavukçu, A. Y., Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri (İ.Ö. 1375-İ.S.395), Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Topcu 2010 Topcu, Y. S., Oylum Höyük Terrakotta Figürinleri, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Tozluca – Doksanalı 2019
Tozluca, O. – E. M. Doksanalı, “A Group of Protoegeometric and Geometric Pottery Found in Knidos”, ANODOS 14/2014, 217-225.
- Trinkl 1998 Trinkl, E., Hydrophorie. Die Funktion der Hydrophoroi im griechischen Heiligtum, Wien.
- Tuna 1998 Tuna, N., “Burgaz Arkeolojik Kazıları 1996 Yılı Çalışmaları”, KST 19/2, 445-464.
- Tuna 1999 Tuna, N., “Burgaz Arkeolojik Kazıları 1997 Yılı Çalışmaları”, KST 20/2, 425-438.
- Uhlenbrock 1988 Uhlenbrock, J. P., The Terracotta Protomai from Gela. A Discussion of Local Style in Archaic Sicily, Roma.
- Vianu 1997 Vianu, M. A., “Aphrodites orientales dans le bassin du Pont-Euxin”, BCH 121, 15-32.
- Vierneisel-Schlörb 1997 Vierneisel-Schlörb, B., Die figürlichen Terrakotten I. Spätmykenisch bis späthellenistisch. Kerameikos XV, München.
- Waldstein 1905 Waldstein, C., The Argive Heraeum II, Boston-New York.
- Winter 1903 Winter, F., The Typen der figürlichen Terrakotten I, Berlin.
- Yavis 1949 Yavis, C. G., Greek Altars. Origins and Typology. Including the Minoan-Mycenaean Offertory Apparatus, Saint Louis.
- Zervoudaki 1988 Zervoudaki, E., “Vorläufiger Bericht über die Terrakotten aus dem Demeter-Heiligtum der Stadt Rhodos”, Archaeology in the Dodecanese (ed. S. Dietz – I. Papachristodoulou), Copenhagen.
- Zuntz 1971 Zuntz, G., Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia, Oxford.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

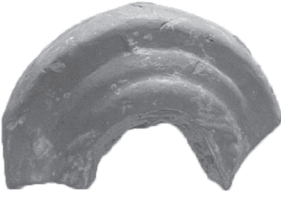

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

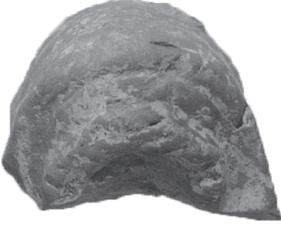

Fig. 19

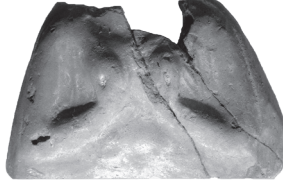

Fig. 20

Fig. 21

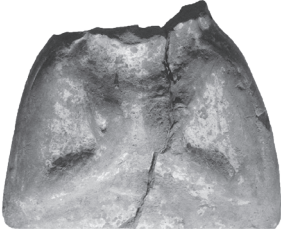

Fig. 22

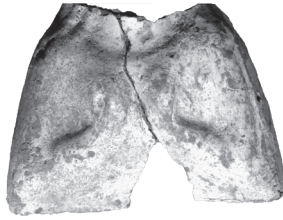

Fig. 23

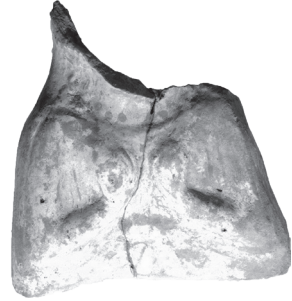

Fig. 24

Fig. 25

Fig. 26

Fig. 27

Fig. 28

Fig. 29

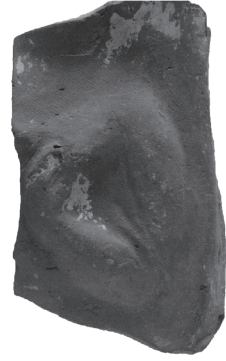

Fig. 30

Fig. 31

Fig. 32

Fig. 33

Fig. 34

Fig. 35

Fig. 36

Fig. 37

Fig. 38

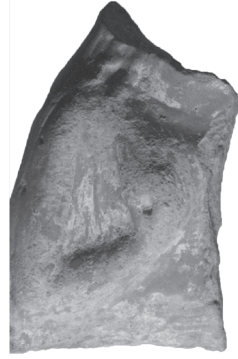

Fig. 39

Fig. 40

Fig. 41

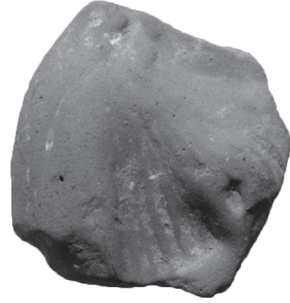

Fig. 42

Fig. 43

Fig. 44

Fig. 45

Fig. 46

Fig. 47

Fig. 48

Fig. 49

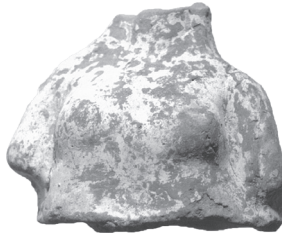

Fig. 50

Fig. 51

Fig. 52

Fig. 53

Fig. 54

Fig. 55

Fig. 56

Fig. 57

Fig. 58

Fig. 59

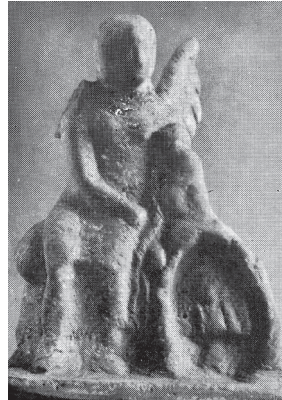

Fig. 60

MYRLEIA/APAMEIA'DAN (BURSA/MUDANYA) BİR BRONZ ÇOCUK HEYKELİ

Sabri ARICI *

ZUSAMMENFASSUNG

Eine Bronze Kinder-Statue aus Myrleia/Apameia (Bursa/Mudanya)

Die Statue, die Gegenstand dieses Aufsatzes ist, wurde in der Provinz Bursa im Landkreis Mudanya in der antiken Stadt Myrleia/Apameia im Jahr 2012 den bei archäologischen Grabungen gefunden. Die Ausgrabung wurde vom archäologischen Museum in Bursa durchgeführt. Die Studien und Ausgrabungen über die Stadt Myrleia/Apameia sind ziemlich begrenzt. Die Stadt wurde am südlichen Ufer des Gemlik Golfes gegründet, und gewann als Hafenstadt von Prusa Ad Olympum (Bursa) an Bedeutung. Die Stadt Myrleia/Apameia bekam im Jahr 44 vor Chr. als erste Kolonie der Römer in Anatolien von Caesar einen Sonderstatus; dadurch bezahlte sie keinen Tribut an Rom und wurde sehr reich.

Der Ausgrabungsort der Statue, war das erste Geschäft in einer Reihe von Ost nach West ausgerichteten Geschäften am Hafen. Es ist auffallend, dass in diesem Geschäft, viele verbrannte Weizenkörner gefunden worden sind. Die Statue, die sich auf einem ovalen Sockel befindet, besteht aus einem stehenden 5-6-jährigen Knaben, der nackt ist und auf seinem Schoss einen kleinen Hund halt. Ab dem hellenistischen Zeitalter wurden die Knaben ikonografisch so dargestellt, dass sie meistens sitzend nackt oder halb nackt waren und auf ihren Schoss eine Figur oder ein Tier hatten. Sehr oft wurden Knaben mit einem Hund thematisiert. Ikonografisch gehört diese Bronze-Kinder-Statue auch dazu. Die Statue wurde ikonografisch, typologisch und stilistisch bewertet. Dass die Statue aus Bronze ist und bis in unsere Zeit gut erhalten geblieben ist, ist für die archäologischen Forschungen vom Bedeutung.

Schlüsselwörter: Myrleia/Apameia, Bronze Kinder-Statue, Hellenistisches und Römisches Zeitalter, Kinder Ikonographie.

---

* Dr. Öğr. Üyesi Sabri ARICI, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Mersin, TÜRKİYE. E-posta: sabriarici@mersin.edu.tr. Orcid no: 0000-0003-4925-6704
Yayın iznini verdiğiinden dolayı Bursa Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü'ne, kazı çalışmalarını yürüten Bursa Arkeoloji Müzesi uzmanlarından arkeolog Ebru Dumlupınar ve Gökçen Ovacık'a, Almanca çevirilerimi yapan Öğr. Gör. Aydın Demiral'a teşekkür ederim.

ÖZ

“Myrleia/Apameia’dan (Bursa/Mudanya) Bir Bronz Çocuk Heykeli” başlıklı makaleye konu olan eser, Bursa ili Mudanya ilçesinde bulunan Myrleia/Apameia antik kentinde 2012 yılındaki sondaj kazılarında ele geçmiştir. Söz konusu kazı, Bursa Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü tarafından yapılmıştır. Myrleia/Apameia kenti ile ilgili araştırma ve kazılar son derece kısıtlıdır. Burası, Gemlik Körfezi’nin güney kıyısında kurulmuş ve Prusa Ad Olympum’un (Bursa) liman kenti olarak önem kazanmıştır. Anadolu’daki Roma’nın ilk kolonisi olan Myrleia/Apameia, MÖ 44 yılında Julius Caesar tarafından Roma kolonisi olması ayrıcalığıyla özel bir statü kazanmıştır. Yani kent Roma’ya haraç ödememiş ve bu sayede zengin olmuştur.

Eserin bulunduğu yer, doğu-batı doğrultulu sıralı liman dükkanlardan ilkinde ele geçmiştir. Bu dükkan, içinde yoğun olarak ele geçen yanık buğday taneleriyle dikkat çekmektedir. Heykel, elips şeklinde bir kaide üzerinde olup, ayakta duran 5-6 yaşlarında tamamen çıplak bir çocuk ve onun kucağındaki köpek yavrusundan ibarettir. Hellenistik Dönem’den itibaren ikonografik olarak erkek çocuklar, çıplak veya yarı çıplak, ellerinde bir objeyi veya hayvanı tutan ve yoğunluklu olarak oturan çocuklar şeklinde tasvir edilmiştir. Özellikle köpekli çocuklar, sıkça konu edilmiştir. Eserimiz de bu konu içine girmektedir. Heykel, ikonografik, tipolojik ve stilistik olarak değerlendirilmiştir. Heykelin bronzdan yapılmış olması ve günümüze kadar ulaşması arkeoloji dünyası için önemlidir ve eserin bilim dünyasına tanıtılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Myrleia/Apameia, Bronz Çocuk Heykeli, Hellenistik ve Roma Dönemi, Çocuk İkonografisi.

Eserin Çıkarıldığı Antik Kent: Myrleia/Apameia

Bursa ili Mudanya ilçesinde bulunan Myrleia/Apameia¹ kenti hakkındaki bilgiler için yeterli arkeolojik çalışmaların olmamasından dolayı, genel olarak antik kaynaklardan yararlanılmaktadır. Burası, Gemlik Körfezi’nin güney kıyısında, MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında Kolophon’un bir kolonisi² olarak, Prusa Ad Olympum’un (Bursa) liman kenti olarak önem kazanmıştır³. Makedonia Kralı V. Philippos (MÖ 221-179), bu kenti Pergamon Krallığı ile yaptığı savaşta kendisine yardım eden akrabası I. Prusias’a vermiştir. Kral I. Prusias da, karısına itafen kentin adını Apameia olarak değiştirmiştir. Kent, genel olarak Bithynia sınırları içinde görülmüştür. Myrleia/Apameia MÖ 202 yılına kadar olan sikkeler üzerinde ΜΥΡΑ – ΜΥΡΑΕΑ veya ΜΥΡΑΕΑΝΩΝ olarak ifade edilmiştir⁴. MÖ 74 yılında Bithynia Kralı IV. Nikomedes ölünce, bölge miras yolu ile Roma İmparatorluğu’na devredilmiştir. Anadolu’daki Roma’nın ilk

1 Kentle ilgili bilgiler için, Doğançcı 2007, 14-19; Gündüz 2015, 105-146.

2 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D2&force=y>

3 Kentle ilgili kapsamlı kazı ve araştırma olmadığından erken dönemlerle ilgili bilgiler son derece yetersizdir.

4 MÖ 47/46 yılından sonra, arka yüzlerdeki betimlemelere Roma’nın Bithynia eyaleti prokonsülü C. Vibius Pansa’nın adı eklenmiştir. Kent, Roma Dönemi’nde Augustus’dan Gallienus’a (MS. 253-268) kadar olan dönemde sikke basmaya devam etmiştir. Roma Dönemi’nde kentin adı ise COL.IV.L.CONC. APAM.AVG.D.D. / C.I.C.A.APA.D.D. / C.I.C.A.D.D (Colonia Iulia Concordia Apameia Augusta Decurionum Decroto) şeklinde kısaltmalarla gösterilmiştir. Bk. Okçu 2007, 547.

kolonisi olan Myrleia, MÖ 44 yılında Caeser tarafından Roma kolonisi olması ayrıcalığıyla özel bir statü kazanıp, bu sayede haraç ödemeyerek gelişmiştir. MS 257/258 yılında, Khalkedon (Kadıköy), Nikomedia (İzmit), Nikea (İzmit) ve Prusa (Bursa) kentlerinin yanı sıra Myrleia/Apameia'da Gotlar tarafından tahribata uğramaktan kurtulamamıştır⁵.

Kazı Alanı

Myrleia/Apameia'da geçmiş yıllarda çok küçük çaplı iki kazı ve bir yüzey araştırması olmak üzere toplamda üç çalışma yapılmıştır. Bunlardan ilki, 1940 yılında yapılan tümülüs kazısıdır⁶. İkincisi, 2010 yılında kentte çok da kapsamlı olmayan bir yüzey araştırmasıdır⁷. Sonuncusu da, 2012 yılında, bir inşaat arazisinde kurtarma kazısı şeklinde gerçekleştirilmiştir⁸. Makalenin konusunu oluşturan bronz heykel bu kazıda bulunmuştur.

Bronzdan yapılmış kucağında köpek tutan çocuk heykelinin günümüzde bulunduğu yer, Bursa ili, Mudanya İlçesi, Ömerbey Mahallesi'nde 1503 ada, 19 parseldir⁹. Kazı raporlarına göre, alanda dokuz sondaj açılmış ve burada doğu-batı doğrultulu sıralı dükkanların yer aldığı tespit edilmiştir. Bronz heykel, A1 sondajında ortaya çıkarılan birinci dükkanın doğu mermer basamaklı kapısından içeriye girildiğinde, hemen kuzey iç köşesinde ele geçmiştir¹⁰. Bu sondajındaki yapı kalıntılarında ve iç içe geçmiş MS 4. yüzyıla ait olduğu düşünülen amphora parçalarında yanık izlerine rastlanması söz konusu alanın bir yangınla sonlandığını göstermektedir¹¹. Bronz heykel, yanık tabakanın üzerinde bulunmuştur. Ancak, buradaki kurtarma kazısı

5 Doğancı 2007, 14-19; Gündüz 2015, 105-146.

6 Mansel 1944, 147-148; Mansel 1946, 1-12.

7 Şahin 2012, 18. Araştırmada, Klasik ve Hellenistik Dönem'e ait çok sayıda seramik parçasına ve belirgin olmayan yapı kalıntılarına rastlanmıştır.

8 Buradaki bilgiler Bursa Müze Müdürlüğü'nün kazı raporlarından alınmıştır.

9 Mülkiyeti özel bir şirkete ait olan bu parselde, talep üzerine Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nün kararı ile Bursa Arkeoloji Müzesi tarafından 21.05.2012-11-06.2012 tarihleri arasında kazı ve sondaj çalışması yapılmıştır.

Kazı çalışmalarını, Bursa Arkeoloji Müzesi uzmanlarından Ebru Dumlupınar ve Gökçen Ovacık yürütmüştür. Parsel Mudanya ilçesine ulaşan Bursa-Mudanya karayolunun doğusunda kıyı şeridine yakın mesafede 12806,65 m² yüzölçümlü oldukça geniş bir alandır. Uzun yıllar Petrol Ofisi A.Ş. tarafından kullanılmış parselin kuzeyinde deniz kıyısına ulaşan sokak, güney bitişiğinde zeytinlik, batı bitişiğinde karayolu, doğu bitişiğinde ise Halk Pazarı bulunmaktadır. Marmara Denizi parselin doğusunda kalmakta olup parselde mesafesi yaklaşık 700 m.dir. Parsel üzerindeki yıllar öncesinde yapılan asfalt ve beton zeminler mevcuttur. Dolgu malzemesinden arındırılan alanda 5x5 ve 6x6 m2 ebatlarında değişen ölçülerde dokuz adet sondaj yapılmıştır. Bunların içinde A1 sondajı bronz çocuk heykelinin çıkarıldığı yerdir.

10 Kapı eşliğinin kuzeyinde sıvalı duvar kenarında, kapıya ilişkin yanmış ahşap kalıntılara rastlanılmıştır. A1 sondajı ile hemen batısındaki diğer sondaj olan A2 sondajı arasındaki kesitte yoğun yanık izleri arasında kerpiç kalıntıları ve üzerinde yer yer sıva görülmektedir. Birbiri ile köşe yapan duvarların oluşturduğu mekân ortasında 2.40 m seviyede kil ve kistten oluşan ana zemin üzerinde 280x110 cm²lik alana yayılmış halde yanmış tahl tanelerine ulaşılmıştır. Kuzey yöndeki duvar 60 cm genişliğinde, 6,5 m. uzunluğunda, 1,45 m yüksekliğinde olup, harçlı, üzeri sıvalı duvardır. Yer yer korunmuş olan sıva üzerinde boya izleri mevcuttur. Kapı boşluğunun güneye doğru devamında sıvalı kerpiç duvarın A2 sondajına doğru devam ettiği görülmüştür.

11 Kuzey yönde ana zemin üzerinde tespit edilen tahl taneleri mekân içinde oldukça geniş bir alana yayılmıştır. MS 4. yüzyıldan kalan amphora parçaları ve tahl taneleri bu mekânın bir dükkan işlevinde olduğunu göstermektedir.

olarak yapılan çalışmalar, yaklaşık üç hafta gibi çok kısa sürede bitirildiğinden, kazı tam anlamıyla tamamlanamamıştır. Kazıda ortaya çıkan söz konusu yanık tabakasının altına inilememesi de istenilen stratigrafiye ulaşılmasını engellemiştir.

Eserin Tanımlanması

Bronz çocuk heykeli¹² 83 cm yüksekliğe sahip olup, oldukça sağlam ele geçmiştir (fig.1-2). Sadece baş kısmı boynundan ayrılmış bir şekilde bulunmuş olup, sonradan yapılan restorasyon sayesinde baş, boyunla birleştirilmiştir. Eser, elips şeklinde bir kaide üzerinde, ayakta duran 5-6 yaşlarında tamamen çıplak bir çocuk ve onun kucağındaki bir köpek yavrusundan ibarettir. Bronz heykel, içi boş olup, lost-wax (kayıp-balmumu) döküm tekniği ile yapılmıştır. Kazı sırasında heykel ile birlikte, yassı bir demir çubuk bulunmuştur. Bu çubuğun, heykelin sırt kısmından monte edilmek için yapılmış olduğu düşünülse de, restorasyon yapılırken yassı demir ile heykelin birbirinden ayrıldığı anlaşılmıştır (fig. 1). Bu nedenle bu çubuğun, heykelin daha sonraki kullanımında bir destek olarak yapıldığı düşünülmektedir. Restoratörün teknik analizine göre de, heykelin ilk yapıldığı evrede böyle bir çubuğun kullanılma olasılığı bulunmamaktadır¹³.

Heykelde (fig. 3-8), çocuğun başı, bedeniyle orantı kurulduğunda biraz büyük görünmektedir. Baş üstten çeneye doğru hafifçe daralan bir görünüme (armudi) sahiptir. Tombulluktan dolayı, göbek hafif taşkın ve altındaki çizgisi belirgindir. Çocuğun öne eğilmesi sebebiyle, sırt kısmında hafif bir kambur oluşmuştur. Boyun kısmı çatlaklığı görülmektedir. Bel kısmı ve göbek üstü, vücudun diğer bölümlerine göre ince kalmıştır. Vücudun genelinde kas ve kemik ayrıntıları çok belirsizdir. Çocuğun ve köpeğin göz bebekleri, beyaz boncuklardan oluşturulmuştur, ancak sadece sol gözünde boncuk sağlam olarak ele geçmiştir. Çocuğun genel görüntüsüne göre, yanaklar daha tombul olup, alın kısmı yüksek ve geniştir. Saçları (fig. 9-10) son derece belirgin ve canlıdır. Hafif uzun perçemleri vardır. Saçlar, tepeden yanlara ve kulak arkasına asimetrik (düzensiz) yayılmasından dolayı doğal görünmektedir. Kıvrıkcık saçların uzunluğu, kulağı aşmamaktadır. Alın kısmında biten saçın sol kısmı hilal şeklindeyken, sağ kısmı üç sıra kıvrımlı yapılarak çok net çatal görünümü sağlanmıştır. Bu toparlanmadan dolayı, alında saç daha az görülmektedir. Saçın genelinde uçları yer yer hilal ve bukleli (spiral) olması sebebiyle hafif kabarıktır. Bukleler, özellikle tepe ve arkada daha yoğundur. Saçın dağılımı tepeden yanlara doğrudur. Bazen iki-üç sıra olan kıvrımlardan dolayı ortada çukurluklar dikkat çeker. Saç, alt kat düz, üstteki kat ise kıvrımlı olması bakımından iki katlı gibi görünmektedir. Ensende sağ ve solda olmak üzere çatallaşmış ayrılan iki kıvrımla sonlanır. Yüz ifadesinde, hafif etli dudaklar aralıklı olup, adeta ağır köpeği kaldırabilmenin zorluğu içinde olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bakışlar ve kafasının yönü, ayakların biraz ilerisine çevrilmiş olup, hafif sola dönüktür. Çocuk, kendisi gibi yine bronzdan yapılmış elips şeklinde düz ve ince bir kaide üzerinde,

12 Bursa Arkeoloji Müzesi Envanter No: 2020 / 83; Kaidenin Eni x Uzunluğu x Yüksekliği: 37 cm x 37,5 cm x 3,5 cm.

13 Yoğun korozyonu nedeniyle, söz konusu demir restorasyon yapılırken heykelle birleştirilememiştir. Bu bilgi için İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez ve Bölge Laboratuvarı Müdürlüğü'nde görevli restoratör Uğur Genç'e teşekkür ederim.

ayakları herhangi bir boşluğun içinde yer almadan durmaktadır. Çocuk, kucağında bulunan köpek yavrusunun arka bacaklarına yakın bir şekilde, karnından kavramış ve sol eliyle de ön bacaklarından tutarak (destek yaparak) kucaklar şeklinde durmaktadır. Kucaklama, yaklaşık olarak 400'lik bir açıyla öne eğilerek gerçekleşmiştir. Bu eğilme sayesinde göbek deliği daha da belirgin yapılmıştır. Köpek yavrusu, çocuğun alt boyun ile göbek altına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Köpek yavrusunun içi tamamen dolu yapılmış olduğundan, gerçek bir ağırlığı taşırcasına, çocuğun yavruyu zorlanarak kucağında tutma hissi az da olsa *pathetik* bir ifade ile aktarılmıştır. Çocuğun bacakları geniş açılı yapılmış olup, sağ dizde hafif bir çökme görülür. Ancak ayaklar küçük bir açıyla farklı yönlere bakmaktadır. Heykelin dengesi, hayvanın bulunduğu taraf olan sağ bacak üzerinde yoğunluk kazanmıştır. Restorasyonla heykelin daha dengeli durabilmesi için, kaidenin ön kısmına ek yükselti yapılmıştır. Ayrıca köpek yavrusunun içi dolu ve bu sebeple çok ağır olması yüzünden, orijinal köpek heykeli çocuğun kucağına yerleştirilemedi. Onun yerine çok hafif yeni bir kopya köpek yapılarak çocuğun kucağına yerleştirilmiş oldu. Böylece müzede köpeğin orijinali de heykelin önünde sergilenmiş oldu.

İkonografi

Aşağıda, öncelikle antik dönemde çocuklarla ilgili tasvirlerin tarihsel kökenine değinilecektir. Ardından, çocukların yaş grupları ele alınıp, elinde, kucağında veya etrafında hayvan bulunan çocuk tasvirleriyle ilgili bilgilere yer verilecektir.

Arkaik ve Klasik Dönem'de çocuk tasvirleri, kutsal alanlardaki adak levhalarında, mezar kabartmalarında, terra-kotta heykelciklerde ve seramikler üzerinde seyrek olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁴. Özellikle seramik sanatında çocukların yanında köpek en sık tasvir edilen hayvanlardan biri olup, bunlar çocukların yoldaşı olarak değerlendirilmektedir¹⁵. Erken örneklerde, çocuklar genel olarak aile veya bir grup içinde yer alırdı. Çocuklar, kabartma ve heykel örneklerinde, ilk olarak MÖ 5. yüzyılda görünse de, MÖ 4. yüzyılın ilk yarısından itibaren daha sık karşımıza çıkmakta ve bu sıklık Hellenistik Dönem'den itibaren artarak devam etmektedir. Eserlerde genel olarak erkek çocuklar çıplak veya yarı çıplak olarak, ellerinde bir objeyi veya hayvanı tutarlar ve yoğunluklu olarak otururlar¹⁶. Çocuk ve hayvan temaları, gündelik hayat içindeki konular olarak değerlendirilmelidir. Bu tür heykeller, bir evin villasında veya bahçesinde sergilendiği gibi, kutsal alanlarda veya mezarlarda da karşımıza çıkar¹⁷.

Hellenistik Dönem'de, refahın artmasıyla birlikte ortaya çıkan en büyük yeniliklerden biri de çocukların küçültülmüş yetişkin tiplemesinden kurtulup, canlı, oyunbaz, doğal ve gerçek çocuk görüntüleriyle betimlenmeye başlamalarıdır¹⁸. Klasik Dönem'de çocuklar, yaş gruplarından yola çıkılarak üçe ayrılmaktadır (bebeklik-erken çocukluk ile yedi yaş arası-yedi yaş ile ergenlik arası). Hellenistik Dönem ile birlikte bu yaş grupların arttırıldığı [bebeklik ile 2 yaş arası – 2 ile 5 yaş arası – 5

14 Bobou 2015, 42.

15 Beaumont 2015, 77-78, köpekli çocuk örnekleri için ayrıca bk. 69-84.

16 Bobou 2015, 42, 45, fig. 15, 87.

17 Vorster 1983, 86.

18 Pollit, 1986, 127-130.

ile 8 yaş arası – 9 ile 12 yaş arası (ergenlik)] görülmektedir. O. Bobou'ya göre¹⁹, Hellenistik Dönem'de artan yaş gruplarında, bebeklik çağından 2 yaşına kadar olanlar daha çok oturur veya emekler tarzda yapılmıştır. 2-5 yaş arasındaki çocukların yüz ve vücut hatları tombul görünümüdür. Bunlar ya hafif tebessüm eder vaziyette ya da bir obje/hayvana odaklanmış olarak görünürler. Ayakta, oturur veya bir desteğe yaslanır şekilde tasvir edilmişlerdir. Bu yapılırken elindeki veya yanındaki objenin veya hayvanın, onu destekler şekilde olmasına özen gösterilmiştir. Baş vücuduna göre biraz daha büyük yapılabiliyordu. 5-8 yaş arası çocuklar hala tombul yapılmalarına rağmen vücuttaki sarkıklar azalmış olup, kol ve bacaklar biraz daha uzundur. Yüz ifadeleri daha ciddi olmakla birlikte, seyrek de olsa tebessüm ifadeli örnekler de yapılmıştır. Başın büyüklüğü, bir önceki yaş grubuna göre daha orantılıdır. Bu yaş grubu daima ayakta durur şekilde tasvir edilmiştir. Önceki yaş grubu gibi hala elinde veya yanında bir obje/hayvan bulunmaktadır. Burada obje veya hayvanı sıkı tutma özelliği çok belirgindir. Nitekim, makalemizin konusu olan heykel de bu şekildedir. 9-12 yaş grubu ise, artık ergenliğe adım atacak kişiler gibi daha ince ve uzun boyludur. Yüz hatları çok sık olmasa da hafif tombuldur ve ciddi görünümüdür. Köpek, horoz, tavşan, kaplumbağa, kedi, kaz ve güvercin, kelebek, keklük ile birlikte her yaşta kız ve erkek çocuk çalışılmakta ve çoğu zaman şakacı ve şefkat hissi uyandıran sahneler verilmektedir. Hellenistik Dönem itibariyle, yüksekteki bir horozu veya yavru köpeği kavramak için atlayan çocuk, elindeki sarkan üzümlere ya da balığa evcil hayvanın atlaması, çocuğun top toplaması, topu köpeğin alması için fırlatması veya göğsünde sevgiyle bir güvercin tutması, bir köpek yavrusunun çocuğun giysisine yapışacak şekilde durması gibi değişik sahneler görmek mümkündür²⁰.

Makalenin konusu olan eserdeki gibi, çocuğun tek başına yapıldığı ilk örnekler, MÖ 5. yüzyıl başlarında Kıbrıs'da ve MÖ 5. yüzyıl ortalarında Rodos/Kameiros da ele geçmiş olan Mısır kökenli terra-kotta heykelticiklerdir²¹. Arkaik'den Hellenistik Dönem'e kadar, kabartmalarda çok sık değişiklik olmamıştır. Ancak erken dönemlerde konular sıklıkla dinsel ve mezar amaçlı olup, çocuklar genel olarak aile veya bir grup içinde gösterilirler. Bununla birlikte tekli ve elinde/yanında bir obje, üzüm, horoz veya köpek gibi bir hayvan bulunabileceği gibi yanında bakıcısı olabilecek bir köle de betimlenmektedir²².

Hellenistik Dönem'de beş yaşın altındakilerde çocuklar daha çok tebessüm eder şeklinde, beş yaşın üstündekiler ise daha çok oyuncak ve hayvanlara odaklanmış şekilde tasvir edilir²³. Heykelerde çocukların yanında bir hayvan veya oyuncak şeklinde herhangi bir sembolün bulunması, ailenin çocuğun anısını yaşatma ihtiyacından doğmaktadır²⁴. Çocukların ikonografik açıdan, gerçek hayatta olduğu gibi tasvir edilmesine önem verilirdi. Çocuk heykelleri, kamusal alanlara dikildiklerinde, nesilden nesile aktarılacaklarından dolayı, bu durum ailelerin toplumsal statüsü açısından önem arz

19 Bobou 2015, 46-48.

20 Bradyel 1998, 523-557.

21 Bobou 2015, 43-45, Rodos için fig. 14.

22 Bobou 2015, 99, 107, fig. 35 ve 42.

23 Bobou 2015, 46-47.

24 Sorabella 2007, 353.

ederdi. Hellenistik Dönem evlerinden de bu tarz heykeller sıkça ele geçmiştir. Mezar tasvirlerde yer alan köpek veya kuş gibi hayvanların, çocukların ruhlarını temsil etmesinden ziyade, gerçekte onların sevdiği hayvanları betimledikleri düşünülmektedir. Köpeklerin evcil hayvan olması sebebiyle, çocukların çok sevdiği bir hayvan olup, gerçek gündelik hayatın bir konusudur²⁵.

Çocuk tasvir sanatı konuları açısından, Hellenistik Dönem ile Roma Dönemi arasında pek bir fark bulunmamaktadır. Yukarıda da söz edildiği gibi, Hellenistik Dönem'in başlarından itibaren yoğun olarak görülen çocuk heykellerinin, Roma Dönemi'nde de sıklıkla kopyaları yapılmıştır²⁶. Roma Dönemi'nde çocukların yanında kuşlarla birlikte, en sık karşımıza çıkan hayvanların başında köpek gelmektedir²⁷. Köpek *khthonik* bir hayvandır. Bu nedenle de köpek, mezarla ilgili tasvirlerde hem ölü'nün ruhunu temsil eder hem de *apotropeik* özelliği olduğundan, ölüyü kötü ruhlardan korurdu²⁸. Hellenistik Dönem'de çocuk heykelleri evlerde, mezarlarda ve kutsal alanlarda yoğunken, Roma Dönemi'nde açık alanlarda da sergilenmeye başlanır²⁹.

Tipoloji

Burada, çalışma konumuz olan Mudanya heykeline tipolojik olarak benzeyen yani kucagında köpek tutan çocuk şeklindeki örnekler ele alınmış olsa da, bu örneklerin hepsi Mudanya heykeline birebir benzememektedir. Dolayısıyla bu eserin herhangi bir kopyasına rastlanmamıştır. Bu çerçevede, aşağıda ele alınacak olanlar, Mudanya heykelindeki duruşu anımsatabilecek şekilde elinde bir obje veya hayvan tutan çocuk örneklerinden (mozaik, terra-kotta ve daha çok heykel) oluşturulmuştur.

Roma Dönemi'nden Pompei'deki bir mozaikte, hafif yükseğe bir yere oturmuş giyimli bir çocuk, kucagında bir köpek yavrusunu iki koluyla kucaklamaktadır³⁰. Çocuğun yavruyu tutuş pozisyonu, makalemizdeki esere benzemektedir. Mozaik, çocuk hayvan sevgisini ifade eden bir anlama sahip görünmektedir.

Roma Dönemi'ne tarihlendirilen Bulletin Museum'daki bir terra-kotta örnekte³¹, giyimli bir kız çocuğu düz bir yere oturmuş vaziyette, sol koluyla bir köpek yavrusunu tutmakta ve sağ elini uzatmış şekilde görülmektedir. Heykelcik, gündelik hayatın olağan bir sahnesi olarak değerlendirilmektedir.

Günümüzde Napoli Müzesi'nde bulunan Pompei villalarından çıkmış, gerek bronz gerekse de mermerden yapılmış birçok heykel sergilenmektedir³². Bunların arasında Mudanya eserine benzeyen iki çıplak çocuk heykeli bulunmaktadır. Birinci heykelde (yük. 59 cm) çocuk iki eliyle güvercini sarmalamış şekilde bir şefkat göstermektedir. İkincisi (yük. 90 cm), bronzdan yapılmış ve gözleri gümüşle kaplı olan çıplak bir

25 Bobou 2015, 76-79.

26 Andreae 1976, 299; Gualandi 1976, 195 kat. 198, fig. 247-248.

27 Rawson 2005, 353.

28 Beaumont 2015, 80.

29 Bobou 2015, 85.

30 Toynbee 1973, 120 fig. 49.

31 Richter-Litt 1915, 160.

32 Appleton 1987, 171-201.

erkek heykeldir. Bir elinde üzüm salkımı bir elinde güvercin bulunmaktadır³³. Eserler emsalleriyle karşılaştırılarak MS 1. yüzyıla tarihlendirilmiş olup, yine bir çocuk-hayvan ilişkisi anlatılmak istenmiştir.

Seleukeia ad Kalykadnum'da (Silifke) bulunmuş olan ve günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bronzdan yapılmış heykelde ayakta duran çıplak bir çocuğun, gerçek boyutlarında yapıldığı düşünülmektedir (75 cm). Çocuk, sol koluyla yandan ördek veya kaza benzer kanatlı bir hayvanı tutmuş, sağ eliyle de şefkat gösterisinde bulunmaktadır. Heykelin Hellenistik Dönem'in bir Roma kopyası olduğu önerilmektedir³⁴.

Atina Ulusal Arkeoloji Müzesinde bulunan mermerden yapılmış çok küçük boyutlu çocuk heykelinde, tombul görümlü kapüşonlu bir çocuk, kucagında boyuna göre tutması zor olan büyük bir köpek taşımaktadır³⁵. Heykelin orijinalinin Hellenistik Dönem'de ve kopyasının da MS 3. yüzyılda yapıldığı önerilmektedir. Heykel, çocuğun köpeği sadece cepheden tutması bakımından, Mudanya eserine çok yakın bir örnektir.

Roma Capitoline Müzesi'nde orijinalinin MÖ 2. veya 1. yüzyıla gittiği düşünülen Roma Dönemi eserinde (yük. 48 cm)³⁶, mermerden yapılmış çıplak tombul bir çocuk oturur vaziyettedir ve kucagında bir köpek yavrusu bulunmaktadır. Çocuk sağ koluyla yavruyu tutar ve oturduğu için de sağ dizinden de destek almış bir pozisyonundadır. Sol eliyle köpeğin başını okşamaktadır. Konu tamamen gündelik hayatın içindedir. Muhtemelen aynı kopyanın ürünü olduğu düşünülen Manisa³⁷ (yük. 41 cm) ve İzmir Müzesi'nde³⁸ (yük. 31.5 cm) sergilenen iki mermer heykel ile benzerdir. İzmir örneğinde, başı ve dizden aşağısı kayıp olan çıplak ve hafif göbekli çocuk ayakta sol koluyla köpek yavrusunu, sağ eliyle de ön ayaklarını tutarak destek olur şekilde yapılmıştır. Çocuk dik durmasına rağmen, sarkan göbek ve onun alt çizgisi çok nettir. Çocuğun memeleri kilolu olmasından dolayı çizgiyle daha belirgin, göbek deliği ise daha az belirgindir. Manisa Müzesi'ndeki köpek tutan çocuk heykelinde, köpek yavrusu, Mudanya heykelindeki yavrunun birebir benzeridir. Ancak çocuğun köpeği yandan tutması (sol kolunun altından tutması) ve dik durması ile Mudanya heykelinden tipolojik olarak ayrılmaktadır. Zaten çocuğun yaş ve boy bakımından Mudanya heykelindekinden daha büyük olduğu anlaşılmaktadır. Eser, Erken Hellenistik Dönem'de yapılmış olan çocuk heykellerinin bir Roma Dönemi kopyası olarak değerlendirilerek MS 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Yukarıda açıklanan Roma Capitoline³⁹, Manisa⁴⁰ ve İzmir Müzesi'ndeki⁴¹ eserlere çocuğun köpeği tutuş tarzı benzeyen, Paris Rodin Müzesi'ndeki heykel⁴², mermerden

33 Appleton 1987, 52-54, kat. 60-61, fig. 16 ve 17-18.

34 Joubin 1889, 206-207 pl. XIX; Devambeş 1937, 97-101, pl. XXIX-XXX.

35 Rühfel 1984, 258-259, abb. 109; Benda-Weber 2015, 53, res. 11.

36 Pollitt 1986, 129, res. 134.

37 Dinç 2015, 88 kat 43.

38 Şahin – Taşlıalan 2010, 191-192 res. 26.

39 Pollitt 1986, 129, res. 134.

40 Dinç 2015, 88, kat 43.

41 Şahin – Taşlıalan 2010, 191-192 res. 26.

42 Vorster 1983, 166, lev. 20.3.

yapılmış olup, başı kayıp olan bir çıplak çocuk ve sol kolunun altından tutmaya çalıştığı bir köpekten oluşmaktadır. Çocuk, dizleri üzerine çökmüş sağ eliyle birlikte köpeği sol koltuğunun altından destekleyerek tutmaktadır. Köpek, çocuğun tüm gövdesinden aşağı, dikine uzanmaktadır. Gündelik hayatın içinden olan çocuk ve köpek sevgisi burada da kendini göstermektedir. Eserin orijinalinin Hellenistik Dönem'den olduğu ve MS 3. yüzyılda kopyasının yapıldığı önerilmektedir. Ancak bu heykel, tipolojik olarak eserimize çok az benzemektedir. Söz konusu heykelde, çocuğun dizleri üstünde durması ve köpeği tam olarak cepheden değil de, yandan ve uzunlamasına tutması bakımından Mudanya heykelinden ayrılmaktadır.

Mudanya heykeline yakın olan diğer örnek ise, Rodos Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen çocuk heykelidir⁴³. Mezarda ele geçen 37 cm yüksekliğindeki mermerden yapılmış tamamen çıplak çocuk, göğüs ile göbek hizasından küçük kıvrıkcık tüylü bir köpek tutmaktadır. Çocuğun baş ve dizden aşağı kısmı kayıptır. Hafif göbekli olan çocuk, kolları ve omuzu zayıfken baldırlar daha tombul görünümlü olup, bu yönüyle biraz orantısız durmaktadır. Çocuk dik bir duruşla, sol eliyle köpeğin alt bacaklarından, sağ eliyle de üst bacaklarından kavramış durumdadır. Kompozisyonda köpeğin büyüklüğü ön plandadır. Buna rağmen çocuğun hayvanı rahat tutması dikkat çekmektedir. Bu rahatlığın sebebi, çocuğun Mudanya heykelindeki çocuktan yaşça daha büyük ve daha fiziksel olarak kuvvetli bir vücuda sahip olmasından ileri gelmektedir. Eserin, Hellenistik Dönem özellikleri barındıran bir Roma Dönemi kopyası olduğu öne sürülmektedir. Bu heykel, çocuğun köpeği iki eliyle cepheden tutması bakımından Mudanya heykelini en çok anımsatan örnektir. Öte yandan, köpeğin kıvrıkcık tüylü ve büyük olması, çocuğun yaşça daha büyük ve kuvvetli bir vücudunun olması, çocuğun köpeği bu bakımdan dik bir duruşla çok rahat tutması, Mudanya heykelinden ayrılan tipolojik özelliklerdir.

Tarihlendirme

Mudanya heykeli, yukarıda da açıkladığı üzere, yapılan arkeolojik kazıda ortaya çıkarıldığı yer itibarıyla tarihlendirme kriteri için istenilen stratigrafiyi verememektedir. Ayrıca Mudanya heykeline birebir benzer bir eser de bulunmadığından dolayı, eserin tarihlenebilmesi için, sadece çocuğun saç stili bize bilgi vermektedir. Bu çerçevede aşağıda, saç stilleri bakımından eserimize benzeyen portreler ve heykeller ele alınarak bir tarihlendirme yapılacaktır.

Saç stili bakımından karşılaştırılabilecek olan ilk örnek, The Metropolitan Museum'da bulunan bronz "Uyuyan Eros" eseridir⁴⁴. Ancak burada saç kıvrımları Mudanya heykeline göre daha yoğun ve uzun olup, bazı alanlarda adeta üst üste yapılmış gibi görünür. Saç kıvrım kümeleri, eserimize göre, daha özenli taranmış ve kıvrımlar adeta saç kökünden çıkmış gibidir. Orijinalinin Orta Hellenistik Dönem'de (MÖ 250-150) yapıldığı ve Augustus Dönemi'nde (MÖ 27-MS 14) bu eserin

43 Gualandi 1976, 195-196, fig. 247-248.

44 Richter 1943, fig. 1-3, 365-378; Ridgway 1990, 326-328; 328; Picón – Mertens – Milleker – Lightfoot - Hemingway 2007, 451, fig. 240; Hemingway - Stone 2017, 49.

kopyasının çalışıldığı önerilmektedir⁴⁵.

İtalya/Napoli açıklarındaki Baia'de ele geçen, çocuk olarak çalışılmış bulunan Claudius'un kızı Octavia Claudia'nın (MS 54-62)⁴⁶, ensesinin altına kadar inen ve kulağı örten saçları dikkat çekmektedir. Özellikle başın yan ve arka kısmındaki saçların, yer yer içe veya dışa dönük spiralli ve bunun ortasında çukurlukların olması, bunun dışındakilerin yer yer hilal şeklinde olmasının yanında, saçlardaki doğallık da Mudanya heykelindeki saç stiline çok benzemektedir.

Yine Iulius Claudiuslar Dönemi'ne tarihlendirilen, Viyana Sanat Tarihi Müzesi'ndeki erkek çocuk portresinde⁴⁷ derinliği olmayan saçlar bir takke gibi oturmuş, doğallıktan uzak ve cansız görülmektedir. Saçlarda hilal ve buklelerde derinlik görülmemektedir. Saçın sağ ve sol uçlarında, ensedeki spirallikler ve bunların ortasında çukurlukların bulunmasının yanı sıra, alnın geniş ve burada saçının daha az olması Mudanya heykelinin saç stilindedir.

Pergamon'da çıkarılan, günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen ve Tiberius Dönemi'nin (MS 17-34) ilk yıllarına tarihlenen Germanikus'un karısı Agrippina Maior'a ait bir portre bulunmaktadır⁴⁸. Portrede, yanlardaki dalgalı uzun saçlar, derin işlenmiş bukleli ve hilal şekilde enseden omuzlara inmektedir. Bu portreye benzer bir örnek, Trapezus'da (Ortaköy) bulunan ve yine İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bir kadın başıdır⁴⁹. Caligula Dönemi'ne (MS 37-41) ait olan bu eserin saç kıvrımları tıpkı Agrippina Maior portresindeki gibidir. Ancak bu eser biraz daha basit yapılmıştır. Her iki eserdeki saç stilinin Hellenistik Dönem geleneğinin ürünü olduğu düşünülmektedir. Pergamon ve Trapezus heykelleri, doğal portre görünümünde olup, Mudanya heykelinin buklelerini ve spirallerini anımsatması bakımından dikkat çekmektedir.

Saç stili bakımından karşılaştırılabilecek olan bir başka örnek, Roma Capitoline Müzesi'ndeki birbirlerine çok benzeyen ve muhtemelen aynı atölyenin ürünü olan iki mermer çocuk başıdır⁵⁰. Çocuğun başı, küçük ve yuvarlaktır. Hafif dolgun yanak ve çok az aralıklı dudaklara sahiptir. Saçlar, tıpkı Mudanya heykelindeki gibi kıvrık bir stile sahiptir. Kıvrımlar başın geneline yayılmıştır. Mudanya heykelinde ise, saç kıvrımları üst ve önlerde biraz seyrek olup, diğer tüm alanlarda daha yoğundur. Kıvrımların ortasındaki matkap delikleri, Mudanya heykelinin bronz olmasından dolayı bulunmamaktadır. Burada da, yukarıdaki iki eserde görülen merkezi bir noktadan etrafa yayılmış (rüzgar gülü) saç bukleleri vardır. Ensedeki saçlar kısa ancak bol kıvrımlıdır. Saç stili ve buklelerdeki noktasal deliklere göre, Claudius Dönemi'ne (MS 41-54) ait olduğu ileri sürülmektedir.

Chicago Enstitüsü'nde sergilenen mermerden yapılmış olan ayakta duran çıplak çocuk heykeli⁵¹ saç bukleleri açısından eserimize yakın bir başka örnektir. Saçların

45 Hemingway - Stone 2017, 49.

46 Amedick 1991, 378-380, dipnot 16, taf 98 no: 3-4.

47 Amedick 1991, 393, dipnot 94, taf. 104, no: 3-4.

48 Boschung 1993, 61, 73-74, fig. 40, 62-64; Erkoç 2012, 75, kat. 3.1.12, lev. 40.

49 Erkoç 2012, 135, kat. 3.2.9.2., lev. 101; Erkoç 2013, 232-233, fig. 14.

50 Fittschen - Zanker 2014, 7, cat. 6-7, taf. 9, no: 6-7.

51 Vermeule 1981, 183, fig. 150; https://publications.artic.edu/roman/api/epub/480/488/print_view için-

özel bir tasarımdan ziyade, doğal görünümlü yapıldığı vurgusu ön plandadır. Yarı kıvrımlı tasarlanmış saçlar kulağı aşmamaktadır. Kümelenmiş ve farklı yönlere bakan hilal şeklindeki saç bukleleri başın tamamını kaplamıştır. Tarak izleri belirsizdir. Kıvrımlar üst bölümlerde hilal, yanlarda ise spiral şeklindedir. Başın arka kısmındaki saçlar, Mudanya heykelindeki gibi, adeta bir noktadan dağılmış kıvrımlı küçük bir yelpaze gibi durmaktadır. Kıvrımlar arasında çok az belirgin olan matkap izleri görülebilmektedir. Ancak saçın genelinde derinlik bulunmamaktadır. Heykel, Lysippos'un eserlerinden ilham alındığı düşünülen, Hellenistik Dönem'de çalışılmış bir eserin Roma Dönemi kopyası olarak MS 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Kısa saç kıvrımları ve ensede kıvrımların çok olması Mudanya eseri ile ortak özelliklerdir. Ancak Mudanya heykelindeki saçlar, bu esere göre daha doğal görünümlü ve spiral şeklinde olan saç sayısı daha fazladır.

ABD Cleveland'da bir koleksiyonerin evinde sergilenen, Paul Getty Müzesi tarafından yayınlanan ve "Çocuk Dionysos" olduğu tahmin edilen bronz heykelin⁵² saç bukleleri Mudanya heykelininkini anımsatmaktadır. Tıpkı eserimizde olduğu gibi saçlar orta kısıklıktadır. Ön kısımları hafif bukleli ve geliş-güzel durmaktadır. Çocuğun başındaki sarmaşık dalı dikkate alınmadan bakıldığında, ince saçlar çok belirgin olmamakla birlikte, taranmış kümeli kıvrımlar halindedir. Buradaki saçlar hem spiral hem de hilal şeklindedir. Başın arka üst noktası, tıpkı eserimizdeki ve Chicago heykelindeki gibi, merkezi bir noktadan etrafa yayılmış (rüzgar gülü) buklelere sahiptir. Ensede tıpkı eserimizdeki gibi, spiral şeklinde sağa ve sola ayrılmış bir çatal vardır. Öndeki kıvrımlar da benzer şekilde geliş güzel dağılmış olup, Mudanya heykelindeki gibi çok doğaldır. Heykel, MS 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.

MS 1. yüzyıl, özellikle Klasik Dönem etkilerinin, ilgili dönemin zevkine göre uyarlanarak kullanıldığı bir zaman dilimidir. Roma imparatorlarından Augustus'un ideolojisine uygun olan Klasik Dönem, kendisi tarafından dönemin eserlerinde uygulanmak üzere desteklenmiştir. Saçların stilize edilerek belli bir düzen içinde çalışılması en belirgin özelliklerden birisidir. Mudanya heykelinin de bukleleri stilistik açıdan "klasistik"⁵³ akımdan etkilenmiş olabilir. Bu akıma Anadolu'da ilk öncülük eden Myrleia/Apameia'ya (Mudanya) çok da uzak olmayan Pergamon'dur⁵⁴. Özellikle alın üstü bukleli saç stili, Augustus (İÖ 27-İS 14) ile başlayıp Nero döneminde (İS 54-68) MS 60 yılına kadar yoğun olarak kullanılmıştır⁵⁵. Bunun dışında, Mudanya heykelinde çocuğun köpeği kucağında tutması sırasında son derece doğal bir görünümle yapılması, başın hareketli olması, ağızın hafif açık olması yani *pathetik* ifadenin bulunması, Anadolu Hellenistik Dönem portrelerinde görülen özelliklerdendir⁵⁶. Iulius-Claudiuslar Dönemi, Hellenistik Dönem stil özelliklerinin kullanıldığı bir süreçtir⁵⁷. Burada yapılan karşılaştırmalar, Mudanya heykelinin de Iulius-Claudiuslar

den fig. 1.37-1.42.

52 Harris 1994, 282-284, cat. 144.

53 Klasistik stille ilgili bk. Vermeule 1967, 175-192; Pollit 1986, 128-129; Trofimova 1992, 39-49; Kleiner 1992, 62; Fullerton 1998, 93-100; Smith 2002, 259-272; Elsner 2006, 270-301.

54 Erkoç 2012, 210-211.

55 Özgan 2013, 161, 250-251, 255, 261.

56 Erkoç 2012, 209-212.

57 Erkoç 2012, 291.

Dönemi'ne verilebileceğini göstermektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Makalenin konusu olan, bronzdan yapılmış kupağında köpek yavrusu tutan çocuk heykelinin bulunduğu Myrleia/Apameia antik kenti, yukarıda da açıklandığı üzere, Roma'nın Anadolu'daki ilk kolonisi olmuş ve akabinde Iulius Caesar ile birlikte MÖ 44 yılında özel bir statü elde etmiştir⁵⁸. Zamanla bu ayrıcalık ve sahip olduğu liman ticareti sayesinde kentin çok zenginleştiği şüphe götürmemektedir. Romalılar, MÖ 1. yüzyılın ortalarından itibaren genel olarak geniş sınırlara ulaşarak Hellenistik dünyayı ele geçirmiş ve özellikle önemli Yunan sanat eserlerini ya zorla ya da satın alma yoluyla batıdaki zengin İtalya kentlerine götürmüştür⁵⁹. Mudanya heykeli için de benzer bir akıbet önerilebilir. Şöyle ki; eserin çıkarıldığı yer, son derece ilginçtir çünkü içinde buğday tanelerinin bulunduğu ve kullanımı yangınla sona eren limandaki sıralı dükkanlardan birinde ele geçmiştir. Heykelin demirden yapılmış yassı bir desteğinin olması restoratöre göre⁶⁰ eserin farklı bir zamanda ikinci kullanımı olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla heykel de *in situ* konumda bulunmamıştır. Muhtemelen, eser yukarıda anıldığı gibi, buradan batıdaki zengin kentlere ganimet olarak götürülme üzere bekletilmekteyken gözden kaçmış veya burada kalmış olabilir. Diğer bir olasılık da, bu eser, başka bir limandan gelerek ikinci kullanım veya eritilmek üzere limanın kıyısındaki söz konusu dükkanda bekletilmiş olabilir. Kazı raporuna göre, zaten toprak tabakasında heykelin çıkarıldığı seviye, ele geçen sikke ve amphora gibi tarihlenebilir arkeolojik malzemelere göre MS 4. yüzyılın ortalarıdır. Ancak eserimizin yukarıda da açıklandığı üzere saç stilinden yola çıkılarak, MS 1. yüzyıla tarihlenmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu tarihte yapıldığı düşünülen Mudanya heykelinin, MS 257/258 yılındaki Got saldırısından ve MS 4. yüzyıl ortalarındaki dükkan yangınından sağlam çıkıp günümüze ulaşması, arkeoloji dünyası için önemlidir.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Amedick 1991	Amedick, R., "Die Kinder des Kaisers Claudius. Zu den Porträts des Tiberius Claudius Britannicus und der Octavia Claudia", RM 98, 373-395.
Andraea 1976	Andraea, B., "Schmuck eines Wasserbeckens in Sperlonga", RM 83, 287-309.
Appleton 1987	Appleton, G., <i>Animal Sculpture From Roman Gardens Buried By Vesuvius</i> , (New Castle University Unpublished PhD), New Castle.
Barr-Sharrar 1998	Barr-Sharrar, B., "Some Observations Concerning Late Hellenistic Bronze Production on Delos" <i>Regional Schools in Hellenistic Sculpture: Proceedings of an International Conference Held at the American School of Classical Studies at Athens, March 15-17, 1996</i> , (ed.: O. Palagia – W. Coulson), Michigan, 185-198.

58 Bk. dipnot 1-3.

59 Barr-Sharrar 1998, 185-198; Smith 2002, 260 ve 262-265; Durugönül 2011, 51-55;

60 Bu bilgi, makalenin yazarlarından olan Bursa Müzesi uzmanlarından arkeolog Ebru Dumlupınar, restorasyon ekibinden (Uğur Genç) sözlü olarak almıştır. Uğur GENÇ, Restoratör/Konservatör (MA), İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez ve Bölge Laboratuvarı Müdürlüğü, 34122 Sultanahmet-İstanbul/TÜRKİYE.

- Beaumont 2015 Beaumont, L. A., *Childhood in Ancient Athens: Iconography and Social History*, London & Newyork.
- Benda-Weber 2015 Benda-Weber, I., "Griechische Kinder und ihre Kleidung in klassischer und hellenistischer Zeit", *Das Bild vom Kind im Spiegel seiner Kleidung Von prähistorischer Zeit bis zur Gegenwart*, Regensburg (ed.: A. Schieck – U. C Bergemann), 46-55.
- Bobou 2015 Bobou, O., *Children in the Hellenistic World Statues and Representation*, Oxford.
- Boschung 1993 Boschung, D., "Die Bildnistypen der iulius-Claudischen Kaiserfamilie: ein kritischer Forschungsbericht", *JRA* 6, 39-79.
- Bradyel 1998 Bradyel, K., "The Sentimental Education of the Roman Child: the Role of Pet-Keeping", *Latomus*, T. 57, Fasc. 3, 523-557.
- Devambezi 1937 Devambezi, P., *Grands bronzes du Musee de Stamboul*, (ed.: E. D. Boccard), Paris.
- Diñç 2015 Diñç, M. "Manisa Müzesindeki Hellenistik ve Roma Dönemi Heykelleri", *Manisa Müzesi Heykeltraşlık Eserleri*, (ed.: S. Durugönül), İstanbul, 27-98.
- Doğancı 2007 Doğancı, K., "Antik Dönemde Mudanya (Myrleia-Apameia)", *Ulusal Zaferimizi Taçlandıran Kent* (ed.: Yusuf Oğuzoğlu), 14-19.
- Durugönül 2011 Durugönül, S., "Roma Cumhuriyet Dönem'inde Deniz Yoluyla Yapılan Sanat Eserleri Ticareti", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu-III. Mersin ve Doğu Akdeniz (7-8 Nisan 2011)*, (ed.: Fevzi Demir), 51- 55.
- Elsner 2006 Elsner J., "Classicism in Roman Art", *Classical pasts: The classical traditions of Greece and Rome*, (ed.: J. Porter), Princeton, 270-301.
- Erkoç 2012 Erkoç, S., *Anadolu'da Julius Claudiuslar Dönemi Portre Sanatı*, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya.
- Erkoç 2012 Erkoç, S., "Anadolu'daki Julius-Claudius'lar Dönemi Portreleri: Hellenistik Geleneğin izleri?", *Cedrus I*, 219-240.
- Fittschen – Zanker 2014 Fittschen,K. – Zanker, P., *Katalog der Römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den Anderen Kommunalen Sammlungen der Stadt Rom, Band IV*, Boston/Berlin.
- Fullerton 1998 Fullerton, M. D., "Atticism, Classicism, and the Origins of Neo-Attic Sculpture" *Regional Schools in Hellenistic Sculpture: Proceedings of an International Conference Held at the American School of Classical Studies at Athens, March 15-17, 1996*, (ed.: O. Palagia – W. Coulson), Michigan, 93-100.
- Gündüz 2015 Gündüz, S., "Bursa'nın Antik Deniz Limanları", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 8, 105-146.
- Gualandi 1976 Gualandi, G. "Sculpture di Rodi", *ASAte* 54, 547-260.
- Harris 1994 Harris, J., *A Passion for Antiquities: Ancient Art from the Collection of Barbara and Lawrence Fleischman*, (ed.: C. N. Bohn), California.
- Hemingway – Stone 2017 Hemingway, S. – Stone, R., "The New York Sleeping Eros: A Hellenistic Statue and Its Ancient Restoration", *Technè* 45, 45-61.
- Joubin 1889 Joubin, A., "Quelques Bronzes Inedits Du Musee De Constantinople", *Revue*

- Archéologique, Troisième Série, T. 35, 203-209.
- Kleiner 1992 Kleiner, D. E. E., Roman Sculpture, London
- Mansel 1944 Mansel, A. M., “Mudanya Hafriyatına Dair Kısa Rapor”, Belleten 8/29, 147-148.
- Mansel 1946 Mansel, A. M., “Mudanya Mezar Binası”, Belleten 10/37, 1-12.
- Okçu 2007 Okçu R., “Sikkeler Işığında Bursa İlindeki Antik Kentler”, Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları (ed.: B. Can-M. Işıklı), İstanbul, 545-550.
- Özgan 2013 Özgan, R., Roma Portre Sanatı I, İstanbul.
- Picón – Mertens – Milleker – Lightfoot - Hemingway 2007
Picón, C. A. - Mertens, J. R. - Milleker, E. J. - Lightfoot, C. S. - Hemingway, S., Art of the Classical World in The Metropolitan Museum of Art, New York.
- Pollit 1986 Pollit, J. J., Art in the Hellenistic Age, Cambridge.
- Rawson 2005 Rawson, B., Children and Childhood in Roman Italy, Oxford.
- Richter – Litt 1915 Richter M. A. – Litt, D., The Metropolitan Museum of art Greek, Etruscan and Roman Bronzes, Newyork.
- Richter 1943 Richter, G. M. A., “A Bronze Eros”, AJA 47.4, 365-378.
- Ridgway 1990 Ridgway, B. S., Hellenistic Sculpture I. The Styles of ca. 331-200 B.C., Madison.
- Rühfel 1984 Rühfel, H., Das Kind in der Griechischen Kunst, Mainz.
- Smith 2002 Smith, R. R. R., Hellenistik Heykel, (Çev. A. Y. Yıldırım), İstanbul.
- Sorabella 2007 Sorabella, J., “Eros and the Lizard: Children, Animals, and Roman Funerary Sculpture”, Hesperia Supplements 41, Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy, 353-370.
- Şahin 2012 Şahin, M., “2010 Yılı Bursa İli Yüzey Araştırması Harmancık–Mudanya”, AST 29.1, 11-26.
- Şahin – Taşlıalan 2010 Şahin, M. – Taşlıalan, M., “Smyrna Agorası Heykeltraşlık Buluntuları”, Olba 18, 175-240.
- Trofimova 1992 Trofimova, A. “Classicism in Roman Portrait: The Age of Augustus and Hadrian”. In Road to Byzantium Luxury Arts of Antiquity, (ed.: F. Althaus ve M. Sutcliffe), 39-49, London.
- Vermeule 1967 Vermeule, C. C., “Greek Sculpture and Roman Taste”, Boston Museum Bulletin, Vol. 65, No. 342, 175-192.
- Vorster 1983 Vorster, C., Griechische Kinderstatuette, Köln.
- Vermeule 1981 Vermeule, C. C., Greek and Roman Sculpture in America: Masterpieces of Public Collections in the United States and Canada, Berkeley&Los Angelos.
- Toynbee 1973 Toynbee, J. M., Animals in Roman Life and Art, Ithaca, New York.

İnternet Kaynakları

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D2&force=y> (Erişim tarihi: 16.05.2020)

https://publications.artic.edu/roman/api/epub/480/488/print_view (Erişim tarihi: 21.04.2020)

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

PARION ODEIONU'NDA BULUNAN ARTEMIS/DIANA HEYKELİ

Hasan KASAPOĞLU – Cevat BAŞARAN *

ABSTRACT

An Artemis/Diana Statue from the Odeion of Parion

The ancient city of Parion is located within the boundaries of the Province Çanakkale (Kemer Village of Balıklıçeşme, in Biga). Excavations have been carried out in many areas including the South-Tavşandere Necropolis, Theater, Agora, Roman Bath, Slope Bath, Chamber Tombs; furthermore drilling works have been undertaken in various areas of the ancient city since 2005. In the southeast of the area called Bodrum Burnu Mevkii is another excavation area including the Odeion, which is located on a natural slope in the west of the shallow valley where the Roman Imperial Period public buildings are to be found. The statue which is the subject of this study was found in a very fragmented condition within the fire layer in the southern part of the scenae of this building. This fire which caused the end of the building to be used in its original function is dated to the end of the 4th century AD - the beginning of the 5th century AD. According to the obtained pieces that give a distinct profile, this statue reflects the Hunter Artemis type depicted as she is hunting. She has the bow in her left hand and she is drawing an arrow from the quiver with her right hand, whilst her left foot is placed forward in a running position. Other figures within the composition of the statue are a beagle and a deer-gazelle, which are here placed next to her left foot. An important part of the statue is missing. In addition, traces of intense destruction caused by the fire of the building are clearly visible on the existing fragments of the statue. The data obtained from the pieces belonging to the statue which are discussed in detail in this study reveal the effect of the classical sculptural style. In this scope, it is suggested that this statue is the closest copy of the bronze original belonging to the Late Classical Period as the processing of the goddess is in accordance with the composition in which the deer hunt is depicted, furthermore all animals included in this hunting composition appear here as well, finally the features of the goddess's dress and hair structure are well comparable. The similarity of the hair structure of the goddess with the knot bow and the hair structure of the Belvedere Apollo strengthens the possibility that the originals of these two sculptures may belong to the same sculptor and to the Late Classical Period. The stylistic criticism made on the head and hair structure of the statue and archaeological data obtained from Odeion reveal that the Parion Hunter Artemis sculpture belongs to 135-150 AD.

Keywords: Artemis, Diana, sculpture, Clasicism, Odeion, Parion, Roman copy, Roman sculpture.

* Dr. Öğr. Üyesi Hasan KASAPOĞLU, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, 25240 Yakutiye/Erzurum. E-posta: hkasapoglu@atauni.edu.tr; Orcid No: 0000-0002-5661-1607.
Prof. Dr. Cevat BAŞARAN, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, 25240 Yakutiye/Erzurum. E-posta: cbasaran@atauni.edu.tr; Orcid No: 0000-0001-9847-4566.

ÖZ

Parion antik kenti Çanakkale İli, Biga İlçesi, Balıklıçeşme Beldesi'ne bağlı Kemer Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Antik kentte 2005 yılından itibaren, Güney-Tavşandere Nekropolisi, Tiyatro, Agora, Roma Hamamı, Yamaç Hamamı, Oda Mezarlar ve çeşitli sondaj alanları olmak üzere birçok alanda kazı çalışmaları gerçekleştirilmektedir. Bu çalışma alanlarından birisi de Bodrum Burnu Mevkii olarak adlandırılan alanın güney doğusundaki, genel olarak Roma İmparatorluk Dönemi kamu yapılarının yer aldığı, sığ vadinin batısında, doğal bir yamaç üzerine oturtulmuş Odeion'dur. Çalışmaya konu heykel de bu yapının sahne binası güney bölümünde, yapının orijinal işleviyle kullanımın son bulmasına neden olan MS 4 yüzyıl sonu - MS 5 yüzyıl başlarındaki yangın tabakası içerisinde bulunmuştur. Ele geçen çok sayıda parçadan, belirgin profil verenler üzerinden elde edilen verilere göre, sol elinde yayı, sağ eli ile sadak-okluktan ok alırken; sol ayağı önde ve koşar vaziyette avlanı betimlenen heykel, Avcı Artemis tipini yansıtmaktadır. Heykelin genel kompozisyonundaki diğer figürler olarak, tanrıçanın sol ayağı yanında tazı ve geyik-ceylan yer almaktadır. Heykelin önemli bir bölümü eksik olmakla birlikte, kalan parçalar üzerinde yapının geçirdiği yangın kaynaklı yoğun tahribat izleri açıkça görülmektedir. Çalışmada ayrıntılı olarak değerlendirilen heykelle ait parçalardan, heykelle Klasik etki açıkça görülmektedir. Bu bağlamda heykelin, tanrıçanın geyik avının betimlendiği kompozisyona uygun figür işlenişi, kompozisyona dâhil edilen hayvanların eksiksiz verilmesi, elbise ve saç yapısındaki özellikleri ile Geç Klasik Döneme ait bronz orijinale en yakın işlenmiş kopya olduğu düşünülmektedir. Tanrıçanın düğüm fiyonklu saç yapısının, Belvedere Apollonu'nun saç yapısıyla benzerliği de, bu iki heykelin orijinallerinin aynı heykeltıraş ve Geç Klasik Döneme ait olabilecekleri ihtimalini güçlendirmektedir. Heykelin başı ve saç yapısı üzerinden yapılan sivil kritiği ve Odeion'dan elde edilen diğer veriler Parion Avcı Artemis heykelinin MS 135-150 aralığına ait olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Artemis, Diana, Heykel, Klasizm, Odeion, Parion, Roma kopyası, Roma heykeltıraşlığı.

Parion, Çanakkale Boğazı (Hellespontos)'nın Anadolu kıyısında, Marmara Denizi (Propontis)'ne doğru genişlediği doğu bölümünde yer almaktadır. Günümüzde antik kentin merkezi, Çanakkale İli, Biga İlçesi, Kemer Köyü sınırları içerisinde bulunmaktadır¹. Antik dönemde günümüzdeki gibi net sınır ayrımları olmadığı için, farklı bölgelerde değerlendirilmiş olan Parion'u Strabon², Troas'ta, Lat. Claudius Ptolemaios³ Mysia'da, Pseudo-Scyclax⁴ Phrygia'da kabul etmiştir. Günümüz araştırmacılarının büyük çoğunluğu sikke kataloglarına dayanarak Parion'u bir Mysia kenti olarak göstermişlerdir⁵. Ancak 2005 yılından beri yürütülen çalışmalarda özellikle Güney-Tavşandere Nekropolisi'nden elde edilen veriler göz önünde bulundurularak, Parion' un bir Troas bölgesi kenti olduğu kabul edilmektedir. Antik kentin kuruluşu konusunda Erythrai, Miletos ve Paros olmak üzere üç kent ismi ön plana çıkmaktadır⁶.

1 Leaf 1923, 81; Umar1983, 60; Başaran 1998, 349; Başaran 2001, 19; Umar 2002, 318; Başaran – Tavukçu 2007, 609.

2 Strabon, XIII-1, 92.

3 Ptolemaios, 2.

4 Frisch 1983, 43; Prêteux 2009, 335, dn. 1; Arslan 2012, 250.

5 Çelikbaş 2010, 9, dn. 54.

6 Smith1854, 550.

Eusebius⁷, Strabon'a dayanarak kentin MÖ 709'da Paros, Erythrai ve Miletoslular tarafından birlikte kurulduğunu söylemektedir⁸. Strabon ve Aeneas Tacticus, kentin bir Miletos kolonisi olduğunu ifade ederken, Pausanias, Parion'un Erythrai tarafından kurulduğunu belirtmektedir.

Parion'a Roma Dönemi'nde ilki Ceasar daha sonra Augustus ve Hadrian Dönemleri'nde olmak üzere üç kez koloni statüsü verilmiştir⁹. Parion'da ele geçen sikkelerde yer alan CGIP (Colonia Gemella Iulia Pariana) ve CGIHP (Colonia Gemella Iulia Hadriana Pariana) lejandlarından da bilinen bu süreçte Augustus (MÖ 27-MS 14)'un "Colonia Pariana Iulia Augusta" ünvanıyla, "ayrıcılık kent" ilan etmesiyle birlikte, bu dönemden başlayarak, tüm Roma Çağı boyunca Parion'da oldukça geniş bir mimari yapılanma sürecine girildiği ve Romanın kolonizasyon politikasında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmaya konu heykel de bu üç önemli süreçten Hadiran Dönemi'nde inşa edildiği düşünülen Parion Odeionu'ndan ele geçmiştir.

2009 yılı kazılarında tarafımızdan keşfedilen basamaklı yapının bir stadyum olduğu düşünülmüş; ancak 2010 yılı kazalarıyla gün yüzüne çıkartılan üstten ilk 8 basamak sonrasında bir odeion ya da bouleterion olabileceği fikri yoğunluk kazanmıştır¹⁰. 2011 ve 2012 yılı kazalarıyla, yapının 19 basamaklı cavea, orkestra ve skenesi tümüyle açığa çıkarılırken¹¹, yapının bir "odeion" olduğu biraz daha kesinlik kazanmıştır (fig. 1)¹². 2012 yılı kazaları sırasında, sahne binasının önünde üst seviyede yer alan dolgu toprağın kaldırılmasından sonra ortaya çıkan yangın katmanı içerisinde, çok sayıda yanık mimari parça, sütun tamburu ve başlık parçaları ile çatı kiremitleri ve parçalar halinde bir kadın heykeli ortaya çıkartılmıştır (fig. 2). Yapının sahne binası, güney bölümünde, pulpitum zeminin yıkıntısı içerisinde ele geçen heykel parçaları ve üst yapı elemanları sahne binasının güney bölümündeki mimari düzenlemeye ait parçalardır. Ancak, gerek yapının kullanım dışı kalmasına sebep olan yangın ile gerekse de sonraki dönemlerde muhtemel kireç yapımı ve mimari kullanımlar için önemli kısımları götürülmesi sonucu bu parçaların çok büyük bir bölümü günümüze ulaşamamıştır. Aslında sahne binasının bu bölümü, yapının tamamen kullanım dışı kaldığı, MS 4. yüzyıl sonları ile MS 5. yüzyıl başlarında olduğunu düşündüğümüz yangından sonra en iyi koruna gelmiş bölümdür. Öyle ki, sahne binasının orta ve kuzey bölümündeki üst yapı elemanları ve olası heykeltıraşlık eserlere dair çok az

7 Boardman – Hammond 1982, 119.

8 Antik kaynaklar ve modern araştırmalar neticesinde büyük Grek kolonizasyon çağı içerisinde MÖ 709 yılında veya kurucu kent anlamındaki öneriler bağlamında MÖ 680 civarı veya hemen sonrasında kurulmuş olabileceği belirtilmiş olmakla birlikte, antik kentte şu an için en erken tarihli buluntu grubunu, MÖ 620-600 tarihli Korinth aryballosları ve yaban keçisi stilindeki seramik parçaları oluşturmaktadır (Bu seramiklere örnekler için bk. Kasapoğlu 2019, .875 vd.) Bununla birlikte, daha erken tarihli olup tekil örneklerle temsil edilen MÖ 7. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğine ait olan bir kuşlu kâse parçası ile Geç Geometrik Döneme ait bir pişmiş toprak figürin başı da bulunmaktadır. Bu noktada, kentnin dip tarihi hakkında bu tekil kanıtlara ek veriler ortaya çıktıkça, ayrıntılı çalışmalar yapılarak bu konuda daha net veriler elde etmek mümkün olacaktır.

9 Keleş – Çelikbaş 2014, 80; Keleş 2016, 194.

10 Başaran – Kasapoğlu 2014, 193 vd.

11 Başaran – Kasapoğlu 2014, 193.

12 Başaran – Keleş vd. 2014, 398 vd.

bir veri elde edilebilmiştir. Bu verilerden en önemlisi ise sadece sağ dizden aşağısı üç ya da dört parça halinde ele geçen yine buskin-endromisli ve kolossal ölçülerde bir erkek (imparator?) heykeline ait ayak parçası olmuştur. Yoğun tahribat sonucu önemli bir bölümü kayıp olmasına karşın, sahne binası, pulpitum güney bölümündeki kadın heykeli tanımlanabilirlik anlamında yapının en belirgin heykeltıraşlık eseridir.

Parion Odeionu Artemis/Diana Heykeli

Tanımlama

2012 yılı kazıları sırasında, Odeion'un sahne binası güney kısım yıkıntısındaki yangın tabakası içerisinde, mermer bir heykele ait parçalar ele geçmeye başlamıştır. Önce heykelin etek kısmına ait iki büyük parça ortaya çıkartılmış; ardından da kol ve bacak parçalarına ulaşılmıştır. Yoğun dikkat verilerek sürdürülen uzun çalışmalar sonucunda; büyük bölümü yangında tahrip olduğu düşünülen heykelin başı da ele geçmiştir. Bir kadına ait başın yanı sıra, yanındaki hayvana ait parçaların, heykelin kolunun, yay-ok tutan sol elinin parçasının, olasılıkla sırtında taşıdığı sadağa (okluk) ait kapak parçasının bulunması sonucunda, kadın heykelinin “Tanrıça Artemis/Diana”ya ait olduğu konusundaki düşüncemiz kesinlik kazanmıştır.

Odeion sahne binası iç kesiminde sürdürülen titiz çalışmalar sonucunda aynı heykele ait tanımlanabilen kırkın üzerinde parça ele geçmiştir. Olasılıkla yangının en yoğun kesiminde kalan ve tahrip olan kadın heykelinin büyük üst gövde parçası, sağ el ve sağ ayağın dizden aşağısına ait bölümü ne yazık ki bulunamamıştır. Yapılan çalışmalarda, yangın katmanı içerisinde ele geçen çok sayıda tanımlanamayacak ölçüde biçimsiz form gösteren erimiş mermer parçalarının, kadın heykelinin gövdesine ve diğer eksik kısımlara ait parçalar olduğu sonucuna varılmıştır. Odeion'un sonunu getiren yangın; o zamana kadar sahnede, olasılıkla sağlam bulunan heykelin de sonu olmuştur. Yangın katmanı içerisinde, olasılıkla çatıya ait bazı iri gövdeli kömürleşmiş ahşap hatılların ele geçmesi ve kadın heykeline ait parçaların, ahşap hatılların hemen altında topluca bulunması da, bunu doğrulamaktadır. Bununla birlikte, sahne binası orta kısmı ve kuzeyinde mimari parça ve farklı heykeltıraşlık eserlere ait az sayıda parçanın ele geçmesinden, yangınla son bulan tahribat sonrası bu bölümlerdeki parçaların, muhtemelen kireç yapılmak üzere götürüldüğü kanaatine varılmıştır.

Kadın heykeline ait parçalar arasında yer alan, sol elin avucunda tutulan yuvarlak profilli yay parçası ve aynı elin orta parmağı altına sıkıştırılmış ok parçası ile sadak kapak parçası, heykelin kimliği konusunda bize önemli ip uçları vermektedir. Heykelin sol yanında yer alan kütüğün üzerine yerleştirilmiş, alttaki geyik-ceylan protomu ile üstteki, sıçrar duruşlu, boynunda tasmaları bulunan ve ön ayak-patileri ile alttaki geyiğin boynuzlarına basan tazıdan oluşan hayvan grubu ve heykelin sol ayağındaki aslan başlı deri buskin, parçalar halinde ele geçen heykelin “Tanrıça Artemis/Diana”dan başkasına ait olamayacağının önemli kanıtlarını oluşturmaktadır. Gövdeye ait bazı parçaları ele geçmeyen, kaliteli beyaz mermerden yapılmış heykelde yükseklik yaklaşık 1.70 m olmalıdır. Yangın sonrası tahrip olduğu yerde insitu durumda ele geçen heykelin kayıp parçaları da göz önüne alındığında; bugüne kadar bulunan

Tanrıça Artemis heykelleri arasında çok yakın bir benzerine rastlanamayan grupta, özgün bir kompozisyon ortaya konulmaktadır.

Öncelikli olarak, baş kısmından başlayacak olursak; Parion Avcı Artemisi'nin başı tek parça olarak ele geçmiştir. Boyun ön tarafı, alın üzerinin biraz gerisindeki fiyonkun sol ve sağdaki iki ucu kısmen tahrip olmakla birlikte, başın arka kısmında toplanan saç topuzu dip kısmından kırıktır. İnce uzun boyun, kısa oval yüz; hafif sivri çene, boya ile gösterilmiş oldukça yüzeysel yapılı hilal kaşların altında, kalın göz kapakları, badem şekilli gözler, hafif dışa taşırılmış ortada ayrık saçlarla sınırlandırılmış üçgen alın ve klasik Yunan burun profilli buruna sahiptir. Yapılan rekonstrüksiyon üzerinden de anlaşılacağı üzere, tanrıçada baş, hafifçe soluna; kütük üzerinde hayvanların yer aldığı öne doğru atılmış sol bacak yönünde döndürülmüş ve yine çok az kendi soluna yatık olarak betimlenmiştir. Yüzünde, bazı yerlerin yoğun olarak yangından etkilendiği gözlemlenmektedir. Alın üzerinde ikiye ayrılıp, şakakları sarıp, kulaklar üzerinden geriye giden saç sayesinde, kaşlar üzerinde üçgenimsi alana sahip alın, burun çizgisiyle aynı hizada, basık ve düz verilmiştir. Genç yaşta bir kadın olarak düşünülen tanrıçada, masum hatlarla tanımlanmış yüz derisi pürüzsüz gergin, kırışiksız ve canlı işlenmiştir. Ağız hafifçe açık, dudaklar dolgun ve dudak bitimi hafif çukur gösterilmiştir.

Parion Odeionu'nda ele geçen heykelinde tanrıça, avcı özellikleriyle yansıtılmıştır. Tanrıça, üzerine olasılıkla belde şal-khilaina ile sıkılmış; bacakları üzerinde bol dökümlü kıvrımlara sahip ince bürümcükten-kumaştan yapılmış, dizlerinin biraz üzerinde son bulan kısa bir khiton giymiştir. Gövde üst yarısı için anlamlandırılabilir nitelikte parça olmamakla birlikte, göbük alt kısmından itibaren, dizlerin çok az alt kısmına kadar korunmuş alt gövde iki parça halinde ele geçmiştir. Ele geçen parçalardan elde edilen verilere göre, sol ayağı önde sağ ayak geride, ileriye doğru hamle yapıp, koşar vaziyette betimlenen tanrıça, dirsekten bükerek öne doğru uzattığı sol elinde yayını tutmakta ve elin orta parmağı altına geçirdiği okun sap kısmı da görülmektedir. Sol kol dirseğin çok az üst kısmından ele kadar üç parça halinde korunmuştur. Sağ kolun omuz ve ön kol kemiği olan ulna kısmı eksiktir. Bu kola ait ele geçen tek parça olan, pazu kemiği kısmına ait parçadan anlaşıldığı kadarıyla, tanrıçanın omuz hizasında yukarı kaldırdığı sağ kolu dirsekten bükülmüş ve muhtemelen sağ omuz üzerinden belirgin sadak-okluktan ok alır vaziyette betimlenmiş olmalıdır. Korunan sol ayaktan anlaşıldığı kadarıyla tanrıça, bileklerinin biraz üzerinde son bulan ve boğaz kısmı panter başı ile bezeli deri bir buskin-endromis giyinmiştir. Sol ayağın hemen yanında, ayağa bitişik vaziyette bir kütüğün üzerinde yine koşarak öne doğru hamle yapan bir tazı yer almaktadır. Tazı-köpeğin hemen ön kısmında plintheye bitişik boynuzlu bir geyik-ceylan başı bulunmakta ve tazı ön ayak pençeleriyle geyiğin boynuzlarına basmaktadır. Sağ ayağın dizden aşağısı için anlamlandırılabilir nitelikte parça yoktur. Kısmen korunmuş plintheye bitişik sol ayak parmakları açıkta bırakan ve bileğin biraz üzerinde sonlanan boğaz kısmı aslan-panter başı bezemeli çizmenin bulunduğu kısım ve bunun üzerinden dize kadar olan bölüm olmak üzere iki parça halinde olup, sol dizin biraz altından birleşmektedir. Tazının karın alt kısmı boş bırakılmış olup; gövdenin arka kısmı üç parça halinde ele geçmiş ve arka ayakları eksiktir. Tazının baş kısmı ise, tasmalı boyun ve hırlar vaziyette açık ağızlı baş olmak üzere, birbirine

birleşir iki parça halindedir. Tanrıçanın sol ayağının hemen sol ön çaprazında, plinthe-ye bitişik geyik başı, plinthe-ye birleşim yerinden kırık olmakla birlikte, tazının pençeleriyle bastığı boynuzları da bu pençelere bitişik olup; başa birleşim yerinden kırıktır. Birleşebilen bu parçaların dışında çoğunluğu küçük parçalar halinde çok sayıda parça bulunmaktadır. Bu parçalar içerisinde anlamlandırılabilen bir parça da kubbemsi-konik biçimli sadak-okluk kapağıdır.

Parion Artemis'inin saçlarında, ayağındaki deri buskinde, sol bacak yanındaki budaklı kütük üzerinde ve ceylanın yüzünde yer yer görülen boya kalıntılarından, avcı tanrıçanın tamamının boyalı olduğu anlaşılmaktadır. İzlenebildiği kadarıyla da boyamada siyah, kıvı ve kahverenginin değişik tonları uygulanmıştır.

Ele geçen parçalardan elde edilen verilerle heykeldeki kompozisyonun olması muhtemel bir rekonstrüksiyonu oluşturulmuştur (fig. 3). Heykele ait parçaların ele geçtiği 2012 yılında, kazı eser deposu ile ilgili sorunlar nedeniyle ele geçen tüm parçalar, o dönemki adıyla Çanakkale Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilmiştir¹³.

Tipolojik ve İkonografik Değerlendirme

Kazılardan elde edilen veriler sonucunda tanımlaması yapılan Parion Avcı Artemis heykelinin ikonografik ve tipolojik kökenine değinecek olursak; Artemis'in avcı özelliği ile geyik avlanır şekilde en erken betimlemelerine Arkaik Dönem seramikleri üzerinde rastlanılmaktadır. Bu ender örneklerden biri olup Boeothia'da ele geçen ve MÖ 6. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait olduğu belirtilen kantharos¹⁴ üzerinde, tanrıça sol ayağı öne doğru hamle yapıp, sol elindeki yayı ile önündeki büyük boyutlu ve koşarken işlenmiş geyiği avlar vaziyette betimlenmiştir. Bununla birlikte Leocharese atfedilen "Avlanan Artemis" ikonografisine sahip heykeltıraşlık eserin ikonografik anlamdaki en yakın benzer betimlemelerine ise, genel anlamda MÖ 470-450 aralığına tarihlendirilen kırmızı figürlü lekythoslar¹⁵ ve beyaz zeminli lekythoslar¹⁶ üzerinde rastlamak mümkündür. Tanrıçanın *Elaphebolos* (Geyik avcısı) sıfatıyla¹⁷ işlendiği seramikler üzerindeki bu betimlerde tanrıça khiton üzerine himation ya da peplos giyinmekle birlikte, her iki elbise türünde de elbise ayak bileklerine kadar uzatılmış; sol ayak önde, koşarken, sağ eliyle sırtındaki sadak-okluktan ok almakta; öne doğru uzattığı sol elinde yayını tutmakta ve sol ayağı yanında da Roma Dönemi kopyalarından da bildiğimiz geyik yer almaktadır. Bu betimleme ile Leochares'e atfedilebileceği öne sürülen plastik-heykeltıraşlık orijinalin ikonografik anlamdaki en erken tarihli betimlemelerinin bu seramikler üzerinde yer alan figürler olduğu söylenebilir. Ancak antik *epithamaion-hymenaios*¹⁸ şairlerinden Kallimakhos (Callimachus-Καλλιμάχως),

13 Sonraki yıllarda kazının restorasyon-konservasyon laboratuvarının kurulmasının ardından heykelin restorasyonu amaçlanmış olmasına karşın, Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nin, Troya Müzesi olarak yapılan yeni yerine taşınması süreci ve sonrasında pandemi süreci nedeniyle bu çalışma önümüzdeki yıllara ertelenmiştir.

14 LIMC II. 1, 633-634, Nr. 110; II. 2, 451, Artemis 110.

15 LIMC II. 1, 639, Nr. 171, 173; II. 2, 458, Artemis 171, Artemis 173.

16 LIMC II. 1, 639, Nr. 174, 176; II. 2, 458-459, Artemis 174, Artemis 176.

17 Budin 2016, Fig. 3.2.

18 Antik Grek Koro Lirliği türlerinden biri olup, evlilik ve evlilik törenlerini kutlamak için söylenen düğün şarkılarıdır ve koro şiiri içinde önemli bir yer tutar.

(MÖ 310/305-240)'un üçüncü hymenaiosunda¹⁹, küçük bir kız çocuğu olarak, babasının dizlerinde babasına seslenen Artemis'in, babası Zeus'tan isteklerini sıralarken "... Dizlerime dek inen kenarları işlemeli kısa-tunik bir giysi (khiton) giymeyi bahşet bana, öldüreyim diye vahşi hayvanları..." şeklindeki aktarımı, en azından Hellenistik Dönem'in erken evrelerinden itibaren yapılan kurguda, avlanan Artemis betimlemelerinde tanrıçanın kısa tunik ya da khiton giyinmiş vaziyette betimlenmiş olabileceği olasılığını güçlendirmektedir. Tanrıçanın yaptığı iş de göz önünde bulundurulduğunda bu şekilde betimlenmesi estetik ve kompozisyona uyum anlamında doğru olmalıdır. Boardman²⁰ Artemis'in avcı niteliğiyle betimlendiği heykeltıraşlık örneklerin daha çok MÖ 4. yüzyıl heykeltıraşlığında ortaya çıktığından bahsetmekte; örnek olarak da Piraeus bronz Artemisleri²¹ ile MÖ 340-330 orijinallerinin Roma Dönemi kopyaları olan Dresden²² ve Kolonna²³ Artemislerini göstermektedir.

Paris Louvre Müzesi'ne aktarılması ile birlikte önceki, sergilendiği Versailles-Versay Sarayı²⁴'ndan aldığı ad ile anılan Artemis heykeli²⁵; genel anlamda bu tipe adını vermekle birlikte, benzer ikonografiye sahip bütün kopyalar için de "Artemis/Diana Versailles" ya da "Versailles Artemisi/Diana" adlandırmaları kullanılmıştır. Bu heykelin orijinal Grek Klasik eseri olmayıp, bronz orijinalin Roma Dönemi kopyası olduğu yönündeki ilk verileri Furtwängler²⁶ ve Dussaud²⁷'dan öğrenmekteyiz. Furtwängler, Apollon Belvedere'nin orijinalinin Geç Klasik Dönem'de, MÖ 330 civarında Leochares ya da aynı okuldan (aynı geleneğin takipçisi) bir heykeltıraş tarafından yapılmış olduğunu, orantıları ve adım atışı gibi özellikleri ile Versailles Artemisi'nin de aynı heykeltıraş tarafından yapılmış olması gerektiğini öne sürmüştür²⁸. Ancak Ridgway²⁹ gibi bazı uzmanlar ise, özellikle heykeltıraş atfetme konusunda olmak üzere, çekimser kalarak, orijinalleri için de MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısı ya

19 Callimachus, HYMN I. 1-22; Karaosmanoğlu 2005, 67.

20 Boardman 1995, 76. Bu örneklerde her ne kadar hareketli bir av sahnesine yer verilmemiş olsa da, Artemis bileklerine kadar uzanan khiton giyinmiş, sırtında ise, omzundan beline çapraz inen kemerle taktığı, okluk-sadağı ile avcı özelliğini vurgular niteliktedir.

21 Boardman 1995, Fig. 47-48.

22 Boardman 1995, Fig. 84.

23 Boardman 1995, Fig. 85.

24 Paris'in 20 km güneyindeki Versailles-Versay şehrinde yer almaktadır.

25 Bieber 1977, Pl. 43, Fig. 246-248; Heykelin 15-16. yüzyıl Avrupası'ndaki Grek – Roma hayranlığı ve buna bağlı olarak gelişen antik eser koleksiyonculuğu sonucu 16. yüzyılda Fransa'ya getirilip önce Fontainebleau Sarayı'nda daha sonra Versay Sarayı'nda sergilendiği bilinmektedir. Daha sonraki süreçte 18. yüzyılın sonunda devlet bünyesine alınan heykel önce Museum Central des Arts'da sergilenmiş, daha sonra ise bugünkü yeri olan Louvre Museum'a aktarılmıştır. Bk. Franco 2014, 8-10.

26 Furtwängler, 1895, 328, 409, Furtwängler tarafından yapılan değerlendirmede heykel Versailles Diana'sı olarak adlandırılmıştır.

27 Dussaud 1896, 61, 66, Dussaud tarafından yapılan değerlendirmede heykel "Avlanan Artemis" ve "Geyikli Artemis" şeklinde iki farklı şekilde adlandırılmıştır.

28 Apollon Belvedere heykeli ile ilgili açıklaması için bk. Furtwängler 1895, 405-409.

29 Ridgway 1990, 93-95; Ridgway 1997, 249; Ridgway, Belvedere Apollonu ile ilgili olarak, Deubner'in Pergamon Sunağı'ndaki Apollon ile karşılaştırma analizine de değinerek, Belvedere Apollonu'nun bir khyllamis ile duruşu değiştiren, böylece hareketsiz bir pozunu hareketli hale getiren, sağ kolu bir ok çekmekten, bir zeytin dalı tutmak şeklinde değiştiren bu tipin, "orijinal Grek kopyasından çok, Grek orijinal tipinin Roma uyarlaması olarak değerlendirilmesi gerektiğini" belirtmektedir. Bk. Ridgway 1992, 102, Pl. 96-97.

da MÖ geç 4. yüzyıl ihtimalinden söz etmişlerdir. Alscher³⁰ üslup bakımından yaptığı incelemede Artemis Versailles Apollon Belvedere'den biraz daha geç bir tarihe koymuştur. Bununla birlikte Pfrommer³¹'in Louvre Versailles Artemisi, Perge Artemisi ve Belvedere Apollonu sandaletleri üzerinden yaptığı değerlendirmede, Belvedere Apollonu ile Versailles Artemisi arasında yaklaşık 150 yıllık bir zaman aralığı olması gerektiği ile ilgili önerileri olmasına karşın, bu önerilerde sunulan verilerin genel anlamda varılan sonuçta kendisiyle çeliştiği de görülmektedir. Son dönemlerde İnan³² tarafından, bu konuyla ilgili yapılan son yayından da anlaşıldığı üzere, her iki eser için bilim insanlarının genel kanısı, Leochares'in eserleri olmaları tartışılır ancak, MÖ 4. yüzyılın sonlarına ait oldukları yönündedir³³. Bu tipin işlenişi ile ilgili Perge Artemis'i üzerinden Tül-Eğilmez³⁴'in getirdiği öneriye göre, Artemis sol yanında geyik, sağında tazı ve başı ona dönük vaziyette Belvedere tipindeki Apollon'dan oluşan mitolojik bir sahne de yer almaktadır. Ancak Artemis'in bu tipte betimlenmiş kopya-varyasyonların genelinde tanrıçanın yanında sadece geyik ve tazı yer almaktadır. Dolayısıyla İnan³⁵'in da belirttiği gibi mitolojik bir sahnede Apollon ve Artemis ikilisi yerine, geyik ve tazının olduğu tanrıça betimlemesine yer verilmiş olmalıdır.

LIMC serisi Artemis maddesinde, Artemis'in ikonografik gruplandırmasında "Kısa khiton giyimli avlanan Artemis" ana başlığında ele alınan tanrıçanın bu tipi iki alt gruba ayrılmıştır. İlk grup "Ayakta Duran Tip" ikincisi ise "Koşan Tip" şeklinde değerlendirilmiştir³⁶. Çalışmaya konu Parion Artemis heykeli de, genel anlamda, bu alt gruplandırmanın "Koşan Tip" (geniş başlık tanımlaması ile "Kısa khiton giyimli koşar vaziyette avlanan Artemis") içerisinde ele alınan örnekleri³⁷ ile aynı ikonografik özellikleri yansıtmaktadır. Yine LIMC serisinde, aynı özellikleri yansıtan ve Roma Dönemi ikonografisinde Diana olarak değerlendirilen örneklerin ele alındığı Artemis/Diana maddesinde ise, şal-khilaina'nın vücuda sarıldığı örnekler için "Klasik-MÖ 4. yüzyıl stili etkili"³⁸; şal-khilaina olmayan ve genelde elbise kumaşının incelik, karıngöbeğin ve bacakların, elbise altından daha belirgin görüldüğü örneklerle "Hellenistik stil etkili"³⁹ kopyalar gruplandırması da yapılmıştır.

Bugün kayıp olan ve genel kanı itibarı ile Leochares'e atfedilen bronz orijinalden, Romalı değişik sanatçılar tarafından üretilmiş çok sayıda kopya Avcı Artemis-Diana heykeli bulunmaktadır. Ancak bu örnekler ile Parion Avcı Artemis-Diana heykeli arasında genel kompozisyon benzerliği dışında, stil anlamında ayrıntıda farklılıklar da bulunmaktadır. Bu benzerlik ve farklılıkların ele alınmak istendiği ilk bölüm olarak, tanrıçanın giysisi üzerinden tanımlama ve kritik yapılacaktır. Bu bağlamda, tanrıçanın

30 Alscher 1956, 106.

31 Pfrommer 1984, 171-172.

32 İnan 2003, 21-24.

33 Konuyla ilgili bk. Bieber 1967, 63; Bieber 1977, 74; LIMC II. 1, 645-646, 805-807; Smith 2002, 77; İnan 2003, 21-24;

34 Tül-Eğilmez 1980, 110, Abb. 126.

35 İnan 2003, 22.

36 LIMC II. 1, 621, 640-649, Nr. 190-334; LIMC II. 2, Artemis 190-334.

37 LIMC II. 2, Artemis 240-334.

38 LIMC II. 1, 805-807; LIMC II. 2, Diana 27-30.

39 LIMC II. 1, 807-809; LIMC II. 2, Diana 31-36.

Avcı Artemis tipinde betimlenen heykeltıraşlık eserlerinden öncül ve en bilindik grubu, yukarıda da kısaca değinilen, Versailles Artemisi/Diana'sı tipi oluşturmaktadır. Tipe adını veren eser, bugün Paris Louvre Müzesi'nde sergilenen MA559 nolu Versailles Artemisi/Diana⁴⁰ heykelidir. Bu tipin genel kompozisyonundan hareketle yapılan basit nitelikli rekonstrüksiyona göre bütünü hakkında bilgi sahibi olduğumuz Parion Avcı Artemisi sol ayak önde, sağ arkada, muhtemelen bürümcükten kısa khiton giyinmiş ve koşar vaziyette betimlenmiştir. Heykelin elbise anlamında mevcut bölümden hareketle değerlendirdiğimizde, öncelikli olarak karın üzerinden iki bacak arasına doğru aşağı inip, khitonun üstteki ikinci kat dökümü üzerinden belirgin olarak görülen şal-khilaina'nın dökümlü uç kısmından da anlaşıldığı üzere, tanrıça belden kuşakla sıkılarak, dizleri dışarıda bırakacak şekilde yukarı çekilmiş bir kısa khiton giyinmiştir (fig. 3-4).

Marwitz⁴¹'in koşar vaziyette betimlenen Avcı Artemis heykellerinde ya da Artemis-Diana heykellerinin Versailles tipi olarak da kabul edilen heykel tipinde khiton ve şal-khilaina'nın işleniş biçimine göre yaptığı bir gruplandırma bulunmaktadır. Buna göre; *I. Tip*'te: kısa khiton giyen tanrıçanın göğüs altına bağladığı şalın-khilaina'nın sol göğüs altından gelen ucu beli saran kısımdan geçip, karın-göbek kısmında bacakların arasına, aşağıya doğru demet halinde iner; sırttan gelip, sağ karın boşluğunda yine beli saran kısmın altından çıkan diğer uç ise sağ kalça üzerinden harekete uygun şekilde geriye doğru açılarak uçuşur. *II. Tip*'te: khiton ve şal-khilainanın temel yapısı aynı olmakla birlikte, khilaina'nın sol göğüs altından gelen ucu, sol göğüs altında beli saran parçanın altından geçerek, hareket kaynaklı bu kez sol ve geriye doğru uçuşur ya da ileri doğru uzatılmış kolun üzerine atılır. *III. Tip*'te: göğüs altına khilaina sarılmaz, göğüs altından bağlanan ince bir kemer yer alır. *IV. Tip*: *III. Tip*'in sağ göğüsün açık bırakıldığı türüdür. İşte bu gruplandırmaya göre Parion Artemisi de yukarıda belirtilen diğer örneklerle birlikte *I. Tip* içerisinde yer almaktadır. Aslında bu gruplandırmanın bir benzeri olarak, yukarıda da bahsettiğimiz, LIMC serisinde Artemis-Diana'nın bu tipteki heykelleri için yapılan "Klasik-MÖ 4. yüzyıl stili etkili"⁴² gruplandırma bu gruplandırma birbiriyle uyumlu bir çizgi izlemektedir. Öyle ki, Marwitz'in yaptığı bu alt gruplandırmadaki *I. Tip* ve *II. Tip*'in bir nevi Klasik-MÖ 4. yüzyıl stili etkili kopyaları belirlemede önde gelen bir kriter olduğunu söylemek mümkündür. Bu stil kritiğini bir adım daha ileriye taşıyarak, Perge Artemisi⁴³, Louvre Müzesi Versailles Artemisi⁴⁴, Leptis Magna Artemisi-Dianası⁴⁵, Roma Capitoline Müzesi Diana/Selene heykeli⁴⁶, Napoli Müzesi Diana heykeli⁴⁷ ve bunlara ek olarak biraz daha küçük ölçülerdeki, "Avcı Diana" olarak adlandırılan İspanya Santiponce⁴⁸'deki torsoyu ve

40 Dussaud 1896, 61; Bieber 1977, Pl. 43, Fig. 246-248; Pfrommer 1984, Taf. 29, Nr. 1.

41 Marwitz 1967, 53-54.

42 LIMC II. 1, 805-807; LIMC II. 2, Diana 27-30.

43 İnan 2003, 15.

44 Pfrommer 1985, Taf. 29, Fig. 1.

45 Marwitz 1967, 40, Abb. 59; LIMC II. 2, Artemis 250, Diana 27a; Smith 2002, Fig. 87 (Leptis Magna – Tripoli olarak geçmektedir); Pfrommer, eserin Leptis Magna Tripolisi'nden olduğunu belirtmektedir, bk. Pfrommer 1985, 178.

46 Bieber 1977, Pl. 47, Fig. 286, Roma İmparatorluk Dönemi.

47 Bieber 1977, Pl. 47, Fig. 285.

48 LIMC II. 2, Artemis 252; <http://hispanicsociety.emuseum.com/objects/3600/diana?ctx=3f969a10-eb83->

Parion Avcı Artemisi'ni bir arada düşündüğümüzde, bu tipin azımsanamayacak çoğunluğunu oluşturan bu örneklerin tamamında, öne doğru attıkları sol bacakta, dizin biraz üzerindeki khiton kenarının, koşmanın ve rüzgârın etkisiyle yukarı katlanmış yapısının da, "Klasistik orijinal olan arkhetipten kaynaklı bir kopya vazgeçilmezi" olabileceğini söylemek yanlış olmasa gerek.

Heykelin kollarından, sağ kola ait tek parça omuz bitiminden ve yukarı kıvrık dirsek bitiminden kırık bölümdür (fig. 5). Dirsek bölümündeki bükülme biçimi ve omuz birleşim yerindeki omuza geçişi gösterir yapı nedeniyle, omuz hizasında yukarı kalkık olduğu anlaşılan sağ kolun devamının sadak-okluktan ok alacak şekilde betimlenmiş olması gerektiği düşünülmektedir. Bu yapısı ile koşar vaziyetteki Louvre, Leptis Magna, Perge örnekleri ile; bir adım öne atmış, ancak durağan tipler olan Berlin⁴⁹, Vatikan⁵⁰ ve Ostia⁵¹ Diana heykellerinin aynı yapıyı sergilediği anlaşılmaktadır. Aslında koşar vaziyette ya da durağan yapıda betimlenen Roma Dönemi içerisinde genel anlamda MS 1.-2. yüzyıl veya biraz sonrasına tarihlenen kopyaların genelinde sağ kolun kompozisyondaki şekli, av esnasında olması gereken şekliyle, böyledir. Ayrıca bu kol parçası tanrıçanın giydiği khitonun kolsuz olması gerektiğini de açıkça göstermektedir. Parion Artemisi'nde dirsekten 30-40 derece içe bükülerek öne uzatılan sol kol ve el birbiri ile birleşebilen üç parça halinde ele geçmiştir. Avuç içinde tuttuğu yayın parçasıyla birlikte, aynı elin orta parmağı altına sıkıştırılmış okun ince sapı, kısmen korunmuştur. Sol kolun işlenişinde kolun duruş şekli ve açısı anlamında Versailles ya da Avcı Artemis-Diana olarak adlandırılan heykellerin hemen hepsinde farklılıklar bulunmaktadır. Bu noktada sol koldaki temel ortak nokta, gövdeden önde olması ve elinde yayı tutuyor olması şeklinde belirlenebilir. Bunun dışında her kopyada, kopistin kendi yorumunu kattığı, ya da kol ve yayın duruşu anlamında daha güvenilir olduğunu hissettiği şekilde kompozisyonu düzenlediğini belirtmek de gerekmektedir. Parion Avcı Artemisi'nin sol elinde yay dışında, orta parmağı altına sıkıştırılmış ok tutması, en azından sol elleri sağlam olarak ele geçen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, çok görülen bir ayrıntı olmayıp; avcı tanrıçanın kopyaları arasında, geleneksel şema açısından yeni ve farklı bir kompozisyon oluşturmaktadır. Bu bağlamda, çalışmaya konu heykel tipinden farklı bir heykelde, bronz Piraeus Artemisi'nde⁵² yayı tutan sol elin orta parmağında görülen bu yapı, Parion Avcı Artemisi ile bu bronz orijinal üzerinden önemli bir çıkarım yapmamıza olanak sağlamaktadır. Öyle ki, bronz orijinal olup MÖ 340-330 civarına tarihlenen heykelin sol el orta parmağı ile Parion Artemisi'ndekinin aynı tarzda işlenmesi, Parion Avcı Artemisi'ni yapan kopistin, orijinal Klasistik geleneğe bağlılığını gösterir önemli verilerden biri olarak düşünülebilir.

Parion Artemisi'nin benzerlerinden bir diğer farklı yanı da, sol tarafına yerleştirilmiş ağaç kütüğü üzerinde öne doğru hamle yapan tazı-av köpeği ve onun hemen önünde sadece baş protomu olarak verilen geyiğin yer aldığı hayvan grubudur (fig. 6). Avcı Artemis'in koşar vaziyetteki betimlemeleri ile durağan betimlendiği örneklerinde,

4813-9a51-3f5cd4d14af8&idx=27

49 Bieber 1977, Pl. 46, Fig. 275.

50 Bieber 1977, Pl. 46, Fig. 276.

51 Bieber 1977, Pl. 47, Fig. 279.

52 Boardman1995, Fig. 47;

yanındaki hayvan ya da hayvan grubu ile ilgili genel bir değerlendirmede bulunacak olursak; durağan tipler olan Roma Vatikan Müzesi'ndeki Grek Salonu⁵³, Candelabri Galerisi⁵⁴ ve sergi salonu belirtilmeyen bir diğer örnek⁵⁵, Roma Terme Ulusal Müzesi'ndeki Diana⁵⁶, Roma Ostia⁵⁷'dan iki Artemis-Diana örneği, Mariemont Müzesi'ndeki Artemis Laphria⁵⁸, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde sergilenen Kyrene örneği⁵⁹ ve Canée Arkeoloji Müzesi örneği⁶⁰'nden oluşan tüm heykellerde tanrıçanın sabit duran sağ ayağının yanında, arka ayakları üzerine oturup, başını yukarı doğru kaldırarak sol yanındaki tanrıçaya bakar vaziyette gösterilen bir tazı-av köpeği yer almaktadır. Tazı dışında kompozisyona dâhil edilen başka bir hayvan bulunmamaktadır.

Avcı Artemis'in koşar vaziyette olup, Louvre örneği üzerinden Versailles Artemisi-Diana olarak bilinen tipinde ise "sadece geyik olan", "sadece tazı olan", "geyik ve tazı olan" üç varyasyondan söz etmek mümkündür. Bunlardan ilk gruba dâhil olan tek örnek, Louvre Versailles Artemisi'nde, tanrıçanın öne attığı sol bacağının yanında, gövde kısmından kütüğün üzerine yerleştirilmiş, koşar vaziyette bir geyik yer almaktadır. Sadece bir destek elemanına yer verilen, bu heykele yakın benzerlikte bulunan Leptis Magna örneğinde, gövde alt kısmından, tanrıçanın sol yanındaki kütüğün üzerine tek olarak yerleştirilmiş tazı koşarak ön ayakları ile öne hamle yapar vaziyettedir. Bir diğer örnek olan Trier Dianası⁶¹'nda hayvan, tanrıçanın sol ayağı ile kütük arasına yerleştirilmiş olup, hareketi aynıdır. Vatikan Müzesi Diana Rospigliosi⁶² örneği ile Capitoline Müzesi⁶³ örneklerinde de yine sadece tazıya yer verilmiştir. Geyik ile tazının bir arada verildiği en belirgin örnek Louvre Versailles Artemisi-Diana ile replik olabilecekleri düşünülen Perge örneğidir. Tanrıçanın sol yanındaki kütüğe bitişik olarak, ayakta ve hareketsiz bir geyik yer alırken; sağ ayağına yakın olarak, pusuda ve ileriye doğru atılmaya hazır küçük bir tazı bulunmaktadır. Bu bağlamda Louvre örneğinden farklılıklar içerdiği ortadadır. İki hayvanın da yer alması anlamında üçüncü varyasyona dâhil olmasına karşın, Perge örneği geyik ve tazının ayrı yerde olduğu tek örnektir. Bu varyasyona giren diğer örnekler ise, Atina Akropolü⁶⁴, Cherchel Müzesi⁶⁵, Napoli Müzesi⁶⁶ heykelleridir. Ancak bunların üçünde de geyik ya da ceylan olarak nitelendirilebilecek hayvan ile tazı yan yana olup; her iki hayvan da tam olarak işlenmiştir. Bu yönüyle kompozisyona dâhil edilen hayvanlar anlamında Parion Avcı Artemis'i ile benzer olmalarına karşın, Parion örneği, geyiğin sadece başının verilmesiyle diğerlerinden farklılık göstermektedir. İkili hayvan kompozisyonuna

53 LIMC II. 2, 590, Diana 19 a; Bieber 1977, Pl. 44, Fig. 260,

54 LIMC II. 2, 592, Diana 24 a; Bieber 1977, Pl. 49, Fig. 293.

55 Bieber 1977, Pl. 46, Fig. 276.

56 Bieber 1977, Pl. 44, Fig. 262.

57 LIMC II. 2, 591, Diana 21 a; Bieber 1977, Pl. 47, Fig. 279.

58 LIMC II. 2, 462, Artemis 203.

59 LIMC II. 2, 464, Artemis 224.

60 LIMC II. 2, 465, Artemis 242.

61 LIMC II. 2, 594, Diana 30 e.

62 Bieber 1977, Pl. 49, Fig. 296.

63 Bieber 1977, Pl. 47, Fig. 286.

64 Schrader 1896, 272; LIMC II. 2, 465, Artemis 251, Yük. 1.08 m.

65 Marwitz 1967, 40, Abb. 40; Landwehr 1993, 41, Taf. 36 a-c, Kat. Nr. 27, Yük. 1.20 m, MS 2. yüzyıl.

66 Bieber 1977, Pl. 47, Fig. 285; LIMC II. 2, 593, Diana 27 d.

sahip iki örnekte, Roma Rospigliosi koleksiyonunda yer alan ve sağa koşar vaziyette olup; Artemis-Diana Rospigliosi olarak anılan örnek⁶⁷ ve bu heykelle aynı tipi yansıtan Kyrene⁶⁸ örneğidir. Aslında bu iki örnek tanrıçanın sağ ayağı yanındaki tazının ön ayak patileri ile önündeki hayvan protomuna basması açısından Parion Avcı Artemisi'ne benzer bir yapı gösterebilir de, koşuş yönleri, elbise yapıları ve biri kirpi diğeri domuz başı olan hayvanları ile de farklılıklar yansıtmaktadır. Dolayısıyla genel kompozisyonda Parion örneğine çok yakın bir örneğin olmadığı ve bazı örneklerde de tanrıçanın geyik avı kompozisyonuna farklı unsurların katıldığı pasticcio-pastiche niteliğinde kopyaların olduğu da görülmektedir. Bu yapıyla Parion Avcı Artemis'i, hem orijinaline sadık kalması, hem de geyiğin sadece baş protomu olarak verilmesi anlamında diğer örneklerden farklı, özgün bir yapı sergilemektedir. Bu durum bize Parion örneğinin orijinal tipi yansıtması olasılığının güçlü olduğu yönünde de ipuçları sunmaktadır. Bununla birlikte, her kopistin bölgesel unsurlar ya da kendince önem verdiği elemanların kompozisyona dâhil edilmesi açısından, farklı detaylara sahip kopyalar ürettiği anlaşılmaktadır. Burada değinilmesi gereken bir husus da, erken çalışmalarından itibaren genel anlamda, tanrıçanın yanında verilen hayvan ya da hayvanlarla ilgili olarak, mitolojik bir sahneden ziyade tanrıçanın birer atribüsü olarak bu hayvanların tek ya da ikisinin birden verilmesidir. Evet, bu hayvanların tanrıçanın yanına ilave edilmesiyle tanrıçanın kimliğine vurgu yapılabilir. Ancak Tül-Eğilmez'in belirttiği⁶⁹ gibi, içerisinde Apollon'un da dâhil olduğu mitolojik bir konu anlatılmamış olmakla birlikte, tazı ve geyiğin bir arada verilmesi bir anlamda kompozisyonun bir bütün olarak yansıtılabilmesi amacıyla yönelik olmalıdır. Bu heykel tipinde av olan geyik, tanrıçanın yardımcısı tazı ve ava uygun şekilde hareketli yapıda yansıtılmış tanrıça ile Artemis-Diana'nın *Elephabolos – Avcı* sıfatına vurgu yapılan bir kompozisyonun tercih edilmiş olabileceği kanaatindeyiz⁷⁰. Kaldı ki, bu kompozisyonda yansıtılan koşar vaziyetteki Artemis-Diana heykel tiplerinden yukarıda bahsi geçen örneklerin genelinde bu üçlü kompozisyonun yer alması da bu fikri destekleyici niteliktedir. Bu durumda tipin orijinaliyle ilgili olarak da; bu üçlü kompozisyonun bir bütün halinde olması gerektiği düşünülmektedir.

Parion Avcı Artemis'inde, Tanrıçanın korunmuş vaziyetteki sol ayağından anlaşıldığı üzere, tanrıça parmakları açıkta bırakan ve ayak bileğinin biraz üzerinde son bulan, boyun kısmı panter ya da benzeri türde hayvan başı şeklinde tasarlanmış bir buskin-endromis giyinmektedir (fig. 7-8). Deri görünümlü ve ayakaltında bir taban kösesine sahip buskin-endromis; önde, ayak tarağı üzerinde çapraz bağla bağlanmıştır. Aslında Louvre Versailles Artemisi-Diana ile Perge Artemisi dışındaki koşar vaziyetteki Avcı Artemis betimlemelerinin hemen hepsinde, tanrıçanın yaptığı işin de doğasına uygun olan, çizme bulunmaktadır. Bu çizmeli örneklerden ise Napoli Müzesi⁷¹, Capitoline Müzesi⁷², Roma Rospigliosi Sarayı Koleksiyonunda yer alan

67 LIMC II. 2, 468, Artemis 274 (Diana 35), Yük. 1.56 m, MS 2. yüzyıl.

68 LIMC II. 2, 595, Diana 35 a (Artemis 276), Yük. 1.05m, Erken Antoninler Dönemi.

69 Tül-Eğilmez 1980, 110.

70 Benzer kompozisyonda Patara'dan ele geçmiş, MS 2. yüzyıla ait kabartma örneği için bk. İşkan – Aktaş 2019, 313, Abb. 1-2.

71 Bieber 1977, Pl. 47, Fig. 285; LIMC II. 2, 593, Diana 27 d.

72 Bieber 1977, Pl. 47, Fig. 286, Roma İmparatorluk Dönemi, 1.90 m, Diana/Selene.

Diana Rospigliosi⁷³ heykeli, bu heykelle aynı tipi yansıtan Vatikan Müzesi Diana Rospigliosi⁷⁴ heykeli ve daha küçük boyutlardaki, tazı-ceylan kompozisyonuna sahip, Cherchel Müzesi Avcı Artemis heykelciği⁷⁵ gibi birçok örnek de Parion Avcı Artemisi ile benzer tipte, panter masklı buskin-endromise rastlamak mümkündür. Genel anlamda MS 2. yüzyıl tarihli bu örnekler içerisinde Napoli örneği, çizmenin kısa boyunlu ve parmakları açıkta bırakan, tarak kemiği üzerinden bağcıklı yapısı ile Parion örneğine oldukça yakın özellikler yansıtmaktadır. Ancak şunu belirtmek gerekli ki, Parion Avcı Artemisi'nde buskin-endromisin topuk ve arka kısmında ayrıntıya yer verilmemiştir. Bu durum heykelin sergilendiği yerin arka kısmının bir fona sahip olduğu kanısını uyandırmakla birlikte, kopistin ayrıntıdaki tercihlerinden bir diğeri olarak da düşünülebilir. Tanrıçanın bu tipinde yoğun olarak görülen buskin-endromis işlenişi, İnan⁷⁶'ın da belirttiği gibi Avcı Artemis'in arkhetipinin sandaletli mi, yoksa çizmeli mi gösteriliyordu sorusunu akla getirir. Önceki örneklerle birlikte Parion Avcı Artemis heykelini de göz önünde bulundurup, tanrıçanın yaptığı işin doğasını da düşününce, bu sorunun yanıtı olarak "evet" cevabının ağır bastığı kanaatindeyiz.

Stilistik Değerlendirme

Stil kritiği ve tarihlendirme anlamında en önemli verileri elde etmemizi sağlayacak olan Parion Avcı Artemisi'nin başı gövde birleşim yerinden kırılmış vaziyette, tek parça olarak ele geçmiştir (fig. 9-10). Alın üzerinde, ortadan ikiye ayrılan saç şakaklar ve kulaklar üzerinden geriye doğru toplanmakla birlikte, yine ortadan çıkarılan iki belik alının biraz gerisinde, tepeye yakın bir düğüm fiyonk oluşturmuştur. Bu düğüm fiyonkun sol ve sağdaki iki ucu kısmen tahrip olmuş, başın arka kısmında toplanan saç topuzu da dip kısmından kırıktır. Tanrıçanın fiyonk saç modelinin en erken örneklerine MÖ 4. yüzyıl ortalarından itibaren rastlanılmaktadır. Klasik ve Hellenistik Dönem kadın saç modelleri ile ilgili Gkigaki⁷⁷ tarafından yapılan geniş kapsamlı çalışmada bu tip saçların üç alt tipinin var olduğu tespit edilmiştir. Parion Avcı Artemisi'nde görülen düğümlü fiyonk saç ise bu tiplerde, üçüncü grup olan "başın arkasında topuz bulunan düğümlü fiyonklu saç tipi" (Barlett Tipi)'inde ele alınmıştır⁷⁸. Bu tipin en erken örneği olup, MÖ 4. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen Barlett Başı (Aphrodite ?)⁷⁹'nda olduğu gibi, Parion örneğinde de alın üzerinden iki belik halinde iki yana ayrılan saç, çok az iki yana devam ettikten sonra, yukarı doğru götürülerek alın üzerinin biraz gerisinde düğüm fiyonk yapar. Yine alın üzerinden ikiye ayrılarak, şakaklar üzerinden, kulakların üst kısmını da kapatıp, arkaya doğru alınan diğer iki saç beliği de, başın arka kısmında toplanan diğer saçlarla birlikte, ensenin biraz üzerinde topuz yapar. Bu

73 LIMC II. 2, 468, Artemis 274 (Diana 35), Yük. 1.56 m, MS 2. yüzyıl.

74 Bieber 1977, Pl. 49, Fig. 296.

75 Marwitz 1967, 40, 50, Abb. 41-42.

76 İnan 1993, 26-27.

77 Gkigaki 2011, 321-452.

78 Gkigaki 2011, 369-373, 408-409, 448-452, Kat. SKc-P 1-7.

79 Vermeule 1963, 138, 145-146, Fig. 124, Vermeule başın Hermes ya da Aphrodite'ye ait olabileceğini belirtmekle birlikte, saç tipinin Praxiteles ekolüne uymamasına karşın, özellikle saçlarda boyanın varlığını da göz önünde bulundurarak, bu baş ve ait olduğu heykelin, Praxiteles ekolünün takipçisi bir heykeltıraş tarafından yapıldığı görüşünü öne sürmektedir; Gkigaki bu başın MÖ 300 civarına ait olduğunu belirtmektedir, bk. Gkigaki 2011, 448, SKc-P 2,

yapıya ek olarak, yine Barlett Başı ile benzer yapıda, başı ikiye bölünecek şekilde, alın üzerinin biraz gerisinden başın arkasına doğru giderek, başı ikiye bölen çok geniş olmayan saç bandı da, bu düğüm fiyonku oluşturan ön saç beliklerinin altında kalmaktadır. Kulak ön kısımlarından ise küçük kısa birer saç lülesi zülûf şeklinde aşağıya sarkıtılmıştır. Tanrıçanın koşar vaziyetteki Avcı Artemis betimlerinden, koşuş yönleri ve elbise yapıları farklı olup, genel anlamda Hellenistik sitil etkili MS 2. yüzyıl eserleri olan, Diana Rospiglossi tipindeki Rospiglossi Sarayı⁸⁰, Vatikan Müzesi⁸¹, Kyrene⁸² ve Samos⁸³ örnekleri, bazılarının topuzları farklı olmakla birlikte düğüm fiyonk saç yapısı ile Parion örneği ile benzer yapı sergilemektedirler. Bu başın çok yakın benzerleri olan Münih Glyptothek⁸⁴ ve Dresden⁸⁵ müzelerindeki, Aphrodite başı olarak değerlendirilen iki örnek, genel olarak MÖ 4. yüzyıl ikinci yarısı veya sonlarının sitiline sahip Erken Roma Dönemi kopyaları olarak anılmaktadırlar. Bu iki örnekten Münih Glyptothek başı, arka kısımda topuz yerine saçın üste doğru toplanması ile farklılık gösterse de, hem bu baş hem de Dresden başı, saç yapıları, Yunan profilli burun ve genel yüz işlenişleri ile Parion Avcı Artemisi ile yakın benzer özellikleri yansıtmaktadırlar. Parion Avcı Artemisi'nin başını bu iki örnekten biraz daha ileriye götürebilecek tek özellik saçlardaki matkap oyuklarının daha derin olmasıdır. Dolayısıyla, Parion Avcı Artemisi'nin Geç Klasik etkili baş yapısı heykelin orijinaline sadık Klasistik etki ile yapıldığına dair önemli bir veri daha sunmaktadır. Düğüm fiyonklu saç yapısının, her ne kadar tartışmalı olsa da, heykelin orijinalinin atfedildiği Leocharese verilen Belvedere Apollonu⁸⁶'nun saç yapısıyla benzerliği de, hem bu savın doğruluğunun bir nebze daha güçlendirilmesine katkı sağlayabileceği, hem de bu iki heykelin orijinallerinin aynı heykeltraşa ve Geç Klasik Dönem ya da Erken Hellenistik Döneme ait olabilecekleri ihtimalini güçlendirebileceği kanaati uyanmaktadır.

Parion örneğinde saçların ortadan ayrılması ve iri lüleler halinde hafif dalgalı tanımlanması ve kulağın yarısını kapatarak geriye doğru götürülmesi Sabina'nın ikinci tip ve en sık rastlanılan portrelerinde⁸⁷ gördüğümüz özelliklerdir. Bu portrelerde genelde kaşlar az belirgin kazıma çizgilerle verilirken, tanrıçada burnun devamı niteliğinde yay çizen kaşlar sadece kızıl renk boyayla belirtilmiştir. Aslında birçok yönüyle idealizmin kusursuz güzellik anlayışına sahip klasik çizgilerine göre biçimlendirilmiş Sabina portrelerinin Klasik Artemis betimlemelerine yoğun olarak benzerliği bilinmektedir. Daha da önemlisi, Roma Çağı'nda annesi Matidia ve Sabina portrelerinin, Klasik Demeter ve Kore'yle ilişkilendirildiğine de tanık olunmaktadır⁸⁸. Tanrıçanın gözlerinde, iris kısmı siyah, çeper çizgisi kızıl renkli boyanan pupilisin matkapla ya da kazıma çizgi olarak belirtilmesi, gözyaşı kanalının matkapla oyulması, Sabina'nın

80 LIMC II. 1, 646, 808; LIMC II. 2, 468, Artemis 274 (Diana 35), MS 2. yüzyıl, Yük. 1.44 m.

81 Bieber 1977, Pl. 49, Fig. 296.

82 LIMC II. 1, 808; LIMC II. 2, 593, Diana 35a (Artemis 275), Erken Antoninler Dönemi, Yük. 1.05 m; Gkigaki 2011, 452, SKc-P 6.

83 LIMC II. 1, 809; LIMC II. 2, 593, Diana 35h, Yük. 0.92 m.

84 Felletti-Maj 1951, 35, Tav. XI 1-2; Gkigaki 2011, 448, SKc-P 2.

85 Felletti-Maj 1951, 51, Tav. XII 1; Gkigaki 2011, 449, SKc-P 3.

86 Auflage 1916, Textband, 83-85; Tafelband, Taf. 98-99, Abb. 183 a-c.

87 Wegner 1956, Taf. 44 a-b, 45 a-b, 48 a; Kleiner 1992, p. 242, Fig. 236, MS 136-138, Roma Ulusal Müzesi; Özgan 2013, s. 164-165, Res. 173-74.

88 Özgan 2013, 164.

ikinci tip portrelerindeki dönemin sitil özelliği olarak da anılabilecek en belirgin benzerliğidir. Bu yönüyle Parion Avcı Artemisi, Sabina'nın posthumus portlerinde ortaya çıkan irisin de matkapla az belirgin olarak oyulmaya başladığı evreden önceye işaret etmektedir. Bununla birlikte, keskin kenarlı ve göz akından hafif kaldırılmış göz kapakları da Hadrian Dönemi'nin Klasistik akımının sitil özelliklerini yansıtmaktadır⁸⁹. Gözlerdeki bu yapı ve irisin oyulmaması MS 138 öncesine işaret etmesine karşın, göz akından belirgin biçimde yükseltilerek verilmiş göz kapaklarından üsttekilerin çok az kapalı olarak verilmesi, Yaşlı Faustina⁹⁰ ve Genç Faustina⁹¹'daki benzer yapıyı da anımsatmaktadır. Dolayısıyla, tanrıçanın göz işlenişi, bizi Roma İmparatorluk Dönemi portre sanatında Sabina ve Genç Faustina arasındaki bir döneme götürmektedir.

Tanrıça Artemis'teki, derin çizgilerle birbirinden ayrılmış, iri uzun lüleler şeklindeki saç yapısı bizi, Antoninler Dönemine ait Yaşlı Faustina⁹²'nın doğallığını az da olsa yitirmeye başlamış; matkap yırtıklarıyla biçimlendirilmiş saç yapısına götürmektedir. Ancak bu yapı, yüzdeki anatomik özellikleriyle Lucilla'ya ait olduğu belirtilen Perge⁹³ ve Nicaea⁹⁴ başlarındaki, derin matkap yırtıklarına sahip, kütleli saç lülelerine gitmeyecek kadar da erken olmalıdır⁹⁵.

Tarihleme konusunda heykelin giysisi de ipuçları vermektedir. Tanrıçanın koşar vaziyette betimlenmesini gösterir nitelikte sol bacağı üzerine yapışan elbise kumaşı, iki bacak arasında sol bacağın üst kısmında sağ alta doğru derin kanallı çapraz kıvrımlar oluştururken; sağ baldır üzerinde de kumaşın çok kalın olmadığını gösterir nitelikte daha yüzeysel ve yine hareketin aksi yönünde sağ arkaya doğru çapraz olarak devam etmektedir. Parion Avcı Artemisi, elbisenin genel yapısı ile Perge Artemisi⁹⁶, Louvre Müzesi Versailles Artemisi⁹⁷, Leptis Magna Artemisi-Diana'sı⁹⁸, Roma Capitoline Müzesi Diana/Selene heykeli⁹⁹ ve Napoli Müzesi Diana heykeli¹⁰⁰ ile benzer özellikler yansıtmaktadır. Bununla birlikte genel olarak MS 1.-2. yüzyıl içerisinde tarihlenen bu eserlerden, Antoninler Dönemi'ne tarihlendirilen Leptis Magna örneği önden sarkan şalın kısa tutulması ve bacaklar üzerindeki geniş sırtlı ancak baskın, bacaklar arasında ise derin kanallı ve alt uçları hafif dışa kıvrık kıvrım işlenişi ile Parion Artemisi'ne yakın bir yapı sergilemektedir. Bacaklarda buna yakın kıvrım yapısını

89 Özgan 2013, 166.

90 Wegner 1939, Taf. 12, Deresden; Kleiner 1992, 278, Fig. 245, Lavunium, MS 138-141.

91 İnan – Rosenbaum 1970, Pl. XXXI, No. 47, Perge; Kleiner 1992, 279, Fig. 246, Tvoli Hadrian Villası, MS 147-148.

92 Wegner 1939, Taf. 13, British Museum.

93 İnan – Rosenbaum 1970, Pl. XXXIV, 1-2, No. 53; Özgan 2013, 276, Res. 291 a-b.

94 İnan – Rosenbaum 1970, Pl. XXXIV, 3-4, No. 54; Özgan 2013, 276, Res. 292 a-b.

95 Benzer tarzda ancak daha derin kanallı matkap kullanımı ile oluşturulmuş ve Orta Antoninler Dönemi'ne verilen saç örneği için bk. Durugönül vd. 2015, 66, Kat. Nr. 26.

96 İnan 2003, 15.

97 Pfrommer 1985, Taf. 29, Fig. 1.

98 Marwitz 1967, 40, Abb. 59; LIMC II. 2, Artemis 250, Diana 27a; Smith 2002, Fig. 87 (Leptis Magna – Tripoli olarak geçmektedir); Pfrommer, eserin Leptis Magna Tripolisi'nden olduğunu belirtmektedir, bk. Pfrommer 1985, 178.

99 Bieber 1977, Pl. 47, Fig. 286, Roma İmparatorluk Dönemi.

100 Bieber 1977, Pl. 47, Fig. 285.

Leipzig Artemis torsosu¹⁰¹ ve Aydın örneğinde¹⁰² de görmek mümkündür. Louvre ve Perge eserlerinin aynı bölümlerinde, aynı açıda çapraz devam eden, birbirine paralel, daha keskin sırtlı kıvrım yapısı sergilemeleri Parion örneğinden farklı olup; daha çok Hellenistik Dönem yapısına işaret etmektedir¹⁰³.

Tanrıçanın deri görünümlü ve ayakaltında taban kösesine sahip buskin-endromisi'ne gelecek olursak; genel anlamda, heykeltıraşlık eserlerde botların kullanımını Hellenistik Dönem ile birlikte başlamaktadır. Bu ilk örneklerde botların konç¹⁰⁴ üst kısımlarından sarkan, işlemeli deri fazlalıkları olmakla birlikte, bunlar panter ya da benzeri türde hayvan başı derisine sahip değildir¹⁰⁵. Çizmelerin boyun kısımlarının bu şekilde düzenlenmesine temel anlamda Roma İmparatorluk Dönemi heykeltıraşlığında, imparator heykelleri ve tanrısal nitelikli heykellerde rastlanılmaktadır¹⁰⁶. Buskin-endromisin taban kösesi üzerinden stil kritiği yapılabilmesi anlamında, Klasik ve Hellenistik Dönem orijinalleri ve Roma Dönemi kopya eserler üzerinden yapılan çalışmalarda, taban kösesinin baş parmak ile ikinci parmak arasındaki kertiğe-girintiye sahip olması MÖ 4. yüzyıl sonları ile MÖ 3. yüzyıl başlarına verilmek istenmektedir¹⁰⁷. Ancak, stil kritiği ve gelişimin değerlendirilmesi anlamında orijinal eserlerin azlığı nedeniyle genel geçer bir gelişimin belirlenebilirliği tartışmalıdır¹⁰⁸. Bu bağlamda, Parion Avcı Artemisi'nin taban kösesinin baş parmak ve ikinci parmak arasındaki kertiğe MÖ 4. yüzyıl sonları ile MÖ 3. yüzyıl başlarını andırır izler taşısa da panter ya da benzeri bir hayvan başı yer alan buskin Roma Dönemi'ne özgü bir yapı sergilemektedir.

Saç, yüz uzuvları, giysi ve buskin özellikleri bir arada değerlendirildiğinde, Parion Avcı Artemis heykelinin, Klasistik etkiye sahip MS 2. yüzyıl kopya Avcı Artemis heykelleri içerisinde, yüz işlenişindeki ayrıntılarıyla Sabina ve Yaşlı Faustina ile Genç Faustina arasındaki bir döneme, MS 135-150 aralığına dair veriler sunduğu düşünülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Parion Avcı Artemis heykeli, ele geçtiği yangın tabakası içerisinde bulunan çok sayıda parçadan, belirgin profil verenler üzerinden elde edilen verilere göre sol elinde yayı, sağ eli sadak-okluktan ok alırken, sol ayağı önde ve koşar vaziyette avlanırken betimlenmiştir. Tanrıçanın sol ayağı yanında ise ona eşlik eder vaziyette tazı ve ge-yik-ceylan heykelin genel kompozisyonundaki diğer figürler olarak yer almaktadır. Heykelin önemli bir bölümü eksik olmakla birlikte, kalan parçalar üzerinde yapının geçirdiği yangın kaynaklı yoğun tahribat izleri açıkça görülmektedir. Yukarıda

101 Marwitz 1967, 52, Abb. 49, (Typus I).

102 Tül-Eğilmez 1980, 187-188, Taf. 3 b, K 19, Nr. V/7, MS 2. yüzyıl sonları.

103 Bu kıvrım yapısıyla ilgili yorumları için bk. Pfrommer 1985, 179.

104 Ayağa giyilen şeylerde ayak bileğinden baldıra doğru olan bölüm.

105 Morrow 1985, 123-139, Fig. 119-123.

106 Kleiner 1992, 174, 182, 211, 242, Fig. 141 (Titus), 150 (Mars), 151 (Dionysos), 173 (Traian), 205 (Hadrian); Goldman 2001, 123-124, Fig. 6.28-6.29.

107 Wallace 1940, 215-216, Fig. 1; Pfrommer 1984, 176.

108 İnan 2003, 24-27.

ayrıntılı olarak ele alınan heykele ait parçalardan edinilen veriler heykelde Klasistik etkinin açıkça görüldüğü önemli hususlar ortaya koymuştur. Bu bağlamda, tanrıçanın geyik avının betimlendiği kompozisyona uygun figür işlenişi, kompozisyona dâhil edilen hayvanların eksiksiz verilmesi, elbise ve saç yapısındaki özellikleri ile Geç Klasik Döneme ait orijinale en yakın işlenmiş MS 135-150 tarihli Roma Dönemi kopyası olduğu anlaşılmaktadır.

Tanrıçanın düğüm fiyonklu saç yapısının, Belvedere Apollonu'nun saç yapısıyla benzerliği de, bu iki heykelin orijinallerinin aynı heykeltıraşa ve Geç Klasik Döneme ait olabilecekleri ihtimalini güçlendirmektedir.

Parion Avcı Artemis heykeline ait parçaların ele geçtiği sahne binası pulpitum ahşap zemininin alt kısmında, yangın tabakası altından ele geçen kontekst, genel anlamda MS 2. yüzyıl odaklı sikke, seramik ve terrakotta figürinlerden oluşmaktadır¹⁰⁹. Bu malzeme grubundan, bir kısmından bilgi edinilebilen sikkeler MS 180-200 civarına aittir¹¹⁰. Ancak yapının sahne binasında, özellikle pulpitum ön duvarı altındaki su kanalı ile ilgili bir tadilat evresinin olduğuna dair mimari veriler olabileceği de saptanmıştır. Yapının kuzey bölümündeki tonozlar ve sahne binası bazı bölümlerinde yapılan dip sondajlarından elde edilen veriler ise, yapının ilk evresi ile ilgili MS 1. yüzyılın ilkyarısı ve ortalarına dair veriler sunmuştur. Bu durumda stil kritiği ile MS 135-150 aralığına işaret eden Parion Avcı Artemisi'nin ilk evrede yapının sahne binasına yerleştirildiği, MS 180-200 tarihli sikke verilerinin ise, bu ilk tadilat evresi ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir.

Hadrian Dönemi'nde, Traian Dönemi'nde olduğu gibi, herhangi büyük bir zafer kazanılmamış, imparatorluğun sınırlarında hiçbir değişiklik de olmamıştır. Bu yüzden Hadrian Dönemi'ne ait, imparatorun başarılarını konu alan savaş anıtları yapılmamıştır. Bu dönemden elimize ulaşan eserler daha çok imparatorun politikasına uygun, barışçıl ve huzur içerikli olayları konu alan eserler olmuştur. Bu noktada imparatorluğun propagandasını yapacak yeni konular işlenmiştir. Örneğin imparatorun katıldığı tehlikeli avcılık konuları işlenerek, imparatorun yetenek ve cesareti vurgulanmıştır¹¹¹. Çanakkale, Yenice'de belirlenen Hadrian av köşkü¹¹² Troas'ta bu bağlantıyı gözler önüne seren örneklerden biridir. Bu bağlamda, imparator Hadrian zamanında antik kentin ikinci kez ayrıcalıklı kent ilan edilerek, içlerinde çalışmaya konu heykelin ele geçtiği Odeion'un da bulunduğu önemli kamu yapılarının yapılması ile birlikte, imparatorun avcı karakterini de sembolize eden Avcı Artemis heykelinin böylesi önemli bir kamu yapısına, aynı amaçla yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, yapının sahne binası kuzey paradosuna yakın konumda ele geçen, oldukça büyük

109 Bahse konu figürinler arasında, Odeion'un pulpitum bölümünde gerçekleştirilen dip sondajlarından birinde ele geçen ve MS 2. yüzyıla ait olabileceği düşünülen pişmiş toprak bir Artemis figürünü parçası da bulunmaktadır. Çalışmada ele alınan Avcı Artemis heykeli ve bu figürin bir arada düşünülerek, antik kentte Roma İmparatorluk Dönemi'nde Artemis kültürünün varlığına dair önemli veriler olduğu açıktır. Bu konuyla ilgili olarak, Tül-Eğilmez'in de kültürün varlığına dair önerileri bulunmaktadır. Bk. Tül-Eğilmez 1980, 11, 40, Karte 2.

110 Başaran – Kasapoğlu 2014, 197, Res. 19.

111 Özgan 2013, 167-168.

112 Başaran v.d. 2004, 187.

boyutlu bir buskin-endromisli erkek ayağının¹¹³ da, imparatorun kolossal ölçülerdeki heykeline ait olabileceği, bu heykelin, sahne binası orta kısmındaki alınlığın altında, Avcı Artemis heykelinin ise, güneydeki aedacula içerisinde yer almış olabileceği de düşünülmektedir (fig. 11).

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Alscher 1956 Alscher, L., *Griechische Plastik III, Nachklassik und Vorhellenismus*, Berlin.
- Arslan 2012 Arslan, M., “Pseudo-Skylaks: Periplus”, *Mediterranean Journal of Humanities* II/1, 239-257.
- Auflage 1916 Auflage, Z., *Die Griechische Plastik von Emanuel Löwy*, Leipzig.
- Başaran – Kasapoğlu 2014 Başaran, C. – Kasapoğlu, H., “Parion Odeionu 2010-2013”, nadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı (ed. H. Kasapoğlu – M. Yılmaz), Ankara, 193-207.
- Başaran 1998. Başaran, C., “Parion 1997 Araştırmaları”, AST XVI-I, Ankara.
- Başaran 2001 Başaran, C., “Parion'dan İki Gladyatör Steli”, *Günışığında Anadolu*, Cevdet Bayburtluoğlu İçin Yazılar (ed. C. Özgünel – O. Bingöl – V. İdil – S. Doruk), İstanbul, 19-24.
- Başaran vd. 2004 Başaran, C. – Tavukçu A. Y. – Keleş, V. – Küçükkefe, E. – Aydın Tavukçu Z., *Kuzey Troas-Parion Araştırmaları 2002*, AST 21/1, 185-192.
- Başaran – Keleş v.d. 2012 Başaran, C. – Keleş, V. – Kasapoğlu, H. – Ergürer, H. E. “Parion 2010 Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, KST 33/1, 19-38.
- Başaran – Keleş v.d. 2014 Başaran, C. – Keleş, V. – Ful, Ş.D. – Kasapoğlu H. – Ergürer, H.E., “Parion 2012 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, KST 35/3, 398-414.
- Başaran – Tavukçu 2007 Başaran, C. – Tavukçu, A. Y., “Parion Kazısı 2005”, KST 28/1, 609-628.
- Bieber 1967 Bieber, M., *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York.
- Bieber 1977 Bieber, M., *Ancient Copies – Contributions to the History of Greek and Roman Art*, New York.
- Boardman 1995 Boardman, J., *Greek Sculpture the Late Classical Period*, London.
- Boardman – Hammond 1982 Boardman, J. – Hammond, N. G. L., *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries B. C.*, *The Cambridge Ancient History*, Volume III, Part 3, London.
- Bravi 2011 Bravi, A., “Le immagini negli spazi pubblici di Perge in epoca adrianea”, see F. D'Andria – I. Romeo (eds), *Roman Sculpture in Asia Minor – Proceedings of the International Conference to celebrate the 50th anniversary of the Italian excavations at Hierapolis in Phrygia*, held on May 24-26, 2007, in Cavallino (Lecce) – *Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Number Eighty*.

113 Başaran – Keleş vd. 2014, 402, 411, Res. 10; benzer tipte olup bahse konu Parion örneğinden daha büyük boyutlu, Sagalassos Roma Hamamı buluntusu olan Hadrian heykeline ait baş ve ayak-bacak örneği için bk. Walkens 2009, 437, 453, Fig. 10.

- Portsmouth, Rhode Island / USA, 303-318.
- Budin 2016 Budin, S. L., Artemis – Gods and Heroes of The Ancient World, New York.
- Callimachus Callimachus, Hymns and Epigrams – Lycophron - Aratus. (Translated by A. W. Mair – G. R. MAir), Loeb Classical Library Volume 129, London, 1921. <https://www.theoi.com/Text/CallimachusHymns1.html>
- Çelikbaş 2010 Çelikbaş, E., Parion Roma Kolonizasyon Sikkeleri, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Durugönül v.d. 2015 Durugönül, S. – Kaplan, D. – Dinç M. – Tepebaş, U., Manisa Müzesi Heykeltıraşlık Eserleri, İstanbul.
- Dussaud 1896 Dussaud, R., “Artémis Chasseresse Marbre du Louvre dit « Diane a la biche »”, Revue Archéologique 1896, Troisième Série 28, 60-66.
- Felletti-Maj 1951 Felletti-Maj, B. M., “Afrodite Pudica - Saggio d'arte ellenistica”, ArchCl III, 33-65.
- Franco 2014 Franco, F., La réception de la Diane de Versailles du XVIe au XVIIIe siècle, (Master recherche, Université De Pau et des Pays de l'adour, Ufr des Lettres, Langues, Sciences Humaines,, « Culture, Art & Société » Spécialité Arts: Histoires, Théories, Pratiques Mémoire de Première Année). Pau/France.
- Gkigaki 2011 Gkigaki, M., Die weiblichen Frisuren auf den Münzen und in der Großplastik zur Zeit der Klassik und des Hellenismus - Typen und Ikonologie, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät I der Julius-Maximilians-Universität Würzburg, Würzburg.
- Goldman 2001 Goldman, N., “Roman Footwaer”, The World of Roman Costume (ed. J. L. Sebaste), Bonfante, 01-132.
- Frisch 1983 Frisch, P., Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien. 25: Die Inschriften von Parion, Band 25, Bonn.
- Furtwängler 1895 Furtwängler, A., Masterpieces of Greek Sculpture. A Serie of Essays on the History of Art. William Heinemann, London, <https://archive.org/details/masterpiecesofgr00furtuoft/page/xvi/mode/2up>
- İnan 2003 İnan, J., Perge'nin Roma Devri Heykeltraşlığı II, İstanbul.
- İnan – Rosenbaum 1970 İnan, J. – Rosenbaum, E., Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor, London.
- İşkan – Aktaş 2019 İşkan, H. – Aktaş, Ş., “Überlegungen zu einem Artemis-Relief aus Patara”, ADALYA 22, 297-318.
- Karaosmanoğlu 2005 Karaosmanoğlu, M., Mitoloji ve Ege'nin Tanrıları, Erzurum.
- Kasapoğlu 2019 Kasapoğlu, B. E., “Parion'dan Bir Grup Korinth Alabastronu”, Turkish Studies Historical Analysis 14/4, 875-902.
- Keleş 2016 Keleş, V., “V. B. Tiyatro'da Ele Geçen Alexandria Troas Sikkeleri ve Goth İstilası”, Parion Tiyatrosu: 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları (ed. C. Başaran – H. E. Ergürer), Ankara, 193-200.
- Keleş – Çelikbaş 2014 Keleş, V. – Çelikbaş, E., “Parion Roma Kolonizasyon Sikkeleri”, Arkeoloji ve Sanat Dergisi, Sayı 145, 75-84.
- Kleiner 1992 Kleiner, D. E. E., Roman Sculpture, New Haven&London.

- Landwehr 1993 Landwehr, C., Die Römischen Skulpturen von Caeserae Mauretaniae – Denkmäler aus Steir und Bronze, Band I: İdealplastik /Weibliche Figuren Benannt, Berlin.
- Leaf 1923 Leaf, W., Strabo on The Troad, London
- LIMC II Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) II. 1-2 (1984), Aphrodisias-Athena, Switzerland.
- Marwitz 1967 Marwitz, H., “Antiken der Sammlung Hermann Bünemann, München”, Antike Plastik VI, 29-58.
- Morrow 1985 Morrow, K. D., Greek Footwear and the Dating of Sculpture, Wisconsin.
- Özgan 2013 Özgan, R., Roma Portre Sanatı II, İstanbul.
- Pausanias http://remacle.org/bloodwolf/erudits/pausanias/attique1.htm#_ftn56
- Pfrommer 1984 Pfrommer, M., “Leochares? Die hellenistischen Schuhe der Artemis Versailles”, IstMitt 34, 171-182.
- Prêteux 2009 Prêteux, F., “Parion et son territoire a l'epoque hellenistique: un exemple d'organisation de la chora sur le rivage de la Propontide”, L'Asie mineure dans l'Antiquite: Échanges populations et territoires (ed. H. Bru – F. Kirbihler – S. Lebreton), Rennes, 335-350.
- Ptolemaios Ptolemaios, Geographika Hyphegesis, V, (Çev. E. L. Stevenson), New York.
- Ridgway 1990 Ridgway, B. S., Hellenistic Sculpture I. The Styles of ca. 331 – 200 B.C., Bristol.
- Ridgway 1992 Ridgway B. S., Roman Copies of Greek Sculpture: The Problem of the Origins, USA.
- Ridgway 1997 Ridgway, B. S., Fourth-Century Styles in Greek Sculpture, Duckworth-London.
- Schrader 1896 Schrader, H., “Die Ausgrabungen am Westbahange der Akropolis – III. Funde im Gebiete des Dionysion”, Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts.
- Smith 2002 Smith. R. R. R., Hellenistik Heykel (çev. A. Yoltar-Yıldırım), İstanbul.
- Smith 1854 Smith, W., Dictionary of Greek and Roman Geography, Vol. II, London.
- Strabon, 2000 Strabon, Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap XII- XIII- XIV, (çev. A. Pekman), İstanbul.
- Tül-Eğilmez 1980 Tül-Eğilmez, E., Darstellungen der Artemis als Jägerin aus Kleinasien, (Inagural-Dissertation zur Erlangung des Akademischen Grades eines Dr. Phil., Johannes Gutenberg-Universität), Mainz.
- Umar1983 Umar, B., Troas, İstanbul.
- Umar 2002 Umar, B., Troya, Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi, İstanbul.
- Vermeule 1963 Vermeule, C. C., Greek Etruscan & Roman Art – The Classical Collections of the Museum of Fine Arts. Boston.
- Walkens 2009 Walkens, M., “Report on the 2006 and 2007 Excavation and Restoration Activities at Tepe Düzen and at Sagalssos”, KST 30/3, 427-456.
- Wallace 1940 Wallace, M., “Sutor Supra Crepidam”, AJA Vol. 44, No. 2, 213-221.
- Wegner 1939 Wegner, M., Das Römische Herrscherbild - II. Abteilung Band 4, Berlin.
- Wegner 1956 Wegner, M., Das Römische Herrscherbild - II. Abteilung Band 3, Berlin.

Fig. 1 Parion Odeionu hava fotoğrafı, 2020.

Fig. 2 Parion Avcı Artemis Heykeli'ne ait parçalardan, belirgin profilli bir kısmının toplu fotoğrafı, 2012.

Fig. 3 Parion Avcı Artemisi rekonstrüksiyonu.

Fig. 4 Şal-khilainanın dökümlü uç kısmının görüldüğü alt gövdeye ait büyük parçanın sağ profilden ayrıntısı.

Fig. 5 Üst: Sağ kola ait parça. Alttaiki ikili: Farklı iki açıdan sol kol ve ele ait parçalar.

Fig. 6 Tazı ve geyik-ceylan sol profilden ayrıntı.

Fig. 7 Geyik-ceylan ve buskin-endromis ayrıntısı.

Fig. 8 Sol ayak, buskin-endromis ayrıntısı.

Fig. 9 Başın farklı açılardan ayrıntısı.

Fig. 10 Başın farklı aıllardan ayrıntısı.

Fig. 11 Parion Odeionu sahne binası i kısmında, olası mimari dzen ve heykellerin konumlarına dair yeniden kurma denemesi.

NIKAIA'DAN (İZNIK) ALIŞILMIŞIN DIŞINDA BİR SÜTUNLU LAHİT

Şehnaz ERASLAN – Ahmet Ali ALTIN *

ABSTRACT

An Extraordinary Columnar Sarcophagus From Nikaia

The well-preserved Roman sarcophagi, which were unearthed in the Hisardere / Bayırdibi region, approximately 1,5 km northeast of İznik, which is the largest necropolis area of the ancient city of Nikaia, provide information not only about the local sarcophagi production of the region, but also adds new typological and iconographic information to the subject of Roman sarcophagi of Asia Minor. This article focuses on a new discovered columned sarcophagus made in Dokimeion, which was unearthed during the rescue excavations under the direction of İznik Museum. The sarcophagus offers with its depictions in high reliefs some compositions that are rarely seen on Dokimeion sarcophagi. It also provides an absolute reconstruction for an another fragment of a Dokimeion sarcophagus which was previously misinterpreted due to its conservation status. The sarcophagus is an unique example with its roof-shaped lid and it changes some accepted judgements about the lids covering the sarcophagi of this type.

Keywords: Nikaia, Hisardere, necropolis, sarcophagus, Roman Period, Dokimeion.

ÖZ

Nikaia Antik Kenti'nin günümüze kadar tespit edilebilmiş en büyük nekropol alanı olan İznik'in yaklaşık 1,5 km kuzeydoğusundaki Hisardere / Bayırdibi mevkiinde açığa çıkarılan, son derece iyi korunagelmış Roma Dönemi'ne ait lahitler, sadece bölgenin yerel üretim lahitleri konusunda bilgiler sunmakla kalmayıp, Küçük Asya Roma İmparatorluk Dönemi lahitleri konusuna tipolojik ve ikonografik açıdan yeni bilgiler de eklemektedir. Bu makalede söz konusu nekropol

---

* Arkeolog Dr. Şehnaz Eraslan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ulus/Ankara. E-posta: eraslansehnaz@gmail.com. Orcid No: 0000-0002-1874-9488. Arş. Gör. Ahmet Ali Altın, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Görükle Kampüsü, 16240, Nilüfer/Bursa. E-posta: alialtin@uludag.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-6066-180X.

Makaleye konu olan lahdin yayınlanmasına izin veren İznik Müze Müdürlüğü'ne, lahdin gün ışığına çıkarılmasında emeği geçen İznik Müzesi uzmanlarına ve kazıda görev alan arkeologlara teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca makaleyi yayın öncesi kontrol eden ve içerik ile ilgili değerli tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Mustafa Şahin'e teşekkürü bir borç biliriz.

alanında, 2015 yılı sonlarında, İznik Müze Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen kurtarma kazılarında keşfedilen Dokimeion üretimi bir sütunlu lahdin bilim dünyasına tanıtılması amaçlanmaktadır. Lahit, sandukasının üzerinde bulunan yüksek kabartma olarak işlenmiş betimlemeleri ile hem Dokimeion lahitleri üzerinde nadiren rastlanan kompozisyonlar sunmakta, hem de daha önceden korunma durumu nedeniyle yanlış yorumlanmış bir lahit üzerindeki kabartmanın da eksiksiz bir şekilde tamamlanmasına olanak sağlamaktadır. Lahdin üzerinde *in situ* halde bulunan kırma çatı biçimli kapak ise Dokimeion üretimi sütunlu lahitlerinin standart tipine ait bilinen tek örneği oluşturmakta ve bu tipin sandukalarını örten kapaklar hakkında günümüze kadar kabul görmüş bazı yargıları da değiştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nikaia, Hisardere, nekropol, lahit, Roma Dönemi, Dokimeion.

Giriş

Nikaia Antik Kenti çevresindeki nekropol alanlarında keşfedilerek İznik Müzesi'ne taşınmış olan çok sayıdaki farklı tipte lahit, kentin yerel lahit üretim atölyeleri ve kente çeşitli merkezlerden yapılan lahit ihracatı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır¹. Söz konusu lahitlerin buluntu yerlerine göre dağılımına bakıldığında, buluntu yoğunluğu açısından kentin yaklaşık 1,5 km kuzeydoğusundaki Hisardere olarak adlandırılan nekropol alanının öne çıktığı görülmektedir². İznik çevresinde keşfedilmiş, bu makalede ele alınacak lahitle aynı tipte, fakat daha geç dönemlere, MS 3. yüzyıl ortalarına ait yayınlanmış iki örnek daha bulunmaktadır. Bu lahitlerden Ömerli Köyü'nde bulunmuş Dokimeion üretimi bir sütunlu lahit R. Özgan tarafından yayınlanmıştır³. Hisardere Nekropolü'nde bulunan diğer ise R. Özgan ve A. Ali Altın tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır⁴. Yukarıda belirtilen iki örnek ve İznik çevresinde bulunup İznik Müzesi'ne getirilmiş çok sayıdaki Dokimeion kökenli lahit parçası, kentin Roma İmparatorluk Dönemi'nin Küçük Asya'daki en önemli lahit atölyesi Dokimeion⁵ ile olan ticari ilişkilerini ortaya koymaktadır⁶.

Dokimeion üretimi sütunlu lahitler grubuna ait yeni ve alışılmışın dışında bir örnek 2015 yılı Kasım ayında, Bursa'nın İznik İlçesi, Hisardere Mahallesi Bayırdibi Mevkii'nde yer alan ve tapuda Parsel 29'da kayıtlı taşınmazda, İznik Müze Müdürlüğü uzmanları tarafından gerçekleştirilen kurtarma kazısı sonucunda gün

1 Tarihlenebilen örneklerin tümü Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait toplamda 154 lahit ve lahit parçası için bk. Altın 2019, 27-62, 131-197.

2 İznik Müzesi kayıtlarına göre Hisardere civarında yapılan kazılarda, bu makalede ele alınan lahitle birlikte tam halde korunmuş toplamda 5 lahit açığa çıkarılmıştır. Bu lahitlerin yayınlanan iki örneği için bk. Asgari 1977, 369, Abb. 47-48; Waelkens 1982, 31; Özgan – Altın 2015.

3 Özgan 2004, 549-559.

4 Özgan – Altın 2015, 485-504.

5 Dokimeion mermer ocaklarının Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki Organizasyonu hakkında bk. Albustanlıoğlu 2011. Dokimeion lahit atölyeleri ve bu atölyelerde üretilen tipler için bk. Waelkens 1982.

6 Wiegartz 1965, 153-154, Bursa E-G, 158, İstanbul I, 161-162, İZNIK A-S; Ferrari 1966, 32, Brussa E, 46, İznik A-B, 61, İznik C, 70 Brussa F, Waelkens 1982, F1 33-34 Nr. 3, A1 46 Nr. 13, D1 67 Nr. 14, G1 19 Nr. 7, G2 25 Nr. 24, A 80, Nr. 65, B 99 Nr. 207, C 79, Nr. 55, D 99 Nr. 208, E 90 Nr. 130, F 79 Nr. 57, G 85 Nr. 97, H 79 Nr. 58, I 99 Nr. 209, K 70 94 Nr. 161, L 99 Nr. 210; 120 Nr. 61, S 83 Nr. 87, T 71 Nr. 3, U 85 Nr. 101, V 92 Nr. 145, W 50.55 Nr. 16; 62, X 99 Nr. 211.

ışığına çıkarılmıştır (fig. 1)⁷. İznik Müze Müdürlüğü'nün 28.12.2015 tarih 59932417-756 sayılı rapor yazısında kurtarma kazısının 18.11.2015 – 22.11.2015 tarihleri arasında sürdürüldüğü, bu kazı sonucu ortaya çıkarılan lahdin 22.11.2015 tarihinde İznik Müzesi'ne naklinin gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Raporda lahdin çevresinde bulunan duvar kalıntılarından bahsedilmesi, lahdin muhtemel bir mezar odası içerisinde yer alabileceğini düşündürmektedir. Aynı raporda kapak kısmının daha önceki bir dönemde kaçak kazılar sonucunda kırılarak tahrip edildiği, kapak üzerinde 36 x 38 cm ölçülerinde bir delik olduğu aktarılmaktadır. Bununla birlikte lahdin içerisinde herhangi bir kazı çalışması yapılmadığı, dolayısıyla henüz herhangi bir iskelet veya mezar hediyesine rastlanmadığı anlaşılmaktadır.

Günümüze kadar detaylı bir yayını gerçekleştirilmemiş olan lahitten ilk olarak Dokimeion Sütunlu Lahitlerini yeniden ele aldığı kapsamlı yayınında M. V. Strocka bahsetmektedir⁸. Bu yayında, yazarın lahdi yerinde inceleme fırsatı bulamadığı, yalnızca basında çıkan fotoğraflardan değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Lahit teknesinin üstündeki *in situ* halde bulunan beşik çatı biçimli alışılmışın dışında kapağı ile Strocka'nın dikkatini çektiği görülmektedir⁹. Lahit ayrıca A. Ali Altın'ın yayınlanmış doktora tezinde sütunlu lahitler tipi altında değerlendirilmiştir¹⁰.

Tanım ve İkonografik Değerlendirme

Bu makalede ele alınan lahdin üretiminde, Dokimeion sütunlu lahitlerinin çoğunda olduğu gibi, ince kristalli, beyaz renkli Dokimeion mermerinin kullanıldığı görülmektedir.

Lahit teknesinin üzerinde *in situ* halde korunagelmiş lahit kapağı 45 cm yüksekliğinde, 202 cm genişliğinde ve 93 cm derinliğindedir. Lahdin teknesi ise 96 cm yüksekliğe, 200 cm genişliğe ve 96 cm derinliğe sahiptir. Lahit teknesi ve kapak, kısa ve uzun yüzlerden her biri üzerinde bulunan iki metal kenet vasıtasıyla birbirine bağlanmıştır.

Lahit, üzerindeki bazı tahribatlara rağmen, günümüze oldukça sağlam ve eksiksiz bir biçimde korunagelmiştir. En büyük tahribatın kapağın üzerinde kaçak kazılar sonucu açılan 36 x 38 cm ölçülerindeki delik olduğu görülmektedir (fig. 1). Ayrıca kapaktaki tepe akroterlerinden biri ve köşelerde bulunan Eroslar'dan birinin başı kırık durumdadır (fig. 8). Kısa kenarlardan biri üzerinde yer alan, mevsimleri simgeleyen kadınlardan birinin sağ kolunun, omzun altından bileğe kadar olan bölümü eksiktir (fig. 14). Diğer kısa kenarda, orta intercolumnia içerisinde bulunan kadın figürünün başı boyun kısmından kırıktır (fig. 15). Uzun kenarlardan biri üzerinde yer alan Eros figürleri ve mızrak taşıyan figürün ellerinde tuttukları meşale, sopa, mızrak ve girland gibi nesnelere kırılmış, günümüze eksik bir biçimde ulaşmıştır (fig. 8). Diğer uzun

7 Lahdin Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu yayınlarında detaylı bir tanıtımı yapılmamıştır. Lahde yalnızca, 2016 yılında Hisardere Nekropolü'nde bulunan başka bir lahdin tanıtıldığı bildiri kapsamında kısaca değinilmiştir. Bk. Yaşar 2017, 143, 147, Resim 1.

8 Strocka 2017, 30, 91.

9 Strocka 2017, 30.

10 Altın 2019, 40, 171-172, S. 93, Abb. 132-135.

yüzün sağ köşesinde yer alan yaşlı adamın elindeki mızrak da kırılmış ve eksik bir halde günümüze ulaşmıştır (fig. 2).

Lahit teknesinin üzerinde, kapağı ile birlikte bulunmuş diğer Dokimeion Sütunlu Lahitleri'nin standart tipine ait teknelerin aksine¹¹, beşik çatı biçimli bir kapak bulunmaktadır. Lahit kapağını kalypterler, mahya kiremitleri ve aslan başı biçiminde antefiksler süslemektedir. Kapağın her bir üst köşesinde, başını bir dizi üzerine koymuş, uyur halde betimlenmiş kanatlı Eroslar yer alır. Kısa kenarlardan birinde palmet biçimli tepe akroteri korunagelmıştır; diğer yandaki tepe akroteri ise kırıktır. Her bir alınlık üzerinde yuvarlak bir kalkan motifi yer alır. Alınlığın üst/sima bölümü, Dokimeion atölyesinin ayırt edici özelliklerinden biri olan stilize ranke / kıvrık dal motifi ile bezenmiştir¹². Kapağın her bir uzun kenarı üzerinde kapağın taşınmasında ve aynı zamanda kaldırılıp yeni gömü yapılmasında kullanılmak amaçlı yapılmış, üçer tane çıkıntı bulunmaktadır. Kısa kenarlarda ise bu çıkıntulardan birer tane olduğu görülür.

Lahit teknesi, tipolojik açıdan, Dokimeion Sütunlu Lahitleri'nin standart tipine aittir. Beşik çatı biçimli kapağa sahip olması nedeniyle, sandukanın hangi yüzünün ön yüz, hangisinin arka yüz olduğu belli değildir¹³. Bu nedenle lahdin yüzleri Uzun kenar A-B ve Kısa kenar A-B olarak adlandırılmıştır. Dokimeion sütunlu lahitlerinin standart tipinde aşına olduğumuz üzere, lahit sandukasının uzun yüzleri 6 sütun vasıtasıyla beşer intercolumniaya, kısa yüzleri ise 4 sütun ile üçer intercolumniaya ayrılmıştır.

Uzun Yüz A olarak adlandırdığımız yüzde, soldan sağa doğru ilk iki intercolumnianın her biri içerisinde birer çıplak erkek figürü, ortada oturan bir kadın figürü, sağdaki iki intercolumnianın her birinde ise giysili erkek figürlerinden oluşan bir kompozisyon yer alır (fig. 2).

En soldaki intercolumnia içinde, profilden betimlenen ve bir tabure üzerinde oturan, sol omzu üzerindeki himationu haricinde çıplak betimlenmiş figür, sol dizine dayadığı lyrayı çalarken görülmektedir (fig. 3). Çıplak ve elinde lyra ile betimlenmiş olması Apollon veya Akhilleus'u akla getirmektedir. Sahnenin devamında yer alan alanlardaki figürler, çıplak erkek figürünün Akhilleus olma olasılığını güçlendirmektedir. Bilindiği gibi, Troia Savaşı'nın baş aktörlerinden olan Akhilleus, kendisine esir olarak verilen Briseis'in elinden alınmasına sinirlenmiş ve savaştan vazgeçip barakasına çekilmiştir. Odysseus önderliğinde bir heyet, Akhilleus'u tekrar savaşa katılması için ikna etmeye kahramanın barakasına vardığı esnada, Akhilleus lyra çalmaktadır¹⁴. Akhilleus'un lyra çalar halde betimleri çoğunlukla Roma İmparatorluk

11 Bu tipe ait, kapaklarıyla birlikte korunmuş halde günümüze ulaşabilen tüm lahit teknelerinin kline kapaklar taşıdığı bilinmekteydi. Konuyla ilgili bilgi ve örneklerin bir derlemesi için bk. Strocka 2017, 24-28.

12 Waelkens 1982, 62-64, Taf. 10, Abb. 1-2, Taf. 12, Abb. 2-3, Taf. 18, Abb. 2, Taf. 19, Abb. 3, Taf. 20, Abb. 1-2.

13 Lahdin bulunduğu nekropol alanının genel görünümü hakkında yeterince bilgi sahibi olunmadığından, lahdin nekropol içindeki pozisyonu ile olası bir mezarlık caddesi arasında bir paralellik kurulamamaktadır. Ayrıca lahit üzerinde herhangi bir yazıt bulunmaması, dört yüzde de aynı ölçüde detaylı işçiliğin bulunması gibi nedenler lahdin ön ve arka yüzlerinin belirlenmesine olanak vermemektedir.

14 Il. IX, 185-190.

Dönemi mozaikleri ve duvar resimlerinde karşımıza çıkar. Bu betimlerde Akhilleus bazen eğitmeni Khiron'dan lyra dersi alırken¹⁵, bazen de Briseis ile ilişkili sahnelerde elinde lyra ile betimlenmiştir¹⁶.

Soldan ikinci intercolumniada yer alan ayakta ve cepheden tasvir edilmiş erkek figürü, Akhilleus'un yoldaşı Patroklos olmalıdır. Sol omzunda bir himation/khlamys taşıyan figür sol eliyle omzuna dayadığı bir kılıç tutmakta, sağ eliyle ise miğferine dokunmaktadır (fig. 4). Briseis'in alınması temalı tasvirler incelendiğinde, söz konusu tasvirlerde Patroklos'un Akhilleus'un yanında sıklıkla betimlendiği görülmektedir. Patroklos'un Akhilleus ve Briseis ile betimlendiği sahneler Roma İmparatorluk Dönemi mozaik ve duvar resmi sanatında karşımıza çıkan konulardandır. Bu tür betimlere örnek olarak Antiocheia Veda Evi Mozaığı¹⁷ Pompeii'de Trajik Şair Evi duvar resmi¹⁸, Getty Mozaığı gibi tasvirler verilebilir. İznik lahdinde dikkate değer olan, Patroklos'un kılıç ve miğferi ile savaşa katılmak üzere hazır bir durumda tasvir edilmiştir.

Orta intercolumniada, bir tabure üzerinde oturur vaziyette, vücudu profilden, başı cepheden betimlenen kadın figürü, iki eliyle de himationunun uçlarını tutmaktadır (fig. 5). Kompozisyon içerisindeki ilişkili olduğu diğer figürlerden yola çıkarak, bu figürün Briseis olduğunu düşünmekteyiz. Temanın en önemli figürü olan Briseis'in kalın kumaşlı himationlu tasviri Eski Yunan vazo resimlerden itibaren alışageldiğimiz bir tasvir¹⁹. Ancak, erken örneklerden itibaren himationunun bir parçası ile başının kapalı görüntüsü, burada yerini saçları tamamen açık durumda tasvire bırakmıştır. Briseis, bu temanın yer aldığı örneklerde Akhilleus ve Patroklos'un yanında veya ulakların arasında her zaman ayakta tasvir edilmiştir²⁰. İznik lahdinde ise Patroklos ve ulak arasında üzüntülü bir jestle betimlenen Briseis, oturur bir durumda görülmektedir.

Kadın figürünün sağındaki intercolumnia içerisinde, cepheden betimlenmiş ve kısa khiton giymiş bir erkek figürü, sağ eliyle kadın figürünün omzuna dokunmakta, sol eliyle ise omzuna dayadığı bir palmiye yaprağı tutmaktadır (fig. 6). Figürün vücut hareketinden, sağ tarafındaki intercolumniada bulunan erkek figürüne doğru hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bu figür, Briseis'i almak üzere Akhilleus'un yanına gelen bir ulak olmalıdır. İlyada'da aktarıldığına göre Talhthibios ve Eurybates isimli iki ulak, Briseis'i almak üzere Akhilleus'un çadırına giderler²¹. Erken örneklerden başlayarak geç örneklere kadar, genel olarak İlyada'da belirtildiği gibi iki kişi Briseis'i almak için ulak görevini üstlenmiştir²². Ancak, İznik lahdinde muhtemelen temanın diğer önemli bir figürü olan Agamemnon'a da yer vermek için ulak sayısı ikiden bire düşürülmüştür. Ulakların iki yerine bir kişi olarak temsil edilen örnekleri Antiocheia'da (Antakya) Aion Evi mozağinde olduğu gibi mevcuttur²³. Bu mozaikte de sanatçı adeta temada

15 LIMC I (1981), 48-49, Nr. 51

16 Levi 1947, 196-97, plate 43c; Balty 1981, 365; LIMC III (1986) 158-59, Nr. 5-6.

17 Levi 1947: 46-49, plate 8a; LIMC III (1986) 158, Nr. 4.

18 LIMC III (1986) 158, Nr. 3.

19 LIMC III (1986) 158, Nr. 1,12-14,18.

20 LIMC III (1986) 158-159, no 1-10,12.

21 II. I, 327-346.

22 LIMC III (1986), 158-159, Nr. 1,3,6,8-9,12-14.

23 Levi 1947, 196-97, plate 43c; LIMC III (1986) 158, Nr. 5.

yer alan aktörleri özetleyerek bir düzene almış ve mozaığe sığdırmaya çalışmıştır. İznik lahdinde tasvir edilen ulak, eliyle Briseis'in omzuna dokunarak adeta gitme vak-tini hatırlatır gibi tasvir edilmiştir. Genel olarak ulaklar İznik lahdinde olduğu gibi kısa khiton giyimli ve çizmeli olarak tasvir edilmişlerdir. İznik lahdinde diğer betimlere göre farklı olan ulağın elinde tuttuğu palmiye dalıdır. Strocka bu atribünün Roma arena ve sirkuslarında görev yapan tellalların bir belirteci olduğuna vurgu yapmakta, bu nedenle burada söz konusu olan figürün şüphesiz bir ulak olduğunu belirtmektedir²⁴.

En son intercolumniada yer alan erkek figürü, kısa khiton giyimli, sol elinde bir kılıç, sağ elinde bir mızrak tutmuş görüntüsüyle bu temanın resmedildiği vazo resminde karşımıza çıkan Agamemnon'a benzemektedir²⁵. Agamemnon, her ne kadar erken örneklerden başlayarak geç örneklerle kadar pek fazla bu tema içinde yer almasa da, İznik lahdinde olduğu gibi kendisinin de rol aldığı örnekler mevcuttur²⁶. MÖ 5.yüzyılın ilk çeyreğine tarihli kırmızı figürlü bir skyphos üzerinde, Agamemnon'un bizzat kendisi Briseis'in kolundan tutup götürmekte²⁷, MS 5. yüzyıla tarihli bronz situla üzerinde ise Agamemnon tıpkı burada olduğu gibi sahnenin sonunda Briseis'in kendisine gelmesini beklemektedir²⁸. Bilindiği üzere, İlyada'nın ilk bölümünde, Agamemnon, Briseis'i aldırma için iki ulağın göndermektedir²⁹, fakat İlyada'nın bazı bölümlerinde³⁰ Briseis'i Akhilleus'un çadırından almak için gerekirse kendisinin de gidebileceğini ifade eder. Kirk, Agamemnon'un Akhilleus'u tehdidinin bazı sanatçılar üzerinde etki yaratmış olabileceğini ve bu nedenle tasvirlerde Agamemnon'un kendisinin de tasvir edilebildiğini belirtmektedir³¹.

Bu yüzde tasvir edilen konu ve figürlerin neredeyse bire bir kopyası, Germencik'te bulunmuş olan ve Aydın Müzesi'ne 6089 envanter numarası ile kayıtlı, Dokimeion üretimi diğer bir sütunlu lahit üzerinde karşımıza çıkar³². İznik lahdinden daha kötü durumda korunmuş olan Germencik lahdinin ilgili yüzündeki sahne, İznik lahdindeki betimden yalnızca detaylarda farklılıklar göstermektedir. Buradaki betimde Patroklos sol eliyle miğferine dokunmaktan ziyade bir mızrak tutmaktadır. Benzer kıyafetler içerisindeki ulak duruş pozisyonu ve elinde palmiye yaprağı olmaması ile İznik lahdi üzerindeki ulak figüründen ayrılır. Agamemnon figürü ise tamamen farklı bir biçimde, uzun bir himation içerisinde ve oturur halde betimlenmiştir.

Sonuç olarak bu yüzde, Strocka'nın da belirttiği gibi Troia Savaşı'ndan birbiriyle ilişkili, üç farklı zaman diliminden konular işlenmiştir: Briseis'in Agamemnon tarafından alıkonuluşu, Akhilleus'un savaşa katılmaktan vazgeçmesinden sonra Lyra çalarak kendini avutması ve Patroklos'un yeniden savaşa katılmak üzere Akhilleus'un yanından ayrılışı³³.

24 Strocka 2017, 91.

25 LIMC I (1981), 266, Nr. 52.

26 LIMC III (1986), 158, Nr. 2.

27 LIMC III (1986), 158, Nr. 2.

28 LIMC III (1986), 158, Nr. 10.

29 II. I, 318-326.

30 II. I, 356, 507; II, 240; IX, 107.

31 Kirk 1985, 72.

32 Strocka 2017, 9-20, 89-90, 223, Nr. 68, Taf. 2.

33 Strocka 2017, 90,

Lahdin diğer uzun yüzü üzerinde (B yüzü), bazılarını Klasik Dönem heykellerinin Roma kopyalarından tanıdığımız, tümü cepheden betimlenmiş beş mitolojik figür yer almaktadır (fig. 8). Bu figürler bütünsel bir bakış içerisinde değerlendirildiğinde, diğer uzun yüzde olduğu gibi, bu yüz üzerinde de bir mitostan bir kesitin aktarıldığı düşünülmektedir.

Bu yüz üzerindeki ön plana çıkan figür Narkissos'tur. Narkissos mitosuna dair en kapsamlı bilgileri Ovidius, *Metamorphosis / Dönüşümler* adlı eserinde vermektedir. Bu aktarıma göre, yakışıklılığıyla çevresindeki herkesi kendine hayran bırakan Boiotialı bir genç olan Narkissos, avdan döndüğü bir gün su içmek için durduğu bir kaynağın başında kendi yansımaları görür ve kendi yansımalarına karşı amansız bir aşka kapılır. Narkissos duyduğu bu aşk sonucu bulunduğu kaynağın başında yavaş yavaş eriyerek kendini tüketir. Ölümle buluştuğu bu noktada ise bir nergis çiçeği filizlenir³⁴.

En solda yer alan idealize edilmiş çıplak genç figürü (fig. 9), sağ elinde tuttuğu mızrağı, sol elindeki gırlan ve başındaki defne yapraklarından çelengi ile Roma sanatında sıklıkla karşımıza çıkan Narkissos betimleri ile benzeşmektedir. İznik lahdi ile benzerlik gösteren Narkissos figürleri özellikle Pompeii evlerindeki duvar resimlerinde karşımıza çıkar³⁵. Bu duvar resimlerinden bazı örnekler üzerinde avcı Narkissos'un mızrağı ve başındaki defne yapraklarından çelenginin yanı sıra bir elinde çiçeklerden oluşturulmuş bir gırlan tuttuğu görülmektedir³⁶.

Soldan ikinci ve dördüncü intercolumnialar içerisinde yer alan Eroslar (fig. 10, 12), Roma Dönemi lahitleri üzerinde en sık karşımıza çıkan mitolojik figürlerden biridir³⁷. Narkissos mitosunu konu alan çeşitli betimler incelendiğinde, söz konusu mitosta bir rol oynamamalarına karşın Eroslar'ın Narkissos'un yanında sıklıkla betimlendiği görülmektedir³⁸. Bu betimlerden bazılarında Eroslar İznik Lahdi üzerinde yer alan atribüleri ile karşımıza çıkarlar. Bu betimlerde Erosların en yaygın olarak meşale taşıırken betimlendiği göze çarpar³⁹. Meşalenin yanı sıra bazı örneklerde Erosların ellerinde yay⁴⁰ veya gırlan⁴¹ tuttıkları da görülmektedir.

Orta intercolumniada, bir bacağını diğerinin üzerine atmış, üzerinde kurt benzeri bir yırtıcı hayvan postu bulunan, iki eliyle bir flüt tutan Satyr figürü yer alır. Aynı intercolumnia içerisinde, figürün hemen sağında üzerine bir yılanın dolanmış olduğu bir ağaç gövdesi bulunmaktadır (fig. 11). Bu figür, Louvre Müzesi'ndeki, orijinali Geç Klasik/Erken Hellenistik Döneme ait bir bronz heykelin Roma kopyası olan, flüt çalan Satyr heykeli ile duruş biçimi ve stilistik özellikleri açısından büyük

34 Ov. met. III, 340-510.

35 LIMC VI (1992), 1, 3, 6, 27-31.

36 LIMC VI (1992), 30.

37 Meşale tutan veya meşaleye dayanmış Eros figürleri Roma ölü kültürüne ait betimlemelerde sıklıkla karşımıza çıkan öğelerdendir. Söz konusu örneklere ait bazı betimler için bk. Wiegartz 1965, Taf. 38 b; Koch – Sichtermann 1982, Abb. 494, 554; Boschung 1987, Taf. 46, Abb. 861, Turak 2011, Levha LVI, Resim 183, Levha XXXVIII, Resim 130-132, Altın 2019, 153-154, s. 48, Abb. 74-75.

38 LIMC VI (1992), 27-44.

39 LIMC VI (1992), 28-29, 31, 33-34, 37, 40.

40 LIMC VI (1992), 30.

41 LIMC VI (1992), 35.

benzerlikler gösterir⁴². Bu heykelde de Satyr bir bacağı diğerine üzerine atmış, İznik lahdi üzerindeki benzer şekilde bir ağaç kütüğüne yaslanmış halde, elinde flütle betimlenmiştir. Ayrıca her iki figürün saçlarının işleniş biçimi ve hayvan postundan giysileri figürlerin Satyr olduğuna işaret etmektedir. Narkissos mitosunda doğrudan karşımıza çıkmayan Satyr figürü ile olasılıkla olayın geçtiği pastoral ortamın vurgusu artırılmaya çalışılmıştır.

Bu uzun yüz üzerindeki en sağ intercolumnia üzerinde, Klasik Dönem'in Polykleitos Okulu'na verilen, Narkissos veya Genç Atlet heykeli olarak tanımlanmış heykelin bir kopyası görülmektedir⁴³ (fig. 13). Kimi betimlediği tartışmalı olan heykelin duruşu⁴⁴, duvar resimleri ve mozaikler üzerindeki betimler ile karşılaştırıldığında, bu heykelin Narkissos'u betimlediği akla yatkın görünmektedir. Narkissos'un kendi yansımaya rastladığı kaynağın başındaki imgesi, özellikle Roma Sanatı'nda duvar resimleri, mozaikler başta olmak üzere çeşitli tasvirlerle konu olmuştur. Bu tasvirlerde Narkissos çoğunlukla bir platformun üzerinde oturur durumda, bir eli üzerine (çoğunlukla sol eli üzerine) yaslanmış, suyun üzerindeki yansımaya bakar halde betimlenmiştir⁴⁵. İznik lahdi üzerinde yer alan bu kopyada da Narkissos olduğunu düşündüğümüz figür, sol elini bir payeye dayamış halde, olasılıkla suyun üzerindeki yansımaya bakarken betimlenmiştir.

Yukarıda aktarılan bilgiler ışığında bu sahne üzerinde de, diğer yüzlerdeki gibi tematik bir bütünlüğün olduğu, büyük olasılıkla Narkissos mitosunun aktarıldığı anlaşılmaktadır.

4 sütun ile üç intercolumniaya ayrılmış kısa kenarlardan biri üzerinde (A yüzü), her bir intercolumnia içinde, ayakta durur halde betimlenmiş birer kadın figürü yer alır (fig. 14). Soldaki kadın figürü, sol eliyle bir girland tutmakta, sağ omzu üzerine asılı, karnının üzerinde duran bohçasında irili ufaklı çiçekler taşımaktadır. Sağ elinde tuttuğu günümüze ulaşamamış nesne, en sağdaki intercolumnia içerisindeki benzer figürün tuttuğu nesne ile karşılaştırıldığında, muhtemelen bir üzüm salkımı olmalıdır. Orta intercolumniada, sağ göğsünü açıkta bırakmış bir giysi içerisindeki kadın figürü sol elinde buğday demetleri tutmaktadır. Sağ elinde tuttuğu obje günümüze ulaşamamıştır. En sağdaki intercolumnia içerisindeki kadın figürü, en sol intercolumniadaki figürün benzeri şekilde sol elinde bir girland, sağ elinde ise bir üzüm salkımı taşımaktadır. Bu figürün bohçasında ise meyveler bulunmaktadır.

Bu yüzde yer alan üç kadın figürü mevsimlerin kişileştirilmesine tekabül eder. Horalar olarak anılan ve her biri yıl içerisindeki farklı bir mevsimi simgeleyen üç kız kardeşin ismi Pausanias tarafından zikredilir⁴⁶: Thallo (ilkbahar), Auxo (yaz), Carpo (sonbahar). İlyada'da Horalar'dan Olympos'un kapılarının bekçileri olarak bahsedilir⁴⁷. Hesiodos'ta ise Zeus ve Themis'in kızları olan bu üç kardeşin farklı isimlerle anıldığı ve onlarda farklı soyut kavramların kişileştirildiği görülür: Eunomia (adalet),

42 Söz konusu heykel için bk. LIMC VIII (1997), 216.

43 Boardman 2013, Fig. 234.

44 Levi 1947, 60.

45 LIMC VI (1992) 1, 3, 9, 10, 11, 13, 28, 48.

46 Paus., 9, 35, 2.

47 Il. VIII, 393.

Dike (hukuk) ve Eirene (barış)⁴⁸. Ovidius ise *Metamorphoses*'de Horalar'ı mevsimler olarak atribüleri ile betimler⁴⁹. Buna göre Horalar taşıdıkları farklı bitkisel atribüleri sayesinde birbirlerinden ayırt edilirler. Thallo (ilkbahar) çiçekler, Auxo (yaz) buğday demetleri, Carpo (sonbahar) ise üzüm salkımları ile zikredilmiştir. İznik Lahdi'nde de üç kız kardeş söz konusu atribüleri ile betimlendiği görülmektedir. Ovidius ayrıca mevsimlerin doğum ve ölüm arasındaki döngüyü temsil ettiğine değinir⁵⁰.

Horalar'ın mevsimleri simgeleyen şekilde betimleri Roma İmparatorluk Dönemi mozaik ve plastik eserlerinde karşımıza çıkar. Tunus, Bardo Müzesi'nden MS 2. yüzyıla ait bir mozaik üzerinde, ilkbahar elinde çiçek dolu bir sepetle, yaz bir elinde basak demetleri, diğer elinde bir orakla, sonbahar ise asma dallarından bir çelenk ve elinde bir testi ile betimlenmiştir⁵¹. Floransa ve Venedik'te bulunan iki Roma Dönemi heykelinde ise Sonbahar mantosunun kucağında topladığı bölümünde meyveler taşımaktadır⁵².

İznik lahdi üzerinde yer alan, yıl içerisindeki belirli zaman dilimlerini simgelemekte olan bu figürler, ölü kültü içerisinde değerlendirildiğinde, ikonografik açıdan insan yaşamındaki doğumdan ölüme olan yolculuğu simgeliyor olmalıydılar.

Diğer kısa kenar da (B yüzü) aynı şekilde üç intercolumniaya ayrılmış ve her intercolumniada bir figür betimlenmiştir (fig. 15). Bu figürler mezarla ilişkili ailenin üç üyesi olmalıydılar. Sağ ve sol intercolumnialar içerisinde himation giymiş genç erkek figürleri, orta intercolumniada ise khiton ve manto içerisinde bir kadın figürü yer almaktadır. Erkek figürlerinin her birinin elinde mappa adı verilen ketenden dokunmuş bir mendil bulunmaktadır. Bu materyalin gündelik hayatta mendil olarak kullanımının yanı sıra, bir statü sembolü olarak işlev gördüğü de bilinmektedir. Konsüller tarafından bir statü göstergesi olarak kullanılan bu obje, ayrıca circuslarda oyunlara sponsor olan kişinin oyunu başlatmak için kullandığı bir nesne idi⁵³. Tasvir edilen figürler bu pahalı lahdin ücretini karşılayabilecek varlıklı / burjuvaziye mensup bir ailenin üyeleri olmalıydılar. Bununla birlikte tasvir edilen kişilerin mezar sahibinin kendisi mi yoksa geride kalan aile üyeleri mi oldukları konusu açık değildir. Bu tip pahalı lahitlere muhtemelen tek bir gömü yapılmamakta, sonraki dönemlerde ölmüş olan aile üyelerinin bazıları da gömülmekteydi. Dolayısıyla tasvir edilen kişiler lahdin satın alındığı dönemdeki mezar sahibi değilse bile, kuşkusuz daha sonraki yıllarda lahdin içine defnedilecek aile üyeleri olmalıydılar⁵⁴.

Yukarıdaki bilgiler ışığında, lahdin bu yüzü üzerinde mezar sahibi ve/veya aile üyelerinin, giysileri ve statü sembolleri ile birlikte, varıl yaşamları ve entelektüel birikimlerine işaret edecek şekilde tasvir edildikleri sonucuna varmak mümkündür.

48 Hes. Theog., 901-903.

49 Ovid. Met., II, 23-26.

50 Ovid. Met., XV, 199-213.

51 LIMC V (1990), 514, 29.

52 LIMC V (1990), 515, 35-36.

53 Mappa veya phakialion olarak adlandırılan kumaş parçasının çeşitli kullanım alanları hakkında bk. Özgan 2003, 1-2; Ersun 2020, 115-125.

54 Dokimeion lahitleri üzerinde görülen aile üyelerinin cesitli tasvirleri hakkında bk. Strocka 2017, 118-120.

Tipoloji ve Tarihleme

Lahdin tarihlendirilmesi konusunda veri sağlayabilecek mezar hediyelerinin, kabartmalar üzerinde portre niteliği taşıyan bir eserin ve lahit üzerinde herhangi bir yazıtın olmayışı nedeniyle, yalnızca tipolojik özelliklerine göre bir tarihleme önerisinde bulunmamız mümkündür. Bu noktada H. Wiegartz'ın mimari bezemelerden faydalanarak oluşturduğu tipoloji dikkate alınacaktır⁵⁵. Lahit, tipolojik açıdan Küçük Asya / Dokimeion sütunlu lahitlerinin standart tipine aittir⁵⁶. Bu tipin örneklerinin, Dokimeion atölyelerinde yaklaşık bir asır boyunca MS. 165 – 260/270 yılları arasında üretildiği düşünülmektedir⁵⁷.

Lahdin mimari öğeleri, sütun kaidesi, alçak ve bezemesiz bir kaide üzerinde oturtulan plinthe üzerinde üç sıra torus ile oluşturulmuştur. Spiral şeklindeki yivli sütunlar yukarıda bir silme ve astragal ile sonlandırılarak korinth başlığı ile süslenmiştir. Korinth başlıkları üzerinde taşınan üst yapı elemanları, aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla lesbos kymationu, yumurta-ok dizisi, dış sırası ve palmet dizisidir. Kısa ve uzun kenarlardaki orta intercolumniaların üçgen biçimli alınlıkları, birer ranke motifi ve palmet biçimli köşe akroterleriyle taçlandırılmıştır. Alınlıklı ve kemerli intercolumniaların nişleri, istridye kabuğu şeklinde betimlenmiştir. Düz giriş üzerinde betimlenen elementler genel olarak nişli bölümlerin elementleriyle büyük oranda benzerdir. Ancak, bu bölümlerde alınlığın ve kemerlerin kapladığı alan yerine, bu alanları bezemek için uzun yüzlerde deniz thiasosu teması⁵⁸, kısa yüzlerde ise aslan figürleri işlenmiştir. Mimari bezemeler genel olarak değerlendirildiğinde, matkap kullanımının henüz çok yoğunlaşmadığı ve bezemeler üzerinde derin oyukların açılmadığı görülmektedir. Yumurta-ok dizisinde, yumurta ile çanak arasındaki boşluğun erken örneklerdeki gibi çok açık olmadığı göze çarpar. Ayrıca intercolumnialar arasında yer alan figürler oldukça büyük bir hacim kaplamaktadır. Nikaiia lahdi mimari bezeme özellikleriyle, standart tipin erken örneklerinin bezeme özelliklerini yansıtmaktadır. Matkabın geç örneklere göre daha az kullanıldığı lahit, mimari bezeme özellikleri açısından Melfi lahdi⁵⁹, Roma D lahdi⁶⁰ ve Germencik lahdi⁶¹ gibi standart tipin erken örnekleriyle karşılaştırılabilir. Bu karşılaştırma sonucu lahdin tarihini yukarıda sözü edilen iki lahdin tarihlendiği dönem aralığına, yaklaşık olarak MS. 165-180 tarihleri arasına yerleştirmek mümkündür.

Değerlendirme

Bu makalenin konusunu oluşturan sütunlu lahit yukarıda ele alınan özellikleri ile İznik çevresinde bulunan Dokimeion sütunlu lahitlerinin standart tipinin en erken örneğini oluşturmaktadır. Lahdin en dikkat çekici özelliklerden biri Dokimeion sütunlu

55 Wiegartz 1965, 26-52.

56 Dokimeion sütunlu lahitlerinin standart tip öncesi erken örnekleri ve stil gelişimi hakkında bk. Koch 1993, 119, Abb. 67, 1-4.

57 Walkens 1982, 70-71, 75-94, Strocka 2017.

58 Triton ve Nereid Figürlerinin lahitlerdeki kullanım amacına yönelik tespitler için bk. Eraslan 2016.

59 Morey 1924, Plate 39-41, Wiegartz 1965, Taf. 6-7, Waelkens 1982, Taf. 23-1.

60 Waelkens 1982, Taf. 24-1.

61 Strocka 2017, 9-20, 223, Nr. 68, Taf. 1-7.

lahitlerinin standart tipine ait olmasına rağmen üzerinde beşik çatı biçimli bir kapak taşımasıdır. Kapakları ile birlikte korunmuş Dokimeion sütunlu lahitlerinin standart tipine⁶² ait teknelerin tümünün, bugüne kadar istisnasız bir biçimde kline kapaklar taşıdığı bilinmekteydi. Bununla birlikte sütunlu lahitlerin standart tip öncesi örneklerinde çatı biçimli kapakların kullanıldığı görülmekteydi⁶³. Standart tipin ortaya çıkışıyla birlikte ise Dokimeion üretimi sütunlu lahitlerde çatı biçimli kapakların artık kullanılmadığı ve bunların kline biçimli kapaklarla yer değiştirdiği düşünülmekteydi⁶⁴. Nikaia'da bulunmuş olan bu yeni sütunlu lahit kırma çatı biçimli kapağıyla Dokimeion üretimi sütunlu lahitlerin standart tipinin bugüne kadar bilinen yegâne örneğini oluşturmakta ve bu tipin yalnızca kline kapaklar taşıdığı konusundaki yaygın düşüncenin doğru olmadığını göstermektedir.

Nikaia'da bulunan bu yeni lahit aracılığıyla sütunlu lahitlerin bezeme repertuvarına, daha önceden yalnızca bir lahit üzerinde rastladığımız bir sahnenin yeni bir varyasyonu eklenmiştir. Troia Savaşı'nda Briseis'in alıkonuluşundan Patroklos'un savaşa yeniden katıldığı zaman diliminde geçen 3 farklı konunun ele alındığı bu kompozisyon Germencik Lahdi'nin uzun yüzlerinden birinde yer alan sahnenin detaylarda farklılık gösteren bir varyasyonudur. Lahdin diğer uzun yüzünde yer alan mitolojik figürlerden oluşan dizi ise, tam halde korunmamış bir örneğin rekonstrüksiyonunu eksiksiz bir şekilde yapmamıza olanak sağlamaktadır. Myra'da bulunmuş, Dokimeion sütunlu lahitlerinin standart tipi grubuna dâhil bir lahdin uzun yüzlerinden birine ait bir parçanın soldan 3-4-5 intercolumniaları arasında bulunan iyi durumda korunagelmemiş figürlerin rekonstrüksiyonunu İznik Lahdi'nin uzun B yüzü vasıtasıyla yapmak mümkündür. Bu parçada İznik lahdinin uzun B yüzünden farklı olarak soldan ilk iki intercolumnia içerisinde Ikaros ve Daidalos figürleri işlenmiştir. Soldan 3-4-5 intercolumnialar içerisinde yer alan figürler ise her iki lahitte de birebir aynıdır⁶⁵. Dolayısıyla Strocka'nın parçanın eksik olmasından dolayı hatalı bir şekilde yorumladığı figürleri doğru bir şekilde tamamlamak mümkün olmaktadır⁶⁶. Buna göre merkez intercolumniadaki figürün bir çoban yerine satyr olarak, en sağdaki intercolumniadaki figürün ise aynı şekilde bir çoban yerine Narkissos olarak tamamlanması gerekmektedir.

Mezar konteksti ve lahdin içeriği ile ilgili bilgilerimizin eksikliği, ayrıca lahit üzerinde herhangi bir mezar yazıtının bulunmaması, mezar sahibi hakkında fikir sahibi olmamızı güçleştirmektedir. Bununla birlikte bu lahitlerin yüksek üretim ve nakliye maliyetleri düşünüldüğünde, söz konusu lahitlerin bir lahdin maliyetini karşılayabilecek zenginliğe sahip sınıflara mensup kişiler veya gruplar tarafından tercih edilmiş olması gerektiği açıktır⁶⁷. Lahit üzerinde yer alan kabartmaların içeriği, mezar sahibinin kendi kişiliğini nasıl yansıtmak istediğini ortaya koymaktadır. Lahit üzerindeki Troia

62 Dokimeion sütunlu lahitlerinin standart tipi ve diğer alt tipleri ile ilgili bilgi için bk. Koch 2001, 169-171, fig. 67; Koch 2010, Res. 4.

63 Wiegartz 1965, 147, Antalya M, Taf. 29.

64 Waelkens 1982, 62.

65 Söz konusu lahdin Wiegartz tarafından yapılmış rekonstrüksiyon çizimi için bk. Strocka 2017, 106, Abb. 4.

66 Strocka'nın bu lahdin rekonstrüksiyonu hakkındaki yorumları için bk. Strocka 2017, 105-107.

67 Dokimeion üretimi bir sütunlu lahdin üretim süresi ve maliyetleri konusu üzerine yorumlar için bk. Wiegartz 1974, 365.

Savaşı temalı sahne, Yunan Klasik Dönemi'nin ünlü plastik eserlerinden *Narkissos*'un bir kopyasının lahit üzerinde yer alması ve Hellen Kültürü ve mitolojisine ilişkin diğer figürler, Antoninler Dönemi Klasisizmi ve İkinci Sofistik akımı ile zamansal paralellikler göstermektedir⁶⁸. Bu bilgiler ışığında, mezar sahibinin, döneminin popüler sanat ve felsefe akımlarını takip eden, aynı zamanda entelektüel kişiliğini sahip olduğu lahit aracılığıyla yansıtmak isteyen bir kişi olduğunu düşünmek mümkündür.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Albustanlıoğlu 2011 Albustanlıoğlu, T., Roma İmparatorluk Dönemi'nde Mermer Ocakları Organizasyonu, Ankara.
- Altın 2019 Altın, A. A., Die Nekropolen und Grabmäler des antiken Nikaia in Bithynien (İzmit/Türkei), Ruhr Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bochum.
- Asgari 1977 Asgari, N., "Die halbfabrikate kleinasiatischer Girlandensarkophage und ihre Herkunft ", AA 92, 329-380.
- Balty 1981 Balty, J., "La mosaïque antique au Proche-Orient, 1. Des origines à la Tétrarchie", Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, 12, 2, 347-429.
- Boardman 2005 Boardman, J., Yunan Heykeli: Klasik Dönem, İstanbul.
- Boschung 1987 Boschung, D., Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms, Bern.
- Ewald 2004 Ewald, B. C., "Men, muscle and myth: Attic Sarcophagi in the cultural context of the Second Sophistic", Paidea: The World of the Second Sophistic, 229-275.
- Ferrari 1966 Ferrari, G., Il Commercio dei Sarcophagi Asiatici, Roma.
- Eraslan 2016 Eraslan, Ş., "Xanthos'tan Klineli bir Lahit Kapağı", Arkeoloji ve Sanat 153, 149-159.
- Ersun 2020 Ersun, D., "Bir Tekstil Ürünü ve İkonografik Obje Olarak Mappa Kullanımı", Journal of Universal History Studies 3, 1, 115-125.
- Kirk 1985 Kirk, G. S., The Iliad: A Commentary, vol. I, Cambridge.
- Koch 1993 Koch, G., Sarkophage der römischen Kaiserzeit, Darmstadt.
- Koch 2001 Koch, G., Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri, İstanbul.
- Koch 2010 Koch, G., Türkiye'deki Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri, Antalya.
- Koch – Sichtermann 1982 Koch, G. – Sichtermann, H., Römische Sarkophage, München.
- Morey 1924 Morey, C. R., Roman and Christian Sculpture: The Sarcophagus of Claudia Antonia Sabina and the Asiatic Sarcophagi, Sardis Volume V. Part 1.
- Levi 1947 Levi, D., Antioch Mosaic Pavements, Princeton.
- LIMC Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae

68 İkinci Sofistik Dönem olarak adlandırılan süreçte, Atina mezar kabartmaları üzerinde aracılığıyla, ikonografi ve kültürel kontekst hakkında paralellikler kuran bir çalışma için bk. Ewald 2004, 229-267.

- Özgan 2003 Özgan, R., Die kaiserzeitlichen Sarkophage aus Konya und Umgebung, Bonn.
- Özgan 2004 Özgan, R., "Ein Säulensarkophag aus Nikaia (İznik) ", Anadolu'da Doğdu. 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan, 485-504.
- Özgan – Altın 2015 Özgan R. – Altın, A. A., İznik / Nikaia'dan İkinci Bir Sütunlu Lahit, Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan, 485-504.
- Strocka 2017 Strocka, V. M., Dokimenische Säulensarkophage: Datierung und Deutung, Bonn.
- Turak 2011 Turak, Ö., Roma Dönemi Pamphylia Lahitleri ve Atölye Sorunu, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Waelkens 1982 Waelkens, M., Dokimeion: Die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage – Chronologie und Typologie ihrer Produktion, Berlin.
- Wiegartz 1965 Wiegartz, H., Kleinasiatische Säulensarkophage: Untersuchungen zum Sarkophagtypus und zu den figürlichen Darstellungen, Berlin.
- Wiegartz 1974 Wiegartz, H. "Marmorhandel, Sarkophagerstellung und Die Lokalisierung Der Kleinasiatischen Säulensarkophage", Melanges Mansel, 345-383.
- Yaşar 2017 Yaşar, H., "Hisardere 2016 Lahit Kurtarma Kazısı", MKKS 26, 143-154.

Fig. 1 Hisardere lahdinin kazı çalışmaları sırasındaki durumu (İzник Müzesi Arşivi).

Fig. 3 Hisardere lahdı / Uzun yüz A: Akhilleus / detay (İzник Müzesi Arşivi).

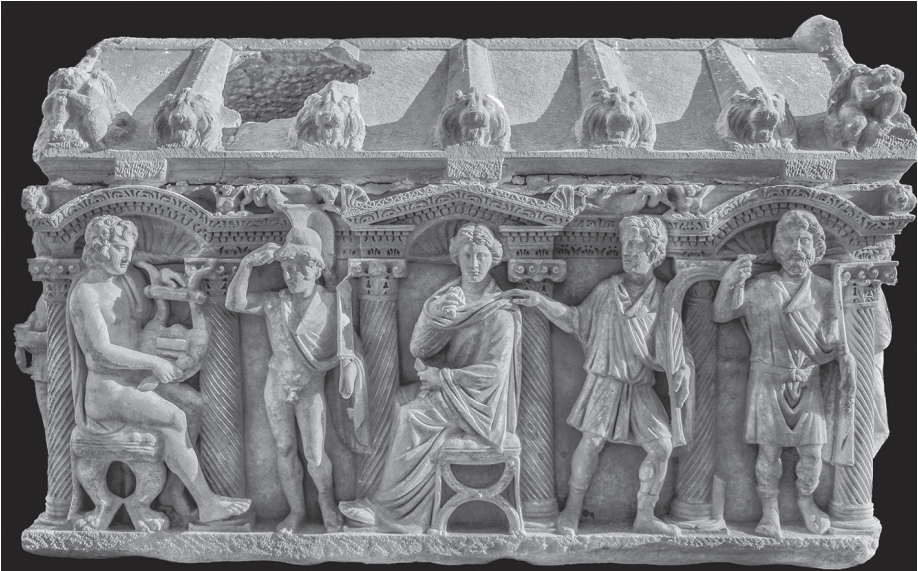

Fig. 2 Hisardere lahdı / Uzun yüz A: Genel Görünüm (İzник Müzesi Arşivi).

Fig. 4 Hisardere lahdi / Uzun yüz
A: Patroklos / detay
(İznik Müzesi Arşivi).

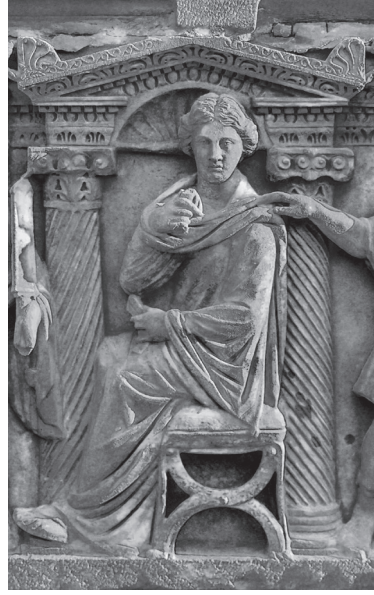

Fig. 5 Hisardere lahdi / Uzun yüz
A: Briseis / detay
(İznik Müzesi Arşivi).

Fig. 6 Hisardere lahdi / Uzun yüz
A: Ulak figürü / detay
(İznik Müzesi Arşivi).

Fig. 7 Hisardere lahdi / Uzun yüz
A: Agamemnon detay
(İznik Müzesi Arşivi)

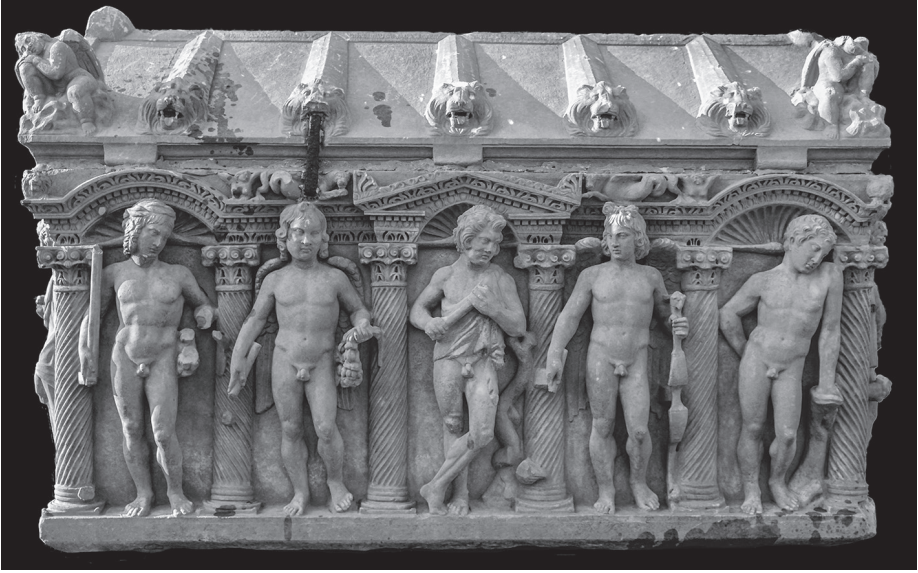

Fig. 8 Hisardere lahdi / Uzun yüz B: Genel Görünüm (İznik Müzesi Arşivi).

Fig. 9 Hisardere lahdi / Uzun yüz B: Genç - Savaşçı / detay (İznik Müzesi Arşivi).

Fig. 10 Hisardere lahdi / Uzun yüz B: Eros / detay (İznik Müzesi Arşivi).

Fig. 11 Hisardere lahdi / Uzun yüz B:
Satyr / detay (İznik Müzesi Arşivi).

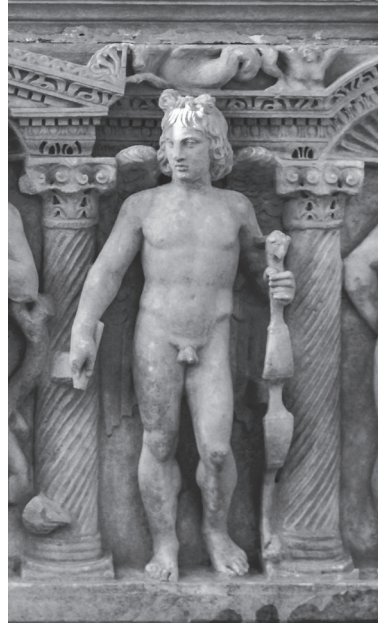

Fig. 12 Hisardere lahdi / Uzun yüz B: Eros
/ detay (İznik Müzesi Arşivi).

Fig. 13 Hisardere lahdi / Uzun yüz B: Narkissos
detay (İznik Müzesi Arşivi)

Fig. 14 Hisardere lahdi / Kısa yüz A: Genel Görünüm (İznik Müzesi Arşivi).

Fig. 15 Hisardere lahdi / Kısa yüz B: Genel Görünüm (İznik Müzesi Arşivi)

KAPPADOKIA'DA BİR ANIT: OZAN KÖYÜ ANIT MEZARI ve LEGIO XII FULMINATA

Deniz KAPLAN – İ. Ethem KOÇAK – Ali ALKAN *

ABSTRACT

Monument from Kappodokia: Monumental Tomb in Ozan Köyü and the Legio XII Fulminata

The building, which we will call the Ozan Village Monument, is located within the borders of Ozan Village, 22 km southeast of the Darende District in the Province of Malatya in ancient Kappadokia. The monument stands within apricot gardens about 500 meters north of the village center. The purpose of this study is to examine the Ozan Village Monument in detail. First, the structure will be defined. Then, starting from the situation of the building today, the original plan will be presented by the restitution which is proposed both on the infrastructure, the plan and the roofing system. The equivalents are presented in terms of plan and facade design. In this context, the answer to the question of which function the building was used, is sought here. Finally, dating suggestions of the building's architectural form and plan features, the materials used, the architectural analysis of the form and decoration of the architectural elements are proposed, based on the style analysis. The Ozan Village Monument Tomb, whose parallel is not known in Asia Minor in terms of its plan and exterior design, should belong to the end of the 2nd century AD, especially considering the style features of the girlrands. There is an intense destruction inside the building. Therefore, although we do not have definite data about its function, it is possible to suggest that it is a grave structure considering the similar examples of the building in terms of plan and architectural facade design. However, it is more likely to give more precise information about the function of the building after excavations will be carried out around it. The closest analogues of Ozan Village Monumental Tomb in terms of plan and exterior design are found in Numidia and Osrhoene. Ma'nu Tower Tomb in Osrhoene stands out among the similar examples in terms of usage of Ionian architecture. Especially arched niches and window apertures seen in the exterior design of the building are available in the exterior designs of the Palmyranian Tower Tombs.

---

* Doç. Dr. Deniz KAPLAN, Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü, Yenişehir/MERSİN. E-posta: denizkaplan@mersin.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-2106-5503. Dr. İ. Ethem KOÇAK Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı 27310, Şehitkamil/Gaziantep. E-posta: İbrahimkocak80@gmail.com. Orcid No: 0000-0002-2534-8893. Ali ALKAN, Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdür Vekili, Mehmetpaşa Mahallesi Behram Caddesi Behrampaşa Ortaokulu Ek Bina, Sivas/TR. E-posta: ali.alkan@ktb.gov.tr. Orcid No: 0000-0002-4543-6698.
Bu makalenin hazırlanmasında Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi'nden yararlanıldı. Söz konusu bilgileri paylaştığı için Müdür Vekili Ali Alkan'a teşekkür ederiz.

Osrhoene and Palmyra are remarkable in terms of bearing the geographically closest parallels to the Ozan Village Monumental Grave. Therefore, Ma'nu Tower Monumental Tomb and Palmyra Tower type Monumental Tombs may have been preferred as a preliminary model in the design of the Ozan Village Monumental Tomb.

Keywords: Kappadokia Region, Ozan Village, Monumental Tomb, Tower Tomb, Garland.

ÖZ

Ozan Köyü Anıtı olarak adlandıracağımız yapı, Malatya İline bağlı Darende İlçesi'nin 22 km güneydoğusunda bulunan Ozan Köyü sınırları içerisinde, köy merkezinin 500 metre kadar kuzeyinde kayısı bahçeleri içerisinde bulunmaktadır. Ozan Köyü, antik coğrafi bölümlerle içerisinde Kappadokia Bölgesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu çalışmanın amacı, Ozan Köyü Anıtı'nı ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Bu kapsamda ilk olarak ayrıntılı bir şekilde yapı tanımı yapılmaktadır. Ardından yapının korunma durumundan yola çıkarak gerek alt yapı ve plan gerekse çatı kaplama sistemi üzerine önerdiğimiz restitüsyonu ile orijinal mimarisi anlaşılmalı ve plan ve cephe tasarımı bakımından benzerleri sunulmaktadır. Bu bağlamda yapının hangi işlevde kullanıldığı sorusunun cevabı aranmaktadır. Son olarak yapının mimari formu ve plan özellikleri, kullanılan malzeme, mimari elemanların form ve dekorasyonu stil analizinden yola çıkılarak tarihlendirilmesinde bulunmaktadır. Plan ve dış cephe tasarımı bakımından Anadolu'da bir benzeri daha bilinmeyen Ozan Köyü Anıt Mezarı, özellikle girlandların stil özellikleri dikkate alındığında MS 2. yüzyılın sonuna ait olmalıdır. Yapının içerisinde yoğun bir tahribat söz konusudur. Bundan dolayı işlevi hususunda elimizde kesin bir veri olmamakla birlikte yapının plan ve cephe tasarımı açısından bulunan benzer örnekler dikkate alındığında, bir mezar yapısı olduğunu önermek mümkündür. Ancak yapının işlevi hususunda daha net bir öneriyi, çevresinde gerçekleştirilecek kazıların ardından söylemek daha doğru olacaktır. Ozan Köyü Anıt Mezarı'nın plan ve dış cephe tasarımı açısından en yakın benzerleri Numidia ve Osrhoene'de bulunmaktadır. Osrhoene'deki Ma'nu Kule Mezarı, İon mimarisi kullanılması bakımından da benzer örnekler içerisinde ön plana çıkmaktadır. Özellikle yapının dış cephe tasarımında görülen kemerli nişler ve pencere açıklıkları ise Palmyra Kule Tipi Mezarları'nın dış cephe tasarımlarında mevcuttur. Osrhoene ve Palmyra, coğrafi açıdan Ozan Köyü Anıt Mezarı'na en yakın örnekleri bulundurması bakımından dikkat çekicidir. Dolayısıyla Ma'nu Kule Anıt Mezarı ve Palmyra Kule tipi Anıt Mezarları, Ozan Köyü Anıt Mezarı'nın tasarımında ön model olarak tercih edilmiş olabilir.

Anahtar Kelimeler: Kappadokia Bölgesi, Ozan Köyü, Anıt Mezar, Piramidal Çatı, Girland.

Ozan Köyü Anıtı olarak adlandırılan yapı, Malatya İline bağlı Darende İlçesi'nin 22 km güneydoğusunda bulunan Ozan Köyü sınırları içindeki, köy merkezinin 500 metre kadar kuzeyinde kayısı bahçeleri Kappadokia Bölgesi'nde yer almaktadır¹. Anıt, Kaisareia'dan Melitene'ye uzanan güzergaha yakın bir noktada bulunmaktadır². Getrude Bell'in 1909 yılının Haziran ayında ziyaret ettiği ve fotoğraflarını çektiği yapı, şimdiye kadar sadece bir bilimsel çalışmanın konusu olmuştur (fig.1). Söz konusu çalışma, Sağ ve Eyüpgiller tarafından gerçekleştirilmiştir. Ozan Köyü Anıtı, söz

1 Kappadokia Bölgesi için bk. Sullivan 1980; Teja 1980; Hild – Restle 1981; Speidel 2019.

2 Baz 2016, 132.

konusu çalışmada, ayrıntılı bir şekilde tanımlanmış ve benzer örnekleri sunulmaksızın yapı pseudoperipteros planda tasarlandığı açıklanmış olmakla beraber işlevi hususunda herhangi bir tartışma yürütülmeksizin bir mezar yapısı olarak sunulmuştur. Ayrıca plan ve cephe tasarımları açısından benzer örnekleri yer almazken, tarihlemesi için yeterli analogik kanıtlar sunulmaksızın “kabaca” ifadesi kullanılarak MS 2. yüzyıla tarihlenmiş, alt yapı için bir restitüsyon önerisinde bulunulmamış ve sunulan çatı restitüsyonu ise benzer örneklerinden yola çıkıldığında tartışmalıdır. Bunun yanı sıra söz konusu çalışmada Ozan Anıtı, mimarlık tarihi açısından ayrıntılı bir şekilde araştırılmamış ve Kappadokia Bölgesi mimarisi içerisindeki önemi detaylı bir şekilde sunulmamıştır. Buna karşın Sağ – Eyüpgiller tarafından kaleme alınan çalışma, yapının mimari özelliklerinin sunulması, korunma sorunlarının tartışılması, plan ve cephe çizimlerinin ilk kez bilim dünyasına tanıtılması bakımından oldukça değerlidir³.

Bu çalışmanın amacı, Ozan Köyü Anıtı'nı mimarlık tarihi açısından ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Bu kapsamda ilk olarak detaylı bir yapı tanımlaması yapılmaktadır. Ardından yapının korunma durumundan yola çıkarak gerek alt yapı ve plan gerekse çatı kaplama sistemi üzerine yeni önerdiğimiz restitüsyonu ile orijinal mimarisi anlaşılmakta ve plan ve cephe tasarımı bakımından benzerleri sunulmaktadır. Bu bağlamda yapının hangi işlevde kullanıldığı sorusunun cevabı aranmaktadır. Son olarak yapının mimari formu ve plan özellikleri, kullanılan malzeme, mimari elemanların formu ve dekorasyonun stil analizinden yola çıkılarak tarihleme önerisinde ve Legio XII Fulminata'dan ayrılan ancak kimliklendirilemeyen bir veteranın aidiyetliğine ilişkin öneride bulunmaktadır.

Korunma Durumu ve Tanım

Kare bir forma sahip yapı, 6.65 x 6.65 metre ebatlarındadır. Yapının iç ölçüleri ise 3.48 x 4.56 metredir. Kuzey ve güney cephelerde duvar kalınlığı 1.25 metreyken, doğu ve batı cephelerde bu kalınlık 0,73 metredir. Yapının korunmuş yüksekliği, 6.69 metredir. Yapı, yerel kireç taşından kesme bloklarla inşa edilmiştir. Duvar tekniği isodomdur. Anıtın girişi, batıdandır.

Yapı, kütleli olarak ayakta dursa da yapının büyük kısmında bloklarda yüzey aşınmaları ve yer yer yapısal hasarlar ve kayıplar görülmektedir.

Yapının batı cephesinde, kaidelerde ve stylobat ve üzerinde yükselen ilk üç sıra duvar örgesinde yoğun kırıklar ve aşınmalar mevcuttur (fig. 2, 17). Bunun yanı sıra başlık yüzeyleri tamamen aşınmıştır ve üst yapı elemanlarının büyük bir kısmı kayıptır. Doğru cephede, köşe bloklarında önemli kayıplar bulunmaktadır. 1. duvar sırasından başlayarak 5. duvar sırasına kadar ve sütunlarda kopmalar mevcuttur. Başlık yüzeyleri tamamen aşınmıştır. Arşitravlarda yoğun aşınmalar söz konusudur (fig. 3, 18). Güney cephede, stylobattan başlayarak kaidelerde ve sütunlarda ve duvar örgelerinin alt sıralarında ağır kayıplar mevcuttur (fig. 4, 19). Üst yapı elemanlarında kayıplar

3 Bk. http://gertrudbell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3765, 1909, N_184.28.03.2020; Sağ – Eyüpgiller 2020. Çalışmamızdaki fig. 12-21 sunulan plan, kesit ve cephe çizimlerinde, Sağ ve Eyüpgiller'in Art-Sanat Dergisi'nin 14 sayısında yayınlanan makalelerinde yer alan plan, kesit ve cephe çizimleri yeniden düzenlenilerek kullanılmıştır.

olmamakla beraber aşınmalar söz konusudur. Günümüze diğer cephelere nazaran daha iyi korunarak ulaşabilmiş kuzey cephede, bir köşedeki sütunlarda kopmalar vardır ve başlık yüzeyleri aşınmıştır (fig 5, 20). Üst yapı elemanlarının korunma durumları kısmen iyidir. Buna karşın yapının çatı örtüsünün formunun anlaşılmasına yönelik herhangi bir bulgu bulunmamaktadır. Üst örtüdeki bitki oluşumu, dış cephede görülen önemli bozulmalardandır (fig 1-5, 8, 12-20).

Yapının stylobatı ile günümüz yürüme seviyesi arasındaki mesafe yaklaşık 1.23 metredir. Yapının stylobat bloklarının oturduğu zemin iç çekirdeği, yumru şeklinde taşlardan oluşturulmuş bir harçlı yapıdan meydana gelmektedir (fig. 11 a-b). Stylobat blokları dışında, bu beton iç çekirdeğin etrafında bulunması olası bloklar kayıptır. İç çekirdeğin üzerine oturan stylobat bloklarının yüksekliği, 0.40 metredir. Stylobat blokları üzerinde yükselen yapının entablature kadar yüksekliği 5.52 metredir. Yani gerek duvarlar gerekse sütunların yüksekliği 5.52 metredir. Kare forma sahip yapının her cephesinde dört adet (Köşelerdeki $\frac{3}{4}$ sütunlar her iki cepheye sayılmak üzere) olmak üzere toplam 12 yarım sütun bulunmaktadır. Bunların yapının köşelerine denk gelen dört tanesi, $\frac{3}{4}$ biçimindedir ve diğer sütunlar ise yarım sütun özellikleri göstermektedirler. Sadece sütun kaidesinin (fig. 6) yüksekliği, 0.39; sütunun yüksekliği 4.55; sütun başlığının yüksekliği ise 0.42 metredir. Sütunların alt yarı çapı, 0.72 metredir. Üst yarı çapları ise 0.57 metre, *intercolumnium* ölçüleri ise 1.24 metredir. Stylobat zemininden üst yapıya kadar cephelerde gerek duvar yüzeyleri gerekse sütunlar, 12 blok sırasından oluşmaktadır. Sütunlar yivlidir. Her bir blok sırası, farklı yüksekliklere sahiptir. Attik-İon tipi yarım sütun kaidelerine sahip birinci blok sırası 0.51; ikinci blok sırası 0.50; üçüncü blok sırası 0.48; dördüncü ve beşinci blok sıraları 0.43; altıncı bloklar sırası 0.42; yedinci blok sırası 0.45; sekizinci blok sırası 0.56; dokuzuncu blok sırası 0.45; onuncu blok sırası 0.48; on birinci blok sırası 0.43 ve ion başlıklarının bulunduğu on ikinci blok sırası ise 0.42 metre yüksekliğindedirler. Üst yapı ise arşitrav, friz, sima ve dış sırasıyla birlikte çalışılmış kornişlerden oluşmaktadır. Üç faskia ve bir taçtan oluşan arşitravin yüksekliği 0.40; friz yüksekliği 0.24 metre iken; dış, korniş ve simadan oluşan blok ise 0.47 metre yüksekliğe sahiptir (fig. 17-20). Üst yapı elemanları üzerinde herhangi bir dekoratif ve figüratif süsleme veya heykeltıraşlık unsuru mevcut olmayıp özgün çatı örtüsü kayıptır. Bu nedenle ilk haline ilişkin veriler mevcut değildir. Anıtın dört cephesinde, yarım sütunların arasında, stylobattan itibaren 3.18 metre seviyesinde başlayan ve 3.74 metre seviyesinde biten sekizinci blokların üzerinde üç adet girland süslemesi yer almaktadır (fig. 7). Girlandların hemen üzerindeki bloklarda, sütunlar arasında denizlik, sütun, başlık ve kemerin başlangıç yerlerinin yer aldığı bloklar bulunmaktadır (fig. 7). Pilasterlerin arasındaki mesafe 0.50 metredir. Kemer yayının devamı bir üst blok sırasında yer almaktadır. Buradaki kemer kavsinin yüksekliği 0.26 metredir. Yapının batı ve doğu cephelerinde birinci ve ikinci, ikinci ve üçüncü, üçüncü ve dördüncü sütunların arasında, kuzey ve güney cephelerinde olduğu gibi girland, onların üzerinde pilaster kaide, sütun, başlık ve kemer başlangıç kısmı ve kemer kavşından oluşan benzer bir tasarım söz konusudur (fig. 1-5, 6, 7, 17-20). Buna karşın batı ve doğu cephelerin ikinci ve üçüncü yarım sütunların arasında, güney ve kuzey cephelerinden farklı bir tasarım mevcuttur. Batı cephede, 1.55 metre açıklığa sahip kapının üzerinde ve doğu cephede, 0.50 metre açıklığında birer adet ve karşılıklı

pencere açıklıkları bulunmaktadır.

Yapının iç düzenlenmesi ise oldukça sadedir. Zemin blokları tahrip olmuştur ve yapının zemini genel olarak toprakla kaplıdır. Yukarıda ifade edilen dış cephedeki blok kopmalarını, yapının içinde de görmek mümkündür. Yapının güney duvarında daha geç dönemlerde bir işlem gerçekleştirilmiştir. Burada bloklar yüzeyinden yaklaşık 10 cm içeriye doğru oyularak mihrap şeklinde bir niş açılmıştır. Ayrıca bunun etrafında da duvar yüzeyinde derin oyuklar açılarak, güney duvar oldukça tahrip edilmiştir. Bu durum yapının daha geç zamanlarda İslami ritüeller için bir ibadethane işlevi gördüğüne işaret etmektedir. Mekânın iç örtüsü, kesme blok taşlarla oluşturulmuş bir beşik tonozdur (fig. 9-10).

Alt Yapı, Plan ve Çatı Tasarımı

Yapıda yer yer strüktürel hasarlar ve kayıplar görülse de korunma durumu, alt yapı, plan ve çatı tasarımının anlaşılması hususunda yeterli bilgileri sunmaktadır.

Stylobat, günümüz yürüyüş kodundan yaklaşık 1.23 metre yükseklikte yer almaktadır. Stylobat bloklarının üzerine oturduğu içerisinde yumru taşlar ve kırık taş parçalarından oluşan harçlı yapı, yapının temelini oluşturmaktadır. Bu durum yapının bir krepidomalı ya da podyumlu bir alt yapıya sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu harçlı iç çekirdeğin yapının üzerine oturmuş olduğu stylobat bloklarını alt kodlara doğru aştığı görülmektedir. Bu durum yapının, stylobat bloklarının dış kesitinden aşağıya doğru genişlediğine işaret etmektedir. Bu genişleme, anıtın alt yapı düzenlenmesinde tipik podyum mimarisinden farklı bir tasarımın var olduğuna işaret etmektedir. Anıtta olasılıkla alt yapı tasarımında dört kenarının etrafının krepislerle çevrili bir düzenleme olduğu anlaşılmaktadır. Stylobat zemini oluşturan blok, krepidomanın en üst basamağıdır. Dolayısıyla onun yüksekliği, diğer krepislerin yüksekliği hakkında bizlere bilgi vermektedir. Stylobat zemininin yürüme kodundan 1.23 metre olan yüksekliği dikkate alındığında, yapının temelinin en az 3 krepis sırasıyla çevrili bir krepidomaya sahip olduğu önerilebilir.

Yapının her cephesinde dörder adet sütun mevcuttur. Bunların köşelerde bulunanları $\frac{3}{4}$ formundadır. Duvar yüzeylerinde her cephede bulunanlar ise yarımduvarlar (fig. 1-5, 12). Dolayısıyla yapının çevresinde yer alan yarım sütunlar yapının bir sütun sırası ile çevrelenmiş olduğu izlenimini yaratmaktadır. Antik dönem mimarlığında bir yapının dış cephe tasarımında yarım sütunların tercih edildiği örnekler⁴, geç Arkaik-erken Klasik dönemden itibaren görülmektedir⁵. Buna karşın bu tarz kullanım özellikle Roma İmparatorluk döneminde yoğun bir şekilde tercih edilmiştir⁶. Yarım sütunların tercih edildiği yapılar, daha çok pseudoperipteros plan dahilinde tasarlanmışlardır⁷. Ozan Köyü Anıtı, yapının etrafının bir sıra $\frac{3}{4}$ ve yarım sütunlarla vurgulanmış tasarımı ile Sağ ve Eyüpgiller'in vurguladığı üzere pseudo bir peristasis/peripteros görünüme sahiptir.

4 Yarım sütunların antik dönem mimarlığında kullanımı ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bk. Büsing 1970.

5 Gruben 1986, 305 vd.; Eran 2019, 602 vd.

6 Piesker 2015; Mert 2015.

7 Piesker 2015, 174.

Ozan Köyü Anıtı'nın üst çatı örtüsünün anlaşılması hususunda elimizde bir veri mevcut değildir. Buna karşın yapının 6.65 x 6.65 metre ölçülerindeki kare formu dik-kate alındığında, benzer veya yakın ölçülere sahip veya kare formundaki yapıların çatı örtüleri bizlere fikir vermektedir.

Yapının ölçülerine en yakın ve kare forma sahip benzer örnekleri, Dağlık Kilikia ve Karia'da ve Kommagene ve Osrhoene'de bulunmaktadır. Dağlık Kilikia'daki yapı, Diocaesarea kentinde yer almaktadır. Diocaesarea'daki yapı, literatürde Piramidal Çatılı Kule Mezar olarak anılmaktadır⁸. Söz konusu yapı, yaklaşık 6 x 6 metre ebatlarındadır ve Ozan Köyü Anıtı gibi tam bir kare forma sahiptir. Diocaesarea'daki yapının çatı örtüsü piramit formundadır. Alinda'daki 4 x 4 m. ölçülerindeki mezar yapısı⁹ ve Knidos'taki 12 x 12 m. ebatlarında Aslanlı Mezar¹⁰ kare bir forma sahiptirler ve piramidal çatılıdır. Kommagene sınırları içerisindeki Hasanoğlu Anıt Mezarı, belki de Ozan Köyü Anıtı ile en yakın benzer ölçülere sahiptir. Hasanoğlu Anıt Mezarı, 6.58 x 6.58 m. ölçülerinde ve kare formdadır¹¹. Hasanoğlu Anıt Mezarı'nın çatı örtüsü, Diocaesarea'daki Piramidal Çatılı Kule Mezar, Alinda Mezar Yapısı ve Knidos Aslanlı Mezar gibi piramidaldir. Osrhoene toprakları içerisinde kalan Sirrin'deki Ma'nu'ya ait mezar anıtı¹² ise özellikle ikinci katının kare formu (yaklaşık 4 x 4 m) ve çatısının piramit şekli bakımından dikkat çekicidir. Dolayısıyla yukarıda sunulan yapılar ile Ozan Köyü Anıtı'nın arasındaki ölçü veya form benzerlikleri dikkate alındığında, Ozan Köyü anıtının piramit biçimli üst yapı örtüsüne sahip olduğu düşünülebilir.

Yapı Restitüsyonu, Benzer Örnekler ve İşlevi

Yapının alt yapı, plan ve çatı restitüsyonu dikkate alındığında orijinal görüntüsünün şu şekilde olduğu anlaşılmaktadır: Krepisler üzerine bindirilmiş, kare formlu, köşelerinde $\frac{3}{4}$ ve duvar cephelerinde ikişer yarım sütunla zengin kılınmış (fig. 21) cephe mimarili ve sütunlar arasında girlandlar, nişler ve dikdörtgen pencereler ile hareketlendirilmiş Ion düzenli tasarımı ve piramit çatılı bir yapı görünümü ile karşılaşılmaktadır (fig. 22).

Ozan Köyü anıtında yapılan incelemeler esnasında işlevinin kesin olarak anlaşılması hususunda herhangi bir arkeolojik bulgu mevcut değildir. Bunun yanı sıra yapının yalnız bir başına geniş bir tarım arazisinin içerisinde yer alması dikkat çekicidir. Bu nedenle herhangi bir yerleşim ile ilişkilendirmek olası değildir. Bu konuda yapının belki de plan ve cephe tasarımındaki özellikleri ve onların benzerleri, yapının işlevi hususunda ipuçları verecek kanıtlara ulaşmamıza yardımcı olmaktadır.

Bu hususta yapının özellikle dış cephe tasarımı ve onu zengin kılmak için dekore edilmiş girland, niş ve pencereler dikkat çekicidir.

Ozan Anıtı her ne kadar içinde güney duvarının yüzeyinde sonradan oyulmuş bir mihrap nişi açılarak daha yakın zamanlarda ibadet amaçlı bir kullanıma sahip olsa da

8 Berns 1999, 111 vd.; Durukan 2003, 2019 vd.; Durukan 2019, 113 vd.

9 Büsing 1970, 21; Berns 2013, 174.

10 Büsing 1970, 21; Berns 2013, 229-230; Gider-Büyüközer 2019, 118 vd.

11 Elüşişik 2019, 552.

12 Ayrıntılı bir çalışma için bk. Gograefe 1995, 165 vd.

onun ilk inşa edildiği zamanda bir tapınak olarak işlev gördüğüne güvenilir bir kanıt sunmaz.

Yapının cephe mimarisinde bulunan girland-kör pencere tasarımı oldukça özgündür (fig. 1-5, 7, 17-20). Buna karşın süsleme elemanı olarak girlandın varlığı yapının işlevi hususunda öneride bulunmamıza yardımcı olmamaktadır. Çünkü girlandlar, yaşamın bolluğunu ve bereketini ifade etmesi bakımından antik dönem mimarlığında tapınak ve sunak¹³, tiyatro¹⁴, stoa ve sütunlu cadde¹⁵, tak ve propylon¹⁶ gibi değişik formlara ve kullanım amaçlarına sahip çoğunlukla kamusal yapılar ve az örneği bilinse de sepukral yapılarda¹⁷ ve özellikle lahitler¹⁸ üzerinde sıklıkla tercih edilen bir süsleme elemanıdır¹⁹.

- 13 Anabolu 1984; Berges 1996; Diler 1996; Pergamon Demeter Tapınağı için bk. Hepding 1910, 437, Taf. 20,4; Dörfeld 1910, 379-384, Abb. 8, Taf.20-21; Napp 1933, 3; Stephan 1931, 27,68; Ziegenaus-Luca, 1968, Taf. 64; Strocka 1978, 891-893, Taf. 202-206; Berges 1986, 47. 51. 91, Abb. 38a-b; Pfrommer 1987, 179; Bingöl 1991, 106, Taf. 18,3; Fraser 1990, Abb.164; Rumscheid 1992, 347-350, Taf. 42; Rumscheid 1994, 33-34. 65.130. 154. 203. 226. 277. 281. 287-288. 294. Taf. 118 (199-3); Elaiussa Sebaste Augustus Tapınağı için bk. Keil – Wilhelm 1931, 222; Söğüt 1998, 105, Lev. 60a, Çiz. 48c; Baldassarri 1999, 122-123; Borgia 2008, 263-265, Fig: 10; Berns 1998, 149-154, Taf. 39c; Kaplan 2013, 266, Kat. No. 81, Lev. 24h); Magnesia Artemis Leukophryene Tapınağı için bk. Mendel I, 363-419; Humann - v.d. 1904, 81, Abb. 76-77; Gerkan 1923-24, 344-348; Özgan 1982, 196-209; Rumscheid 1994, 39, Taf. 85; Yaylalı 1976, 139-141. Ara Pacis için bk. Petersen 1902, 23. 24; fig. Moretti 1948, 172-177, Fig. 136. 140. 141; Tav. VIII-IX; Kähler 1954, 89-90; Simon 1967, 10. 13-14, Taf. 7-8; Elsner 1991, 58; Kleiner 1992, 96-97, Fig. 80; Garbagna 2006, 26; Aizanoi Zeus Tapınağı kutsal alanı için bk. Bear v.d. 2007, 348; Naumann 1979, 39 vd., Abb. 17, Taf. 68., Aphrodisias Sebasteion için bk. Waelkens 1987, 58-59; Vandeput 1997, 29, 37, 44, 45, 51, 52, 59, 60-63, 148, 151, 185, Pl.112.1; Kappadokia Komanası Tapınak için bk. Kaplan 2009; Mutlu 2016, 311-322, Fig. 2.
- 14 Parion Tiyatrosu için bk. Başaran v.d. 2012, 26, 36, Res. 11; Başaran 2016, 115-116. Perge Tiyatrosu için bk. Ferrero 1970, 155; İnan v.d. 1997, 66-68; İnan v.d. 2000, 287-298; Şahin 2000, 199-208; Atik 2000, 298-321; Kadioğlu 2006, 356-357; Öztürk 2005, 35-37; Öztürk 2009, 23-130; Öz dizbay 2012, 73-78; Myra Tiyatrosu için bk. Ferrero 1970, 197-206. Abb. 234- 252 Taf. 40-43; 4;1974, 53-54. 74. 59- 60. 129-130. 136-139. 148-149. 241. Abb. 67. 77. 106. 189. 198. 200. 204. 219. 221; Ferrero 1990, 177-179; Özbek 1994, 397-399. Abb. 1-2; Knoblauch-Özbek 1996, 189-202; Kadioğlu 2006, 355.; Stratonikeia Tiyatrosu için bk.Boysal 1981, 69-72, Lev. XXXIV, Res. 5; Mert 1999, 162; Mert 2008, 121-122, Abb.54 a; Limyra Tiyatrosu için bk. Borchhardt 1985, 473, 499, Abb. 31; Dinstl 1987, 207-211, Abb. 41; Li 84/4; Aspendos Tiyatrosu için bk. Fiechter 1914, 95-96; Ferrero 1970, 173-174; Strocka 1981, 29; Vandeput 1997, 92,117-118,125,147, Pl.77.1; Kadioğlu 2006, 350; Can 2005, 95 vd.; CIG IV, 4342d; IGR III, 803; CIL III, 231 a; Tlos Tiyatrosu için bk. Ferrero 1970, 194. 196; Özbek 1991, 292, 297, Res. 9; Özbek 1994, 399; Kadioğlu 2006, 360; Akdağ 2014, 27-28, Kat. 30-48, Levha 26; Korkut 2013, 189-191, 198, Res. 2; Özdemir 2018, 373-387.
- 15 Soloi-Pompeiopolis Sütunlu Caddesi için bk. Yılmaz 2020, 641-655.
- 16 Pisidia Antiokeias Augustus ve Roma Tapınağı, Propylon için bk. Vandeput 1997,303-305; Alp 2006, Lev. 56c; Taşlıalan 1993,71-85, Lev. 77-84; Özarslan 2013, 395-412; Taşlıalan 1993, 153, 212; Mert 2010, 263-268, Abb. 7; Rubin 2011, 43, Fig. 3.10. Mitchell 1983 b, 79-81; Robinson 1926, fig: 32-37; 315-316, Lev. 155 a-b, 156a; Mert 2010, 263-268, Abb. 6,8; Taşlıalan 2000, 11, 17, Resim 11.
- 17 Anadolu'da Patara A Mezarı, Miletos Heroon II, Aizanoi Heroon, Side Batı Nekropolisi Tapınak Mezarı; Makedonia'da Lyson ve Kallikles'in Mezarı; Roma ve çevresinde Apulia'da Larinum yakınlarındaki mezar, Via Appia üzerinde Caecilia Metella Mezarı ve Roma'da Bibulus Mezar (Cormack 2004, 98-100).
- 18 Girlandlı Lahitler için bk. Işık 1975; Asgari 1977; Koch 2001; Korkut 2006; Koch 2010; Ayrıca bk. Koch 1998; Koch 2007; Winter-Blömer 2018, 24-25.
- 19 Erken Hellenistik Dönem'den itibaren görülmeye başlanmış süreç içerisinde öğelerin işlenişi ve çeşitliliğinde meydana gelen bazı değişikliklerle Roma Dönemi sonlarına kadar sevilerek kullanılan bir süsleme olmuştur. Cephe mimarisinde kullanılan girland süslemesinin en erken örneği Labraunda Andron A-B (MÖ. 351-344) yapılarının cephesinde (Hellström-Thierme 1981, 73; Hellström 1996, 133-138, 164-169, Fig. 2-4; Karlsson 2013, 65 vd. Fig. 1. Labraunda Andron B yapısının frizi üzerinde yer alan trigliflerin üst köşelerinde 2x2 cm boyutlarında halkalar mevcuttur. Bu halkaların bir triglif-

Köşelerde $\frac{3}{4}$ formlu sütunlarla ve cephede yarım sütunlarla pseudo bir peristasisle sahip yapılar antik dönem mimarlığında mevcuttur. Arkaik/Klasik dönem mimarlığından başlayarak Roma İmparatorluk Dönemi boyunca yarım sütunlarla hareketlendirilmiş cephe mimarisi ile karşılaşmak mümkündür. Bu tarz planı veya dış cephe tasarımını, belli bir yapı grubu ile kimliklendirmek ya da ilişkilendirmek mümkün değilse de²⁰ özellikle iki yapı grubunda sıklıkla tercih edildiği görülmektedir. Bunlar: Tapınak²¹ ve anıt mezarlardır²².

Ozan Köyü Anıtı'nın ait olduğu Kappadokia²³, komşuları Kommagene²⁴ ve Kilikia²⁵ Bölgeleri'nde benzeri bulunmamaktadır. Anadolu'nun diğer bölgelerinde²⁶ ise özellikle Karia'da alt yapıda krepidomanın varlığı, üst örtüde piramidal çatı formunun tercih edilmesi, plan özellikleri ve cephe tasarımı yarım sütunların kullanılması bakımından Alinda Mezar Yapısı ve Knidos'taki Aslanlı Mezar benzerlik oluşturmaktadır. Buna karşın Alinda Mezar Yapısı köşelerde pilasterlerin ve dor düzeninin kullanılması ile Ozan Köyü Anıtı'ndan farklıdır. Knidos Aslanlı Mezar ise plan ve cephe tasarımında yarım ve $\frac{3}{4}$ sütunların kullanılması bakımından yakın benzerlik taşısa da dor düzeninin kullanılması bakımından Ozan Köyü Anıtı ile farklılık göstermektedir²⁷.

Ozan Köyü Anıtı'nda plan, cephe tasarımında kullanılan kemerli nişler, pencereler ve tercih edilen düzen açısından benzer örnekleri farklı bölgelerde karşımıza çıkmaktadır.

İlk örnek, Numidia'da bulunmaktadır. Tunus'un Dougga kentinde bulunan üç katlı kule mezarın ikinci katının tasarımı²⁸, Ozan Köyü Anıtı ile tamamen benzerdir. Burada

ten diğerine uzanan askıların bağlanması için yapılmış olabileceğini önermektedir. Koçak 2019, Kat. No. 136.), blok üzerine kabartma şeklinde ilk kullanımı ise Hellenistik Dönem'e tarihlenen Bergama Demeter Tapınağı frizlerinde ortaya çıkmaktadır (Hepding 1910, 437, Taf. 20,4; Dörpfeld 1910, 379-384, Abb. 8, Taf. 20-21; Napp 1933, 3; Stephan 1931, 27, 68; Ziegenaus-Luca, 1968, Taf. 64; Strocka 1978, 891-893, Taf. 202-206; Berges 1986, 47, 51, 91, Abb. 38 a-b; Pfrommer 1987, 179; Bingöl 1991, 106, Taf. 18.3; Fraser 1990, Abb.164; Rumscheid 1992, 347-350, Taf. 42; Rumscheid 1994, 226, 277, 281, 287-288, 294, 301, 316, 334, 335, Taf. 118; Koçak 2019, 25, 38, 40, 68, 69, 184, Kat. No. 59.). Cephe mimarisinde görülen gırland dekorasyonlarının genel tanımında taşıyıcı, askı, doldurma bezemesi, bağlayıcı (Taenia) ve süsleme öğeleri yer alsın da temelde süslemenin gırland dekorasyonu olarak adlandırılabilmesi için bu öğelerden taşıyıcı ve askının görülmesi gerekmektedir. (Gırland dekorasyonu'nu oluşturan öğeler için bk. Bingöl 1982, 131; Koçak 2019, 31-46, şekil 1.); Gırland süslemesinin Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemi Mimarisinde kullanımı için bk. Koçak 2019.

20 Bk. Büsing 1970.

21 Roma'daki Apollon Tapınağı, Korinth'deki G Tapınağı, Tivoli Tapınağı, Terracina'daki Jupiter Tapınağı, Suriye'de Hössn Soleiman Zeus Tapınağı, Fransa'da Nimes kentindeki Maison Carree ve Anadolu'da Oinoanda'daki Dorik Tapınak, Side'deki Dionysos Tapınağı (Pieske ve Mert, tapınakları çalışmalarında ölçekli olarak birlikte değerlendirmişlerdir. Bk. Pieske 2015, Abb. 15; Mert 2015, Abb. 107.)

22 Knidos Korinth Yapısı için bk. Mert 2015, Termessos Tapınak Mezar için bk. Cormack 2004, 307-309 Fig. 205-206, ve Patara 2 Nolu Tapınak Mezar için bk. Işık 1995, 160-161 Fig. 1; Cormack 2004, 256-258 Fig. 138.

23 Öztaner 2012; Durukan 2012.

24 Kommagene için bk. Winter 2019; Elüşişik 2019.

25 Kilikia Bölgesi'nde anıt mezar mimarisi için bk. Machatschek 1967; Machatschek 1974; Durukan 2005.

26 Küçük Asia'da anıt mezar mimarisi için bk. Cormack 2004.

27 Alinda Mezar Yapısı için bk. Büsing 1970, 21; Berns 2013, 174 Abb. 20; Knidos Aslanlı Mezar için bk. Büsing 1970, 21; Berns 2013, 229-230 Abb. 36; Gider-Büyüközer 2019, 118 vd.

28 Rakob 1979, 156 157 Abb. 82.

her iki yapıda benzerlikler dikkat çekicidir: Özellikle krepisli alt yapı, köşelerde $\frac{3}{4}$ sütunlar ve bunların arasında duvarlarla bağlantılı dört cephedeki iki adet yarım sütun ve piramidal üst örtü bakımından tamamen benzerdirler. Bunun yanı sıra Dougga yapısı üzerinde girland, niş ve pencere yer almaması bakımından farklılık göstermektedir. Ancak yine Numidia Bölgesi'nde Tunus'un Djebel Mlezza Nekropolisi'ndeki Punik Mezar Anıtları'nın duvar resimleri olarak temsili betimlemelerinde²⁹, Ozan Köyü Anıtı ile benzerlikler mevcuttur. Duvar resimlerindeki mezar anıtları krepisli alt yapı, piramidal çatı ve özellikle cephe mimarisinde görülen nişler ve pencere açıklıkları bakımından Ozan Köyü Anıtı ile benzerdir. Ayrıca kemerli nişler ve pencere açıklıkları bakımından benzer diğer örnekler, Palmyra'daki Kule tipi Anıt Mezarlar'da görülmektedir³⁰. Palmyra'daki kule mezarların bazı örneklerinde kemerli nişlerin içerisinde heykeltıraşlık eserlerinin bulunması dikkat çekicidir. Olasılıkla Ozan Köyü Anıtı'nda da kemerli nişler içerisinde heykeltıraşlık eserleri ve belkide büstler yer alıyordu.

İkinci benzer örnek, Osrhoene'de bulunmaktadır. Sırrin'deki Ma'nuya ait kule mezarın ikinci katı³¹ kare formu, köşelerde $\frac{3}{4}$ sütunlar ve aralarında ikişer yarım sütunlu dış cephe tasarımı ve özellikle piramidal bir üst örtü ile tamamen benzerdir. Bunun yanı sıra Ma'nu Anıtı, cephe tasarımında kullanılan mimari elemanlar bakımından da Ozan Anıtı ile benzerlik göstermektedir. Her iki yapıda Ion düzeni tercih edilmiştir. Attik-Ion kaideler, Ion başlıkları, üç faskıyalı arşitavlar, Ionik frizler ve dış sırası ile çalışılmış korniş sima tasarımı tamamen benzerdir. Her iki yapı arasındaki bir diğer benzerlik, iç mekânda kullanılan kesme blok taşlarla oluşturulmuş tonoz örtüdür.

Yukarıda sunulan plan, dış ve iç cephe tasarımları, mimari elemanlardaki benzerlikler ve üst örtü tasarımındaki en yakın benzer örnekler dikkate alındığında Ozan Köyü Anıtı, bir "Anıt Mezar" olarak işlev görmüş olabilir.

Tarihleme

Yapı, bir inşa yazıtına sahip değildir. Yapının ion başlıklarının korunma durumları iyi olmadığından stilistik olarak tanımlamak mümkün değildir. Üst yapı elemanlarında ise herhangi bir süsleme örgesi bulunmamaktadır. Yapının plan ve dış cephe tasarımı bakımından benzer örnekleri ise tarihleme hususunda belli bir zaman aralığı için yardımcı olmazlar. Dougga'daki benzer örnek, MÖ 2. yüzyıla tarihlenirken; Osrhoene Sırrin'deki Ma'nu Anıt Mezarı ise yazıtıyla kesin olarak MS 72-73 yıllarına tarihlenmektedir. Alinda Mezar Yapısı'nın ve Knidos Aslanlı Mezarı'nın tarihlemesi hususunda farklı görüşler mevcuttur³².

Ozan Köyü Anıt Mezarı'nın tarihlemesine ilişkin olarak iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlar, alt yapıdaki yumru şeklindeki ve kırık taşlarla harman edilmiş harçlı alt yapı ve girland süslemeleridir (fig. 11 a-b, 7).

Krepisli alt yapının içerisindeki ve stylobat bloklarının altındaki çekirdeğin yapısı,

29 Rakob 1979, 145-146 Abb. 68.

30 13, 44, 51, 71 nolu Kule Mezarlar'da kemerli nişler ve pencere açıklıkları bulunmaktadır. Bk. Will 1949, 94-96 Fig. 8.9.11.13; Gawlikowski 1970, 18-106, 129-176, Fig. 6,7; Henning 2013, 159 vd. Fig. 4-7.

31 Gograefe 1995, 179-183 Taf. 22a, 26b.

32 Bk. dn 27.

bize yapının tarihlenmesi bakımından yardımcı olacak ilk arkeolojik bulgudur (fig. 11 a-b). Alt yapıdaki çekirdeği oluşturan yumru ya da kırık taşlarla doldurulmuş harçlı yapı tekniği, *opus caementicium* olarak tanımlanmaktadır ve Anadolu mimarisinde ilk olarak yaklaşık MÖ 50 yıllarında kullanılmıştır³³. Anadolu’da Roma İmparatorluk Dönemi mimarisinde sıklıkla kullanılan bu Roma betonu, Anadolu mimarlığında Roma ile birlikte artan batılı etkiler kapsamında değerlendirilmektedir³⁴. Dolayısıyla Ozan Köy Anıtı, MÖ 50 yıllarından sonra inşa edilmiş bir Roma İmparatorluk Dönemi yapısı olmalıdır.

Yapının tarih aralığına ilişkin asıl bilgiler, girland dekorasyonundan yola çıkarak ortaya koyabilmektedir (fig. 7). Anıt üzerinde kullanılan girland dekorasyonunu incelediğimizde, Anıtın dört cephesinde yer alan kör pencereler ya da nişlerin altında yer alan denizliklerinin uçlarına bağlanmış biçimde askı ve kurdelelerden oluşan toplam on iki adet girland dekorasyonu bulunmaktadır³⁵. Yaprak ve meyvelerden oluşan girland askılarının yaygın biçimde kullanılan taşıyıcılardan farklı olarak, denizliklerin iki ucuna kurdelelerle sıkı şekilde bağlandığı görülmektedir³⁶ (fig. 1-5, 7).

Dekorasyonda yer alan girland askılarının her biri uçlardan başlayarak, sıralamalarda bazı farklılıklar olsa da askı merkezine doğru düzenli biçimde işlenmiş yaprak ve meyvelerden oluşmaktadır. Bu düzenlemede yaprak ve haşhaş meyveleri üçerli diziler halinde iken, yuvarlak formlu küçük meyvelerden (haşhaş, meşe palamudu?) oluşan diziler birden fazla meyvenin bir arada kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Askı saplarının itibaren görülen yüçgen formlu yapraklar veya beş loblu (parçalı) asma yaprakları yer almaktadır. Yaprak detayları bazılarında çizgisel olarak verilirken bazılarında ise yaprak araları matkapla oyularak verilmiştir. Benzer detaylar askıyı oluşturan diğer öğeler üzerinde de açık şekilde görülmektedir. Askıyı oluşturan öğeler derin konturlar ve oyuklarla birbirlerinden ayrılarak belirginleştirilmiş olup öğeler üzerindeki detaylar matkap kullanılarak verilmeye çalışılmıştır. Askıyı oluşturan öğeler stilistik olarak değerlendirildiğinde, meyvelerin türlerine göre sıralandığı ve askının düz-katı bir forma sahip olduğu görülmektedir. Meyvelerin türlerine göre sıralanışı, askının düz ve katı biçimde oluşu Kütahya Tugay Müzesi³⁷ (Müze Env. No.

33 Plattner 2009, 104 dn. 26; Mert 2015, 51.

34 Plattner 2003, 17-35; Plattner 2009, 125-132.

35 Girland dekorasyonu’nu oluşturan tüm öğeler için bk. Bingöl 1982, 131; Koçak 2019, 31-46, şekil 1.

36 Mimari yapılar üzerinde kullanılan girland dekorasyonlarında genellikle boğa başı, eros, insan, phiale, mitolojik varlıklar gibi farklı öğelerin taşıyıcı olarak kullanıldığı görüldükçe çivi ya da benzeri objelere bağlanarak asılan girland askılarının da varlığı bilinmektedir. Örnek olarak Ankyra Augustus Tapınağı cella duvarındaki dekorasyonda girland askısı iki uçundan bir objeye bağlanır şeklindedir. bk. Krencker-Schede 1936, 18, 31, Taf.17, 28; Rumscheid 1994, Taf. 5, 1-3 (11.11-12); Koçak 2019, 119, Kat. No. 36; Kurdelelerle çivi ya da benzer objelere bağlanan diğer bir örnek ise Bergama Arkeoloji Müzesi’nde sergilenen friz bloğu üzerindeki girland askısıdır. bk. Koçak 2019, 119, Kat. No. 64; Zeugma’dan ele geçen ve Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesinde sergilenen duvar resminde yer alan dekorasyonda da askı iki uçundan bağlanmış şeklindedir. bk. Barbet 2005, 116, Fig. 65; Aynı şekilde iki uçundan kurdelelerle bağlanmış şekilde betimlenen askı Gaziantep Arkeoloji Müzesi’nde sergilenen diğer bir eser olan mezar steli üzerinde de görülmektedir. Blömer 2014, 111 vd., 292, Taf. 84.3; Anadolu dışında girland askılarının iki uçundan pimplere bağlanarak kullanıldığı varsayılan en erken örnek ise Erechtheion Kuzey Portikosu’dur. Portiko’da yer alan başlıkların yan yüzlerinde eşit aralıklarla yapılmış olan metal kancalar yer almaktadır. Bu kancalar başlıkların arasında kumaş ya da farklı nesnelere oluşan objelerin asılarak süslenmiş olabileceğini ortaya koymaktadır. Bk. Stevens 1927; Koçak 2019, 41, 119.

37 Bear v.d. 2007, 347.

10554), Sinop Arkeoloji Müzesi'nde³⁸ yer alan friz blokları ile Aspendos Tiyatrosu frizleri³⁹, Telmessos⁴⁰ ve Tlos Tiyatrosu frizleri⁴¹, Aizanoi Kenti'nde yer alan friz bloğu⁴², Isparta Aksu İlçesi'nde yer alan Tymbriada Kutsal Alanı'nda yer alan friz bloklarında yer alan girland askılarında⁴³ da karşımıza çıkmaktadır. Malatya örneği öğelerin formu ve askıya dizilişi açısından yukarıda sıralanan örneklerle stilistik ve tipolojik olarak benzer olup Anadolu'da bulunan ve Antoninler Dönemi'ne tarihlenen bu eserlerle çağdaş olmalıdır⁴⁴. Yine aynı askı üzerinde yer alan diğer bir öğe olan defne yapraklarının uçlarının sivri, üçgen formlu olması, yaprakların üçerli şekilde sıralanması, yaprak sıralarının arka kısımlarının kesilmiş gibi düz şekilde betimlenerek birbirinden bağımsız boğumlar şeklinde betimlenmesi Severuslar Dönemi girland askılarında görülen belirleyici özelliklerdir⁴⁵. Askı üzerindeki yaprak betimleri Kremna Severuslar Dönemi Tapınağı⁴⁶, Hierapolis Tiyatrosu sahne binası⁴⁷, Pisidia Antiocheia Tiyatrosu frizleri⁴⁸, Amasra Müzesi'nde sergilenen (Müze evn. No. 931- 221-2- 994) friz blokları⁴⁹ üzerinde yer alan askı üzerindeki yaprak betimleri ile stilistik ve tipolojik olarak benzerdir⁵⁰.

Dekorasyonda bağlayıcı olarak iki farklı tipte kurdelenin (taenia) kullanıldığı görülmektedir⁵¹. Birinci tip kurdele askı saplarında askıyı taşıyıcıya bağlamaktadır⁵². Bağlayıcı kurdelenin oval bitimli uçlarında sicim yer almaktadır⁵³. Bu kurdeleler girland yayı içine ve dışına doru hareketli şekilde uzanarak dekorasyona hareketlilik katmaktadır. Kurdele üzerindeki hareketlilik çentikler ile verilmeye çalışılmıştır. Askıyı uçlarından sıkıca saran kurdele zeminde yüksek olmayacak şekilde betimlenmiştir. Benzer tipte kurdele kullanımı Bursa⁵⁴ ve Manisa⁵⁵ Arkeoloji Müzeleri'nde yer alan

38 French 2004, 58-60, pl 14.90 (1-2).

39 Fiechter 1914, 95 vd.; Ferrero 1970, 173 vd.; Strocka 1981, 29; Vandeput 1997, 92, 117-118, 125, 147, Pl.77.1; Kadioğlu 2006, 350; Can 2005, 95 vd.; CIG III-1,4342d; CIL III, 231 a.

40 Koçak 2019, 240, Kat. No. 241.

41 Ferrero 1970, 194, 196; Özbek 1991, 292, 297, Res. 9; Özbek 1994, 399; Kadioğlu 2006, 350; Akdağ 2014, 27 vd. Kat. 30-48, Levha 26; Korkut 2013, 189-191, 198, Res. 2; Özdemir 2018, 373-387; Koçak 2019, 241, Kat. No. 243.

42 Koçak 2019, 168, Kat. No. 11.

43 Alp 2006, 102-104, 30 a-b, Kat. 55, Koçak 2019, 241, Kat. No. 92; Alp 2013, 119, 124, 128, 138, Res. 14-15, Kat. No. 20, 28; Kaya 1985, 39-55; Koçak 2019, 241, Kat. No. 249; Dedeoğlu 2004, 156; Alp 2013, 124, 137, Res. 14, Kat. 20, 28; Koçak 2019, 241, Kat. No. 241.

44 Anadolu'da Antoninler Dönemi girland dekorasyonu tüm eserleri için bk. Koçak 2019, 238 – 250; İtalya'da yer alan Antoninler Dönemi örnekleri için bk. Honroth 1971, 54-60.

45 Koçak 2019, 252.

46 Lanckoronski, 1892 a: 170; Mitchell-Waelkens, 1987, 43; Mitchell 1995, 118-123, Fig. 34.4, Pl. 66; Alp 2006, Lev.69 a; Koçak 2019, 252, Kat. No. 124-125.

47 Ferrero 1966, 59 vd.; Ferrero 1974, 241; Kadioğlu 2006, 350; Ritti 2006, 120; Ritti 2007, 407-409. Ferrero 2007; Koçak 2019, 253, Kat. No. 90.

48 Taşlıalan 1998, 254, Res. 13; Taşlıalan 2001, 30; Alp 2006, 100-101; Koçak 2019, 254, Kat. No. 197, 199.

49 Koçak 2019, 254, Kat. No. 23, 24, 27.

50 Anadolu'da cephe mimarisinde bulunan Severuslar Dönemi girland dekorasyonu stilistik ve tipolojik özellikleri ve tüm örnekleri için bk. Koçak 2019, 251-257.

51 Koçak 2019, 32 vd.

52 Bingöl 1982, 132; Anabolu 1984, 1; Özarslan 2013, 402; Bağlayıcı Kurdele için bk. Koçak 2019, 32 vd., 43.

53 "sicim" Koçak 2019, 44.

54 Koçak 2019, 248, Kat. No. 74.

55 Koçak 2019, 247 vd. Kat. No. 148.

friz blokları üzerindeki gırland dekorasyonunda görülmektedir. İkinci kurdele ise askıyı oluşturan öğeleri bir arada tutmak için askı merkezinde, askıyı sola eğimli şekilde sararak kullanılan sarmal kurdeledir⁵⁶. Bu kurdele, uçlarda yer alan kurdelelerden daha kalın olup kenarları ovalleştirilmiştir.

Anıt mezarın pencere açıklıklarının alt kısmında kullanılan gırland dekorasyonunun incelenmesi sonucunda öğelerin türlerine göre dizilmiş olması, öğelerin düz ve katı biçimde betimlenmesine rağmen öğeler arasındaki derin konturlar ile ışık gölge etkisinin artırılmış olması, kurdelelerin hareketliliğinin çentiklerle belirtilmiş olması gibi Antoninuslar Dönemi özelliklerinin yanı sıra, yaprakların bir sırada üçerli ve üçgen formunda betimlenmesi ile Severuslar Dönemi özelliklerini yansıtmaktadır. Bu benzerlikler dolayısıyla gırland dekorasyonu, geç Antoninuslar-erken Severuslar dönemi aralığına ait olabilir.

Sonuç ve Değerlendirme: Legio XII Fulminata

Ozan Köyü Anıt Mezarı, özellikle gırlandların stil özellikleri dikkate alındığında geç Antoninuslar-erken Severuslar dönemine ait olmalıdır. Yapının içerisinde yoğun bir tahribat söz konusudur (fig. 2, 9, 10, 11 a-b). Bundan dolayı işlevi hususunda elimizde kesin bir veri olmamakla birlikte yapının plan ve mimari cephe tasarımı açısından bulunan benzer örnekleri dikkate alındığında, bir Mezar yapısı olduğunu önermek mümkündür (fig. 21-22). Ancak yapının işlevi hususunda daha net bir bilgiye, çevresinde gerçekleştirilecek kazıların ardından ulaşılabilir.

Mezar Yapısının, Dağlık Kilikia ve Karia'da ölçü ve plan bakımından benzerleri mevcut olsa da özellikle dış cephe tasarımında tercih edilen düzen, kemerli nişler ve gırland kullanımı bakımından farklılıklar mevcuttur. Osrhoene'deki Ma'nu Kule Mezarı, İon mimarisi kullanılması bakımından da Ozan Köyü Anıt Mezarı'na benzer örnekler içerisinde ön plana çıkmaktadır. Özellikle yapının dış cephe tasarımında görülen kemerli nişlerin ve pencere açıklıklarının ise Palmyra Kule Tipi Mezarları'nın dış cephe tasarımlarında benzerleri bulunmaktadır. Osrhoene ve Palmyra, coğrafi açıdan Ozan Köyü Anıt Mezarı'na en yakın örnekleri bulundurması bakımından dikkat çekicidir. Dolayısıyla Ma'nu Kule Anıt Mezarı ve Palmyra Kule tipi Anıt Mezarları, Ozan Köyü Anıt Mezarı'nın tasarımında eklektik bir tarzda ön model olarak tercih edilmiş olabilir. Bunun yanı sıra tarihlemeye ana kriter olarak kullanılan gırland dekorasyonunun benzer örnekleri, yapının inşasında mimari açıdan ön model olarak tercih edildiği önerilen bölgelerde (Osrhoene ve Syria) değil, Anadolu'da bulunmuştur. Bu durum yapının bitkisel mimari dekorasyonunda Anadolu ustaların tercih edilmiş olduğuna işaret etmektedir.

Ozan Köyü Anıt Mezarı, bir yapı yazıtına sahip olmadığı için kime ait olduğuna ilişkin veriler elimizde bulunmamaktadır. Buna karşın yapının ait olduğu Kappadokia Bölgesi'nin Roma İmparatorluk Dönemi'nde zaman zaman Parthlar zaman zaman Armenia ile sınırının bulunması ve özellikle yapının lokalizasyonunun sınır hattına yakın olması, aidiyetliğine ilişkin yorumlarda bulunmamıza yardımcı olmaktadır.

56 "Sarmal Kurdele" Koçak 2019, 44.

Kappadokia Bölgesi'nde sınır eyaleti olması sebebiyle, eyaletin doğu sınır hattında sıklıkla Roma Lejyonları konuşlandırılmıştır. Yapı, Melitene'ye oldukça yakın bir konumdadır. Melitene'ye ise Legio XII Fulminata'nın konuşlandırıldığı bilinmektedir. Legio XII Fulminata'nın Iudea'daki isyanın hemen sonrasında yaklaşık MS 70/71 yılında Melitene'ye gönderildiği, Notitia Dignitatum'a ve ele geçen arkeolojik bulgulara göre yaklaşık üç asır boyunca bölgede kalmış olduğu kabul edilmektedir⁵⁷. Legio XII Fulminata'nın Melitene'de konuşlandırıldığı alan tam olarak bilinmemekle birlikte Kaygusuz tarafından Malatya'nın Arapkir İlçesine bağlı Onar Köyü'ne konuşlandırılmaktadır⁵⁸. Onar Köyü, Ozan Köyü'nün yaklaşık 80 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Legio XII Fulminata, Anadolu'nun birçok farklı noktasından kendisine asker temin etmiştir. Son yıllarda Baz tarafından Kappadokia Komana'sı'nda gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında ele geçen bazı yazıtlar, Kappadokia'nın içerisinde ve özellikle sınır bölgelerinden asker temin edildiği ve Legio XII Fulminata'dan ayrılan veteranların Kappadokia içerisinde kendi köylerine geri döndüğüne işaret etmektedir. Bunun en iyi kanıtı, Legio XII Fulminata'da *optio* olarak askerlik yapmış olan C. Iulius'tur⁵⁹. Dolayısıyla Ozan Köyü Anıt Mezarı, Legio XII Fulminata'dan ayrılan bir veterana ait olabilir.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

AA: Archäologischer Anzeiger	DAI: Deutsches Archäologisches Institut
AM: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung	IGR: Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes
ANRW: Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt	IstMitt: Istanbuler Mitteilungen
ArtB: The Art Bulletin	Jdl: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
AST: Araştırma Sonuçları Toplantısı	JRS: The Journal of Roman Studies
AMS: Asia Minor Studien	KST: Kazı Sonuçları Toplantısı
AnSt: Anatolian Studies	MAMA: Monumenta Asiae Minoris antiqua. Publications of the American Society for Archaeological Research in Asia Minor
AvP: Altertümer von Pergamon	MedMusB: Medelhavsmuseet Bulletin, The Museum of Mediterranean and Near Eastern Antiquities.
BWPr: Winkelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin	ÖAI: Österreichischen Archäologischen Institut
CIG: Corpus Inscriptionum Graecarum	RM: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung.
CIL: Corpus inscriptionum Latinarum	
DAA: Denkmäler antiker Architektur	
DaM: Damaszener Mitteilungen	

57 Öztürk – Pilevneli 2013; Şenocak 2014, 74.

58 Kaygusuz 2017.

59 Takmer – Baz 2017, 176-187.

- Akdağ 2014 Akdağ, B., Tlos Tiyatrosu Sahne Binası Mimarisi ve Bezemeleri, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Alp 2006 Alp, A. O., Pisidia Bölgesi Roma Dönemi Bezemeli Mimarı Elemanları, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Anadolu 1984 Anadolu M. U., “Batı Anadolu’da Bulunan Hellenistik Çağ ve Roma Çağı Gırlanlı Sunaklan”, Arkeoloji -Sanat Tarihi Dergisi III, 1-17.
- Asgari 1977 Asgari, N., “Die Halbfabrikate kleinasiatischer Girlandensarkophage und ihre Herkunft”, AA 1977, 329-380.
- Atik 2000 Atik, N. “Vorbericht Über Die Untersuchungen an der Fassade” in: Die Bauornamentik der Bühnenfassade des Theaters von Perge, AA 2000, 298-321.
- Baldassarri 1999 Baldassarri, P., "Il tempio", Elaiussa Sebaste I. Campagne di scavo 1995-1997 (ed. Equini Schneider, E.), Roma, I 1 5-128.
- Barbet 2005 Barbet, D., Zeugma II Peintures Murales Romaines, Varia Anatolica XVII, Paris.
- Başaran – Ergürer 2012 Başaran, C. – Ergürer, E., “Parion Odeion’u (Bouleuterion?) 2010 Çalışmaları ve Odeion’da Bulunan Seramikler”, Olba XX, 245-289.
- Başaran 2016 Başaran, C., “Roma Tiyatrosu Kabartma ve Heykeltıraşlık Eserleri”, Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları (ed. Başaran, C. – Ergürer, H.E.), Ankara, 105-123.
- Baz 2016 Baz, F., “Zwei neue Meilensteine aus Kappadokien aus der Zeit des Maximinus Thrax”, Philia 2, 131-136.
- Bear v.d. 2007 Bear, T. D. – Türkütüzün, M. – Ertaş, H. – Tanır, M., Ben Anadolu’da Doğdum, Kütahya.
- Berges 1986 Berges, D., Hellenistische Rundaltäre Kleinasien, Freiburg.
- Berges 1996 Berges, D., Rundaltäre aus Kos und Rhodos, Berlin.
- Berns 1998 Berns, C., “Zur Datierung der Tempel in Seleukeia am Kalykadnos und in Elaiussa-Sebaste (Kilikien)”, DaM 10, 135-154.
- Berns 1999 Berns, C., “Der Hellenistische Grabturm von Olba”, Olba II, 111-130.
- Berns 2003 Berns, C., Untersuchungen zu den Grabbauten der frühen Kaiserzeit in Kleinasien, Bonn.
- Bingöl 1991 Bingöl, O., “Überlegungen zum Ionischen Gebälk”, IstMitt 40, 101-109.
- Bingöl 1982 Bingöl, O., Apollon Smintheus Tapınağı Üst Yapısı, Ankara.
- Blömer 2014 Blömer, M., Steindenkmäler römischer Zeit aus Nordsyrien Identität und kulturelle Tradition in Kyrrhestike und Kommagene, AMS 71, Bonn.
- Borchhardt 1985 Borchhardt, J., “Bericht der Limyra Grabung 1984”, KST 7, 439-499.
- Borgia 2008 Borgia, E., “Notes on the Architecture of the Roman Temple at Elaiussa Sebaste.” Olba XVI, 249-276.
- Boysal 1981 Boysal, Y., “Stratonikeia Kazısı, 1980 Yaz Sezonu Çalışmaları”, KST 3, 69 -71.
- Büsing 1970 Büsing, H. H., Die griechische Halbsaule, Wiesbaden.
- Can 2005 Can, B., Roma Çağı Anadolu Mimarisinde Kıvrıklal (Ranke) Bezemeleri, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

- Cormack 2004 Cormack, S., *The Space of Death in Roman Asia Minor*, Wien.
- CIG 4 *Corpus Inscriptionum Graecarum: Academiae Litterarum Regiae Borussicae*, Ed. I. Franzius, 1853.
- CIL 3 *Corpus Inscriptionum Latinarum: Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Ed. T. Mommsen, Berolini, Apud Georgium Reimerum, 1873.
- Dedeoğlu 2004 Dedeoğlu, J., “Aksu Zindan Mağarası Kutsal Alanı”, 14. Müze Kurtarma Kazıları, Nevşehir.
- Diler 1996 Diler, N. K., *Anadolu Girlandlı Sunakları*, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Dinstl 1987 Dinstl, A. “Bauornamentik an Theater von Limyra”, *Öjh* 57, 140-219.
- Dörpfeld 1910 Dörpfeld, W., “Die Arbeiten zu Pergamon 1908-1909, I. Die Bauwerke”, *AM* 35, 379-385.
- Durukan 2003 Durukan, M., “Olba/Diocaesarea'daki Piramit Çatılı Mezar Anıtının Tarihlemesi Üzerine Bir Görüş”, *Olba* VII, 219- 238.
- Durukan 2005 Durukan, M., “Chronology of the Temple Tombs in Rough Cilicia”, *Byzas* 9, 343-370.
- Durukan 2012 Durukan, M., *Kappadokia'da, Argaios Dağı Çevresinde Hellenistik-Roma Dönemi Mezarları ve Ölü Kültü*, İstanbul.
- Durukan 2019 Durukan, M., *Olba. Hanedanlık ve Sonrası*, Mersin.
- Elüşiık 2019 Elüşiık, M., “Kommagene Bölgesi'den Baldaken Tipli Bir Mezar Hasanoğlu Mezar Anıtı”, *Cevat Başaran'a 60. Yaş Aramağanı*, 549-580.
- Elsner 1991 Elsner, J., “Sacrifice in the Ara Pacis Augustae”, *JRS* 81, 50-61.
- Eran 2019 Eran, Y., *Arkaik Dönem Tapınakları. Anıtsal Hellen Mimarlığına Girişi* İstanbul.
- Ferrero 1966 Ferrero, D. D. B., *Teatri classici in Asia Minore 1* (1966) 55-67. 72. 75-76, *Abb.* 93-119 *Taf.* 19-21.
- Ferrero 1969 Ferrero, D. D. B., *Teatri Classici in Asia Minore, Città di Pisidia, Licia e Caria vol. 2*, Roma.
- Ferrero 1970 Ferrero, D. D. B., *Teatri classici in Asia Mimor 3*, Roma.
- Ferrero 1974 Ferrero, D. D. B., *Teatri classici in Asia Mimor 4*, Roma.
- Ferrero 1990 Ferrero, D. D. B., *Batı Anadolu'nun Eski Çağ Tiyatroları* (Çev. E. Özbayoğlu), Ankara.
- Ferrero 2007 Ferrero, D. D. B., *Il Teatro Di Hierapolis, Il Teatro Di Hierapolis Di Frigia, Restauro, Architettura ed Epigrafia*, Cenavo, 17-227.
- Fiechter 1914 Fiechter, E. R., *Die baugeschichtliche Entwicklung des antiken Theaters*, Toronto.
- Fraser 1990 Fraser, A., *Samothrace The Propylon of Ptolemy II*, Oxford.
- French 2004 French, D. H (ed), “The Inscriptions of Sinope I”, *Inchriften Griechischer Städte aus Kleinasien IK Band 64*, Bonn.
- Garbagna 2006 Garbagna, C.(ed.), *Ara Pacis*, 2006, Roma.
- Gawlikowski 1970 Gawlikowski, M., *Monuments Funéraires de Palmyre*, Warszawa.

- Gerkan 1923-1924 Gerkan, A.v., Archäologische Gesellschaft zu Berlin 1924, AA 1923/24, 344-348.
- Gider-Büyüközer 2019 Gider-Büyüközer, Z., “Anadolu Dor Mimarisi: MÖ 4. Yüzyıl”, *Arkhaia Anatolika* 2, 102-165.
- Gograefe 1995 Gograefe, R., “Die Grabtürme von Sirrin (Osroene)”, *DaM* 8, 165-201.
- Gruben 1986 Gruben, G., *Die Tempel der Griechen*, München.
- Hellström – Thieme 1981 Hellström, P. –Thieme, T., “The Androns at Labraunda. A Preliminary Account of their Architecture”, *MedMusB* 16, 58-74.
- Hellström 1996 Hellström, P., “The Andrones at Labraynda. Dining Halls for Protohellenistic Kings”, in: Hoepfner, W. –Brands, G. (Eds.) *Basileia. Die Paläste der hellenistischen Könige*, Mainz, 164-169.
- Henning 2013 Henning, A., “The tower tombs of Palmyra: chronology, architecture and decoration”, *Studia Palmyreńskie* 12, 159-176.
- Hepding 1910 Hepding, H., “Die Arbeiten zu Pergamon 1908-1909, II. Die Inschriften”, *AM* 35, 437-438.
- Hild – Restle 1981 Hild, F. – Reste., M. *Kappadokien*, TIB 2, Wien.
- Honroth 1971 Honroth, M., *Stadrömische Girlanden Ein Versuch zu Entwicklungsgeschichte römischer Ornamentik*, ÖAI, Band XVII, Wien.
- Humann – v.d. 1904 Humann, C. – Kohte, J. – Watzinger, C., *Magnesia am Maeander. Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891-1893*, Berlin.
- IGR 3 *Inscriptiones Graecae Ad Res Romanas Pertinentes*, Academiae Inscriptionum et Litterarum uvmaniorum, Ed. Ernest Leroux, 1906.
- Işık 1975 Işık, F., *Anadolu Girlandlı Lahitleri*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Işık 1995 Işık, F., “Tempelgräber von Patara und ihre anadoluischen Wurzeln”, *Lykia* 2, 160-186.
- İnan v.d. 1997 İnan, J. v.d., “Perge Tiyatrosu yayın çalışmalannın ön raporu”, *KST XVIII-2*, 65-83.
- İnan - v.d. 2000 İnan. J - v.d., “Vorberichtüber die Untersuchungen an der Fassade des Theaters von Perge”, *AA* 2000, 285-340.
- Kadioğlu 2006 Kadioğlu, M., *Die Scaenae frons des Theaters von Nysa am Mäander*, Forschungen in Nysa am Mäander, Band I, Mainz.
- Kähler 1954 Kähler, H., “Die Ara Pacis und die augusteische Friedensidee”, *Jdl* 69, 67-101.
- Kaplan 2009 Kaplan, D., “Kappadokia Komanası’nda (Şar) Bulunan Tapınak Üzerine Yeni Gözlemler”, *Arkeoloji Dergisi*, XI, 119-129.
- Kaplan 2013 Kaplan, D., *Kilikia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi Mimari Süslemeleri*, Mersin Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin
- Karlsson 2013 Karlsson, L., “Combining Architectural Orders at Labraunda: a Political Statement”, *Varia Anatolica* 28, 65-80.
- Kaya 1985 Kaya, D., “The Sanctuary of the God Eurymedon at Tymbrida in Pisidia”, *AnSt* 35, 39-55.

- Kaygusuz 2017 Kaygusuz, İ., "Onar Köyü'nün Uzak ve Yakın Geçmişine Bakış ve Roma Lejyonu XII. Fulminata", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 155, 227-244.
- Keil – Wilhelm 1931 Keil, J – Wilhelm, A., "Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien", *MAMA III*, Manchester.
- Kleiner 1992 Kleiner, D. E. E., *Roman Sculpture*, London, 1992.
- Knoblauch – Özbek 1996 Knoblauch, P. – Özbek, H.Y., *Neuere Untersuchungen an der scaenae frons des Theaters von Myra*, in: *Fremde Zeiten Festschrift für J. Borchhardt* 1, 189-202.
- Koch 1998 Koch, G., *Akten des Symposiums "125 Jahre Sarkophag-Corpus" Marburg.- 4.-7. October 1995*, Mainz.
- Koch 2001 Koch, G., *Roma İmparatorluk Lahitleri*, İstanbul.
- Koch 2007 Koch, G., *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus 2001*, Marburg 2.- 7. Juli 2001, Mainz.
- Koch 2010 Koch, G., *Türkiye'deki Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri*, Antalya.
- Koçak 2019 Koçak, İ. E., *Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemi Cephe Mimarisinde Girland Dekorasyonu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Korkut 2006 Korkut, T., *Girlanden–Ostotheken aus Kalkstein in Pamphylien und Kilikien Untersuchungen zu Typologie, Ikonographie und Chronologie*, Mainz.
- Korkut 2013 Korkut, T., "Tlos 2011 Kazı Etkinlikleri", *KST* 34-3, 189-204.
- Köster 2004 Köster, R., *Die Bauornamentik von Milet, Die Bauornamentik der frühen und mittleren Kaiserzeit*, Berlin.
- Krencker – Schede 1936 Krencker, D. – Schede, M., *Der Tempel in Ankara*, DAA 3, Berlin.
- Lanckoronski 1982 Lanckoronski, K. G., *Städte Pamphylens und Pisidiens II. Band*, Wien.
- Machatschek 1967 Machatschek, A., *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*, Wien.
- Machatschek 1974 Machatschek, A., "Die Grabtempel von Dösene im Rauhen Kilikien, Mansel'e Armağan, Ankara, 251-261.
- Mendel 1912-1914 Mendel, G., *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines I-III*, İstanbul.
- Mert 1999 Mert, İ. H., *Untersuchungen zur hellenistischen und kaiserzeitlichen Bauornamentik von Stratonikeia*, Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln, Köln.
- Mert 2008 Mert, İ. H., *Untersuchungen zur hellenistischen und kaiserzeitlichen Bauornamentik von Stratonikeia*, *Istanbuler Forschungen* 50, Tübingen.
- Mert 2010 Mert, İ. H., "Frühkaiserzeitliche Architektur und Bauornamentik von Antiocheia in Pisidien: Stilistische und ikonographische Beobachtungen" *ANODOS: Studies of the Ancient World* 8/2008, Trnava, 259-278.
- Mert 2015 Mert, İ. H., *Der Korinthische Tempel von Knidos. Ein repräsentativer Grabbau der römischen Kaiserzeit*, *Knidos Studien* 2 (ed. U. Mandel – R. Özgan – W. Raeck), Wiesbaden.
- Mendel 1912-1914 Mendel, G., *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines I-III*, İstanbul.

- Mitchell 1983a Mitchell, S., "Pisidian Antioch 1982", AS 33, 7-9.
- Mitchell 1983b Mitchell, S., "Pisidia Antioch Çalışmaları", AST I, 79-81.
- Mitchell – Waelkens 1987 Mitchell, S. – Waelkens, M., "Sagalassus und Cremna 1986", AnSt XXXVII, 37-47.
- Mitchell 1995 Mitchell, S., Cremna in Pisidia An Ancient City in Peace and in War, London.
- Moretti 1948 Moretti, G., Ara Pacis Augustae, Roma.
- Mutlu 2016 Mutlu, S., "Tanrıça Ma (Mā) ve Kappadokia Komana'sı" Phaselis Volume II, 311-322.
- Naumann 1979 Naumann, R., Der Zeustempel zu Aizanoi, DAA 12, Berlin.
- Napp 1933 Napp, A. E., Bukranion und Guirlande. Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der hellenistischen und römischen Dekorationskunst, Heidelberg.
- Özarslan 2013 Özarslan, A. S., "Pisidia Antiocheia'sı Augustus Tapınağı Bezemeleri", Pisidia Araştırmaları I Sempozyum Kitabı, (Ed. Hürmüzlü, B. – Fırat, M. –Gerçek, A.), 395-412.
- Özbek 1991 Özbek, H. Y., "Likya'da Tiyatro Araştırmaları", VIII. AST, 283- 298.
- Özbek 1994 Özbek, H. Y., "Myra, Tlos ve Phaselis Tiyatroları Araştırmaları", XI. AST, 397- 404.
- Özdemir 2018 Özdemir, B. Ş., "The Cult of Dionysus in the Friezes of the Tlos Theatre", in: Korkut, T.– Özen Kleine, B. (eds.), Festschrift für Heide Froning, 373- 387.
- Özdizbay 2012 Özdizbay, A., Perge'nin M.S. 1.-2. Yüzyıllardaki Gelişimi, Adalya Ek Dizin 10, Antalya.
- Özgan 1982 Özgan, R., "Zur Datierung des Artemisaltars in Magnesia am Maeander", IstMitt 32, 196-209.
- Öztaner 2012 Öztaner, S. H., "Kappadokia Bölgesi'ndeki Tapınak Planlı Bir Anıt Mezar: Kayseri – Felahiye Mezar Anıtı" ,Belleten Cilt: LXXVI-Sayı: 276, 369-403.
- Öztürk 2005 Öztürk, A., "Perge Tiyatrosu Sahne Cephesinin Mimarisi: Araştırma Yöntemleri", Eskiçağ'ın Mekanları/Zamanları/İnsanları, ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans ve Doktora Programı Doktora Araştırmaları Sempozyumu III, 2-3 Haziran 2003, ODTÜ Ankara, Derleyen: Lale Özgönel, İstanbul, Homer Kitapevi, s. 30-42.
- Öztürk 2009 Öztürk, A., Die Architektur der Scaenae Frons des Theaters in Perge, DAA 20, Berlin.
- Öztürk – Pilevneli 2013 Öztürk, H. S. – Pilevneli, C., "Halük Perk Müzesi'nden Lucius Artorius Marcianus'un Zeus Keraunios'a Adağı", Adalya XVI, 107-118.
- Petersen 1902 Petersen E., Ara Pacis Augustae, Wien.
- Pfrommer 1987 Pfrommer, M., "Überlegungen zur Baugeschichte des Naikos im Apollontempel Didyma", İstMitt 37, 145-259.
- Piesker 2015 Piesker, K., "Auf den zweiten Blick: ein neuer Rekonstruktivorschlag für den Dionysostempel in Side", IstMitt 65, 151-183.
- Plattner 2005 Plattner, G. A., "Transfer von Architekturkonzepten und Ornamentformen zwischen Kleinasien und Rom in der Kaiserzeit", Römische historische Mitteilungen 46, 17-35.

- Plattner 2007 Plattner, G. A., 'Elemente stadtrömischer Bautypen und Ornamentformen in der Kleinasiatischen Architektur', in *Neue Zeiten, neue Sitten. Zu Rezeption und Integration römischen und italischen Kulturguts in Kleinasien*, Akten des Internationalen Kolloquiums in Wien 2005. Edited by M. Meyer (Wiener Forschungen zur Archäologie 12), Vienna, 125-132.
- Plattner 2009 Plattner, G. A., "Zur Bauornamentik des Oktogons von Ephesos", *Neue Forschungen zur Kuretenstrasse von Ephesos* (ed. S. Landstaetter), Wien.
- Rakob 1979 Rakob, F., "Numidische Königsarchitektur in Nordafrika", *Die Nomider. Reiter und Könige nördlich der Sahara* (ed. H. G. Horn – C. B. Rüger), 119-172.
- Ritti 2006 Ritti, T., *Guida Epigrafica a Hierapolis di Frigia*, İstanbul.
- Ritti 2007 T. Ritti, "Iscrizioni Pertinenti All'Edificio Teatrale", *Il Teatro di Hierapolis di Frigia. Restauro, Architettura ed Epigrafia* (ed. D. B. Ferrero – G. Ciotta – P. Pensabene), Genova, 389-439.
- Robinson 1926 Robinson, D. M., "Roman Sculptures from Colonia Caesarea (Pisidia Antioch)", *The Art Bulletin* Vol. 9, No. 1, 4-69.
- Rubin 2011 Rubin, B. "Ruler Cult and Colonial Identity: The Imperial Sanctuary at Pisidian Antioch", in: *Building a New Rome, The Imperial Colony of Pisidian Antioch (25 BC-AD 700)*, (ed. Elaine K. Gazda – Diana Y. Ng.), Michigan, 33-60.
- Rumscheid 1992 Rumscheid, F., "Die unbekannte Säulenbasis des Demeter-Tempels von Pergamon", *IstMitt* 42, 347-350.
- Rumscheid 1994 Rumscheid, F., *Untersuchungen zur Kleinnasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*, BeitrESkAr 14, Mainz.
- Speidel 2019 Speidel, M. A., "The Hellenistic Kingdom of Cappadocia", *Hellenistic and Roman Anatolia. Kings, Emperors, City States* (ed. O. Tekin), İstanbul, 118-122.
- Sağ – Eyüpgiller 2020 Sağ, M. K. – Eyüpgiller, K. K., "A Forgotten Roman Mausoleum in Darende, Malatya: The Architectural Features and Conservation Issues of the Ozan Monument", *Art-Sanat* 14, 385-412.
- Söğüt 1998 Söğüt, B., *Kilikia Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, Selçuk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Simon 1967 Simon, E., "Ara Pacis Augustae" in *Monumenta Artis Antiquae* Erster Band, Tübingen.
- Stephan 1931 Stephan, M., *Die Griechische Girlande. Ein Beitrag zur Griechischen Ornamentik*, Berlin.
- Stevens 1927 Stevens, G. P., *The Erchtheum*, The American School of Classical Studies at Athens, Harvard.
- Strocka 1978 Strocka, V. M., "Die frühesten Girlandensarkophage. Zur Kontinuität der Reliefsarkophage in Kleinasien während des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit, Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens", in *Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976 (Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain 66)*, E. J. Brill: Leiden, 882- 913.
- Strocka 1981 Strocka, V. M., *Das Markttor von Milet*, BWPr 128.
- Sullivan 1980 Sullivan, R. D., "The dynasty of Cappadocia", *ANRW* II 7-2, 1125-1168.

- Şahin 2000 Şahin, S., “Bauhistorisch-Epigraphische Zeugnisse aus Dem Theater von Perge”, Olba III, 199-208.
- Takmer – Baz 2017 Takmer, B. – Ferit, B., “The Gravestone of C. Iulius, optio of the Legio XII Fulminata”, Philia III, 176-187.
- Taşhıalan 1993 Taşhıalan, M., Pisidia Antiocheiası Augustus Kutsal Alanı ve Tapınağının Rekonstrüksiyonu, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Taşhıalan 1998 Taşhıalan, M., “Pisidia Antiocheia’sı 1996 Yılı Çalışmaları”, IX. MKSS, 323-355.
- Taşhıalan 2000 Taşhıalan, M., “Pisidia Antiocheiası 1998 Yılı Çalışmaları”, X. MKSS, 7-19.
- Taşhıalan 2001 Taşhıalan, M., “Pisidia Antiocheia’sı 1999 Yılı Çalışmaları”, XI. MKSS, 133-148.
- Teja 1980 Teja, R., “Die römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit”, ANRW II 7-2, 1083-1124.
- Vandeput 1997 Vandeput, L., The Architectural Decoration in Roman Asia Minor Sagalassos: A Case Study, Brepols.
- Waelkens 1987 Waelkens, M., “Notes d’architecture sur l’agora et le portique de Tibère à Aphrodisias de Carie” Aphrodisias de Carie Colloque du Centre de recherches archéologiques de l’Université de Lille III (ed. J. de la Genière – K. Erım), Paris, 123-134.
- Winter – Blömer 2018 Winter, E. – Blömer, M., Doliche. An ancient town at the crossroads of civilisations. A guide to the ancient city area and the sanctuary of Jupiter Dolichenus, Gaziantep.
- Winter 2019 Winter, E., “Commagene: Between Seleucids, Parthians and Romans”, Hellenistic and Roman Anatolia. Kings, Emperors, City States (ed. O. Tekin), İstanbul, 166-195.
- Will 1949 Will, E., “La tour funéraire de Palmyre”, Syria 26, 87-116.
- Yaylalı 1976 Yaylalı, A., Des Fries des Artemisions von Magnesia am Mäander, IstMitt Beih. 15, Tübingen.
- Yılmaz 2020 Yılmaz, O., “Soloi-Pompeiopolis Sütunlu Caddesi’nde Yer Alan Friz Blokları Paralelinde Yeni Gözlem, Tespit ve Öneriler”, Mnemes Kharin: Filiz Dönmez Öztürk Anısına Makaleler Anadolu Arkeolojisi, Epigrafisi ve Eskiçağ Tarihine Dair Güncel Araştırmalar (ed. B. Öztürk – H. S. Öztürk – K. Eren – B. B Aykanat – H. Azeri) İstanbul, 641-655.
- Ziegenaus – Luca 1968 Ziegenaus, O. – Luca, G. D., Das Asklepieion, I. Teil der Südliche Temenosbezirk in hellenistischer und frühromischer Zeit, AvP XI-I, DAI, Berlin.

Fig. 1 Ozan Anıtı'nın Gertrude Bell tarafından 1909 yılında yayınlanmış hali
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3765

Fig. 2 Ozan Anıtı'nın batı cephesinden görüntüsü.

Fig. 3 Ozan Anıtı'nın doğu cephesinden görüntüsü.

Fig. 4 Ozan Anıtı'nın güney cephesinden görüntüsü.

Fig. 5 Ozan Anıtı'nın kuzey cephesinden görüntüsü.

Fig. 6 Ozan Anıtı'na ait sütun kaidesi örneği.

Fig. 7 Ozan Anıtı'nın cephesinde yer alan girland dekorasyonu örneği.

Fig. 8 Ozan Anıtı'nın üst yapı elemanları.

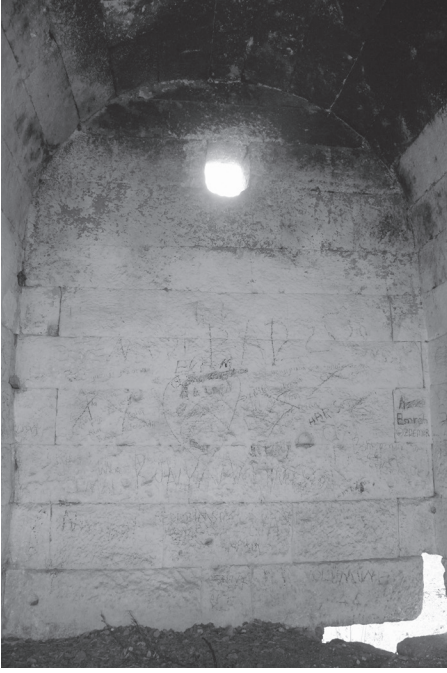

Fig. 9 Ozan Anıtı'nın iç kısmından görüntüm. Fig. 10 Ozan Anıtı'nı içinde yer alan nişler.

Fig. 11a-b Ozan Anıtı iç çekirdek ve krepis.

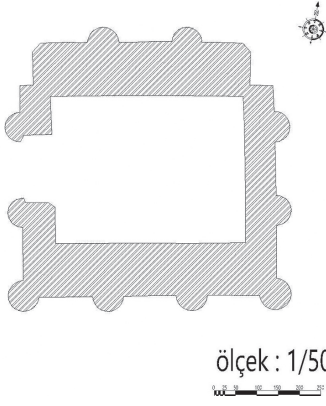

Fig. 12 Ozan Anıtı'nın mevcut durum çizimi.

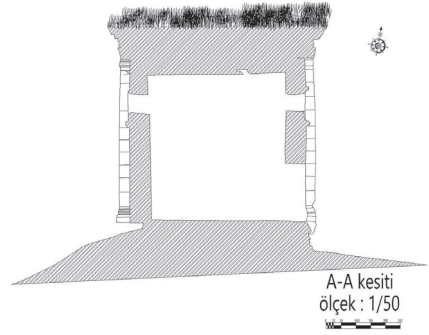

Fig. 13 Ozan Anıtı'nın A-A kesiti.

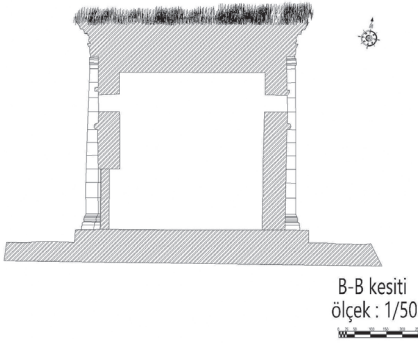

Fig. 14 Ozan Anıtı'nın B-B kesiti.

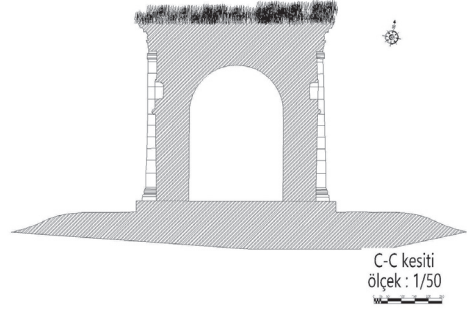

Fig. 15 Ozan Anıtı'nın C-C kesiti.

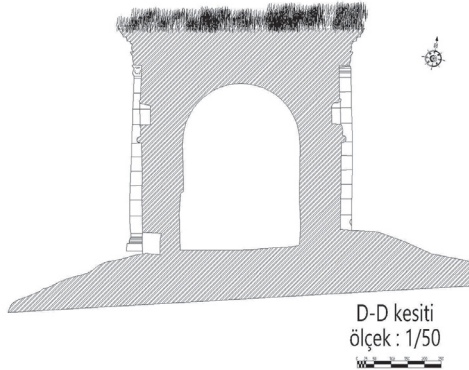

Fig. 16 Ozan Anıtı'nın D-D kesiti.

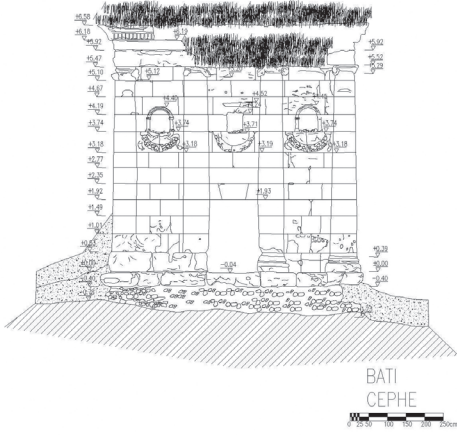

Fig. 17 Ozan Anıtı'nın batı cephesinin çizimi.

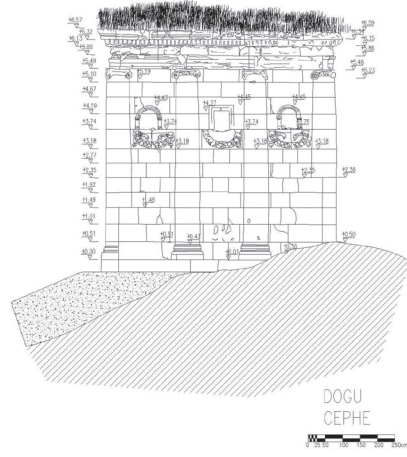

Fig. 18 Ozan Anıtı'nın doğu cephesi çizimi.

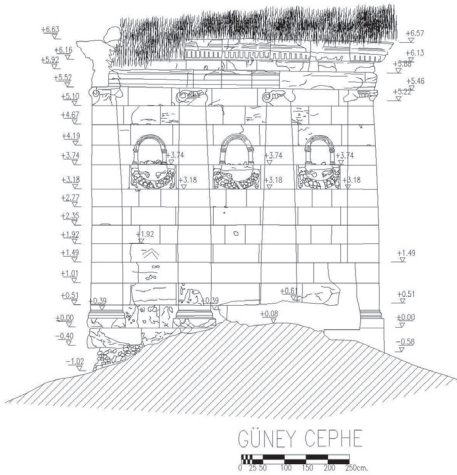

Fig. 19 Ozan Anıtı'nın güney cephesi çizimi.

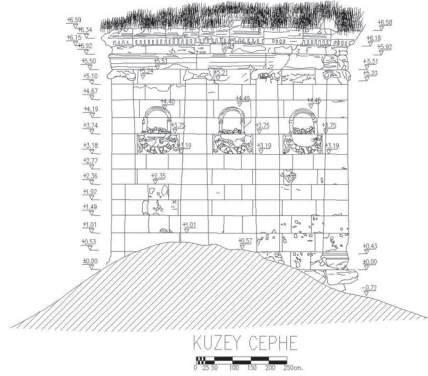

Fig. 20 Ozan Anıtı'nın kuzey cephesi çizimi.

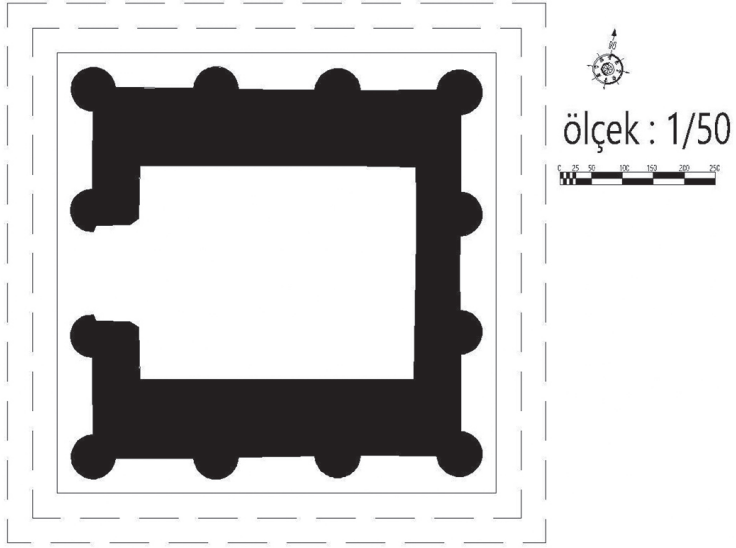

Fig. 21 Ozan Anıtı'nın plan restitüsyon önerisi.

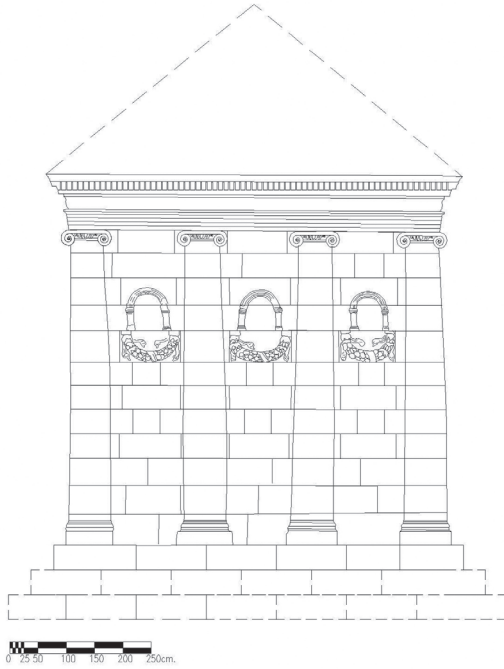

Fig. 22 Ozan Anıtı'nın cephe restitüsyon önerisi.

SON ARAŞTIRMALAR IŞIĞINDA SILLYON ROMA HAMAMI

Murat TAŞKIRAN *

ABSTRACT

The Roman Bath at Sillyon in the Light of Recent Researches

The Roman Bath, one of the important public monuments of Sillyon in Pamphylia, constitutes the scope of the present article. It is oriented in the north-south direction in the area where the public buildings are clustered on the western slope of the city. This area stands out with new areas of social gathering in the Roman Imperial period when important public structures were built. In the vicinity of the bathing complex are other important structures such as the Stadion, the main City Gate, and Nymphaion A. The rectangular bath building measures ca. 21.80 x 60.87 m. It comprises a series of five halls and constitutes an important example of the “aligned baths” type in Pamphylia. Functions of the halls could be identified with some reservation for Halls nos. I and II; hence, *apodyterium* (I), *frigidarium* (II), *tepidarium* (III), *caldarium* I (IV) and at the southernmost part is *caldarium* II (V). Apart from the halls, the corridor to the west into which the halls open is the most important section which attracts attention. All the halls except *caldarium* II (V) open into this corridor. Thus, access into the baths was provided on the northern side by the *apodyterium* and the corridor which, starting from the north, extends almost all through the western side, facilitating access between the different halls and organising the circulation within the bath complex. The regularity of the window arrangement, particularly on the western and southern sides, is also noteworthy. This window system not only maximised the use of daylight but also accentuated the façade architecture. Research at the Roman Bath of Sillyon has attested two basic phases of construction. It can be stated that the structure was originally built in the second century AD, and assumed its current layout with additions in the third or fourth century AD; the complex stayed in use until late antiquity. The current study discusses the Roman Bath at Sillyon in the light of recent research in the city, presenting the results regarding its architecture, used construction techniques and different phases.

Keywords: Pamphylia, Sillyon, Roman baths, urbanisation, bathing culture, water supply, heating system.

---

* Dr. Murat TAŞKIRAN, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Kınıklı Kampüsü, Denizli. E-posta: mtaskiran@pau.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-5537-6457

ÖZ

Makalenin konusu, Pamphylia Bölgesi'nin kentlerinden Sillyon'un önemli kamusal yapılarından biri olan Roma Hamamı'dır. Sillyon Roma Hamamı kentin batı yamacında, kamusal yapıların kümelendiği alanda kuzey-güney yönlü konumlanmaktadır. Burası, Sillyon'un Roma İmparatorluk Dönemi'yle beraber önemli kamusal yapıların inşa edilerek, kent gelişiminin tamamlanıp yeni sosyal alanların ortaya çıktığı alan olarak dikkati çekmektedir. Yapının çevresinde Stadion, Ana Kent Kapısı, Nymphaion A gibi önemli yapılar yer almaktadır. Roma Hamamı dikdörtgen planlı olup, yan cephesi yak. 21.80 m ve uzun cephesi ise yak. 60.87 m'dir. Yapı, sıralı beş salondan meydana gelmekte ve "sıra tipi" hamamların Pamphylia Bölgesi'ndeki önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Yapının ana külesini oluşturan bu mekanların tam işlevi, bazı salonlar haricinde (Salon I ve 2), saptanamamıştır. Buna göre, salonların işlevi kuzeyden güneye doğru şu şekildedir; *Apodyterium* (I), *Frigidarium* (II), *Tepidarium* (III), *Caldarium* I (IV) ve en güney uçta ise II. *Caldarium* (V). Salonlar dışında Sillyon Hamamı'nda dikkati çeken en önemli nokta, yapının batı kesiminde yer alan ve salonların açıldığı koridordur. *Caldarium* II (V) dışında tüm salonlar bu koridora açılmaktadır. Buna göre, hamama giriş *apodyterium*un olduğu kuzey cepheden sağlanmakta ve buradan başlayan koridor batı cephenin büyük oranında uzanmaktadır. Bu koridor vasıtasıyla mekanlar arası geçiş kolaylaşmış ve hamamdaki dolaşım sistemi belli bir düzene oturtulmuştur. Yapının özellikle güney ve batı cephesindeki nizami bir şekilde yerleştirilmiş pencereler dikkati çekmektedir. Bu pencere sistemi koridorun ve tüm salonların gün ışığından tam anlamıyla yararlanmasını sağlamak dışında cephe mimarisini hareketlendiren unsurlar olarak da kullanılmıştır. Sillyon Roma Hamamı'nda yapılan araştırmalar, yapının iki temel inşa evresinin olduğunu göstermektedir. Yapının ilk olarak MS II. yüzyılda inşa edildiği, MS III veya IV. yüzyıllarda önemli eklemelerle mevcut planının ortaya çıktığı ve Geç Antikçağa kadar kullanımda olduğu söylenebilir. Bu çalışmada Sillyon Roma Hamamı, kentteki son dönem araştırmaları ışığında, tüm yönleriyle ele alınmakta; mimarisi, inşa tekniği ve dönemsel özellikleriyle ilgili elde edilen sonuçlar ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pamphylia, Sillyon, Roma Hamamı, Kentleşme, Yıkama Kültürü, Su Temini, Isıtma Sistemi.

Giriş

Sillyon antik kenti, Pamphylia Bölgesi'nde, günümüzde ise Antalya ili, Serik ilçesine bağlı Yanköy mahallesi Kocagözler mevkiinde yer almaktadır. Kent, Toros (*Tauros*) Dağları ile sınırlandırılan Pamphylia Ovası'na hâkim konumda, 235 m. yükseklikteki kayalık bir tepe üzerinde kurulmuştur. Araziye bağlı yerleşimlerden biri olan Sillyon, oldukça dar bir alana sığdırılmıştır. Kentin konumlandığı doğal kayalık tepenin üst kısmı akropolis ile aşağı şehri meydana getiren güneybatı, batı ve kuzeybatısı yerleşime elverişlidir. Karakteristik arazi yapısından dolayı, Sillyon'un şehir planlaması kendine özgü bir uygulama sergilemektedir. Mevcut araştırmalar ışığında, Demir Çağ başlarından Türk-İslam Dönemi içlerine kadar kesintisiz yerleşim görmüş Sillyon'un¹ Roma İmparatorluk Dönemi'nde, batı yamaca doğru geliştiği ve burasının Sillyon'un yeni sosyal alanı olduğu anlaşılmıştır. Teraslama yöntemiyle oluşturulan alanlarda başarılı bir şekilde kamusal yapıların yerleştirildiği görülmektedir. Şüphesiz

1 Taşkiran 2020, 1-31.

bu kamusal yapıların başında makalenin konusunu oluşturan ve tarafımızca “Roma Hamamı” olarak isimlendirilen yapı gelmektedir (fig. 1-2).

Pamphylia Bölgesi'nin önemli kentleri Perge, Aspendos ve Magydos gibi Sillyon'un da kökeninin Hititlere dayandığı ileri sürülmektedir. Öyle ki, Sillyon adının Hitit metinlerinde geçen *Šalluša*'dan türediğı ve Grekçe bir isim olmadığı kabul edilen bir görüřtür². Bu görüş, Pamphylia Bölgesi'nde Sillyon ile Perge'nin Hitit ve Luwi kaynaklarında yer aldığı çeşitli araştırmalara dayanmaktadır³. Ancak kentteki erken arkeolojik veriler yüzey araştırmaları sırasında bulunmuş ve MÖ VIII. ile VII. yüzyıla tarihlenen geometrik bezemeli seramiklerdir⁴. Dönemin siyasi gelişmeleri dışında, Arkaik ve Klasik Dönem'e tarihlenen Sillyon'la ilgili çok fazla veri yoktur. MÖ VI. yüzyıla tarihlenen Arkaik Dönem kandi⁵, MÖ V. ile IV. yüzyıllara verilen siyah astarlı seramik parçaları⁶ ve MÖ V. yüzyıla tarihlenen kırmızı figürlü krater parçası⁷ kentin Klasik Çağ'da var olduğuna dair bulgular olarak değerlendirilebilir. Hellenistik Dönem'de kentle ilgili arkeolojik verilerin yoğunlaştığı, Sillyon'un artık bir kent karakteri gösterdiği hem buluntuların çeşitliliğinden hem de antik yazarların anlatımlarından anlaşılmaktadır. Kentin Hellenistik Dönemi ile ilgili önemli veriler olarak yazıtlar⁸, sikkeler⁹ ve seramik¹⁰ buluntular ön plana çıkmaktadır. Birçok antik yazarın pasajlarında Sillyon hakkında çeşitli anlatımlarına da ulaşmak mümkün olmaktadır¹¹. Sillyon'un bu dönemde kendi kendine yetebilen bir kent olduğu Hellenistik Dönem içlerine tarihlenen yapılaşmadan da anlaşılmaktadır. Bu dönemde savunma karakteri gösteren yapıların çoğunlukta olması, Sillyon'un savunma sistemi ile ön planda olduğunu göstermektedir¹².

Roma İmparatorluk Dönemi'nde *Pax Romana* ile beraber Sillyon'un genişleyip büyük ölçekli bir kent haline geldiğı söylenebilir¹³. Mimari dokusu ve anıtsal kamu

2 Forlanini 1999, 237; Tekoğlu 2000, 49.

3 Tekoğlu 2000, 49.

4 Bilgin v.d. 2020, 34-38, çiz. 1-2.

5 Küpper 1996, 265; Küpper 1997, 453.

6 Dönemin seramik değerlendirmesi için bk. Bilgin v.d. 2020, 36-38, çiz. 3.

7 Özer – Taşkıran 2010, 283, res. 10, çiz. 2; Bilgin v.d. 2020, 36-38, çiz. 4. 22.

8 Brixhe 1976, 165.

9 Pamphylia'da görülen Büyük İskender sikkelerinde *Era* olarak MÖ 221/220 tarihleri görülmektedir. Bunun için bk. Morkholm 1978, 70. Hellenistik sikke değerlendirmeleri için bk. Köker 2020, 234-236, fig. 2.

10 Bilgin v.d. 2020, 38-42, çiz. 4-5. Alkaç v.d. 2020, 83-86.

11 Hellenistik Dönem'de Sillyon'dan bahseden ilk antik yazar, MÖ IV. yüzyılda yaşamış Pseudo Skylaks'dır (Scyl. Per.101. 1.). Tarihçi Livius ise, bu dönemde Sillyon'un *Kibyra* ve *Limnen* denilen yerle birlikte Roma'nın kontrolünde olduğunu söyler (Liv. Per. XXXVIII; XV.4-12.). Arrianus, Büyük İskender'in MÖ 334 yılında Pamphylia'ya geldiğini ve ordusuna bağı bir birliğin Sillyon'u kuşattığını fakat alamadığını “*İskender Side'de de bir miktar asker bırakarak Sillyon'a doğru hareket etti. Burası yabancı paralı askerler ve ülkenin yerlilerinden meydana getirilmiş bir kuvvetin savunduğu müstahkem bir yerdı. Sillyon'un ani saldırıyla çabucak alınması olanaksızdı. Ayrıca yolda Aspendoslular'ın hiçbir şartı yerine getirmek istemedikleri hem atları hem de parayı vermedikleri, aksine köylerdeki her şeyi kente taşıyarak İskender'in askerlerini kente sokmadıkları hatta kentin yıkık surlarını da tamir etmeye çalıştıklarına yönelik haberler geldi. Ve bu haberler İskender'i Aspendos'a doğru ilerlemek zorunda bıraktı*” şeklinde tasvir eder. Arr. Anab. I. 26. 5.

12 Kentin savunma sistemi için bkz. Taşkıran 2017.

13 *Pax romana* ile birlikte kentlerin birbirleriyle rekabete girdikleri ve kentlerini güzelleştirme adına birçok yeni yapının inşa edilip, şehirlerin mimari açıdan zenginleştığı anlaşılmaktadır. Bk. Kolb 1984, 117. Kentler arasındaki rekabet için bk. Nollé 1993, 297-317.

yapılarıyla kentleşme sürecini MS II. ve III. yüzyılda tamamladığı anlaşılmaktadır. Anadolu'nun birçok kentinde olduğu gibi¹⁴, Sillyon'da da Hellenistik Dönem'den beri var olan birçok yapının Roma İmparatorluk Dönemi içinde yenilenmiş olduğu, bazılarının ise inşa edildiği görülmektedir. Bu dönemde, makalenin konusu oluşturan Roma Hamamı başta olmak üzere, Stadion¹⁵, Odeion ve Tiyatro¹⁶, Tapınak¹⁷ ve Dorik Porticus¹⁸ gibi önemli yapıların bina edildiği görülmektedir. Ayrıca kentin güneybatısı, batısı ve kuzeyi boyunca dağılım gösteren Nekropolis içinde yer alan mezarların bir kısmının İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendiği düşünülmektedir¹⁹. Urbanistik gelişmelerin yanı sıra, dönemin yazıtları önemli bilgiler sunmaktadır. Sillyon'da bulunmuş ve MS II. yüzyıla tarihlendirilmiş Megakles'in kızı hayırsever (*euergetes*) Menodora ve ailesinin yazıtları kentin bu dönemdeki sosyal ve ekonomik durumunu göstermesi açısından önemlidir²⁰. Başta Menodora ve ailesinin desteği olmak üzere, yerleşimin MS II. ve III. yüzyıllarda şehircilik açısından geliştiği ve birçok kamusal ve dinsel yapının inşa edildiği söylenebilir. Ayrıca kentte yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Roma İmparatorluk ve Geç Roma İmparatorluk dönemlerine tarihlendirilen yoğun ve çeşitli seramik buluntular dikkati çekmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi buluntuları arasında, en yoğun buluntu grubunu Doğu Sigillataları A grubu ile Sagalassos kırmızı astarlı seramikler oluşturmakta; Geç Roma Dönemi seramikleri arasında ise daha çok Geç Roma D grubuna ait buluntular ön plana çıkmaktadır²¹. Son olarak, korunaklı doğal yapısı, stratejik konumu ve güçlü suruyla Sillyon'un hem Bizans hem de Türk-İslam Dönemi'nde meydana gelen birçok olaya rağmen bölgenin en güçlü kentlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, Bizans Dönemi'nde kent, bir piskoposluk merkezi olmuş ve bu statüsünü uzun süre muhafaza etmiştir²². Benzer biçimde, Türk-İslam Dönemi'nde Teke İl'inin önemli merkezlerinden "Karahisar-ı Teke Kalesi" olarak Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde de önemini korumuş ve bölge yerleşimleri arasında ön planda olmuştur²³.

Birçok beden duvarı ayakta olan Sillyon Roma Hamamı erken dönemlerden itibaren araştırmacıların dikkatini çekse de bugüne kadar detaylı bir şekilde incelenmemiştir. İlk defa Lanckoroński tarafından değinilen yapı, çalışmasında "P" harfiyle gösterilmekte ve "antik saray" olarak nitelendirilmektedir²⁴. Likya Bölgesi hamamlarını araştıran A. Farrington, kısaca Sillyon Hamamı'na da değinmiş ve

14 Quaß 1993, 210; Tüner-Önen 2008, 176.

15 Lanckoroński 2005, 73.

16 Sear 2006, 378.

17 Küpper 1998, 481-482.

18 Lanckoroński 2005, 82.

19 Küpper 1998, 484; Sillyon *nekropolis*'i hakkında daha fazla bilgi için bk. Özer – Taşkiran 2010, 279-281; Özer 2017. Sillyon yüzey araştırmasında bulunmuş bir lahit kapağındaki yazıtta *Aur.* ön adından dolayı MS 212'de yayınlanan *Constitutio Antoniana* sonrasına tarihlendirilmiştir. Buradan hareketle Roma Dönemi'nde *nekropolis*'in kullanıldığını önermek istiyoruz.

20 Debord 1982, 73; Wörrle 1989, 162; Bremen 1994, 43.

21 Bilgin v.d. 2020, 42-54, çiz. 6-9.

22 Ruggieri – Nethercott 1986, 133; Hellenkemper – Hild 2004, 397; Taşkiran 2020, 15-21; İşler 2020, 146-150.

23 Taşkiran 2020, 21; Mıynat 2020, 197-200.

24 Lanckoroński 2005, 73. 84, res. 51. 67.

Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmiştir²⁵. H. Abbasoğlu, Pamphylia Bölgesi Hamamlarını “Pamphylia Bölgesi Roma Devri Hamamları” başlıklı doğentlik tezi kapsamında yapıdan bahsetmektedir. Bu çalışmada bölgedeki belli başlı yapılara değinilmekte ve bu yapılar plan açısından ele alınmaktadır²⁶. H. Abbasoğlu “Pamphylia Hamamları: Plan Açısından Bir Değerlendirme” başlıklı makalesinde konuyu yeniden ele almış ve çeşitli değerlendirmelerle bölge hamamlarına yer vermiřtir²⁷. Sillyon'da 2018-2019 yılları arasında kentte iki sezon boyunca gerçekleştirilen yüzey araştırmalarının temel hedeflerinden birisi de Roma Hamamı olmuş ve hazırlanan bir proje kapsamında, yapı disiplinlerarası bir yaklaşımla detaylı bir şekilde alıřılmıřtır²⁸. Bu çalışmalardan biri “Sillyon Antik Kenti Roma Hamamı Yapısında Arkeometrik Analizler” ismiyle yayınlanandır. Bu makalede hamama ait harç örnekleri arkeometrik yöntemlerle çalışılmış ve önemli sonuçlara ulařılmıřtır²⁹. Yine hamamda sürdürölen jeofizik çalışmalar sonucunda, yapının kazı yapılmadan detaylarına ulaşılması hedeflenmiş ve sonuçlar “Sillyon Antik Kenti 2019 Araştırma Sezonunda Yapılan Jeofizik alışmalar” başlığı altında yayımlanmıřtır³⁰. Yapının koruma durumuna ilişkin gerçekleştirilen “Sillyon Antik Kenti Örnek Yapı Grubunda Yapı Durumu ve Risklerin Değerlendirilmesi” isimli çalışmada, yapıdaki deformasyonlar ele alınmaktadır³¹. Son zamanlarda yapılan bu araştırmalar, makalenin oluşmasında önemli veriler sağlamış ve birçok sorunun cevaplanmasına katkı sağlamıştır. Bu külliyat haricinde, Sillyon Roma Hamamı kapsamlı biçimde ilk kez bu makalede bilim dünyasına sunulmaktadır.

1. Hamamın Kent İçindeki Konumu

Hamam, kamu yapılarının kümelendiği aşağı şehir olarak nitelendirdiğimiz kentin batı yamacında yer almaktadır. Yapı, Ana Kent Kapısı'nın 40 m kuzey batısında, Nymphaion A'nın 26 m batısında, Nekropolis'in güneybatısında ve Stadion'un hemen doğusunda, kuzey-güney ekseninde konumlanmaktadır (fig. 1-2). Hamam yak. 1140 m² alanı kaplamaktadır³². Yapının konumlandığı kentin batı yamacı, Sillyon'un Roma İmparatorluk Dönemi'yle beraber önemli kamusal yapıların inşa edilerek, kent gelişiminin tamamlanıp, yeni sosyal alanların ortaya çıktığı bir bölüm olarak dikkati çekmektedir. Özellikle MS II. yüzyılla birlikte kentin batı yamacına Hamam'ın yanı sıra Stadion gibi kütleli yapıların inşa edilmesi, söz konusu alanı kentin en canlı

25 Farrington 1995, kat. no 115, fig. 62. 64.

26 Bu alışma için bk. Abbasoğlu 1983.

27 Bk. Abbasoğlu 2004, 1-9.

28 Yapı, “Roma Hamamı Projesi” (Proje no: KU AKMED 2018/P.1021) ile Koç Üniversitesi Suna-İnan Kır Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (Akmed)'nden projesi desteği almıştır. İki yıl boyunca yapıda sürdürdöğümüz alışmalar, “Sillyon ve evresi Yüzey Araştırması Projesi (Proje no: 2018KRM007)” ve “Sillyon Antik Kenti Su Sistemi Araştırması Projesi (Proje no: 2019KRM012) Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Proje destekleriyle tamamlanmıştır.

29 Bu alışma için bk. Eroğlu v.d. 2020. Burada, örneklenen yapı malzemeleri ve hammadde örneklerinin kimyasal ve petrografik özellikleri arkeometrik analizlerle belirlenmiştir. Buna göre harçlarda kullanılan agregaların Antalya Alanya napına ait ofiyolit birimlerini temsil eden serpantinit, radyolarit, bazalt, gabro ve diyabaz kaya parçalarından alınmış olabileceği ortaya konulmuştur.

30 Bu alışmalar için bk. Erçetin v.d. 2020.

31 Bu alışma için bk. Selekoğlu 2020, 247-254.

32 Bu hesaplamada sadece hamamın işlevsel mekânlarının kapladığı alan göz önünde bulundurulmuş, hamamın çevresi dikkate alınmamıştır.

noktalarından biri haline getirmiş olmalıdır. Bu devirlerde Hellenistik Dönem’de inşa edilen Ana Kent Kapısı, Perge Hellenistik Kapı’sı gibi, savunma özelliğini kaybetmiş ve temsili bir alana dönüştürülmüştür³³. Ana Kent Kapısı’ndan başlayarak kenti batı ve kuzeybatı yönde çevreleyen Hellenistik sur, bu dönemde önemini kaybetmiş ve Hamam yapısı da bu surun geçtiği hat üzerine oturtulmuştur. Ayrıca arazide yaptığımız çalışmalarda surda kullanılan *isodomik* kesme taş blokların hamamın inşaatında devşirme malzeme olarak kullanıldığı tespit edilmiştir³⁴. Hamamın konumlandığı alan teraslama yöntemi ile oluşturulmuştur. Öyle ki, Roma İmparatorluk Dönemi’nde kentin batı eteklere doğru genişlemesi ve önemli kamusal yapıların bu dar alana sığdırılması başarıyla uygulanan bu teraslama yöntemi sayesinde. Yapılaşma için yeterli düz alan bulunmayan kentin az eğimli batı yamacı düzeltilerek, öğlen ve öğleden sonrası güneşini hamamın sıcak bölümlerin alacağı yönelimde yerleştirilmiştir.

Sillyon hamamının konumu göz önünde bulundurulduğunda, yapının bu noktaya inşa edilmesinin temel iki sebebinin olduğunu söyleyebiliriz³⁵. Birincisi yak. 26 m doğusunda bulunan su kaynağı, diğeri ise gün ışığından yararlanmak olduğu ortadadır. Nitekim Vitruvius da Roma İmparatorluk Dönemi’nde hamamların ışığı en iyi gören yerde konumlandırılmasını öğütler³⁶. Bununla beraber Sillyon Hamamı’nın konumunda estetik kaygılarında ön planda tutulduğu anlaşılmaktadır. Hamamlar genelde manzarası güzel olan alanlara kurulmakta ve böylece hamama gelenlerin etrafı izlemesi de sağlanmaktadır³⁷. Tesisin bulunduğu alan etrafa hâkim bir terastır ve hamamda vakit geçiren bir kişi istediği noktayı yapının pencerelerinden rahatlıkla izleme imkanına sahiptir. Bununla beraber, genellikle hamamların kentin en işlek güzergahları üzerinde oldukları da görülmektedir. Sillyon Hamamı hemen kentin Ana Caddesi’nin batısında konumlanmaktadır. Ana Kent Kapısı’na gelip Ana Cadde’den kentin iç kesimine doğru devam etmek isteyen biri çok rahatlıkla hamamın bütün detaylarını görebilmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi’nin en önemli sosyal alanlarında olan hamamların sadece Sillyon gibi tepe eteği yerleşmelerinde değil; bilakis birçok kıyı kentinde de en canlı olan alanlarında, yani limana yakın veya limana açılan caddeler üzerinde konumlandığı görülmektedir. Öyle ki, Salamis, Side, Ephesos ve Miletos gibi önemli metropollerde kent gelişiminin bu yönde olduğu bilinmektedir³⁸.

2. Hamamın Mimarisi ve İnşa Tekniği

Kuzey-güney oryantasyonlu yapı dikdörtgen planlı olup, kısa cephesi 21.80 m ve uzun cephesi ise 60.87 m’dir. Hamam araziye göre yön bulmuş, yapı direk kayalık

33 Özer – Taşkiran 2018, 158-159.

34 Taşkiran 2017, 86.

35 Bir hamamın inşası için yer seçimindeki tercih sebepleri, elverişli büyüklükte bir alanın mevcudiyeti ve buranın antik çağın su taşımacılığına uygun seviyede olması olarak sıralanabilir. Bunun yanı sıra bir hamam için zorunlu olan yakacak sağlanmasındaki kolaylıklar da düşünülebilir. Bk. Bayburtluoğlu 2003, 127; Coşkun 2007, 27.

36 “Öncelikle olabildiğince sıcak, kuzey ve doğudan uzak bir yer seçilmelidir. Böylece sıcak ve ılık banyolar kışın batıdan aydınlanacaktır ancak eğer arazinin gösterdiği özellik bunu engellemekteyse, o zaman ışık güneyden alınmalıdır”. Bk. Vitruv. *De Architectura*, V. 10.1

37 Coşkun 2007, 27.

38 Öztaner 2007, 293 vd.

ve sağlam bir zemine oturtulmuştur. Sillyon Hamamı'nın mevcut plan şemasına göre sıralı beş salondan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ancak yeni araştırmalar ışığında yapının iki temel inşa evresini olduğu tespit edilmiştir. Hamamın ilk üç mekânı (Salon I-III) aynı ölçülerde olmasına rağmen, diğer iki mekânı (Salon IV-V) 4.25 m doğuda başlatılmıştır. Başka bir ifadeyle Salon I, II ve III (21,80 m), Salon IV ve V'e (16,55 m) göre daha uzun yerleştirilmiştir. Salonlar arasındaki bu yapısal farklılığın hamamda yapılan onarımlardan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Özellikle, aşağıda anlatıldığı üzere, ilk üç salonun duvar yapım tekniği ile Salon IV ve V ile koridorun inşa tekniği arasında önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, Salon IV'ün, Salon III ile birleştiği kısımda dikişlerin olmaması ve duvar ayrımının görülmesi bu mekanların sonradan eklendiğinin bir başka göstergesidir. Böylece ilk yapım evresinde yapının üç salonlu bir tesis olduğu, ikinci yapım evresinde ise hamama IV ve V nolu salonlar ile koridorun eklenerek yapının daha kompleks bir tesise dönüştürüldüğu düşünölmektedir (fig. 3-9).

İlk yapım evresine ait maalesef çok fazla veri elimizde yoktur. Buna rağmen I nolu Salon'un bir *frigidarium* (*apodyterium* (?), II nolu Salon'un bir *tepidarium* ve III nolu Salon'un ise bir *caldarium* olabileceği söylenebilir (fig. 3). Bu şekliyle küçük bir tesis olduğu anlaşılan Sillyon Hamamı, Patara³⁹, Typallia⁴⁰, Tlos⁴¹, Idebessus⁴² ve Etenna⁴³ hamam planlarını aklı getirmektedir. Bu yapıların hepsi üç salonlu olup, küçük tesisler olarak dikkati çekmektedir. Sillyon örneğine benzer biçimde, ilk inşa evresinde sadece ana yıkanma odalarına sahip olup sonradan ek birimler eklenerek genişletilen hamam tesisleri bilinmektedir. İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilen ve birden çok inşa evresi olan Perge Güney Hamamı her ne kadar daha büyük bir tesis olarak ön plana çıksa da Geç Antik Dönem'de birçok tamirat geçirmiş ve çeşitli ilavelere maruz kalarak yapı büyütölmüřtür⁴⁴. Severuslar Dönemi'nde inşa edildiği söylenen Idebessus Hamamı ilk inşa evresinde üç odalı olup, Geç Antik Çağ'da II ve III nolu odaları bölünmüş farklı bir plana çevrilmiřtir⁴⁵. Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen Parion Yamaç Hamamı'nın iki mekanın sonradan eklendiği belirtilmiřtir⁴⁶. Andriake Doğu Hamamı Roma evresi birtakım eklemelerle Bizans Dönemi'nde kullanılmaya devam edilmiřtir⁴⁷. MS II. yüzyıl ortalarında inşa edildiği düşünölen Tripolis Roma Hamamı Bizans Dönemi'nde çeşitli eklemelerle genişletilmiřtir⁴⁸. Salamis Roma Hamamı MS II. yüzyılda Traianus ve Hadrianus dönemlerinde inşa edilmiş, MS IV. yüzyılın ilk yarısındaki depremlerden sonra onarılmış ve mevcut planına bu dönemde ulařmıřtır⁴⁹.

39 Patara Liman Hamamı Erken İmparatorluk Dönemi'nde üç salonlu bir tesis olarak inşa edilmiş sonrasında, farklı yapı evrelerinde bazilika thermarum ve çeşitli birimler eklenerek büyütölmüştür. Bunun için bk. Erkoç 2018, 253-256, fig. 16.

40 Çevik – Varkıvanç 2004, 229-232, fig. 14.

41 Farrington 1995, 162, kat. 59, fig. 20.

42 Farrington 1995, 153, kat. 23, fig. 5.

43 Çevik 2000, 99.

44 Özdizbay 2012, 30-42.

45 Farrington 1995, 153, kat. 23, fig. 5.

46 Çelikbaş – Oyarçın 2014, 67 ve 70.

47 Çevik – Bulut 2014, 239.

48 Daşbacak 2017, 97-98.

49 Coşkun 2007, 32.

Yapının ikinci evresini oluşturan mevcut plandaki mekanların tam işlevi ise, bazı salonlar dışında (I ve II nolu salonlar), saptanabilmiştir. Buna göre, salonların işlevi kuzeyden güneye doğru şu şekilde olmalıdır; *apodyterium* (I nolu Salon), *frigidarium* (II nolu Salon), *tepidarium* (III nolu Salon), *caldarium* I (IV nolu Salon) ve en güney uçta *caldarium* II (V nolu Salon). Yapıya giriş *apodyterium*un olduğu kuzey cepheden sağlanmakta ve buradan başlayan koridor yapının batısında *Caldarium* II'ye kadar uzanmaktadır. Yapının en hareketli cepheleri güney ve batı kesimleridir. Bu aşamada sıcak odaların yapının güney kesimlerine yerleştirildiği görülmektedir (fig. 4). Tesisin ana mekanlarının içinde kişisel duş yerleri veya servis birimleri görülmemektedir. Sillyon Hamamının ana salonlarından başka servis birimlerinin varlığı tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak ilk evresinde üç, sonrasında ise beş salonlu olan böyle bir tesisin yakacak ve temizlik işleri için ek mekanlarının ya da depolarının olması beklenmelidir. Bir hamamın bağlantılı servis birimlerinin varlığı son derece zaruri ve doğal bir durum olarak kabul edilir⁵⁰. Hamamın hemen kuzey doğusunda, I nolu Salon'un doğu duvarına bağlı olduğu takip edilebilen ana kayadan kesilerek oluşturulmuş bir mekân bulunmaktadır. Bu mekânın konumu ve yapıyla bağlantıları servis birimleri olarak yorumlanmıştır. Kaldı ki bu alandaki hatlı yuvaları üzerlerinin kapatılmış olduğunu da göstermektedir. Bununla beraber, *Caldarium* II'nin doğusunda, *prefurnium* ile bağlantılı ek bir servis alanının olduğu ön görülmektedir.

Sillyon Hamamı'nın inşasında kullanılan malzeme istisnasız yerel kireçtaşıdır. Kentin üzerinde yükseldiği tepe doğal kayalık bir alandan oluşmaktadır. Yapının genel olarak, kayalık alandan faydalanarak oluşturulduğu ve kentin tarihsel süreci içinde arazi koşulları göz önünde bulundurularak eklemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, kuzeyindeki kayalık alanlardan yer yer birer taş ocağı olarak faydalanılmış, sökülen kesme taş bloklar yerinde işlenerek duvar inşasında kullanılmıştır. Böylece hem tesisin inşası kısa bir sürede bitirilmiş hem de bu iş için daha az bütçe harcanmıştır. Hamamın duvarlarının inşaatında düzgün kesilmiş yerel kireçtaşından bloklar kullanılmış ve duvarlar *opus quadratum* tekniğinde örülmüştür. Kullanılan bloklar dik açılı ve köşeli olup, dört yüzü de işlenmiştir. *Opus quadratum* blokların alın kısımları I, II ve III nolu salonların duvarlarında bazı yerlerde bosajlı bazı yerlerde ise çerçevesi iken, IV ve V nolu salonlarda düz tıraşlanmış olup, üzerinde herhangi bir bosaj veya benzeri uygulamaya yer verilmemiştir. Bu iki farklı uygulama dikkati çekmekte ve yapıdaki farklı dönemlerdeki onarım veya eklemelere işaret etmektedir. Benzer biçimde, kesme taş blokların yüksekliği ilk üç salonda eşit olmasına rağmen; IV ve V nolu salonlarda ise daha kısa tutulmuştur. Ama uzunlukları tüm salonlarda birbirinden farklıdır. Blok kenarları düz kesilmiş ve birleşme yerlerinde boşluk bırakılmamıştır. Bloklar duvar üzerinde düzgün sıralar halinde ve belli bir standartta yerleştirilmiştir. Mekân duvarlarının iç düzenlemelerine bakıldığında *opus caementicum*'un yerel bir türü olan "harçlı moloz"un kullanıldığı görülmektedir. Genel bir ifadeyle, nitelikli yerel kireçtaşından düzgün, büyük bloklar kesilmiş ve duvarlarda, payelerde, ana mekanları örten beşik tonozlarda standart bir biçimde uygulanmıştır. Bununla birlikte bazı duvarlarda geç kullanım evresine bağlı olarak tuğla katkılı harç ve sıva izleri de

50 Özüdoğru – Tarkan 2018, 183.

takip edilmektedir.

Sillyon Roma Hamamı duvarının i ve dış yüzeylerinde iklimlenme ile ortaya çıkan erozyon ve bitkisel oluşumlar beraberinde malzeme kayıplarına neden olmuş ve çeşitli aşınma ile bozulmalar meydana getirmiřtir⁵¹. Bununla birlikte bölgede meydana gelen deprem hareketleri sonucunda yoğun olarak tahribata uğradığı da anlařılmıřtır⁵². Arkeometrik analizlerle, Sillyon'daki yapıların inşaatında kullanılan kireçtaşı blokların tutturulmasında kullanılan harcın içerisinde, yakın çevrede bulunan akarsu kanallarındaki ofiyolitik istife bağlı sedimanların olduğu belirlenmiştir. Yapı harçlarında kullanılan ofiyolitik kaya birimine ait agregalar Sillyon antik kentinin yakınlarında bulunan Antalya (Alanya Napı) ofiyolit birimlerini temsil ettiği ortaya konmuřtur⁵³.

Sillyon Roma Hamamı'nın araştırmalar neticesinde bölümlerinin işlevi, aşağıda değerlendirme bölümü altında da anlatıldığı üzere, mimari özellikleri yardımıyla saptanabilmiştir. Aşağıda başlıklar halinde yapının bölümleri detaylı bir şekilde anlatılmakta ve işlevleriyle ilgili detaylara yer verilmektedir.

2.1 Koridor

Sillyon Roma Hamamı'nda yapılan güncel araştırmalar neticesinde, batı cephesinin 43,40 uzunluğunda ve 2.65 m genişliğindeki bir koridorla çevrelendiği anlaşılmıştır. Yapının I nolu Salonu'ndan itibaren başlayan bu koridor, IV nolu Salon'a kadar devam etmektedir. I nolu Salon'un (*apodyterium*) olduğu kuzey taraftan koridora, başka bir ifadeyle yapıya giriş yapılmakta ve bu giriş boyunca devam edilerek sırasıyla I, II, III ve IV nolu salonlara ulaşılmaktadır. Koridorun IV nolu Salon'da bittiği, meknın kuzey duvarı i kesiminde bulunan kapı pervazından anlaşılmaktadır. IV ile V nolu salonlar arasındaki geçiş ise ortak kullandıkları duvar üzerinde yer alan kapı vasıtasıyla yapılmaktadır. Böylece V nolu Salon hariç ilk dört meknın bu koridora açıldığı ve geçişlerin koridor vasıtasıyla yapıldığı ortaya çıkmaktadır (fig. 4).

Hamam koridorunun açıldığı batı duvarı üzerinde her bir mekna  adet denk gelecek şekilde pencereler eklenmiştir (fig. 6. 8-9). Her ne kadar koridor IV nolu Salon'la bitiyor olsa da pencere sistemi V nolu Salon'a kadar devam etmektedir. Bu pencerelerin varlığı her meknın batı duvarı üzerinde izlenebilmekle beraber, III nolu Salon'da tüm detaylarıyla belli olmaktadır. Buna göre pencerelerin çift kanatlı bir sisteme sahip oldukları lento ve eşik bölümlerinde görülen yuvalardan anlaşılmaktadır (fig. 12). Koridora açılan pencerelerin yüksekliliği birbirine eşit olmalıdır. Zira III nolu Salon'da *in situ* duran pencerelerin ölçülerinden bu çıkarım yapılabilmektedir. Buna göre pencerelerin genişliği 1.95 m, yüksekliliği 3.35 m ve derinliği ise 1 m'dir.

Koridor vasıtasıyla mekanlar arası geçiş kolaylaşmış ve hamamdaki dolaşım sistemi belli bir düzene oturtulmuştur. Yapının batı duvarı boyunca devam eden pencere sistemi ile koridorun ve tüm salonların gün işiğından tam anlamıyla yararlanmasđ

51 Selekoğlu 2020, 248, fig. 2.

52 Eroğlu v.d. 2020, 256.

53 Bu alışmalar için bk. Eroğlu v.d. 2020, 264.

sağlanarak, yapı yüksek derecede aydınlatılmış dahası ısıtılması kolaylaştırılmıştır. Bununla birlikte, pencereler hem yapının batı cephesini hareketlendiren unsurlar olarak düşünülmüş hem de tesise gelen kişiler için eşsiz bir manzara yaratılmıştır. Bugün bile Sillyon'a gelen ziyaretçilerin en çok dikkat çeken yapılardan biri olan Roma Hamamı, antik dönemde aşağı kentte yer alan en önemli anıtsal yapı olarak ön plana çıkmaktadır.

Koridor, yukarıda anlatıldığı üzere, IV ve V nolu salonlar gibi sonradan yapıya eklenmiş olmalıdır. Bu iki mekân ve koridorun inşa tekniği ile diğer salonların inşa tekniği arasında dönemsel farklar izlenebilmektedir. Hamamın ilk evresinde I nolu Salon üzerinde yer alan yapının ana girişi, ikinci yapım evresinde koridorun eklenmesiyle buraya alınmış ve koridor tesis içinde dolaşımı sağlayan en önemli bölüm haline gelmiştir. Koridor, hamamın son evresinde ise, III ile IV nolu salonun ortak duvarı hizasında çokgen taşlar ve kaba kireç karışımı bir blokajla kapatılmış ve muhtemelen işlevini kaybetmiştir.

2.2 *Apodyterium (Frigidarium ?), I nolu Salon*

Burası hamamının ilk bölümü olup giriş kısmını teşkil etmekte ve 8,98 x 16,25 m ölçülerinde dikdörtgen bir plan örneği sergilemektedir. Kayalık bir alana dayandırılan I nolu Salon'un doğu ve kuzey duvarları kısmen korunagelmıştır. II nolu Salon ile arasındaki sınırı oluşturan güney duvarı tamamen yıkılmıştır. Batı duvar ise giriş kısmının olduğu kuzeybatı köşede sağlamdır. Doğü duvarı tonozun başladığı yere kadar ayakta kalmıştır. Duvar kalınlığı hamamın diğer bölümlerinde olduğu üzere 95 cm iken bu ölçü kuzey duvarda artmakta ve 1.80 m'ye çıkmaktadır. Bunun sebebi muhtemelen yapının işlevi ile ilgili olmalıdır. Kuzey duvarın batı köşesinde yan yana yerleştirilmiş üç adet hatul yuvası yer almaktadır. Koridora açılan I nolu Salon kapısının sövesi seçilebilmektedir. Burasının üst bölümü V nolu Salon'un güney duvarı üzerinde yer alan yan girişlerde olduğu gibi piramidal bitmektedir. I nolu Salon yapının erken evresinden itibaren kullanılan mekanlardan biridir ve tüm evrelerden yapıya ilk giriş buradan sağlanmıştır. Bu mekânın bir *frigidarium* veya *apodyterium* kısmı olabileceği ilk aşamada düşünülmektedir. H. Abbasoğlu'nun, Sillyon hamamının *apodyteriumu* için kesin bir tanımlama yapılamadığını ve I nolu Salon'un (Abbasoğlu'nda V no.lu olarak geçmektedir) *frigidarium* olabileceği şeklindeki yorumuna rağmen⁵⁴, araştırmalarımız neticesinde salonun ilk evresinde bir *frigidarium*; ikinci evresinde ise bir *apodyterium* olabileceği görülmüştür. Bununla birlikte ilk evresinde organik bağlantılı ve birlikte çalışan iki bölümden oluştuğu (*apodyterium/frigidarium*) düşünülmektedir (fig. 3-4)⁵⁵.

Mekânın ilk evresiyle ilgili çok veri olmadığından daha çok değerlendirmeler ikinci evresine, yani mevcut durumuna dair yapılabilmektedir. Bu bağlamda, yapının güneyinde uzanan koridor, I nolu Salon'u batı duvarının olduğu yerde başlamaktadır.

54 Abbasoğlu 2004, 3-4.

55 Roma hamamlarında *apodyterium* ve *frigidariumun* aynı bölüme karşılanması sık rastlanan bir durum değildir. Andriake Doğü Hamam'dan benzer bir şema bilinmektedir. Bunun için bk. Çevik – Bulut 2014, 225-226.

Dolayısıyla hamamın ana girişin burası olduğu görölmektedir. Girişin buradan verildiği göz önünde bulundurulduğunda, I nolu Salon'un bir *apodyterium* olduğu söylenebilir. Nitekim kuzey duvarının farklı bir şekilde kalın tutulması ve duvar üzerinde görölen ahşap hatlı yuvalar, burası üzerinde bir soyunma kabininin veya dolabının olabileceğini düşündürmektedir. Öyle ki, *apodyteria* genelde dikdörtgen bir şemaya sahipti; taş veya ahşaptan oturma sıraları ve raflarla donatıldıkları gibi farklı ölçülerde nişler de eklenebilmekteydi. Giyinme veya kısa bir dinlenme için kullanılan *apodyteria*'ya genelde doğrudan dışarıdan ulařılabilmekte⁵⁶ ve daha basit mekanlar halinde düzenlenmekteydi. Nitekim jeofizik çalışmaları sonucunda, anomali değerlerinin düştüğu görölmekte ve mekânın taban kısmında herhangi bir detayın olmadığı ortaya çıkmaktadır (fig. 10)⁵⁷.

2.3 *Frigidarium* (II nolu Salon)

II nolu Salon Sillyon Roma Hamamı'nın en az korunmuş bölümüdür ve 9,38 x 16,25 m ölçülerindedir (fig. 3-5). Mekânın tüm duvarları yıkılmıştır. Duvarlarının yıkılmış olmasına rağmen kısa hatları belli olmakta ve özellikle yan cephelerinin düz bir şekilde planlandığı anlaşılmaktadır⁵⁸. Mekanla ilgili detaylara değinmek mümkün değildir. Ancak alanda yaptığımız detaylı çalışmalarda, zemininde bir ısıtma sisteminin olmadığı belli olmaktadır. I nolu Salon'un H. Abbasoğlu tarafından *frigidarium* olabileceği ifade edilse de⁵⁹ mekanlar arası ilişki ve II nolu Salon'un tesis içindeki konumundan hareketle burasının en azında yapının ikinci evresinde bir *frigidarium* olabileceğini düşünüyörüz. Veri olmamasından dolayı yapının ilk evresinde bu salonun tam işlevini söylemek oldukça güçtür. Ayrıca salonda yaptığımız jeofizik çalışmalarında yapının tabanında herhangi bir anomaliye ulaşılmamış ve mekânın basit bir şekilde kurgulandığı tespit edilmiştir (fig. 10)⁶⁰.

2.4 *Tepidarium* (III nolu Salon)

Tepidarium, 9,78 x 16,25 m ölçüleriyle I ve II nolu salonlar gibi dikdörtgen bir plana sahiptir. III nolu Salon'un doğu duvarı I ve IV nolu salonlarda göröldüğu gibi tonozlu bir şekilde bitirilmiştir (fig. 3-4). Bu duvar kesme taş bloklarla *opus quadratum* tekniğinde inşa edilmiştir. Tonozun olduğu kısımda tamirat izleri dikkati çekmektedir. Bu duvar üzerinde, duvarın merkezinde benzerlerini diğer salonlarda da takip ettiğimiz hafifletme kemeri zemin seviyesi hizasında görölmektedir. Güney duvarı tonozun başladığı seviyeye kadar sağlamdır. Güney duvarı üzerinde batı duvardan 95 cm doğuda bir adet niş yer almaktadır. Kemerli bir şekilde biten nişin genişliği 1.80 m ve derinliği ise 1 m'dir. Bu açıklık daha çok tepidairumlarda karşımıza çıkan yıkanma birimlerini akla getirmektedir. Salonun doğu tarafında kuzey-güney doğrultulu paralel konumlandırılmış iki adet sarnıç yer almaktadır (fig. 11). Sarnıçlar yapının genişliği

56 Özdizbay 2012, 33.

57 Bu çalışmaları için bk. Erçetin v.d. 2020, 283-284, fig. 7-8.

58 Pamphylia'da *frigidariumu* bir apsisle sonlanan örneğe sadece Perge Güney Hamamı'nda rastlanmaktadır. Bk. Özdizbay 2012, dn. 271.

59 Abbassoğlu 2004, 4.

60 Erçetin v.d. 2020, 283-284, fig. 7-8.

boyunca yerleştirilmiştir. Doğudaki ilk örnek çökmüş olsa da batıdaki sarnıç açık bir şekilde tüm ayrıntılarını sunmaktadır. Beşik çatılı olduğu anlaşılan sarnıçlar; çokgen taşlar, harç ve yer yer tuğla parçalarının yardımıyla *polygonal* teknikte inşa edilmiştir. Sarnıçların genişliği 1.35 m iken yüksekliği ise ölçülebilen 1.55 m'dir. Sarnıçların iç kısmı ince ve pürüzsüz bir şekilde sıvanmış ve iletkenliği ortadan kaldırılmıştır. Bunlar tesisin su ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılmış su depolarını akla getirmektedir. Ancak sarnıçların yapım tekniği ve mekân içindeki konumu, sonradan buraya eklendiklerini göstermektedir. Yapı hamam işlevini kaybettiği geç dönemde burası bir depo işlevine büründürülmüş olmalıdır. Mekânın kuzey ve batı duvarlarının hatları belli olmakla birlikte temel seviyesinden itibaren yıkılmış ve malzemeleri etrafa dağılmış durumdadır. Yapının içerisinde farklı noktalarda çatı kiremidi parçaları (*kalypter*) görülmektedir. Kuzey duvarı hattı üzerinde sonradan düzeltilmiş bazı duvar bloklarının III nolu Salon'a bakan iç yüzlerinin yak. 5 cm kalınlığındaki bir harçla sıvandığı görülmektedir. Harcın üzerindeki tutturma kanalları ile delikleri mekânın kaplamasıyla ilgilidir. Yine güney ve doğu duvarlarda da benzer kaplama izlerine yoğun olmamakla beraber rastlamak mümkündür.

III nolu Salon H. Abbassoğlu tarafından bir *tepidarium* olarak önerilmiştir⁶¹. Bu tanımlamaya katıldığımızı ve yapının tek ılıklik kısmının burası olduğunu ifade etmek istiyoruz. Nitekim yaptığımız araştırmalar sonucunda III nolu Salon'un tesis içindeki konumu, kaplama izleri ve güney duvardaki yıkanma nişi burasının bir *tepidarium* – ılıklik bölümü olduğunu göstermektedir. Burası *frigidarium* ile *caldarium* arasında konumlanmaktadır ki geleneksel Roma İmparatorluk Dönemi hamam mimarisinde, soğuk odadan sıcak odaya geçişte bir ılık oda yer almaktadır. Ayrıca III nolu Salon'da yaptığımız jeofizik çalışmada, mekânın merkezi noktasında dikdörtgen planlı bir anomali ortaya çıkmıştır⁶². Değerlendirmeler sonucunda bu verinin bazı hamamların *tepidarium*larında karşımıza çıkan dörtgen kesitli bir sıcak su havuzu veya *hypocaustum* sistemine ait boşluklar olabileceği düşünülmüştür (fig. 10). Hamamın ilk yapım evresinde burası plan açısından düşünülürse güneyde konumlanmasında dolayı bir *caldarium* olabileceği akla gelmekle beraber bu yorum yeterince veri olmamasından dolayı bir hipotez olarak kalmaktadır.

2.5 *Caldarium* I (IV nolu Salon)

Bu salonun yapının ikinci evresinde inşa edilmiş olduğu, yukarıda anlatıldığı üzere, açık bir şekilde anlaşılmaktadır (fig. 4). *Caldarium* I, 9,04 x11,68 m ölçüleriyle kareye yakın bir plana sahiptir. IV nolu Salon'un doğu duvarı üzerinde 1.50 m genişliğinde, 2.60 m yüksekliğinde ve 95 cm derinliğinde birbirinin simetrisi olan üç tane açıklık yer almaktadır. Bunlar mekânın kente bakan kısmında bir peyzaj oluşturmaktadır. Yapının güneyinde yer alan pencereler gibi çift kanatlı bir şemaya sahiptirler. Tamamı sağlam olan duvarın üst kısmı tonozlu bir şekilde devam etmekte ve çatının oturduğu kısmı teşkil etmektedir. Tonoz kısmı çokgen taşlar, tuğla ve kaba harç karışımı bir malzemeyle örülmüştür. Bu duvar yapım tekniği, tonoz detayları görülen

61 Abbassoğlu 2004, 3.

62 Erçetin v.d. 2020, 283-284, fig. 7-8.

I ve III nolu salonlardaki quadratum teknikten farklıdır ve yapının ikinci evresini yansıtmaktadır. Tonozun iç cephesinde çatı kirişlerinin oturduğu altı tane hatıl yuvası yer almaktadır (fig. 13).

IV ile V nolu salon ile ortak olan 1.80 m genişliğindeki güney duvar geç dönemde onarım görmüştür. Burada yak. 4.50 m genişliğindeki bölüm devşirme ve moloz taşlarla yeniden örülmüştür. Mekânın batı duvarı iç kesim seviyesinden itibaren yıkılmıştır. Koridor başlığı altında anlattığımız üzere, kuzeybatı köşesindeki pencere eşiği izi ve güneybatıdaki sağlam kalan pencere detayları, III ile V nolu salonlarda olduğu gibi, bu duvarda da üç tane büyük pencere olduğunu göstermektedir. Bu pencereler mekânın doğu duvardaki örneklerle aynı olup simetrik bir şekilde yerleştirilmiştir. Bu durumda, mekânın doğu ve batı duvarlarının açıklıklarla hareketlendirildiği böylece hem kent tarafında hem de batıdan zengin bir peyzaja sahip olmasının hedeflendiği söylenebilir. Mekânın batı duvarının tam merkezinde 1.70 m genişliğinde ve 1.60 m derinliğinde zemin seviyesinin altında dikdörtgen bir girinti oluşturulmuştur. Girinti yapının batı tarafında pencerelerin açıldığı pervazla çevrelenmiştir. Bu alanın geç dönemde kapatılmasından dolayı işlevi anlaşılmamakla beraber, mekandaki su tahliyesi için kullanılmış olabileceği gibi, cepheyi bu yönde hareketlendirdiği de söylenebilir.

Salonun kuzeybatı köşesi, koridorun olduğu kısım, geç dönemde kapatılmıştır. Burası muhtemelen Bizans Dönemi'nde küçük taşlar, kaba harç karışımı molozlarla doldurulmuş ve IV nolu Salon hamam işlevinden kapalı bir mekâna dönüştürülmüştür. Kuzey duvarda belli aralıklarla yerleştirilmiş ısı kanalları görülmektedir. Bununla birlikte mekânın sağlam kalan duvarlarında kaplama izleri ve yuvaları açık bir şekilde izlenmektedir. Kuzey duvardan doğu duvara 1 m uzaklıkta, 1.40 m genişliğinde bir açıklık vardır ve üzerinde bir adet boşaltma/basık kemer bulunmaktadır. Benzer biçimde, güney duvardan doğu duvara 2.85 uzaklıkta ve 1.40 m genişliğinde bir adet açıklık daha vardır. Burasının da üzerinde bir boşaltma/basık kemeri bulunmaktadır.

Alanda yaptığımız çalışmalarla salon içinde farklı noktalarda derz aralarına çakılmış, kaplamaları tutan metal çiviler *in situ* olarak tespit edilmiştir. Salon içinde bir adet kaçak kazı çukuru bulunmaktadır. Kaçak kazı çukuru ve etrafındaki kare formu pişmiş toprak tuğlalar mekânın ısıtma sistemine aittir ve burasının, V nolu Salon'da olduğu gibi, bir sıcaklık-*caldarium* olduğunu gösteren önemli verilerdir. Aynı zamanda kuzey duvar üzerinde beş adet ısı transfer kanalı bulunmaktadır ve kanallar yapının ısıtılmasıyla ilgili önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca buralar, duvardan ısıtma isteminin baca yuvaları için uygun birer çıkış kanalı olarak da kullanılmış olmalıdır. Salonda yaptığımız jeofizik çalışmalarında, kuzey duvarı üzerinde görülen anomaliler buradaki açıklıklarla eşitlenmiştir. Özellikle salonun merkezi noktasından elde edilen anomaliler nizami ve dört köşe bir alanı tarif etmektedir (fig. 10). Bu alan muhtemelen, *Tepidarium*'da olduğu gibi, *Caldarium* I içerisinde bir su havuzun veya *hypocaustum* sistemine ait boşluklar olarak değerlendirilmiştir⁶³.

2.6 Caldarium II (V nolu Salon)

Burası da IV nolu Salon (*Caldarium I*) gibi, ikinci inşa evresinde hamama eklenmiştir (fig. 4). 10,55 x 16,49 m ölçüleriyle I, II ve III nolu salonlar gibi dikdörtgen bir plana sahiptir. Salonun batı duvarı yer yer sağlamdır ve 2.5 m yüksekliğe kadar korunmuştur. Bu duvarının güney duvarla birleştiği noktada, benzerlerini koridor boyunca hamamın batı duvarında gördüğümüz pencerelerin izleri karşımıza çıkmaktadır. Muhtemelen diğer mekanlarda görüldüğü üzere, birbirini takip eden simetrik yerleştirilmiş üç tane pencere burada yer alıyordu. Pencereler, yapının batı duvarı boyunca devam eden ve hamamın dış cephesini hareketlendiren yak. 1 m'lik düz bir pervaza (taç kısmı) açılmaktadır. IV nolu salonla ortak olan kuzey duvarı geç dönemde onarılmış ve duvar bedeni daha kalın bir forma bürünmüştür. V nolu Salon'un kuzeybatı köşesinde V nolu Salon'a açılan bir su kanalı vardır. Bu kanalın genişliği 65 cm, yüksekliği 70 cm ve derinliği ise duvar boyunca devam etmektedir. Aynı duvar üzerinde, yukarıda da bahsedildiği üzere, bu kanaldan 3.10 m uzaklıkta IV ile V nolu salonlar arasındaki girişi sağlayan bir adet kapı bulunmaktadır⁶⁴. Burası geç dönemde devşirme taşlarla kapatılmıştır. Doğu duvarı ise temel seviyesinden itibaren yıkılmış olduğundan detaylarına ulaşılamamaktadır. Bu yönde bağlantılı bir servis odasının olabileceği düşünülmektedir.

Salonun güney cephesi üç pencere/açıklıkla hareketlendirilmiş ve yapının kentin giriş kısmından anıtsal görünmesi sağlanmıştır (fig. 7. 14). Ortada ki pencere diğer yan açıklıklara göre 2.15 m önde başlamaktadır⁶⁵. Dışarıdan bakıldığında merkezdeki dikdörtgen pencere ile bu pencerenin iki yanına yerleştirilmiş piramidal biten yan pencereler bu anıtsallığı görünür kılmaktadır⁶⁶. Merkezdeki dikdörtgen pencerenin etrafını yalancı bir kemer çevrelemiştir. Söz konusu kemer vasıtasıyla yukarıdan gelen yük duvara aktarılmıştır. Bu yüzde, güney cepheden devam eden ve pencerelerin açıldığı duvar tacının hizasındaki taş sırası, bombeli ve dışa çıkıntılı yapılarak cephenin hareketlendirilmesine katkı sağlanmıştır. Duvarlar *opus quadratum* tekniğinde örülmüş ve dört köşe kesme taş blokları birleşme noktalarında harç kullanılmıştır. Bazı derzlerde tuğla parçaları, küçük taşlar ve kaba harcında tercih edildiği de görülmektedir. Mekânın tüm duvarlarında, duvar işlerinde gerekli görüldüğü yerlerde harçlı moloz dolgu kullanıldığı tespit edilmiştir.

Güney duvarın iç bölümünde, merkez tonozlu açıklığın iki tarafında aşağıdan başlayarak yukarıya doğru devam eden ısı transfer kanallarının izi bulunmaktadır. Bu kanalların en üst tarafta, duvar pervazında daha açık bir şekilde izlenebilmektedir. Aynı ısı kanalları yandaki iki açıklığın/ pencerenin iki tarafında da yer almaktadır. Böylece güney duvarın iç kesiminde toplamda altı adet ısı transfer kanalının olduğu açık bir şekilde belli olmaktadır. Yine bu duvarda, mekân duvarlarının mermer vb. malzemelerle kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte duvarda mermerlerin monte edilmesinde kullanılan metal çiviler, IV nolu Salon'da olduğu gibi, *in situ* olarak tespit edilmiştir. Ayrıca V nolu Salon'un kuzey duvarındaki bloklarda da benzer

64 Kapının genişliği 1.40 m, ölçülebilen yüksekliği 2 m ve derinliği ise duvar boyunca olup, 2.10 m'dir.

65 Bu açıklığın genişliği 1.90 m, derinliği 1.10 m ve yüksekliği ise 6.15 m'dir.

66 Yan açıklığın genişliği 2.50 m, derinliği 1.10 ve yüksekliği ise 6.15 m'dir.

bir uygulamanın olduğu izlenebilmektedir. III ve IV nolu salonlarda olduğu gibi V nolu Salon'da da demir izleri, çukurluklar ve oyuklar, duvarların i yüzeylerinin mermer levhalarla kaplı olduğunu göstermektedir. Nitekim MS II. yüzyıl "Mermer Stili'nin yaygınlığı uyarınca, bu tür sosyal yapıların iç ve dış kısımlarının çeşitli efektler yaratmak amacıyla farklı renklerdeki mermer levhalarla kaplanması (*skoutlosis*) ve bunların bağışlanması çok yaygın bir durumdu⁶⁷. Ayrıca mermer levhaların, ısıtılan salonlarda, duvar içi duvar içi ısıtma boşluğunu da kapladığı söylenebilir.

Mekânın orta açıklığın olduğu yerde tonozun hemen altında kare tuğlalar ve kireç harcı yöntemiyle inşa edilmiş dört köşe formu ve st kısmı tonozlu bir alan yer almaktadır. Aynı zamanda burada ve çevrede yanmış kare tuğla parçaları görünmektedir. Burası hamamın *prae-furnium*-ocak bölümünün bir devamı olarak değerlendirilmiş ve hamamın sıcak suyunun depolandığı alan olarak düşünülmüştür. Depoda ısıtılan su, pişmiş toprak borular vasıtasıyla salon içinde dağıtılıyor olmalıydı. Aynı zamanda dağıtım IV nolu Salon'a da yapılıyordu. Nitekim V nolu Salon'da yaptığımız jeofizik çalışmalarıyla elde edilen manyetik anomali haritasında görüldüğü üzere, mekânın güney duvarındaki merkezi açıklığın hizasında, *prae-furnium* olarak düşündüğümüz kuzey-güney doğrultulu bir hat olduğu açık bir şekilde belli olmaktadır (fig. 10). Ayrıca buradaki tuğlalar daha çok Perge'de MS III. yüzyılın başından itibaren rastladığımız örneklerle benzemektedir. Perge Güney Hamam'ın V nolu Mekan'ın (*apodyterium*) Kk Havuzu, Severuslar Dönemi eklemeleriyle alakalı olduğu düşünülen, III nolu Mekan'ın Apsisi ve II nolu Mekan'ın (*tepidarium*) kuzey ve güney duvarlarındaki eklemeler buna rnektir⁶⁸.

V nolu Salon, H. Abbasoğlu tarafından *caldarium* olarak belirtilmiřtir⁶⁹. Biz de bu mekânın bir *caldarium* olarak işlev gördüğünü düşünmekteyiz. Öyle ki, bağlantılı *prae-furnium* bölümü ve ısıtma sistemi V nolu Salon'un hamamın sıcaklık kısmı-*caldariumu* olduğunu bize kanıtlamaktadır. V nolu Salon, Roma hamamının güneydeki son yapısıdır ve gün işığından en çok yararlanan bölümüdür. Ayrıca burasının bir *caldarium* olduğu konumundan da anlaşılmaktadır. Roma hamamlarının sıcaklık kısmının genelde gün işığından daha fazla yararlanmak için güney, güneydoğu ve güneybatıda olduğu örneklerden bilinmektedir⁷⁰.

3.Su Temini ve Atık Su Sistemi

Gebiz kireçtaşı formasyonu üzerinde tepelik bir alanda kurulu olan Sillyon'un kireçtaşı birimi içinde çok sayıda çatlak, kırık ve erime boşlukları yer almaktadır. Bu nedenle yağış ve yüzey sularını bünyesinde depolayabilmekte ve yeraltı suyu içermektedir. Kireçtaşı biriminin tabanında yaralan Karpuzçay formasyonu ince-orta-kalın tabakalı, gri, kirli sarı, yeşil, bej, krem renklerde kumtaşı, kiltatı ve silttaşlarından oluştuğu için genellikle geçirimsiz ve yer yer az geçirimlidir. Dolayısıyla Karpuzçay formasyonun üzerinde yaralan Gebiz kireçtaşı birimi içinde depolanan yeraltı suyu,

67 Hanfmann 1975, 51.

68 zdizbay 2012, 164.

69 Abbasoğlu 2004, 4.

70 Pamphylia Bölgesi hamamlarının *caldarium* kısımlarının güneşi gören sıcak yönde oldukları görülmektedir. Bk. Abbasoğlu 2004, 3-4.

tabanda bu iki birimin dokanağından kaynak olarak yamacın farklı noktalarında boşalım göstermektedir⁷¹. 2018 ve 2019 yıllarında antik kentte yapılan jeolojik araştırmalarda özellikle güneybatı yamaçlarının eteklerinde kiltası ile kireçtaşı dokanağında su çıkışlarının olduğu gözlenmiş ve bu su çıktı noktalarının 110 ile 120 m kot aralığında olduğu tespit edilmiştir⁷². Böylece bugüne kadar yapılan çalışmalarda kentin su teminiyle ilgili belirsizlikler yerini daha somut verilere bırakmıştır. Bahsedilen kot aralıklarında, günümüzde aktif olan ve köylüler tarafından kullanılan akaçlar yer almaktadır. Roma Hamamı'nın hemen üst kotunda bulunan Nymphaion A'nın böyle bir su kaynağının üzerine kurulduğu, bu kaynağın halan aktif olduğu ve özellikle kış ve bahar gibi yağış yoğunluğunun fazla olduğu dönemlerde suyun debisinin arttığı tespit edilmiştir⁷³. Üç tonozlu antik çeşmenin bu kaynaktan beslendiği ve Osmanlı Dönemi'nde buradaki kaynağın yak. 70 m güney doğusunda bulunan Osmanlı Çeşmesi olarak isimlendirdiğimiz yapıya aktarıldığı ortaya çıkmaktadır (fig. 2).

Roma Hamamı'ndan hemen sonraki dönemde inşa edilen Nymphaion A'nın beslendiği su çıktı noktasının antik dönemde hamamın su temini için kullanılan temel kaynak olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum yapı ve çevresinde yaptığımız çalışmalarla da desteklenmektedir. Öyle ki, Sillyon Hamamı'na temiz su girişi kaynağın bulunduğu taraf olan doğudan, cephe duvarına açılan künk açıklıkları vasıtasıyla sağlanmıştır. Bu durum jeofizik çalışmalarıyla ortaya konulmuştur. Hamam ile Nymphaion A arasında yapılan jeofizik çalışmalarıyla Nymphaion A'nın merkez aksından başlayarak hamama doğru batı ekseninde devam eden bir anomoli tespit edilmiş ve bu anomali bir su kanalı olarak değerlendirilmiştir (fig. 10). Taramada su kanalının mekâna girdiği alanın III nolu Salon yani *tepidarium* doğu duvarının merkezi noktası olduğu görülmüştür⁷⁴. Benzerini Kibyra Geç Antikçağ Hamamı'nda gördüğümüz⁷⁵ su temin biçiminin hamamın tüm evrelerinde kullanıldığı söylenebilir. Yapının içinde yaptığımız incelemelerde, tesisin su dağıtım şebekesine ait pişmiş toprak künk parçaları etrafa dağılmış bir şekilde görülmüştür. Buradan hareketle ve jeofizik çalışmalardan yararlanarak sıcak ve soğuk suyun hamamın üst kotundan gelerek bölümlere dağıtıldığı ön görülmektedir. Salon IV ve V'in duvarlarında yaptığımız gözlemlerde pişmiş toprak künklerin geçtiği alanlar tespit edilmiş ve mekân içi su taksimi ortaya konulmuştur.

Asal iki yapım evresinden sonra yani yapının hamam işlevini kaybettiği veya küçük bir tesise dönüştürüldüğü dönemin ardından, III nolu Salon'a/*tepidariuma* iki adet tonozlu su deposunun eklendiği yukarıda anlatılmıştır (fig. 11). Bu iki yapı, tesis içindeki su dağıtım sistemine ek olarak, su deposu veya *castellum aquae* görevi görmek ve bir üst kottan Nymphaion A'nın olduğu alandan geleni suyu depolamaktadır. Depolanan bu suyun şu aşamada ne amaç için kullanıldığı açıklamak oldukça güçtür. Ancak yapı hamam işlevini kaybettiği veya daha küçük bir tesise dönüştürüldüğü dönemde bu salonun bir su deposuna çevrildiği görülmektedir. Sillyon'da III nolu Salon'da görülen bu su depolarının benzeri Parion Yamaç Hamamda VI nolu Oda'da

71 Kumsar 2020, 294-299.

72 Kumsar v.d. 2019, 898-899, şek. 11; Kumsar 2020, 293-294.

73 Işık 2020, 129-130.

74 Erçetin v.d. 2020, 283-284, fig. 7-8.

75 Özüdoğru – Düzgün 2018, 181.

karşımıza çıkmaktadır⁷⁶. Burada su deposu tonozlu bir mimariye sahiptir ve muhtemelen geç kullanımına ilgilidir. Hamamlara ait basınçlı su depoları veya castellumların varlığı pek çok örnekle temsil edilmektedir. Aperlæ Doğu Hamamı'nda güneydoğu köşedeki dört köşeli sarnıç hamama yedek su ihtiyacı sağlamaktadır⁷⁷. Andriake Doğu Hamamı'nın güneydoğu köşesinde yapının deposu yer alır. Burasının basınçlı su ihtiyacını sağladığı ve yedek depo görevi de gördüğü ortaya konmuştur⁷⁸. Rhodiapolis Hamamı'nın hemen ön bölümünde birbirine paralel yerleştirilmiş dört adet sarnıç/su deposu bulunmaktadır⁷⁹. Yine Likya'da Apollonia Hamamı'nın 3 nolu mekanının (*caldarium*) kuzey kesiminde yapıya bitişik biçimde bir su deposu yer almaktadır⁸⁰. Anamur İlçesi'ndeki Titiopolis Roma Hamamı'nın kuzeyinde su deposu olabilecek dörtgen bir hazne vardır⁸¹. Anadolu dışında da Traianus Hamamı ve özellikle kentlerdeki Roma hamamlarının neredeyse tümünde su depoları bilinmektedir⁸².

Hamamın pis su atık sisteminin detayları görünür değildir. Ancak benzer örneklerden hareketle bazı hipotezler öne sürülebilir. Hamamın kot farkı da göz önünde bulundurulduğunda tüm mekanlardaki atık suların yapının batısı boyunca yerleştirilmiş bir ana kanala yönlendirilmiş olması beklenmelidir. Olasılıkla kuzey-güney eksenli olan bu ana kanal hamamın yak. 50 m güneyindeki alana kadar akaçlama sistemiyle devam ediyor ve buradan da kent dışına taşıyordu. Nitekim günümüzde de Nymphaion A ve Osmanlı Çeşmesi'nden akan su tam da bu noktaya akmakta ve buradan alt kotlara kadar inmektedir. Zaten dar ve zor bir araziye sığdırılan hamamın atık suyunun başka bir alana akması mümkün görünmemektedir. Çünkü yapının olduğu alan teraslama yöntemiyle meydana getirilmiş, kuzey ve doğu tarafları ile kot farkı ortaya çıkmıştır. Bununla beraber batısı boyunca, alt terasında, aynı dönemde inşa edilen Stadion yer almaktadır.

4. Isıtma Sistemi

Sillyon Hamamı'nın ilk evresine ait iç düzenlemeler, ikinci evredeki inşa programıyla tekrardan ele alındığından ilk dönemin ısıtma sistemini yorumlamak mümkün görünmemektedir. Mevcut yorumlar ve elde edilen sonuçlar yapının ikinci evresiyle ilgilidir. Hamamın *praefurnium* bölümünün *caldarium* II'nin güneyinde olduğu V nolu Salon'da yer aldığı anlaşılmaktadır⁸³. Bu salonun güney duvarındaki kemerli

76 Çelikbaş – Oyarçin 2014, 66, res. 14.

77 Vann v.d. 2000, 201, fig. 3.

78 Çevik – Bulut 2014, 230.

79 Farrington 1995, fig. 9. 148. 196; Çevik v.d. 2009, 231 vd.

80 Farrington 1995, fig. 1. 127.

81 Özdizbay – Dinçer 2018, 178.

82 Çevik – Bulut 2014, 231.

83 Hamamlarda *praefurnium* ve *praefurniumun* çalıştırılmasına yönelik servis odasının bulunması gerekmektedir. İmparatorluk dönemi ve sonrasında *praefurnium* ile bağlantılı servis odalarının açık bir şekilde belli olduğu örnekler oldukça fazladır. Rhodiapolis Hamamı'nın kuzeyinde en alt kotta destek hizmetleri ve benzeri amaçlar için yapıldığı görülen bir oda konunun en güzel örneklerindedir (Bk. Çevik v.d. 2009, 233, fig. 3). Bununla beraber Kıbyra Geç Antik Çağ Hamamı (Özüdoğru – Tarkan 2018, 183), Labraunda Tetrakonkhos Hamamı (Karlsson 2009, 81, fig. 50) ve Korinth Geç Roma Dönemi Hamamı'nda (Sanders 1999, fig 4. 6) *praefurnium* ve bağlantılı servis işlevli ek mekanlar olarak ön plandadır.

açıklığın hemen altında bir *prae-furnium*un ve bağlantılı bir küvet olduğu düşünülmektedir. Şu aşamada, *prae-furnium*un etrafında bir mimari düzenlememe görülmesi de V nolu Salon'un hemen doğusunda bağlantılı bir servis odasının olabileceği ön görülmektedir. Nitekim *prae-furnium* için daha geniş bir alan ve *hypocaustum*un temizlenmesi faaliyetleri de düşünüldüğünde böyle bir servis alanının varlığı zorunlu hale gelmektedir. Sillyon örneği gibi küçük hamamlar için açık bir servis avlusu veya dışarıya doğrudan açılan çatısız bir geçit yeterli görülmektedir⁸⁴. Ayrıca salonun güney duvarındaki açıklıklardan *hypocaustum* sistemine ait kısımlar, yani suspensura görülebilmektedir. *Hypocaustum*da yakılan ateşle ısıtılan su ve elde edilen ısı *caldarium* ve *tepidarium* bölümlerine bölümler arası ısı kanalları aracılığıyla dağılmış olmalıydı. Şu aşamada *tepidarium* ve *caldarium*lar olmak üzere üç mekanının ısıtıldığı söylenebilir. Nitekim yapıda gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda IV ve V nolu salonlarda boru oluklarına rastlanılmıştır. Yapının güney sınırını oluşturan *Caldarium* II'de kısmen izlenebilen *hypocaustum* sistemi pilae, duvar diplerinde kare; diğer alanlarda ise yuvarlak formlu tuğlardan yapılmıştır. Aynı uygulama *Caldarium* I'de de karşımıza çıkmakta ve burada yapılan kaçak kazı çukuruyla etrafa yayılmış pilae'ye ait kare planlı pişmiş toprak tuğlalar görülmektedir.

Yapının duvarlarının nasıl ısıtıldığı konusunda geleneksel iki yöntem akla gelmektedir. Bunlardan ilki hamamda pişmiş toprak çivilerle sağlanan duvar ısıtma boşluğu sistemi veya *tubuli (box flues)*⁸⁵ diğeri ise *tegulae mammatae (lugged tiles)* sistemidir⁸⁶. Ancak şu aşamada Sillyon Hamamı'nda kesin bir sistem tarifî yapılmaya da Lykia Bölgesi'nin çoğu kentinde olduğu gibi⁸⁷ pişmiş toprak çivilerle sağlanan yöntemin benimsenmiş olması olasıdır. Bu sistemin *tubuli* ve *tegula mammatae* sistemlerinden daha az maliyetli ve daha basit bir uygulamaya sahip olduğu düşünülürse, Sillyon gibi orta ölçekli bir tepe kentinde tercih edilmiş olması beklenmelidir. Aslında kullanılan sistem "terrakotta aralık parçalı ve demir çivili sistem" veya "terrakotta çivi yöntemi" olmalıdır⁸⁸. Duvara çakılan terrakotta çiviler (*spacer pin*) yardımıyla yerleştirilen pişmiş toprak levhalarla oluşturulan duvar yüzeyindeki boşluk, sıcak havanın duvar içinde dolaşımını sağlıyor olmalıydı. Bu sistemle duvar içinde ısı boşluğu yaratılıyor ve *hypocaustum*dan alınan ısı duvar içine yayılıyordu⁸⁹. Bununla beraber *tegulae mammatae* veya mermer plakaları tutturmak için metal çiviler ve dübel delikleri hamamlarda kullanılabilirdi⁹⁰. Özellikle Likya Bölgesi hamamları olmak üzere⁹¹, Aizanoi⁹² gibi bazı kentlerde bu tür örnekler *in situ* olarak ulaşılmıştır. Yayınlanan örneklerde demir çivilerin düz plakaları duvara sabitlemek için kullanıldığı görülmektedir. Sillyon Hamamı'nda *Caldarium* I-II ve *tepidarium*unda *in situ* olarak metal çivi-

84 Yegül 2006, 102.

85 Spitzelberger 1968, 104 ff; Heinz 1983, 189; Brödner 1983, 19.

86 Farrington – Coulton 1990, 66; Heinz 1983, 189; Adam 1993, 292 vd.; Gülşen 2007, 225.

87 Lykia'da bu sistemle ısıtıldığı bilinen hamam sayısı 20'den fazladır. Çevik – Bulut 2014, 232.

88 Yegül 2006, 94-95, fig.84d.

89 Özellikle Likya Bölgesi Hamamlarında pişmiş toprak çivilerle sağlanan yöntem terich edilmiştir. Bk. Çevik – Bulut 2014, 233.

90 Farrington – Coulton 1990, 61; Farrington 1995, 111.

91 Tlos Büyük Hamam, Patara Hurmalık, Merkez Hamam, Vespasian Hamamları ve Kadyanda hamamında örnekleri açık bir şekilde görülmektedir. Bk. Gülşen 2012, 225.

92 Taşkiran 2019, 562, res. 6.

ler ve çivi izlerine rastlanılmıştır. Bu çiviler, salonların mermer kaplamaları ile ilgilidir. Mermer plakalarının duvar için ısı sistemini de kapladığı görülmektedir. Nitekim metal çiviler *apodyterium* ve *frigidarium* bölümlerinde de kullanıldığı gibi, terrakotta çiviler sadece ısıtma sisteminin olduğu *tepidarium* ve *caldarium*larda tercih edilirdi⁹³.

Duvar ısıtma istemin aynı teknik ve malzemeyle yapıldığı izlenmektedir. Sillyon Hamamı'nın IV ve V. nolu salonlarının tüm duvarları ile III nolu Salon'un güney ve doğu duvarlarının ısıtıldığı duvardaki izlerden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla III nolu Salon yani *tepidarium*un daha az ısıtıldığı ortaya çıkmaktadır.

Sillyon Roma Hamamı'nın batı ve güney cephesi nizami bir şekilde pencere sistemiyle çevrelenmiştir. Doğu yönde ise IV nolu Salon'un doğu duvarında üç adet pencerenin olduğu yukarıda ifade edilmiştir. Sıcaklık kısımlarının normalde ısı yalıtımı ve transferi için daha kapalı olması gerektiği düşünülebilir. Ancak Roma İmparatorluk Dönemi'nde hamamların duvardan ısıtılmasıyla birlikte sıcaklık bölümleri kolayca ısıtılmış ve bu bölümlerdeki büyük pencere açıklıkları hatta Sillyon gibi tüm duvarı kaplayan örnekleri başarılı bir şekilde inşa edilmiştir⁹⁴. Bu durum hamamlarının planlarını etkilemiş, düz ya da apsisi ve büyük pencereli manzaralılarıyla, yeni hamam planlarının doğmasını ve dekoratif görünümlü, hareketli hamam cephelerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır⁹⁵.

5. Yapının Mimari Değerlendirilmesi

Sillyon Roma Hamamı, dönemin geleneksel hamam mimarisini yansıtan iyi korunmuş örneklerinden birisidir. Çünkü, çağdaşı birçok örnekte olduğu gibi, geleneksel Roma hamam tipolojisi ve yıkanma kültürünün temel özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Bununla beraber Pamphylia, Likya, Pisidia ve Dağlık Kilikia'da karşımıza çıkan asimetrik ve dönemin moda olmuş hamam mimarisinin yanında, yerel özellikleri daha çok barındıran komplike olmayan yapılara benzediği de söylenebilir. Anadolu hamam mimarisinde doğal çevre, bölgesel gereksinimler, alışkanlıklar ve kullanılan malzemeler bölgeye özgü, çok kullanılan, alışlagelmiş tiplerin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁹⁶. Bu yapılar, genelde dört veya beş paralel ana salondan oluşmakta, birbirlerine kemerli geçitler veya kapılarla açılmakta ve söz konusu mekanlar hamamın *frigidarium*, *tepidarium* ve *caldarium*unu oluşturmaktadır⁹⁷.

Sillyon Hamamı'nın iki temel yapım evresi bulunmaktadır (fig. 3-4). İlk yapım evresinde sıralı üç salondan oluşan hamam, ikinci evrede iki salon ve koridor eklenerek kompleks bir yapıya dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm yapının temel planını değiştirmemiş sıralı düzen geliştirilerek kullanılmaya devam edilmiştir. İlk aşamada, *frigidarium* (*apodyterium* (?), *tepidarium* ve *caldarium*'dan oluştuğunu düşündüğümüz bu tesise, sonradan IV ve V nolu salonlar eklenerek mekanlara yeni işlevler kazandırılmıştır. Bu yeni şemada, hamamın salon dizilimi kuzeyden güneye şu şekildedir; *apodyterium*

93 Gülşen 2007, 226; Farrington – Coulton 1990, 59; Farrington 1995, 105.

94 Yegül 2006, 94.

95 Gülşen 2007, 239.

96 Abbasoğlu 2004, 1.

97 Yegül 2006, 256.

(I nolu Salon), *frigidarium* (II nolu Salon), *tepidarium* (III nolu Salon), *caldarium* I (IV nolu Salon) ve en güney uçta *caldarium* II (V nolu Salon). Yeni planda, yapının sıcaklık bölümlerinin güneye yerleştirildiği görülmektedir. Çünkü sıcaklık bölümleri kuzeyden gelen sert rüzgarlara ile gölgelik alanlara maruz kalmamalı ve gün ışığından olabildiğince faydalanmalıdır. İkinci inşa evresinin yapının en kapsamlı onarımlarının yapıldığı ve günümüzde görülen planının elde edildiği aşama olduğu açık bir şekilde söylenebilir. Bu evrede, IV ve V nolu salonlarla birlikte yapının batı cephesine bir koridor eklendiği tespit edilmiştir. Bahsedilen koridor yapının batı yönü boyunca (V nolu Salon hariç) uzanmakta ve tesis içindeki geçişler bu koridor vasıtasıyla sağlanmaktadır. Ayrıca yapının girişi, ilk evrede I nolu Salon'un batı duvarı üzerinde iken, ikinci evrede bu giriş yine I nolu Salon'un olduğu tarafta kuzeyden yönden koridora açılmaktadır. Muhtemelen Hamam ile Stadion arasında iki yapıya paralel uzan bir cadde bulunmaktaydı ve hamam girişi doğrudan bu caddeye açılmaktaydı.

Sillyon Roma Hamamı'ndaki koridorun hamam planı içindeki konumu ve işlevi bakımından tesis için önemli bir bölüm olduğu görülmektedir. Bu plan şeması ilk aşamada bir "*ambulacrum*"u akla getirmektedir. Ancak *ambulacrum*'lar daha çok hamam-gymnasion gibi büyük tesislerde karşımıza çıkan, plan içinde yerleşimleri ve büyüklüklerine göre çeşitli işlevlere cevap veren çok işlevli anıtsal koridorlar olarak değerlendirilmektedir⁹⁸. Ancak Sillyon Hamamı'ndaki bu koridoru, *ambulacrum* gibi çok işlevli ve hacimli bir bölümden öteye, Typallia Hamamı'ndan benzerini bildiğimiz⁹⁹ yapı içerisindeki dolaşımı kolaylaştıran bir geçiş alanı olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, koridor vasıtasıyla mekanlar arası geçiş kolaylaşmış ve hamamdaki dolaşım sistemi belli bir düzene oturtulmuştur.

D. Krencker'in in Roma Hamamları için belirlediği plan tipleri¹⁰⁰, birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiş ve hamam tipleri bu sınıflandırmanın altında sunulmuştur¹⁰¹. Buna göre Sillyon Roma Hamamı, belirlenen temel hamam tiplerinden biri olan "sıra tipi (Reihentyp)" hamamlar gurubu içerisinde değerlendirilebilir. Öbür taraftan Anadolu'daki Roma hamamları ise F. Yegül tarafından sınıflandırılmış ve benzeri yapılar bölgesel küçük hamam kuruluşları olarak verilmiştir¹⁰². Başka bir ifadeyle Sillyon'da Roma İmparatorluk Dönemi'nde kuzey-güney aksında yan yana dizili dik-dörtgen bölümlerden oluşan oldukça tanıdık bir plan uygulanmıştır. Bu hamamlarda mekânlar yan yana sırasıyla *apodyterium-frigidarium-tepidarium-caldarium* olarak düzenlenmektedir ve bu düzenlemede hamama gelen kişi ilk olarak *apodyterium*a girmekte, yıkanma işleminden sonra gittiği yönden tekrar geri dönerek yine *apodyterium*dan hamamı terk etmektedir¹⁰³. Böylece mekanların yan yana sıralanması, hamama

98 Bu tanımlama için bk. Yegül 2006, 278. 341. L. Crema ve R. Maccanico, eğlence ve dinlenme yeri olarak bu mekanları tarif ederler (Crema 1959, 409; Maccanico 1963, 32 v.d.). A von Gerkan ve F. Krischen yıkanma odaları olarak tanımlar (Von Gerkan – Krischen 1928, 94). J. B. Ward-Perkins ise anıtsal koridorlar olarak ifade etmektedir (Ward-Perkins 1977, 292-294). F. Yegül, I. Nielsen ve S. Erkoç bu tür yapıları *bazilika thermarum* olarak da belirtir (Yegül 2006, 278; Nielsen 1990, 162; Erkoç 2018, 250).

99 Çevik – Varkıvanç 2004, 234.

100 Krencker 1929, 177-186; Farrington 1995, 18, dn.15; Yegül 2006, 161, fig. 154;

101 Yegül 2006, 161-162 vd.; Nielsen 1990, 51-52, fig. 1.

102 Yegül 2006, 235-236, 256-266.

103 Coşkun 2007, 30.

girenin geçtiği odalardan çıkarken de geçmesine neden olmaktadır. Ancak Sillyon’da bu sorun, hamamın ikinci yapım evresinde eklene koridorla çözümlenmiştir. Sillyon ve benzeri sıra tipli hamamlarda salonların genelde dikdörtgen biçimli oldukları görülmektedir. N. Çevik – S. Bulut’un da ifade ettiği gibi¹⁰⁴, dikdörtgen planlı mekanlardan oluşan hamamların çatı sisteminin beşik tonozla kolayca örtülmesi, mekn içi kullanım avantajı, ısıtma ve su sistemlerinin teknik işleme kolaylığı gibi temel fonksiyonlardan dolayı sıklıkla tercih edilmiştir. Nitekim Sillyon hamamının hem ilk hem de ikinci inşa evresinde tonozlu bir çatıya sahip olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Tonoz detayları I, III ve IV nolu salonlarda tüm detaylarıyla seçilmektedir.

Romanizasyon süreciyle birlikte, Likya ve Pamphylia Bölgesi kentleri kısa sürede, çok sayıda Roma hamamı inşa etmiş ve inşa edilen bu rnekler Roma hamam mimarisinin esaslarını yansıtmiřtir¹⁰⁵. Özellikle Likya’da hamam inşası en erken MS I. yüzyıl ortalarında, bölge Roma İmparatorluğu’nun bir parçası olduğu zamanda karşımıza çıkmaya bařlamaktadır¹⁰⁶. Sillyon Hamamı’nın benzer örneklerine rağmen, dışarıdan bir rneği kopya etmediği, büyük oranda yerel özellikler taşıdığı ve bununla birlikte kentin kendi planlama tipini oluşturduğu söylenebilir. Nitekim hamamların tasarımlarında rastlanan bazı farklılıklar, temelde hamamın yapıldığı yerin topoğrafik şartları, ölçüleri ve biçimiyle ilgilidir¹⁰⁷. Sillyon’daki tesisin plan özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, özellikle Lykia Bölgesi’nde sıklıkla görülen “sıra tipli” hamamlara benzediği ortadadır. Özellikle Lykia Bölgesi Hamamları’nın çoğunda karşımıza çıkan üç veya dört meknın birbirine bitişik nizamda ve paralel yapılması Sillyon’da görülen temel unsurdur. Bununla beraber Sillyon hamamının mekanlarında apsidal bitişli bir düzenleme yok iken, Lykia örneklerinde özellikle *caldarium*un apsidal düzenlemesi sevilen bir uygulama olmuřtur¹⁰⁸. Lykia’da Arykanda Büyük Hamam-Gymnasion Kompleksi¹⁰⁹, Patara Kuzey ve Merkez Hamam¹¹⁰, Tlos Hamam B¹¹¹, Oinoanda Hamam Mk¹¹², Kadyanda Vespasian Hamamı¹¹³, Kyanae Antoninus Pius Hamamı¹¹⁴ ve Aperlai Doğu Hamamı¹¹⁵ gibi MS I.-II. yüzyıllara tarihlenen önemli tesisler, Sillyon örneğiyle benzerlik göstermektedir. Parion’daki Roma Hamamı mekanlarının aynı aks üzerinde olmadıkları görülse de, son yıllarda yapılan çalışmalarla yapı “sıra tipli” bir örnek olarak deęerlendirilmiřtir¹¹⁶. Anamur İlçesi sınırlarında bulunan Titiopolis yerleşmesindeki imparatorluk dönemi hamamı  mekanlı ve sıra tipli bir yapıdır¹¹⁷. Tripolis Roma Hamamı simetrik sıralı tipli hamam örneklerinden

104 Çevik – Bulut 2014, 238.

105 Çevik – Varkıvanç 2004, 224.

106 Vann v.d. 2000, 197.

107 Boersma 1999, 191 vd.

108 Farrington 1995, 3 vd.

109 Bayburtluoğlu 2003, 127.

110 Korkut 2003, 44-48, abb. 2-5; Gülşen 2007, 223-224, fig. 3-5.

111 Yegül 2006, 299-300, fig. 39; Farrington 1995, 162, fig. 20.

112 Ling – Hall 1981, 31-53; Farrington 1995, 155, fig. 6; Yegül 2006, 262, figs. 293-294;

113 Farrington 1995, 151-152, fig. 3.

114 Kupke 1993, 13-16; Farrington 1995, 152, fig. 4.

115 Vann v.d. 2000, 199-201, fig. 3; Arslan 2012, 9 vd.

116 Yapı “sıra tipli asimetric hamam” olarak değerlendirilmiştir. Bk. Keleş – Yılmaz 2014, 160.

117 zdizbay – Dinçer 2018, 178, fig. 6.

biridir¹¹⁸. Plan olarak Sillyon ile benzer olan Tripolis örneğinin Sillyon'dan farkı, odalar arasındaki bağlantıyı sağlayan kemerli geçişlerin simetrik planlamayı bozmasıdır. Bu tipte olan hamam örneklerini Roma İmparatorluğu'nun sınırlarındaki diğer bölgelerde de görmek mümkündür. Her ne kadar apsidal bir *tepidarium* olsa da Salamis Roma Hamamı aynı aks üzerinde yan yana dizilmiş mekanları ile Sillyon örneğine yakın bir plana sahiptir¹¹⁹. Yine Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen Pompei Merkez Hamam¹²⁰, Herculaneum Forum Hamamı¹²¹, Ostia'daki Neptune¹²² ve Mitra Hamamı¹²³ yan yana aynı aksa düzenlenmiş sıralı planlamaları ile Sillyon Hamamı'na benzer özellikleri yansıtmaktadır. Öbür taraftan Roma İmparatorluk Dönemi'nde Pamphylia Bölgesi'nde, her ne kadar plan açısından belli bir standart yakalanmamış olsa da önemli hamam yapıları inşa edilmiştir. Bölge hamamlarını planlama açısından ele alırsak Side Agora Hamamı ve Aspendos Hamamları hariç, hepsinin ana mekanlarının birbirine paralel eksenli, yan yana sıralanmış olduğunu görürüz¹²⁴. Sillyon Roma Hamamı'nda salonların ekseni doğu-batı yönde olsa da diğer örneklerin hepsinde kuzey-güney yönlü olduğu görülmektedir¹²⁵. Etenna'daki hamam ise sıralı bir tip olmasına rağmen *caldarium*, *tepidarium* ve *frigidarium* olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır¹²⁶.

Sillyon Roma Hamamı'nda dikkati çeken en önemli özelliklerden bir tanesi pencere sistemidir. Batı ve güney cephelerinin tamamı ve doğu yönde IV nolu Salon'un (*Caldarium* II)'nin doğu duvarı simetrik bir şekilde yerleştirilmiş pencerelerden oluşmaktadır (fig. 4. 6-9. 12-14). Yaptığımız araştırmalarda her salonda üç adet olmak üzere pencerelerin yerleştirildiği tespit edilmiş ve muhtemelen bu pencerelerin üst kesiminde, yani tonozun merkezinde, açıklıkların da olduğu ön görülmüştür. İlk bakışta orta büyüklükteki kapı açıklıklarını anımsatan bu pencerelerin, bir orta söve tarafından bölündüğü ve ahşap hatıllar ile yatay kilitlenen dört kanatlı sıra dışı bir şemaya sahip oldukları düşünülmektedir. Kentin akropolisinde Hellenistik Dönem'e tarihlenen bir yapıdaki pencere sistemi gibi, söve altında kanatlarının üst millerinin tutturulmasına yönelik ahşap bir hatıl da içeriyor olmalıydı. Anlaşılan odur ki, B. Varkıvaç'ın daha önce belirttiği gibi, bu pencere sistemi kentin erken dönemlerinden Bizans Dönemi içlerine kadar farklı yapılarda uygulama görmüştür¹²⁷. Yukarıda da ifade edildiği üzere, bu pencere sistemi koridorun ve tüm salonların gün ışığından tam anlamıyla yararlanmasını sağlamak dışında cephe mimarisini hareketlendiren unsurlar olarak da kullanılmıştır. Öyle ki, büyük pencerelerin güney ve batıya bakar bir şekilde yerleştirilmesi güneş enerjisinden yüksek düzeyde yararlanmanın bir yoludur¹²⁸.

118 Daşbacak 2017, 91, fig. 4.

119 Coşkun 2007, 27, res. 2

120 Brödner 1983, 60; Nielsen 1990, 8; Yegül 2006, figs. 31-32

121 Nielsen 1990, 7; Yegül 2006, figs. 22-24.

122 Nielsen 1990, 5, fig. 66.

123 Nielsen 1990, 5, fig. 65.

124 Perge Güney Hamamı kuzeydoğu-güneybatı yönünde yan yana sıralanan mekanlardan oluşmasına rağmen, bu mekanlar aynı aks üzerinde yer almazlar. Bundan dolayı yapı, aksial olmayan asimetrik hamamlar sınıflamasına dahil olmaktadır. Bk. Özdzibay 2012, 30.

125 Abbasoğlu 2004, 3.

126 Çevik 2000, 99; Çevik – Varkıvaç 2004, 234, fig. 27.

127 Sillyon'daki pencere örnekleri ve genel bir değerlendirme için bk. Varkıvaç 2007, 49-56, abb. 1 .v.d.

128 Yegül 2006, 114.

Özellikle güneye yerleştirilen *Caldarium* I ve II kolayca ısıtılabilir ve *Caldarium* II’de çok rahatlıkla güneş banyosu da yapılabilir. Bununla beraber, hamama gelen ziyaretçiler tepelik bir alanda kurulmuş Sillyon ile çevresinin etkileyici manzarasını burarlardan izleme imkanına sahipti. Hem Pamphylia’da hem de başka bölgelerde benzeri pencere sistemlerine rastlamak mümkündür. Perge Güney Hamamı II nolu Mekân, Perge Kuzey Hamamı III, IV ve V nolu mekanlarla Sillyon Hamamı III nolu Salon’un benzer pencere sistemleri vardır. Bunlar söveli ve düz lentolu büyük pencerelerdir. Diğer hamamlardaki pencereler kemerli olup bir kısmı lünetlerdedir¹²⁹. Pamphylia Seleukeiası Hamamı’nda manzaralı bir konumda yerleştirilmiş pencere örnekleri bulunmaktadır¹³⁰. Arykanda hamamlarında apsisli *caldarium*un pencereleri sağlam bir biçimde günümüze ulařmıřtır¹³¹. Tlos Hamamı’nda iyi korunmuş bir şekilde duran pencere sistemi tüm kente hâkim bir manzara örneği sunar. Öyle ki, bir teras üzerinde yükselen ve belirgin bir çıkıntı yapan *caldarium* apsisinde iki katta yedi kemerli pencere bulunmaktadır¹³². Parion Yamaç Hamam’daki apsisli bölüm iki pencere yardımıyla aydınlatılmıřtır¹³³. Oenoanda Hamam Mk1¹³⁴, Kaunos Roma hamamlarında¹³⁵ ve Kıbrısta Salamis’te¹³⁶ pencere sistemi karşımıza çıkmaktadır.

6. Tarihleme ve Sonuç

Sillyon Roma Hamamı’nın hangi tarihte inşa edildiği konusunda bize kesin bilgi verebilecek yazılı belge bulunamamasına karşın, yapı için plan ve mimari özellikleri yanında, duvar işçiliği ve karşılaştırma örneklerine göre relativ bir tarihleme önerisi getirilebilir. Yukarıda farklı başlıklar altında ifade edildiği üzere hamamın iki temel inşa evresi bulunmakta ve son aşamada ise çeşitli onarımlar gördüğü anlaşılmaktadır. İlk yapım evresinde yapının üç salonlu (I, II ve III nolu Salonlar) ve “sıra tipli” bir tesis olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır (fig. 3). Dönemin izlerini, Salon I, II ve III üzerinde farklı noktalarda görmek mümkündür. Bu izler arasında tarihleme yardımcı olabilecek en önemli unsur yapının inşa tekniğidir. Üç salonun inşasında kullanılan *opus quadratum* blokların alın kısımları bazı yerlerde bosajlı, bazı yerlerde ise çerçevesiz bırakılmış ve böylece bosajlı kısım iyice vurgulanmıştır. Bu duvar tekniği kent için tanıdık bir uygulama olup MS II. yüzyıla tarihlenen birçok yapıda karşımıza çıkmaktadır. Kentin hemen batı kesiminde bulunan ve MS II. yüzyıla tarihlenen Kule-Çitlik Yapısı’nın duvarları¹³⁷, Ana Kent Kapısı’nın MS II. yüzyıl inşa evresiyle eklenen yarım yuvarlak avlu duvarları¹³⁸, MS II. yüzyıl ortalarına verilen Akropolis Kuzey Kapısı¹³⁹ ve Rampalı Cadde üzerinde yer alan birim duvarlarında¹⁴⁰ bu uygulama

129 Abbassoğlu 2004, 4; Özdizbay 2012, 36, res. 31.

130 Abbassoğlu 2004, 3, res. 6.

131 Yegül 2006, 264, 299-300.

132 Korkut 2003, 450; Farrington 1995, Abb. 10.

133 Çelikbaş – Oyarçin 2014, 64.

134 Yegül 2006, fig. 293.

135 Yegül 2006, 223, fig. 217.

136 Coşkun 2007, res. 11.

137 Taşkiran 2017, 298.

138 Özer – Taşkiran 2018, 152-153.

139 Taşkiran 2017, 232.

140 Taşkiran 2017, 249-251.

tercih edilmiştir. Klasik ve Hellenistik Dönem'in mimari süsleme unsurlarını hatırlatan bu uygulamanın kentte MS II. yüzyılda inşa edilen birçok yapıda tercih edildiği ve en önemlisi bu dönem sonrasında inşa edilen yapılarda bosaj ve çerçeve blokla yer verilmediği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle yapının ilk inşa evresinin MS II. yüzyıl ortaları olduğu söylenebilir.

İkinci yapım evresinde hamama IV ve V nolu salonlar ile koridor eklenerek yapı büyütülmüş, revizyona uğramış ve kompleks bir karaktere büründürülmüştür (fig. 4-9). Bu birimlerde takip edilen duvar yapım tekniği, plan şeması, duvar kaplaması ve *opus caementicum*'un yerel bir türü olan "harçlı moloz gibi temel inşa teknikleri MS II. veya III. yüzyıl özelliklerini yansıtsa da ikinci yapım evresiyle ilgili kesin bir tarihlendirme aralığı belirlemek ilk evreye göre oldukça güçtür. Bununla beraber, hamamın son kullanım evresiyle ilgili bir dönem tarifi yapılabilir. Yukarıda anlatıldığı üzere, hamamın su temini hemen doğusunda bulunan su kaynağından sağlanmaktaydı. Geç Antikçağ'da bu kaynağın üzerine Nymphaion A Yapısı inşa edilmesiyle hamama giden su iptal edilmiş ve böylece yapı hamam işlevini kaybetmiştir¹⁴¹. Bu tarih aynı zamanda hamamın kullanımı için bir *terminus ante quem* oluşturmaktadır. Dolayısıyla MS II. yüzyılda inşa edilen Sillyon Roma Hamamı'nın Bizans Dönemi başlarına kadar kullanımda olduğu söylenebilir. İkinci yapım evresinden sonra yapının farklı noktalarında onarımlar olduğu görülmektedir. Özellikle IV nolu Salon'un doğu duvarında ve tonoz kısmına çeşitli restorasyonlar izlenmektedir. V ile IV nolu salonları ayıran duvarın yıkılıp harç ve çokgen taşlarla yeniden örüldüğü görülmektedir. Benzer bir teknikle koridor IV nolu Salon'u kuzey duvarından itibaren kapatılmıştır. *Tepidarium*'a iki adet sarnıç eklenmiştir.

Sillyon Roma Hamamı MS II ve III. yüzyıllardaki anıtsallığa yönelik bir mimari faaliyet olarak değerlendirilmelidir. Yapının gerçek anlamda kentte bir anıtsal peyzaj kazandırdığı ve barok bir beğenin hâkim olduğu söylenebilir. Özellikle MS II. yüzyıl ve hemen sonrasında kentin batı yamacında hamam dışında karşımıza çıkan, Stadion, Ana Kent Kapısı, Nymphaion A gibi büyük projelerin hayata geçirilmesi kentin görünümünü büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu durum Sillyon'un İmparatorluk Dönemi'nde ulaştığı refah seviyesini de göstermektedir. MS II. yüzyılda belirgin bir şekilde hissedilen bu gelişimin temel nedenlerinden biri, hem Pamphylia hem de diğer Anadolu kentlerinde görüldüğü üzere, *Pax Romana*'dır¹⁴². Öyle ki, Roma İmparatorluk Dönemi'yle birlikte, kültürel etkilere açık ve ticari potansiyelleri yüksek olan Sillyon'la birlikte Pamphylia kentlerinde kentleşme faaliyetleri büyük bir ivme kazanmıştır¹⁴³. Sillyon özelinde görülen MS II. yüzyıl ve sonrasında çarpıcı mimari dönüşümün en etkili dinamiklerinden birinin kişisel bağışlar/*euergetia* olduğu söylenebilir. Bu dönemde Sillyon'un en önemli hayırseveri/*euergetes*i Menedora ve ailesinin kentin gelişiminde önemli bir paya sahip olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır¹⁴⁴. Konuyla ilgili

141 Işık 2020, 131-132.

142 *Pax Romana* dönemi kentsel gelişimi için bk. Magie 1950, 491-658; Hanfmann 1975, 41-46; Kolb 1984, 169-180; Levick 1990, 329-344; Woolf 1997, 1-14. Pamphylia Bölgesi dönem değerlendirmesi için bk. Özdzibay 2012, 133, 153-154.

143 Bölgenin imparatorluk dönemi kent gelişimi için bk. Boethius – Ward-Perkins 1970, 406-410; Ward-Perkins 1977, 262-294; Tomlinson 1995, 96-100; Brand 1992, 44-63; Özdzibay 2012, 134.

144 Menedora ve ailesi için ayrıca bk. Gökçalp 2020, 225-226 vd.

yazıtlar önemli veriler sunmaktadır. Sillyon'da bulunmuş ve MS II. yüzyıla tarihlenen Megakles'in kızı hayırsever Menodora ve ailesinin yazıtları kent in bu dönemdeki sosyal ve ekonomik durumunu göstermesi açısından önemlidir¹⁴⁵. Her ne kadar yazıtlardan Menodora ve ailesinin nüfuzlu üyelerinin sadece Tykhe Tapınağı'ndan inşa ettiğı bilirse de¹⁴⁶, Sillyon'da önemli yapıların ortaya çıktığı dönemde yaşamış olmalarından dolayı kent in imar politikasının arkasında olduklarını düşünüyöruz. Menodora ve ailesinin mimari ve kültürel dönüşüm için üstlendikleri başat faaliyetleri yanında, şimdiye kadar Sillyon'da somut veriler olmasa da, imparatorların veya eyalet valilerinin birçok yapı ve bayındırlık faaliyetini destekledikleri de bilinmektedir¹⁴⁷.

Sillyon Roma Hamamı kente bilinen tek hamamdır. Sillyon bir kıyı kenti veya ticaret hacmi yüksek olan bir yerleşme değildi. Bu nedenle kentte tek hamam yeterli görölmüş olmalıdır. Birçok çağdaş örnekte olduğu gibi, kapalı kompozisyonlu, dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü bir tasarım olarak karşımıza çıkan bu tesis, bütüncül ve kapsamlı bir mimari şemayla kent in batı yamacında belli bir hiyerarşiyi yansıtmaktadır. Bununla beraber, anıtsal bir kamu mimarisi örneğı sergileyen yapının Stadion'la yakın bir ilişkisinin olduğu düşünölebilir. Hamamın Stadion'un hemen üst kotunda olması, Stadion'da yapılacak spor müsabakaları ve eğitsel aktiviteler için büyük kolaylık sağlamaktadır. Hamamda yıkanan veya dinlenen sporcular idman-müsabakalar için hemen Stadion'a inebilirler ve işleri bittikten sonra çok kolay bir şekilde hamama geri dönebilirlerdi. Yak. 260 m x 48 m ölçülerinde olan ve yak. 12.400 m²'lik bir alana yayılan Stadion, Sillyon ölçeğinde bir tepe eteğı kenti için oldukça hacimli bir örneğı teşkil etmektedir. Böylelikle kütsel bir spor tesisin hamamsız işlevde olması beklenmemelidir.

145 Taşkıran 2020, 13-14. Bu yazıtlar için bk. Lanckoroński 1890, 172-178, no. 54-63; Debord 1982, 73; Wörrle 1989, 162; Bremen 1994, 43. Yazıtlar; Menodora, babası Megakles, kocası Apollonios, Genç Megakles ve Genç Megakles'i evlat edinen Megakles ile Menodora'nın kızı Theodora'dan bahsetmektedir. Bk. Bremen 1994, 45. Menodora'nın ailesinin soy ağacı için bk. Radet – Paris 1889, 489; Bremen 1994, 48. 50; Nollé 1996, 246. Ayrıca Theodora (Θεοδώρα) için bk. Gökalp 2001, 110, no. T138. Bu yazıtlardan Menodora'nın *демиургос, δεκαпротос, гимнасиархос* olduğunu öğreniyoruz. Bk. Bremen 1994, 46. Menodora'nın babası Megakles'in de aynı şekilde *демиургос, δεκαпротос, гимнасиархос* olduğu anlaşılmaktadır. Gökalp 2001, 77-79, T.136-137. Öyle ki, Menodora'nın, kocası Apollonios ve oğlu genç Megakles adına *plintheia* yapımı için 100.000 *denarii* harcadığı görölmektedir. Bk. Bean 1965, no. 191; Bremen 1994, 47. Ayrıca Menodora genç yaşta ölen oğlu adına, Sillyon çocukları yararına bir *alimenta* vakfı kurmak için 300.000 *denarii* vermiştir. Bk. Gökalp 2001,76, T.135.

146 Gökalp 2020, 229.

147 Özdizbay 2012, 160.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Abbassoğlu 2004 Abbassoğlu, H., "Pamphylia Hamamları: Plan Açısından Bir Değerlendirme", 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan Anadolu'da Doğdu /Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag (ed. T. Korkut), İstanbul, 1-9.
- Adam 1993 Adam, J. P., Roman Building. Materials and Techniques, London.
- Alkaç v.d. 2020 Alkaç, E. – M. Taşkıran – M. Bilgin, "Silyon Amphora Mühürleri: İlk Gözlemler", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 49, 81-96.
- Arr. Anab. (= Arrianus, Anabasis) Kullanılan Metin: İskender'in Seferi, Aleksandrou Anabasis, Çev. Furkan Akderin, İstanbul 2005.
- Arslan 2012 Arslan, E., "Kekova Bölgesi Sualtı Araştırmaları: Aperlai Limanı", Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2009 Antalya (ed. K. Dörtlük v.d., İstanbul, 9-21.
- Bayburtluoğlu 2003 Bayburtluoğlu, C., Arykanda, İstanbul.
- Bean 1965 Bean, G. E., Side Kitabeleri – The Inscriptions of Side, Ankara.
- Bilgin v.d. 2020 Bilgin, M. – P. Kızıltepe Bilgin – E. Özdemir, "Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon Seramikleri Üzerine Ön Değerlendirmeler", Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi. Silyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 197-207.
- Boersma 1999 Boersma, J., "Designing and constructing Roman baths", Roman Baths and Bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths. England 1992 (eds. J. DeLaine – D. E. Johnston), JRA 37, 191-198.
- Boethius – Ward-Perkins 1970 Boethius, A. – J. B. Ward-Perkins, Etruscan and Roman Architecture, Michigan.
- Brand 1992 Brandt, H., Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum, Asia Minor Studien 7, Bonn.
- Bremen 1994 Van Bremen, R., "A Family From Silyon", Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 104, 43-56.
- Brixhe 1976 Brixhe, C., Le Dialecte Grec De Pamphylie, Document et grammaire, Paris.
- Brödner 1983 Brödner, E., Die Römischen Thermen und das Antike Badewesen, Darmstadt.
- Coşkun 2007 Coşkun, A., "Salamis Kenti Roma Hamamı", Anadolu /Anatolia 33, 25-41.
- Çelikbaş – Oyarçin 2014 Çelikbaş, E. – K. Oyarçin, "Parion Yamaç Hamamı", Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi 3, 61- 85.
- Çevik – Bulut 2014 Çevik, N. – S. Bulut, "Andriake Doğu Hamamı: Bölgenin Hamam Mimarlığına Işık Tutan Yeni Bir Örnek", Adalya XVII, 221-262.
- Çevik – Varkıvanç 2004 Çevik, N. – B. Varkıvanç, "An Evaluation of the Roman Rural Baths of Lycia", Adalya VII, 223-249.
- Çevik 2000 Çevik, N., "Tarih ve Arkeolojisiyle Melas Vadisi", Adalya IV, 91-114.
- Çevik v.d. 2009 Çevik, N. – İ. Kızıgut – S. Bulut, "Rhodiapolis Baths: The First Evaluation Following the Excavations and Its Contribution to the Knowledge on Lycian

- Baths Architecture and Technique”, Adalya XII, 231-260.
- Crema 1958 Crema, L., “L’Architectura romana”, Enciclopedia classica II, vol. 12.1, Turin, 409.
- Daşbacak 2017 Daşbacak, C., “Tripolis Roma Hamamı”, Tripolis Araştırmaları. Tripolis Ad Meandrum I (ed. B. Duman), İstanbul, 91-99.
- Debord 1982 Debord, P., Aspects sociaux et économiques de la vie religieuse dans l’Anatolie gréco-romaine, Leyden.
- Erçetin v.d. 2020 Erçetin, E. – M. Küçükdemirci – Z. M. Hisarlı, “Sillyon Antik Kenti 2019 Araştırma Sezonunda Yapılan Jeofizik Çalışmalar” Yüzey Araştırmaları Iřıĝından Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 279-290.
- Erkoç 2018 Erkoç, S., “Patara Liman Hamamı: Mimarisi ve Yapı Evrelerine Dair İlk Gözlemler”, Phaselis IV, 239-258.
- Eroĝlu v.d. 2020 Eroĝlu, M. – A. Yaşar – Y. K. Kadioĝlu, “Sillyon Antik Kenti Roma Hamamı Yapısında Arkeometrik Analizler”, Yüzey Araştırmaları Iřıĝından Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 255-264.
- Farrington – Coulton 1990 Farrington, A. – J. J. Coulton, “Terracotta spacer pins in in Lycian Bath Buildings”, AnatSt 40, 55-67.
- Farrington 1995 Farrington, A., The Roman Baths of Lycia. An Architectural Study, Ankara.
- Forlanini 1999 Forlanini, M., L’Anatolia Occidentale e gli Hittiti: appunti su alcune recenti scoperte e le loro conseguenze per la geografia storica. Studi micenei ed egeo-anatolici XL-2, 219-253.
- Gökalp 2001 Gökalp, N., Roma İmparatorluk Çaĝında Likya ve Pamfilya Kentlerinde Ünlü Ailelerin Prosopografyası, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Gökalp 2020 Gökalp, N., “Yazıtları Iřıĝında Sillyon’un Romalılaşması Üzerine Bazı Düşünceler”, Yüzey Araştırmaları Iřıĝından Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 223-231.
- Gülşen 2007 Gülşen, F., “Wall Heating Systems of Roman Period Lycian Baths”, Adalya X, 223-258.
- Hanfmann 1975 Hanfmann, G., From Croesus ton Constantine: The Cities of Western Asia Minor and Their Arts in Greek and Roman Times, Ann Arbor.
- Heinz 1983 Heinz, W., Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus, München.
- Hellenkemper – Hild 2004 Hellenkemper, H. – F. Hild, Lykien und Pamphylien, TIB 8, 1-2, Wien.
- Işık 2020 Işık, Ö. G., “Sillyon Geç Antik Çaĝ Çeşmesi”, Yüzey Araştırmaları Iřıĝından Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 127-140.
- İşler 2020 İşler, A., “Sillyon’un Bizans Dönemi Dini Yapılaşması”, Yüzey Araştırmaları Iřıĝından Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 141-160.
- Karlsson 2009 Karlsson, L., “Labraunda 2009”, Opuscula 3, 2010, 61-103.

- Keleş – Yılmaz 2014 Keleş, V. – A. Yılmaz, “Parion Roma Hamamı 2006-2013”, Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı (eds. H. Kasapoğlu – M. A. Yılmaz), Erzurum, 159-174.
- Kolb 1984 Kolb, F., Die Stadt im Altertum, München.
- Korkut 2003 Korkut, T., “Zur lykischen Badearchitektur im Lichte der Thermen von Patara”, *IstMitt* 53, 445-459.
- Köker 2020 Köker, H., “2009-10 ve 2019 Yılları Sillyon Yüzey Araştırmaları Sikke Buluntuları”, Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 233-245.
- Krencker 1929 Krencker, D. – E. Krüger – H. Lehmann – H. Wachtler, Die Trierer Kaiserthermen, Augsburg.
- Kumsar 2020 Kumsar, H., “Sillyon Antik Kenti (Serik-Antalya) Yerleşim Alanını Etkileyen Jeolojik, Mühendislik Jeolojisi ve Hidrojeolojik Faktörlerin İncelenmesi”, Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 291-302.
- Kumsar v.d. 2019 Kumsar, H. – M. Taşkıran – K. Horiuchi, “Sillyon Antik Kent Alanındaki (Antalya) Kütle Hareketlerine Neden Olan Faktörlerin İncelenmesi”, Uluslararası Katılımlı 72. Türkiye Jeoloji Kurultayı, 28 Ocak–01 Şubat 2019, Ankara, 896-900.
- Kupke 1993 Kupke, B., “Arbeiten in Stadtgebiet von Kyaneai”, Die Siedlungskammer von Kyaneai in Lykien, Lykische Studien I (ed. F. Kolb), Bonn, 10-23.
- Küpper 1996 Küpper, M., “Sillyon. Vorbericht über die Arbeiten 1995”, AA, 259 263.
- Küpper 1997 Küpper, M., “Sillyon. Research Work 1995”, AST 14/2, 451-462.
- Küpper 1998 Küpper, M., “Sillyon. Beriht Über Die Arbeiten 1996”, AST 16/2, 474-496.
- Lanckoroński 2005 Lanckoroński, V. K. G., Pamphylia ve Pisidia Kentleri I (çev. S. Bulurlu), İstanbul.
- Levick 1990 Levick, B., “Urbanization in the Estern Empire”, The Roman World (ed. J. Wacher), London, 329-344.
- Ling – Hall 1981 Ling R. J.– A. Hall, “Building Mk 1 at Oenoanda”, *AnatSt* 31, 31-53.
- Liv. *Perioch.* (= Livius, Ab urbe condita librorum periochae) Kullanılan Metin ve Çeviriler: Livy, From the founding of the city. With an English translation by A.C. Schlesinger. I-XIV. London, New York 1967 (The Loeb Classical Library).
- Maccanico 1963 Maccanico, R., “Ginnasi Romani ad Efeso”, *ArchCI* 15, 32-60.
- Magie 1950 Magie, D., Roman Rule in Asia Minor, To the End of the Third Century after Christ, Princeton.
- Mıynat 2020 Mıynat, A., Türk-İslam Hakimiyeti Yıllarında Sillyon (Karahisar-ı Teke) ve Buradaki İslami Sikke Buluntuları”, Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 197-207.
- Morkholm 1978 Morkholm, O., “The Era of Pamphylian Alaxanders. Museum Notes” *American Numismatic Society* 23, 69-75, pl. 8-9.
- Nielsen 1990 Nielsen, I., Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths, Aarhus.

- Nollé 1993 Nollé, J., “Die feindlichen Schwestern-Betrachtungen zur Rivalität der pamphyliischen Städte”, Die epigraphische und altertumskundliche Erforschung Kleinasiens: Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Akten des Synposions vom 23. bis 25. Oktober 1990 (ed. G. Dobesch – G. Rehrenröck), Wien, 297-317.
- Özdizbay 2012 Özdizbay, A., Perge'nin MS 1.-2. Yüzyıllardaki Gelişimi, İstanbul.
- Özdizbay – Dinçer 2018 Özdizbay, A. – İ. D. Dinçer, “Daĝlık Kilikia Yerleşim Tarihi ve Kırsal Yerleşmeler Araştırması 2017”, ANMED 16, 171-179.
- Özer – Taşkıran 2010 Özer, E. – M. Taşkıran, “2009 Yılı Sillyon Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması”, AST 28/1, 279-296.
- Özer – Taşkıran 2018 Özer, E. – M. Taşkıran, “The Sillyon Main City Gate”, Adalya 21, 151-173.
- Özer 2017 Özer, E., “Sillyon Nekropolisi Ön Değerlendirmesi”, Havva İşkan'a Armaĝan LYKIARHISSA (ed. E. Dündar v.d.), İstanbul, 612-628.
- Öztaner 2007 Öztaner, H., “Salamis Sütunlu Caddesi, ‘Özgünel Yolu’”, Patronvs. Coşkun Özgünel'e 65. Yaş Armaĝanı / Festschrift für Coşkun Özgünel zum 65. Geburtstag (ed. E. Öztepe – M. Kadioğlu), Ankara, 293-306.
- Özüdöğru – Tarkan 2018 Özüdöğru, ř. – D. Tarkan, “Kıbyra Geç Antikçağ Hamamı”, Adalya 21, 175-210.
- Quaß 1993 Quaß, F., Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens. Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit, Stuttgart.
- Radet – Paris 1889 Radet, P. – G.A. Paris, “Inscriptions de Syllion en Pamphylie”, Bulletin de correspondance hellénique 13, 486-497.
- Ruggieri – Nethercott 1986 Ruggieri, V. S. J. – F. Nethercott, “The Metropolitan City of Syllion and its Churches”, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 36, 133-156.
- Sanders 1999 Sanders, G. D., “A Late Roman Bath at Korinth. Panayia Field, 1995-96”, Hesperia 68/4, 441-480.
- Scyl. Per. (= Skylaks, Periplus Scylacis) Kullanılan Metin: Periplus Scylacis. Ed. C. Müller, Geography Graeci Minores I, Paris 1990.
- Sear 2006 Sear, F., Roman Theatres, Oxford.
- Selekoğlu 2020 Selekoğlu, Y. H., “Sillyon Antik Kenti Örneğ Yapı Grubunda Yapı Durumu ve Risklerin Değerlendirilmesi”, Yüzey Araştırmaları Iřıĝından Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 247-254.
- Spitzelberger 1968 Spitzelberger, G., Die römischen Ziegelstempel im nördlichen Teil der Provinz Raetien, Saalb Jahrb. 25, Saalburg.
- Taşkıran 2017 Taşkıran, M. Sillyon Savunma Sistemi ve Pamphylia Bölgesindeki Konumu, Pamukkale Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.
- Taşkıran 2019 Taşkıran, M., “Aizanoi Hamam-Palaestra Yapısı ‘I’ Odası'nda Bulunan Mermer Plaka Örneğleri”, Mnemes Kharin Filiz Dönmez-Öztürk Anısına Makaleler, Anadolu Arkeolojisi, Epigrafisi ve Eskiçağ Tarihine Dâir Güncel Araştırmalar, İstanbul, 2019, 555-571,

- Taşkıran 2020 Taşkıran, M., “Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Sillyon”, *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I* (ed. M. Taşkıran), İstanbul, 1-31.
- Tekoğlu 2000 Tekoğlu, R., “Eski Pamfilya Halkları ve Dilleri”, *Adalya*, IV, 49-58.
- Tomlinson 1995 R. A. Tomlinson, *Greek and Roman Architecture*, London.
- Tüner-Önen 2008 Tüner-Önen, N., *Phaselis Antik Kenti ve Teritoryumu*, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya.
- Vann v.d. 2000 Vann R. L. – R.L. Hohlfelder – K. Shedrick, “The East Bath At Aperlea, Lycia”, *Adalya* IV, 196-206.
- Varkıvanç 2007 Varkıvanç, B., “Zum Fenster des sog. hellenistischen Baues in Sillyon”, *Adalya* X, 49-61.
- Vitr. *de Arch.* (=Vitruvius, *De Architectura*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap* (çev. S. Güven). İstanbul 1998.
- Von Gerkan – Krischen 1928 von Gerkan, A – F. Krischen, *Thermen und Palästren*, Millet 1.9, Berlin.
- Ward-Perkins 1977 Ward-Perkins, J. B., *Roman Architecture*, Newyork.
- Woolf 1997 Woolf, G., “The Roman Urbanization of the East”, *The Early Roman Empire in the East* (ed. S. E. Alcock), Oxford, 1-14.
- Wörle 1989 Wörle, M., *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien*, Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oenoanda, *Vestigia* 39, München.
- Yegül 2006 Yegül, F., *Antikçağ’da Hamamlar ve Yıkınma* (çev. E. Erten), İstanbul.

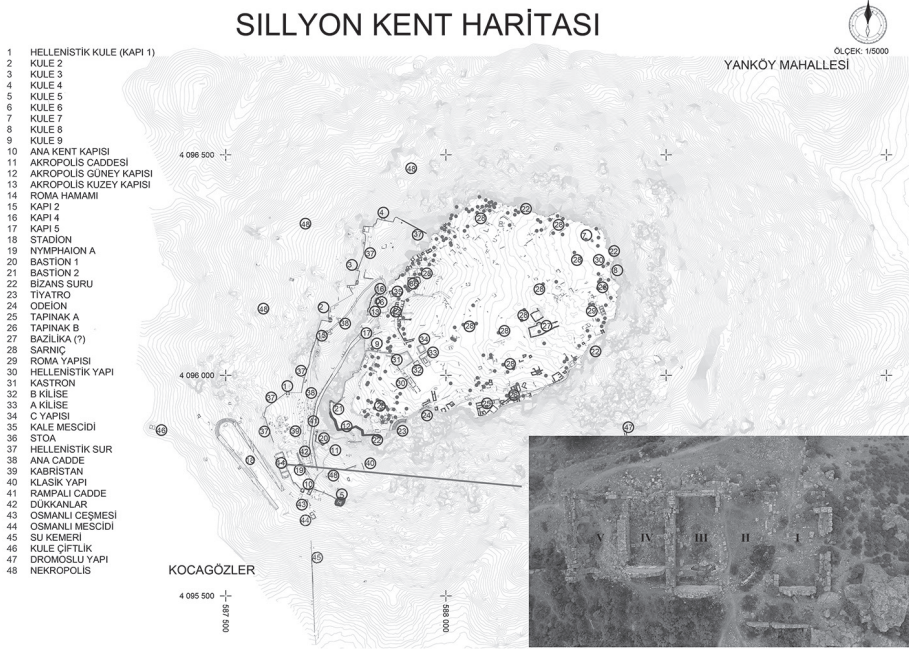

Fig. 1 Kent planı ve hamamın kent içindeki konumu.

Fig. 2 Hamamın bulunduğu aşağı kentin havadan görünümü.

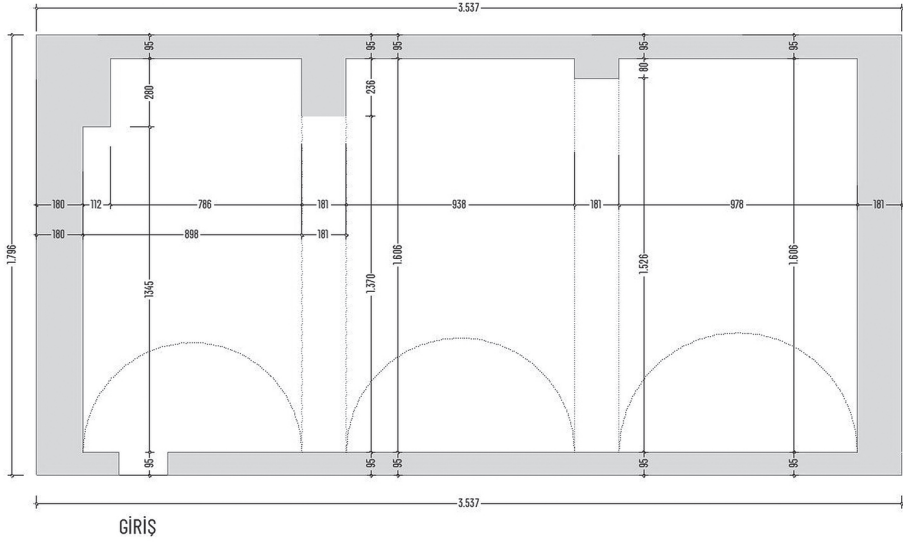

Fig. 3 Hamamın ilk evresinin planı.

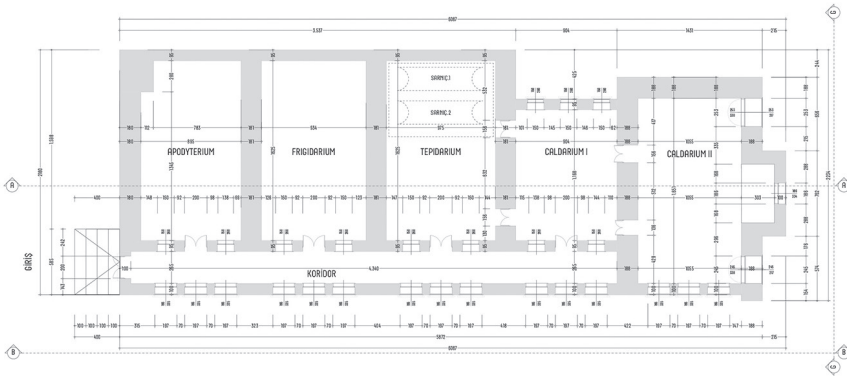

Fig. 4 Hamamın ikinci evresi / mevcut planı.

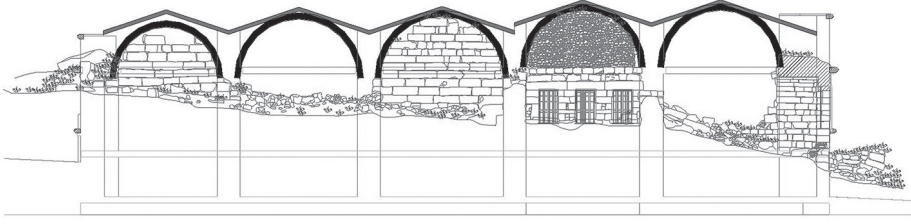

Fig. 5 Hamamın A-A Kesiti.

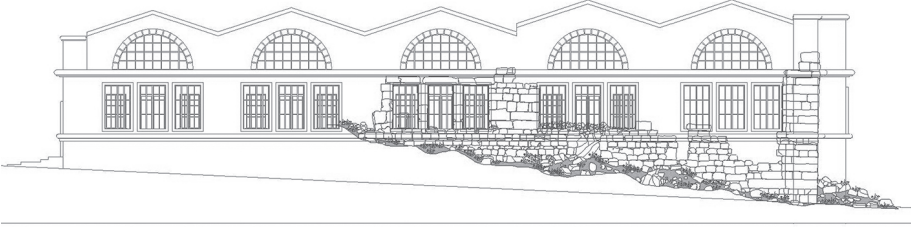

Fig. 6 Hamamın batı cephesi çizimi.

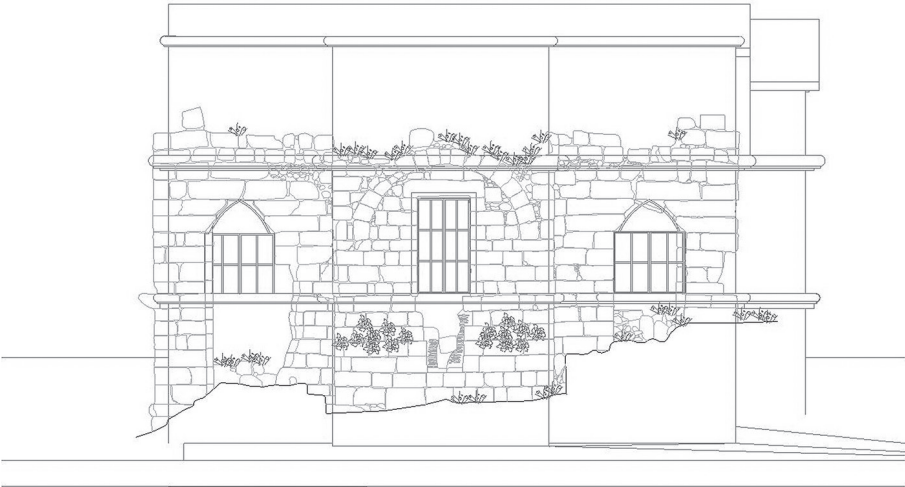

Fig. 7 Hamamın güney cephe çizimi.

Fig. 8 Hamamın 3 boyutlu çizim denemesi, kuzeybatıdan.

Fig. 9 Hamamın 3 boyutlu çizim denemesi, güneydoğudan.

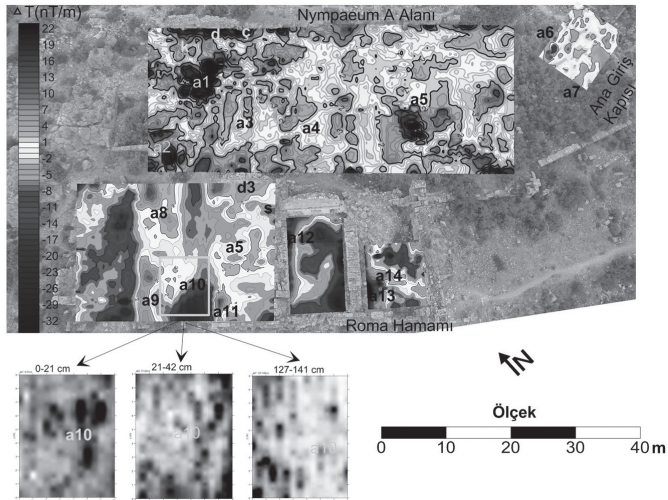

Fig. 10 Hamam ve çevresinin jeofizik haritası (Erçetin v.d. 2020, fig. 8)

Fig. 11 *Tepidarium*da yer alan sarnıçlar.

Fig. 12 Batı cephedeki *in situ* pencereler.

Fig. 13 Yapının Bosajlı Duvarının Detayı ve İkinci Evrede Eklenen IV nolu Salon'unun III nolu Salon'la Birleşen Bölümü.

Fig. 14 Hamamın güney cephesi.

A NEW MEMBER OF THE LATE ROMAN D *KOINÉ*? A New Red-Slipped Pottery Group Found at Seleukeia Sidera

Bilge HÜR MÜZLÜ – Burak SÖNMEZ *

ÖZ

Geç Roma D *Koinési*'nin Yeni Bir Üyesi mi?

Seleukeia Sidera'da Ele Geçen Yeni Bir Grup Kırmızı Astarlı Seramik

Antik Dönem Pisidia Bölgesi kentlerinden olan Seleukeia Sidera Antik Kenti'nde son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalarda, kentte Geç Roma İmparatorluk Dönemi'nde kayda değer bir seramik üretimi olduğuna dair verilere ulaşılmıştır. Kırmızı astarlı seramikler, form özellikleri ve kil yapılarının makroskopik özellikleri açısından Antik Dönem'de bölgenin en önemli üretimleri olduğu bilinen Sagalassos Kırmızı Astarlıları ile özdeş görünmektedir. Bununla birlikte detaylı tipoloji çalışmaları ve gerçekleştirilen arkeometrik analizler sonucunda seramikler içinde form ve bezeme özellikleri ile dikkati çeken bir grubun Sagalassos Kırmızı Astarlıları ve çevredeki diğer kentlerde bulunan, arkeometrik analiz sonuçları yayınlanmış diğer kentlerden farklı olduğu görülmüştür. Dışa çekik geniş ağızda kabara şekilli tek sıra kabartma bezeme taşıyan bu kâse grubu, ilk bakışta çevredeki diğer kentlerin kırmızı astarlı grupları ile oldukça benzer görünmektedir. Bununla birlikte ağızda yer alan bezemeler ve ağız formunun detaylı şekilde incelenmesi, kendine özgü farklılıklara sahip olduğunu göstermiştir. Form detayları ve ağız bezemeleri açısından farklılıklar taşımaktadırlar. Seleukeia Sidera örnekleri ile benzer şekilde ağızda kabara şekilli kabartma bezemenin görüldüğü Arykanda, Perge ve Aizanoi gibi kentlerde de farklılıklar görülmektedir. Ayrıca Sagalassos dışındaki kentlerde bu örnekler çok az sayıda örnekle temsil edilmektedir. Seleukeia Sidera seramikleri üzerinde gerçekleştirilen arkeometrik analizlerin sonuçları, çevre kentlerde tespit edilen örnekler göre daha sık şekilde karşımıza çıkmaları ve tutarlı alt tiplere sahip olmaları bir arada değerlendirildiğinde, bu grubun Seleukeia Sidera'da ya da yakın çevresindeki bir atölyede üretildiklerini göstermektedir. Bu durum, Poblome ve Fırat tarafından önerilen, Geç Roma İmparatorluk Dönemi'nde Batı Anadolu'daki kentlerde sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik ilişkiler sonucunda birbirleri ile ilişkili üretimler yapan kentlerin oluşturduğu LRD *koinési* içinde pay sahibi olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Seleukeia Sidera, Pisidia, LRD *koinési*, bölgesel üretim.

* Prof. Dr. Bilge Hürmüzlü, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 32600 Isparta/TR. E-posta: bilgehurmuzlu@gmail.com; Orcid No: 0000-0002-3676-7436; Arş. Gör. Burak Sönmez, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 32600 Isparta/TR. E-posta: burak.sonmez.988@gmail.com; Orcid No: 0000-0002-2062-3913.

ABSTRACT

Research in recent years at Seleukeia Sidera has revealed indications of a significant pottery production in the city during the Late Roman Imperial Period. The red slip pottery from Seleukeia Sidera seems to be similar in terms of its formal features and macroscopic characteristics of its clay fabric to that known to be produced at Sagalassos, one of the most important production centres of the region in Antiquity. Yet, as a result of detailed typological studies as well as archaeometric analysis, it has been established that a group of pottery from Seleukeia Sidera, which draws attention with its formal and decorative characteristics, is different from the Sagalassos Red Slip Ware examples. At first glance, this group of bowls, which carry a single row of pearl-like relief decoration on their everted wide rims, looks remarkably similar to the red slipped groups of the surrounding cities. However, a closer examination of the decorations and the rim form indicated distinctive differences. Similar to the examples of Seleukeia Sidera, such differences can also be observed on bowls with a pearl-like relief decoration on the rim found at cities such as Arykanda, Perge and Aizanoi. Moreover, these examples are represented by only very few examples in cities other than Sagalassos. The results of the archaeometric analysis carried out on Seleukeia Sidera pottery suggest that this group was either produced at Seleukeia Sidera or in a workshop in its vicinity, as they appear more frequently there than the examples registered in the surrounding cities and have consistent subtypes as well. This production also seems to adhere to the concept of the LRD *koiné*, put forward by Poblome and Firat, which consisted of production centres that made interrelated products resulting from socio-cultural and socio-economic relations between the cities of Southwestern Anatolia during the Late Roman Imperial Period.

Keywords: Seleukeia Sidera, Pisidia, *koiné* of LRD, regional production.

Archaeological research carried out in the ancient region of Pisidia and its immediate surroundings has so far yielded evidence for pottery production in the territories of Sagalassos, Pednelissos and Kibyra. At Sagalassos, which stands out as a major pottery production centre in the region since the Hellenistic Period, detailed typological studies as well as several archaeometrical analyses of potterys have attested mass production of red slip ware between the 1st and 6th centuries AD¹. At the time, it not only supplied the cities of Pisidia and environs, but also exported to cities in distant locations². Secondly, archaeological surveys conducted in the territory of Pednelissos generated data that attested to a comprehensive pottery production and allowed the identification of pottery workshops in the territory of the city³. More specifically, large amounts of misfired pottery and materials used in pottery production such as stamps and moulds were found in several dumps. From this material it was understood that these workshops manufactured potterys belonging to the Late Roman D ware group, a category of red-slipped pottery which had a widespread circulation in the Mediterranean Basin during the Late Roman Imperial Period and was originally thought to have been produced on Cyprus⁴. Finally, potterys are also known to have been

1 Ottenburgs – Jorissen – Viaene 1993; Degryse et al., 2000; Degryse et al., 2002.

2 Poblome 1999; Poblome et al., 2013, 193.

3 Kenkel 2007; Jackson et al. 2012.

4 Jackson et al. 2012, 112. It should be emphasized that archaeometric analyses have not been carried out on these potterys; only the typological features of the finds have been examined and some samples of misfired sherds have been published.

made at the city of Kibyra, which is located in the area to the southwest of Pisidia. It has been stated that the production in the city continued from the Late Hellenistic Period to the Early Byzantine Period⁵.

As a result of typological studies and archaeometrical analyses recently carried out on red-slipped pottery from Seleukeia Sidera within the scope of ongoing PhD research⁶, a new group of red slip ware can now be identified at this Pisidian city. It is the aim of this brief study to present this group of red-slipped pottery and characterize them as the products of a new pottery production centre, possibly located at Seleukeia Sidera or in its immediate vicinity. In addition to this, our objective is to situate this new group of red slip ware in the LRD *koiné* concept proposed by Poblome and Fırat⁷. This concept is borrowed from philology to explain pottery production interaction in Antiquity. *Koiné* stands for the “common language” of the Greeks in Antiquity. According to this theory, different pottery groups produced in Southwest Anatolia are not isolated groups. Instead they should be evaluated as different dialects of a common socio-cultural and socio-economic language⁸.

Red-slipped bowls with pearl-shaped relief decorated rim

As part of the studies carried out on the red-slipped pottery found at Seleukeia Sidera between 2016-2019 during field surveys and excavations⁹, a total of 69 red-slipped bowls with pearl-like relief decoration on the rim were found and classified according to their form features (fig. 1-2)¹⁰. Bowls belonging to this group generally have an everted or thickened rim (fig. 1/1-9), except for one type (fig. 1/10). Pearl-like relief decoration made in a single row on the lip is a common feature. On some sherds, stamped decorations such as circles and crescents in single row can be observed on the protruding rim.

In the pieces of this group, the fired clay fabric is medium hard, while the amount and sizes of pores are variable. Small limestone inclusions of different densities can be seen in all of the pottery. The colour of the clay fabric varies, with different shades of red and brown in a small number of samples. Mostly the colour is 5YR-6/6 reddish yellow and 5YR-6/8 reddish yellow. In the fabric of 16 pieces, there are lump-shaped

5 Özüdoğru – Dündar, 2007; Uygun – Dökü, 2008; Japp, 2009, 95. Although typological studies have been made on these pottery, archaeometric analyses have not yet been carried out.

6 The Roman and Late Roman Imperial pottery production at Seleukeia Sidera is being studied in the scope of a PhD thesis under the title of “Pottery Production and Trade Connections in Seleukeia Sidera during the Roman Imperial Period” by Burak Sönmez. The PhD thesis and the results discussed in this paper supported by Scientific Research Fund of the Süleyman Demirel University. Project Number: SDK-2019-7041. We are thankful to Scientific Research Fund of the Süleyman Demirel University for their support.

7 Poblome – Fırat 2011, 49.

8 Poblome – Fırat 2011, 42.

9 In Seleukeia Sidera, field surveys were conducted between 2016 and 2019 as part of Isparta Archaeological Survey Project (IAS) by Prof. Dr. Bilge Hürmüzlü-Kortholt. See: Hürmüzlü – Sönmez – Ayaşan 2017; Hürmüzlü-Kortholt et al. 2017; Schenk et al. 2018. Excavations are having been carried out at Seleukeia by the team under the direction of Prof. Dr. Bilge Hürmüzlü-Kortholt since 2018. See: Hürmüzlü et al. 2018; Hürmüzlü et al. 2019; Hürmüzlü – Sönmez – Atav-Köker, in press; Hürmüzlü 2020.

10 For six fragments from excavations in 1993, see: Lafli 2000, Fig. 2/17, 19-23.

inclusions present, burgundy (7.5R-3/3 and 3/4 dusky red) or dark brown (7.5YR-2.5/2 very dark brown) in colour and ranging in size from small to very large (fig. 3). They are understood as pieces of pure clay mixed into the clay fabric in a wet state. The colour of the slip and its application on the vessels are not standard (fig. 2). In some pieces, the slip was applied thinly and with colour fluctuations, while in other pieces it was more carefully applied, resulting in an even thick and monochrome appearance. Almost all the pieces have a slip in shades of red, with a small number of pieces have a brown slip: the most common slip colour is 2.5YR-5/8 red, followed by 10R-5/8 red and 10R-5/6 red.

The numbers and the consistent variations of the red slipped group from Seleukeia Sidera can be considered as an important indicator of local or regional production at or near Seleukeia Sidera. Examples of red-slipped bowls belonging to the same group of Seleukeia Sidera have also been identified at Sagalassos¹¹, while similar groups of local production were discerned in some cities of the surrounding regions such as Aizanoi, Arykanda, Perge and Hierapolis¹². Although the products of these cities are similar in form and relief decoration, they are different from the Seleukeia Sidera group in terms of the application of the details. Only a few examples have almost the same form features, such as a bowl from Hierapolis¹³ and a bowl type from Aizanoi¹⁴. On the other hand, other above-mentioned cities such as Sagalassos, Arykanda and Perge have their own variations. A well-known bowl type from Sagalassos, Variant 1B233 has a pearl-like rim decoration¹⁵ as seen at Seleukeia Sidera, yet details of pearl-like motifs and rim shapes of Seleukeia Sidera are different. As for Arykanda and Perge, details of rims and pearl-like decorations are overtly different¹⁶. Examples in terms of protruding rim with decoration, constitute an inconsiderable group in the red slip pottery assemblage.

In addition to the bowls with pearl-like relief decoration on their rims, a group of bowls and dish body fragments, of which only the tondo part is preserved, can be included in the red slipped group discussed above, on the basis of the similarity of the clay and slip characteristics, as well as the element contents (fig. 4-5). The clay and slip properties of these bottom fragments are similar to the bowls evaluated above. They carry stamped geometric and floral decoration in their tondos. In Sagalassos Red Slip Ware, a type that can be considered similar to the Seleukeia Sidera red slip bowls is known. The form has been evaluated by Poblome under the title Variant 1B233¹⁷. A find from the Domestic Area at Perge in Pamphylia has similar characteristics

11 Examples of the local/regional production Type 1 with pearl-like relief decoration on the protruding rim are similar to the Sagalassos Red Slip Variant 1B233. See, Poblome 1999, 96-98, Fig. 41. However, there are many pieces with different characteristics.

12 Aizanoi: Ateş 2015, 102, Pl. 30/182; 127, Pl. 53/296; Arykanda: Yaman 2018, 134-135, Pl. 26/140-143; Perge: Firat 1999, 34-35, Pl. 45/158; Hierapolis: Poblome et al. 2001, 121, Fig. 2/6.

13 Poblome et al. 2001, 121, Fig. 2/6.

14 Ateş 2015, 102, Pl. 30/182; 127, Pl. 53/296.

15 Poblome 1999, 96-98, Fig. 41.

16 Arykanda: Yaman 2018, 134-135, Pl. 26/140-143; Perge: Firat 1999, 34-35, Pl. 45/158.

17 Although the type is similar in general appearance to the Seleukeia examples, there are differences in details. In the Sagalassos examples, the rim is flat and the relief decoration on the rim is different; see Poblome 1999, 96-98, Fig. 41.

as the Seleukeia examples¹⁸. A group of red-slipped pottery found at Rhodiapolis in Lycia that are stated to be locally produced, also have similar form features as the instances from Seleukeia Sidera¹⁹. And among the locally produced pottery of Lycian Arykanda, there are also comparable pieces²⁰. This situation can probably be explained as the result of local pottery workshops producing their own variations of a common type due to interaction with workshops in surrounding cities. In Anemurium, a group of wares found in a small sector and suggested to be locally produced. One example of these group is reminiscent to those found in Seleukeia Sidera²¹. Similar examples of Seleukeia Sidera fragments found at Sagalassos and cities in the surrounding regions are all dated in the 5th - 6th centuries AD based on the stratigraphical contexts from which they originated. For now, this date range can also be accepted for the Seleukeia Sidera group until contextual dates are available from future excavations at the site.

The red slip bowls evaluated here constitute a consistent group in terms of form and macroscopic features of the clay fabric. Archaeometrical analysis performed on 34 bowls and five stamped tondo fragments confirmed this observation²². As a result of petrographic analysis, it became clear that the pottery were mostly produced from mixed clays containing vermiculite, illite and smectite. It is understood that the clay resources were taken from an area with alkaline and volcanic content. Furthermore, quartz, sericite, muscovite, chlorite, plagioclase, opaque minerals and chert were found to be part of their mineralogical composition. XRF analyses of the Seleukeia examples (fig. 6) established different element values from those of Sagalassos Red Slip Ware²³, from the red slipped pottery group of unknown origin which was found at Hierapolis, Perge and Sagalassos²⁴, and from the SRSW Similar-1 and SRSW Similar-2 groups detected at Perge²⁵.

When the Seleukeia Sidera Red Slipped pottery are compared with those of Sagalassos Red Slip Ware, it is understood that the element values are substantially different. The values of Al₂O₃ and Na₂O are dissimilar from the Sagalassos values in all analysed pieces, while being consistent within the group. As a result of the XRF analysis, it was understood that the Al₂O₃ values ranged between 12.44-14.82%.

18 In the instance from Perge, there is a pearl-shaped relief on the flattened rim. However, this piece was evaluated under the Piecrust Rim group, dated after 580's AD; see Firat 1999, 34-35.

19 An example from this group is the piece of a flared bowl. The lip is not thickened and the rim is grooved by scraping; see Akin 2012, 46, No. 196.

20 The group classified as Arykanda Local/Regional Form 3 consists of bowls with flared and upturned rim and a wide rim ledge. An example from this group is close to the Seleukeia Sidera group. Notches were made on the rim; see Yaman 2018, 134-135, Pl. 26/140.

21 In Anemurium, these group have been found in 7th century context, see Williams 1989, 53, Fig. 27, No. 315. The typical feature of this group is the fingerprint decoration on the rim. On the other hand, the application of the decoration on the mouth and the clear difference between the clay properties make it difficult to establish close connections between the groups from Anemurium and Seleukeia Sidera.

22 Archaeometrical analyses were carried out in Archaeometry Laboratory at the Earth Sciences Application and Research Center (YEBİM) of the Ankara University, by the team under the direction of Prof. Dr. Yusuf Kağan KADIOĞLU.

23 Poblome et al. 1997, 514, Table 1.

24 Poblome et al. 2001; 125-126.

25 Özden-Gerçekler 2015, 139-141.

The analyses performed on Sagalassos Red Slip Ware, on the other hand, yielded Al₂O₃ values between 15.00-16.46%²⁶ and 16-18%²⁷. The situation is the same for the SRSW finds from Perge where Al₂O₃ values are in the range of 15.03-16.66%²⁸. Na₂O values observed to be 0.04-0.5% in the Seleukeia Sidera samples²⁹, were 0.83-1.13%³⁰ and 0.7-1.2%³¹ in the SRSW finds from Sagalassos, and between 0.71-1.04% in the Perge samples³².

P₂O₅, CaO, TiO₂ and MnO values have different values in most of the examined pieces. P₂O₅ values in the Seleukeia Sidera samples vary between 0.13-2.47%; the value is lower in six pieces compared to samples from Sagalassos and Perge, and higher in 23 pieces. In the Sagalassos finds, the P₂O₅ value ranges between 0.20-0.32%³³ and 0.2-0.7%³⁴; in the Perge samples, it is in the range of 0.18-0.35%³⁵. CaO values in twelve pieces from Seleukeia are higher than in the Sagalassos and Perge samples; it varies between 10.04-13.2%. In Sagalassos samples, these values are between 6.07-9.03%³⁶ and 5-7%³⁷, and in Perge 7.64-9.95%³⁸. TiO₂ values varying between 0.71-0.92% are lower than the SRSW samples from Sagalassos and Perge in ten pieces. TiO₂ values in the Sagalassos samples are between 0.82-0.91%³⁹; for the pieces from Perge, it changes between 0.86-0.94%⁴⁰. MnO values are in the range of 0.06-0.09%, lower in eighteen pieces than the values of the analysed SRSW pieces from Sagalassos and Perge which are in the range of 0.08-0.11%⁴¹. Fe₂O₃ values ranging between 6.67-8.87% only vary in a few pieces. It is lower in three pieces and higher in two pieces compared to the examples from Sagalassos and Perge. SiO₂ values have the same value ranges in samples from all three cities.

The element content of the red slip group of unknown origin, which is similar to the Sagalassos Red Slip Ware and detected at Hierapolis, Perge and Sagalassos, is also different from that of the red slip group found at Seleukeia Sidera⁴². Al₂O₃ and Na₂O values of Seleukeia Sidera samples are again lower than those of the red slip group samples from these cities. SiO₂ values are in the same range, while values of MgO, P₂O₅, K₂O, CaO, TiO₂, MnO and Fe₂O₃ vary at different rates⁴³. A similar situation is observed in the SRSW Like-1 and SRSW Like-2 groups from Perge⁴⁴.

26 Poblome et al. 1997, 514, Table 1.

27 Ottenburgs – Jorissen – Viaene 1993, 164, Table 1.

28 Özden-Gerçeker 2015, Tablo 98.

29 Na₂O value for an exceptional piece is 1%.

30 Poblome et al. 1997, 514, Table 1.

31 Ottenburgs – Jorissen – Viaene 1993, 164, Table 1.

32 Özden-Gerçeker 2015, Table 98.

33 Poblome et al. 1997, 514, Table 1.

34 Ottenburgs – Jorissen – Viaene 1993, 164, Table 1.

35 Özden-Gerçeker 2015, Table 98.

36 Poblome et al. 1997, 514, Table 1.

37 Ottenburgs – Jorissen – Viaene 1993, 164, Table 1.

38 Özden-Gerçeker 2015, Table 98.

39 Poblome et al. 1997, 514, Table 1.

40 Özden-Gerçeker 2015, Table 98.

41 Poblome et al. 1997, 514, Table 1.

42 Poblome et al. 2001; 125, Table 1.

43 Poblome et al. 2001; 125, Table 1.

44 Özden-Gerçeker 2015, 145-147, Table 98.

All these archaeometrical data suggest that the group of red-slipped bowls found at Seleukeia Sidera is different from Sagalassos Red Slip Ware, the local products of Arykanda, Aizanoi and the products of the unknown production centre attested at Hierapolis, Perge and Sagalassos, and therefore should be identified as the product of a previously unknown workshop, possibly situated either at Seleukeia Sidera or in its immediate vicinity.

The Importance of the Newly Detected Red-Slipped Pottery Group

In addition to the production centres previously identified in the region of Pisidia and its surroundings, the existence of different, regionally produced pottery groups, whose place of production is not known yet, can now be suggested. It is generally not possible to distinguish these groups of red-slipped potterys macroscopically. Therefore, they can only be identified when archaeometrical analyses are performed. A group of red-slipped potterys identified by archaeometrical analysis and comparative typology studies at Perge, Hierapolis and Sagalassos can be given as an example. This group is similar to Sagalassos Red Slip Ware in terms of form features but was also influenced by African, Cypriot and Phocaeen Red Slipped Wares. Archaeometrical analysis revealed that it constituted the production of a previously unknown workshop⁴⁵. Moreover, similar results were obtained from later studies carried out in Perge. There, two groups of potterys, which are indistinguishably similar to Sagalassos Red Slip Ware in terms of form features and slip appearance, could be distinguished from the former on the basis of their different element composition⁴⁶. The second group was considered to be similar to the products of the unlocalized red slip workshop, attested at Sagalassos, Perge and Hierapolis⁴⁷.

To conclude, the group of red-slipped potterys found at Seleukeia Sidera draws attention with its clay/slip and form features. The group, which resembles Sagalassos Red Slip Ware and locally produced potterys from some surrounding cities such as Arykanda, Rhodiapolis, and Aizanoi, as far as its form characteristics are concerned, has a single row of pearl-like relief decoration on the rim as the standard decoration element in most of the pieces. Some sherds also have stamped decorations on the rim. In addition to the presence of subtypes that are not seen in the surrounding cities, it displays features that differ from the clay fabric and slip of other known sigillata and red slip ware groups, which have a wide distribution in and around Anatolia. In Arykanda, the group of red slipped potterys proposed as items of local or regional production based on distinctive clay and slip features, includes ten different forms. Form 3 has ten examples which are vaguely similar to the potterys of Seleukeia Sidera, only one of which has pearl-like motifs on the protruding rim⁴⁸. In Aizanoi, two different forms (Schüssel 8 and Schale 44) similar to the Seleukeia Sidera examples have been determined⁴⁹. On the other hand, these vessels have single rows of small hollows

45 Poblome et al. 2001, 125.

46 Özden-Gerçekler 2015, 145-147; Poblome – Özden-Gerçekler – Loopmans 2017, 90-91.

47 Poblome – Özden-Gerçekler – Loopmans 2017, 91.

48 Yaman 2018, 134-135, Pl. 26, No. 140.

49 Ateş 2015, 127, Taf. 53/296; 102, Taf. 30/182.

on the rim that differ from the pearl-like relief motifs of Seleukeia Sidera. In Perge, a bowl with similar pearl-like motifs on the protruding rim has been found. This type is examined under the Piccrust Rim Ware Group and is represented by only one example⁵⁰.

Archaeometrical analysis performed on the potterys of Seleukeia Sidera revealed that the clay raw material used in production was different in terms of elemental composition from that used at Sagalassos, the most dominant pottery production centre of the region during the Roman Imperial Period. In accordance with the concept of the LRD *koiné* proposed by Poblome and Fırat⁵¹, the pottery group of unknown origin, identified at Perge, Hierapolis and Sagalassos, already indicated that, in order to understand the pottery distribution dynamics of the Late Roman Imperial Period, it is necessary to take into consideration smaller, local production centres, as well as dominant workshops geared towards large scale production for export to distant areas. The relationship of the newly established red slip ware group identified at Seleukeia Sidera, with Sagalassos Red Slip Ware and the production detected in the surrounding cities, indicates that it is a constituent of the LRD *koiné* proposed by Poblome and Fırat, and an active shareholder of the oligopoly economy model which is assumed to include many cities in and around the region of Pisidia⁵². From this point of view, the new pottery group determined at Seleukeia Sidera can be interpret as a part of mentioned LRD *koiné*.

Bibliography and Abbreviations

- Akın 2012   Akın, F., Rhodiapolis Seramikleri Roma Dönemi Tabakları, Çanakları ve Kâseleri “2006-2011 Buluntuları”, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Ateş 2015   Ateş, G., Die Rote Feinkeramik von Aizanoi als Lokaler Kulturträger, Wiesbaden.
- Degryse et al. 2000   Degryse, P. – Degeest, R. – Poblome, J. – Viaene, W. – Ottenburgs, R. – Kucha, H. – Waelkens, M., “Mineralogy and geochemistry of Roman common wares produced at Sagalassos and their possible clay sources”, Sagalassos V: report on the survey and excavation campaigns of 1996 and 1997 (ed. M. Waelkens – L. Loots), 709-720.
- Degryse et al., 2002   Degryse, P. – Poblome, J. – Viaene, W. – Kucha, H. – Ottenburgs, R. – Waelkens, M. – Naud, J., “Provenancing the slip of Sagalassos Red Slip Ware”, Sagalassos VI. Geo- and bio-archaeology at Sagalassos and in its territory. (ed. P. Degryse – M. Waelkens), 255-259.

50 Fırat 1999, 34-35, Pl. 45/158.

51 Poblome – Fırat 2001.

52 For studies in which the concepts of LRD Koiné and Oligopoly are examined in detail, see: Poblome – Fırat 2001; Poblome – Özden-Gerçek – Loopmans 2017.

- Fırat 1999 Fırat, N., *Perge Konut Alanı Keramiği*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Hürmüzlü – Sönmez – Ayaşan 2019 Hürmüzlü, B. – Sönmez, B. – Ayaşan, M., “Seleukeia Sidera Antik Kenti 2016 Yılı Yüzey Araştırması Sonuçları”, *AST* 35/1, 247-254.
- Hürmüzlü Kortholt et al. 2017 Hürmüzlü Kortholt, B. – Ayaşan, M. – Hecebil, U. – Sönmez, B. – Köker, H. – Schenk, T. – Atav Köker, İ., “Seleukeia Sidera Antik Kenti Yüzey Araştırması Sonuçları”, *ANMED*, 15, 233-241.
- Hürmüzlü et al. 2018 Hürmüzlü, G. – Akaslan, M. – Köker, H. – De Jong, L. – Ayaşan, M. – Sönmez, B. – Atav Köker, İ., “Seleukeia Sidera Antik Kenti 2017 Yılı Çalışmaları”, *ANMED* 16, 234-241.
- Hürmüzlü et al. 2019 Hürmüzlü, B. – Sönmez, B. – Köker, H. – Kalkman, P. – Akaslan, M. – De Jong, L., “Seleukeia Sidera Kuzey Nekropolisi 2018 Yılı Çalışmaları”, *ANMED* 17, 83-89.
- Hürmüzlü 2020 Hürmüzlü, B., “Preliminary Report on a Bone Workshop in Seleukeia Sidera”, *Metallurgica Anatolica, Festschrift für Ünsal Yalçın Anlässlich Seines 65. Geburtstags/Ünsal Yalçın 65. Yaşgünü Armağan Kitabı* (ed. H. Gönül Yalçın – O. Stegemeier), İstanbul, 271-274.
- Hürmüzlü – Sönmez – Atav-Köker in press Hürmüzlü, B. – Sönmez, B. – Atav-Köker, İ., (in press), “Seleukeia Sidera Antik Kenti Üretim Faaliyetleri Hakkında Ön Değerlendirmeler”, *II. Pisidia Araştırmaları Sempozyumu: Pisidia ve Yakın Çevresinde Üretim, Ticaret ve Ekonomi* (31.10.2018-03.11.2018), Isparta.
- Jackson et al. 2012 Jackson, M. – Zelle, M – Vandeput, L – Köse, V., “Primary Evidence for Late Roman D Ware Production in Southern Asia Minor: A Challenge to “Cypriot Red Slip Ware”, *Anatolian Studies* 62, 89-114.
- Japp 2009 Japp, S., “The Local Pottery Production of Kibyra”, *Anatolian Studies* 59, 95-128.
- Kenkel 2007 Kenkel, F., “The Cypriot Red Slip Ware and its Derivatives from Pednelissos in Pisidia”, *Çanak, Birinci Uluslararası Seramik Sempozyumu, Arkeolojik Kazılarda Ele Geçen Geç Antik, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı Seramiği ve Mimari Seramiği Bildiri Kitabı (Çanakkale, 1-3 Haziran)* (ed. B. Böhlendorf-Arslan – A. O. Uysal – J. Witte-Orr), 131-146.
- Laflı 2000 Laflı, E., “Sagalassos Table and Common Wares from Seleukeia Sidera in Pisidia (Southwestern Turkey) – A Preliminary Report”, *ReiCretActa* 36, 43-47.
- Ottenburgs – Jorissen – Viaene 1993 Ottenburgs, R. – Jorissen, C. – Viaene, W., “Study of the Clays”, *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae V. Sagalassos I. First General Report on the (1986-1989) and Excavations (1990-1991)* (ed. M. Waelkens), 163-169.
- Özden Gerçekler 2015 Özden-Gerçekler, G. S., “Perge Batı Nekropolisi Dolgu Tabakasında Bulunan (Parsel 159) Sagalassos Kırmızı Astarlı Keramikleri”, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

- Özüdoğru – Dündar 2007 Özüdoğru, Ş. – Dündar, E., “Kibyra Geç Roma-Erken Doğu Roma Dönemi Mühürlü Unguentariumları”, *Olba* XV, 145-178.
- Poblome 1999 Poblome, J., *Studies in Eastern Mediterranean Archaeology II. Sagalassos Red Slip Ware*, Leuven.
- Poblome et al. 1997 Poblome, J. – Viaene, W. – Kucha, H. – Waelkens, M. – Laduron, D. – Depuydt, F., “The clay raw materials of Sagalassos Red Slip Ware. A chronological Evaluation”, *Sagalassos IV, Report in the survey and excavation campaigns of 1994 and 1995, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 9. Leuven, 507-518.
- Poblome et al. 2001 Poblome, J. – Degryse, P. – Cottica, D. – Fırat, N., “A New Early Byzantine Production Centre in Western Asia Minor. A Petrographical and Geochemical Study of Red Slip Ware from Hierapolis, Perge and Sagalassos”, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 37, 119-126.
- Poblome – Fırat 2011 Poblome, J. – Fırat, N., “Late Roman D. A Matter of Open(ing) or Closed Horizons?”, *LRFW I Late Roman FineWares: Solving Problems of Typology and Chronology. A Review of the Evidence, Debate and New Contexts (Roman And Late Antique Mediterranean Pottery (ed. M. A. Cau – P. Reynolds – M. Bonifay), 49-56.*
- Poblome et al. 2013 Poblome, J. – Braekmans, D. – Mušič, B. – Van der Enden, M. – Neyt, B. – De Graeve, B. – Degryse, P., “A pottery kiln underneath the Odeon of ancient Sagalassos, SW Turkey. The excavation results, the table wares and their archaeometrical analysis”, *Networks in the Hellenistic World according to the pottery in the Eastern Mediterranean and Beyond (ed. N. Fenn – C. Römer-Strehl), 193-204.*
- Poblome – Özden-Gerçekler – Loopmans 2017 Poblome, J. – Özden-Gerçekler, G. S. – Loopmans, M., “Different Similarities or Similar Differences? Thoughts on koine, oligopoly and regionalism”, *Materialising Roman Histories (ed. A. van Oyen – M. Pitts), 85-100.*
- Schenk et al. 2018 Schenk, T. – Atav Köker, İ. – Sönmez, B. – Hürmüzlü, B. – Tütünsatar, E. – Akaslan, M., “Seleukeia Sidera Antik Kenti Yüzey Araştırmaları-2018 Demircilik Faaliyetlerine İlişkin Veriler”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler Dergisi* 44, 66-71.
- Uygun – Dökü 2008 Uygun, Ç. – Dökü, E., “Kibyra Yerel Kırmızı Astarlı Seramiklerinden Örnekler”, *Adalya* XI, 133-162.
- Williams 1989 Williams, C., *Subsidia Mediaevalia* 16, Anemurium The Roman and Early Byzantine Pottery, Pontifical Institute of Medieval Studies. Toronto, Ontario.
- Yaman 2018 Yaman, A., *Arykanda Geç Antik Dönem Mahallesi Seramikleri, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla.*

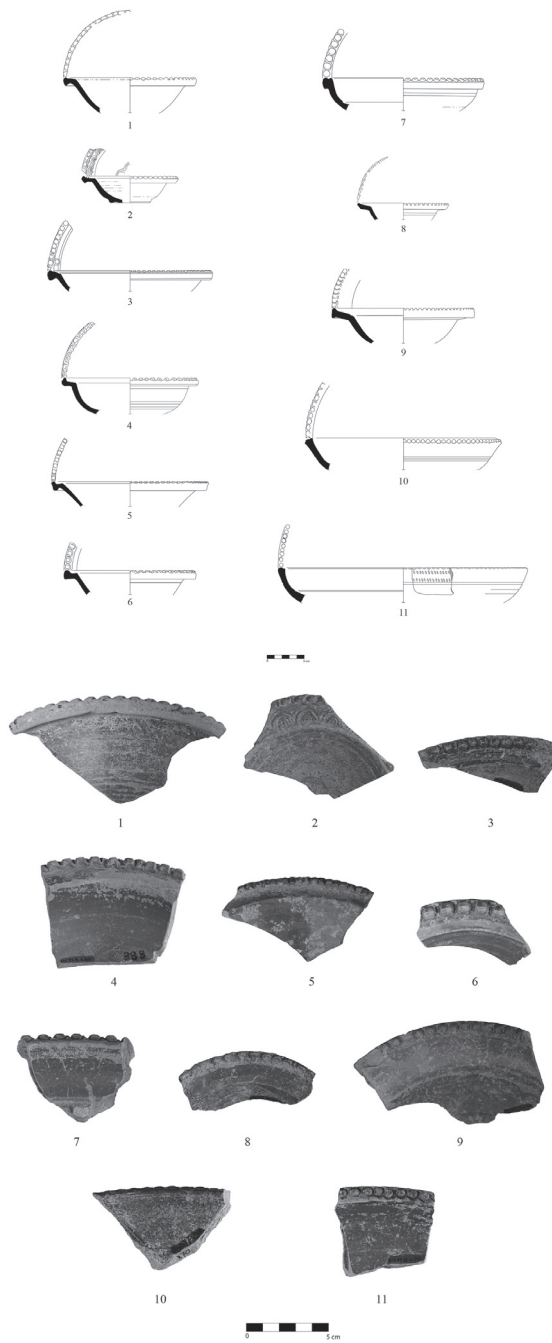

Fig. 1-2 Red-slipped bowl group found at Seleukeia Sidera.

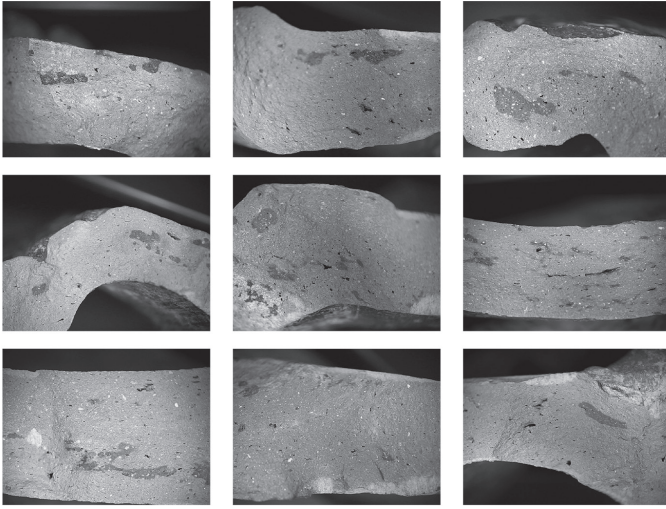

Fig. 3 Dark coloured clay contents detected in some of the red-slipped ceramics from Seleukeia Sidera.

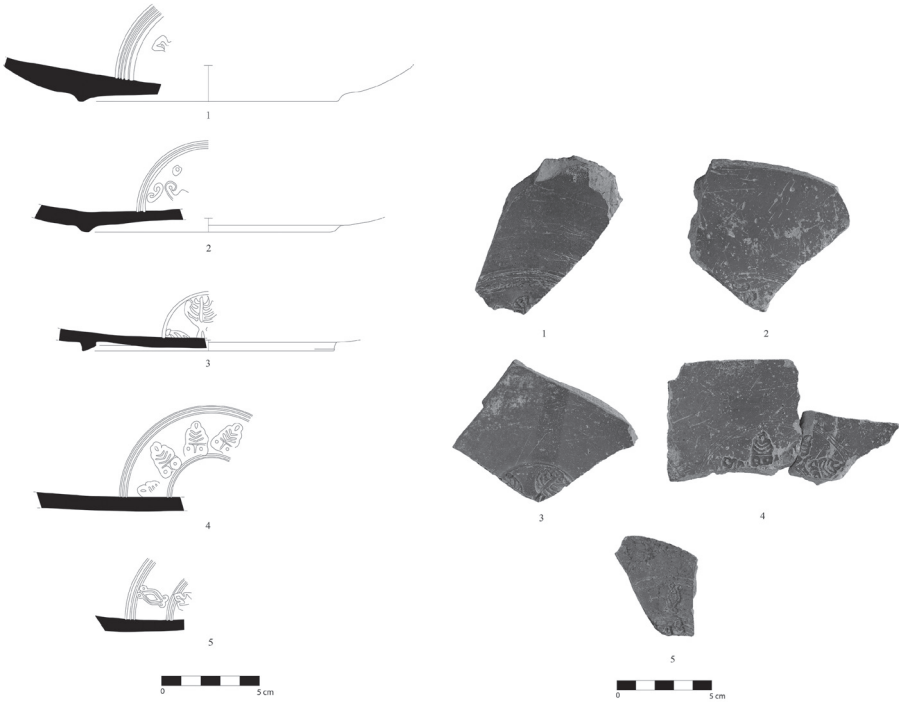

Fig. 4-5 Tondos belonging to the red-slipped bowls and plates found at Seleukeia Sidera.

	Na2O	MgO	Al2O3	SiO2	P2O5	K2O	CaO	TiO2	MnO	Fe2O3	LOI
Example	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
slv93.18.s.128	0,049	7,823	13,63	54,18	0,3922	2,936	9,38	0,8306	0,0799	8,381	1,98
slv93.18.s.145	0,05	4,141	15,27	52,4	0,4891	3,454	12,99	0,7122	0,0697	6,678	3,72
slv93.18.s.129	0,091	7,29	13,88	52,99	0,5854	2,713	8,728	0,8266	0,0739	8,111	4,62
slv93.18.s.176	0,15	7,385	13,16	52,85	0,2561	2,742	9,333	0,8022	0,0779	8,021	4,75
slv93.18.s.160	0,23	8,017	13,86	52,72	0,1742	2,806	9,764	0,838	0,0814	8,454	2,56
slv93.18.s.142	0,051	7,452	15,13	53,13	0,286	3,035	8,507	0,8943	0,0811	8,784	2,61
slv93.18.s.162	0,13	7,194	14,53	52,04	0,3247	2,906	8,003	0,8219	0,0823	8,631	5,54
slv93.18.s.126	0,39	7,932	14,23	51,99	0,1679	2,959	8,809	0,871	0,076	8,4	3,92
slv93.18.s.133	0,051	6,579	14,43	49,34	0,3442	2,763	12,587	0,8827	0,0866	8,443	3,77
slv93.18.s.130	0,053	7,464	13,58	51,38	2,471	2,935	13,2	0,8109	0,0729	7,974	0,52
slv93.18.s.121	0,051	7,549	13,05	52,81	0,417	2,778	9,81	0,781	0,0785	7,849	3,82
slv93.18.s.109	0,075	6,38	13,42	51,59	1,357	3,255	10,45	1,004	0,0873	10,29	1,64
slv93.18.s.147	0,051	6,59	14,28	48,05	0,5114	2,931	7,978	0,8858	0,0792	8,761	9,55
slv93.18.s.150	0,05	7,586	13,52	49,06	0,2558	3,068	8,114	0,807	0,0803	8,281	8,52
slv93.19.s.69	0,05	7,403	13,23	48,11	0,1894	3,653	8,417	0,7542	0,0793	8,049	8,83
slv93.18.s.113	0,11	7,513	14,23	49,41	0,2088	2,999	7,358	0,8582	0,0822	8,701	9,34
slv93.17.s.26	0,056	6,438	13,05	48,44	0,2406	2,935	10,04	0,8256	0,0737	8,587	8,63
slv93.17.s.58	0,088	7,134	12,92	55,33	0,3156	3,237	5,122	0,7823	0,0776	8,229	6,99
slv93.17.s.200	0,47	8,78	12,56	50,09	0,1372	2,655	6,383	0,7881	0,0745	8,364	9,55
slv93.17.s.244	1	6,24	12,89	51,9	0,933	3,721	12,01	0,8023	0,0638	7,6	2,8
slv93.17.s.394	0,064	3,443	16,94	55,36	0,2064	3,279	10,11	0,9227	0,0823	7,133	232
sld18.ab23/01.5.s.4	0,33	7,342	14,1	54,36	0,1372	2,983	6,809	0,8716	0,0814	8,633	4,93
sld18.z22/13.1.s.3	0,25	7,26	14,03	52,77	0,1514	2,968	7,777	0,8663	0,0829	8,659	4,87
slv93.18.s.140	0,054	7,741	13,2	52,54	1,075	2,667	10,13	0,805	0,0842	8,104	3,91
slv93.18.s.131	0,052	7,093	13,09	52,07	0,6208	3,419	12,08	0,7914	0,0814	7,993	2,91
slv93.18.s.154	0,18	7,875	14,42	54,17	0,9165	3,004	9,284	0,8744	0,0766	8,794	0,73
slv93.18.s.149	0,05	8,128	13,44	52,65	0,6824	2,892	6,178	0,8257	0,071	12,694	2,53
slv93.18.s.174	0,051	6,98	12,78	52,96	1,177	2,702	11,901	0,7874	0,0797	7,959	2,65
slv93.18.s.132	0,051	7,183	13,51	50,88	0,8175	2,873	7,594	0,8133	0,0865	8,371	7,83
slv93.18.s.137	0,05	7,09	12,44	54,69	0,6803	2,783	6,713	0,7893	0,0728	7,95	6,83
slv93.18.s.141	0,19	7,071	12,31	55,17	0,8037	2,551	7,483	0,7727	0,0747	7,857	5,82
slv93.18.s.144	0,054	6,509	11,78	56,66	0,8486	3,009	7,904	0,7668	0,0824	7,898	4,34
slv93.18.s.152	0,056	7,711	14,82	52,38	0,4956	3,047	6,588	0,874	0,0837	8,876	4,72
slv93.18.s.163	0,5	7,406	13,44	49,91	0,503	2,863	8,751	0,8159	0,0905	8,283	7,54
slv93.18.s.177	0,33	7,669	13,75	50,52	0,6573	2,918	8,862	0,819	0,0888	8,276	5,984
slv93.18.s.178	0,2	7,431	13,55	49,39	0,6694	2,808	10,55	0,8149	0,0841	8,109	6,76
slv93.18.s.183	0,38	7,486	13,24	48,85	1,028	2,723	10,44	0,8256	0,0812	8,363	6,65
slv93.18.s.197	0,16	7,066	13,79	50,61	0,5614	2,967	8,4	0,8242	0,0809	8,182	6,99
slv93.18.s.184	0,3	7,37	14	49,62	0,2178	2,965	8,954	0,8349	0,0797	8,131	7,53
slv93.18.s.195	0,052	7,055	13,29	49,09	1,248	2,894	9,653	0,8098	0,0901	8,22	6,93
slv93.18.s.187	0,21	7,705	13,1	48	0,2539	2,769	8,278	0,8006	0,0816	8,069	10,64

Fig. 6 Element values of red-slipped ceramics from Seleukeia Sidera.

CUMANIN CAMİİ'NDEKİ ERKEN BİZANS DÖNEMİ PAYE BAŞLIKLARI

Burhan VARKIVANÇ – Hülya KÖKMEN-SEYİRCİ *

ABSTRACT

Pier Capitals Dated to the Early Byzantine Period in Cumanın Camii

A church built in the Roman agora of ancient Attaleia and converted into a mosque in the 16th century has great importance for the Early Byzantine Architecture in Anatolia. The building, which is popularly known as Kesik Minaret, had many names during its lifetime, for example Panhagia Church in the Early Byzantine Period and most commonly the Cumanın Mosque in the Ottoman Period. The building, which underwent changes and repairs in different phases during the long period of use, was abandoned after a big fire at the end of the 19th century. The multi-phase building which is the largest known church in the city was described by researchers as “a unique example of Anatolian Byzantine architecture”. The first phase of the building is dated to the 5th or 6th century AD and was constructed with materials almost entirely re-used from the Hellenistic and Roman era buildings and building elements such as columns, lintels, and architraves. Amongst the architectural elements in the Early Byzantine Period of the building, the pier capitals particularly stand out. All of these pier capitals, which are unique in the history of architecture, were formed from architrave blocks of the Roman Period. In this process, the fasciated and decorated surfaces of the original Roman Period blocks were shortened by cutting and forming the long faces in to near square shapes. The Roman period faces were completely preserved and one of the faces was decorated with ivy, vine branches or knitting motifs on the fascias. The faces cut in the Early Byzantine Period were also decorated in a way imitating the faces of the Ancient Period and the motifs mentioned above together with medallions were engraved on the two fascias. Together with the faces produced in the Early Byzantine Period, the capitals containing decoration on all of their vertical surfaces were given a unique appearance in Byzantine architecture in terms of technique and decoration. The use of the capitals in the cross-shaped pier arms caused one of the faces to remain in the pier and thus the blocks can be seen from three directions. The capitals were used to reflect the Roman Period on the front and back, with workmanship of the Early Byzantine Period on the side. In addition to the ivy, vine branch and plaiting motifs on the front and side fascias, the impressions on the architrave of the Ancient Period had been masked by medallions engraved on some of the side faces. The cross-shaped piers were strengthened following the construction of the dome in the third phase of the building, which caused the side faces of the capitals to be closed and only the front faces to be seen. During the repairs carried out in the following period, some

* Prof. Dr. B. Varkıvañç, Akdeniz Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm Rehberliđi Bölümü, Antalya. E-posta: varkivanc@akdeniz.edu.tr. Orcid No: 0000-0001-9849-1159
Dr. Öğr. Üy. H. Kökmen-Seyirci, Akdeniz Üniversitesi Manavgat Turizm Fakültesi Turizm Rehberliği Bölümü, Antalya. E-posta: hulyakokmen@akdeniz.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-4344-3966

capitals were removed from their original locations or front faces of some capitals were damaged and completely disappeared due to the fire at the end of the 19th century. Five blocks used on the gallery floor among the cross-shaped piers of the building, where many pier capitals had not survived due to the destruction were unearthed again during the restoration work started in 2017. These important capitals, discussed for the first time in this study are evaluated comprehensively in terms of workmanship, ornamentation and style, as well as their positions in the Roman and Early Byzantine Periods.

Keywords: Attaleia, Antique Architrave, Pier Capital, Spolia Material, Panhagia Church, Cumanın Mosque.

ÖZ

Antik Attaleia'nın Roma Dönemi agorası içine inşa edilen ve 16. yüzyılda camiye dönüştürülen bir kilise Anadolu'daki Erken Bizans Mimarlığı açısından büyük önem taşımaktadır. Popüler adı ile Kesik Minare olarak anılan yapı kullanıldığı evrelere çok farklı biçimlerde, Erken Bizans Dönemi'nde örneğin Panhagia Kilisesi, Osmanlı Dönemi'nde ise en yaygın şekilde Cumanın Camii olarak adlandırılmıştır. Kullanıldığı uzun süreçteki farklı evrelerde değişiklik ve onarımlar geçiren yapı 19. yüzyıl sonundaki büyük yangın sonrası terk edilmiştir. Kentin bilinen en büyük kilisesi olup, araştırmacılar tarafından “*Anadolu Bizans mimarlığının benzersiz bir örneği*” olarak tanımlanan ve ilk evresi MS 5.-6. yüzyıllara tarihlenen çok evreli yapı neredeyse tamamen Hellenistik ve Roma Dönemi yapılarından devşirilen yapı malzemesi ve sütun gövdesi, kapı çerçeveleri, arşitravlar gibi yapı donanımı ile inşa edilmiştir. Yapının Erken Bizans Dönemi'nde kullanılan donanımları arasında özellikle paye başlıkları öne çıkmaktadır. Mimarlık tarihinde benzeri bulunmayan paye başlıklarının tamamı Roma Dönemi arşitrav bloklarından oluşturulmuştur. Bu süreçte uzun yüzleri kesilerek kısaltılan ve yaklaşık kare formu kazandırılan blokların Roma Dönemi'nde şekillenen faskialı ve bezekli yüzeyleri tamamen korunmuş, yüzlerden birindeki iki faskia sarmaşık, asma dalı ve örgü motifleri ile donatılmıştır. Erken Bizans Dönemi'nde kesilen yüzler de Antik Dönem yüzlerini taklit eder şekilde bezenmiş ve iki faskiasına anılan motifler ve madalyonlar işlenmiştir. Erken Bizans Dönemi'nde işlenen yüzler ile birlikte dikey yüzeylerinin tamamında bezek içeren başlıklara teknik ve bezeksel açıdan Bizans mimarisinde benzeri bulunmayan bir görünüş kazandırılmıştır. Başlıkların haç formlu paye kollarında kullanılmaları yüzlerden birinin paye içinde kalmasına, dolayısıyla da blokların üç yönden görünmelerine yol açmıştır. Başlıklar ön ve arka yüzlerinde Roma Dönemi, yan yüzlerde ise Erken Bizans Dönemi işçiliğini yansıtabilecek şekilde kullanılmışlardır. Ön ve yan yüz faskiaları üzerine işlenen sarmaşık, asma dalı ve örgü motifleri yanında yan yüzlerin bazıları üzerine işlenen madalyonlar ile Antik Dönem arşitravı izlenimi yok edilmeye çalışılmıştır. Haç formlu payelerin yapının üçüncü evresinde inşa edilen kubbe nedeniyle güçlendirilmeleri, başlıkların yan yüzlerinin bu dönem itibarı ile kapanmasına ve sadece ön yüzlerinin görülebilmesine yol açmıştır. Sonraki dönemde gerçekleştirilen onarımlar sırasında özgün konumu dışında kullanılan ya da yapının geçirdiği yangın nedeniyle ön yüzleri de tahrip olan bazı başlıklar 19. yüzyıl sonunda tamamen gözden kaybolmuşlardır. Tahribat nedeni ile çok sayıda paye başlığının günümüze ulaşmadığı yapının haç formlu payelerinin galeri katında kullanılan beş blok 2017 yılı itibarı ile başlayan restorasyon çalışmaları sırasında tekrar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu çalışmada ilk kez ele alınan bu önemli başlıklar Roma ve Erken Bizans Dönemi'ndeki konumları yanında gösterdikleri işçilik, bezek düzeni ve stil açısından kapsamlı olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Attaleia, Antik Arşitrav, Paye Başlığı, Devşirme Malzeme, Panhagia Kilisesi, Cumanın Camii.

Giriş

Uzun geçmişindeki farklı dönemlerin kalıntılarını bünyesinde barındıran Antalya Kaleiçi'nin şüphesiz en önemli alanlarından biri “Kesik Minare” olarak bilinen alandır. Alan, ismi evrilerek günümüzde Antalya olarak anılmasında rol oynayan antik Attaleia'nın somut olarak saptanabilen en erken kalıntıları (Hellenistik Dönem) üzerinde inşa edilen Roma Dönemi agorasının yaklaşık dörtte birlik bir bölümünü kaplamaktadır. Bu bölüm üzerine Erken Bizans Dönemi'nde yerleşimin bilinen en büyük kilisesi inşa edilmiştir (fig. 1). 16. yüzyılda camiye dönüştürülen ve farklı anımlara karşın popüler adı ile Kesik Minare, bilimsel araştırmalarda ise en yaygın biçimi ile Cumanın Camii olarak adlandırılan yapı¹ mimarlık tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu önem örneğin G. Grassi tarafından “*yeni üretilen elemanlar yanında özellikle antik malzemelerin kullanımındaki yaklaşım ile Küçük Asya'daki çağdaşı yapılardan ayrılan, Pamphylia'da ise benzersiz bir örnek, çok özel bir kilise*” ifadesi ile vurgulanmıştır². Yapı, hakkında en son ve kapsamlı araştırmayı gerçekleştiren G. Kaymak tarafından ise farklı yapı evreleri ve yapı malzemesi ile “*Güney Anadolu'daki Bizans mimarlığı açısından olağanüstü bir örnek, bir kilit yapı*” olarak adlandırılmaktadır³. Yapının ilk evresi tuğla kemerler, batı cephesindeki konsollu niş, nartheks pencerelerindeki başlıklar, apsis pencerelerinin paye ve başlıkları, kornişler ile sütun başlıkları gibi yeni üretimler dışında neredeyse tamamen Hellenistik ve Roma Dönemi yapılarından devşirilen malzeme ile inşa edilmiştir. Günümüzde kısmen yerinde korunan duvarlar ve payeler, özellikle de Antik Dönem kapıları⁴, sütunlar ve arşitravlar ile nartheksin kuzey duvarı⁵ bu durumu en belirgin şekilde yansıtmaktadırlar.

Yapıda büyük bir bölümü son kullanım konumunu koruyan çok sayıda Roma Dönemi kireçtaşı arşitrav bloğu ve parçaları ele geçmiştir. Roma Dönemi arşitravların bazılarının kesildiği ve Erken Bizans Dönemi yapısında paye başlığı olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Kareye yakın boyuta küçültülen ve özgün halindeki bezeli iki yüzü korunan uzun arşitravların yeni kullanımları sürecinde kesilen karşılıklı diğer iki yüzü de bezekler ile donatılmışlardır. Bu durumda yapının ilk evresinde inşa edilen haç formu payeler üzerinde tüm yüzleri bezeli⁶ olan başlıklar kullanılmıştır (fig. 5-11). Bezek stili ve niteliği başlıkların ön ve arka yüzlerinin Antik Dönem işçiliğini yansıttığını, yan yüzlerin ise Erken Bizans Dönemi'nde işlendiğini göstermektedir. Aşağıda değinileceği gibi, başlıkların haç formu paye kollarında kullanılmaları bunların sadece 3 yüzlerinin izlenebilmesini beraberinde getirmiş, yapının ikinci evresinde köşe odalarına tonoz ayaklarının eklenmesi ile de bu yöndeki bezekli

1 Adına gezginlerin anlatımlarında karşılaşılan yapının kilise sürecinde Panhagia, Kutsal Bakire Kilisesi ve Hagia Eirene, cami sürecinde ise Korkut Camii, Cumanın Camii, Cami-i Şerif, Cami-i Kebir ve Ulu Cami olarak anılması konusunda genel olarak bk. Kaymak 2009, 3. 123.

2 Grassi 1990, 111 vd.

3 Kaymak 2009, 1. 121.

4 Grassi 1988, lev. VII,1; von Lanckoronki 2005, res. 16 lev. XIA; Kaymak 2009, res. 20. 23. 39; Kökmen 2012, res. 4 vd.

5 Ballance 1955, lev. XXVa; Aran 1970, res. 9 vd. 56; Kaymak 2009, res. 5 vd.

6 Yapıda üç örneği ele geçen L-formlu arşitravlarda tüm dikey yüzler tamamen bezeli değildir. Özgün halinde yaklaşık bir yarıya bezeli diğer yarıya anathrosisli yanaşma yüzeyi olarak işlenen bir yüz Erken Bizans Dönemi'nde olduğu gibi yarı bezeli bırakılmış (Kaymak 2009, res. 45), diğer iki yanaşma yüzü ise işlenmiştir.

yüzler tamamen kapatılmıştır⁷. Payelerin yapının üçüncü evresinde inşa edilen kubbe nedeniyle güçlendirilerek⁸ dörtgene yakın forma dönüştürülmeleri sırasında ise tüm başlıkların sadece ön yüzleri görülebilmektedir (fig. 3).

Yapının üçüncü evresinde haç formu payelerin güçlendirilmesi ile yan ve arka yüzleri günümüze kadar kapalı olan üç başlığın (No 1, 2 ve 3 fig. 5-7) bu süreçte görünen ve naosa bakan cepheleri yapının 19. yüzyıl sonunda geçirdiği büyük yangın ile tamamen tahrip olmuştur (fig. 5a. 6a. 7a). Bir diğer başlık ise (No 5 fig. 9) güçlendirme çalışması sırasında iki parça halinde ve bezekli yüzleri kapanacak şekilde asıl işlevi dışında kullanılmıştır. Galeri katının, harç dolgusundaki erimeler nedeniyle niteliğini kaybetmiş paye ve duvarlarının 2017 yılında başlayan restorasyon çalışmaları sırasında dört başlık (No 1, 2, 3, 5) yeniden ortaya çıkarılmıştır. Bunlar yanında bazıları daha önce kısmen görülen dörtgen formu iki başlığın tüm yüzleri (No 4 ve 6 fig. 8. 10) ve detayları ile inceleme fırsatı doğmuştur⁹. Görünümünde değişiklik gerçekleşmeyen alt kat başlıkları daha önceki yayınlarda kapsamlıca ele alınmış olup, bu çalışma kapsamında ise bazıları madalyonlu yüzleri (fig. 5b. 5d. 6d. 7b) ile yapının bilinen dörtgen formu başlıklarından farklılık gösteren bu 6 blok ele alınmaktadır. Başlıklar hakkındaki önceki çalışmalarda eksikliği hissedilen bir konu da Erken Bizans Dönemi'nde yeniden kullanılan ve farklılık gösteren Roma Dönemi arşitravlarının bezeksel ve stilistik incelemesinin yapılmamış olmasıdır. Çalışma kapsamında bu eksikliğin giderilmesi de amaçlanmaktadır.

Arşitravların Gruplandırılması

Arşitravları Erken Bizans Dönemi'nde kullanıldıkları konumları itibarı ile üç grupta toplamak mümkündür. İlk grup, yapının değişik noktalarında bağımsız olarak ele geçen ve büyük ölçüde küçük parçalardan oluşmaktadır. Bazıları üzerindeki harç kalıntıları bu parçaların devşirme malzeme olarak günümüzde var olmayan duvar bölümlerinde gelişigüzel kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir¹⁰. İkinci grup, nartheksin pencereci kuzey duvarı üzerinde kullanılmış ve günümüzde kısmen yerinde korunmuştur. Pencere açıklıkları arasındaki paye benzeri duvar bölümleri üzerine ilk olarak Erken Bizans Dönemi paye başlıkları, bunların da üzerine duvar boyunca kesintisiz uzanan ve pencere açıklıklarını lento olarak kapatan arşitrav blokları yerleştirilmiştir¹¹. Anlaşıldığı kadarı ile özgün yapısı herhangi bir değişikliğe uğratılmadan tüm uzunlukları ile kullanılan bu bloklar özellikle yapının 19. yüzyıl sonunda geçirdiği yangından büyük ölçüde etkilenerek özgün yapısını koruyamamış, günümüze kısmen kırılmış ve parçalanmış olarak ulaşmıştır. Bu süreçte özellikle bezekli yüzeylerin üst bölümlerinde büyük kayıplar gerçekleşmiştir. Alt yüzlerinde soffit içermeleri bu

7 Kaymak 2009, 40. 160 res. 285.

8 Kaymak 2009, 44. 164 res. 286.

9 Bu süreçte yerinden alınan başlıklar onarım sırasında madalyonlar görülecek şekilde tekrar yerlerine konulmuştur.

10 G. Kaymak biri tüme yakın bu parçaların Roma Dönemi agoranın stoasına ait olabileceği görüşündedir: Kaymak 2009, 87. 210 res. 171 vd. Parçalardan biri günümüzde orta nefin kuzey duvarı içinde bulunmaktadır: Kaymak 2009, res. 102.

11 Rott 1908, res. 14; Ballance 1955, lev. XXVa.c; Aran 1970, res. 56; Grassi 1988, lev. V, 2.4; Grassi 1990, res. 36-38; Kaymak 2009, 90. 212 res. 30. 38. 69 vd.

arşitravların sütun üzeri kullanımlarına işaret etmektedir.

Teknik ve bezeksel özelliklerine göre G. Kaymak tarafından haklı bir şekilde duvar arşitravı olarak sınıflandırılan üçüncü grup soffitsiz arşitravlar yapının henüz ilk yapım evresinde haç ve L- formu payelerin¹² başlığı olarak kullanılmışlar ve çoğunluğu yerinde korunmuştur¹³. Bu arşitravlardan bazıları karşılıklı yüzlerindeki faskialar ve bezekler korunarak paye genişliğini biraz aşan boyutta kesilmişler¹⁴, kesilen yüzler ise Erken Bizans Dönemi'nde Antik Dönem bezeme sistemini tekrarlayan, dolayısıyla dikkatsiz gözlerde blokların tüm yüzlerinin aynı dönemde işlenmiş olabileceği kanısının uyanabileceği şekilde bezenmiştir. Aynı süreçte bu blokların üç yüzündeki ikinci ve üçüncü faskialar üzerinde asma dalları, sarmaşık ve örgü motifleri işlenmiştir. Haç ve dörtgen formu payeler üzerinde kullanılan başlıkların duvar üzerinde kullanılan uzun arşitravlardan oluşturulduğu tartışmasızdır. L-formlu başlıkların teknik ve bezeksel özellikleri ise bunların iki duvarın dik olarak birleştikleri bir konumdan kaynaklandıklarına ve özgün yapıları ile de L-form gösterdiklerine işaret etmektedir¹⁵. Bu arşitravların dikey yüzleri komşu bloğa yanaşan yüzeyleri dışında tümüyle faskia ve bezek içerirler; dolayısıyla 6 dikey yüze sahip L-formlu arşitravın 4 yüzü tamamen 1 yüzü ise kısmen bezelidir. İki örneğinin yerinde korunduğu bu arşitravlar L-forma sahip paye üzerindeki yeniden kullanımları sırasında olasılıkla aynı boyutunu korumuşlardır¹⁶.

Arşitravların Erken Bizans Dönemi'nde Paye Başlığı Olarak Kullanılmaları

Yukarıda da ifade edildiği gibi haç formu payeler üzerinde kullanılan başlıklar tamamen yeni üretim olmayıp, Roma Dönemi agorası ve civarındaki yapılarda kullanılan arşitravlardan üretilmişlerdir¹⁷. Kırık kenarları nedeniyle üst genişliğin tümünde ölçülemediği blokların¹⁸ 0,50-0,78 m arası değişen yükseklikleri ve farklı stillerdeki bezek işçiliği göz önüne alındığında arşitravların aynı dönemden, ancak farklı yapılardan kaynaklandığı açıkça anlaşılmaktadır. Olasılıkla Korinth tarzı düzenlemenin parçaları olan bu arşitravlar Antik Dönem'in geleneksel şemasına sahiptirler (fig. 5c. 6c. 7c. 8c. 9c). Faskialar ve bezek katmanları ile yukarıya doğru genişleyen bloklar aşağıdan başlayarak yükseklikleri artan ve inci-boncuk dizisi ile ayrılan faskialar üzerinde yumurta-ok dizisi gösterirler. Bunun üzerinde ise palmet yaprakları ve Lesbos kymationu olmak üzere her iki yüzde farklı bitkisel bezeme ile donatılmışlardır.

12 Kaymak 2009, res. 280.

13 Rott 1908, res. 13; Ballance 1955, lev. XXIIb. XXIV a.b.e. XXVIIa; Aran 1970, res. 14. 24 vdd. 36 vd.; Grassi 1988, res. 1, 2; Grassi 1990, res. 4-6. 10 vd. 13. 18; Hellenkemper – Hild 2004, res. 67 vd.; von Lanckoronski 2005, lev. XIC; Kaymak 2009, 149. 212 res. 41 vd. 45 vd. 95. 113. 178 vd.

14 İzlenebilen tek bir blokta faskiaların düzleştirildiği yüzeye akanthus ve haç betimlemesinin işlendiği görülmektedir. Grassi 1990, res. 4; Kaymak 2009, res. 41 sol.

15 G. Kaymak bu arşitravların ve apsisin pencere payelerinde devşirme olarak kullanılan T-formlu 3 bloğun bir ante tapınağından ya da agoraya açılan propylon benzeri bir anıtsal kapıdan kaynaklanabileceği görüşündedir: Kaymak 2009, 89. 212 dn. 423 res. 324 vd. 327.

16 Krş. Kaymak 2009, res. 324.

17 G. Kaymak, alanda bulunan mimari elemanlardan yola çıkarak, bunların Roma Dönemi'nin farklı yapılarından kaynaklanabileceklerini belirtmektedir: Kaymak 2009, 86 vdd. 208 vdd.

18 Alanda özgün ölçüleri tam olarak saptanabilecek bir arşitrav bulunmamaktadır. Krş. Kaymak 2009, 87. 210.

Bloklar üst kenarda düz bir silme ile sonlanırlar. Nartheks duvarında kullanılan arşitravlar ışığında bu dönemde uzunlukları 2 metreyi aştığı anlaşılan bloklar bazı yüzlerin kırılmış olması nedeniyle kesin ölçülemez de Erken Bizans Dönemi'nde bezekli yüzler korunacak şekilde farklı uzunluklarda (yaklaşık 0,75-1,15 m) kesilmişlerdir. Roma Dönemi'nde bezenen yüzler saptanabildiği kadarı ile dikdörtgen form kazandırılan blokların uzun yüzlerini oluşturmuşlardır. Erken Bizans Dönemi'nde bezenen karşılıklı diğer iki yan yüzde faskialar üzerine işlenen bitkisel motifler ve bazı bloklarda izlenen madalyonlar (fig. 5b. 5d. 6d. 7b) dışında Antik Dönem bezeme sistemi tamamen tekrarlanmıştır. Tüm yüzlerde en alttaki faskia bezenmeden bırakılırken, diğer faskialar daha önce yayınlanan alt kat başlıklarında olduğu gibi blokların üç yüzünde derinleştirilen faskia yüzeyinde genellikle asma ve sarmaşık dalları (fig. 7b. 7d) ile donatılmıştır¹⁹. Bunlar yanında bazı bloklar üzerinde içi dönüşümlü örgü bandı (fig. 6b. 6d), bilinen tek bir blokta ise Herakles Dügümü arasında haç motifleri (No 5 fig. 9b) ile karşılaşılmaktadır. 2 nolu başlık (fig. 6d) üzerindeki kalıntılardan faskialar üzerindeki bezemelerin altın varak ile kaplandığı anlaşılmaktadır. Bu eklemedeki amaç görünen yüzleri yüzeyleri zenginleştirmek gibi algılansa da, asıl amaç Antik Dönem arşitravı izlenimini mümkün olduğunca ortadan kaldırmak olmalıdır. Haç formulu payeler üzerinde üç yüzü görünecek şekilde kullanılan başlıkların bezeli faskialarının derinleştirilmesinin nedeni ise teknik bir gerekliliktir. Bu süreçte, Erken Bizans Dönemi'nde şekillenen karşılıklı iki yüzün izleyiciye gösterilmek istenmesi nedeniyle Roma Dönemi'nde işlenen yüzlerden biri ön cephe olarak kullanılmış ve yan yüzler ile bütünlük sağlaması açısından bu yüzün de ikinci ve üçüncü faskiaları aynı sistemde bezenmek üzere zorunlu olarak derinleştirilmiştir. Böylelikle Roma Dönemi'nde işlenen diğer yüz haç formulu paye içinde kalarak görülememiş ve bu yüzün faskialarının bezenmesine gerek kalmamıştır (fig. 5c. 6c. 7c. 8c. 9c). Bu durum başlıkların arka yüzlerinin kesin olarak saptanmasında belirgin bir özelliktir. Antik Dönem arşitravlarındaki soffit bezemelerinin örnek alındığı anlaşılan asma ve yabani sarmaşık bezemeleri²⁰ Roma Dönemi'nde izlenen doğallıktan ve zariflikten çok uzak, kalın şeritler halinde işlenmişlerdir. Faskialar üzerindeki inci-boncuk dizisi ve bloğu taçlandıran bitkisel bezekler Roma Dönemi yüzlerin devamı niteliğinde, ancak farklı ve kaba bir işçilikte karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Roma Dönemi'nde blokların karşılıklı yüzleri farklı, bir yüzde palmet (fig. 5c) diğer yüzde Lesbos kymationu (fig. 8c) ile donatılmıştır. Erken Bizans Dönemi'nde yeni şekillenen yüzler bu şablonu kısmen tekrar eder nitelikte olup tüm yüzlerinde ayrıntıların izlenebildiği iki bloktan birinin karşılıklı yüzlerinde yine farklı bezemeler (palmet ve Lesbos kymationu fig. 5b. 5d), diğer bir blokta ise her iki yüzde aynı bezek ile (fig. 6b. 6d) karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla bu konuda bir kural oluşturulmamıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, ele geçen üç blok üzerinde madalyon bezemeleri ile karşılaşılmaktadır (fig. 5b. 5d. 6d. 7b). Yüzeyden çıkıntılı ve merkezi kabarık şekilde

19 Bk. dn. 11. Özellikle G. Grassi alt kat başlıkları ışığında Erken Bizans Dönemi'nde bezenen yüzleri kapsamlı bir şekilde ele almıştır: Grassi 1990, 111 vd.

20 G. Grassi bu bezeklerin kaynağı ve kullanıldıkları mimari elemanlar konusunda bölgenin yakın yerleşimleri yanında Küçük Asya ve dışındaki kentlerdeki Roma Dönemi ve Geç Antik Dönem örneklerine de işaret etmektedir: Grassi 1990, 78 vd. 111 vd.

işlenen yuvarlak madalyonlar, anlaşılacağı üzere sadece Erken Bizans Dönemi'nde şekillenen yüzlerde karşımıza çıkmaktadır. Bloklardan biri üzerinde (No 2 fig. 6d), kullanım konumu göz önüne getirildiğinde sağ yan yüzünde günümüze oldukça iyi korunmuş şekilde ulaşan bir madalyon izlenmektedir. Alt faskia üzerinde başlayan 33 cm çapındaki madalyon Lesbos kymationu üzerine kadar yayılmaktadır. İki kademeli çerçeve içinde kısmen ajur tekniğinde bir örgü bandı, bunun da merkezinde yine ikili bir çerçeve içinde sekiz yapraklı bir kır çiçeği yer almaktadır²¹. Benzer düzenleme bir diğer bloğun (No 1 fig. 5b. 5d) karşılıklı iki yüzünde de görülmekte olup bunlardan biri (çap 35 cm) ayrıntıları tanınamayacak şekilde tahrip olmuştur (fig. 5b). Çok küçük bir kayıp parça dışında tamamıyla ele geçen diğer yüzdeki madalyon ise farklı bir bezeme gösterir. 40 cm çapındaki benzer bir çerçeve içinde daire çizen örgü motifinin merkezinde bu kez bir Malta Haçı betimlenmiştir (fig. 5d). Çerçeve içine alınmayan haçın genişleyen kollarının uçları örgü motifine bağlanmıştır. Üçüncü bloğun (No 3) ise sadece bir yüzünde ve büyük oranda tahrip olmuş, 32 cm çapındaki bir madalyonun alt sınırı ele geçmiştir (fig. 7b). İki kademeli çerçeve kıyısında izlenen U formulu kalıntılara göre bu madalyon da 1 nolu başlıkta olduğu gibi ajur tekniğinde bir örgü bezeği içermiş olmalıdır. Madalyonun merkezindeki çıkıntılı küçük yüzey ise yine haç motifini akla getirirse de, bu konuda kesin bir ifadeye bulunmak mümkün değildir. Kır çiçeği, Malta Haçı ve monogram motifi taşıyan benzer madalyonlar ile Bizans Dönemi'nde çeşitli tip başlıklar, konsollar, templon arşitravları, lentolar, silmeler ve kiborium kemeri gibi yapı elemanlarında²² oldukça sık karşılaşılmaktadır²³. Basit bir çerçeve ya da çelenk içine alınan motifler genellikle yüzeysel işçiliğe sahip olup buldukları yüzeyde ön plana çıkmamaktadırlar. Bu çalışmada ele alınan başlıklar üzerindeki madalyonlar ise kabarık kütleleri ve büyük boyutları yanında oldukça plastik işçilikleri ile işlendikleri yüzü vurgulayan ana bezek olarak kendilerini göstermektedirler²⁴.

Değerlendirme

Başlıkların Erken Bizans Dönemi'nde şekillenen karşılıklı iki yüzü, madalyonlar ve faskialar üzerindeki bezekler göz ardı edildiğinde, bezeme düzeni ile Antik Dönem arşitravlarını çağrıştırmaktadır, ancak bu süreçten uzaklaşıldığı henüz ilk bakışta açıkça göze çarpmaktadır. Tüm bezeklerde Roma Dönemi'nin zarif ve özenli yapısının

21 Benzer çiçek motifine yapının Erken Bizans Dönemi'nde oluşturulan apsis pencere payeleri ve sütun başlıklarında da rastlanmaktadır: Kaymak 2009, res. 47. 50. 55 vd. Ayrıca krş. a. dn. 22'de anılan kaynakça.

22 Kautsch 1936, lev. 33. 35 vd. 46; Harrison 1972, res. 2. 4. 9. 11. 15; Harrison 1979, res. 2; Ötügen 1996, lev. 6.5. 37 vd.; Hellenkemper – Hild 2004, res. 6. 170. 179. 398. 413; Thiel 2005, res. 84 vd.; İşler 2009, No 11. 18. 39. 51. 65. 86; İşler 2016a, şek. 17; İşler 2016b, şek. 10.

23 Bizans Dönemi'nde oluşturulan faskialı bir arşitrav bloğu üzerinde madalyon ile karşılaşılmamasının ilginç ve tekil bir örneği Anazarva Havariler Kilisesi'nde bulunmaktadır. Farklı evrelerden (Roma ve Geç Antik Dönem) arşitrav bloklarının devşirme olarak kullanımları sırasında aralarında oluşan boşluk bu arşitravların bezek ve stilini Erken Bizans Dönemi'nde kopyalayan ve cephesine çelenk içinde Latin Haçı işlenen bir ara parça ile doldurulmuştur. Bk. Mietke 1999, 229 res. 4; Niewöhner 2018, 260 vd. res. 20; Engelmann – Niewöhner 2010, 116 res. 13.

24 Alakilise'deki üzerinde akanthus yaprakları ile çerçevelemiş haç motif bulunan pilaster başlığı (Harrison 1972, res. 9; Harrison 1979, res. 2) ve Ephesos'daki Johannes Kilisesi'nden haç ve örgü motifli bir templon arşitravı (Thiel 2005, res. 84 vd.) yakın örneklerdir.

kaba bir şekilde sadece taklit edildiği görülse de²⁵ üç sıra halindeki inci-boncuk dizilerinin kendi aralarında, yumurta-ok dizisinin alttaki inci-boncuk dizisi ile, ok uçlarının ise palmet yaprakları ile aynı eksendeki ahenkleri çok küçük sapmalar dışında Roma Dönemi örneklerini anımsatan bir şablon özeninde verilmiştir (fig. 5d. 6b. 6d. 7d). Farklı dönemlerde işlenen komşu yüzlerin köşelerde farklı motifler ile kaynaştırılmasında ise oransal bir uyumsuzluk göze çarpsa da (fig. 11) Roma Dönemi'nde bezenen yüzün haç paye içinde kalması bu uyumsuzluğun zamanın izleyicileri tarafından görülmesini engellemiştir. Dolayısıyla izlenebilen yüzeyler optik açıdan çok dikkat çeken bir uyumsuzluk göstermemişlerdir. Bezekler stilistik olarak gözlemlendiğinde ise beklendiği gibi Roma Dönemi'nin zarif yapısı ile karşılaşılmamaktadır. Palmet yaprakları ve Lesbos kymationu özenli, ancak detayları işlenmeden ana hatları ile verilmişlerdir (fig. 5d. 6b. 6d. 7d). Yumurta-ok ucu dizilerinde ise kabukların ve ok kanatlarının daha kalın işlendiği göze çarpsa da (fig. 8b) Erken Bizans Dönemi örnekleri gibi aşırı bir özensizlik izlenmemektedir. Örneğin yapıda kullanılan ve bu başlıklar ile eş zamanlı üretilen başlıklar üzerindeki yumurta-ok ucu dizisindeki oldukça stilize motifler göz önüne alındığında²⁶ arşitrav başlıklarındaki motiflerin stil olarak Erken Bizans başlıklarından açık bir şekilde ayrıldığı ve daha çok Roma Dönemi örneklerini çağrıştırdığı görülmektedir. Bezekler özellikle yakın bölgelerdeki çağdaşları ile karşılaştırıldığında arşitrav başlıkları üzerindeki yumurta-kabuk-ok ucu işçiliğinin Antik Dönem örneklerine daha yakın olduğu görülmektedir²⁷. Benzer farklılık ile inci-boncuk dizilerinde de karşılaşılmaktadır. Bu motifler Erken Bizans Dönemi'nin özgün başlıklarında genellikle aralarındaki iplikçikler izlenmeksizin bitişik olarak, bunun yanında inciler disk, boncuklar ise oval formda işlenmektedir²⁸. Bu çalışmada ele alınan arşitrav başlıklarının bu dönemde işlenen inci ve boncukları ise, her ne kadar Roma Dönemi'nde şekillenen yüzlerdeki benzerlerine oranla biraz daha özensiz işlenseler de, oval formulu boncuklar, mercek formulu inciler ve bunların aralarındaki iplikçikler (fig. 6d. 7b. 7d) ile Roma Dönemi örneklerine yakın, çağdaşı örneklerle ise oldukça uzaktır²⁹. Dizinin Roma Dönemi örneklerine göre tek farkı iplikçiklerin daha kalın işlenmiş olmalarıdır. Dolayısıyla başlıkların yeni yüzlerinin düzenlenmesi, derinleştirilmiş faskialar üzerindeki bitkisel bezekler ve madalyonlar dışında yapıldıkları dönemin stilini yansıtmaktan çok Roma Dönemi örgelerinin taklidi şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Roma Dönemi arşitravlarının Erken Bizans Dönemi'nde kesilerek bu yüzlerin

- 25 G. Grassi'ye göre bir uyum ya da taklit söz konusu olmayıp, eski malzemenin Erken Bizans Dönemi'nde bir çeşit güncellenmesi söz konusudur: Grassi 1990, 112.
- 26 Aran 1970, 62 res. 11; Kaymak 2009, 28. 148 res. 37 vd. 255. Bu başlıklar üzerindeki bezekler motif ve stil olarak a. dn. 27'de anılan örnekler ile benzeşmektedir.
- 27 Saçaklık, İon-impost başlıklar, paye başlıkları, kapı çerçeveleri gibi donanımlar üzerinde izlenen 6. yüzyıl bezeklerinde yumurta ve kabukların oval formulu ve genellikle ayrışmamış, iki kabuk arasına sıkışmış ok uçlarının ise kalp formu benzeri geniş uçlara sahip olduğu görülmektedir: Örn. bk. Kautsch 1936, res. 145. 308. 335 vdd.; Zolt 1994, lev. 4 vdd.; Ötügen 1996, lev. 37 vd.; Thiel 2005, 51 res. 51; Doğan 2006, 211 res. 1 vd.; İşler 2009, 163. 185 No 55 vd. 94; Niewöhner 2009, 146 res. 11 vdd.; İşler 2016a, res. 13 vd. 17.
- 28 Harrison 1972, res. 12 vd. 24; Grossmann – Severin 2003, lev. 5a. 6d. 11c. 14b. 23b.d. 24. 29b. 32; Thiel 2005, res. 57. 84 vd.; İşler 2009, No 11. 20 vd. 39 vdd. 78. 113.
- 29 Bu dönemin inci-boncuk dizilerinde iplikçiklere çok nadir rastlanmaktadır. Örn. bk. Grossmann – Severin 2003, lev. 16; İşler 2009, No 55 vd. 69 vd. 74 vd. 94; Niewöhner 2009, 146 res. 6 vd.

yukarıda anılan sistemde bezenmesi, daha önce bazı araştırmacılar tarafından da ifade edildiği gibi imparatorluğun genelinde karşılaşılmayan bir olgudur. Bu dönemde devşirme olarak kullanılan çok az sayıdaki başlık, arşitrav ve çerçeve yüzeyleri üzerine akanthus, asma, yazıt gibi tekil bezekler eklenmiş³⁰ ve bu yapı elemanları burada ele alınan başlıklar kadar sistematik ve kapsamlı bir değişikliğe uğratılmamışlardır. Dolayısıyla Antik Dönem bezekli bir yapı elemanının bu boyutta korunan ve yeni motiflerle zenginleştirilen bir örneği ile çağdaşı diğer yapılarda karşılaşılmamaktadır.

Başlıkların oluşmasında Roma Dönemi arşitravlarının kullanılması yanında görünen tüm yüzlerin tamamen ya da kısmen bezenmesi pratik bir uygulama olmuştur. Yeni işlenen yüzler yanında Roma Döneminde şekillenen yüzde sarmaşık ve asma motiflerinin eklenmesi ile devşirme izlenimi kısmen önlenmiş, ayrıca taklit yolu ile de olsa dönemin stili yansıtılmaya çalışılmıştır³¹.

Blokların günümüzdeki konuları konusunda ilginç detaylar mevcuttur. Özgün konumunda korunan üç blokta ikisinin (No 2 ve 3) sadece bir yüzünde madalyon ile karşılaşılmaktadır (fig. 6d. 7b). Apsise yakın haç formlu payeler üzerinde yer alan bu bloklar, Hristiyan cemaatin naos içinde girebileceği ve bu yönde templon³² ile sınırlı olan kubbe örtülü merkezi mekan yönünden görülen yüzlerinde birer madalyon ile donatılmışlardır. Nartheks yönündeki paye üzerindeki başlık ise naos ve nartheks yönünde görülebilen karşılıklı iki yüzünde birer madalyon ile bezenmiştir (fig. 5b. 5d). 1 nolu bloğun bulunduğu payenin karşısındaki haç formlu payenin naosa uzanan ve ele geçmeyen başlığı için de benzer bir düzenleme söz konusu olmalıdır. Daha ilginç bir durum 4, 5, ve 6 nolu başlık bloklarında karşımıza çıkmaktadır. Kilisenin birinci evresindeki kullanımlarında haç formlu payelerin kollarında yer almış olan bu başlıklar (fig. 3. 8-10) payelerin yapının üçüncü evresinde güçlendirilmesi sırasında haç kollarının arasına inşa edilen destek duvarları üzerinde kullanılmışlardır (fig. 4). Duvarlar üzerinde bu tür başlıklar yanında profilli ve yalın yapı blokları, hatta yapının ilk evresinde yeni üretilen akanthus ve sarmaşık bezeli alçak bir başlık³³ devşirme olarak kullanılmışlardır. Örneğin 1 nolu başlığın özgün yerinde yer aldığı payenin her bir destek duvarı üzerinde biri 6 nolu blok olmak üzere 4 farklı boyut, nitelik ve yükseklikte bloklar ile karşılaşılmaktadır (fig. 1. 4). Anlaşıldığı kadarı ile bu bloklar ikinci kez devşirilmiştir. 5 ve 6 nolu blokların iki yüzünün henüz bu konumdaki kullanımları öncesi büyük oranda tahrip oldukları, yaklaşık yarısı günümüze ulaşan 5 nolu bloğun ise 2 parça halinde ve bezekli iki yüzü duvar içinde kalacak şekilde

30 Küçük Asya ve dışında karşılaşılan birkaç örnek için bk. Grassi 1990, 111.

31 Devşirme olarak kullanılan Antik Dönem bloğu üzerinde bu dönem bezeklerinin taklit edilmesi burada ele alınan yapı haricinde karşılaşılan bir olgu değildir. Ancak teknik olarak farklı da olsa, Roma ve Geç Antik Dönem arşitravlarını bezek düzeni ve stili ile kopyalayan uygulamalar ile Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilen Anazarva Havariler Kilisesi'nde karşılaşılmaktadır. Yapıda devşirme olarak kullanılan Antik Dönem arşitravları arasında oluşan boşluklar Erken Bizans Dönemi'nde yeni üretilen bezekli ara parçalar ile doldurulmuşlardır. Bu benzersiz uygulamada küçük farklılıklar ile karşılaşılsa da ara parçaların bezenmesinde komşu oldukları Roma Dönemi arşitravların bezek düzeni ve stili başarılı bir şekilde kopyalanmıştır. Bk. Mietke 1999, 229 res. 4; Niewöhner 2018, 260 vd. res. 19 vd.; Engelmann – Niewöhner 2010, 116 vd. (blok 4.5) 121 vd. (blok 17) res. 8 vd. 13.

32 Yapının ilk evresindeki templon kuruluşuna ait çok sayıda paye, sütun ve başlık ele geçmiştir: Kaymak 2009, 31 vd. 151 vd. res. 57 vdd.

33 Kaymak 2009, 29. 149 res. 40.

yerleştirildiği görülmektedir (fig. 9a). Yukarıda yansıtılan durum 1, 2 ve 3 nolu başlıkların yapının henüz ilk evresindeki konumlarını koruduklarını gösterirken, çok büyük olasılıkla bu başlıklar ile eş zamanlı olarak haç kollar üzerinde yer almış olmaları gereken diğer üç bloğun yeniden ve gelişi güzel kullanılmaları bazı soru işaretleri bırakmaktadır. Yapının üçüncü evresinde (MS 8. yy)³⁴ güçlendirilmiş haç formu payeler üzerine oturan ve merkezi mekanı kapatan kubbenin (fig. 2) düzensiz ve farklı yüksekliklerde yerleştirilen bu blokların üzerine oturması optik ve statik açılarından pek mümkün görünmemektedir. Bu blokların yeniden kullanımı olasılıkla çok daha sonraki bir süreçte, kubbesi yıkılan yapının üzerinin çatı ile kapatıldığı dönemde gerçekleşmiş olmalıdır³⁵.

Ek İnceleme: Roma Dönemi Arşitravlarının Bezelsel ve Stilistik Özellikleri

Arşitrav bloklarının Antik Dönem’de şekillenen yüzlerinde oldukça özenli bir işçilik göze çarpmaktadır. Bu yüzlerde kurallaşmış düzenleme içinde alttan üste doğru genişleyen üç faskia, bunlar üzerinde ise inci-boncuk, yumurta-ok ucu, açık-kapalı palmet ya da Lesbos kymationu örgeleri sıralanmaktadır.

1, 2 ve 3 nolu başlıkların ön yüzlerinde yer alan bezekler öncelikle yangın sonucu oldukça tahrip olmuş, nadiren az korunmuş (fig. 5a. 7a) ya da tamamen ortadan kalkmışlardır (fig. 6a). Ön yüzleri daha iyi korunmuş olan 4 ve 6 nolu başlıklardan 4 nolu başlık alt ve üst bölümleri yanında sağ ve sol yanda (fig. 8a), 6 nolu başlık ise sol yan ve arşitrav tacında büyük kırıklar içermektedir (fig. 10a). Başlıkların arka yüzleri ve bu yüzlerinde yer alan bezekler, duvar ile kapatıldığı için günümüze daha sağlam bir şekilde ulaşmışlardır (fig. 5c. 6c. 7c. 8c. 9c). 2 nolu başlığın arka yüzünde arşitrav tacında yer alan büyük kırık dışında 1, 3, 4 ve 5 nolu başlıkların arka yüzlerinde de kırıklar bulunmaktadır, ancak üzerlerinde yer alan bezekler oldukça iyi bir şekilde korunmuştur. 2 nolu başlığın arka yüzünde yer alan birinci faskia kaba uçlu murç ile traşlanarak bırakılmıştır (fig. 6c). Diğer başlıkların hem ön hem de arka yüzlerinde bezek içermeyen faskialar ve arşitrav tacını sınırlandıran düz silmeler ince taraklı keski ile özenle düzleştirilerek, pürüzsüz bir yüzey elde edilmiştir³⁶.

1, 2, 5 nolu başlıkların arka yüzlerinde (fig. 5c. 6c. 9c), 4 nolu başlığın ise ön yüzünde (fig. 8a) kademeli bir şekilde genişleyen üç faskiadan ilk ikisi klasik dizilimde inci-boncuk dizisi ile birbirinden ayrılırken, üçüncü faskiadan arşitrav tacına geçişte yer alan inci-boncuk dizisinde 2-1-1-1 şeklinde bir inci-bir boncuk dizilimi kullanılmıştır. Bu başlıkların üstte belirtilen yüzlerinin arşitrav tacında yumurta-ok ucu ve açık-kapalı palmet bezeğine yer verilmiştir. 3 ve 4 nolu başlıkların arka yüzlerinde (fig. 7c. 8c) ve 6 nolu başlığın ön yüzünde (fig. 10a) tüm faskialar ve arşitrav tacına geçişte kanonikleşmiş form olan 2-1-2-1 inci-boncuk dizilimi kullanılmıştır. Ayrıca 1,

³⁴ Kaymak 2009, 70. 191.

³⁵ Bu dönemdeki çatılı bazilikanın tarihlenmesi konusunda somut veri bulunmamaktadır. B. Aran ve G. Kaymak beşinci evre olarak adlandırdıkları bu süreci basık sivri kemerler ve kaburgasız çapraz tonozlar ışığında MS 13. yüzyıl başlarına tarihlemektedir: Aran 1970, 71 vd.; Kaymak 2009, 72. 193. M. H. Ballance ise 14. yüzyıla tarihlediği üçüncü evrede olabileceğini belirtir: Ballance 1955, 114.

³⁶ 1 ve 2 nolu başlığın arka yüzünde 4 ve 6 nolu başlığın ön yüzünde arşitrav tacını sınırlandıran düz silme bölümleri kırık ya da hasar görmüştür (bk. burada fig. 5C. 6C. 8A. 10A).

2 ve 5 nolu başlıkların arka (fig. 5c. 6c. 9c) ve 4 nolu başlığın ön yüzünden (fig. 8a) farklı olarak, 3 ve 4 nolu başlıkların arka yüzlerinde (fig. 7c. 8c) arşitrav tacında açık-kapalı palmet bezeği yerini Lesbos kymationu bezeğine bırakmıştır. Özellikle 4 nolu başlıkta hem ön hem de arka yüzün günümüze tüm profiller üzerinde yer alan bezekleri kısmen korunmuş olsa da -arşitrav tacında açık-kapalı palmet bezeği kırık- Antik Dönem'de arşitrav tacının karşılıklı yüzlerde farklı bezek uygulamalarını göstermesi açısından önemlidir (fig. 8a. 8c).

Arşitrav bloğundan haç formulu paye kollarında kullanılmak üzere başlığa devşirilen blokların ön ve arka yüzlerinde yer alan bezekler incelendiğinde başlıkların tümü üzerinde yer alan bezeklerin benzer dönem özellikleri gösterdikleri, ancak işçilik farklılıkları bulunduğu gözlemlenmektedir. Başlıklardan 1, 2 ve 5 nolu örneklerin arka yüzlerinde (fig. 5c. 6c. 9c) ve başlık 4'ün ön yüzünde (fig. 8a) ilk iki faskia arasında, ayrıca 3 ve 4'ün arka yüzünde (fig. 7c. 8c) ve başlık 6'nın ön yüzünde (fig. 10a) ilk iki faskia ve arşitrav tacına geçişte iki inci-bir boncuk şeklinde dizilime sahip inci-boncuk dizisine yer verilmiştir. Bu dizilerde gerek faskiaları ayırmada kullanılan gerekse arşitrav tacına geçişte³⁷ yer alan inci-boncuklar benzer stilistik özellikler sergilemektedirler. Söz konusu başlıkların faskiaları arasında ve arşitrav tacına geçişte kullanılmış olan boncuklar paralel kenarlı ve oval, aralarına yerleştirilmiş olan inciler ise keskin sırtlı, mercek formundadır. Boncuklar üzerinde keski izleri bulunmakta ve incilerle birbirlerine ince sicimlerle bağlanmaktadır. Oldukça nitelikli bir görünüme ve zarif bir işçiliğe sahip olan motiflerin bir sicim üzerine dizili gibi işlendikleri, ayrıca boncukların hafifçe uzamaya başladıkları görülmektedir³⁸. MS 1. yy'a tarihlenen yapılarda yer alan inci ve boncukların başlangıçta sık dizilimde, genellikle incilerin disk, boncuk bezemelerinin ise yuvarlak formda yapıldıkları ve zamanla örgelerin aralarının açılmaya başladığı görülmektedir³⁹. Ancak MS 2. yy'dan itibaren incilerin mercek/ovoid formuna dönüştükleri yani keskin sırtlı bir yapıya büründükleri Anadolu'da yer alan yapılar üzerinde takip edilebilmektedir⁴⁰. L. Vandeput, bu formdaki incilerin Hadrianus Dönemi'nden itibaren görülmeye başlandığını vurgularken, V. M. Strocka ise MS 2. yy'ın 3. çeyreğinden önce bu formda incilerin görülmediğini belirtmektedir⁴¹. L. Vandeput'un andığı örnekler yanında Hadrianus'un onuruna inşa edilen Attaleia Hadrianus Takı'ndaki ve Anadolu'daki diğer örnekler kendisinin savını destekler niteliktedir⁴². Bu bağlamda Hadrianus Dönemi'nde de inci-boncuk dizilerinin aynı form gelişimini sürdürdükleri söylenebilir⁴³. MS 2. yy'da boncuklar ve inci-boncuk dizilerini birbirine bağlayan iplikçikler uzamaya devam ederken

37 Arşitrav tacına geçişte yumurta kabuklarının aksına iki inci ok uçlarının tam ortasına bir boncuk yerleştirilmesi Lykia-Pamphylia tipi olarak adlandırılmaktadır: Karaosmanoğlu 1996, 57.

38 Karaosmanoğlu 1996, 57; Koçel-Erdem 1995, 103 vd.; Vandeput 1997a, 149; Cavalier 2005, 206; Türkmen-Peker 2013, 153.

39 Seçilmiş birkaç örnek için bk.: Vandeput 1997a, lev. 6,3. 17,3. 18,2; Köster 2004, lev. 9. 10. 21.

40 Hem bezemelerde hem de mimaride gerçekleşen değişimler Geç Traianus Dönemi'nden itibaren Roma'dan Anadolu'ya dönen ustalarla ilişkilendirilmektedir. Strocka 1978, 895 vd.; Strocka 1988, 299-303, lev. 44,3.

41 Strocka 1981, 27 vd.; Vandeput 1993, 96 dn. 32.

42 Vandeput 1993, 96 dn. 33 res. 84.

43 Seçilmiş örnekler için bk.: Strocka 1981, res. 49; Strocka 1988, lev. 44,3; 46,6. 47,2-3; Gliwitzky 2010, res. 327.

Hadrianus Dönemi içindeki düzenli görünüm kaybolmaya başlar⁴⁴. Benzer formda inci-boncuk dizileri ile Hadrianus Dönemi'ne tarihlenen yapıların bazılarında da örgelerin uzun işlendiği⁴⁵ ve Antoninler Dönemi içinde inci-boncuk dizilerinin uzamaya ve boncukların paralel formlarını kaybederek zamanla silindirik forma dönüştükleri gözlemlenmektedir. Cumanın Camii alanındaki haç formulu paye kollarında başlık olarak kullanılmış arşitrav bloklarından 1, 2 ve 5 nolu örneklerin arka yüzlerinde (fig. 5c. 6c. 9c) ve 4 nolu örneğin ön yüzünde (fig. 8a) ilk iki faskia arasında, ayrıca 3 ve 4 nolu örneklerin arka yüzlerinde (fig. 7c. 8c) ve 6 nolu başlığın ön yüzünde (fig. 10a) ilk iki faskia ve arşitrav tacına geçişte yer alan iki inci-bir boncuk şeklinde dizilime sahip, keskin sırtlı mercek formulu inciler ve paralel kenarlı boncuk yapıları Hadrianus Dönemi özelliklerini belirgin bir şekilde yansıtmaktadırlar. Daha sıkı dizilimli benzer işçilikte inci-boncuk dizileri ile Geç Traianus Dönemi'nden başlanılarak, Antoninler Dönemi'ne kadar karşılaşmak mümkündür⁴⁶. Benzer işçilikteki inci-boncuk dizileriyle karşılaştırma yapılabilecek örnekler Perge Hellenistik Güney Kapı⁴⁷, Perge F3 Nymphaionu⁴⁸, Attaleia Hadrianus Takı⁴⁹, Milet Agora Kapısı⁵⁰, Kremna Hadrianus Tapınağı⁵¹, Sagalassos Hadrianus Nymphaionu, El Bazilikası ve Antonius Pius Tapınağı⁵², Side N1 Tapınağı⁵³, Aphrodisias Hadrianus Hamamı⁵⁴, Pergamon Dionysos Tapınağı⁵⁵ ve Perge F3 Nymphaionu'nda⁵⁶ bulunabilir. 1, 2 ve 5 nolu örneklerin arka yüzünde (fig. 5c. 6c. 9c) ve 4 nolu örneğin ön yüzünde (fig. 8a) arşitrav tacına geçişte klasik dizilimden farklı bir dizilim göze çarpmaktadır. Yumurta çanakları altına iki inci, ok uçlarının altına ise bir inci, aralarına da bir boncuk yerleştirilerek Pamphylia kentlerinde MS 2. yy başından itibaren sıklıkla kullanılan⁵⁷ bir dizilim tercih edilmiştir. Oldukça özenli bir şekilde işlenmiş olan inci-boncukların formları ise boyutları dışında alt faskialarda yer alan örneklerle aynı stilistik özelliktedir. Ayrıca arşitrav tacını inci-boncuk dizisi üzerinde süslemeye devam eden İon kymationu ile de sıkı bir aks uyumu içersindedirler.

Başlıkların 45°'lik çerçeve bölümleri yumurta-ok ucu dizileriyle bezenmişlerdir.

44 Koçel-Erdem 1995, 103 vd.; Vandeput 1997a, 149 lev. 41,3. 42,2.

45 Strocka 1981, res. 47 vd.

46 Antoninler Dönemi'nde de kullanılmaya devam ettiğini gösteren örnekler söz konusudur. Krş. için bk.: Can 2005, res. 11-17. 20-23; Varkıvanç – Kökmen-Seyirci 2019, 165 dn. 29 res. 1 vd.

47 Vandeput 1997a, lev. 104,1.

48 Vandeput 1997a, 149 lev. 107,1; Gliwitzky 2010, 182 res. 333.

49 Strocka 1981, 28 res. 49; Başaran 1995, 78 vd. 178 lev. 19a; Vandeput 1997a, lev. 79,1-2; Okatan 2004, lev. 27,1-5; Cavalier 2005, lev. 69 res. 194b.

50 Strocka 1981, 32 lev. 20-23; Vandeput 1997a, 149 lev. 104,4.

51 Mitchell 1995, 86 vd. lev. 28. 30; Vandeput 1997a, lev. 91,3.

52 Vandeput 1993, res. 77 vd. 83. 86. 88. Antonius Pius Tapınağı'nın yapımına Hadrianus Dönemi'nde başlanıldığı ve Antoninler Dönemi başında yapı inşasının sona erdiği belirtilmektedir: Vandeput 1997a, 68 vd. 80. 149 lev. 25,2-5.

53 Mansel 1978, 121 vd. res. 140; Vandeput 1997a, lev. 114,1.

54 Strocka 1981, res. 47; Koçel-Erdem 1995, 31 vd. lev.11,2.

55 Ele geçen bir yazıt ile yapının İmparator Caracalla Dönemi'nde değil, İmparator Hadrianus ve eşi Sabina onuruna inşa edildiği anlaşılmıştır. Posamentir 2017, 215 res. 4. 6 vd. 25.

56 Geç Hadrianus Dönemi'ne tarihlenen Perge F3 Nymphaionu arşitrav bloklarında yer alan inci-boncukların benzer özellikte oldukları ancak daha uzun yapıldıkları görülmektedir. Mansel 1975a, 83-92; Mansel 1975b, 369-371; Vandeput 1997a, lev.107,1.

57 Pülz 1989, 59; Karaosmanoğlu 1996, 57 vd.; Vandeput 1997a, 150; Vandeput 1997b, 398; Türkmen-Peker 2013, 153.

Oval formlu yumurtaların kabuklarından derin bir oygu ile ayrıldıkları ve altta zaman zaman ince birer iplikçik ile kabuğa bağlandıkları görülmektedir (fig. 5c. 6c. 8c. 10c). Yumurta kabuklarının bazıları altta yer alan inci dizisi üzerinde incelmelerine rağmen varlıklarını korumaya devam ederken (fig. 5c. 8c. 9c) bazılarında ise kabuğun altta yer alan inci dizileriyle bütünleştikleri (fig. 6c. 7c. 8a. 10c) ve birbirlerinden bağımsız birer örge halini aldıkları dikkat çekmektedir. Yumurtaların altta yer alan motif ya da silmeye ince birer iplikçikle bağlanması Roma İmparatorluk Dönemi'nde MS 1. yy'ın son çeyreğinden itibaren karşılaşılan bir özellik olup⁵⁸, kabukların ise altta incelemek motif ya da altta yer alan zemin üzerinde kaybolması özelliği ise Geç Traianus Dönemi'nden itibaren görülmeye başlanmıştır⁵⁹. Yumurta kabukları arasında yer alan ok kanatları kabuklara ince birer iplikçik formunda bağlanmaktadır. Ok kanatlarının bu formu özellikle Hadrianus Dönemi'nde sıklıkla kullanılmakta bununla birlikte Antoninler Dönemi'nde tarihlendirilen yapılarda da kullanılmaya devam ettikleri açık bir şekilde görülmektedir⁶⁰.

İon kymationlarının geniş çanaklar içerisine yerleştirilmiş dolgun görünümlü yumurtaları ve aralarına yerleştirmiş ip formlu ok kanatları Hadrianus Dönemi stil özelliklerini yansıtmaktadır. Benzer stilistik anlayışta işlenmiş yumurta-ok ucu bezemeleriyle Hadrianus Dönemi ve Antoninler Dönemi başına tarihlendirilen yapılarda karşılaşmak mümkündür. Örneğin Attaleia Hadrianus Takı⁶¹ önünde yer alan arşitrav-friz blokları⁶², Perge F3 Nymphaionu⁶³, Iasos Agora Portikosu⁶⁴, Perge Güney Hamamı⁶⁵, Perge Güney Kapı⁶⁶ ve Ksanthos Tiyatrosu⁶⁷ gibi yapılara ait bloklar üzerinde yer alan İon kymationları ile benzer stilistik özelliklere sahiptirler. Yumurta-ok ucu bezekleri, altlarında yer alan inci-boncuk dizileri ve üstlerinde yer alan açık-kapalı palmet ya da Lesbos kymationu bezekleriyle oldukça uyumlu bir aks ilişkisi içerisinde işlenmişlerdir. Yumurtalar ve bunları çevreleyen kabukların oldukça özenli bir şekilde işlenmiş olması, kabukların hafif içe doğru dönük olması, alt ve üstlerinde yer alan diğer bezeklerle sıkı bir uyum içerisinde olmaları parçalar üzerinde yer alan İon kymationu bezeklerinin Hadrianus Dönemi içlerinde yapılmış olduklarına işaret etmektedir.

Bu çalışmada ele alınan bazı bloklardaki arşitrav tacının son bezeği olarak ön ve arka yüzde farklı bezek türlerine yer verilmesi üst kenarı tahrip olmuş diğer bloklar için de düşünülebilir⁶⁸. Erken Bizans Dönemi kullanımları ile bağlantılı olarak 1, 2 ve 5 nolu örneklerin arka yüzlerinde, 4 nolu başlığın ise ön yüzünde arşitrav tacı beş

58 Karaosmanoğlu 1996, 33. 44. dn. 60 lev. 12b vd. 25a-b. 26a; Vandeput 1997a, 144 vd.; Can 2005, 93; Jenewein 2008, 88 dn. 18; Thür – Rathmayr 2014, 153 vdd.

59 Strocka 1978, 895 res. 3; Gliwitzky 2010, 51 res. 327; Quatember 2014, 106 res. 10.

60 Başaran 1995, lev. 22b. 23b. 24a-b. 25a-b. 26a; Vandeput 1997a, 145 vd. lev. 44. 79,1-2. 91,2; Cavalier 2005, lev. 68 res. 193b; Stinson 2008, res. 10c; Varkıvanç – Kökmen-Seyirci 2019, 166 res. 1-8.

61 Strocka 1981, 28 res. 49; Vandeput 1997a, 34 lev. 79,1-2; Okatan 2004, lev. 27,1-2.

62 Varkıvanç – Kökmen-Seyirci 2019, 166 res. 1-8.

63 Vandeput 1997a, 35 lev. 107,1; Gliwitzky 2010, 182 res. 333.

64 Vandeput 1997a, 35 lev. 91,2.

65 Mitchell - Waelkens 1988, 56 dn. 13; Vandeput 1997a, lev. 105, 2-4.

66 Ward-Perkins 1980, 51. 57; Vandeput 1997a, 144 vd. lev. 104,1.

67 Başaran 1995, 188 lev. 19c.

68 Blokların birçoğu yangın sebebiyle tahrip olduğu için tümü için bunu söylemek çok doğru olmasa da 4 nolu başlıktan hareketle Roma Dönemi'nde iki yüzlerinde farklı motiflerle donatıldıklarını düşünmek yanlış olmayacaktır (bk. burada fig. 8A. 8C).

yapraklı açık-kapalı palmet yaprak demetleriyle (fig. 5c. 6c. 8a. 9c) taçlandırılmıştır. Palmet yaprak demetlerinin, altlarında yer alan yumurta-ok ucu bezemeleri ile sıkı bir aks uyumu içinde oldukları gözlemlenmektedir. Orijinal yapılarında arşitrav tacının son bezeği olarak açık-kapalı dizin gösteren palmet yaprak demetleri altta herhangi bir bağ içermemektedirler. Açık ve kapalı palmetlerin dış yan yapraklarının orta yapraktan bağımsız, buldukları profil üzerinde alt uç kısımları dışa doğru döndürülerek, ortalarında birer matkap deliği ile ve kapalı palmet dış yan yaprağına ya da birbirlerine uç kısımlarıyla dokunarak sonlanan birer yaprakçıkla verdikleri gözlemlenmektedir. Palmet dış yan yaprağından sürgün veren bu küçük yaprakçıkların birbirlerine dokundukları noktada kabartma yüzeyinde üçgen şeklinde boşluklar oluşmuştur. Açık ve kapalı palmet yaprak demetlerinin iç yan yaprakları ise düz birer çubuk şeklinde yükselen orta yapraktan çıkmaktadırlar. Açık palmet dış yan yaprakları hafif bir kavis çizerek sivri uçları ile kapalı palmet dış yan yapraklarına dokunarak sonlanırken, iç yan yaprakları ise yine dışa doğru hafif bir kavis çizip, üstte kapalı palmet iç yan yapraklarına dokunarak sonlanmaktadırlar. Kapalı palmetlerde zeminden çıkan dış yan yapraklar ters “S” formunda, dike yakın, iç yan yapraklar ise içe doğru kavis çizip, orta kısımlarında kalınlaşarak, sivri uç kısımları ile orta yaprağın uç bölümüne bağlanmaktadır. Yapılan araştırmalarda açık-kapalı dizinde yapılmış olan palmet yapraklarının bazı formlarının uzun yıllar boyunca değişmeden kullanılması nedeniyle tarihsel süreç içerisindeki gelişimini izlemenin oldukça güç olduğu belirtilmektedir⁶⁹. Çıktıkları zeminde birbirine bağlı olmayan, dik formulu açık-kapalı palmetlerin en erken örnekleri MS 1. yy’dan itibaren Anadolu’daki yapılarda kullanılmaktadır⁷⁰. Dış yan yapraklardan sürgün veren ve kabartma yüzeyinde üçgen şeklinde boşluklar yaratan küçük yaprakçıkların bulunduğu bu işlenişe sadece Attaleia Hadrianus Takı sima kuşağında rastlanılmaktadır⁷¹. Açık palmet yapraklarının henüz hançer biçimine dönüşmemesi, iç yan yaprakların orta yaprakla bütünleşmesi, özellikle kapalı palmet dış yan yapraklarının taban silmeye değmemesi, örgelerin arasının çok açılmaması ve dolayısıyla bezeklerin henüz yayvan bir form kazanmamış olması Hadrianus Dönemi özelliklerini yansıtmaktadır. Bezeğin çok yakın benzerleri Ksanthos Tiyatrosu⁷², Side Devlet Agorası⁷³ ve özellikle Attaleia Hadrianus Takı arşitrav ve sima bloklarında⁷⁴ karşımıza çıkmaktadır.

3 ve 4 nolu başlıkların arka yüzlerinde ise arşitrav tacının son bezeği olarak üzenği formulu⁷⁵ Lesbos kymationu tercih edilmiştir (fig. 7c. 8c). Kyma reversa profili üzerinde yer alan Lesbos kymationlarında 3 nolu başlıkta üzenği gözü çerçevesinin üstte yer alan profil tarafından kesildiği, 4 nolu başlıkta ise kısmen de olsa varlığını koruduğu görülmektedir (fig. 7c. 8c). 3 nolu başlıkta üzenği gözü çerçevesinin üstte

69 Vandeput 1997a, 159. 161 dn. 360.

70 Robinson 1926, res. 27 vd.; Alzinger 1974, 116 vd. res. 127; Vandeput 1997a, 48 lev. 14,1-4.

71 Başaran 1995, 78 vd. 178 lev. 19a; Vandeput 1997a, lev. 79,3; Okatan 2004, lev. 27,4; Cavalier 2005, lev. 69 res. 194b.

72 Başaran 1995, 188 lev. 19c.

73 Başaran 1995, 179 lev. 19d.

74 Strocka 1981, 28 res. 49; Başaran 1995, 78 vd. 178 lev. 19a; Vandeput 1997a, lev. 79,1-2; Okatan 2004, lev. 27,1-5; Cavalier 2005, lev. 69 res. 194b.

75 Bu form üzenği çerçevesi yaprak ve ok ucu bezemesinden -“Bügelkymation”- gelişmiştir. Vandeput 1993, 96; Vandeput 1997a, 151 vdd.

yer alan profil tarafından kesilmesiyle üzengi gözünün olduğu orta damar bağımsız bir örge gibi bezeme kuşağı üzerinde yerini almıştır (fig. 7c). 4 nolu başlıkta üzengi çerçevesi içerisinde yer alan orta damar bir bütün halinde işlenirken (fig. 8b) 3 nolu başlıkta üzengi çerçevesi içinde, merkezde yer alan orta damarın sıg yivlerle üç parçaya ayrılmış olduğu ancak birbirinden henüz kopmadığı (fig. 7c) görülmektedir. MS 2. yy'dan itibaren orta yaprak damarının üçe ayrılarak bölümlendiği bilinmekle birlikte aynı yapı üzerinde bütün olarak işlendiği örneklerle bir arada kullanıldığına da altı çizilmektedir⁷⁶. Her iki başlıkta da üzengi çerçevesinden matkap kanalları ile ayrılan ara yapraklar üzengi çerçevelerinden bağımsız, iki yana doğru açılan yaprakçık formunda işlenmişlerdir. 3 nolu örnekte ara yapraklar oldukça zarif bir işçiliğe sahiptirler (fig. 7c). Üzengi formlu Lesbos kymationu bezemesinin İmparatorluk Dönemi boyunca Anadolu'da kullanıldığı⁷⁷, ancak MS 2. yy'da formun stil ve tipolojisinin yapıların tarihlendirilmesinde yetersiz kaldığı ileri sürülmektedir⁷⁸. Ayrıca Lesbos kymationu bezemelerinin oldukça nitelikli ve atlarında yer alan İon kymationu bezekleriyle uyum içerisinde verildikleri görülmektedir. Yumurtalar üzerine üzengi çerçevesi yerleştirilirken, ok uçlarının aksına denk gelecek şekilde ara yapraklar yerleştirilmiştir. Bu iki başlık üzerinde yer alan Lesbos kymationu bezekleri stilistik olarak Traianus ve Hadrianus Dönemi özelliklerini sergilemekte, Antoninler Dönemi ile birlikte motifin köşeli/açılı bir form kazandığı, üzengi yapraklarının daha da geniş işlendiği, orta yaprak damarının derin matkap kanallarıyla parçalandığı, ara yaprakların ise uç kısımlarının parçalandığı, "çatallanmaya" başladığı motifin stilistik gelişiminde izlenmektedir. Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilen Ephesos Celsus Kütüphanesi⁷⁹, Attaleia Hadrianus Takı⁸⁰, Kyzikos Hadrianus Tapınağı⁸¹, Sagalassos E1 Bazilikası⁸² mimari blokları üzerinde yer alan Lesbos kymationları burada ele alınan başlıklar üzerinde yer alan Lesbos kymationu bezemeleriyle aynı üslup özelliklerini yansıtmaktadırlar.

Başlıkların Roma İmparatorluk Dönemi'nden kaynaklanan bezekleri içeren yüzleri detaylı bir şekilde incelendiğinde, dönemin zarif ve özenli işçiliğinin birer ürünü oldukları açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Tüm başlıklarda astragal, İon ve Lesbos kymationları ile anthemion bezemelerinin ortak bir dönem özelliği yansıttıklarını söylemek mümkündür. Bezekler arasında küçük farklılıklar olsa da, aynı yapı üzerinde ya da çağdaş döneme ait farklı yapılarda birbirlerinden farklı bezek işleniş söz konusu olabilmektedir⁸³. Başlıklar üzerindeki Roma İmparatorluk Çağı'na ait motiflerin tipolojik ve stilistik özellikleri aynı kentte yer alan ve yazıtlarıyla kesin olarak Hadrianus

76 Vandeput 1993, res. 83. 85; Vandeput 1997a, 152 lev. 78,3. 79,1. 100,1; Okatan 2004, lev. 28,3; Cavalier 2005, 82.

77 Vandeput 1997a, 151; Cavalier 2005, 204 vd.

78 Bu döneme tarihlendirilen aynı yapının mimari elemanları üzerinde motifin farklı formlarının bir arada uygulanması motifin tek başına tarihlendirme kriteri olarak yetersiz kalma sebebi olarak gösterilmektedir. Pülz 1989, 66 vd.; Vandeput 1997a, 152 lev. 85,2-3. 86.

79 Vandeput 1997a, 153 lev. 85,3.

80 Stročka 1981, 28 res. 49; Vandeput 1997a, lev. 79,1; Okatan 2004, lev. 28,3; Cavalier 2005, lev. 68 res. 193b.

81 Barattolo 1995, lev. 29 vd.

82 E1 Bazilikası'nın kuzeydoğusunda yer alan bloklar için bk.: Vandeput 1993, res. 83. 85; Vandeput 1997a, 153 lev. 37, 2-4.

83 Bk. dn. 78. Ayrıca bk. Başaran 1995, 46 vd. lev. 9b-c.

Dönemi'ne tarihlendirilen Attaleia Hadrianus Takı⁸⁴ ile aynı dönemde inşa edilmiş bir yapıya ya da yapılara ait olabileceğini düşündürmektedir. Palmet yapraklarındaki yakın benzerlik ise aynı atölyenin ürünü olabileceğine işaret etmektedir. Başlık yüzeyine işlenmiş her bir bezeme kuşağı alt ve üst profiller üzerinde yer alan bezek dizileriyle uyumlu olacak şekilde oldukça nitelikli bir şekilde işlenmişlerdir. Bezekler arasındaki aks uyumunun Flaviuslar Dönemi'nden itibaren bozulduğu⁸⁵ belirtilse de asıl bozulmanın Hadrianus Dönemi'den sonra başladığı birçok araştırmacı tarafından dile getirilmektedir⁸⁶. Yukarıda bezeklerinin stilistik ve tipolojik özelliklerine ayrıntılı şekilde değinilen bu başlıkların kentte inşa edilmiş Hadrianus Dönemi yapı ya da yapılarından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Alzinger 1974 Alzinger, W., *Augusteische Architekture in Ephesos*, Wien.
- Aran 1970 Aran, B., "Antalya Cumanun Camisi / Cumanun Camisi at Antalya", *Anadolu Sanatı Araştırmaları* 2, 60-81, fig. 1-57.
- Ballance 1955 Ballance B. H., "Cumanin Cami'i at Antalya: A Byzantine Church", *BSR* 23, 99-114, lev. XXII-XXVII.
- Barattolo 1995 Barattolo, A., "The Temple of Hadrian-Zeus at Cyzicus", *IstMitt* 45, 57-108, lev. 27-41.
- Başaran 1995 Başaran, C., *Anadolu Mimari Bezemeleri. Roma Çağı Lotus Palmet Örgesi*, Erzurum.
- de Bernardi Ferrero 1966 de Bernardi Ferrero, D., *Teatri Classici in Asia Minore I*, Rome.
- Can 2005 Can, B., "Antoninler Dönemi Baroğu Işığında Aspendos Tiyatrosu Bezemeleri", *Adalya VIII*, 89-109, fig. 1-26.
- Cavalier 2005 L. Cavalier, *Architecture romaine d'Asie Mineure: Les monuments de Xanthos et leur ornementation*, Bordeaux.
- Doğan 2006 Doğan, S., "Likya'da Bizans Taş Yapıtları", III. Likya Sempozyumu I. 07-11 Kasım 2005 Antalya, (ed. K. Dörtlük - B. Varkıvaç - T. Kahya - J. des Courtils - M. Doğan Alpaşlan - R. Boyraz), İstanbul, 209-220, fig. 1-15.
- Engelmann – Niewöhner 2010 Engelmann, I. – Niewöhner, Ph., "Bauen nach der Krise. Die Spoliengalerie an der Apsis der Apostelkirche von Anazarbos", *Krise und Kult. Vorderer Orient und Nordafrika von Aurelian bis Iustinian*, (ed. D. Kreikenbom - K.-U. Mahler - T. M. Weber), Wiesbaden, 109-126, fig. 1-17.

84 Okatan 2004, 94 vd.; von Lanckoronksi 2005, 13.

85 Köster 2004, 161 dn. 1225.

86 Weigand 1914, 50 vd. 69 vd.; Strocka 1978, 908 vd. dn. 97; Strocka 1981, 28 vd. res. 52 vd.; Strocka 2012, 265.

- Gliwitsky 2010 Gliwitsky, C. A., Späte Blüte in Side und Perge. Die pamphyllische Bauornamentik des 3. Jahrhunderts n. Chr., Bern.
- Grassi 1988 Grassi, G., "Precisazioni sulla Panaghia di Antalya", *Milion* I, 83-97, lev. I-VII.
- Grassi 1990 Grassi, G., "Scultura architettonica e spolia marmoree della Panaghia di Antalya nel quadro della produzione artistica dell' Asia Minore meridionale in epoca paleobizantina", *Milion* II, 73-114, lev. XXIII-XLII.
- Grossmann – Severin 2003 Grossmann, P. – Severin, H.-G., Frühchristliche und byzantinische Bauten im südöstlichen Kleinasien. Ergebnisse zweier Surveys. *IstForsch* 46, Tübingen.
- Harrison 1972 Harrison, M., "A Note on Architectural Sculpture in Central Lycia", *AnSt* 22, 187-197.
- Harrison 1979 Harrison, M., "Nouvelles découvertes romaines tardives et paléobyzantines en Lycie", *CRAI* 123, 222-239.
- Hellenkemper - Hild 2004 Hellenkemper, H., - Hild, F., Lykien und Pamphylien, *TIB* 8, Wien.
- İşler 2009 İşler, B., Likya Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- İşler 2016a İşler, B., "Yeni Bulgular Işığında Antalya'nın Kale (Demre) İlçesindeki Alacahisar Kilisesi", *Euroasien Art & Humanites Journal* 6, 1-12, fig. 1-25.
- İşler 2016b İşler, B., "Orta Likya Bölgesi'nde Yeni Bir Keşif: Günağı Kilisesi", *PÜ SBE Dergisi* 25, 363-384, fig. 1-25.
- Jenewein 2008 Jenewein, G., Die Architekturdekoration der Caracallathermen, Wien.
- Kadioğlu 2006 Kadioğlu, M., Die Scaenae Frons des Theaters von Nysa am Mäander. Forschungen in Nysa am Mäander I, Mainz.
- Karaosmanoğlu 1996 Karaosmanoğlu, M., Anadolu Mimari Bezemeleri Roma Çağı Yumurta Dizisi, Erzurum.
- Kautsch 1936 Kautsch, R., Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert, Berlin.
- Kaymak 2009 Kaymak, G., DIE CUMANIN CAMII IN ANTALYA. Ihre Baugeschichte und ihre byzantinischen Ursprünge. Bauaufnahme - Bauforschung - Denkmalpflege / ANTALYA CUMANIN CAMII. Mimari Tarihi ve Bizans Kökeni. Rölöve - Yapı Analizi - Anıt Koruma ve Bakımı. ADALYA Ekyayın Dizisi 8 / Supplementary Series 8, İstanbul.
- Koçel-Erdem 1995 Koçel-Erdem, Z., Anadolu'da Hadrianus Dönemi Mimari Bezemeleri (M.S. 117-138), İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Kökmen 2012 Kökmen, H., "Antalya Kesik Minare'de Bulunan Antik Dönem Kapıları", Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2009 / International Young Scholars Conference I: Mediterranean Anatolia 04-07 November 2009, Antalya, (ed. K. Dörtlük - T. Kahya - R. Boyraz-Seyhan - T. Ertekin), İstanbul, 207-218, fig. 1-14.
- Köster 2004 Köster, R., Die Bauornamentik von Milet, Milet VII.1, Berlin.
- von Lanckoronki 2005 von Lanckoronki, K. G., Pamphylia ve Pisidia Kentleri I. Pamphylia, İstanbul.

- Mansel 1975a Mansel, A. M., “Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957-1972”, AA 90, 49-95.
- Mansel 1975b Mansel, A. M., “Die Nymphäen von Perge”, *IstMitt* 25, 367-372, lev. 67-70.
- Mansel 1978 Mansel, A. M., *Side 1947-66 Yılı Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, Ankara.
- Mitchell - Waelkens 1988 Mitchell, S., - Waelkens, M., “Cremna and Sagalassus 1987”, *AnSt* 38, 53-65, lev. 1-7.
- Mitchell 1995 Mitchell, S., *Cremna in Pisidia*, London.
- Mietke 1999 Mietke, G., “Die Apostelkirche von Anazarbos und Syrien”, *OLBA* II.1, 227-239, lev. 57-68.
- Niewöhner 2009 Niewöhner, Ph., “Byzantinische Gebälke im archäologischen Museum Istanbul”, *AST* 26, 143-147, fig. 1-14.
- Niewöhner 2018 Niewöhner, Ph., “Doğu ve Batı’da Çeşitlilik (Varietas), Devşirme Malzeme (Spolia) ve Antik Çağ’ın Sonu”, *Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu. Antikçağ’dan Osmanlı’ya Anadolu’da Objelerin, Materyallerin ve Mekanların Sonraki Yaşamları* (ed. S. Yalman – İ. Jevtić), İstanbul, 243-264.
- Okatan 2004 Okatan, F., *Attaleia Kent Kapıları*, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Ötügen 1996 Ötügen, Y., *Forschungen im nordwestlichen Kleinasien. Antike und byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa*, *IstMitt Beih.* 41, Berlin.
- Posamentir 2017 Posamentir, R., “Der sogenannte Caracalla-Tempel von Pergamon – ein Bau zu Ehren Hadrians und seiner Gattin Sabina”, *IstMitt* 67, 187-236.
- Pülz 1989 Pülz, S., *Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Bauornamentik von Didyma*, *IstMitt Beih.* 35, Berlin.
- Quatember 2014 Quatember, U., “Zur Beitrag der Bauforschung zur Untersuchung von Architekturdekoration”, *Antike Bauornamentik: Grenzen und Möglichkeiten ihrer Erforschung: Kolloquium München, vom 13. bis 15. Oktober 2011* (ed. J. Lipps - D. Maschek), Wiesbaden, 99-116.
- Robinson 1926 Robinson, D. M., “Roman Sculptures from Colonia Caesarea (Pisidian Antioch)”, *ArtB* 9/1, 5-69.
- Rott 1908 Rott, H., *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig.
- Stinson 2008 Stinson, P., “The Civil Basilica: Urban Context, Design and Significance”, *New Research on the City and its Monument. Aphrodisias Papers 4* (ed. C. Ratté - R. R. Smith), 79-106.
- Strocka 1978 Strocka, V. M., “Zur Datierung der Celsusbibliothek”, *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, 23-30 Eylül 1973, Ankara-Izmir, (ed. E. Akurgal), 893-900, lev. 281-288.
- Strocka 1981 Strocka, V. M., *Das Markttor von Milet*, Berlin.
- Strocka 1988 Strocka, V. M., “Wechselwirkungen der stadtrömischen und kleinasiatischen Architektur unter Trajan und Hadrian”, *IstMitt* 38, 291-307, lev. 38-47.
- Strocka 2012 Strocka, V. M., “Bauphasen des kaiserzeitlichen Asklepieions von Pergamon”,

- IstMitt 62, 199-287.
- Strzygowski 1903 Strzygowski, J., Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig.
- Thiel 2005 Thiel, A., Die Johanneskirche in Ephesos, Wiesbaden.
- Thür – Rathmayr 2014 Thür, H. – Rathmayr, E., Hanghaus 2 in Ephesos, FiE VIII/9, Wien.
- Türkmen-Peker 2013 Türkmen-Peker, M., “A Note the Architectural Decoration of the Severan Period in Pamphylia and Cilicia”, AJAH 6-8, 151-157, fig. 1-15.
- Vandeput 1993 Vandeput, L., “The Re-Use of Hadrianic Architectural Elements in Basilika E1 at Sagalassos”, Sagalassos I, First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991), (ed. M. Waelkens), Leuven, 93-101, fig. 76- 91.
- Vandeput 1997a Vandeput, L., Architectural Decoration in Roman Asia Minor Sagalassos: A Case Study, Leuven.
- Vandeput 1997b Vandeput, L., “An Antonine Nymphaeum to the North of the Upper Agora at Sagalassos”, Sagalassos IV, Report on the Survey and Excavation of 1994-1995, (ed. M. Waelkens – J. Poblom), Leuven, 385-403.
- Varkıvanç – Kökmen-Seyirci 2019
 Varkıvanç B. – Kökmen-Seyirci, H., “Antalya Kaleiçi'den Bir Grup Arşitrav Bloğu”, Cevat Başaran'a 60. Yıl Armağanı / Essays for Cevat Başaran 60th Birthday Occasion, (ed. V. Keleş – H. Kasapoğlu – H. E. Ergürer – E. Çelikbaş - A. Yılmaz), Ankara, 161-171, fig. 1-9.
- Ward-Perkins1980 Ward-Perkins, J. B., “Nikomedia and the Marble Trade”, BSR 48, 23-69, lev. IX- XXVII.
- Weigand 1914 Weigand, E., “Baalbek und Rom. Die römische Reichskunst in ihrer Entwicklung und Differenzierung”, Jdl 29, 1914, 35-91.
- Zollt 1994 Zollt, Th., Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr., AMS 14, Bonn.

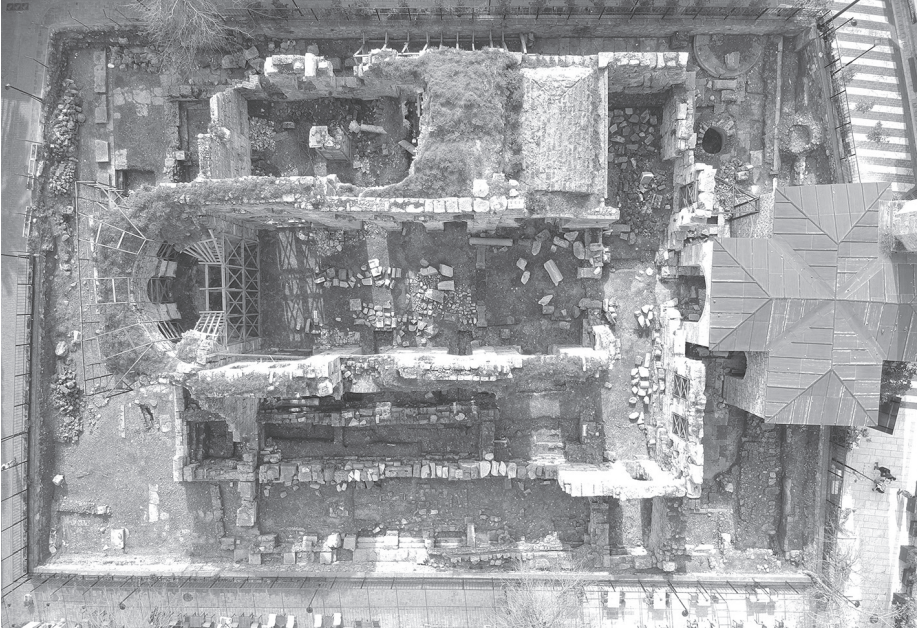

Fig. 1 Panhagia Kilisesi / Cumanın Camii. Havadan Görünüş (Antalya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

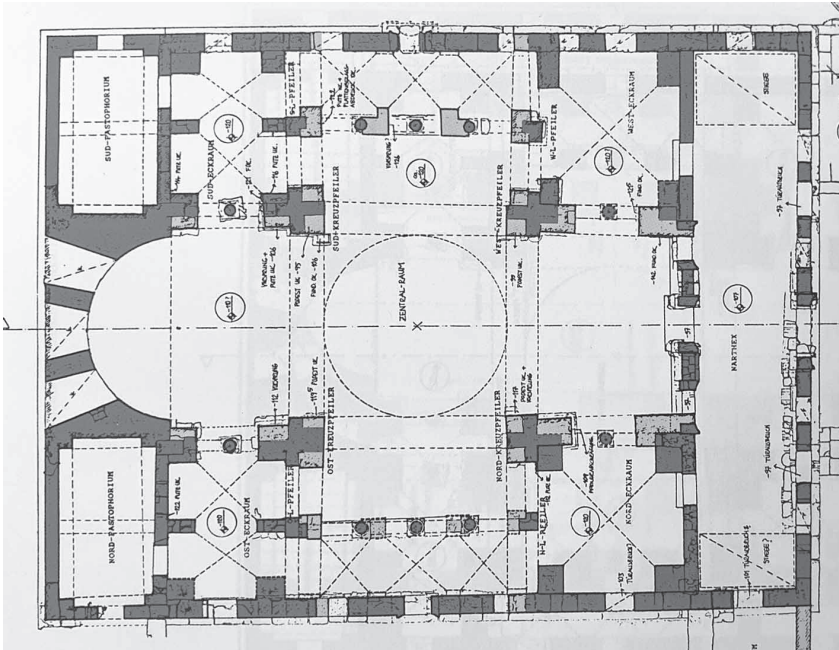

Fig. 2 Plan. 3. Yapı Evresi (Kaymak 2009, Res. 286).

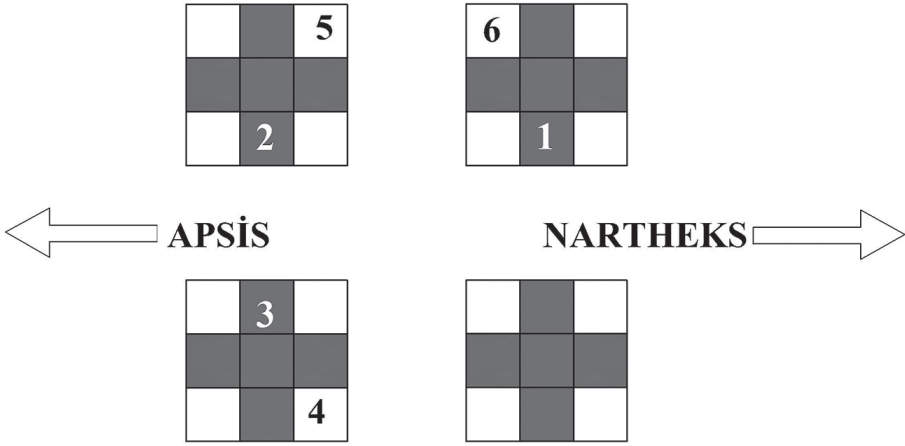
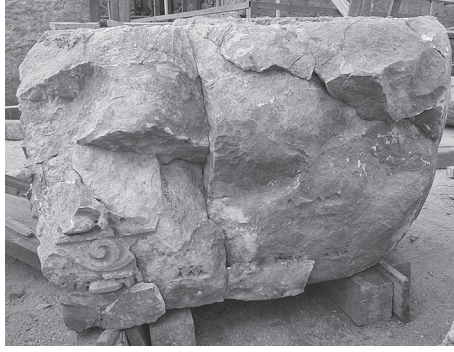

Fig. 3 Başlıkların (şematik) Konumu.

Fig. 4 1 ve 6 Nolu Başlıkların Konumu.

A Ön yüz.

B Sol Yan Yüz.

C Arka Yüz.

D Sağ Yan Yüz.

Fig. 5 Başlık 1.

A Ön yüz.

B Sol Yan Yüz.

C Arka Yüz.

D Sağ Yan Yüz.

Fig. 6 Başlık 2

A Ön yüz.

B Sol Yan Yüz.

C Arka Yüz.

D Sağ Yan Yüz.

Fig. 7 Başlık 3

A Ön yüz.

B Sol Yan Yüz.

C Arka Yüz.

D Sağ Yan Yüz.

Fig. 8 Başlık 4

A Buluntu Durumu

B Sol Yan Yüz

C Arka Yüz

Fig. 9 Başlık 5

A Ön Yüz

B Sol Yan Yüz

Fig. 10 Başlık 6.

Fig. 11 Başlık 3. Sağ Yan ve Arka Yüz.

PARION TİYATROSU HYPOSCAENIUM BÖLÜMÜNDEN ELE GEÇEN GEÇ ROMA DÖNEMİ SİKKELERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Vedat KELEŞ – Kasım OYARÇIN *

ABSTRACT

Evaluations on Late Roman Coins Recovered from the Hyposcaenium Section of the Theater in Parion

The ancient city of Parion is located in the village of Kemer in the Biga district of Çanakkale, north of the Troas region. Parion has been one of the cities that the sovereign powers in the region wanted to possess for ages due to its geographical and strategic location and its important commercial port. Founded as a Greek colony in the 8th century BC, Parion became one of the most important colonial cities of the Roman Empire in Anatolia by placing Roman retired soldiers in the city at the end of the Roman Republic Period and giving the status of a Roman colony. This status of the city provided economic development and prosperity and the ancient city of Parion became one of the most Roman cities in the Northern Troas Region. After having the status of a Roman colony, Parion became a city that had a say in both regional trade and political and military fields. As a natural consequence, the excavations carried out in Parion since 2005 yielded important archaeological findings from the Roman Period. One of these archaeological findings is the collectively found 266 coin group on the ground level of the hyposcaenium to the south of the entrance of the stage building during the 2013 excavations in the theater. The emperor of 227 of the coins with higher condition could be read compared to the Late Roman coin finds found during the excavations in the city. Coins of 21 different emperors and 11 mints were dated between the Gallienus and Arcadius Periods, while the majority of the coins were beaten between 310-324 AD. Archaeological remains and finds indicate that the Roman Theater of Parion lost its function at the end of the 4th century AD. It is important that this idea is supported as the latest date of the coins is between 383-392 AD. The aim of this study was to reach new data about the structure of the hyposcaenium at the Roman Theater of Parion in which the coins were found, as well as to get new information on numismatics.

Keywords: Troad, Parion, Theater, Hyposcaenium, Late Roman, Coin.

---

* Prof. Dr. Vedat Keleş, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Samsun-TR. E-posta: vkelesus@gmail.com. Orcid No: 0000-0001-9521-6469
Dr. Öğr. Üyesi Kasım Oyarçin, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Samsun-TR. E-posta: kasimoyarcin@gmail.com. Orcid No: 0000-0001-5994-8638

ÖZ

Parion Antik Kenti, Troas Bölgesi'nin kuzeyinde, bugünkü Çanakkale ili, Biga ilçesi sınırları içerisindeki, Kemer Köyü'nde yer almaktadır. Parion, sahip olduğu coğrafi ve stratejik konumu ve önemli bir ticaret limanına sahip olması gibi özellikleri sayesinde çağlar boyunca bölgedeki egemen güçlerin sahip olmak istedikleri kentlerden biri olmuştur. MÖ 8. yüzyılda bir Grek kolonisi olarak kurulan Parion'a, Roma Cumhuriyet Dönemi sonlarında, Romalı emekli askerler yerleştirilmiş ve Roma kolonisi statüsü verilerek, Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'daki en fazla önem verdiği kentlerinden birisi haline gelmiştir. Kentin bu statüsü ekonomik olarak da gelişmesini ve zenginleşmesini sağlamış ve Parion antik kenti Kuzey Troas Bölgesi'nde en fazla Romalı barındıran kentlerden biri olmuştur. Parion, Roma koloni statüsü verilmesi sonrasında gerek bölge ticaretinde, gerekse siyasi ve askeri alanlarda söz sahibi olan bir kente dönüşmüştür. Bunun doğal bir sonucu olarak Parion'da 2005 yılından bu yana gerçekleştirilen kazılarda Roma Dönemi'ne ait önemli arkeolojik bulgulara ulaşılmıştır. Bu arkeolojik bulgularından biri de 2013 yılı tiyatro kazılarında sahne binasına girişinin güneyinde, hyposcaeniumun zemin seviyesinde toplu bir şekilde bulunan 266 adet sikkedir. Kentteki kazılarda ele geçen toplu Geç Roma sikke buluntularına oranla daha yüksek kondüsyona sahip sikkelerin 227'sinin imparatoru okunabilmiştir. 21 farklı imparator ve 11 darphaneye ait örneklerin bulunduğu sikkeler Gallienus ile Arcadius Dönemleri arasında tarihlenirken, sikkelerin büyük bir çoğunluğunun MS 310-324 yılları arasında darp edildikleri anlaşılmaktadır. Sikkelerin en geç tarihli olan MS 383-392 yılları arasında tarihleniyor olması, Parion Roma Tiyatrosu'nun arkeolojik kalıntı ve buluntuları yardımıyla MS 4. yüzyılın sonunda işlevini kaybettiği düşüncesini desteklemesi açısından da önemlidir. Çalışma kapsamında Parion Roma Tiyatrosu'nda hyposcaeniumun zemin seviyesinde toplu bir şekilde bulunan sikkeler aracılığıyla, hem yapıyla ilgili hem de numismatik açıdan yeni verilere ulaşmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Troas, Parion, Tiyatro, Hyposcaenium, Geç Roma, Sikke.

Parion Antik Kenti, MÖ 8. yüzyılın son çeyreğinde kolonize edilmiştir. Günümüzde Çanakkale İli, Biga İlçesi, Kemer Köyü'nde bulunan Parion antik kentinde arkeolojik kalıntılar, Tersane Burnu olarak adlandırılan yükseltisi az olan bir akropol ve hemen gerisindeki az engebeli bir arazi üzerinde yer almaktadır¹. Roma Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarında, kentin stratejik önemini fark eden Roma yönetimi bölgede güçlü bir savunma hattı oluşturmak ve Romanizasyon sürecini daha etkin bir şekilde gerçekleştirmek amacıyla aralarında Parion'un da bulunduğu bazı kentlere koloni statüsü vermiştir². Bu kapsamda, kente Romalı emekli askerlerin yerleştirildiği düşünülmektedir. Böylece Parion, bir anlamda Troas Bölgesi'nde Roma'nın temsil edildiği kentlerden birisi olmuş, bu yeni statü kentin ekonomik olarak da gelişmesini ve zenginleşmesini sağlamıştır³.

Parion, sikke kataloglarında Mysia Bölgesi sınırları içerisinde değerlendirilmesine rağmen, Antik Çağ'da Anadolu'nun açık bir şekilde coğrafi ve politik alt bölgelere

1 Parion tarihi için bk. Keleş 2015, 20-25.

2 Özsait 1999, 126; Sayar 2015, 163.

3 Parion'da, farklı alanlardan ele geçen özellikle MS 2. yüzyılın ikinci yarısına ve MS 3. yüzyıla ait emekli üst düzey askerlerden kaynaklı asker hayranlığı sonucunda çocuklar için yapıldığı düşünülen Savaşçı Kukla oyuncak-figürinlerin de bahse konu dönemin sosyal yapısına uygun unsurlar göz önünde bulundurularak yapılmış olduğu düşünülmektedir. Bk. Kasapoğlu 2015, 281.

ayrılmamasından kaynaklı olarak hangi bölge sınırları içerisinde girdiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Parion antik kaynaklarda; Phrygia⁴, Troas⁵ ve Mysia⁶ gibi değişik bölgelerde gösterilmiştir. Parion'un Hellenistik Dönem'de, Troas kentlerinin oluşturduğu birliğe üye olduğu yine antik kaynaklardan öğrenilmektedir. Parion'un, Pergamon Krallığı'nın yardımı ile sınırlarını Priapos'u da içine alacak şekilde genişletmesi nedeniyle, Mysia Bölgesi kentleri içerisinde yer aldığına yönelik görüşler bulunmaktadır. Ancak 1997, 1999 ve 2002 yıllarında yapılan yüzey araştırmaları ve 2005 yılından itibaren devam eden sistemli arkeolojik kazılardan elde edilen verilerin, Troas Bölgesi kentlerinin geleneklerini yansıtmamasından dolayı Parion'u, bir Kuzey Troas Bölgesi kenti olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Ayrıca Parion sikkelerinin sirkülasyonuna bakıldığında da, yönünün Mysia'dan çok Troas Bölgesi'ne dönük olduğu görülmektedir.

Parion'un Roma Dönemi sikke darplarından, kente ilk olarak Iulius Caesar Dönemi'nde koloni statüsü verildiğini ve bu statüsünün Augustus ve Hadrianus Dönemleri'nde yenilendiğini CGIP (Colonia Gemella Iulia Pariana) ve CGIHP (Colonia Gemella Iulia Hadriana Pariana) lejandlı örneklerden⁷ anlamaktayız. Parion'un, tıpkı Paphlagonia'daki Sinope ve Bithynia'da Apameia (Myrleia) gibi eski bir Grek kentinin, Roma kentine dönüştürme politikası kapsamında kolonileştiği anlaşılmaktadır⁸. İmparator Hadrianus (MS 117-138), Anadolu'ya yaptığı ziyaretler sırasında Parion'a da uğramış, Parionlular da Hadrianus'un kenti ziyaret etmesinden duydukları memnuniyeti ve onuru ifade etmek için Hadrianus'u kentin kurucusu ve koruyucusu ilan eden bir karar çıkartmışlardır⁹. Bu durumun bir yansıması olarak da, Hadrianus Dönemi'nden itibaren kentin koloni statüsü pekiştirilmiş ve sikke lejandlarının arasına onursal manada Hadrianus'un adı da eklenmiştir¹⁰. Hadrianus Dönemi'nde kentin koloni statüsünün geliştirilmesine paralel olarak mimari faaliyetlerde hızlanma olduğu ve kentte birçok yeni yapı inşa edildiği ele geçen arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Bu faaliyetler çerçevesinde çalışma konumuzu oluşturan sikke buluntularının ele geçtiği Parion Roma tiyatrosunun da geniş çaplı bir onarım geçirdiği yine arkeolojik veriler yardımıyla ortaya konulabilmektedir.

Parion kenti yüzey araştırmalarında akropolün doğusundaki çöküntü sayesinde tiyatro olduğu anlaşılan yapıda, ilk kazı çalışmalarına 2006 yılında başlanmıştır¹¹ (fig. 2). Tiyatroda ilk kazılar, sahne binasının içinde, scaenae frons bölümünde ve orkestra olması muhtemel alanda yapılmıştır¹². Sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda ise, sahne binasının tamamen açığa çıkartılması ve caveanın korunmuş bölümlerinin bulunması

4 Pseudo Skylaks, 94.

5 Strabon, XIII, 1, 4.

6 Ptolemaios, V, 2, 2.

7 Parion'un Iulius Caesar Dönemi'nde koloni statüsü verilmesinden itibaren basılan sikkeleri için bk. SNG Cop. Mysia, 280-312; FITA 248; SNG Aul. Mysien, 1331-1346; BMC Mysia, 77-126; RPC I, 2253-2267; RPC Online (<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=parion&page=1>); SNG France 5 Mysie, 1415-1544; SNG Turkey 3, 89-245.

8 Magie 1950, 414-415.

9 Magie 1950, 614; Kaya – Taşdöner Özcan 2016, 500-501.

10 Boatwright 2000, 86.

11 Ergüner 2013, 77.

12 Başaran 2010, 396-398; Başaran 2011, 285-287.

amaçlanmıştır. Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında, farklı dönem eklentileri ve onarım izleri görülen Parion Tiyatrosu'nun, mimari¹³ ve heykeltıraşlık eserlerinin¹⁴ üslup özelliklerine göre MS 1. yüzyılda yapılmış olduğu, kazı çalışmalarında çok sayıda ele geçen bezemeli mimari blokları yardımıyla da, MS 2. yüzyılın 2. yarısı ile son çeyreğinde geniş çaplı bir onarım geçirdiği düşünülmektedir¹⁵. Yapının ilk işleviyle MS 4. yüzyılın sonlarına kadar kullanıldığı daha sonrasında ise, tiyatroda büyük bir tahribat yaratan Geç Dönem duvarının yapıldığı görülmektedir. Geç Dönem duvarı için net bir veri olmasa da kentte diğer yapıların MS 5. yüzyıl başlarıyla birlikte insan eliyle tahrip olduğu, blokların geç dönem duvarının inşası için taşındığı ve MS 7. yüzyıla kadar çöplük haline geldikleri anlaşılmıştır¹⁶. Aynı dönem ve sonrasında tiyatronun bazı bölümlerinin özellikle oturma sıralarının tamamı sökülüp bu duvarda kullanıldığı da net olarak görülmektedir. Yapıya en son eklentilerin ise Geç Dönem duvarına dikey bir şekilde yerleştirilen, bu alanda bulunan sikkeler¹⁷, seramikler¹⁸ ve metal eserler¹⁹ sayesinde MS 10.-11. yüzyıllara tarihlendirebileceğimiz eklentiler olduğu söylenebilir²⁰.

Çalışma konusunu oluşturan 266 adet sikke, 2013 yılı tiyatro kazı çalışmalarında, paradosun giriş kısmının güneyinde, sahnenin (pulpitum) altındaki hyoscaenium bölümünün zemin seviyesinde yaklaşık 1 m²'lik alan içerisinde ele geçmiştir²¹ (fig. 3). Sikkelerin bulunduğu alanda konteks malzeme olarak değerlendirilebileceğimiz kemik²² ve metal eserler²³ ile seramik parçaları²⁴ da ele geçen arkeolojik bulgular arasındadır. Söz konusu konteks buluntuların tamamının tiyatronun zemin üstü seviyesinde ele geçmiş olmaları, yapının terk edildiği dönem hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Parion tiyatrosu hyoscaenium zemin seviyesinde ele geçen 266 sikkenin, 227'sinin imparatoru okunabilirken; en erkene tarihlenen sikke Gallienus Dönemi'ne (MS 253-268), en geçi ise, MS 383-392 yılları arasına aittir (fig. 1). İmparatoru belirlenemeyen 39 sikkenin 14'ünü de, arka yüz tiplerinden yola çıkarak belirli bir tarih aralığına yerleştirilebilmektedir. Bu sikkelerin 4'ü, MS 313-324 tarihleri arasında basılmış olup üzerinde IOVI CONSERVATORI lejandı ile Iupiter betimi yer almaktadır. MS 357-363 arasında darp edilmiş 1 sikke, SPES REI PVBLICE lejandıyla imparator askeri elbiseli, ayakta, sağ elinde globus, sol elinde mızrak tutarken betimlenmiştir. GLORIA ROMANORVM lejandına sahip, MS 364-378 yıllarına ait 1 sikkenin arka yüzünde imparator sağa, esir sürüklerken elinde labarum ile betimlenmiştir²⁵. 8 sikke ise, SALVS REI PVBLICAE lejandıyla Victoria'nın, sola doğru ilerleyen sağ elinde

13 Ergürer – Güleç Özer 2016, 33-64.

14 Başaran 2016, 105-120.

15 Başaran – Yıldızlı 2016, 104.

16 Ergürer – Güleç Özer, 64.

17 Oyarçin 2019, 451-468.

18 Büyüme 2018, 153-163.

19 Çelikbaş 2016, 209-243.

20 Ergürer – Yıldızlı 2014, 143.

21 Sikkelerin buluntu yeri ve durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Başaran v.d. 2015, 422.

22 Akkaş 2016, 245-254.

23 Çelikbaş 2016, 209-243.

24 Ergürer 2016, 123-164.

25 LRBC II, 108, Tip 8.

omuzuna dayadığı throphe taşıyan sol eliyle de esiri sürükleyen bir ikonografiye sahiptir. Sol boşlukta, christogramın yer aldığı bu sikkeler MS 383-392 yılları arasında darp edilmişlerdir²⁶. Böylece tiyatro sikkeleri içerisinde 241 sikkeyi belirli bir tarih aralığına vermemiz mümkünken, 25 sikke hakkında ise, yoğun oksitlemenin ve buna bağlı metal kaybının yol açtığı yüzey bozulmalarından dolayı MS 4. yüzyıla tarihlenen sikkeler olduğunu söylemek dışında bir yorum yapılması zordur.

Parion tiyatrosu hyposcaeniumda bulunan 266 sikkenin, 165'inin darphanesi okunabilmektedir. Buna göre söz konusu sikkelerde bölgeye yakın darphaneler olan Cyzicus, Nicomedia ve Heraclea'nın temsil oranı yüksek iken, Alexandria, Constantinopolis, Thessalonica, Siscia, Ticinium, Roma, Arles ve Trier darphaneleri de az sayıda sikke ile temsil edilmektedirler (fig. 1). Katalogdaki sikkelerin darphanelere göre dağılımında dikkate değer konu en fazla sikkeyle temsil edilen darphanenin bölgeye en yakın kent olan Cyzicus olmasıdır.

Parion Tiyatrosu Hyposcaenium zemin seviyesinde ele geçen sikkeler her ne kadar 1 m² bir alan içerisinde bulunmuş olsalar da, mikroskopla mekanik olarak temizlenme aşamalarında birkaç sikke üzerinde bir keseye ait olabilecek izlere rastlanması bu buluntu grubunun bir define olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Ancak buna rağmen bu buluntu grubunu kesin define olarak tanımlamak zordur.

Her ne kadar bu sikkeleri bir define olarak tanımlamak zor olsa da bir sonuca varmak adına bu buluntu grubunu diğer define buluntuları ile karşılaştırmak faydalı olacaktır. Parion tiyatrosu hyposcaenium bölümü sikkelerinde dikkati çeken I. Licinius, II. Licinius ve Constantinuslar Dönemleri'ne ait yoğunluğu, Anadolu'da yayımlanmış Geç Roma bronz sikke definelerinde²⁷ görememekteyiz. Parion Odeionu²⁸, Arykanda TK 3²⁹ ve Taburabat defineleri sikkeleri MS 4. yüzyılın sonu ve MS 5. yüzyılın ilk çeyreğinde yoğunlaşmaktadır ve en geç sikkeleri MS 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Zeugma Geç Roma definesi³⁰ sikkelerinde ise, MS 5. yüzyıl sikkeleri ağırlıklı olarak görülmekte olup gömü tarihi MS 5. yüzyılın ikinci yarısıdır. Sardis kazılarında bulunan Geç Roma defineleri ile ilgili yayımlanmış iki makale bulunmaktadır. 1982 yılında bulunan ve 695 sikkeden oluşan define³¹ sikkelerinin tarih aralığı MÖ 1. yüzyıldan, MS 5. yüzyılın sonuna kadar uzanmaktadır. 690 sikkesi MS 4.-5. yüzyıla tarihlenen bu definenin tanımlanabilen en geç tarihli sikkeleri MS 6. yüzyılın ilk çeyreğine kadar gitmektedir. Bu define dışında Sardis kazılarında farklı alanlarda ele geçirilmiş ve yayımlanmış 5 küçük definenin³² sikkeleri de MS 5. yüzyılda yoğunlaşmakta olup 3 definenin en geçi I. Leo'ya (MS 457-474), 2 definenin en geç tarihli sikkesi ise Zeno Dönemi'ne (MS 471-494) aittir. Taburabat definesinde³³ de

26 LRBC II, 109, Tip 2.

27 Arslan 1987, 45-50; Arslan 1989, 156-167; Arslan 1999, 43-55; Burrell 2007, 235-282; Sancaktar 2012, 219-228; Evans 2013, 137-156; Meral – Yavuz 2017, 550-568; Köker 2018, 202-207; Keleş – Oyarçin 2019, 189-208.

28 Keleş – Oyarçin 2019, 189-208.

29 Sancaktar 2012, 219-228.

30 Köker 2018, 202-207.

31 Burrell 2007, 235-282.

32 Evans 2013, 137-156.

33 Arslan 1987, 45-50; Arslan 1989, 156-167; Arslan 1999, 43-55.

yoğunluk MS 5. yüzyılda olup sikkeler, I. Constantinus ile Marcianus (MS 450-457) Dönemleri arasında kapsamaktadır. Cyzicus kazılarında bulunan Geç Roma definesi³⁴ sikkelerinin, tanımlanabilen örnekleri I. Constantinus ile II. Constantius Dönemleri arasında tarihlenmektedir. Tanımlanamayan 62 sikke bulunduğundan gömü tarihi ile ilgili net bir bilgiye sahip olunamasa da, Parion tiyatrosu hyposcaenium sikkeleri gibi MS 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen sikkelerde yoğunluk görülmektedir. Cyzicus ile Parion sikke buluntuları kapsadıkları dönem bakımından oldukça yakın olması yanında gerek Cyzicus definesinde, gerekse Parion tiyatrosunda ele geçen toplu sikke buluntusunda en çok sikkeyle temsil edilen darphanenin Cyzicus olması önemlidir. İzmir Arkeoloji Müzesi'nde yer alan bir define de³⁵, kapsadığı geniş dönem aralığı, I. Licinus, II. Licinius sikkelerinin diğer definelere oranla daha fazla görülmesi ve darphanelere göre dağılımında Cyzicus darphanesinin ilk sırada olması bakımından Parion hyposcaenium sikkeleri ile benzer özellikleri taşımaktadır. Buna karşın İzmir Arkeoloji Müzesi definesinin gömü tarihi Parion'a göre neredeyse yarım yüzyıl daha geç bir tarihte olup sikkeler, Traianus (MS 98-117) ile III. Valentinianus (MS 425-455) Dönemleri arasında tarihlenmektedir.

Parion tiyatrosunda hyposcaeniumun zemin seviyesi dışında, tiyatro kazılarında ele geçen sikkelerin imparatorlara göre dağılımına bakıldığında³⁶, ele geçen sikkelerin büyük çoğunluğunun I. Licinius ve I. Constantinus Dönemi'ne (Büyük Constantin) ait olması bizi iki imparator arasında cereyan eden iç savaşa götürmektedir. Her iki imparator Çanakkale Boğazı'ndan ve Constantinopolis'e kadar olan geniş bir alanda çok şiddetli çarpışmalar yapmışlar ve sonunda I. Constantinus, I. Licinius'u yenerek Roma'nın tek hâkimi olmuştur³⁷. Dolayısı ile bu dönemde her iki imparator arasında yaşanan ve oldukça yakın yerlerde gerçekleşen savaşlar ve kargaşa, Parion'u da etkilemiş olmalıdır. Parion'un yakın civarında gerçekleşmesi çok olası olan bu iç savaş bize neden en çok sikkenin bu iki imparatora ait olduğunu açıkça göstermektedir. Özellikle doğunun hâkimi olan I. Licinius sikkelerinin Parion'a yakın darphaneler olan Cyzicus ve Nicomedia darphanelerinde yoğunlaşması ve tamda bu tarihler arasında basılmış darplar olması yine bu durumu açıklar niteliktedir. Cyzicus darphanesi darplarının sayıca fazla olmasında MS 297 yılında İmparator Diocletianus (MS 284-305), kentler için yeni bir düzenleme yaparak Cyzicus'u, Troas'ın ve Küçük Phrygia'nın merkezi yapması ve her iki imparator arasında cereyan eden savaşların bölgedeki en önemli Roma darphanesi olan Cyzicus'a çok yakın bir alanda gerçekleşmesi dolayısı ile yapılan bir savaşta sikke ihtiyacını karşılayacak en önemli darphanenin Cyzicus olmasını son derece mümkün kılmaktadır. Ayrıca toplu sikke buluntularında Cyzicus darphanesinin bu kadar fazla olmasının önemli bir nedeni de MS 4. yüzyılın ilk çeyreğinde en aktif darphanenin Cyzicus'un olmasıdır. Aynı şekilde Nicomedia darphanesi de bölgeye yakınlığının yanında, sikkelerin basıldığı tarihler arasında imparatorluğun doğusunun başkenti olmasının ve sikkeler içerisinde en fazla örneği bulunan I. Licinius'un (MS 308-324), hâkimiyetindeki bir bölge olmasının da etkili olduğu söylenebilir.

34 Meral – Yavuz 2017, 550-568.

35 Kaya 2016.

36 Oyarçin 2018, 165-174.

37 Grant 2000, 20; Tekin 2008, 296; Kaymaz 2014, 222, 232; Mitchell 2016, 457.

Constantinopolis'in temsil oranının düşük olması da dikkat çekici bir sonuçtur. Bunun en önemli nedeni sikkelerin 181'inin, Constantinopolis darphanesinin kurulduğu MS 326 yılından³⁸ önce darp edilmiş sikkeler olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca MS 4. yüzyılın son çeyreği ve MS 5. yüzyılın ilk çeyreğine ait sikkelerin yoğun olduğu Parion Odeion definesinde³⁹, en fazla örneğin Constantinopolis kentine ait olması da bu düşüncemizi doğrulamaktadır.

Parion tiyatrosunda, içerisinde hyposcaenium buluntularının da yer aldığı arkeolojik kazılardan elde edilen verilere göre; tiyatronun mimari ve heykeltıraşlık eserlerinin farklı dönemlerde, tahribata uğradığı anlaşılmaktadır. Bu tahribatlardan ilki, MS 261 yılında Gothlar'ın, Hellespontos'un düşmesi sonucu Troas Bölgesi'ne girmeleri ve bölgeyi yağmaladıkları, MS 3. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur⁴⁰. MS 4. yüzyıl içerisinde de, Parion'un, Hıristiyanlığın temsil edildiği önemli bir piskoposluk merkezine dönüşmesiyle, tiyatro pagan inanışını temsil eden bir yapı olarak düşünülmüş⁴¹ ve heykeltıraşlık eserleri başta olmak üzere yeniden tahribata uğramıştır. 2014 yılında ön yüzü parçalanmış bir heykel başının ele geçirilmesi bu tahribatın bir sonucu olmalıdır. Ele geçen Geç Roma toplu sikke buluntusu, Parion tiyatrosu hyposcaenium bölümünde ele geçen sikkelerin çoğunluğunun I. Licinius ve I. Constantinus Dönemleri'ne ait olması yanında Cyzicus ve Nicomedia darphanesine ait sikkelerin sayıca fazla olması bu iki imparator arasında gerçekleşen savaşlarla ilgili olarak bir üçüncü tahribat dönemini belgelemektedir. Parion Antik kentine çok yakın alanlarda cereyan eden bu savaş ve kargaşa ortamından Parion kentinin de etkilenmiş olabileceği göz ardı edilemez. Böylece bu sonucun bir diğer önemli yansıması da, sikkelerin tiyatronun gerçek işlevi ile kullanılmasının MS 4. yüzyılın son çeyreğinde son bulunduğunu ortaya koymalarıdır⁴².

---

38 Abdy 2012, 595.

39 Keleş – Oyarçin 2019, 189-208.

40 Çizmeli Ögün 2004, 30; Çizmeli Ögün 2013, 138; Çizmeli Ögün 2014, 172; Çizmeli Ögün 2016, 188-192; Çizmeli Ögün 2017, 232-234; Esch 2016, 78-80; Keleş 2016, 195.

41 Boatwright 1990, 191; Ergürer – Güleç Özer 2016, 64.

42 Ergürer – Yıldızlı 2014, 143.

Katalog⁴³**Gallienus MS 253-268****Darphane Belirsiz (MS 253-268)**

Öy: GALLI[ENVS AV]G; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: VBER[ITAS AV]G; Uberitas, ayakta sol elinde bereket boynuzu, sağ elinde bir kese tutuyor, sağ boşlukta C.

Ref: RIC V/I, 287 (Ref. Darphane: Roma).

1* AE., Antoninianus, 18 mm., 2.18 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 292.

II. Claudius MS 268-270**Roma (MS 270)**

Öy: DIVO C[LAVDIO]; İmparatorun şua taçlı başı, sağa.

Ay: CONSECRATIO; Kartal ayakta sola, başı sağa.

Ref: Cohen VI, 43; RIC V/I, 267 (Roma).

2* AE., Antoninianus, 18 mm., 2.05 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 256.

Darphane Belirsiz (MS 270)

Öy: DIVO [CLAVDI]O; İmparatorun şua taçlı başı, sağa.

Ay: [CONSA]CRATIO; Ortada; alevli altar.

3. AE., Antoninianus, 19 mm., 2.33 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 055.

Aurelianus MS 270-275**Roma (MS 270-275)**

Öy: [IMP C L DO]M AVRELIANVS [AV]G; İmparatorun şua taçlı, zirhli büstü, sağa.

Ay: [AEQVITAS AV]GG; Aequitas, cepheden, ayakta, baş sola. Sağ elinde terazi, sol elinde bereket boynuzu tutmakta.

Ref: RIC V/I, 45 (Roma).

4* AE., Antoninianus, 20 mm., 2.99 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 307.

Diocletianus MS 284-305**Heraclea (MS 295-296)**

Öy: IMP C C VAL DIOCLETIANVS P F AV]G; İmparatorun şua taçlı, zirhli büstü, sağa.

Ay: CONCORDIA [MILITVM]; İmparator ayakta solda, karşısındaki lupiterden (sağda), globus üzerinde Victoria almakta. Boşlukta: H ve B.

Ref: RIC VI, 13b (Heraclea).

5* AE., Antoninianus, 21 mm., 3.36 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 178.

Maximianus MS 286-305**Heraclea (MS 295-296)**

Öy: IMP C MA MAXIMIANVS P F AV]G; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: CONCORDIA MILITVM; No 20 gibi. Boşlukta: H ve T.

Ref: RIC VI, 16c (Heraclea).

6* AE., Antoninianus, 22 mm., 3.21 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 114.

I. Constantius MS 293-306**Darphane Belirsiz (MS 317-318)**

Öy: DIVO CONS[TANTIO PIO PRINCIPI]; Constantius'un defne çelenkli ve örtülü başı sağa.

Ay: [R]EQVIESOP TIM[OR MERIT]; Constantius oturuyor, sola, sağ eli yukarıda ve kraliyet asası tutuyor. Kesimde: [ ]

Ref: RIC VII, 105 (Ref. Darphane: Roma).

7* AE, Follis, 20 mm., 3.32 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 310.

Galerius MS 305-311**Cyzicus****MS 295-299**

Öy: GAL VAL MAXIMIANVS NOB CAES; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: CONCORDIA MILITVM; No 20 gibi. Boşlukta: K A

Ref: RIC VI, 19b (Cyzicus).

8* AE., Antoninianus, 21 mm., 2.61 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 177.

MS 309-310

Öy: GAL MAXIMIANVS P F AV]G; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: GENIO IMP-ERATORIS; Genius, ayakta, çıplak, sola, omuzunda chlamys, başında modius: sağ elinde patera, sol elinde bereket boynuzu tutuyor. Sol altta B, Kesimde: MKV

Ref: RIC VI, 56b (Cyzicus).

9* AE., Follis, 26 mm., 6.11 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 071.

Maxentius MS 306-312**Ticinium (MS 307-308)**

Öy: MAXENTIVS P F AV]G; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: CONSERVATORES VRB SVAE; Roma, altı sütunlu tapınak içinde oturur vaziyette, globus ve asa tutmakta sağ tarafında kalkan. Kesimde: P T

Ref: RIC VI, 91 (Ticinium).

10* AE., Follis, 25 mm., 6.02 gr., Ky. 6, K. Kod.

43 Katalog numarasının yanında * olan sikkelerin resimleri levhalar içerisinde yer almaktadır.

No. AZI 032.

I. Licinius MS 308-324

Trier (MS 313-315)

Öy: IMP LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: GENIO - POP ROM; Genius, ayakta, çıplak, sola, omuzunda chlamys, başında modius: sağ elinde patera, sol elinde bereket boynuzu tutuyor. Sol boşlukta T, sağ boşlukta F, Kesimde: PTR

Ref: RIC VII, 58 (Trier).

11*. AE., Follis, 21 mm., 3.42 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 086.

Arles

MS 313

Öy: IMP C LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli, zırlı büstü, sağa.

Ay: [SPQR OPTIMO] PRINCIPI; Üzerlerinde soldan sağa sırasıyla el, lejyon kartalı ve çelenk olan üç standart. Kesimde: QA[RL]

Ref: RIC VII, 11 (Arles).

12. AE., Follis, 21 mm., 3.42 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 188.

MS 319

Öy: IMP LICINIVS AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI CONSERVATORI AVG; Kartal ayakta, sağa, imparatoru taşıyor. İmparator sol elinde asa, sağ elinde yıldırım demeti tutuyor. Kesimde: TARL

Ref: RIC VII, 197 (Arles).

13*. AE., Follis, 19 mm., 2.81 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 311.

Siscia (MS 313-315)

Öy: IMP LICINIVS P F AVG; İmparatorun, defne çelenkli, büstü, sağa.

Ay: IOVI CON - SERVATORI; İupiter, ayakta, çıplak, sola, sol omuzunda chlamys, sağ elinde globus üzerinde Victoria sol elinde asa tutmakta. Yerde solda, kartal, ağzında çelenk. Sağ boşlukta C, Kesimde: SIS

Ref: RIC VII, 8e (Siscia).

14*. AE., Follis 21 mm., 3.25 gr., Ky. 7, K. Kod. No. AZI 148.

Thessalonica

MS 312-313

Öy: IMP LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONSERVATORI AVGG NN; No 29 gibi. Kesimde: T•S•A.

Ref: RIC VI, 60a (Thessalonica).

15. AE., Follis, 24 mm., 3.65 gr., Ky. 12, K. Kod.

No. AZI 113.

Öy: IM[P] LICINIVS P F AV[G]; İmparatorun, defne çelenkli, büstü, sağa.

Ay: IOVI CONSERVATORI AVGG NN; No 29 gibi. Ref: RIC VI, 60a (Thessalonica).

16. AE., Follis, 24 mm., 3.07 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 083.

Öy: IMP LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONSERVAT[ORI AVGG NN]; No 14 gibi. Kesimde: T•S•F

Ref: RIC VI, 60c (Thessalonica).

17. AE., Follis, 23 mm., 4.06 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 036.

MS 318-319

Öy: [IMP LICINIVS] AVG; İmparatorun defne çelenkli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: Çelenk içinde, dört satır halinde: VOT XX / MVLT / XXX / TSA

Ref: RIC VII, 33 (Thessalonica).

18. AE., Follis, 19 mm., 3.39 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 236.

Heraclea

MS 312

Öy: IMP C VAL LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI CONSERVATORI AVGG; No 29 gibi. Kesimde: HTB

Ref: RIC VI, 65b (Heraclea).

19. AE., Follis, 25 mm., 2.89 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 080.

MS 313

Öy: IMP C VAL LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONSERVATORI AVGG; No 14 gibi, sağ boşlukta Γ, Kesimde: SMHT

Ref: RIC VI, 73c (Heraclea).

20. AE., Follis, 25 mm., 4.32 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 160.

21. AE., Follis, 23 mm., 4.12 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 141.

22. AE., Follis, 24 mm., 4.24 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 146.

23. AE., Follis, 23 mm., 3.04 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 043.

MS 317-320

Öy: IMP LICINIVS AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: PROVIDEN-TIAE AVGG; Karargah kapısı, üç

burçlu. Kesimde: SMHA

Ref: RIC VII, 48a (Heraclea).

24*. AE., Follis, 21 mm., 3.49 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 098.

Nicomedia

MS 308-310

Öy: [IMP C VAL LICIN] LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 14 gibi. Sağ boşlukta N ve A, Kesimde: SMN

Ref: RIC VII, 15a (Nicomedia).

25. AE., Follis, 22 mm., 2.77 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 184.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CON-SERVATORI; No 14 gibi. Sağ boşlukta N ve Δ, Kesimde: SMN

Ref: RIC VII, 15d (Nicomedia).

26. AE., Follis, 22 mm., 3.22 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 104.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 14 gibi. Sağ boşlukta N, C, Kesimde: SMN

Ref: RIC VII, 15e (Nicomedia).

27. AE., 23 mm., 3.46 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 154.

Öy: [IMP C VAL] LICIN LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 14 gibi. Sağ boşlukta Z, Kesimde: SMN

Ref: RIC VII, 13z (Nicomedia).

28. AE., Follis, 23 mm., 3.24 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 208.

MS 321-324

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; İupiter, ayakta, çiplak, sola, omuzunda chlamys; sağ elinde globus üzerinde Victoria, sol elinde asa tutuyor. Yerde solda, kartal, ağzında çelenk. Sağ boşlukta XIII ve oturan esir. Kesimde: SMNA

Ref: RIC VII, 44 (Nicomedia).

29. AE., Follis, 22 mm., 1.90 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 035.

30. AE., Follis, 19 mm., 2.84 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 221.

31. AE., Follis, 19 mm., 2.48 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 174.

32. AE., Follis, 20 mm., 2.79 gr., Ky. 6, K. Kod.

No. AZI 145.

33. AE., Follis, 20 mm., 2.92 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 167.

34. AE., Follis, 20 mm., 3.21 gr., Ky. 11, K. Kod. No. AZI 287.

Öy: [I]MP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CON[S]-ERVATORI; No 29 gibi.

Ref: RIC VII, 44 (Nicomedia).

35. AE., Follis, 22 mm., 1.90 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 035.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde: SMNB

Ref: RIC VII, 44b (Nicomedia).

36*. AE., Follis, 20 mm., 3.01 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 088.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: [IOVI CONS]-ERVATORI; No 29 gibi.

Kesimde: SMNB

Ref: RIC VII, 44b (Nicomedia).

37. AE., Follis, 20 mm., 2.98 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 067.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI CO[NS]-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde: SMNB

Ref: RIC VII, 44b (Nicomedia).

38. AE., Follis, 19 mm., 2.34 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 078.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: [IOVI CONS]-ER[VATORI]; No 29 gibi. Kesimde: [S]MNB

Ref: RIC VII, 44b (Nicomedia).

39. AE., Follis, 20 mm., 2.99 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 213.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde: SMNT

Ref: RIC VII, 44c (Nicomedia).

40. AE., Follis, 20 mm., 3.03 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 061.

41. AE., Follis, 20 mm., 2.60 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 152.

42*. AE., Follis, 20 mm., 3.32 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 304.

Öy: [IMP C] VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: [IOVI CO]NS-[ERVA]TORI; No 29 gibi.
Kesimde: SMNT

Ref: RIC VII, 44c (Nicomedia).

43. AE., Follis, 20 mm., 3.42 gr., Ky. 5, K. Kod.
No. AZI 050.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINI[VS P F AVG];
İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERV[ATORI]; No 44 gibi.
Kesimde: SMNT

Ref: RIC VII, 44c (Nicomedia).

44. AE., Follis, 18 mm., 1.56 gr., Ky. 6, K. Kod. No.
AZI 156.

Öy: [IMP] C VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde:
[SM]NT

Ref: RIC VII, 44c (Nicomedia).

45. AE., Follis, 20 mm., 3.14 gr., Ky. 2, K. Kod.
No. AZI 108.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F [AVG];
İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI [CONS-ERVATORI]; No 29 gibi.
Kesimde: SMNT

Ref: RIC VII, 44c (Nicomedia).

46. AE., Follis, 19 mm., 3.23 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 226.

Öy: [IMP C VAL LICIN LICI]NIVS P F AVG;
İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-[ERVA]TORI; No 29 gibi.
Kesimde: SMNT

Ref: RIC VII, 44c (Nicomedia).

47. AE., Follis, 19 mm., 2.47 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 282.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 44 gibi. Kesimde:
SMNΔ

Ref: RIC VII, 44d (Nicomedia).

48. AE., Follis, 19 mm., 2.80 gr., Ky. 6, K. Kod.
No. AZI 153.

49. AE., Follis, 22 mm., 2.17 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 103.

50. AE., Follis, 20 mm., 3.34 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 105.

51. AE., Follis, 20 mm., 2.96 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 129.

52. AE., Follis, 19 mm., 2.53 gr., Ky. 6, K. Kod.
No. AZI 127.

53. AE., Follis, 20 mm., 2.91 gr., Ky. 6, K. Kod.
No. AZI 296.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde:
SMN[ ]

Ref: RIC VII, 44 (Nicomedia).

54. AE., Follis, 21 mm., 2.83 gr., Ky. 7, K. Kod.
No. AZI 091.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI [CON]S-ERVATORI; No 29 gibi.
Kesimde: SMN[ ]

Ref: RIC VII, 44 (Nicomedia).

55. AE., Follis, 20 mm., 3.14 gr., Ky. 6, K. Kod.
No. AZI 241.

Öy: [IMP C VAL] LICIN LICI[NIVS P F] AVG;
İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde:
SMN[ ]

Ref: RIC VII, 44 (Nicomedia).

56. AE., Follis, 20 mm., 2.29 gr., Ky. 6, K. Kod.
No. AZI 283.

Cyzicus

MS 309-310

Öy: VAL LICINNIANVS LICINIVS PF AVG;
İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: [GENIO] IMP-ERATORIS; Genius, ayakta,
çıplak, sola; omuzunda chlamys, başında modius;
sağ elinde patera, sol elinde bereket boynuzu tu-
tuyor. Sol boşlukta A, Kesimde: MKV

Ref: RIC VI, 57 (Cyzicus).

57. AE., Follis, 26 mm., 6.21 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 176.

MS 313-315

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; İupiter, ayakta,
çıplak, cepheden, baş sola, sol omuzunda chlamys,
sağ elinde globus üzerinde Victoria, sol elinde asa
tutuyor. Yerde solda, kartal, ağzında çelenk. Sağ
boşlukta A ve oturan esir. Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 15a (Cyzicus).

58*. AE., Follis, 22 mm., 3.32 gr., Ky. 7, K. Kod.
No. AZI 155.

Öy: IMP C VAL LI[CIN] LICINIVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 58 gibi. Sağ
boşlukta C, Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, s. 643, 4e (Cyzicus).

59. AE., Follis, 20 mm., 2.58 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 112.

MS 317-320

Öy: IMP LICINI-VIVS AVG. İmparatorun defne çelenkli büstü, sola, sağ elinde mappa sol elinde asa tutuyor.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI AVGG; İupiter, ayakta, çıplak, cepheden, baş sola, sol omuzundan chlamys sarkıyor. Sol elinde asa, sağ elinde globus üzerinde Victoria tutmakta, sol boşlukta çelenk, sağ boşlukta A, Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 9a (Cyzicus).

60. AE., Follis, 19 mm., 2.73 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 239.

61. AE., Follis, 19 mm., 2.72 gr., Ky. 5, K. Kod. No. AZI 162.

Öy: [IMP LICINI-VIVS] AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola, sağ elinde mappa sol elinde asa tutuyor.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI AVGG; No 60 gibi, sağ boşlukta B, Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 9b (Cyzicus).

62. AE., Follis, 20 mm., 3.07 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 138.

Öy: IMP LICINI - VIVS AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola, sağ elinde mappa sol elinde asa tutuyor.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI AVGG; No 60 gibi, sağ boşlukta Γ, Kesimde SMK

Ref: RIC VII, 9c (Cyzicus).

63. AE., Follis, 19 mm., 3.47 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 161.

Öy: IMP LICINI-VIVS AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola, sağ elinde mappa sol elinde asa tutuyor.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI AVGG; No 60 gibi, sağ boşlukta H, Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 9 (Cyzicus).

64. AE., Follis, 19 mm., 3.17 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 294.

Öy: IMP LICINI-[VIVS] AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola, sağ elinde mappa sol elinde asa tutuyor.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI AVGG; No 60 gibi, sağ boşlukta H, Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 9 (Cyzicus).

65. AE., Follis, 19 mm., 3.66 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 049.

Öy: IMP LICINI-VIVS AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola, sağ elinde mappa sol elinde asa tutuyor.

Ay: IOVI CONSERVATORI AVGG; No 75 gibi, sağ boşluk belirsiz. Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 9h (Cyzicus).

66. AE., Follis, 21 mm., 4.16 gr., Ky. 5, K. Kod. No. AZI 047.

Öy: IMP LICINI-VIVS AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola, sağ elinde mappa sol elinde asa tutuyor.

Ay: IOVI C[ONS-ERV]ATORI AVGG; No 60 gibi, sağ boşluk belirsiz. Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 9 (Cyzicus).

67. AE., Follis, 20 mm., 3.22 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 293.

MS 321-324

Öy: IMP C VAL LICINI LICINI-VIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 44 gibi. Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 15b (Cyzicus).

68. AE., Follis, 20 mm., 2.69 gr., Ky. 5, K. Kod. No. AZI 053.

Öy: IMP C VAL LICINI LICINI-VIVS P F AVG; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 15b (Cyzicus).

69. AE., Follis, 21 mm., 3.92 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 216.

Öy: [IMP C VAL] LICINI LICINI-VIVS P F AVG; İmparatorun şua taçlı başı, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 15b (Cyzicus).

70. AE., Follis, 20 mm., 2.68 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 092.

Öy: IMP C VAL LICINI LICINI-VIVS P F AVG; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 15c (Cyzicus).

71. AE., Follis, 20 mm., 2.66 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 089.

72. AE., Follis, 20 mm., 3.46 gr., Ky. 2, K. Kod. No. AZI 107.

Öy: IMP C VAL LICINI LICINI-VIVS P F AVG; İmparatorun şua taçlı başı, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 15d (Cyzicus).

73*. AE., Follis, 21 mm., 3.19 gr., Ky. 12, K. Kod.

No. AZI 076.

74. AE., Follis, 18 mm., 1.72 gr., Ky. 6, K. Kod.
No. AZI 100.

75. AE., Follis, 21 mm., 3.70 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 106.

76. AE., Follis, 19 mm., 3.23 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 225.

77. AE., Follis, 20 mm., 3.21 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 137.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun şua taçlı başı, sağa.

Ay: [IOVI CONSERVATORI]; No 29 gibi. Kesimde:
SMKA

Ref: RIC VII, 15d (Cyzicus).

78. AE., Follis, 22 mm., 3.22 gr., Ky. 6, K. Kod.
No. AZI 077.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun şua taçlı başı, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde:
SMKE

Ref: RIC VII, 15e (Cyzicus).

79*. AE., Follis, 21 mm., 3.00 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 179.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun şua taçlı başı, sağa.

Ay: IOVI CONS-ER[VATORI]; No 29 gibi.
Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 15 (Cyzicus).

80. AE., Follis, 19 mm., 2.41 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 060.

Öy: [IMP C V]AL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi. Kesimde:
SMK

Ref: RIC VII, 15 (Cyzicus).

81. AE., Follis, 20 mm., 3.14 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 159.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ER[VATORI]; No 29 gibi.
Kesimde: SMK[ ]

Ref: RIC VII, 15 (Cyzicus).

82. AE., Follis, 20 mm., 3.11 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 234.

Alexandria (MS 315)

Öy: IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI CONSER-[VATORI AVGG]; No 73 gibi.
Sağ boşlukta B ve oturan esir, Kesimde: ALE

Ref: RIC VI, 10b (Alexandria).

83. AE., Follis, 20 mm., 3.54 gr., Ky. 6, K. Kod.
No. AZI 128.

Darphane Belirsiz

MS 312-313

Öy: IMP LICINIVS P F AVG; İmparatorun defne
çelenkli, zırlı büstü, sağa.

Ay: SOLI INVIC-TO COMITI; Sol, ayakta, şua
taçlı, sola, sol elinde globus, sağ eli havada, sol
omuzundan chlamys sarmakta. Sağ boşlukta T, sol
boşlukta F, Kesimde: [ ]

84*. AE., Follis, 21 mm., 3.20 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 040.

MS 313-315

Öy: [I]MP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 58 gibi. Kesimde:
SM[ ]

85. AE., Follis, 22 mm., 2.46 gr., Ky. 7, K. Kod.
No. AZI 166.

Öy: [IMP C VAL] LICIN LICINIVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI [CONSER-VATORI AVGG]; No 58 gibi,
sağ boşlukta Δ, Kesimde: [ ]

86. AE., Follis, 23 mm., 2.63 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 170.

Öy: [IMP C] VAL LICIN [LI]CINI[VS P F AVG];
İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: [IOVI CONSER]-VATOR[I AVGG]; No 73
gibi, sağ boşlukta Δ, Kesimde: [ ]

87. AE., Follis, 21 mm., 2.92 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 172.

MS 315-316

Öy: IMP LICINIVS P F AVG; İmparatorun
defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: [IOVI CONSERVA]TORI AVG NN; No 58
gibi, sağ boşlukta A I Kesimde: [ ]

88. AE., Follis, 20 mm., 3.92 gr., Ky. 11, K. Kod.
No. AZI 069.

MS 317

Öy: IMP LICINIVS AVG; İmparatorun defne
çelenkli, zırlı büstü, sağa.

Ay: PRO[VIDEN]-TIAE AVGG; Karargah kapısı,
üç burçlu. Kesimde: [ ]

89. AE., Follis, 19 mm., 2.33 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 232.

MS 317-320

Öy: IMP LICINIVS AVG; İmparatorun miğferli,
zırlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI [CONS-ERVA]TORI [AVGG]; No 58
gibi.

90. AE., Follis, 20 mm., 3.23 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 135.

Öy: IMP LICINI-VS AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola, sağ elinde mappa sol elinde asa tutuyor.

Ay: IOVI CONS - ERVATORI AVGG; No 58 gibi.

91*. AE., Follis, 20 mm., 3.27 gr., Ky. 5, K. Kod. No. AZI 066.

Öy: [IMP LI]CI-NIVS AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola, sağ elinde mappa sol elinde asa tutuyor.

Ay: IOVI CONS-[ERVATORI AVGG]; No 58 gibi.

92. AE., Follis, 20 mm., 2.66 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 254.

MS 321-324

Öy: IMP C VAL LICIN [LICINI]NIVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: [IOVI CONS-ERVATORI]; No 29 gibi.

108. AE., Follis, 22 mm., 2.80 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 079.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINI-VS P F AVG; İmparatorun şua taçlı, zırlı büstü, sağa.

Ay: [IOVI CONS]-ERVATORI; No 29 gibi.

93. AE., Follis, 19 mm., 2.88 gr., Ky. 5, K. Kod. No. AZI 215.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINI-VS P F AVG; İmparatorun şua taçlı, zırlı büstü, sağa.

Ay: [IOVI CONS-ERVATORI]; No 29 gibi.

94. AE., Follis, 20 mm., 2.66 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 257.

Öy: [IM]P C VAL LICIN LI[CINI]VS P F AVG; İmparatorun şua taçlı, zırlı büstü, sağa.

Ay: [IOVI CONS-ERVATORI]; No 29 gibi.

95. AE., 20 mm., 2.34 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 291.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINI-VS [P F] AVG; İmparatorun şua taçlı, zırlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi.

96. AE., Follis, 20 mm., 2.91 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 224.

Öy: [IMP] C VAL LICIN LICINI-VS [P F] AVG; İmparatorun şua taçlı, zırlı büstü, sağa.

Ay: [IOVI C]ONS-ER[VATORI]; No 29 gibi.

97. AE., Follis, 21 mm., 2.85 gr., Ky. 10, K. Kod. No. AZI 087.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINI-VS P F A[VG]; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CO[NS-ERVATORI]; No 29 gibi.

98. AE., Follis, 18 mm., 2.45 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 122.

Öy: [IMP C VAL LICIN] LICINI-VS P F A[VG]; İmparatorun şua taçlı büstü, sağa.

Ay: [IOVI CONS-ERVATORI]; No 29 gibi.

99. AE., Follis, 20 mm., 3.00 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 144.

Öy: IMP C VAL LICIN LICINI-VS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 29 gibi.

100. AE., Follis, 19 mm., 3.17 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 280.

I. Constantinus MS 307-337

Roma (MS 318-319)

Öy: CONSTAN-TINVS AVG; İmparatorun defne çelenkli, zırlı büstü, sağa.

Ay: VIRTVS AVGG; Karargah kapısı dört burçlu; yukarıda yıldız, sağ ve sol boşlukta karşılıklı P / R, Kesimde: R T

Ref: RIC VII, 185 (Roma).

101*. AE., Follis, 19 mm., 2.93 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 218.

Ticinium (MS 318-319)

Öy: IMP CONSTAN-TINVS MAX AVG; İmparatorun miğferli, zırlı büstü, sağa.

Ay: VICTORIAE LAETAE PRINC PERP; İki Victoria, karşılıklı ayakta duruyorlar. Aralarındaki sunağın üzerinde, VOT / PR yazılı bir kalkan tutuyorlar. Kesimde: PT

Ref: RIC VII, 86 (Ticinium).

102*. AE., Follis, 19 mm., 3.18 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 217.

103. AE., Follis, 17 mm., 3.14 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 238.

Siscia

MS 313

Öy: IMP CONSTANTINVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONSERVATORI AVGG NN; İupiter, ayakta, çıplak, cepheden, baş sola, sol omuzunda chlamys; sağ elinde globus üzerinde Victoria, sol elinde asa tutuyor. Solda yerde kartal, ağzında çelenk. Sağ boşlukta Δ. Kesimde: SIS

Ref: RIC VI, 234c/d (Siscia).

104. AE., Follis, 22 mm., 3.90 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 126.

MS 313-315

Öy: IMP CONSTANTINVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 104 gibi. Sağ boşlukta Δ. Kesimde: SIS

Ref: RIC VII, 5 (Siscia).

105*. AE., Follis, 22 mm., 3.15 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 140.

MS 318

Öy: IMP CONSTANTINVS P F AVG; İmparatorun miğferli, zırlı büstü, sola. Kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: VICTORIAE LAETAE PRINC PERP; İki Victoria, karşılıklı ayakta duruyorlar. Aralarındaki sunağın üzerinde, VOT / PR yazılı bir kalkan tutuyorlar. Kesimde: ΔSIS*

Ref: RIC VII, 49d (Siscia).

106*. AE., Follis, 21 mm., 2.78 gr., Ky. 7, K. Kod. No. AZI 233.

MS 319

Öy: [IMP C]ONSTANTINVS AVG; İmparatorun miğferli, zırlı büstü, sağa.

Ay: VICTORIAE L[AETAE] PRINC PERP; No 106 gibi. Kesimde: BSIS

Ref: RIC VII, 60b (Siscia).

107. AE., Follis, 19 mm., 3.15 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 183.

Öy: [IM]P CONSTANTINVS [AVG]; İmparatorun miğferli, zırlı büstü, sağa.

Ay: VICTORIAE LA[ETAE PRINC P]ERP; No 106 gibi. Kesimde: BSIS

Ref: RIC VII, 60b (Siscia).

108. AE., Follis, 19 mm., 3.49 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 259.

Öy: [IM]P CONSTANTINVS [AVG]; İmparatorun miğferli, zırlı büstü, sağa.

Ay: [VICTORIAE LAETAE PRINC PERP]; İki No 122 gibi. Kesimde: SIS

Ref: RIC VII, 60b (Siscia).

109. AE., Follis, 20 mm., 3.24 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 245.

Thessalonica

MS 312-313

Öy: IMP CONSTANTINVS [P F AVG]; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONSERVATORI [AVGG NN]; No 104 gibi. Kesimde: T. S. B

Ref: RIC VI, 61b/b (Thessalonica).

110. AE., Follis, 24 mm., 3.22 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 169.

MS 317-318

Öy: IMP CONSTANTINVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli, giyimli, zırlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 104 gibi. Kesimde: TSC

Ref: RIC VII, 19e (Thessalonica).

111. AE., Follis, 23 mm., 2.92 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 031.

MS 320

Öy: CONSTA-NTINVS AVG; İmparatorun miğferli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: VIRTVS-EXERCITI S-F; Ortada standart üzerinde VOT / XX, standartın her iki yanında birer esir bağlı, Kesimde: TŞ

Ref: RIC VII, 75g (Thessalonica).

112*. AE., Follis, 20 mm., 2.73 gr., Ky. 5, K. Kod. No. AZI 118.

Heraclea

MS 313-314

Öy : IMP C FL VAL CONSTANTINVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay : IOVI CONSER-VATORI AVGG; No 104 gibi. Sağ boşlukta B, Kesimde: SMHT

Ref: RIC VI, 75 (Heraclea).

113. AE., Follis, 22 mm., 3.16 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 168.

114. AE., Follis, 21 mm., 3.72 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 064.

115. AE., Follis, 23 mm., 3.92 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 142.

Öy: IMP C FL VAL CONSTANTINVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONS-[ER]VATORI AVGG; No 104 gibi. Sağ boşlukta C, Kesimde: SMHT

Ref: RIC VI, 75 (Heraclea).

116. AE., Follis, 23 mm., 2.65 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 068.

Öy: IMP C FL VAL CONSTANTINVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONSER-VATORI AVGG; No 104 gibi. Kesimde: SMHT

Ref: RIC VII, 5 (Heraclea).

117. AE., Follis, 23 mm., 3.52 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 186.

Constantinopolis (MS 328)

Öy: CONSTANTI-NVS MAX AVG; İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: CONSTANTINI-ANA DAFNE; Victoria sütun üzerinde oturuyor sola, baş sağa, bir elinde palmye dalı diğerinde defne dalı tutuyor, önünde ganimetler ve esir. Sol boşlukta S. Kesimde: CONS

Ref: RIC VII, 32 (Constantinopolis).

118*. AE., Follis, 20 mm., 3.44 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 250.

Nicomedia (MS 313-317)

Öy: IMP C FL VAL CONSTANTINVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 104 gibi. Sağ boşlukta B, Kesimde: SMN

Ref: RIC VII, 12b (Nicomedia).

119*. AE., Follis, 23 mm., 2.92 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 044.

Cyzicus

MS 313-315

Öy: IMP C FL VAL CONSTANTINVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 104 gibi. Sağ boşlukta B, Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 3b (Cyzicus).

120. AE., Follis, 21 mm., 4.34 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 165.

Öy: IMP C FL VAL CONSTANTINVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli, büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 104 gibi. Sağ boşlukta Z, Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 3z (Cyzicus).

121. AE., Follis, 25 mm., 2.69 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 158.

Öy: IMP C FL VAL CONSTA[NTINVS P F AVG];
İmparatorun defne çelenkli, büstü, sağa.

Ay: IOVI CO[NS-ERVATORI]; No 104 gibi. Sağ boşlukta [ ], Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 3 (Cyzicus).

122. AE., Follis, 23 mm., 2.93 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 115.

MS 317-320

Öy: IMP CONSTA-NTINVS AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola, sağ elinde mappa sol elinde asa tutuyor.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI AVGG; No 104 gibi. Sağ boşlukta A. Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 8a (Cyzicus).

123. AE., Follis, 19 mm., 3.17 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 073.

Öy: IMP CONSTA-NTINVS AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola, sağ elinde mappa sol elinde asa tutuyor.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI AVGG; No 104 gibi. Sağ boşlukta F. Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 8c (Cyzicus).

124. AE., Follis, 19 mm., 3.11 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 038.

125. AE., Follis, 19 mm., 3.16 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 123.

Alexandria (MS 317-320)

Öy: IMP C FL VAL CONSTANTINVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli başı, sağa.

Ay: IOVI CONSE-RVATORI AVGG; No 129 gibi. Sol boşlukta K, sağ boşlukta çelenk / B / X, kesimde; ALE.

Ref: RIC VII, 13 (Alexandria).

126. AE., Follis, 20 mm., 3.48 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 181.

Darphane Belirsiz

MS 313-317

Öy: [IMP C FL VAL] CONSTANTINVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI CO[NS-ERVATORI]; No 104 gibi. Kesimde: SM[ ]

127. AE., Follis, 19 mm., 2.97 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 243.

Öy: IMP C FL VAL CONSTANTINVS P F AVG;
İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI [CONS-ERVATORI]; No 104 gibi.

128. AE., Follis, 20 mm., 2.71 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 290.

Öy: [IMP C FL] VAL CONSTANTINVS [P F AVG]; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: [IOVI CONS-ERVATORI]; No 104 gibi.

129. AE., Follis, 23 mm., 2.53 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 147.

MS 314-317

Öy: IMP CONSTANTINVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: SOLI INVI-CTO C[OMITI]; Sol, ayakta, çıplak sola, omuzunda chlamys; sağ eli yukarıda, sol elinde küre tutuyor. Sol boşlukta S, sağ boşlukta F.

130. AE., Follis, 19 mm., 3.64 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 164.

Öy: [I]MP CONSTA[NTINVS P F AVG]; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: SOLI INVICT-O [COMITI]; No 130 gibi.

131. AE., Follis, 19 mm., 3.12 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 211.

Öy: IMP CONSTANTINVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: SOLI INVICT-O [COMITI]; No 130 gibi. Sol boşlukta yıldız.

132. AE., Follis 20 mm., 3.40 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 149.

Öy: IMP CONSTANTINVS P F AVG; İmparatorun defne çelenkli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [SOLI INVI]CTO COMITI; No 130 gibi. Sol boşlukta yıldız.

133. AE., Follis, 19 mm., 3.58 gr., Ky. 6, K. Kod.

No. AZI 150.

Öy: IMP CONS[TAN]TIN[VS P F AVG]; İmparatorun defne çelenkli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [SOLI] INVI-CTO CO[MITI]; No 130 gibi. Sağ boşlukta [ ], sol boşlukta T.

134. AE., Follis, 21 mm., 2.89 gr., Ky. 5, K. Kod. No. AZI 051.

Öy: IMP CONSTANTI[NVS P F AVG]; İmparatorun defne çelenkli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [SOLI IN]VI-CTO CO[MITI]; No 130 gibi. Sol boşlukta yıldız.

135. AE., Follis, 21 mm., 3.17 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 302.

MS 330-335

Öy: CONST[ANTI]NVS [MAX AVG]; İmparatorun rozet diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: GLOR-IA EXERC-ITIVS; İki asker miğferli, karşılıklı ayaktalar. Bir ellerinde mızrak, diğerinde kalkan tutuyorlar. Aralarında iki standart duruyor. Kesimde: [ ]

136. AE., Follis, 18 mm., 1.59 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 134.

MS 341-348

Öy: DV CONSTANTI-[NVS PT AVGG]; İmparatorun örtülü başı sağa.

Ay: VN-MR; İmparator, örtülü, ayakta, sağa. Kesimde: SM[ ]

137. AE., Follis, 15 mm., 2.50 gr., Ky. 5, K. Kod. No. AZI 248.

Constantinopolis

Heraclea (MS 333-336)

Öy: CONSTAN-TINOPOLI; Constantinopolis'in miğferli büstü, sola.

Ay: Victoria, gemi pruvası üzerinde, ayakta, sola. Sağ elinde mızrak, sol elinde kalkan tutmakta. Kesimde: SMHA

Ref: RIC VII, 144 (Heraclea).

138*. AE., Follis, 17 mm., 2.11 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 231.

II. Licinius MS 317-324

Siscia (MS 319)

Öy: LICINIVS-IVN NOB C; İmparatorun defne çelenkli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: VICT LAETAE PR[IN]C P[ERP]; İki Victoria, karşılıklı ayakta duruyorlar. Aralarındaki sunağın üzerinde VOT / PR yazılı bir kalkan tutmaktalar. Sunağın üzerinde S, Kesimde: ΓSIS

Ref: RIC VII, 89c (Siscia).

139*. AE., Follis, 21 mm., 2.61 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 281.

Heraclea (MS 321-324)

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C; İmparatorun miğferli, zırlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; İupiter, ayakta, çıplak, cepheden, baş sola, sol omuzunda chlamys; sağ elinde globus üzerinde Victoria, sol elinde asa tutuyor. Solda yerde kartal, ağzında çelenk. Sağ boşlukta XIIIΓ ve oturan esir. Kesimde: SMHA

Ref: Cohen VII, 21; RIC VII, 54 (Heraclea).

140. AE., Follis, 21 mm., 3.10 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 072.

141. AE., Follis, 21 mm., 3.44 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 075.

142. AE., Follis, 20 mm., 2.69 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 180.

143. AE., Follis, 20 mm., 3.10 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 220.

144. AE., Follis, 20 mm., 3.61 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 235.

Öy: [D N VAL LICIN] LICIN[IVS NOB C]; İmparatorun miğferli, zırlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi. Kesimde: SMHA

Ref: Cohen VII, 21; RIC VII, 54 (Heraclea).

145. AE., Follis, 20 mm., 2.77 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 189.

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C; İmparatorun miğferli, zırlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi. Kesimde: SMHB

Ref: Cohen VII, 21; RIC VII, 54b (Heraclea).

146. AE., Follis, 20 mm., 2.99 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 125.

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C; İmparatorun miğferli ve zırlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi. Kesimde: SMHT

Ref: Cohen VII, 21; RIC VII, 54c (Heraclea).

147. AE., Follis, 22 mm., 2.77 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 057.

148. AE., Follis, 20 mm., 2.58 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 111.

Nicomedia (MS 321-324)

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C; İmparatorun miğferli, zırlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi.
Kesimde: SMNA

Ref: RIC VII, 49a (Nicomedia).

149*. AE., Follis, 19 mm., 3.60 gr., Ky. 6, K. Kod.
No. AZI 034.

150. AE., Follis, 19 mm., 2.57 gr., Ky. 6, K. Kod.
No. AZI 163.

151. AE., Follis, 20 mm., 3.04 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 214.

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C;
İmparatorun miğferli, zırhlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi.
Kesimde: SMNB

Ref: RIC VII, 49b (Nicomedia).

152. AE., Follis, 20 mm., 1.84 gr., Ky. 5, K. Kod.
No. AZI 120.

Öy: [D N VAL] LICIN LICINIVS [NOB C];
İmparatorun miğferli, zırhlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: [IOVI CONS-ERVATORI]; No 140 gibi.
Kesimde: SMNB

Ref: RIC VII, 49b (Nicomedia).

153. AE., Follis, 20 mm., 3.14 gr., Ky. 6, K. Kod.
No. AZI 171.

Öy: [D N VAL L]ICIN LICINIVS NOB C;
İmparatorun miğferli, zırhlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: [IOVI CONS]-ERVATORI; No 140 gibi.
Kesimde: SMNB

Ref: RIC VII, 49b (Nicomedia).

154. AE., Follis, 19 mm., 2.44 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 242.

Öy: D N [VAL LI]CIN LICINIVS NOB C;
İmparatorun miğferli, zırhlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: [IOVI CONS]-ERVATORI; No 140 gibi.
Kesimde: SMNB

Ref: RIC VII, 49b (Nicomedia).

155. AE., Follis, 20 mm., 3.41 gr., Ky. 5, K. Kod.
No. AZI 325.

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C;
İmparatorun miğferli, zırhlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi.
Kesimde: SMNI

Ref: RIC VII, 49c (Nicomedia).

156. AE., Follis, 20 mm., 3.27 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 130.

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C;
İmparatorun miğferli, zırhlı büstü, sola, kalkan ve

mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CON[S-ERV]ATORI; No 140 gibi.
Kesimde: SMNI

Ref: RIC VII, 49c (Nicomedia).

157. AE., Follis, 21 mm., 3.51 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 219.

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C;
İmparatorun miğferli, zırhlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi.
Kesimde: SMNA

Ref: RIC VII, 49d (Nicomedia).

158. AE., Follis, 19 mm., 2.23 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 065.

Cyzicus (MS 321-324)

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C;
İmparatorun miğferli ve zırhlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi.
Kesimde: SMKA

Ref: RIC VII, 18a (Cyzicus).

159. AE., Follis, 20 mm., 3.05 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 033.

160. AE., Follis, 19 mm., 2.81 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 222.

161. AE., Follis, 20 mm., 3.16 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 240.

162. AE., Follis, 21 mm., 2.85 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 110.

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C;
İmparatorun miğferli ve zırhlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi.
Kesimde: SMKB

Ref: RIC VII, 18b (Cyzicus).

163. AE., Follis, 20 mm., 3.05 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 131.

164. AE., Follis, 19 mm., 2.54 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 143.

Öy: [D N VAL LICIN] LICINIV[S N]JOB C;
İmparatorun miğferli ve zırhlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CO[NS-ERVATORI]; No 140 gibi.
Kesimde: SMKB

Ref: RIC VII, 18b (Cyzicus).

165. AE., Follis, 20 mm., 3.04 gr., Ky. 12, K. Kod.
No. AZI 207.

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C;
İmparatorun miğferli ve zırhlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi.

Kesimde: SMKI

Ref: RIC VII, 18c (Cyzicus).

166. AE., Follis, 20 mm., 2.67 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 095.

167. AE., Follis, 20 mm., 4.26 gr., Ky. 11, K. Kod. No. AZI 109.

168. AE., Follis, 20 mm., 2.77 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 191.

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB; İmparatorun miğferli ve zırlı büstü, sola, kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi. Kesimde: SMKA

Ref: RIC VII, 18c (Cyzicus).

169. AE., Follis, 20 mm., 3.27 gr., Ky. 11, K. Kod. No. AZI 046.

170. AE., Follis, 20 mm., 3.64 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 139.

Darphane Belirsiz (MS 321-324)

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS NOB C; İmparatorun miğferli, büstü, sola. Sağ omuzunda mızrak, sol kolunda kalkan.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 140 gibi.

171. AE., Follis, 19 mm., 3.72 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 316.

Öy: D N VAL LICIN LICINIVS [NOB C]; İmparatorun miğferli, büstü, sola. Sağ omuzunda mızrak, sol kolunda kalkan.

Ay: IOVI CONS-[ERVATORI]; No 190 gibi.

172. AE., Follis, 20 mm., 3.41 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 313.

Crispus MS 316-326

Siscia (MS 320)

Öy: IVL CRISPVS NOB CAES; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: CAESARVM NOSTRORVM; Çelenk içinde, üç satır halinde: VOT / I.S / .V. Kesimde: SIS

Ref: RIC VII, 142 (Siscia).

173. AE., Follis, 20 mm., 3.32 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 244.

Heraclea (MS 321-324)

Öy: D N FL IVL CRISPVS NOB CAES; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; İupiter, ayakta, çıplak, cepheden, baş sola, sol omuzunda chlamys; sağ elinde globus üzerinde Victoria, sol elinde asa tutuyor. Sol boşlukta çelenk, sağda XIII ve oturan esir. Kesimde: SMHI

Ref: RIC VII, 53 (Heraclea).

174*. AE., Follis, 20 mm., 2.97 gr., Ky. 12, K. Kod.

No. AZI 121.

Öy: D N FL IVL CRISPVS NOB CAES; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: [IOVI] CONS-ER[VATORI]; No 174 gibi. Kesimde: SMHI

Ref: RIC VII, 53 (Heraclea).

175. AE., Follis, 20 mm., 3.08 gr., Ky. 10, K. Kod. No. AZI 157.

Cyzicus (MS 317-320)

Öy: [D N] FL IVL CRISPVS NOB CAES; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola. Sol elinde asa, sağ elinde mappa tutuyor.

Ay: [IOVI CONS]-ERVATORI; İupiter, ayakta, çıplak, cepheden, baş sola, sol omuzunda chlamys; sağ elinde globus üzerinde Victoria, sol elinde asa tutuyor. Sol boşlukta çelenk, sağda boşlukta S. Kesimde: SMK

Ref: RIC VII, 10 (Cyzicus).

176. AE., Follis, 20 mm., 2.72 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 059.

Darphane Belirsiz

MS 317-320

Öy: D N FL IVL CRISPVS NOB CAES; İmparatorun defne çelenkli büstü, sola. Sol elinde asa, sağ elinde mappa tutuyor.

Ay: IOVI CONSERVATORI CAESS; No 176 gibi, sağda A, Kesimde: SM[ ].

177. AE., Follis, 18 mm., 2.99 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 048.

MS 321-324

Öy: D N FL IVL CRISPVS NOB CAES; İmparatorun defne çelenkli büstü, sağa.

Ay: [IOVI CONS-ERVATORI]; No 190 gibi. Kesimde: [ ]

178. AE., Follis, 20 mm., 3.24 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 223.

MS 324-330

Öy: D N FL IVL CRISPVS NOB [CAES]; İmparatorun defne çelenkli, giyimli ve zırlı büstü, sola.

Ay: PROVI[DEN]-TIAE [CAESS]; Karargah kapısı iki burçlu; yukarıda yıldız. Kesimde: [ ]

179. AE., Follis, 20 mm., 3.55 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 187.

II. Constantinus MS 317-340

Thessalonica (MS 318-319)

Öy: CONSTANTINVS IVN NOB C; İmparatorun defne çelenkli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: Çelenk içerisinde dört satır halinde: VOT V / MVLT X / CAESS / TSB

Ref: RIC VII, 45 (Thessalonica).

180*. AE., Follis, 19 mm., 3.22 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 052.

Heraclea (MS 321-324)

Öy: [D N FL] CL CONSTANTINVS NOB C; İmparatorun defne çelenkli, giyimli ve zırlı büstü, sola.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 174 gibi. Kesimde: SMHA

Ref: RIC VII, 45 (Thessalonica).

181. AE., Follis, 20 mm., 3.24 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 096.

Nicomedia (MS 321-324)

Öy: D N FL CL CONSTANTINVS NOB C; İmparatorun defne çelenkli, giyimli ve zırlı büstü, sola.

Ay. : IOVI CONS-ERVATORI; No 174 gibi. Kesimde: SMNA

Ref: RIC VII, 50 (Nicomedia).

182. AE., Follis, 20 mm., 2.54 gr., Ky. 11, K. Kod. No. AZI 099.

Cyzicus (MS 321-324)

Öy: D N FL CL CONSTANTINVS NOB C; İmparatorun defne çelenkli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 174 gibi. Kesimde: SMKB

Ref: RIC VII, 19b (Cyzicus).

183. AE., Follis, 12 mm., 3.53 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 173.

Öy: D N FL CL CONSTANTINVS NOB C; İmparatorun defne çelenkli, giyimli ve zırlı büstü, sola.

Ay: IOVI CONS-ERVATORI; No 174 gibi. Kesimde: SMKT

Ref: RIC VII, 19g (Cyzicus).

184. AE., Follis, 21 mm., 2.96 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 124.

Constans MS 337-350

Darphane Belirsiz (MS 341-348)

Öy: D N CONSTA-NS P F AVG; İmparatorun inci diademli büstü, sağa.

Ay: Çelenk içinde, dört satır halinde: VOT / XX / MVLT / XXX, Kesimde: [ ]

185. AE., 16 mm., 1.55 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 227.

II. Constantius MS 337-361

Heraclea (MS 351-355)

Öy: D N CONSTAN-[TI]VS P F AVG; İmparatorun

inci diademli, giyimli büstü, sağa.

Ay: [FEL T]E[MP REPA]RATIO; Virtus, atından düşen düşmana mızrağını saplıyor. Sağda yerde kalkan. Kesimde: SMHI

Ref: LRBC II, 1893; RIC VIII, 82 (Heraclea).

186. AE., 17 mm., 2.96 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 175.

Constantinopolis

MS 337-341

Öy: D N CONSTAN-TIVS P F AVG; İmparatorun rozet diademli başı, sağa.

Ay: GLOR-[IA EXERC-ITIVS]; İki asker, karşılıklı, ayakta, bir ellerinde mızrak tutuyorlar, diğer elleri yerde dayalı kalkanlarının üstünde. Aralarında standart duruyor. Kesimde: CON[ ]

Ref: RIC VIII, 26 (Constantinopolis).

187. AE., 15 mm., 1.78 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 190.

MS 348-351

Öy: D N CONSTAN-TIVS [P F AVG]; İmparatorun rozet diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: FEL T[EMPREPARATIO]; Virtus, atından düşen düşmana mızrağını saplıyor. Sağda yerde kalkan. Kesimde: CONS[ ]

Ref: LRBC II, 2026; RIC VIII, 81 (Constantinopolis).

188. AE., 16 mm., 1.83 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 185.

Nicomedia (MS 351-355)

Öy: [DN] CON[STAN]-TIVS P F AVG; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [FEL TEMP] REPA[RATIO]; No 188 gibi. Kesimde: SMN[ ]

Ref: LRBC II, 2289; RIC VIII, 96 (Nicomedia).

189. AE., 18 mm., 2.56 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 193.

Cyzicus

MS 347-348

Öy. : D N CONSTAN-TIVS P F AVG; İmparatorun inci diademli, giyimli büstü, sağa.

Ay. : Çelenk içinde, dört satır halinde: VOT / XX / MVLT / XXX, Kesimde: SMKA

Ref: LRBC II, 1306; RIC VIII, 48 (Cyzicus).

190. AE., 15 mm., 1.96 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 197.

MS 355-361

Öy: D N CONSTAN-TIVS P F AVG; İmparatorun inci diademli ve giyimli büstü, sağa.

Ay: SPES REI-PVBLICE; İmparator, miğferli, ayakta, sola. Sağ elinde küre, sol elinde mızrak tutuyor. Kesimde: SMKB

Ref: LRBC II, 2504; RIC VIII, 117 (Cyzicus).

191. AE., 16 mm., 1.66 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 116.

Darphane Belirsiz

MS 337-341

Öy: CONSTAN-TIVS AVG; İmparatorun rozet diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: GLOR-IA EXERC-ITIVS; No 187 gibi.

192*. AE., 15 mm., 1.56 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 182.

193. AE., 15 mm., 1.72 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 209.

MS 341-346

Öy: [D N CONS]TANTI[VS P F AVG]; İmparatorun rozet diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: Çelenk içinde, dört satır halinde: VOT / XX / MVLV / XXX, Kesimde : [ ]

194. AE., 14 mm., 0.84 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 253.

MS 351-361

Öy: [D N CONSTAN-TIVS P F AVG]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: FEL TEMP REPARATIO; Virtus, atından düşen düşmana mızrağını saplıyor. Sağda yerde kalkan, sol boşlukta N, Kesimde: [ ]

195. AE., 15 mm., 2.74 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 194.

Öy: [D N CONSTAN]-TIVS [P F AVG]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [FEL TEMP REPARATIO]; No 188 gibi.

196. AE., 15 mm., 1.45 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 195.

Öy: D N CON[STAN]-TIVS [P F AVG]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [FEL] TEMP [REPARATIO]; No 188 gibi.

197. AE., 16 mm., 3.02 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 200.

Öy: [D N CON]STAN-TIVS P F AVG; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [FEL TEMP] REPARATIO; No 188 gibi.

198. AE., 16 mm., 2.53 gr., Ky. 11, K. Kod. No. AZI 117.

Öy: D N C[ONSTAN-TIVS] P F AVG; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [FEL TEMP] REPARATIO; No 188 gibi.

199. AE., 16 mm., 3.30 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 151.

MS 355-361

Öy: [D N CONS]TAN-TIVS P F [AVG]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [SPES] REI - [PVBLICE]; No 191 gibi.

200. AE., 15 mm., 1.28 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 261.

Öy: D N CONSTAN-[TIVS P F AVG]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: SPES [REI]-PVB[LICE]; No 191 gibi.

201. AE., 15 mm., 1.14 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 305.

Öy: [D N C]ONSTAN-[TIVS P F AVG]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [SPES REI] – PVBLICE; No 191 gibi.

202. AE., 17 mm., 1.55 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 275.

I. Valentinianus MS 364-375

Heraclea (MS 375-378)

Öy: [D N VALENTI]NI-ANVS P F AVG; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: SECVRITAS-REIPVB[LICAE]; Victoria sola, elinde çelenk ve palmye dalı tutmakta. Sağda çelenk, solda yıldız. Kesimde: SMHA

Ref: RIC IX, 10a (Heraclea).

203. AE., 17 mm., 2.21 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 081.

Cyzicus (MS 367-375)

Öy: [D N VALENTINI]ANVS [P F AVG]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: SECVRITAS-REIPVB[LICAE]; No 203 gibi. Sağda ve solda haç. Kesimde: SMKA

Ref: LRBC II, 2529; RIC IX, 13a; Tek 2002, s. 374, 1526 (Cyzicus).

204*. AE., 16 mm., 2.40 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 319.

Darphane Belirsiz (MS 366-375)

Öy: D N VALENTINIANVS P F AVG; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: GLORIA RO-MANORVM; İmparator ayakta, sağa hamle yapar durumda, sol elinde labarum, sağ eliyle arkasındaki esiri sürüklüyor. Kesimde: [ ]

205*. AE., 17 mm., 2.80 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 279.

Valens MS 364-378

Trier (MS 364-367)

Öy: D N VALEN-[S P F AVG]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [SECVRITAS-REIPVB[LICAE]; Victoria sola doğru ilerliyor, sağ elinde çelenk, sol elinde palmye dalı tutmakta. Kesimde: TR[ ]

Ref: LRBC II, 82; RIC IX, 7b (Trier).

206. AE., 19 mm., 2.09 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 230.

Constantinopolis (MS 367-375)

Öy: D N VALENS-P F AVG; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: SECVRITAS-REIPUBLICAE; No 222 gibi. Kesimde: CONST

Ref: LRBC II, 2110; RIC X, 42b (Constantinopolis). 207*. AE., 18 mm., 1.79 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 074.

Darphane Belirsiz

MS 364-367

Öy: [D N VALEN]-S P F AVG; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [RES]TITV-[TOR REIP]; İmparator ayakta, sağ eliyle standart tutmakta, sol elinde globus üzerinde Victoria yer almakta. Kesimde: [ ]

208. AE., 17 mm., 1.89 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 317.

MS 366-375

Öy: D N VALEN-S P F AVG; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: GLORIA [RO-MANORVM]; No 205 gibi.

209. AE., 18 mm., 3.04 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 094.

II. Valentinianus MS 375-392

Constantinopolis

MS 383-387

Öy: D N VALENTINIANVS P F AVG; İmparatorun miğferli, giyimli büstü, sağa. Kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: GLORIA RO-MANORVM; İmparator kadirge içerisinde ayakta, sola, baş sağa; sağ kolunu ileri uzatmış; arkasında dümende Victoria. Sol boşlukta çelenk. Kesimde: CONA

Ref: LRBC II, 2151; RIC IX, 52b (Constantinopolis). 210*. AE., 25 mm., 4.90 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 264.

MS 388-392

Öy: D N VALENTINIANVS P F AVG; İmparatorun miğferli, giyimli büstü, sağa. Kalkan ve mızrak tutmakta.

Ay: SALVS REI[PUBLICAE]; Victoria, sola doğru ilerliyor: sağ elinde omuzuna dayadığı tropaeumu taşıyor. Sol eliyle esiri sürüklüyor. Solda, christogram. Kesimde: CON[ ]

Ref: LRBC II, 2406; RIC IX, 86a (Constantinopolis). 211. AE., 13 mm., 1.47 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 301.

Nicomedia (MS 378-383)

Öy: DN VALEN[TINIANVS P F AVG]; İmparatorun rozet diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: CON[COR-DIA A]VGGG; Roma miğferli, tahta oturmakta, cepheden, başı sola dönük, sağ elinde globus, sol elinde mızrak tutuyor, sağ bacağı çıplak. Kesimde: SMNB

Ref: RIC IX, 30b (Nicomedia).

212. AE., 18 mm., 2.37 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 042.

Darphane Belirsiz (MS 378-383)

Öy: DN VALENTINIA[NVS P F AVG]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [CONCOR]-DIA AVGG; No 212 gibi.

213. AE., 20 mm., 2.32 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 090.

Öy: D N VALE[N TINIANVS P F AVG]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: Çelenk içerisinde dört satır halinde: VOT / X / MVLT / XX, Kesimde: [ ]

214. AE., 14 mm., 1.20 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 251.

Not: Bu İmparator'dan itibaren AVG, AVGG, AVGGG kısaltmalarındaki G'ler sikkede C şeklinde yazılmıştır. Buradan itibaren görüldüğü şekilde yazılmıştır fakat doğrusu G'dir.

I. Theodosius MS 379-395

Constantinopolis (MS 378-383)

Öy: D N THEODO-[SIVS P]F AVC; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: CONCOR-DIA AVCCC; Constantinopolis, oturuyor, miğferli, cepheden, baş sağa; sağ elinde asa, sol elinde üstünde Victoria olan küre tutuyor. Sağ bacağı çıplak ve pruva üzerinde. Kesimde: CONS

Ref: LRBC II, 2128; RIC IX, 57d (Constantinopolis). 215. AE., 19 mm., 2.24 gr., Ky. 5, K. Kod. No. AZI 263.

Öy: D N THEODO-SIVS P F AVC; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: CONCOR-DIA AVCCC; No 215 gibi. Kesimde: CONS

Ref: LRBC II, 2128; RIC IX, 57d (Constantinopolis). 216*. AE., 20 mm., 2.67 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 273.

Darphane Belirsiz

MS 379-383

Öy: D N THEODO-SIVS P F AVC; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: REPARATIO-REIPVB; İmparator ayakta, cepheden baş sola, sol elinde globus üzerinde Victoria tutmakta, sağ eliyle önündeki surtaçlı kadının elini tutmakta. Kesimde: [ ]

217*. AE., 25 mm., 4.66 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 037.

Öy: [D N] THEODO-[SIVS P F AVC]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [REPARA]TIO-REIPVB; No 217 gibi.

218. AE., 20 mm., 4.76 gr., Ky. 5, K. Kod. No. AZI 070.

Öy: D N THEODO-SIVS P F [AVC]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: Çelenk içinde, dört satır halinde: VOT / X / MVLT / XX, Kesimde: [ ]

219. AE., 16 mm., 1.13 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 196.

Öy: D N THEODO-SIVS P F [AVC]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: Çelenk içinde, dört satır halinde : [VOT / X / MVLT / XX], Kesimde : [ ]

220. AE., 15 mm., 1.02 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 265.

MS 383-392

Öy: D N THE[ODO]-SIVS P F AVC; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [SALVS REI]PVBLIC[AE]; Victoria, sola doğru ilerliyor, omuzunda tropaeum taşıyor ve esiri sürüklüyor. Sol boşlukta christogram. Kesimde: [ ]

221*. AE., 13 mm., 0.98 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 210.

Öy: [D N THEODO]-SIVS P F AVC; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [SALVS REIPVB]LICAE; No 221 gibi.

222. AE., 13 mm., 0.78 gr., Ky. 6, K. Kod. No. AZI 268.

Gratianus MS 367-383

Darphane Belirsiz (MS 378-383)

Öy: D N GRATIA-NVS P F AVC; İmparatorun inci diademli, paludamentumlu ve zırlı büstü, sağa.

Ay: CONCOR-DIA AV[CCC]; No 215 gibi.

223. AE., 18 mm., 2.16 gr., Ky. 2, K. Kod. No. AZI 323.

Arcadius MS 383-408

Cyzicus (MS 383)

Öy: D N ARCADIVS P F AVC; İmparatorun inci diademli, giyimli büstü, sağa.

Ay: Çelenk içinde, iki satır halinde: VOT / V, Kesimde: SMKΔ

Ref: LRBC II, 2562; RIC IX, 20d4 (Cyzicus).

224. AE., 15 mm., 1.26 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 260.

Darphane Belirsiz (MS 383-392)

Öy: [D N] ARCADIVS P F AVC; İmparatorun inci diademli, paludamentumlu ve zırlı büstü, sağa.

Ay: SALVS REI-PVBLI[CAE]; No 221 gibi.

225*. AE., 15 mm., 1.41 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 084.

Öy: [D N] ARCA[DIVS] P F AVC; İmparatorun inci diademli, paludamentumlu ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [SALVS REI-PVBLICAE]; No 221 gibi.

226. AE., 13 mm., 1.89 gr., Ky. 5, K. Kod. No. AZI 097.

Öy: D N ARCADIVS [P F AVC]; İmparatorun inci diademli, paludamentumlu ve zırlı büstü, sağa.

Ay: [SA]LVS [REI-PVBLICAE]; No 221 gibi.

227. AE., 13 mm., 0.86 gr., Ky. 12, K. Kod. No. AZI 289.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Antik Kaynaklar

- Pseudo-Skylaks Periplous (çev. M. Arslan), *Mediterranean Journal of Humanities*, II/1, 2012, 239–257.
- Ptolemaios *Geographika Hyphegesis* (çev. E. L. Stevenson), New York, 1932.
- Strabon *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap: XII, XIII, XIV (çev. A. Pekman), İstanbul 2000.

Modern Kaynaklar

- Abdy 2012 Abdy, R., “Tetrarchy And The House Of Constantine”, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (ed. W. E. Metcalf), Oxford, 584-600.
- Akkaş 2016 Akkaş, İ., “Parion Tiyatrosu Kemik Objeleri”, *Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları* (ed. C. Başaran – H. E. Ergürer), Ankara, 245-254.
- Arslan 1987 Arslan, M., “Taburabat Definesi Arcadius Devri Sikkeleri”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı* 1986, 45-50.
- Arslan 1989 Arslan, M., “Taburabat Definesi Roma Devri Sikkeleri”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı* 1988, 156-167.
- Arslan 1999 Arslan, M., “The Taburabat Hoard”, *Recent Turkish Coin Hoards and Numismatic Studies* (ed. C. S. Lightfoot), 43-55.
- Başaran 2010 Başaran, C., “Parion 2008 Kazıları”, *KST* 31/1, 393-410.
- Başaran 2011 Başaran, C., “Parion 2009 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *KST* 32/1, 283-300.
- Başaran v.d. 2015 Başaran, C. – Vedat, K. – Ergürer, H. E. – Kasapoğlu, H. – Çelikbaş, E. – Yılmaz, A. – Kasapoğlu, B. E. – Oyarçin, K., “Parion 2013 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *KST* 36/3, 413-436.
- Başaran 2016 Başaran, C., “Parion Tiyatrosu Kabartma ve Heykeltıraşlık Eserleri”, *Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları* (ed. C. Başaran – H. E. Ergürer), Ankara, 105-120.
- Başaran-Yıldızlı 2016 Başaran C. –Yıldızlı, M. “Parion Tiyatrosu Roma Dönemi Mimari Bezemeleri”, *Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları* (ed. C. Başaran – H. E. Ergürer), Ankara, 77-104.
- BMC Mysia *British Museum Catalogues of Greek Coins: Mysia*, (W. Wroth), Bologna 1964.
- Boatwright 1990 Boatwright, M. T., “Theaters in the Roman Empire”, *The Biblical Archaeologist* 53/4, 184-192.
- Boatwright 2000 Boatwright, M. T., *Hadrian and The Cities of The Roman Empire*, Princeton.
- Burrell 2007 Burrell, B., *A Hoard of Minimi from Sardis and the Currency of the Fifth Century CE*, *Revue Numismatique* 163, 235-282.
- Büyüme 2018 Büyüme, U., “White Clay Ceramics of Parion Theater Dating from Byzantine Period”, *Roman Theater of Parion* (ed. C. Başaran – H. E. Ergürer), İstanbul, 153-163.

- Cohen VI Cohen, H., Description Historique Des Monnaies Frappées Sous L'Empire Romain Tome Sixième, Londra 1886.
- Cohen VII Cohen, H., Description Historique Des Monnaies Frappées Sous L'Empire Romain Tome Septième, Londra 1888.
- Çelikbaş 2016 Çelikbaş, E., "Parion Tiyatrosu Metal Eserleri", Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları (ed. C. Başaran – H. E. Ergürer), Ankara, 209-243.
- Çizmeli Öğün 2004 Çizmeli Öğün, Z., "Smintheion Kazıları Sikke Buluntuları", Anadolu 26, 25-37.
- Çizmeli Öğün 2013 Çizmeli Öğün, Z., "Smintheion'da Ele Geçen Sikke Buluntuları", Smintheion: Apollon Smintheus'un İzinde (ed. N. Özgünel), İstanbul, 135-140.
- Çizmeli Öğün 2014 Çizmeli Öğün, Z., "Smintheion Definesi ve Alexandria Troas Sikkelerinin Akdeniz Havzasındaki Dolaşımı", Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi Bildiriler (ed. K. Dörtlük – O. Tekin – R. B. Seyhan), İstanbul, 171-196.
- Çizmeli Öğün 2016 Çizmeli Öğün, Z., "La Troade À La Lumière Du Trésor Du Smintheion Et Les Incursions Des Goths", Annali, 62, 183-195.
- Çizmeli Öğün 2017 Çizmeli Öğün, Z., "Smintheus Definesi Işığında Troas Bölgesi ve Goth İstilas Dönemi", Basileus, 50. Yılında Kaunos / Kbid, Ankara, 231-234.
- Ergürer 2013 Ergürer, H. E., "Tiyatro", Antik Troas'ın Parlayan Kenti, Parion, 1997-2009 Yılları Yüzey Araştırmaları, Kazı ve Restorasyon Çalışmaları (ed. C. Başaran), İstanbul, 77-86.
- Ergürer – Yıldızlı 2014 Ergürer, H. E. – Yıldızlı, M., "Parion Tiyatrosu 2006-2013", Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı (ed. H. Kasapoğlu – M. A. Yılmaz), Ankara, 139-157.
- Ergürer 2016 Ergürer, H. E., "Sigillata ve Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramikler", Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları, (Ed. C. Başaran - H. E. Ergürer), Ankara, 123-164.
- Ergürer – Güleç Özer 2016 Ergürer, H. E. – Özer, D. G., "Parion Tiyatro Mimarisi", Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları (ed. C. Başaran – H. E. Ergürer), Ankara, 33-64.
- Esch 2016 Esch, T., "Alexandria Troas: Drei numismatische Notizen zur Stadtgeschichte", Man kann es sich nicht prächtig genug vorstellen, Festschrift für Dieter Salzmann, zum 65. Geburtstag Band I, Marsberg, 71-86.
- Evans 2013 Evans, J. D., Five Small Bronze Hoards from Sardis and Their Implications for Coin Circulation in the Fifth Century C.E., Bulletin of the American Schools of Oriental Research 369, 137-156.
- Grant 2000 Grant, M., Roma'dan Bizans'a, 2000, İstanbul.
- FITA Grant, M., From Imperium to Autocritas, Cilt XVII, Cambridge 1969.
- Kasapoğlu 2015 Kasapoğlu, H., Parion Roma Dönemi Terrakotta Figürinleri (2004-2013), Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Kaya 2016 Kaya, Ş., İsa'dan Sonra 4. Yüzyıla Ait Bir Sikke Definesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Kaya-Taşdöner Özcan 2016

- Kaya, M. A. - Taşdöner Özcan, K., “Roma İmparatoru Hadrianus ve Anadolu: Geziler, Eyaletler ve Kentler”, Sencer Şahin Anısına Yazılar (ed. B. Takmer – E. N. A. Arca – N. G. Özdil), İstanbul, 494-513.
- Kaymaz 2014 Kaymaz, Y., “ Büyük Constantinus’un Hristiyanlığı Meselesi”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XVI, Sayı 29, 213-235.
- Keleş 2015 Keleş, V., “Introduction”, The Flourishing City Of Ancient Troad: Parion (ed. C. Başaran), İstanbul, 19-25.
- Keleş 2016 Keleş, V., “Parion Tiyatrosunda Ele Geçen Alexandria Troas Sikkeleri ve Goth İstilası”, Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları (ed. C. Başaran – H. E. Ergürer), Ankara, 193-200.
- Keleş – Oyarçin 2019 Keleş, V. – Oyarçin, K., “Parion Odeion’undan Bir Geç Roma Definesi, TÜBA-AR 24, 189-208.
- Köker 2018 Köker, H., “Zeugma’dan Bir Geç Roma Definesi”, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 44, 202-207.
- LRBC I-II Carson, R. A. G. – Hill, P. V. – Kent, J. P. C., Late Roman Bronze Coinage, London 1965.
- Magie 1950 Magie, D., Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ I-II, Princeton.
- Meral – Yavuz 2017 Meral, K. – Yavuz, E., “Kyzikos Hadrian Tapınağı’nda Bulunan Geç Roma Definesi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt 10, Sayı 52, 550-568.
- Oyarçin 2018 Oyarçin, K., “A General Evaluation on the Coins from the Theater of Parion”, Roman Theater of Parion (ed. C. Başaran – H. E. Ergürer), İstanbul, 165-174.
- Oyarçin 2019 Oyarçin, K., “Sikke Buluntuları Işığında Parion’da Orta-Geç Bizans Dönemi”, Cevat Başaran’a 60. Yaş Armağanı, Ankara, 451-468.
- Özsait 1999 Özsait, M. “Küçük Asya’da Roma Kolonileri”, Zafer Taşlıkloğlu Armağanı Anadolu ve Trakya Çalışmaları I (ed. N. Başgelen), İstanbul, 123-132.
- RIC V/I Mattingly, H. – Sydenham, E. A. – Webb, P. H., The Roman Imperial Coinage, Vol. V Part I, Valerian to Florian, London, 1962.
- RIC VI Mattingly, H. – Sydenham, E. A., The Roman Imperial Coinage, Vol. VI. From Diocletian’s reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313), London, 1967.
- RIC VII Mattingly, H. – Sydenham, E. A., The Roman Imperial Coinage, Vol VII. Constantine and Licinius, London, 1966.
- RIC VIII Sutherland, C. H. V. – Carson, R. A. G. – Kent, J. P. C., The Roman Imperial Coinage. Vol. VIII, The Family of Constantine I, London, 1981.
- RIC IX Mattingly, H. – Sutherland, C. H. V. - Carson, R. A. G., The Roman Imperial Coinage. Vol. IX, Valentinian I – Theodosius I, London, 1951.
- RIC X Kent, J. P. C., The Roman Imperial Coinage, Vol. X, The Divided Empire and the Fall of the Western Parts, AD 395 – 491, London, 1994.
- RPC I Burnet, A. –Amandry, M. – Ripolles, P. P., Roman Provincial Coinage, Vol. I, From the Death of Vitellius (44 BC – AD 69), British Museum Press, London

- Bibliothèque Nationale, Paris, 1992.
- Sancaktar 2012 Sancaktar, H. “2011 Yılı Arykanda Kazısı TK3 Definesi: Bir Ön Değerlendirme”, *Mediterranean Journal of Humanities* II/2, 219-228.
- Sayar 2015 Sayar, M. H., “Parion’da Divus Vespasianus Augustus’a Bir Sunu”, *Parion Kazıları 10. Yıl Armağanı* (ed. C. Başaran – V. Keleş), Ankara, 163-166.
- SNG Aul., Mysien Mann, V. G., *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland: Sammlung V. Aulock, Vol. 4: Mysien*, Berlin, 1957.
- SNG Cop. Mysia, Sylloge Nummorum Graecorum The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum Mysia, Copenhagen, 1945.
- SNG France 5 Mysie Sylloge Nummorum Graecorum France, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles, Vol. 5, Paris 2001.
- SNG Turkey 3 Sylloge Nummorum Graecorum Turkey 3, Çanakkale Museum, Volume I, Roman Provincial Coins of Mysia, Troas etc., İstanbul, 2009.
- Tek 2002 Tek, A. T., *Arykanda Kazılarında Bulunan Antik Sikkeler Üzerinde Yeni İncelemeler: 1971-2000 Sezonları*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Tekin 2008 Tekin, O., *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul, 2008.

İnternet Kaynakları

<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=parion&page=1> (04.03.2020)

İmparatorlar	Darphaneler	Trier	Aries	Roma	Ticinium	Siscia	Thessalonica	Heraclea	Constantinopolis	Nicomedia	Cyzicus	Alexandria	Belirsiz	Toplam
<i>Gallienus 253-268</i>				1										1
<i>II. Claudius 268-270</i>				1									1	2
<i>Aurelianus 270-275</i>				1										1
<i>Diocletianus 284-305</i>								1						1
<i>Maximianus 286-305</i>								1						1
<i>I. Constantius 317-318 (Posthumus)</i>													1	1
<i>Galerius 305-311</i>											2			2
<i>Maxentius 306-312</i>					1									1
<i>I. Licinius 308-324</i>		1	2			1	4	6		32	26	1	18	91
<i>I. Constantinus 307-337</i>				1	2	6	3	7			6	1	10	36
<i>I. Constantinus 341-348 (Posthumus)</i>													1	1
<i>Constantinopolis 330-333</i>								1						1
<i>II. Licinius MS 317-324</i>						1		9		10	12		2	34
<i>Crispus MS 316-326</i>						1		2			1		3	7
<i>II. Constantinus 317-340</i>							1	1		1	2			5
<i>Constans 337-350</i>													1	1
<i>II. Constantius 337-361</i>								1	2	1	2		11	17
<i>I. Valentinianus 364-375</i>								1			1		1	3
<i>Valens 364-378</i>		1							1	1			2	5
<i>II. Valentinianus 375-392</i>									2				2	4
<i>I. Theodosius 379-395</i>									2				6	8
<i>Gratianus 367-383</i>													1	1
<i>Arcadius 383-408</i>											1		2	3
Toplam		2	2	4	3	9	8	30	7	45	53	2	62	227

Fig. 1 Sikkelerin İmparatorlara ve Darphanelerine Göre Dağılımı.

Fig. 2

Fig. 3

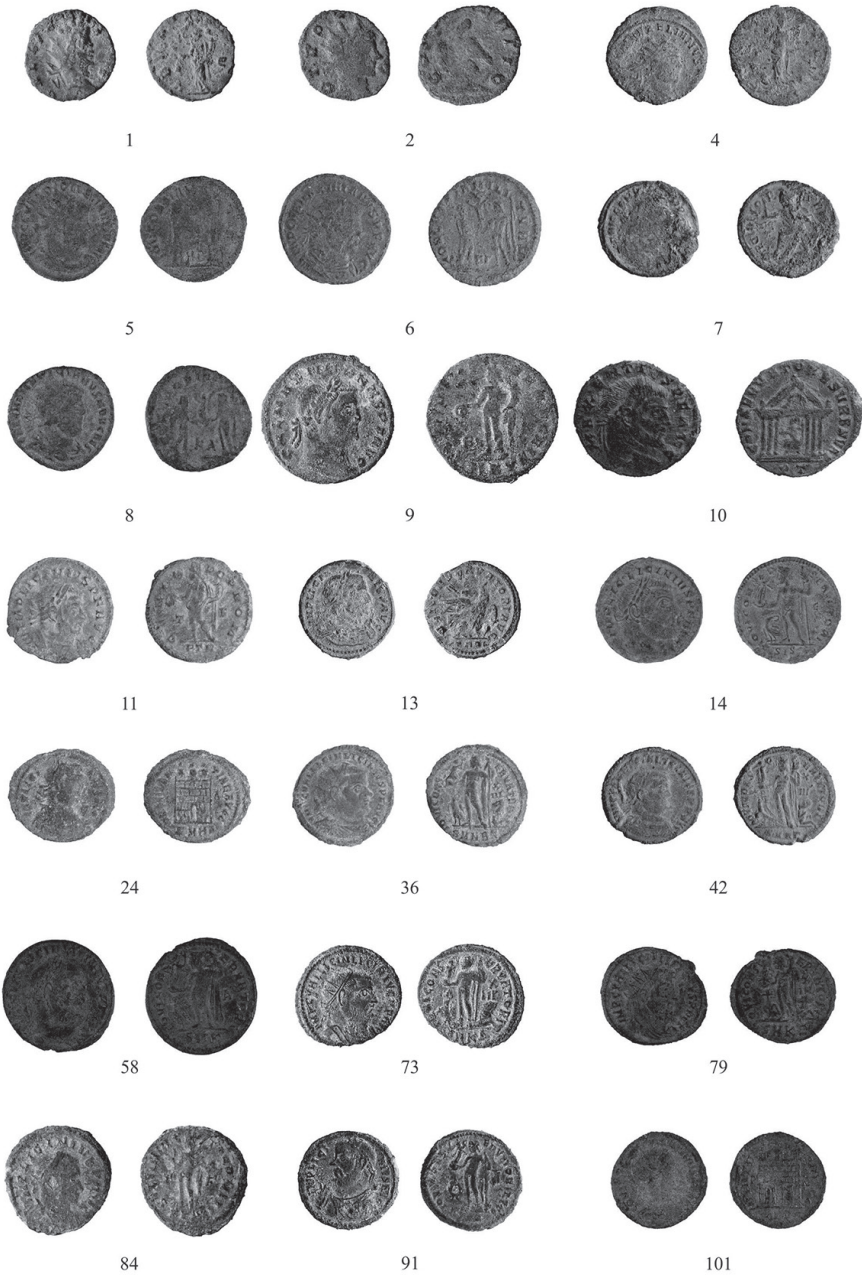

Fig. 4

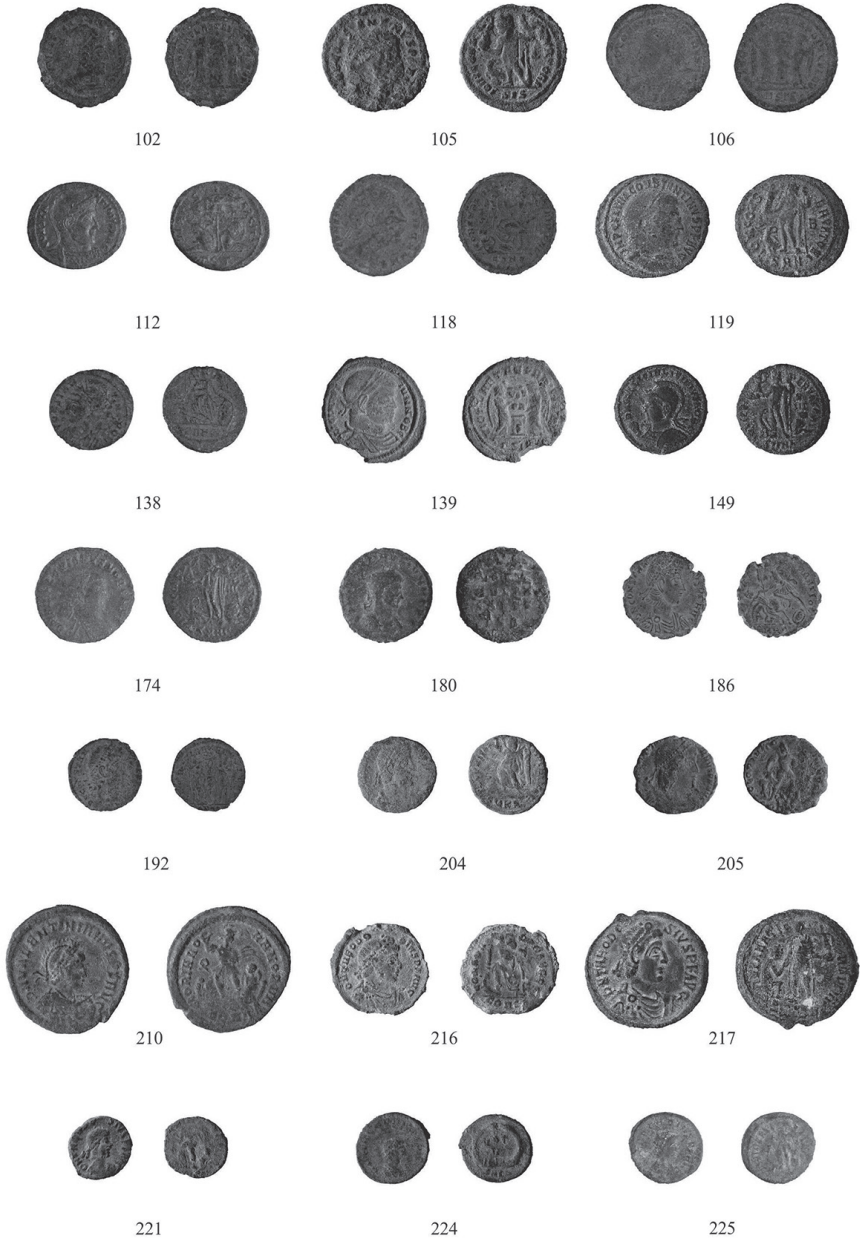

Fig. 5

ESKİÇAĞ THALASSOGRAFİSİ ÇERÇEVESİNDE 'EGE DENİZİ' ADLANDIRMALARI

Erkan KURUL *

*“Güneşin parlak ışığı kendini gösterdiğinde,
Akha erlerinin cansız bedenleriyle ve gemi enkazlarıyla
kaplanmış Ege Denizi'ni gördük¹”.*

ABSTRACT

Naming the ‘Aegean Sea’ within the Scope of Ancient Thalassography

The Aegean Sea, today termed an inland sea, located between Greece and Turkey, has been a highly dynamic centre of interaction between many civilizations from antiquity to the present. Consequently seafarers and voyagers who navigated over different routes and geographers who observed this sea from afar have repeatedly attempted to both define and name this centre of interaction. Within this effort, the Aegean Sea is sometimes identified by the name of a mythical king (= *Aigeus*), sometimes an *amazon* (= *Aigē?*) and sometimes with one of the *hecatoncheires* (= *Aigaiōn*). Thus, the sea is named through being integrated with mythographic elements. Actual intellectual efforts to name the Aegean Sea are not only shaped by mythographic based terminologies. In fact, the appearance of the islands, islets and the rocks in the Aegean waters resembling goats or male goats was emphasized from time to time by some classical writers. Likewise, the

---

* Arş. Gör. Erkan Kurul, Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları Anabilim Dalı, Antalya-TR. E-posta: erkankurul@akdeniz.edu.tr.
Orcid No: 0000-0002-3196-692X

Bu makale, yazarın AKMED: Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi tarafından desteklenmekte olan KU AKMED 2019 /T.1055 numaralı ‘Eskiçağ Akdeniz Thalassografisi’ başlıklı doktora tezi projesinden yararlanılarak gerçekleştirilmiştir. İlgili doktora tezinin münferit bir bölümünü oluşturan makalenin genel kurgusu dâhilinde *addendum* (= ekleme), *delendum* (= çıkarma) ve *corrigendum* (= düzenleme) tercihleri yazar tarafından belirlenmiştir. Metin dâhilinde genel olarak *Brill’s New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World* (Eds. H. Cancik – H. Schneider) temalı ansiklopedi serisinin 1. cildi (2002) içerisinde, XLIII – LI sayfaları aralığındaki klasik yazar ve eser kısaltmalarından yararlanılmıştır.

Bu çalışma; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı genelgesiyle 2019 yılının “Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı” olarak ilan edilmesi kapsamında gerçekleştirilen ilmi etkinlikler çerçevesinde; Piri Reis Üniversitesi, Denizcilik Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından düzenlenmiş olan ‘Denizcilik Tarihi ve Prof. Dr. Fuat Sezgin Konulu Bilimsel Makale Yarışması’ sonucunda üçüncülük ödülüne layık bulunmuştur.

1 Aiskhy. Ag. 658-660: “ἐπει δ’ ἀνῆλθε λαμπρὸν ἡλίου φάος, ὀρῶμεν ἀνθοῦν πέλαγος Αἰγαῖον νεκροῖς ἀνδρῶν Ἀχαιῶν ναυτικοῖς τ’ ἐρειπίοις”.

issue of whether an island or a city (just as Aigai in Euboeia) on the coast might have named this sea has also been the subject of debate. As result, the statements proposed within the scope of the naming of the Aegean Sea followed each other either in a periodic cycle, transforming from one to another. So, societies or tribes who claim to be dominant in the territorial waters and coasts of this sea have tried to name and make sense of this sea through the elements specific to their own customs according with their claim to dominance. Through this process, a classical collection of terms naming the Aegean Sea was formed. It is possible to obtain this data from the anecdotes in many classical works on different subjects and from the lines of various inscriptions. In this article, structured through its title of *Naming the 'Aegean Sea' within the Scope of Ancient Thalassography*, issues such as the emergence of the term 'Aegean' in the context of the historical process and how it has reached the present day are examined. Within the framework of this analysis, classical texts and inscriptions are examined within their chronological background and the data obtained will be compared with the thalassographical data specific to the relevant period. In this context, various Hellenistic and Latin sources are analysed within the framework of specific terms naming this sea, such as *Αἰγαῖον πέλαγος* (= Aigaion Pelagos), *Αἰγαῖος πόντος* (= Aigaios Pontos), *mare Aegaeum* and *Arkhipelagos/Archipelagus*, and the results analysed from the perspective of the historiographic and mythographic sources. In this way, all onomastic views, which are thought to have had an impact upon the naming of the Aegean Sea, are examined in a common perspective. In this respect, the common view that '*the Aegean Sea has taken its name from the legendary king of Athens, Aigeus*' (which has been repeated in many scientific works to date), is discussed, and other onomastic views and determinations independent of the relevant thesis will be questioned in depth.

Keywords: Ancient Thalassography, Aegean Sea, Aigaion Pelagos, Aigaios Pontos, *Mare Aegaeum*, Archipelagus.

ÖZ

Günümüzde Türkiye ile Yunanistan sahilleri arasında bir iç deniz olarak yer alan kadim Ege Denizi, Eskiçağdan günümüze değin pek çok uygarlık nezdinde son derece dinamik bir etkileşim merkezi özelliğine sahip olmuştur. Bu doğrultuda, birbirinden farklı rotalar üzerinde seyrüseferlerini gerçekleştiren denizciler veya seyyahlar ya da onu uzaktan gözlemleyen coğrafya bilginleri daimi bir şekilde bu etkileşim merkezini tanımlama ve adlandırma uğraşı içinde olmuşlardır. Bu uğraş kapsamında Ege Denizi kimi zaman efsanelere konu olmuş bir kralın (*Aigeus*), kimi zaman bir *amazonun* (Aigē?) kimi zamansa bir *hekatonkheirosun* (= Aigaiōn) ismiyle özdeşleştirilmiş, böylelikle mitografik unsurlar ile bütünleştirilerek isimlendirilmiştir. Ege Denizi'nin adlandırılmasına yönelik mevcut entelektüel çabalar yalnızca mitografik temelli anlatılar özelinde şekillenmemiştir. Öyle ki, söz konusu denize ait karasularının üzerinde yer alan ada-adacıkların ve de kayalıkların keçi ya da tekeleri andıran görünümü de bazı klasik yazarlar tarafından zaman zaman gündeme getirilmiştir. Aynı şekilde denizdeki bir adanın mı yoksa kıyısındaki bir kentnin mi (= Euboeia Adası'ndaki Aigai kenti gibi) bu denize isim vermiş olabileceği hususu da tartışma konusu edilmiştir. Sonuç itibarıyla Ege Denizi'nin adlandırılması özelinde ileri sürülen görüşler periyodik bir döngü içerisinde ya dönüştürerek ya da benzeşerek birbirini takip etmiştir. Öyle ki, ilgili denizin karasularında veya kıyılarında hâkimiyet oluşturma iddiası güden toplumlar ya da kavimler hâkimiyet iddiaları gereği bu denizi kendi örflerine özgü unsurlar vasıtasıyla adlandırmaya ve anlamlandırmaya çalışmıştır. Böylece Ege Denizi adlandırmaları hakkında külliyatlı bir klasik veri yekünü oluşmuştur. Birçok Eskiçağ yazarının farklı konularda kaleme alınmış eserlerine ait sayfaların ya da çeşitli yazıtların satırlarının aralarında bu verilere ulaşmak mümkündür. Bu kapsamda *Eskiçağ Thalassografisi Çerçevesinde 'Ege Denizi' Adlandırmaları* başlığıyla kurgula-

nan bu makalede 'Ege' teriminin tarihsel süreç bağlamında ortaya çıkışı ve günümüze ne şekilde ulaştığı gibi hususlar irdelenecektir. Bu irdelenecek çerçevesinde klasik metinler kronolojik bir düzlem dâhilinde mercek altına alınacak ve ulaşılan veriler ilgili döneme özgü filolojik bulgularla karşılaştırılacaktır. Bu minvalde *Αἰγαῖον πῆλαγος* (= Aigaion Pelagos), *Αἰγαῖος πόντος* (= Aigaios Pontos), *mare Aegaeum* ve *Arkhipelagos/Archipelagus* gibi spesifik adlandırmalar çerçevesinde çeşitli Hellence ve Latince kaynaklar analiz edilecek, akabindeyse ulaşılan sonuçlar historiyoğrafik ve mitografik açılardan değerlendirme altına alınacaktır. Böylelikle, kıyılarına paydaşlık etmekte olduğumuz kadim Ege Denizi'nin isimlendirilmesine etkide bulunabileceği düşünülen tüm onomastik görüşler ortak bir perspektifte irdelenecektir. Bu doğrultuda özeldir günümüze kadar geniş bilimsel çevrelerden atfı almakta olan 'Ege Denizi'nin efsanevi Atina kralı Aigeus'tan ismini almış olduğu' savı tartışılacak, geneldeyse ilgili savdan bağımsız diğer onomastik görüş ve tespitler kapsamlı bir biçimde sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ Thalassografisi, Ege Denizi, Aigaion Pelagos, Aigaios Pontos, *Mare Aegaeum*, Archipelagus.

Eski Dünya'nın kadim etkileşim merkezlerinden biri olan *Ege Denizi*'nin² isimlendirilmesine ilişkin *thalassografik*³ incelemelerin kökeni, Eskiçağ özelinde temellendirilmekte ve belirli bir kronolojik düzlem dâhilinde takip edilebilmektedir. Bu doğrultuda; MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı düşünülen, en aktif yıllarını denizcilik politikasına son derece önem atfeden Polykrates⁴ yönetimindeki Samos Adası'nda geçirmiş olan Arkhaik dönem şairi Ibykos⁵ ve kozmogonik düşündür Syros Adası yurttaş Phe-rekydes'e atfedilen öncül fragmanlarda Ege Denizi'nin tanımlandırılmasına dair -bilinen- ilk ibareler yer almaktadır. Onlara ek olarak, Klasik Dönem tragedya yazarlarından Aiskhylos da Ege Denizi'nin isimlendirilmesi hakkında ön bilgilendirmede bulunan önemli entellektüellerdendir. Bu üç kaynak çerçevesinde giriş mairyetinde bir değerlendirme yapılacak olduğunda; Ibykos tarafından (Ibykos 28)

- 2 Ege Denizi; Doğu Akdeniz bloguna dâhil olmakta ve bünyesinde barındırdığı ve sayıları 3.200'ü bulan adaya/kayalığa sahip olduğundan dolayı Yeniçağ ve Yakınçağ kaynaklarında 'Adalar Denizi' olarak da anılmaktadır (Özgün 2019, 223 vd.). Ege Denizi'nin tipik özellikleri hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Acer 2003, 3-7 (mercan tepecikleri ve ufak kayalıklarla beraber adaların/kayalıkların toplam rakamı 6.000'e kadar çekilebilmektedir [Bowman *et al.* 2010, 12]).
- 3 Söz konusu terim, Hellence *θάλασσα* (= *thalassa*: deniz) ismiyle *γράφειν* (= *graphein*: yazmak, kayıt tutmak) fiilinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur ve *thalassografi* biçiminde dilimize uyarlanmıştır (ilgili terim makalenin yazarı tarafından 'Denizcilik Yazım Gelenegi' biçiminde Türkçeye çevrilmiştir [bk. Kurul 2016]). Uluslararası literatür özelinde belirtilen terimi içeren çalışmalara örnek olarak bk. Agassiz 1888; Friese 2005; Miller 2013; Kopp – Wendt 2018. *Thalassografi* bu anlamıyla, Eskiçağdan günümüze değin izleri sürülebilmeğe olan denizcilik kültürüne özgü yazınsal bilgi birikiminin incelenmesine odaklanan bir mikro disiplini tanımlamaktadır. Bununla birlikte *thalassoloji* sözcüğü de aynı anlamsal içeriğe sahiptir ve modern literatürdeki çalışma başlıklarında yer almaktadır (örnek olarak bk. Marini 1905; Horden – Purcell 2006).
- 4 Polykrates'in ve diğer Samos tyranlarının egemenlik kurduğu karasularının -bilhassa- Ege Denizi olabileceği konusundaki görüşü hakkında ayrıca bk. Ceccarelli 2012, 31.
- 5 Bk. Ceccarelli 2012, 31. P. Ceccarelli ilgili kısımda Ibykos'un Ege Denizi'ni oldukça iyi tanıyan ve denizcilikte son derece tecrübe sahibi tarihsel bir karakter olan Samos tyranı Polykrates (ya da ailesi?) himayesinde yaşamasından hareketle şairin eserinde Ege Denizi'ne dair tanımlayıcı unsurlara yer verebildiğini savunmaktadır. Buna ek olarak, Ibykos'un Ege Denizi olarak nitelendirdiği karasularının Argos ile Troia kentleri arasındaki bölgeyi kapsadığını belirtmektedir. Ibykos'un eserini yazım tarihiyle ilgili tartışmalara yönelik ayrıca bk. Barron 1969, dn. 74 ve 86.

Αἰγαῖος πόντος (= Aigaios Pontos: Aigaios Denizi), Pherekydes (*FGrHist.* IV F 69 2)⁶ ve Aiskhylos (bk. Ag. 659) tarafındansa *πέλαγος Αἰγαῖον* (= *Pelagos Aigaion*: Aigaion Denizi) biçiminde kullanıldığı bilinen en erken adlandırma örnekleri, etimolojik olarak farklı şekillerde yorumlanmakla birlikte çeşitli historiyoğrafik ve mitografik açılımlara da sahiptir.

Bu kapsamda; Hellence dil bilgisi kaideleri doğrultusunda *Αἰγαῖον* sözcüğünün analizini gerçekleştiren dil bilimciler iki farklı etimolojik tespit ileri sürmektedirler. İleri sürülen ilk tespit ışığında, mevcut sözcük *αἰζ* (= *aiks*: keçi) kelimesinden türetilmiş bir özel isimdir⁷ ve de *πέλαγος* (= *pelagos*: deniz, derya) terimiyle tamlama oluşturmaktadır⁸; bu tamlama ise genel çerçevede ‘keçi/keçi görünümlü deniz’ anlamına sahiptir. İkinci görüşe göreyse *Αἰγαῖον* (veya *Αἰγαίων*) sözcüğü *γαῖα* (= *gaia*: yeryüzü, toprak) kelimesinden türetilmiş bir sıfattır (örn. *ἔγγαιον* [= *eggaion*: yeryüzünden ortaya çıkan, yerli] sıfatı gibi⁹). Böylelikle; belirtilen sıfatın Ege Denizi’nin ismiyle özdeşleştirilerek kullanılmasıyla, söz konusu denizin yeryüzünün kadim su kütlelerinden biri olduğu ve mitografik kontekste ise yeryüzü tanrıçası *Gaia*’nın bedeninden/soyut varlığından ortaya çıktığı vurgulanmak istenmiş olmalıdır¹⁰. Ancak, söz konusu

6 Pherekydes tarafından *πέλαγος Αἰγαῖον* adlandırılmasının kullanılması hususunda bk. *FGrHist.* IV F 35 3.

7 Aynı zamanda yine *αἰζ* (*genetivus*: *αἰγός* | keçi/teke) sözcüğünden türetilmiş olduğu düşünülen *Αἰγεύς* şahıs isminin ‘tekeye benzeyen adam’ anlamına geldiği ileri sürülmekle birlikte, aynı kökten türetilen *αἰγες* sözcüğünün de Dor lehçesinde ‘büyük dalgalar’ karşılığını verdiği bilinmektedir (bk. Artemid. *Oneiro.* II. 12. 19-20: “*καὶ γὰρ τὰ μεγάλα κύματα αἰγας ἐν τῇ συνηθείᾳ λέγομεν* = Lakin bizler de büyük dalgalara genellikle ‘aiges’ deriz”; Hesykh. *Leks. Alpha.* 1700: “*αἰγες τὰ κύματα Δωριεῖς* = aiges: dalgalar; Dorca”. Ayrıca bk. Elderkin 1941, 382-383). *αἰζ* (= *aiks*) sözcüğünün etimolojisine ilişkin ayrıca bk. Beekes 2010, 40-41.

8 Bu hususa ek olarak; Ege Denizi’nin isminin Tenos ve Khios adaları arasında yer alan ufak bir adadan (ya da kayalıktan) kaynaklandığı da düşünülmektedir. Yaşlı Plinius da (*Nat.* IV. 51) bu hususa dair önemli bir bilgilendirme sunmaktadır; “*Aegaeo mari nomen dedit scopulus inter Tenum et Chium verius quam insula, Aex nomine a specie caprae (quae ita Graecis appellatur), repente e medio mari exiliens.* = Tenos ve Khios (ada-ları) arasında denizin ortasından keskin bir biçimde ortaya çıkan, dişi keçiye benzer görünümünden ötürü de *Aeks* olarak anılan bir kayalık (Grekler nezdinde bu şekilde adlandırılır), daha doğrusu bir ada Ege Denizi’ne ismini vermiştir”. Benzer husus MS III. yüzyılda yaşayan Gaius Iulius Solinus (XXIII. 16-17) tarafından da tekrarlanmaktadır; “*Causas nominum non uniformis dedit ratio. Asiaticum et Phoenicum a prouinciis dictum, ab insulis Carpathium Aegaeum Icarium Balearicum Cypricum;* = (Deniz) isimlerinin gerekçelerini tekdüze bir mantık belirlememiştir. Asya ve Fenike (denizleri) eyaletlerden isimlerini almışlardır; Karpathos, Ege, Ikaros, Balear ve Kibris (denizleri) ise adalardan”. Konu hakkında ayrıca bk. Hirschfeld 1894, 948; Constantakopoulou 2007, 203; Reger 2013, 116.

9 Söz konusu sıfatın yan anlamları ve ayrıntılı analizi için bk. Liddell – Scott 1996, 467.

10 Öyle ki; klasik Hellen mitolojyası özelinde *Gaia* ile *Pontos* (*Uranos* ya da *Posidon*’a atıfta bulunan farklı kaynaklar da mevcuttur) birlikteliğinden doğan çocuklardan birinin adı da *Aigaiōn*’dur (*Βριάρεως* [= *Briareos*] ismiyle de bilinir) ve *Aigaiōn* bizzat denizleri mesken tutan bir *hekatonkheiros* (= yüz ele sahip dev) olarak anılmaktadır (krş. Eumelos *Fragm.* 3: “*Ἐδμηλος δὲ ἐν τῇ θαλάσῃ τοῖς Τῖτάσι συμμαχεῖν.* = Eumelos Titanomakhia [isimli eserinde]; denizde yaşayan ve Titanlar ile müttefik olan *Aigaiōn*’un, *Gaia* ile *Pontos*’un çocuğu olduğunu belirtmektedir”). *Aigaiōn* hakkında en erken veri kaynağıysa Homeros’tur (bk. *Il.* I. 403-404: “*ὄν Βριάρεων καλέουσι θεοί, ἄνδρες δὲ τε πάντες Αἰγαίων.* = Onu tanınlar *Briareos* olarak çağırırlar, tüm ölümlüler ise *Aigaiōn* ola-rak”). *Aigaiōn*’un denizcilikle ilgili yakın bağlantıya sahip bir mitografik karakter olarak görüldüğü klasik kaynaklardaki atıflar vasıtasıyla da belgelenebilir niteliktedir. Zira Yaşlı Plinius da eserinde *Arkhemakhos*’tan alıntı yaparak onun uzun bir gemi kullanarak seyrişefere gerçekleştiren ilk denizci olduğunu vurgulamaktadır (bk. *Plin.* *Maior Nat.* VII. 207). *Aigaiōn* hakkında ek bilgi için bk. Vian 1944, 108 vd.; West 2002, 129; Bremmer 2008, 76; Boffa –

etimolojik açıklama önerileri tam anlamıyla kanıtlanabilir niteliğe sahip değildir ve yalnızca birer filolojik yorum mahiyetindedir¹¹.

Ege Denizi'nin adlandırılmasına kaynaklık eden mitografik unsurlar da, tıpkı etimolojik savlar kapsamında olduğu üzere temel perspektifte iki ayrı varyasyona sahiptir. Mevcut varyasyonlardan en yaygın biçimde kabul göreni, Atina kentinin efsanevi krallarından biri olan *Theseus*'un (= Θησεύς) babası *Aigeus* (= Αιγεύς) ile ilintilidir. Mitografik örgü ekseninde ana hatlarıyla özetlenecek olduğunda denize ismini veren olay kurgusu şu anlatı özelinde ilerler¹²: Kral Minos'un Girit'te hâkimiyetini sürdürdüğü sırada Atina kralı *Aigeus*'un¹³ oğlu *Theseus*¹⁴, Minos'a adakta bulunmak (ya da vergi ödemesi yap-mak) üzere Atina'dan Girit'e yelken açar. *Aigeus*, Girit'e yelken açmasından hemen önce oğluna önemli bir nasihatte bulunur: Nasihate göre *Theseus*, görevini tamamlayıp yurduna sağ salim dönebilmeyi başarırsa geminin yolculuk sırasında donatıldığı siyah yelkenleri/bayrak takımını dönüşte beyaz renkli olanlarla değiştirecektir¹⁵. Böylelikle Atina falezlerinin zirvesinden oğlunun dönüşüne şahit-lik edebilmek umuduyla gün be gün ufuktaki gemileri gözleyen *Aigeus*, beyaz yelkenli/bayraklı gemiyi gördüğü takdirde oğlunun yurduna sağ salim geri dönmekte olduğunu anlayabilecektir. Ancak *Theseus*, dönüş seyrüseferi sırasında siyah yelken donanımını/bayrak takımını kullanmaya devam eder. Böylelikle de babasına verdiği sözü yerine getirmeyi ihmal etmiş olur. Bu esnada, Atina falezlerinin zirvesinden denizi gözlemeye devam eden *Aigeus*, kent açıklarındaki gemiyi görür görmez beyaz değil de, aksine siyah yelken/bayrak takımının dalgalandığını fark eder¹⁶. Böylelikle oğlunun artık hayatta olmadığı kanısına sahip olur. Hikâyenin dramatik sonunda

Leone 2017, 384-386. Buna mukabil Ege Denizi'nin Aigaiōn'un mezarını bünyesinde barındırdığına yönelik görüşleri için ayrıca bk. Fowler 2013, 69.

11 Örnek olarak bk. ve krş. Kalcyk 2002, 187; Sheard 2011, 35.

12 Söz konusu mitografik anlatı hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bk. Apollod. *Bibl. Epitome*: I. 7 vd.

13 *Aigeus* hakkındaki mitolojik aktarımlar kısıtlı olmakla birlikte, efsanevi Atina krallarından ve aynı zamanda Atina halkını oluşturan kabilelerin atalarından (= phylonheros) biri olduğu bilinmektedir. *Aigeus* hakkında detaylı bilgi için bk. Kron 1981, 359 vdd. [*LIMC* s.v. *Aigeus*]. *Aigeus* ve *Theseus*'un soyu hakkında ek bilgi için ayrıca bk. Ward *et al.* 1970, 8.

14 *Theseus*'un ismi, Eskiçağ batı mitografisi genelinde bilhassa denizcilik ve deniz kültürüyle ilgili çeşitli söylencelerde anılmaktadır. Kendisi kimi zaman pek çok hikâyenin başrolüne sahip karakterlerden biriyken, kimi zamansa tamamlayıcı ya da kilit rollerin sahibidir. Bu suretle *The-seus*'un denizcilik aktiviteleriyle yakın ilişkisi, Hellenlerin denizcilik hususundaki yoğun ilgileriyle özdeşleşen bir niteliktedir. Örneğin; bazı kaynaklarda *Theseus*'un, babası *Aigeus*'un alternatif olarak belirtilen (bk. Gantz 1993, 248 vd.) *Poseidon*'un muhtemelen Ege Denizi'nin dibinde yer alan mabedini ziyareti hakkında bk. Bakkhyl. *Dith.* XVII; Paus. I. 17. 2-4. *Theseus* ve Eskiçağ denizcilik kültürüyle doğrudan ilgili söylencelerin genel bir değerlendirmesi hakkında özellikle bk. Weber-Lehmann 1994, 922-955 [*LIMC* s.v. *Theseus*].

15 Siyah veya beyaz yelken/bayrak donanımının kullanımına yönelik farklı değerlendirmeler için bk. ve krş. Diod. IV. 61. 4; Plut. *Thes.* XVII ve XXII; Paus. I. 22. 5; Catul. *Carm.* LXIV. 215-245; Hyg. *Fab.* XLI ve XLIII; Serv. *Aen.* III. 74. Plutarkhos'un Simonides'ten alıntıladığı bir anekdot vasıtasıyla (bk. yuk. *loc. cit.*); *Theseus*'un güven ve emniyet içinde yurdu Atina'ya geri döndüğünün emaresi olabilecek yelken/bayrak ren-ginin siyah ya da beyazdan ziyade kırmızı/mor olması gerektiğinin, öyle ki bu rengin denizin mavimsi tonu-nun kontrastı ol-duğunun, bu minvalde de kırmızı/mor rengin siyah ya da beyaza oranla uzak bir mesafeden daha rahat bir şekilde algıla-nabi-leceğinin altı çizilmektedir (Walker 1995a, 37; 1995b, 15; ayrıca bk. Graves 2012, 472).

16 Modern araştırmacılar, söz konusu ihmalin *Theseus*'tan mı yoksa gemi aksamından sorumlu herhangi bir mürettebattan mı kaynaklandığı hususunda hemfikir olamamakla birlikte, farklı görüşler ileri sürebilmekte-dirler. Örneğin; söz konusu ihmalin sorumlusunun geminin dümencisi olabileceğine yönelik görüş hakkında bk. Ke-arns 20125, 16.

Aigeus, oğlunun acı sonuna katlanamayacağına hüküm getirerek kendisini üzerinde bulunduğu falezlerin üzerinden denize bırakır (bazı kaynaklara göreyse *akropolisteki* uçurumdan atlar [örn. Diod. IV. 61. 6]) ve kısa sürede denizin serin sularında kaybolur. Böylelikle bölgedeki karasuları, *Aigeus*'un intiharı sonucundaki ölümüne izafeten onun adıyla¹⁷, yani 'Aigeus/Aigeus'un Denizi' olarak anılmaya başlar¹⁸. Bu suretle ilgili mitografik anlatı, Ege Denizi'nin adlandırılması hususunda sürdürülen *thalassografik* araştırmalar çerçevesinde Eskiçağdan günümüze değin yoğun bir şekilde tartışılmış ve aynı oranda aktarılmıştır. Sonuç bağlamında mevcut anlatı bütünü, mitografi - *thalassografi* etkileşimi özelinde dikkate değerdir ve söz konusu ismin ortaya çıkışı hususunda da *communis opinio* statüsüne sahiptir.

Ege Denizi'nin adlandırılmasıyla ilgili olarak aktarılan diğer bir mitografik anlatıysa, kaynaklarda bir 'Amazon kraliçesi' olarak anılan *Aigē* (Hellece: Αἰγή; Latince: Ae-gea¹⁹) ile bağlantılıdır²⁰. Lakin bu anlatının odağında yer alan mitografik adlandırma savı öncekine oranla geri planda tutulmakla birlikte daha az sıklıkta atıf almaktadır. İlgili sava göre Lybia kökenli bir *Amazon* grubu Troia Savaşı esnasında önderleri *Aigē* ile beraber Troialılara destek sunmak üzere denize açılır. Bu esnada, Ege Denizi sularında ani bir fırtınaya yakalanırlar ve *Aigē* ile beraberindeki tüm Amazonlar boğularak yaşamlarını yitirirler. Bu anlatı *Theseus & Aigeus* anlatısına benzer bir döngü içerisinde ilerlemekte ve yine yakın perspektifte (trajedik bir ölüm neticesinde denize ilgili karakterin isminin verilmesi) son bulmaktadır²¹. Sonuç olarak denizin bir

17 *Mitografi - thalassografi* ekseninde ilerleyen diğer bir anlatı da; Eskiçağda Ege Denizi'nin güneydoğu istikametindeki karasuları (Plinius Maior'a göre [Nat. IV. 51]; Samos ve Mykonos adaları arasındaki deniz) olarak bilinen *Ikaros Denizi* (Hel: Ἰκάριος πόντος) ile bağlantılıdır. Öyle ki; tıpkı Ege Denizi anlatısında olduğu üzere, yine mitolojik iki baba-oğul karakter olan Daidalos ile Ikaros ile Ikaros (haklarında detaylı bilgi için bk. Nyenhuis 1986, 313-321 [*LIMC* s.v. Daidalos et Ikaros]), söz konusu bölgesel denizin Eskiçağ denizcilik literatüründeki adının belirlenmesi hususunda başrole sahiptirler. Ikaros Denizi'nin adlandırılması hakkında ayrıca bk. Hom. *Il.* II. 145: Ἰκάριος πόντος; Sen. *Minor Herc.* 690; Auson. *Ep.* XXIII: *Icarius pontus*; Ovid. *Fasti* IV. 283-284; 566; Plin. Maior *Nat.* IV. 68; VI. 215: *Icarium mare*; Hdt. VI. 96; Strab. II. 5. 21; Diod. IV. 77. 6: Ἰκάριον πέραρος; Claud. *Eutr.* II. 265: *Icarium pelagus*.

18 Hikâye kurgusu için bk ve krş. Diod IV. 61. 6 vd.; Plut. *Thes.* XXII; Paus. I. 22. 5; Hyg. *Fab.* XLIII; Serv. *Aen.* III. 74. *SRML* vol. I sf. 117. Sonda belirtilen üç Latin kaynağı, Aigeus'un ölü-münden sonra söz konusu intiharı gerçekleştirdiği karasularının 'Aigaion Denizi' ismini aldığını belirtmekte ve bu intihar vakasının adlandırmanın temelinde yer aldığı konusunda hem fikir kalmaktadırlar. Ancak diğer Hellen kaynakları öze- linde Aiegeus'un *akropolisten* denize değil de, akropolis aşağısındaki boş araziye atlayarak intihar etmiş olabileceği savı üzerinde de durulmaktadır. Konu hakkındaki tespitleri için ayrıca bk. Ward *et al.* 1970,17; Fowler 1988, 99.

19 Ege Denizi'nde boğulduğu savlanan Amazonun isminin *Aige* ya da *Aegea* olduğuna yönelik görüşlere örnek olarak bk. Deaton 2005, 4; Warmington 20125, 16; Kotsonas 2013, 115; Mayor 2014, 431.

20 Festus s.v. *Aegeum mare*: "*Aegeum mare appellatur, ut crebrae in eo sint insulae, ut procul aspicientibus species caprarum videatur; sive quod in eo Aege, regina Amazonum, perierit; sive quod in eo Aegerus pater Thesei se praecipitaverit.*" = Bir yandan içerisinde birçok ada bulunan, diğer yandan da ona belirli bir uzaklıktan bakanlar için bir keçi (ya da teke) şeklinde görünen (deniz) *Aegeum Mare* olarak adlandırılır; Amazon kraliçesi Aege bu denizde hayatını kaybetmiştir ve yine Theseus'un babası Aegeus da kendisini bu denize atarak can vermiştir". Ayrıca krş. Isid. *Orig.* XIII. 16. 5: "... *Nam inter Tenedum et Chium saxum est in mare potius quam insula, quod visentibus procul caprae simile creditur, quam Graeci AIGA nuncupant, unde et Augeum mare est dictum*" = Zira Tenedos ve Khios (adaları arasında) denizin içinde adadan ziyade bir kayalık vardır. Öyle ki (bu kayalık), ona uzaktan bakanlarda keçiyi andıran bir izlenim oluşturur ki Grekler de onu '*Aiks*' olarak anarlar ve bu sebepten ötürü de *Augeum* [*Aegeum*] Denizi ismini almıştır".

21 P. Ceccarelli (2012, 37) Ege Denizi'nin adlandırılması hususunda; Amazon kraliçesi Aige ile ilintili

Amazon adıyla isimlendirilmesiyle nihayete eren benzer bir ikinci anlatının ortaya çıkışı, *Theseus*'ün Amazonlar ile yakın etkileşime sahip mitolojik bir karakter olmasıyla ilişkilendirilebilir niteliktedir²².

Hellen Thalassografisi Çerçevesinde 'Ege Denizi' Adlandırmaları

Mitografik zemini bu şekilde özetlenebilecek anlatılar bütünü paralelinde ve yine yukarıda değerlendirmesi sunulan etimolojik özet çerçevesinde, Ege Denizi'nin adlandırılmasına dair *thalassografik* aktarımlar Sophokles'in *Aias* isimli tragedyası özelinde takip edilebilmektedir. Bu doğrultuda Sophokles, Aiskhylos ile ortak bir sentezde buluşarak kendi anlatısında da *πέλαγος Αἰγαῖον* adlandırmasına yer vermektedir²³. Euripides ise, genel anlamda Aiskhylos ve Sophokles ile ortak bir bakış açısına sahip olarak *πέλαγος Αἰγαῖον* ibaresini yinelemeye devam etmektedir²⁴. Bununla birlikte Euripides, Ege Denizi'nin tanımlamasına yönelik farklı bir değerlendirme de öne sürmekte ve *πέλαγος* terimine ek olarak *πόντιον*'u da (= pontion) yürürlüğe koymaktadır²⁵. Euripides; *Troialı Kadınlar* isimli eserinde ayrıca Ege Denizi'ni yine farklı bir şekilde tanımlayarak *πέλαγος Αἰγαίας ἁλός* (= Ege Denizi Karasuları) biçimindeki zincirleme isim tamlamasını kullanmaktadır²⁶. Böylelikle Aiskhylos'tan ve Sophokles'ten ziyade özellikle Euripides, Ege Denizi'nin Klasik Dönem isimlendirilmelerini zenginleştirmektedir.

Klasik Dönem tragedya yazarlarını takiben dönemin vakanüvislerinden Herodotos, Ege Denizi'nin isimlendirilmesine yönelik tespitini bildirirken *Αἰγαῖος πόντος* terimine yer vermekte²⁷, halefi Thukydides ise Herodotos'tan farklı bir *thalassografik* bakış açısına sahip olarak *Αἰγαῖον πέλαγος* ibaresini kullanmaktadır²⁸. Buna mukabil Ksenophon, sefeli Thukydides'in değil de Herodotos'un *Αἰγαῖος πόντος* şeklindeki tanımlamasını kabul etmektedir²⁹. Bu kapsamda, Klasik Dönem tarihçilerinden Herodotos ile Ksenophon ortak bir biçimde *Αἰγαῖος πόντος* ibaresinde fikir birliği

mevcut anlatıyı, Aigeus & Theseus anlatısına eşit bir anlatı olarak addederek söz konusu benzerliğe gönderim yapmaktadır. Aige hakkında ayrıca bk. Toepffer 1894, 949.

- 22 Örneğin; Theseus'un başrole sahip olduğu *Amazonomakhiai* hakkında bk. Mills 1997, 30 vd. Buna ek olarak; Mytilene, Ephesos, Smyrna, Priene, Pitane, Myrina ve Kyme gibi Amazonlarla özdeşleştirilen kentlerin de Ege kıyılarında yer alıyor olması çerçevesinde, -zaman zaman- bu anlatı desteklenebilmektedir.
- 23 Soph. *Aias* 461: “*πότερα πρὸς οἶκους, ναυλόχους λιπὼν ἔδρας μόνους τ’ Ἀτρείδας, πέλαγος Αἰγαῖον περῶ;* = Yoksa gemi barınaklarını ve Atreusogullarını arkamda bir başına bırakıp da, Aigaion Denizi'ni aşır vatanıma mı yelken açsam?”. Euripides'in *πέλαγος Αἰγαῖον* tabirini kullanmasına yönelik bk. Eur. *Hel.* CXXX.
- 24 Bk. Eur. *Hel.* CXXX.
- 25 *πόντος* sözcüğünün poetik biçimi olarak kullanıldığı düşünülen *πόντιον* terimi için bk. Eur. *Alk.* 595-596: “*πόντιον δ’ Αἰγαῖον ἐπ’ ἄκταν ἄλιμενον Πηλίου κρατύνει.* = Limanlamaya elverişsiz Pelion Burnu'na kadar Ege Denizi'ne hükmetmektedir”.
- 26 Eur. *Troiad.* LXXXVIII. Euripides ayrıca, Ege Denizi'ni tanımlamak amacıyla *ἡ ἅλς* sözcüğünü de tercih ederek *ἡ Αἰγαία ἅλς* tamlamasını kullanmaktadır (*Troiad.* CXXIV: “*δι’ ἅλ’ <Αἰγαίαν> πορφυροειδῆ* = şarap karası Ege Denizi üzerinden”). *πέλαγος Αἰγαίας ἁλός* ibaresinin kullanımı hakkında ayrıca bk. Men. *Perikeir.* 809.
- 27 Hdt. II. 97.
- 28 Thuk. IV. 109. 3.
- 29 Ksen. *Oikonom.* XX. 27-28. Ksenophon belirtilen bu bölümde Eskiçağ ekonomisiyle ilgili bir diyalog kurgulanmaktadır. Kurguladığı bu diyalogda, tüccarlık gelenekleriyle ilgili oldukça önemli aktarımlarda bulunarak Ege Denizi'nin mevcut deniz ticareti rotaları özelindeki önemine vurgu yapmaktadır.

sağlarken, Thukydides ise *Αἰγαῖον πέλαγος* terimini kullanmaktan yana bir tutum sergilemektedir.

Hellenistik Dönemle birlikte Ege Denizi'nin algılanması ve tanımlanmasıyla ilgili *thalassografik* kayıtlarda önemli bir artış gözlemlenmektedir. Bu kayıtların önemli bir yekûnu da, ya doğrudan denizcilik odaklı muhtelif metinler (periplus kayıtları gibi) ya da dolaylı yoldan denizcilik kültürüyle ilintili kısmi paragraflar biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda Hellenistik Dönem *thalassografisi* hususunda referans yazarlardan biri olarak kabul edilen Skylaks *periplus*unda Ege Denizi'nin adlandırılması bağlamında *Αἰγαῖον πέλαγος* tabirini kullanmayı sürdürmektedir³⁰. Skylaks'ı takiben Aristoteles, *τὰ Προβλήματα* (= Problemler) başlıklı çalışmasındaysa (XXIII. 6) Ege Denizi'nin ve Karadeniz'in sularının birbirlerine göre ne derece tuzlu olduğunu tartışmakta ve bu tartışma özelinde çeşitli görüşler öne sürmektedir:

“Διὰ τί ἡ θάλαττα λευκοτέρα ἢ ἐν τῷ Πόντῳ ἢ ἢ ἐν τῷ Αἰγαίῳ; πότερον διὰ τὴν ἀνάκλασιν τῆς ὄψεως τὴν γινομένην ἀπὸ τῆς θαλάττης εἰς τὸν ἄερα; = Niçin Pontos'taki karasuları (= deniz) Aigaion'daki karasularından daha beyazdır (so-luktur)? Yoksa (bu durum) su yüzeyinin denizden gökyüzüne doğru oluşturduğu yansıma yüzünden midir?”.

İlgili anekdot analiz edildiğinde, Aristoteles'in *Pontos* (= Karadeniz) ve *Aigaion* (*sive* Aigaios) olmak üzere iki farklı denizin -yalnızca- özel isimlerini andığı görülmektedir. Böylelikle kendisi her iki deniz adının yanında herhangi bir tanımlayıcı sözcüğe (*πέλαγος* ya da *πόντος* gibi) yer vermemiş, ilgili deniz isimlerini sadece *θάλαττα* (= *thalatta*: deniz) terimiyle bağdaştırarak ortak bir tamlamaya dâhil etmiştir. Bu hususlara ek olarak, ilgili kısımda *Αἰγαῖος* (ya da *Αἰγαῖον*) sözcüğünün *nominativus* biçimine ait cinsin (= genus) *masculinum* mu yoksa *neutrum* mu olduğu anlaşılamamaktadır. Zira belirtilen anekdotta yer alan özel ismin *casus dativus* formunda olması, sözcüğün her iki cinsde de ait olabileceğini düşündürmektedir. Bu suretle Aristoteles'in kullanmış olduğu³¹ bu ifade bazı algı karışıklıkları doğurur nitelikte olsa da dikkate değerdir³².

30 Pseudo-Skylaks *Peripl.* LVIII. 19: “Ἐν δὲ τῷ Αἰγαίῳ πελάγει εἰσι νῆσοι αἰδε• = Ege Denizi'ndeki adalarsa şunlardır”.

31 Aristoteles'i takiben, Arkhestratos ve Kallimakhos Hellenistik Dönem Ege Denizi'nin adlandırılmasıyla ilgili bilgi sunmaya devam eden yazarlardır. Arkhestratos (*Fragm.* 166 str. 15.); Ege Denizi'nin adlandırılmasıyla ilgili tanımlaması bağlamında *Αἰγαῖον πέλαγος* ibaresine yer vermeye devam etmektedir. Kallimakhos ise (Kallimakh. Del. 53-54) Ibykos'un ilk defa kullanmış olduğu ve Herodotos'un da benimsediği *Αἰγαῖος πόντος* ifadesini tercih etmektedir. Buna mukabil, Kallimakhos'un Ege Denizi'ni nitelendirdiği bu adlandırma Rhodoslu Apollonios tarafından da benimsenmiş olacak ki, Hellenistik Dönem Ege Denizi'nin tanımlayıcı ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir (Apoll. Rhod. IV. 771-772). Rhodoslu Apollonios'un Ege Denizi'ni tanımlamak için kullanmış olduğu *Αἰγαία ἄλις* ibaresi için ayrıca bk. Apoll. Rhod. I. 831 (söz konusu kavram için krş. Lykophr. *Aleks.* 402). Hellenistik Döneme ilişkin Ege Denizi tanımlamaları Euboialı Arkhemakhos'un (*Fragm.* 4 str. 2: *Αἰγαῖον πέλαγος*), Nikokrates'in (*Fragm.* 1 str. 14: *Αἰγαῖον πέλαγος*) ve Sicilyalı Diodoros'un (Diod. V. 47. 1: *Αἰγαῖον πέλαγος*) ortak perspektifleri özelinde devam etmiş görünmektedir.

32 Benzer bir kurguyu Aristoteles *τὰ Μετεωρολογικά* (= Meteorolojik Hususlar) başlıklı eserinde bu defa Ege Denizi'ne doğru sirküle olan akıntı yönleri üzerine gözlemde bulunurken kullanır (Aristot. *Meteor.* II. 354A: “ἢ μὲν γὰρ Μαιῶτις εἰς τὸν Πόντον ῥεῖ, ὄντος δ' εἰς τὸν Αἰγαῖον. = Öyle ki Maiotis de, Pontos'a doğru akıntı bırakır ve bu [Pontos] ise Aigaion'a doğru”). Herodotos da benzer bir ifadeyle Aristoteles ile ortak bir perspektif sunmaktadır (krş. Hdt. IV. 85: “ἐκδιδοὶ δὲ ὁ Ἑλλησποντος ἐς χάσμα πελάγεος τὸ

Ege Denizi'nin adlandırılması çerçevesinde Hellenistik Dönem'in en kapsayıcı bilgilendirmeleri Strabon tarafından sunulmaktadır. Strabon, *τὰ Γεωγραφικά* (= Coğrafi Hususlar) başlıklı eserinin neredeyse tamamında Ege Denizi'ni tanımlamak amacıyla *Αἰγαῖον πέλαγος* tamlamasını kullanmakta³³, *Αἰγαῖος πόντος* ibaresineyse yer vermemektedir. Bu doğrultuda Strabon; *Αἰγαῖον πέλαγος* terimine Hellenistik Dönem dâhilinde meşruiyet kazandırmayı hedefliyor görünmektedir. Mamafih Strabon'u takiben, Hellenistik Dönem Ege Denizi'nin tanımlanması ve algılanması için tercih edilen en önemli ve yaygın terim, özellikle kendisini referans olarak kullanan Roma İmparatorluk Dönemi yazarlarının da etkisiyle, *Αἰγαῖον πέλαγος* olmuştur³⁴. Strabon tarafından sıklıkla kullanılan bu adlandırmanın meşruiyeti ve *πέλαγος* sözcüğünün Ege Denizi'nin tanımlanışı özelindeki baskın rolü, diğer bir ünlü coğrafya bilgini Agathemeros tarafından da teyit edilmektedir. Öyle ki Agathemeros da tıpkı Strabon gibi coğrafi çalışmalarının neredeyse tamamında *Αἰγαῖον* sözcüğünü kullanmış ve bu sözcüğün belirteci olan *πέλαγος* kelimesini tamlamalara dâhil etmemiştir. Böylelikle *Αἰγαῖον* kelimesi, *πέλαγος* sözcüğünün *genus neutrum* bir sözcük olması sebebiyle *neutrum* bir nitelik (ve ilerki süreçte yaygın bir geçerlilik) kazanmıştır³⁵.

Roma İmparatorluk Dönemi, Hellen ve Latin denizcilik yazım geleneklerinin iç içe geçtiği bir süreci beraberinde getirmiş, böylece Ege Denizi'nin adlandırılabilmesi için yine ortak bir terim oluşturulamamıştır. Bu bağlamda örnek vermek gerekirse, ilgili süreçte Arrianos'un *Αἰγαῖος πόντος* ibaresini tercih ettiği anlaşılırken³⁶, İskenderiyeli filolog Valerius Harpokration'un ise *Αἰγαῖον πέλαγος* adlandırmasını vurgulayarak Arrianos ile tezatlık oluşturduğu görülmektedir³⁷. Onları takiben

δη Αἰγαῖον καλεῖται. = Hellespontos da Aigaion olarak anılan bir denizin körfezine dökülür). Ancak Strabon, Aristoteles'in ve Herodotos'un belirtmiş oldukları akıntı yönünün tersi bir akıntının varlığına işaret etmektedir (Strab. II. 22: "τὸ Αἰγαῖον καὶ ὁ Ἐλλησποντος ἐκδίδωσι πρὸς ἄρκτον εἰς ἄλλο πέλαγος, ὃ καλοῦσι Προποντιδα. = Aigaion ve Hellespontos kuzey istikametinde, Propontis olarak anılan başka bir denize dökülürler").

- 33 Strabon'un *Αἰγαῖον πέλαγος* terimini kullanımına örnek olarak bk. II. 5. 24; VII. 7. 4; VIII. 7. 4; X. 4. 2; XIII. 1. 5; 1. 68. Bununla birlikte Strabon, Ege Denizi'nin isimlendirilmesiyle ilgili coğrafi açıdan önemli ancak içeriksel bağlamda çelişkili bir perspektif de ileri sürmektedir. Bu doğrultuda kendisi önce (VIII. 7. 4); Ege Denizi'nin ismini Euboa Adası'ndaki *Aigai* kentinden almış olabileceğini iddia etmektedir. Ancak daha sonra (XIII. 1. 68) Ege Denizi'nin Arginoussai Adaları yakınlarındaki *Aiga* olarak anılan bir burna ismini verdiğini belirtmektedir.
- 34 Strabon'u takiben *Αἰγαῖον πέλαγος* teriminin kullanımına örnek olarak bk. Konon *Fragm.* 3 str. 10; Ptol. *Tetrabiblos* II. 60; Paus. I. 1. 1.
- 35 Belirtilen husus üzerine bk. Aristot. *Kosm.* 393A; Agath. *Geog.* IX. 2; X. 1; Appian. *Proem.* II; *Mith.* XII. 95; Lukian. *Enal. Dialog.* 5 (8); Paus. IX. 12. 6; Aelian. *Epist.* XVIII; Iulian. *Meter.* 159D. Bu hususla ilgili benzer bir örnek vermek de mümkündür. Örneğin, Eskiçağ *thalassografisi* çerçevesinde Ege Denizi'nin tanımlanması amacıyla zaman zaman sadece *ὁ Αἰγαῖος* kelimesinin kullanılması yeterli görülmüş ve *ὁ πόντος* sözcüğüyle tamamlayıcı bir unsur olarak (= scilicet) tercih edilerek mevcut tanımlayıcı ibarelere ilave edilmemiştir. Söz konusu açıklamaya örnek olarak bk. Aristot. *Meteor.* 354A 20: *ὁ Αἰγαῖος* [sc. Πόντος]; Ayrıca bk. Plut. *Kimon* VIII; Appian. *Proem.* IX; Lukian. *Hermodotimus* XX-VIII; Prokop. *Ktis.* I. 5.
- 36 Arrian. *Anab.* VII. 20. 5. İskenderiye ekolü mensubu diğer bir coğrafya yazarı Dionysios ise *Periegesis*'inde *Αἰγαῖος πόντος* ibaresinin epik *genetivus* biçemi olan *Αἰγαῖον πόντιο* ibaresini kullanmaktadır (krş. Dion. Per. 132; 513; 801). *Αἰγαῖος/Αἰγαῖον* sözcüğünün benzer bir şekilde ve epik biçimde kullanımına örnek olarak ayrıca bk. Plat. *Epigr.* X. 2; Kallimakh. *Del.* str. 54; 317; Philostrat. *Apollon.* I. 24. 2; Quint. Smyrn. VII. 241; IX. 337. Dionysios'un Ege Denizi algısı üzerine görüş ve önerileri için bk. Downie 2017.
- 37 Harpok. *Leks.* A/80: s.v. Ἀλόνησος: "Ἀλόνησος: νησίδριον ἐν τῷ Αἰγαίῳ πέλαγῳ" = Halonnesos Ege

İskenderiye ekolünün bir başka temsilcisi Aelius Herodianus da *περὶ ὀρθογραφίας* (= İmla Üzerine) başlıklı çalışmasında *Αἰγαῖον πέλαγος* ve *Αἰγαῖος πόντος* kavramlarını tek bir anlatı dâhilinde kullanmak suretiyle ayrıma gidememiştir³⁸. Böylelikle İskenderiyeli bilginlerin iki ibareyi de kullanmış oldukları ve belirli bir kavram üzerinde buluşmadıkları görülmektedir.

MS II. yüzyıl, Roma İmparatorluk Dönemi özelinde Ege Denizi adlandırmalarının ayrıntılandırılması bakımından son derece önemlidir. Bu önem, Aelius Aristides'in doğrudan Ege Denizi hakkında yazmış olduğu *εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος* (= Ege Denizi Üzerine) başlıklı söyleviyle kanıtları niteliktedir. Aristides'in bu söylevin başlığında özellikle *Αἰγαῖον πέλαγος* ibaresini tercih etmesi, ilgili adlandırmanın söz konusu dönemdeki meşruiyetine katkı sunmaktadır. Bu hususa ek olarak, *Αἰγαῖον* sözcüğünün *casus vocativus* biçemi olan *ὦ Αἰγαῖε* (= Ey Aigaion [Denizi!]) ibaresi ilk olarak bu metin vasıtasıyla belgelenmektedir³⁹. Bununla birlikte yine bu dönemde coğrafya bilgini Ptolemaios'un *ἡ Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις* (= Coğrafi Kılavuz) başlıklı çalışması özelinde *Αἰγαῖον πέλαγος* ibaresinin *casus singularis* özelindeki tüm formları ayrıntılı bir şekilde belgelenmektedir⁴⁰. Böylelikle MS II. yüzyıl, Ege Denizi'nin adlandırılması hususunda o zamana kadar bilinmeyen bazı filolojik detayların ortaya çıktığı bir periyod olmuştur.

MS II. yüzyılın devamında Pausanias, *Ἑλλάδος Περιήγησις* (= Hellas'ın Tasviri) başlıklı çalışmasının girişinde Ege Denizi'ni tanımlamak amacıyla *πέλαγος Αἰγαῖον* ifadesine yer vermekte ve böylelikle MS II. yüzyıl genelindeki *thalassografik* geleneğe bağlı kalmaktadır⁴¹. Pausanias'ın aktarımları ışığında göz önünde bulundurulması gereken diğer bir ayrıntıysa; *πέλαγος Αἰγαῖον* tamlamasına eserin tamamında yalnızca bir defa yer verilmesi, *Αἰγαῖον* biçimindeki yalın formun da daimi şekilde tercih edilmesidir⁴². Böylelikle, tıpkı *Ἀζεινος/Ἐβζεινος πόντος* (= Karadeniz) ibaresinin zamanla sadece Pόντος biçiminde kısaltılarak kullanılması örneğinde olduğu üzere⁴³, *Αἰγαῖον πέλαγος* ibaresi de (özellikle Hellenistik Dönem sonu, Roma İmparatorluk Dönemi başlangıcıyla birlikte) yalnızca *Αἰγαῖον* biçiminde belirtilir olmuştur⁴⁴.

Denizi'nde yer alan bir adacıktır”.

38 Herod. *Peri Ortho*. III/2 sf. 469 str. 19.

39 Ael. Ar. Aigaion XVII. 251. Aelius Aristides söylevinin son kısmında yer verdiği “ὦ φίλε σωτήρ Αἰγαῖε = ey sevgili kurtarıcı Aigaion [Denizi]) ibaresiyle, Roma İmparatorluk Dönemi Ege Denizi'ni *φίλος* (= sevgili, değerli) ve *σωτήρ* (= kurtarıcı, koruyucu) gibi *epitheton* özellikli sözcüklerle anarak kişileştirme yöntemine başvurur. Ayrıca, söz konusu söylevi genelinde Ege Denizi'ni nitelemek için çoğunlukla *Αἰγαῖον* ibaresine yer verir. Bütünlüklü bir biçimde *Αἰγαῖον πέλαγος* tamlamasınıysa düşük sıklıkta kullanır.

40 Ptol. *Apoteles*. II. 3. 7. 4: *Αἰγαῖον πέλαγος*; Ptol. *Geog*. III. 11. 1. 8: *Αἰγαῖον πέλαγος*; III. 11. 9. 1: *Αἰγαῖο πέλαγος*; III. 11. 14. 7: *Αἰγαῖο πέλαγος*; III. 12. 3. 1: *Αἰγαῖο πέλαγος*; III. 13. 7. 2: *Αἰγαῖον πέλαγος*; III. 13. 47. 4: *Αἰγαῖο πέλαγος*; III. 15. 1. 5: *Αἰγαῖον πέλαγος*; III. 15. 1. 6: *Αἰγαῖον πέλαγος*; III. 15. 8. 1: *Αἰγαῖο πέλαγος*; III. 15. 23. 2: *Αἰγαῖο πέλαγος*; V. 2. 1. 5: *πελάγεσιν Αἰγαῖο, καὶ Ἰκαρίοι καὶ Μυρτώοι*; V. 2. 4. 1: *Αἰγαῖο πέλαγος*; V. 2. 29. 1: *Αἰγαῖο πέλαγος*; VII. 5. 3. 2-3: *Αἰγαῖον πέλαγος*; VII. 5. 10. 3-4: *Αἰγαῖον πέλαγος*; VIII. 11. 2. 2: *Αἰγαῖο πέλαγος*; VIII. 12. 2. 1-2: *πελάγεσιν ἀπὸ μὲν ἀνατολῶν Αἰγαῖο καὶ Μυρτώοι καὶ Καρπαθίω*.

41 Paus. I. 1. 1.

42 Pausanias'ın Ege Denizi'ni tanımlamak amacıyla *Αἰγαῖον* ibaresini kullanıyor olması hakkında bk. Paus. II. 22. 1. 5; V. 21. 10. 5; V. 23. 2. 9; VI. 16. 5. 6; VIII. 14. 12. 7; IX. 11. 5. 6.

43 Arslan 2006, 78: “Bazı antik yazarlar Karadeniz'e sadece deniz anlamına gelen 'Pontos' demişlerdir”.

44 Söz konusu tespit, yine MS II. yüzyıla tarihlendirilen ve Pergamon Asklepieion'undan ele geçen bir

MS II. yüzyılın III. yüzyıla bağlandığı süreçte, Ege Denizi'nin adlandırılması amacıyla *Αἰγαῖον πέλαγος* ibaresi kullanılmaya devam etmektedir⁴⁵. Bu geçiş sürecinin en önemli temsilcisi yine bir İskenderiye ekolü mensubu olan Naukratisli Athenaios'tur. Athena-ios; *Δειπνοσοφισταί* (= Ziyafet Bilgeleri) başlıklı eserinde genellikle *Αἰγαῖον* biçimindeki terimsel adlandırmayı tercih etmekte⁴⁶ ve *Αἰγαῖον πέλαγος* biçimindeki bütüncül tamlamaya yalnızca bir defa değinmektedir⁴⁷. Böylelikle Pausanias'ın ve Athenaios'un MS II ve III. yüzyıl Ege Denizi'ni tanımlarken birbirlerine benzer bir üslup kullanmakta oldukları görülmektedir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nin sona ermesi ve Geç Antikçağ sürecinin başlaması Ege Denizi'nin Hellence tanımlanması bağlamında kapsamlı değişikliklere sebebiyet ver-memiştir. Öyle ki özellikle MS III. yüzyıl sonrasında kullanılan ibare yine *Αἰγαῖον πέλαγος* olmuştur. Bu tespite en önemli örnek Herakleia Pontikeli coğrafyacı Markianos'un *Περίπλους τῆς ἐξω θαλάσσης* (= Dış Denizin Seyrüseferi) başlıklı çalışması vasıtasıyla sunulabilir niteliktedir. Markianos bu eserinde Ege Denizi'ni anarken *Αἰγαῖον πέλαγος* ibaresini kullanmış⁴⁸ ve bu ibare süreci takiben Geç Antikçağ Ege Denizi'nin tanımlanmasında belirleyici tamlamayı oluşturmuştur⁴⁹. Buna mukabil *Αἰγαῖος πόντος* adlandırması ise Geç Antikçağ kaynaklarında neredeyse hiç kullanılmamış ve tamamen arka planda kalmıştır⁵⁰. Sonuç olarak ilerleyen tarihsel periyodla birlikte *Αἰγαῖον* sözcüğü Ege Denizi'ne ek olarak onun kıyı coğrafyasının adlandırılması öze- linde de (özellikle *eparkhia* ve *thema* gibi idari teşkilat tanımlamalarında) kullanılır

adak yazıtı vasıtasıyla da desteklenebilir durumdadır (bk. *IvP* III. 145). Söz konusu yazıtta Ege Denizi yalnızca *Αἰγαῖον* sözcüğüyle anılmaktadır: krş. *IvP* III. 145 str. 5-6: "ὄτε πλώοντά με Δίηλοι ἴσχεος ἄμ' Αἰγαῖον τ' οἶδ'μα καταστόρεσας = Seyrüsefer halindeyken, Ege (Denizi) dalgalarını dindirip beni Delos'a demir attırdım". Yazıt hakkında ek bilgi ve tam metin çevirisi için bk. Edelstein – Edelstein 1945, vol. I sf. 331-332 nr. 596; Diouf 2016, 169-171.

45 Artemid. *Oneiro*. II. 12. 22; Vett. I. 2. 184; ayrıca bk. *Appendiks* III. 1. 81.

46 Ath. *Deip*. I. 4 A; V. 209. C; VII. XI. 474 B; XIII. 559 E.

47 Ath. *Deip*. VII. 278 D. Buna ek olarak Athenaios *Αἰγαῖον* sözcüğünü *ὕδωρ* ile birlikte, *Αἰγαῖον ὕδωρ* (= Ege Suları/Denizi) biçiminde de kullanmaktadır (*Deip*. V. 209C).

48 Markian. *Peripl*. I. 7. 5.

49 *Αἰγαῖον πέλαγος* ibaresinin Geç Antikçağ ve akabinde Ortaçağ boyunca kullanımına dair ön planda yer alan örnekler ve özet niteliğindeki mevcut ön literatür için ayrıca bk. ve krş. Hephaist. *Apoteles*. sf. 24 str. 26; sf. 154 str. 13; Hesykh. *Leks*. (Alpha: 1681); Steph. Byz. *Ethnika* sf. 38 str. 4-5; sf. 363 str. 2; Ioannes Dam. 23B str. 2; Theoph. Con. *Khron*. sf. 399 str. 11-12; sf. 561 str. 6-7; Georg. Monak. *Khron*. sf. 561 str. 7; Phot. *Leks*. s.v. Ἀλόνησος [= Halonnesos]; s.v. Ἀνθεῖν κακοῖς [= Anthein Kakois]; Etym. Gen. s.v. Αἰγαῖον πέλαγος [= Aigaion Pelagos]; Const. Porphy. Ekthesis sf. 652 str. 1; sf. 653 str. 9; sf. 653 str. 13; sf. 655 str. 1; sf. 656 str. 9; sf. 664 str. 18; sf. 668 str. 3-4; sf. 697 str. 9-10; sf. 713 str. 19; sf. 715 str. 6; sf. 728 str. 11-12; Suidas s.v. Ἀλόνησος [= Halonnesos]; s.v. Ἀριάδνη [= Ariadne]; s.v. Αἰγαῖον πέλαγος [= Aigaion Pelagos]; s.v. Αἶγες [= Aiges]; s.v. Θησεύς [= Theseus]; s.v. Μέγιστος [= Megistos]; Etym. M. s.v. Αἰγαί [= Aigai]; s.v. Αἰγείος [= Aigeios]; Akropolites XXXV. 11; Nikeph. Greg. vol. I. sf. 37 str. 23-24; vol. II. sf. 626 str. 15; vol. III. sf. 40 str. 13.

50 Ege Denizi'nin Doğu Roma İmparatorluk Dönemi kapsamında geçerlilik kazanan temel tanımlaması da *Αἰγαῖον πέλαγος* şeklindedir (krş. Gregory 1991, 26-27).

olmuştur⁵¹. Böylelikle söz konusu tanımlama 17. yüzyıl kaynaklarına kadar⁵² benzer biçimde kullanılmaya devam etmiş görünmektedir ve günümüzde Modern Yunanca kapsamında da geçerliliğini korumayı sürdürmektedir⁵³.

Latin *Thalassografisi* Çerçevesinde ‘Ege Denizi’ Adlandırmaları

Latin *thalassografisi* bağlamında Ege Denizi’nin isimlendirilmesine dair ilk örnekler Hellence tanımlamalarla benzerlik göstermektedir. Bütüncül bir değerlendirme yapılacak olduğu takdirde⁵⁴, -Hellence aslından devşirilmek suretiyle- Latin *thallasografisin*-de *mare Aegaeum* biçiminde yer almış olan Latince adlandırmanın klasik Latin literatüründe yoğun bir ölçekte kullanım görmüş olduğu tespit edilebilmektedir. Bu doğrultuda söz konusu tamlama kimi zaman (aşağıda da göreceğimiz üzere) tamamen dönüştürerek, kimi zamansa kısmi değişimlere uğrayarak çeşitli Latin kaynaklarında karşımıza çıkmaya devam etmektedir.

Ege Denizi’nin -bilinen- en erken ve birincil öneme sahip Latince adlandırması, MÖ ca. III. yüzyılda yaşadığı düşünülen Lucius Ampelius’un *Liber Memorialis* (= Tarih Vesi-kası) başlıklı çalışması vasıtasıyla belgelenebilmektedir⁵⁵. Ampelius’un eserinde Ege Denizi’ni nitelemek amacıyla yer verdiği *mare Aegaeum* ibaresi, sonraki yüzyıllarda birçok klasik yazar ve entellektüel tarafından benimsenmiştir. Örneğin MÖ II. yüzyıl şairlerinden Marcus Pacuvius Ege Denizi’nin isimlendirilmesi amacıyla Lucius Ampelius’u takip ederek *Aegaeum* sözcüğünü kullanmaya devam etmekle birlikte⁵⁶ ondan farklı olarak denizi *fretum*⁵⁷ sözcüğüyle nitelemektedir.

51 Not. Epis. IV. str. 79: “ἐπαρχία Αἰγαίου Πελάγους = Ege Denizi *Eparkhiastı* [Eyaleti]”. Ayrıca bk. Const. Porphy. Asia XVII: “θέμα τοῦ Αἰγαίου πελάγους = Ege Denizi *Themasi*”. Bununla birlikte Ortaçağ özetinde, MS VIII. yüzyılı müteakiben halk/kavim adlandırmalarında da *Aigaion Pelagos* ibaresinin etkililiği olduğu bilinmektedir (bk. Koder 1998, 50). ‘*Aigaiopelagitaí*: Ege Denizliler’ ibaresinin Ortaçağ literatüründe kullanımına örnekler için ayrıca bk. Nik. Khon. sf. 91: “πόλις κατὰ τὴν τῶν Αἰγαίοπελαγίτων χῶραν τεριχέται, Βάρη καὶ Αὐλωνία παρῶντως ἐστί ὀνομασμένη. = *Aigaiopelagitislilerin* yurdu civarındaki bir kent surlarla çevrilmiştir, bu kent günümüzde de Bari ya da Aulonía olarak isimlendirilmektedir”.

52 Deledemos 1982 [via Dositheus II Notaras] vol. IV. sf. 477 str. 22: “ἔφθασεν ὁ χειμῶν, καὶ πλοῖον οὐκ ἔδυνατο περᾶσαι τὸ Αἰγαῖον καὶ Παρθένιον πέλαγος = Kış bastırmişti, öyle ki geminin Aigaion’u ve Parthenion Denizi’ni aşması mümkün değildi”.

53 Günümüzde de, Modern Yunanca sözlüklerde Ege Denizi’nin karşılığı *Αιγαίο Πέλαγος* biçiminde sunulmaktadır (örnek olarak bk. Stavropoulos – Hornby 1998, 879).

54 Eskiçağda Ege Denizi’nin farklı büyüklüklere sahip, yerel özellikteki iç denizlere ayrıldığı ve Ege Denizi’nin bu iç denizlerin bütününe kapsadığı bilinmektedir. Bunlar arasında Trakya (örnek kullanım için bk. Strab. I. 2. 20: *Θρακία θάλασσα*), Girit (Thuk. IV. 53. 3: *Κρητικὸν πέλαγος*) ya da diğer adıyla Minos (Apoll. Rhod. IV. 1564: *πέλαγος Μινώϊον*), Ikaros (Hdt. VI. 96: *Ἰκάριον πέλαγος*), Myrtoos (Strab. VII. 7. 4. 50: *Μυρτώϊον πέλαγος*), Karpathos (Strab. X. 5. 13: *Καρπάθιον πέλαγος*), Saronik (Eur. Hipp. 1200: *πόντος Σαρωνικός*), Aiolis (Sil. Pun. XIV. 233-234: *pontus Aeolius*), Euboia (Strab. IX. 3. 17: *Εὐβοϊκὴ θάλασσα*) ve Magnesia (Strab. IX. 5. 7: *Μαγνητικὴ θάλασσα*) denizleri yer almaktadır.

55 Amp. *Mem.* VI. 13. 1 ve VII. 4. 5: *Aegaeo mari*.

56 Pacuv. *Fragm.* IX: in *Aegaeo freto*.

57 *Fretum* sözcüğünün Hellence *φρυ* (= phru) kökünden türetilerek Latince anlamını kazandığı düşünülmektedir. Sözcük *thalassografik* bağlamda ‘boğaz/geçit’ karşılıklarına sahip olduğu gibi, *aequor*, *mare*, *oceanus*, *pelagus* ve *pontus* kelimeleri gibi ‘deniz, derya’ anlamlarını sunmakta ve özellikle poetik içe-rikli metinlerde kullanılmaktadır. Kelime spesifik anlamda ise ‘herhangi bir denizin belirli bir kısmını’ ya da ‘bir denize ait kısmi karasularını’ nitelemektedir (ayrıca bk. *OLD s.v. fretum* [sf. 807]; *LEW I s.v. fretum*; de Vaan 2008, 242).

Ege Denizi'nin tanımlanması hususunda bilgi derinliği sunan en önemli Latin yazarlar-dan bir diğeri de -hiç şüphesiz ki- Latin dilinin filolojisi ve Latince sözcüklerin etimolojisi hususundaki çalışmalarıyla ön planda yer alan Marcus Terentius Varro'dur. Varro, *De Re Rustica* (= Çiftçilik Üzerine) başlıklı çalışmasında Ege Denizi'nin belirteci olarak *pelagus* sözcüğünü tercih etmekte, böylelikle de bu denizi bütüncül bir perspektif içerisinde tanımlamak amacıyla *Aegaeum pelagus* tanımlamasına yer vermektedir⁵⁸. Varro bu tanımlamasına ek olarak, selefi Pacuvius'un Ege Denizi'nin niteleyicisi olarak kullandığı *fretum* sözcüğüyle ilgili etimolojik görüş aktarımında da bulunmaktadır⁵⁹;

“Pacuvius'tan (alıntı):

Aegeus Denizi'nde (= fretum) bir başına bırakılmış olmak.

Suyun fokurdamasını andırışı sebebiyle fretum denmiştir, zira denize doğru sıklıkla bir akıntı çağlar ve köpürür. Adalardan ötürü Aegeum denilmiştir, zira bu denizdeki kaya-liklar, açıklardaki keçilere benzer görünümünden dolayı aeges olarak anılmıştır”.

Varro'nun Pacuvius'un kritiği niteliğindeki bu anlatısı dâhilinde, denizin tanımlanmasıyla ilgili mitografik unsurların dışlandığı görülmektedir. Öyle ki Varro, yorumlarını belirtirken kral *Aigeus* ya da Amazon *Aige* gibi herhangi bir mitolojik karakterin ismine atıfta bulunmamaktadır. Böylelikle de karasuyu akıntısı ve adaların şekli (ya da coğrafi dağılımı) gibi coğrafi ve de somut sebepler üzerinde durmayı tercih etmektedir.

Marcus Tullius Cicero, Ege Denizi'nin Latince adlandırılması hususu üzerine veri sunmayı sürdüren önde gelen Latin entellektüeller arasında yer almaktadır. Cicero, üç farklı eserinde Ege Denizi'nin ismini zikretmekte ve her bir eserinde ortak ve de tutarlı bir biçimde *mare Aegaeum* ibaresini yinelemektedir⁶⁰. Cicero'nun Ege Denizi'nin tanımlanmasına dair bu sabit tutumu kendinden sonraki yazarlar ve entellektüeller tarafından da benimsenmiş ve klasik Latin literatüründe ilgili denizin karasularına atıfta bulunan benzer tamlamalar sıklıkla tekrar edilmiştir. Bu doğrultuda, Cicero'yu takiben Publius Vergilius Maro'nun da *Aeneis* destanı dâhilinde Ege Denizi'nin adlandırılması amacıyla *Aegaeum* sözcüğüne yer vermeyi sürdürmekte olduğu görülmektedir. Lakin kendisi tanımlayıcı odaklı harici bir sıfat ya da isim kullanmamaktadır⁶¹. Böylelikle

58 Varro Rust. II. 1. 8: “*quod nominaverunt a capris Aegaeum pelagus* = zira Ege Denizi ismini tekelerden/ keçilerden almıştır”. Burada *capris* biçiminde ve çoğul formda belirtilen hayvanın bir keçi mi (= *capra*) yoksa bir teke mi (= *caper*) olduğu belirsizdir. Burada denizin ismini teke ya da keçilerden almasıyla bağlantılı iki unsur modern araştırmacılar tarafından ön planda tutulmaktadır. Bunlardan biri Ege Denizi bünyesindeki sayısız ada, adacık ve kayalığın keçilerin yaşam alanlarından olan sarp kayalıklarla benzeşliğidir. Diğer benzeşme unsuruysa, tüm bu ada, adacık ve kayalıkların gökyüzünden kuşbakışı görünümünün bir keçi ya da tekeye benzetiliyor olmasıdır (örnek olarak bk. Lempriere 1827, 13).

59 Varro Ling. VII. 22: “*Pacui: Li<n>qui in Aegeo fretu. Dictum fretum ab similitudine ferventis aquae, quod in fretum saepe concurrat aestus atque effervescat. Aegeum dictum ab insulis, quod in eo mari scopuli in pelago vocantur ab similitudine caprarum aeges*”.

60 Cicero Ege Denizi'ni tanımlarken *Aegaeum Mare* ile *Mare Aegaeum* biçiminde iki farklı sözcük kurgusu tercih etmektedir (krş. Cic. Fin. III. 14. 45: *maris Aegaei*; Leg. III. 16. 36: *in Aegaeo mari*; Manil. XVIII. 55: *in Aegaeo mari*).

61 Verg. Aen. XII. 365-366. Bu hususa ek olarak Vergilius, Ege Denizi ile ilgili anlatısını sürdürürken söz konusu iki dizede *altus* (= derin) sıfatını kullanarak denizin derinliğine gönderimde bulunmaktadır.

Vergilius'un, Eskiçağ Latin denizcilik yazım geleneği çerçevesinde sade ve yalın bir üslup benimsediği anlaşılmaktadır. Vergilius'un çağdaşı Quintus Horatius Flaccus ise, bu yalın üslubun dışına çıkarak *Aegaeum mare* ifadesini tekrar ön plana çıkarmakta, böylelikle Ege Denizi'nin adlandırılması hususunda genel tanımlama sınırlarının dışına çıkmama yönünde bir eğilim sergilemektedir⁶². Bu hususa ek olarak kendisi, Ege Denizi'nin açık ve engin bir deniz olma özelliğine vurgu yapmak amacıyla Latince *pateo* (= yayılmak, uzanmak) fiilinin *participium* formu olan *patenti* (= yayılmış, geniş, engin *etc.*) sözcüğünü sıfat odaklı kullanmaktadır⁶³. Sonuç olarak, Romalı tarihçi Titus Livius ile birlikte *Aegaeum mare* bağlamındaki tanımlama çizgisi giderek daha da belirginleşmiştir. Öyle ki Livius, *Ab Urbe Condita* (= Kentin Kuruluşundan İtibaren) başlıklı külliyyatlı çalışmasında *Aegaeum mare* dışında herhangi bir sözcük ya da tamlama unsuruna yer vermemektedir⁶⁴.

MÖ I. yüzyılın devamında, Latin şairlerinden Albius Tibullus'un *Aegaeum* sıfatının *femininum* türdeşi olan *Aegaea* sözcüğünü kullanarak farklı bir adlandırma örneği sunduğu görülmektedir⁶⁵. Akabinde Sextus Propertius'un ise niteleyici sözcükleri çeşitlendirerek *salum*, *mare* ve *aqua* gibi üç farklı terime daha başvurduğu anlaşılmaktadır⁶⁶. Bununla birlikte kendisi *Aegaeum/Aegaea* sıfatlarını söz konusu niteleyici sözcüklerle bütünleştirmektedir. Publius Ovidius Naso da, Ege Denizi'nin tanımlayıcısı olarak Vergilius'un üslubunu benimseyerek -sadece- *Aegaeum* sözcüğünü tercih etmektedir⁶⁷. Ancak Vergilius'tan farklı bir biçimde o da niteleyici sözcük olarak yalnızca *aequor*⁶⁸ kelimesine yer vermekte ve bu suretle *Aegaeum aequor* biçiminde bir *thalassografik* tamlama sunmaktadır⁶⁹. Buna ek olarak *Aegaea aqua* ifadesini de kullanmaktadır⁷⁰. Son olarak Ovidius; Ege Denizi'nin tanımlanması için yaygın bir biçimde atıfta bulunulan *Aegaeum mare* ibaresine de eserlerinde yer vererek çok yönlü bir perspektif sunmaktadır⁷¹. Böylelikle; özellikle MÖ I. yüzyılın ikinci yarısı Ege Denizi'nin adlandırılması için önemli dönüşümlerin yaşandığı ve görece olarak farklı terimlerin/sıfatların ya da sözcük gruplarının/tamlamaların oluşturulduğu önemli bir süreç olmuştur.

Pomponius Mela, MÖ I. yüzyılın MS I. yüzyıla bağlandığı süreçte *Aegaeum* terimini kullanmaya devam etmektedir. Ancak söz konusu terimle beraber hem *mare* hem de *pelagus* sözcüklerine yer vermekle birlikte, *mare*'yi *pelagus*'a göre daha sık tercih etmektedir⁷². MS I. yüzyıl şairlerinden Gaius Valerius Flaccus ile birlikte Roma İmparatorluk Dönemi Ege Denizi ile ilgili aktarımlar yeniden hız kazanmaya

62 Hor. *Epist.* XI. 16: *Aegaeum mare*.

63 Hor. *Carm.* II. 16. 1-2: *in patenti Aegaeo*.

64 Liv. XXXVI. 43. 11. 3: *Aegaeum mare*; XXXVII. 14. 3. 1: *Aegaeo mari*; XXXVIII. 59. 5. 2: *Aegaeum mare*; XLIV. 28. 16. 3: *Aegaeo mari*; XLIV. 29. 6. 3: *Aegaeum mare*.

65 Tib. *Elegiae* I. 3. 1: *per Aegaeas undas*.

66 Prop. *Elegiae* I. VI. 2: *Aegaeo salo*; III. 6. 57: *maris Aegaei*; III. 24-25. 12: *Aegaea aqua*.

67 Marcus Velleius Paterculus tarafından benimsenen benzer üsluba dair örnekler için bk. Vel. Pat. I. 4. 3.

68 *Aequor* Latin *thalassografisi* özelinde sıklıkla kullanılan ve denizleri niteleyen bir sözcüktür. *Aqua* sözcüğü de benzer şekilde aynı anlamı vermektedir ve sıklıkla kullanılmaktadır.

69 Ovid. *Met.* XI. 663: *in Aegaeo aequore*.

70 Ovid. *Met.* IX. 448: *Aegaeas aquas*; ayrıca bk. Heroid. 66: *in Aegaeis aquis*; 118: *Aegaeis aquis*.

71 Ovid. *Heroid.* 222: *Aegaeo mari*.

72 Mela I. 17. 1: *Aegaeum mare*; II. 25. 1: *Aegaeum*; II. 27. 1: *Aegaeum pelagus*; II. 48. 2: *Aegaeum mare*; II. 106. 1: *Aegaeo mari*.

başlamaktadır. Ancak; tıpkı Pomponius Mela'nın *thalassografik* aktarımlarında olduğu gibi, Valerius Flaccus'un Ege Denizi'ne yönelik tanımlamaları da görece olarak düzensiz bir şablon içerisinde izlenmektedir⁷³. Flaccus'un anlatısı dâhilinde önem arz eden hususların başında, kendisinin Ege Denizi'ni nitellemek amacıyla kullanmış olduğu *profundus* ve *caerulus* sıfatlarının denizi hangi açıdan ve ne manada niteliyor olduğudur. Bu min-valde, belirtilen sıfatlardan ilkinin Ege Denizi'nin 'karasuyu derinliğine' vurgu yaptığı savı belirli bir kabul oranına sahiptir. Diğer sıfat *caerulus*'un ise denizin 'gök mavisi rengine' dikkat çektiği ön görülmektedir.

MS I. yüzyıl *thalassografisi* kapsamında Gaius Iulius Phaedrus; Ege Denizi'nin adlandırılması ereğiyle çoğul tanımlama yöntemi uygulamaktadır⁷⁴. Bu suretle ken-disi, Ege Denizi'ni yekpare olarak adlandırmaktan ziyade, çoğul formda ve parçalı bir bütün biçiminde tanımlamayı tercih etmektedir. Bu tanımlaması bağlamında da Pacuvius'un kullanmış olduğu '*Aegaeum fretum* = Ege Denizi' ibaresinden esinlenerek '*Aegea freta* = Ege Karasuları' ifadesini kurgulamaktadır. MS I. yüzyıl Latin *thalassografisinin* en önemli temsilcisi Gaius Plinius Secundus'tur [= *Maior*: Yaşlı]. Plinius'un Ege Denizi ile ilgili aktarımlarının özetleyici bir değerlendirmesi yapılacak olduğunda, kendisinin genel olarak *Aegaeum mare* ifadesini tercih ettiği, *pelagus* sözcüğüneyse tüm eseri boyunca yalnızca bir defa yer verdiği görülmektedir⁷⁵. Bu doğ-rultuda; Plinius'un Ege Denizi'ni tanımlamak amacıyla kullandığı *Aegaeum mare* ibaresi, MS I. yüzyıl sürecinde de geçerli bir adlandırma olmaya devam etmiştir.

MS I. yüzyılın devamında Silius Italicus, Latin *thalassografisi* özelinde Ege Denizi'ni tanımlamak amacıyla *pontus* terimini ilk defa kullanmıştır⁷⁶. Bu suretle mevcut tanım-layıcı sözcüklere MS I. yüzyılda yeni bir ekleme yapıldığı görülmektedir. Italicus'un çağdaşı şair ve satirist Aulus Persius Flaccus ise, çalışmalarında Ege Denizi'ni tanımlamak amacıyla yalnızca *Aegaeum* sözcüğüne yer vermektedir⁷⁷. MS I. yüzyıl Ege Denizi'ne dair aktarımlar Marcus Valerius Martialis'in *mare Aegaeum* bi-çimindeki tanım-lamasıyla sürmektedir⁷⁸.

MS I. yüzyılın sonlanıp, II. yüzyıla geçiş yapıldığı süreçte Latin *thalassografisi* özelinde veri temini devam etmektedir⁷⁹. Bu doğrultuda, Publius Papinius Statius Ege Denizi'nin epik çağıyla ilgili bilgilendirmede bulunmaktadır. Statius; denizi tanımlarken onu *magnum* sıfatıyla nitellemekte ve böylelikle *magnum Aegaeum* tamlamasına

73 Val. Flac. I. 160: *Aegaei profundi*; 561: *Aegaea ad caerula*; II. 366: *Aegaeo*; 383: *Aegaei profundi*. Biz-zat Flaccus tarafından (ya da metni kopyalayanlarca?) Ege Denizi'ni tanımlamak amacıyla -hatalı- bir biçimde yazıldığı düşünülen *Aegon* sözcüğü hakkında ayrıca bk. I. 629; IV. 715 (krş. Stat. *Theb.* V. 88).

74 Phaedr. IV. 7. 19: *Aegea freta*.

75 Plin. *Maior Nat.* II. 112. 244: *Aegeum pelagus*; IV. 4. 9: *mare Aegaeum*; IV. 5. 19: *Aegaeo*; IV. 11. 42: *Aegaeum mare*; IV. 11. 51. 1: *Aegaeo mari*; IV. 11. 51. 5; *Aegaei*; IV. 12. 62: *Aegaeo*; IV. 12. 71: *Aegaeo mari*; V. 28. 102: *Aegaeo mari*; IX. 20. 52: *Aegaeo*.

76 Sil. *Pun.* I. 468: *Aegaeo ponto*; XV. 157: *Aegaeo mare*.

77 Pers. V. 142: "*nihil obstat quin trabe vasta Aegaeum rapias* = Devasa bir ağaç kütüğü (= tekne) üzerinde Ege (Denizi'ni) aşmana hiçbir şey engel olabilir mi hiç? ". MS I. yüzyıl Latin yazımında benzer *thalassografik* örnekler için ayrıca bk.ve krş. Manil. 621; 634; Luc. I. 103; V. 613.

78 Mart. VI. 34: *maris Aegaei*.

79 Söz konusu geçiş sürecinde Ege Denizi aynı zamanda *Aegaeum mare* adlandırmasıyla anılmaya devam etmektedir. Publius (*sive* Gaius) Cornelius Tacitus (*Tac. Ann.* VI. 5. 10: *Aegaei maris*; XV. 71: *Aegaei maris*) ile Decimus Iunius Luvenalis de (*Iuv. XIII.* 246: *maris Aegaei*) bu ifadeyi eserlerinde yineleyerek belirtilen tespit dâhilinde örnek teşkil etmektedirler.

ilk defa yer vermektedir⁸⁰. Bu ifadesi çerçevesinde; Akdeniz'in tanımlanması maksadıyla Latin *thalassografisinde* yer etmiş olan *mare Magnum* (= Büyük Deniz) ibaresinin *magnum Aegaeum* ibaresine kaynaklık ettiği düşünülmektedir. MS II. yüzyılın ilerleyen sürecinde, Apuleius'un *Metamorphoses* (= Dönüşümler) başlıklı eseri Ege Denizi'nin geç dönem algılanışı hakkında bilgi verici niteliğe sahiptir⁸¹. Öyle ki, söz konusu eserden de anlaşılacağı üzere MS II. yüzyılın sonlanıp III. yüzyılın başladığı süreçle birlikte, Ege Denizi *Aegaeum mare* olarak anılmaya devam etmekte (zaman zaman sadece *Aegaeum* sözcüğüyle ifade edilmek kaydıyla), akabinde bu aktarım MS IV-V. yüzyıllara etki etmektedir. Söz konusu bu tespitse Publius Annus Florus⁸², Maurus Servius Honoratus⁸³ ve de Macrobius Ambrosius Theodosius'un⁸⁴ aktarımlarıyla desteklenebilir niteliktedir.

Ἀρχιπέλαγος & Archipelagus Kavramları ve Ege Denizi

Ege Denizi'nin adlandırılması konusu çerçevesinde zaman zaman bazı coğrafi ve kartografik kaynaklarda karşılaşılan ve -hatalı bir tespit olarak- Eskiçağ genelinde kullanıldığı ileri sürülen⁸⁵ Hellence tanımlamalardan bir diğeri de *Ἀρχιπέλαγος* (= *Arhipelagos*: İlk/Baş/Ana Deniz) sözcüğüdür⁸⁶. Ancak, Eskiçağ denizcilik literatürü doğrultusunda ilgili sözcüğün kullanımına ilişkin kaynak taraması gerçekleştirildiği takdirde söz konusu kelimenin MS V. yüzyıla kadar anılmadığı ve bu yüzyılı takiben değişken formlarda Ortaçağ kroniklerinde kullanıldığı görülmektedir⁸⁷. Bu doğrultuda belirtilen kavram; Eskiçağ *thalassografisi* çerçevesinde (Hellen ve Latin kaynakları

80 Stat. *Theb.* III. 433-434.

81 Apul. *Met.* X. 35.

82 Flor. *Epit.* I. 32. 1: “*inter duo maria, Ionium et Aegaeum* = İki deniz arasında, İonia ve Ege (deniz-leri)”. Ayrıca bk. I. 41. 10: *Aegaeum*.

83 Serv. *Aen.* III. 73. 1: *in mari medio Aegaeo*; XII. 366. 1: *Aegaeo mari*.

84 Macrob. *Sat.* VII. 35: *Aegaeum*.

85 *Arhipelagos* ya da *Archipelagus* adlandırmalarının Eskiçağ dâhilinde Ege Denizi'nin tanımlanması amacıyla kullanılan bir sözcük olduğuna yönelik hatalı tespitlere örnek olarak bk. Quinn – Woodward 2015, 6. Belirtilen sözcüğün Ortaçağ Yunancası formunun kroniklerde görülmediği hususundaki eksik değerlendirme için bk. Roberts 2014, 157. İlgili sözcüğün kökeninin Hellence yerine Ortaçağ İtalyancası ile ilişkilendirilmesine yönelik yanlış görüş için bk. Keeble 2006, 11. İlgili sözcüğün Ortaçağ literatüründe örneğinin olmadığı hususunda eksik değerlendirmesi için ayrıca bk. Klein 1966, 101.

86 Söz konusu sözcük genel kontekstte *archipelagus* biçiminde Latin *thalassografisine* aktarılmıştır. İlgili sözcüğün etimolojik kökeni incelendiği takdirde, kelimenin Hellence *-ἀρχ* (= *arkh*) kökünden türetilmiş bir *prefix* (= ön ek) olan *ἀρχε/ἀρχι* (= *arkhe/arkhi*: eski, esas, ana, baş etc.) ile *πέλαγος* (= *pelagos*: deniz [etimolojik içeriğine ilişkin ayrıca bk. *GEW* II s.v. *πέλαγος*]) birleşiminden oluşturulduğu düşünülmektedir (Kopela'nın [2013, 1] *ἀρχήν* bimindeki önerisi hatalıdır). Böylelikle ortaya çıkmış olan mevcut sözcük 'eski/ilki (ya da baş/ana) deniz' gibi anlamlara işaret etmektedir. *ἀρχε/ἀρχι prefixi* ile türetilen kelimelere ek örnek için ayrıca bk. Chantraine 1968, 120. Bununla birlikte P. Chantraine (1968, 120) *ἀρχε prefixinin* *ἀρχι prefixine* göre daha erken tarihte kullanılmaya başlandığını ileri sürmektedir. Mevcut sözcük günümüzde anlam kaymasına uğramıştır; bu suretle herhangi bir denizdeki takımadaları (ya da kayalık gruplarını) tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır (bk. Boczek 2005, 255). Buna mukabil söz konusu terim uluslararası denizcilik literatüründe zaman zaman '*Archipel*' biçiminde kısaltılmakta (bk. Kahane – Kahane 1981, 398) ve bu kısaltma paralelinde de '*Arşipel*' biçiminde dilimize uyarlanmaktadır (edebi çalışmalar bağlamında örnek bir kullanım için bk. Halikarnas Balıkcısı 1992).

87 Örnek olarak bk. Khron. Byz. LXX/IV 52. str. 1-2: “*τὰ νησία ὅλα τοῦ Ἀρχιπέλαγος* = Arkhipelagos'un (= Ege Denizi'nin) tüm adaları”.

genelinde) *de facto*, Ortaçağ ve Yeniçağ *thalassografisi* kapsamındaysa –özellikle Rönesans ile birlikte⁸⁸- *de iure* statüye sahiptir.

Arhipelagos adlandırmasının Ege Denizi ile ilişkilendirilmesi hususunda yukarıda belirtilen -filolojik- odaklı açıklamaların yanında, yorum niteliğine sahip teoriler de mevcuttur. Bunlardan en önemlisi, Apollon ve Artemis kardeşlerin doğumuna ev sahipliği yaptığına inanılan Delos ve de Zeus'un bebekken beslenip büyütüldüğü kabul edilen Girit gibi Pagan toplumlar nazarındaki kutsal adaların Ege Denizi'nin bünyesinde yer alıyor oluşuyla ilintilidir. Bununla birlikte Ege Denizi üzerindeki sayısız ada, adacık ve kayalık bağlamında Akdeniz, Kızıldeniz, Marmara, Karadeniz ya da Hazar Denizi gibi Eskiçağın diğer -bilinen ve önem arz eden- denizlerine üstün olması hususunun da söz konusu isimlendirmenin mevcudiyetine etkide bulunduğu iddia edilmiştir⁸⁹. Ancak sonuç itibarıyla *Arhipelagos* kavramının Eskiçağ *thalassografisi* ile herhangi bir bağlantıya ya da etkileşime sahip olmadığı aşikârdır. Bununla birlikte, belirtilen kavramın Ortaçağ *thalassografisi* perspektifinde kullanılmaya başlandığı, akabindeyse İtalyanca ve İngilizce gibi modern dillere ait denizcilik literatüründe yer etmiş olduğu⁹⁰, böylelikle Yeniçağ-Yakınçağ kaynaklarında da zaman zaman anılan bir ibare statüsüne kavuştuğu ve nihayetinde -anlam kaymasına uğramak kaydıyla- günümüz denizcilik literatüründe yer ettiği anlaşılmaktadır⁹¹.

Genel Değerlendirme

İncelenen kavramsal ve kronolojik çerçeve ışığında, Ege Denizi'nin isimlendirilme-sinde Hellence ve Latince gibi iki önemli Eskiçağ lisanının etkide bulunduğu görülmektedir. Mevcut lisanlar arasından Hellence'nin ise Latince'ye oranla belirleyici bir etkide bulunduğu, bu kapsamda Latince isimlendirmelerin Hellence adlandırmaların taklidi (= imitatio) ya da benzeri (= similis) olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Böylelikle, Hellen *thalassografisi* dâhilinde kullanım gören 'Αἰγαῖος' – 'Αἰγαῖον (sive Αἰγαίον)' sözcüklerinin Latin *thalassografisi* özelinde 'Aegaeum' terimiyle karşılandığı, bu terimin de yine Latince temelli batı dillerini kullanan toplumların denizcilik literatürlerine doğ-rudan etkide bulunarak günümüzde geçerli-liğini koruduğu anlaşılmaktadır.

Makalenin kurgusunu oluşturan temel *thalassografik* dönüşümler genel olarak

88 Ceccarelli 2012, 26: "*Archipelago* (*Archipelagus*, literally 'the main sea', possibly modelled on the medieval Latin name *Egeopelagus*) was the name given to the Aegean space in the Renaissance = *Archipelago* (*Archipelagus*, kelime anlamıyla 'baş/ana deniz', muhtemelen Ortaçağ Latincesi bir adlandırma olan *Egeopelagus* üzerinden şekillenmiştir) Ege açıklarına Rönesans'ta verilen isimdi". *Egeopelagus* adlandırmasının Ortaçağ denizcilik yazım geleneği çerçevesinde *Agiopelago* ya da *Azupelago* gibi filolojik değişkenleri de mevcuttur (filolojik varyasyonlara ek örnekler için bk. Koder 1998, 51-52; Gerstenberg 2004, 181).

89 Porcacchi 1572, 74-75 [*non vidi, via*: Ceccarelli 2012, 26]: "*It is named today Archipelagus, as if the most important, or the prince, of seas; for the many islands that it has seem truly to give it this royal position* = (Ege Denizi) denizlerin en önemlisi ya da prensiymiş gibi günümüzde Arc-hipelagus olarak anılmaktadır; zira bu denizin sahip olduğu sayısız ada elbette ki ona bu ayrıcalıklı konumu kazandırmaktadır".

90 Örnek olarak bk. *OED* s.v. *Archipelago* [sf. 21]. Ayrıca bk. Weekley 1921, 68.

91 Söz konusu anlam kaymasının tanımı ve belirtilen hususa yönelik tespitleri için bk. Ceccarelli 2012, 26. Kelimenin günümüzdeki karşılıkları için ayrıca bk. *AHD* s.v. *archipelago*.

dilimizde ‘deniz’ sözcüğünü karşılayan Hellence ve Latince terimler ve bu terimlerin varyasyonları ile bağdaştırılmıştır. Bu doğrultuda Hellen *thalassografisi* çerçevesinde Ege Denizi’nin tanımlanması amacıyla yoğunluklu olarak *πέλαγος* (= pelagos) teriminin tercih edildiği, *πόντος* (= pontos) terimininse daha düşük bir kullanım sıklığına sahip olduğu tespit edilmektedir. Bu iki terime mukabil *ἅλς* (hals) ve *ὑδωρ* (= hydor) sözcüklerininse nadir biçimde Ege Denizi’nin isimlendirilmesine yönelik tamlamalarda yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte Hellence’de yaygın su kütlelerini tanımlamak ve adlandırmak amacıyla sıklıkla kullanım gören *θάλασσα* (= thalassa) sözcüğünün ise Ortaçağ periyoduna kadar Ege Denizi’ni adlandırmalarında tercih edilmediği dikkat çekmektedir. Latin *thalassografisi* çerçevesinde genelleyici bir değerlendirme yapılacak olduğundaysa, *mare* sözcüğünün Ege Denizi’ni niteleyen tamlamalarda sık bir şekilde yer aldığı anlaşılmaktadır. Buna mukabil *aequor*, *aqua*, *fretum*, *salum*, *pontus* ve *pelagus* gibi benzer *thalassografik* terimlerin de yine nadiren Ege Denizi’nin isimlendirilmesine yönelik tanımlamalarda tercih edildiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Bu hususlarla birlikte dilimizde yer etmiş olan ‘Ege’ sözcüğünün efsanelere konu olmuş bir Atina kralının mı, Lybialı bir *Amazonun* mu yoksa denizin derinliklerinde yaşadığına inanılan bir *hekatonkheirosun* mu ismine işaret ediyor olduğu hususu tartışmaya açık olma özelliğini sürdürmektedir. Ya da benzer şekilde; söz konusu kelimenin bu denizdeki bir adacığa, kayalık grubuna ya da adaya mı veya denizin kıyısındaki bir kente mi işaret ediyor olabileceği sorunsalı da bir o kadar tartışmaya açıktır. Öyle ki; tarihten günümüze uzanan süreçte daimi ve dinamik bir etkileşim merkezi kimliğine sahip olan ve çeşitli kültürel unsurları bünyesinde buluşturan Ege Denizi’nin yukarıda sayılan mitografik karakterler üzerinden isimlendirilmiş olabileceği savı belirli bir geçerliliğe sahip olsa da, bilimsel meşruiyet zemininden uzaktır ve sorgulanmaya müsaittir. Öyle ki, denizin adlandırılmasına kaynaklık eden söz konusu mitografik karakterler zaman zaman belirli topluluk ya da halklar tarafından benimsenmemiş ya da reddedilmiş olacak ki, kronolojik bir döngü içerisinde farklı varyasyonlar ileri sürülmüştür.

Sonuç itibarıyla Ege Denizi’nin isimlendirilmesi perspektifinde ‘*Aigaion Pelagos & Aigaios Pontos*’ ile başlayan, ‘*Mare Aegaeum*’ ile devam eden çeşitli adlandırmaları, ‘*Arkipelagos/Archipelagus*’ ile yeni bir boyut kazanmıştır. Bununla birlikte, Anadolu’nun batı kıyılarında Türk hâkimiyetinin başlangıcıyla birlikte ‘*Adalar Denizi*’ gibi özgün tanımlamalar da Ortaçağ ve Yeniçağ coğrafi eserlerinde/haritalarında kullanılmaya başlamıştır. Akabinde söz konusu denizin karasuları Slav kökenli dillerde zaman zaman (Karadeniz ile mukayese edilerek) ‘*Beyaz Deniz*’ ibaresiyle de anılmıştır. Bu adlandırmalara mukabil dilimizde yer etmiş ‘*Ege*’ terimiye Fransızca ‘*Mer Égée*’ ibaresinden uyarlanarak, 1941 Haziran’ında Ankara’da düzenlenen 1. Coğrafya Kongresi’nde alınan kararlarla resmi olarak Türkçe sözlüklere dâhil edilmiş ve Türk *thalassografisi* özelinde kullanım görmeye başlamıştır.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Acer 2003 Acer, Y., *The Aegean Maritime Disputes and International Law*, London - New York.
- Agassiz 1888 Agassiz, A., *A Contribution to American Thalassography: Three Cruises of the United States Coast and Geodetic Survey Steamer Blake, in the Gulf of Mexico, in the Caribbean Sea, and Along the Atlantic Coast of the United States, from 1877 to 1880*, Cambridge.
- AHD The American Heritage Dictionary of the English Language Online [Kaynak: <https://www.ahdictionary.com>].
- Arslan 2006 Arslan, M., "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler", *Olba* XIV, 75-91.
- Barron 1969 Barron, J. P., "Ibycus: to Polycrates", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 16, 119-149.
- Beekes 2010 Beekes, R., *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden - Boston.
- Boczek 2005 Boczek, B. A., *International Law: A Dictionary*, Toronto - Oxford.
- Boffa – Leone 2017 Boffa, G. – Leone, B., "Euboean Cults and Myths Outside Euboea: Poseidon and Briareos/Aigaion" (eds. Z. Tankosić –F. Mavridis – M. Kosma, *An Island Between Two Worlds: The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times*, Athens, 381-390.
- Bowman v.d. 2010 Bowman, J. S. – Marker, S. – Kerasiotis, P. – Sarna, H., *Frommer's Greece* (7th Edition), Harboken.
- Bremmer 2008 Bremmer, J. N., *Greek Religion and Culture, the Bible and the Ancient Near East*, Leiden - Boston.
- Ceccarelli 2012 Ceccarelli, P., "Naming the Aegean Sea", *Mediterranean Historical Review* XXVII/1, 25-49.
- Chantraine 1968 Chantraine, P., *Dictionnaire Etymologique de la Langue Grecque: Histoire des Mots*, Tome I: A – Δ, Paris.
- Constantakopoulou 2007 Constantakopoulou, C., *The Dance of the Islands; Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford.
- Deaton 2005 Deaton, T. M., "Aegean Sea" (ed. R. W. McColl), *Encyclopedia of World Geography*, New York, 4-5.
- Deledemos 1982 Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχουσάντων, ἄλλως καλουμένη Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου Volume 2 (ed. E. Deledemos), Thessaloniki, 3-492.
- de Vaan 2008 de Vaan, M., *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden - Boston.
- Diouf 2016 Diouf, P. M. H., *Asclépios ou Esculape, le Dieu par Excellence de la Médecine Gréco-Romaine: Mythe, Cultes et Survivances*, Saint-Denis.
- Downie 2017 Downie, J., "The Geography of Empire in Dionysius' *Periegesis*: A View", *Classical World* CX/2, 163-186.

- Edelstein – Edelstein 1945 Edelstein, E. J. Edelstein, L., *Asclepius* (Volumes 1-2), Baltimore.
- Elderkin 1941 Elderkin, G. W., “The Hero on a Sandal”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* X/4, 381-387.
- Fowler 1988 Fowler, R. L., “ΑΙΓ- in Early Greek Language and Myth”, *Phoenix* XLII/2, 95-113.
- Fowler 2013 Fowler, R. L., *Early Greek Mythography* (Volume 2), Oxford.
- Friese 2005 Friese, H., “Thalassographies of Departure, Disaster and Rescue: Fishermen and Undocumented Mobility”, *Etnofoor* XXVII/1, 13-36.
- Gantz 1993 Gantz, T., *Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources*, Baltimore - London.
- Gerstenberg 2004 Gerstenberg, A., *Thomaso Porcacchis “L’Isola piu famosa del mondo”*: Zur Text und Wortgeschichte der Geographie im Cinquecento (mit Teiledition), Tübingen.
- GEW I-II Griechisches Etymologisches Wörterbuch (ed. H. Frisk), Heidelberg 1960-1970.
- Graves 2012 Graves, R., *Yunan Mitleri: Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*, İstanbul.
- Gregory 1991 Gregory, T. E., “Aegean Sea” (ed. A. P. Kazhdan), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York - Oxford, 26-27.
- Halikarnas Balıkcısı 1992 Halikarnas Balıkcısı, Arşipel, İstanbul.
- Hirschfeld 1894 Hirschfeld, G., “*Αἴγαῖον πέλαγος*”, Ed. Wissowa, G., *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Band I), Stuttgart, 947-948.
- Horden – Purcell 2006 Horden, P. Purcell, N., “The Mediterranean and the ‘New Thalassology’”, *The American Historical Review*, CXI/3, 722-740.
- IvP III Die Inschriften des Asklepieions. Mit einem Beitrag von Michael Wörle [Altertümer von Pergamon, 8/3] (ed. C. Habicht), Berlin, 1969.
- Kahane – Kahane 1981 Kahane, H. Kahane, R., “Byzantium’s Impact on the West: The Linguistic Evidence”, *Illinois Classical Studies* VI/2, 389-415.
- Kalcyk 2002 Kalcyk, H., “Aegean Sea”, *BNP* (Brill’s New Pauly) I, 187.
- Kearns 20125 Kearns, E., “*Aigeus*”, *The Oxford Classical Dictionary* (eds. S. Hornblower – A. Spawforth – E. Eidinow), Oxford, 16.
- Keeble 2006 Keeble, J., “Archipelago” (eds. B. Lopez – D. Gwartzney), *Home Ground: Language for an American Landscape*, San Antonio, 11.
- Klein 1966 Klein, E., *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Amsterdam - London - New York.
- Koder 1998 Koder, J., *Tabula Imperii Byzantini* (TIB) X: Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis), Vienna.
- Kopela 2013 Kopela, S., *Dependent Archipelagos in the Law of the Sea*, Leiden - Boston.
- Kopp – Wendt 2018 Kopp, H. Wendt, C. (eds.), *Thalassokratographie: Rezeption und Transformation antiker Seeherrschaft*, Berlin.
- Kotsonas 2013 Kotsonas, A., “Aegean Sea (Bronze Age)”, *The Encyclopedia of Ancient History* (First Edition), 115-116.
- Kron 1981 Kron, U., “*Aigeus*”, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* [LIMC]

- I/1, 359-367.
- Kurul 2016 Kurul, E., Periplus, Periegesis ve Denizcilik Yasaları Özelinde Antikçağdan Ortaçağa Akdeniz Denizcilik Yazım Geleneğine Örnekler, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Lempriere 1827 Lempriere, J., A Classical Dictionary: Containing a Copious Account of All the Proper Names Mentioned in Ancient Authors, New York.
- LEW I-II Lateinisches Etymologisches Wörterbuch, Ed. Walde, A., Heidelberg 1938-1954.
- Liddell – Scott 1996 Liddell, H. G. Scott, R., A Greek-English Lexicon, Oxford.
- Marini 1905 Marini, L., “On the Method of Studying Thalassology”, The Geographical Journal XXV/2, 191-197.
- Mayor 2014 Mayor, A., The *Amazons*: Lives and Legends of Warrior Women Across the Ancient World, Princeton - Oxford.
- Miller 2013 Miller, P. N. (ed.), The Sea: Thalassography and Historiography, Ann Arbor.
- Mills 1997 Mills, S., *Theseus*, Tragedy, and the Athenian Empire, Oxford.
- Nyenhuis 1986 Nyenhuis, J. E., “Daidalos et Ikaros”. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae [LIMC] III/1*, 313-321.
- OED 1996 Oxford Concise Dictionary of English Etymology, Ed. Hoad, T. F., Oxford - New York.
- OLD 1968 Oxford Latin Dictionary, (eds. A. Souter v.d.), Oxford.
- Özgün 2019 Özgün, C., “Avrupa ve Osmanlıların Akdeniz Siyaseti: Ege Adaları ve İşgaller (1912)” (eds. M. Kaymakçı – C. Özgün), *Ege Adalarının Unutulan Halkı: Rodos ve İstanköy Türkleri*, Konya, 223-234.
- Quinn – Woodward 2015 Quinn, J. A. Woodward, S. L., *Earth's Landscape: An Encyclopedia of the World's Geographic Features (Volume I: A-L)*, Santa Barbara - Denver - Oxford.
- Porcacchi 1572 T. P. da Castiglione, *L'isole piu famose del mondo*, Venice.
- Reger 2013 Reger, G., “Aegean Sea (Classical and Later)”, *The Encyclopedia of Ancient History (First Edition)*, 115-116.
- Roberts 2014 Roberts, E. A., *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Spanish Language with Families of Words Based on Indo- European Roots (Volume 1: A-G)*, Bloomington.
- Sheard 2011 Sheard, K. M., *Llewellyn's Complete Book of Names: For Pagans, Witches, Wiccans, Druids, Heathens, Mages, Shamans & Independent Thinkers of All Sorts*, Woodbury.
- SRML 1834 *Scriptores Rerum Mythicarum Latini Tres Romae Nuper Reperti: Ad Fidem Codicum MSS. Guelferbytanorum, Gottingensis, Gothani et Parisiensis (Volume I)*, Ed. Bode, G. H., Celle.
- Stavropoulos – Hornby 1998 Stavropoulos, D. N. Hornby, A. S., *Oxford English-Greek Learner's Dictionary*, Oxford - New York.
- Toepffer 1894 Toepffer, J., “Aige” (ed. G. Wissowa), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Band I)*, Stuttgart, 949.

- Vian 1944 Vian, F., “Les Geants de la Mer”, *Revue Archéo-logique* VI/22, 97-117.
- Walker 1995a Walker, H. J., *Theseus and Athens*, New York - Oxford.
- Walker 1995b Walker, H. J., “The Early Development of the *Theseus* Myth”, *Rheinisches Museum für Philologie* CXXXVIII/1, 1-33.
- Ward et al. 1970 Ward, A. G. Connor, W. R. Edwards, R. B. – Tidworth, S., *The Quest for Theseus*, New York - Washington - London.
- Warmington 20125 Warmington, E. H., “Aegean Sea”, *The Oxford Classical Dictionary* (eds. S. Hornblower – A. Spawforth – E. Eidinow), Oxford, 16.
- Weber-Lehmann 1994 Weber-Lehmann, C., “*Theseus*”, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* [LIMC] VII/1, 922-955.
- Weekley 1921 Weekley, E., *An Etymological Dictionary of Modern English*, London.
- West 2002 West, M. L., “Eumelos: A Corinthian Epic Cycle”, *The Journal of Hellenic Studies* 122, 109-133.

PRICE 2803: REATTRIBUTION OF A MACEDONIAN REGAL BRONZE COIN FROM WESTERN ASIA MINOR TO TARSUS IN CILICIA

Dinçer Savaş LENGER *

ÖZ

PRICE 2803: Küçük Asya'nın Batısına Atfedilen Bir Makedon Kralı Bronz Sikkenin Tarsus'a (Kilikia) Reatribüsyonu

Bu makalenin konusu ön yüzünde $\frac{3}{4}$ sağa Herakles bezemeli kalkan, arka yüzünde miğfer yer alan, sol alt köşede monogramı ve sağ alt köşede kerykeion sembolü bulunan, B-A lejandlı bronz sikkelerdir. Makedon ordusundaki askerlerin gündelik ihtiyaçlarını karşılamaları için ay başında verilmek üzere basılmış olan bu sikkeler, temel referans kaynaklarında herhangi bir darphane atribüsyonu yapılmadan Küçük Asya bazen de Küçük Asya'nın batısı başlığı altında değerlendirilmiştir. Fakat bunların Batı Anadolu'daki arkeolojik kazılardan ve yüzey araştırmalarından bilinen bir örneği bulunmamaktadır. Buna karşın batıda sirküle olmayan bu sikkeler Kilikya bölgesinde karşımıza çıkmaktadır. Örnekleri Nagidos, Olba ve Tarsus Gözlükule kazılarında ele geçmiş ve kayıt altına alınmıştır. Yoğun olarak Tarsus ve çevresinde görülen bu bronz darplar için en uygun darp yeri, doğal olarak Makedon krallığının bölgedeki en önemli darphanesi olan Tarsus'tur. Bu kente basılan diğer Makedon kralı bronz sikkeler üzerinde kerykeion sembolünün sıklıkla kullanılışı, bazılarında ise hem kerykeion hem de monogram bulunuşu, Ankara Anadolu Medeniyetleri, İzmir, Sinop, Afyon, Adana müzelerinden bildiğimiz bu bronz sikkelere ait yirmi-den fazla örneğin Tarsus'a sadece 25 km mesafedeki Mersin Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda yer alıyor oluşu, buna karşın kerykeion sembolü ve monogramlı bronz sikkeler basan Salamis'te ve tüm Kıbrıs genelinde sirküle olmaması Tarsus'a yapılan atribüsyonu desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Makedon sikkeleri, Küçük Asya, bronz sikke, Tarsus, Kilikya, Hellenistik dönem.

ABSTRACT

The subject of this article is the bronze issue which bears a shield ornamented with the head of Herakles to $\frac{3}{4}$ r. on the obverse and a helmet on the reverse side along with the initials B-A, monogram below left, and a kerykeion below right. These coins were issued to be given at the

* Doç. Dr. Dinçer Savaş Lenger, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya-TR.
E-posta: dslenger@akdeniz.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-7186-2287

beginning of the month to meet the daily needs of soldiers in the Macedonian army. This issue has been classified under the title of Asia Minor and sometimes Western Asia Minor without any mint attribution in the main reference sources. However, there is no recorded example of these from archaeological excavations and surveys carried out in Western Anatolia. But these coins, which do not circulate in the west, appear in the Cilician region. Samples were found and recorded in the excavations of Nagidos, Olba and Tarsus Gözlükule. The most suitable minting place for these bronze coins, which are found intensely in and around Tarsus, is naturally Tarsus, the most important mint in the region of the Macedonian kingdom. On other Macedonian regal bronze coins minted in this city, the kerykeion symbol is often used and on some examples, both kerykeion and monogram are used. More than twenty of these bronze coins known to be included in museums of Ankara Anatolian Civilizations, Izmir, Sinop, Afyon and Adana are included in the Mersin Archeology Museum collection, which is located only 25 km from Tarsus; on the other side it does not circulate in Salamis and throughout Cyprus which issued bronze coins with a kerykeion symbol and monogram. These facts support the attribution to Tarsus.

Keywords: Macedonian coins, Asia Minor, bronze coins, Tarsus, Cilicia, Hellenistic Period.

The Macedonian regal bronze coins which bear the Macedonian shield with Herakles head to $\frac{3}{4}$ r. on the obverse and B-A legend and helmet on the reverse with left below and kerykeion right below (fig. 1) were catalogued either as anonym or without a specific mint before K. Liampi's "*Zur Chronologie der sogenannten "anonymen" makedonischen Münzen des späten 4. Jhs.v.Chr*" that was published in 1986 and remains a primary source¹. It has been Liampi, who compiled 18 examples of these coins known at that time and correctly suggested for the first time that they are of Asian origin and dated them to after 323 BC². After Liampi, M. J. Price, who prepared the publication of the coins of Alexander III and Philip III in the British Museum collection³, agreed with Liampi on this attribution. Because these coins do not circulate on mainland Greece and the known examples of these coins come onto the international market via Turkey⁴. Price went one step further and published 4 examples in the museum collection under the title of "Uncertain Bronze mainly from Western Asia Minor", differently from Liampi⁵. It is understood from successive publications that this attribution to "Asia Minor / Western Asia Minor", which was made without the suggestion of a specific mint, has been generally accepted in the numismatic community⁶. R. H. J. Ashton, who studied the Macedonian regal coins in the collections of Afyon and Fethiye archaeological museums, especially in the 1990's, not only crosschecked the coins that were attributed to Asia Minor by Liampi and Price, but also introduced new issues to the scientific world and made new

1 Coins with uncertain mints: McClean Coll. n. 3620; SNG Evelpidis n. 1468; Mathisen 1979, 4, n. V; Classified as anonym: Hunterian Coll., 353, n. 5; Gaebler 1935, 174, n. 14; SNG Sweden n. 1114; SNG Cop. n. 1134-1135, Lindgren Coll. n. 1296

2 Liampi 1986, 59 (3. Gruppe, Kleinasien, nach 323 v. Chr.), 61, n. 139-156. Liampi 1998, 102, n. M9.

3 Price 1991.

4 This method has been used for a very long time. See. Robert 1951, 95.

5 Price 1991, 343-344, n. 2803.

6 Uncertain Western Asia Minor: Ashton 1998, 40, n. 123; Tatar 2016, 105, n. 194. Western Asia Minor: Draganov 2000, 194, n. 491; SNG München n. 920-1; 2016.

suggestions about the minting place of some coins⁷. The first known example of the coins that form the subject of this article was first identified in the Afyon Archaeology Museum's collection. Then, it was published by Ashton under the title of "Uncertain Western Asia Minor"⁸.

However, contrary to these expectations, not a single example of the coin in question has been found in archaeological excavations in the west of Asia Minor. The fact that bronze coins, including the regal issues, circulate in and around the region where they were minted, and rarely circulate beyond it⁹ made this attribution of these coins to the west of Asia Minor questionable¹⁰. Indeed, examples of these coins appear within Cilicia, on the southeastern shore of Southern Asia Minor. 7 examples of these coins are known from archaeological excavations in this region: 3 from Tarsus Gözlükule Mound¹¹, 2 from Nagidos¹², and 1 from Olba¹³.

Moreover, the geography from which these coins were purchased, which we know from some private collections, also indicates the Cilician region. For example, there is one example in a collection of 815 coins which are of Tarsus and Mersin origin which was bought in 1935 by H. Goldman, the head of the Tarsus Gözlükule excavations, and then acquired by Adana Museum¹⁴. Another example is in a collection

7 Ashton 1998. For the coins attributed to Kaunos, see. Ashton 2004, *contra* Lenger 2013a.

8 Ashton 1998, 40, n. 123.

9 On the circulation of bronze coins, see. Robert 1951, 77-78, fn. 8; Robert 1966, 113-114; Psoma – Karadima – Terzopoulou 2008, 243, fn.1; Callatay 2016, 259-260.

10 For example, a similar situation applies to PRICE 419a. The issue attributed to Macedonia does not circulate in Macedonia and its surroundings. However, it is found in Asia Minor excavations and its examples are found in museum collections. These three aspects confirm its Asian origin. On the circulation of Macedonian regal coins in Macedonia, see. Gatzolis 2010. For PRICE 419A's circulation in Asia Minor and the new attribution, see. Lenger 2019. For the Macedonian coins with new mint attributions, see. Price P2: From Macedonia to Sardes (Lenger 2016); PRICE 3158: From Salamis to Sardes (Lenger 2013b; Lenger – Tatar 2019).

11 Cox 1950, 65, n. 35-37. Gözlükule Mound is located in the center of the Tarsus district of Mersin. It is located in the south of Gülek Strait, which provides passage from the Çukurova to the Taurus Mountains. Gözlükule was excavated by an American team under the direction of H. Goldman in the 1930s and 1940's. For the excavation results, see. Goldman 1950-1963. A new period of archaeological excavations has been carried out since 2007 by a team under the direction of Prof. Dr. A. Özyar. For the results, see. Özyar et alii 2009; 2010; 2011; 2012; 2014; 2016; 2018; 2019. In recent excavations under the chairmanship of Özyar, as there is no layer dating from the Classical and Hellenistic periods in the studied areas, no new example of this issue was found. I would like to thank the head of the excavation who shared this information. For other excavations at Tarsus and their results, see. Baydur – Seçkin 2001 (Temple of Tarsus Donuktaş); Zoroğlu 1995; 1996; Zoroğlu – Adıbelli – Doğan 1998; 1999 (Cumhuriyet Area); Yurtseven 2006 (Köylü Garage); Adak-Adıbelli 2007a; 2007b; 2012 (Roman Bath); Alper 2020 (Vuslat Urban Square). For a detailed compilation of excavations at Tarsus, also see. Tulumcu-Canlı 2016, 45-46. For the results of the surveys conducted in Tarsus and its surroundings since 2016, see. Kaplan 2016; 2020. About the city, see. Alkaç-Kaplan 2017.

12 Tekin 2007, 375, n. 42-43; Tekin 2009, 62. The ancient city of Nagidos is located within the borders of Bozyazı District of Mersin. Archaeological excavations at Nagidos was conducted by a team under the direction of Prof. Dr. S. Durugönül between 1998 and 2002. For the excavation results, see. Durugönül 2007.

13 Akçay 2017a: 81-82, n. 2; Akçay 2017b, 217; 225, fig. 3 = Aksoy 2019, 51, n. 3. Olba ancient city is 4 km away from the Uzuncaburç settlement of Silifke District of Mersin. Archaeological excavations of the city have been carried out by a team under the direction of Prof. Dr.Emel Erten since 2010. For the results of the excavations, see. Erten – Özyıldırım – Akçay 2012; Erten 2012; Erten – Özyıldırım – Akçay 2017; 2018.

14 Cox 1941, 33. The coin in question appears as Adana 33 in Price 2803's reference section.

of 224 pieces belonging to a soldier in the Turkish army -who collected most of the coins while on service at Çanakkale (Troas Region)- that was purchased in 1970 by the archaeological museum of the city of Sinop on the Black Sea Coast and its record contains the information that it was purchased in Adana in Cilicia¹⁵. The fact that 1 of the 4 coins in the British Museum collection was purchased from the city of Aleppo, Syria that is, adjacent to Cilicia also indicates the same geography¹⁶.

In addition to Sinop, examples of these coin are found in some other museum collections in Anatolia. The Museum of Anatolian Civilizations -together with the Istanbul Archeology Museum- is one of the largest and most important museums of Turkey. 12 of the 220 Macedonian regal coins in the collection of the Museum of Anatolian Civilizations are the issues that are the subject of this article¹⁷ (fig. 1). In addition, as mentioned above, one example each of these coins is in the collections of the Afyon¹⁸ and Izmir Archeology Museum¹⁹. However, since it is not known most of the time where the coins in question were found, it becomes impossible to obtain supporting information from the museum records regarding the attribution which we plan to make for this emission²⁰.

Consequently, data from the excavations at Mersin clearly shows that the bronze issue which bears a shield ornamented with the head of Herakles to $\frac{3}{4}$ r. on the obverse and a helmet on the reverse side along with initials B-A, monogram below left, and a kerykeion below right are of Cilician origin. In this context, Tarsus, the most significant city of the region, is the most suitable candidate for the mint of the coins in question²¹. As is known, the city's mint, which was quite productive under the Persian administration, turned into one of the most important in the entire

15 Tek – Arslan 1996, 19, n. 5.

16 Price 1991, 2803c = Provenance Chacati (1914). Notes: From Aleppo. For the bronze coins with the Cilician origin of Macedonian Kingdom circulating in Syria, see. Duyrat 2013, 166-167.

17 The catalogue titled *Coins of the Macedonian Kingdom in the Museum of Anatolian Civilizations Collection* by D. S. Lenger and Ö. Tatar is in the course of publication.

18 Ashton 1998, 40, n. 123.

19 Tatar 2016, 105, n. 194.

20 It should be noted that a coin could be transported to cities and touristic beach resorts for different reasons. For example, a person who returns to the city from the summer residence, who finishes his military service, who goes to his hometown for family visit during religious holidays, who works as a seasonal worker in the tourism or agriculture sector, who lives in the district and frequently goes to the city for work, carries the coins he/she finds, supplies or collects with a hope to sell them to an artisan, suppliers that feed the collectors or to a tourist. When coins are given to the museum, most of the time, proper information about where and how they were found is not presented or misleading information is given for fear of getting into trouble. The obligation to accept the coins brought to the museums and the payment can sometimes turn this into a livelihood. In this context, if a bronze coin's mint place is to be traced or if the coin circulation in a region is to be examined, the first significant thing is the data obtained from archaeological excavations, rescue excavations by museums and surveys. This situation is provided by reliable coins, that is, those whose find spot is certain. Bronze coins in the hands of a seller or collector do not provide healthy information for scientific research, just like the others in the museum where the origin is unknown. In this context, it does not provide certain, or very useful information in matters of defining mint attribution and circulation. See. Robert 1948, 439; Robert – Robert 1954, 148; Robert 1962, 18-24; Robert 1967, 83-84.

21 For the importance of the city of Tarsus in both the Persian and Alexander periods, see. Le Rider 2003, 186-187. For the ancient sources, travelers and the epigraphic and archaeological researches in the city, see. Tulumcu – Canlı 2016.

Mediterranean basin during the period of Alexander III²². Moreover, it is possible to establish an iconographic connection between the Macedonian regal bronze coins struck in Tarsus and the example that is the subject of the article, on the basis of the kerykeion symbol. As it is known, the Macedonian regal bronze coin struck in Tarsus began in 333 B.C.²³. The coins struck by this mint include Herakles/club quiver and bow²⁴; Herakles/bow in bow-case²⁵ and, Herakles/club, quiver and bow²⁶ series. The last of these series bears the kerykeion both on the obverse and on the reverse. Along with the kerykeion, some emissions also have I letter, star, a monogram and a monogram with Θ²⁷. The fact that the kerykeion is used on some emissions with a monogram on both the obverse and the reverse side also supports the attribution to this city of this issue on an iconographic basis²⁸. Moreover, the fact that more than 20 examples of this issue are in the Mersin Archaeology Museum collection, that is only 25 km from Tarsus, confirms this inference²⁹.

Catalogue

References:

Dichalkon

1899 Hunterian Coll. 353, n. 5	(Uncertain of Macedonia /185-168 B.C.)
1926 McClean Coll. n. 3620	(Unspecified / Antigonos Gonatas (277-239 B.C. / Antigonos Doson (229-220 B.C.)
1935 Gaebler 1935, 174, n. 14	(Anonym /After Alexander IV)
1975 SNG Eupelidis, XL, n. 1468	(Unspecified /After 311 B.C.)
1979 Mathisen 1979, 4, n. V	(Unspecified /288-277 B.C.)
1980 SNG Sweden 1980, 1114	(Anonym / After 311 B.C.)
1982 SNG Cop., lev. 29, n. 1134-1135	(Anonym /After 311 B.C.)

22 For the Tarsus coins struck during the Persian administration, see. Casabonne 2000, 40-45, 66-85; For the Satrapal issues, see. Mildenberg 2000, 10-11; For Alexander and successors' coins, see. Newell 1918; Price 1991, 369-371; Le Rider 2003, 154-155, 164-165, 187-188, 206-209.

23 Le Rider 2003, 210.

24 Price 3002 = Newell 11 (Rev. no symbol), Price 3003 (Rev. A).

25 Price 3028-3030 (On the reverse: Bunch of grapes, A, Θ and N)

26 Price 3058-3063.

27 Price 3058 = Newell 44, Price 3059 (Obv. kerykeion, Rev. kerykeion); Price 3060 = Newell 45 (Obv. kerykeion, Rev. kerykeion and I); Price 3061 = Newell 46 (Obv. kerykeion, Rev. kerykeion and star), Price 3062 = Newell 60 (Obv. kerykeion, Rev. kerykeion and a monogram), Price 3063 (Obv. kerykeion, Rev. kerykeion, Θ, monogram)

28 For the regal bronze coins of Tarsus, see. Newell 1918, 11, 44-46, 60-61; Price 3002-3003, 3028-3030, 3056-3063. It is known that Salamis on Cyprus struck shield/helmet coins which bear the kerykeion and a monogram on the reverse side, see. Newell 1927, 18-19; Price 3159-3162; Liampi 1986, 231-270. For the circulation of the coins with ΣI and NK monograms on the island, see. Tziambazis 2001/2, 41, n. 22; Zapiti – Michaelidou 2008, 116-117, n. 5-8. Another data confirming that the coins, which are the subject of the article, are Tarsus issues, is that they do not circulate across the island of Cyprus. I would like to thank Anne Destrooper, who shared this information with me, and Prof Dr Z. Çizmeli Ögün, who informed me that they were not found during the recent Turkish excavations in Salamis.

29 Coins of Macedonian Kingdom in the museum collection are being prepared for publication with Yaşar Ünlü.

1986 Liampi 1986, 61, n. 139-156	(Western Asia Minor /After 323 B.C.)
1989 Lindgren Coll., 61, n. 1296	(Anonym / After 311 B.C.)
1991 Price 1991, 344, n. 2803	(Uncertain Western Asia Minor / After 323-310 B.C.)
1998 Ashton 1998, 40, n. 123	(Uncertain Western Asia Minor / 323-310 B.C.)
1998 Liampi 1998, 102, n. M9	(Asia Minor / After 323 B.C.)
2000 Draganov 2000, 194, n. 491	(Western Asia Minor / 323-310 B.C.)
2001 SNG München n. 920-1	(Western Asia Minor / 323-310 B.C.)
2016 Tatar 2016, 105, n. 194	(Uncertain Western Asia Minor / 323-310 B.C.)

Chalkous

<http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb418385436>. (Uncertain / 323-310 B.C.)

Excavated Finds**Tarsus Gözlükule**

Cox 1950, 65, n. 35-37(*Antigonus I. One-Eye, 316-301 B.C.*)

1-3. AE Dichalkon 15-17 mm -- -- Inv. No. 35.565; 36.77; 37.114

Nagidos

Tekin 2007,375, n. 42-43 (*Western Asia Minor, 323-310 B.C.*)

1. AE Dichalkon 15 mm 3.5 gr 6h E. Inv. No. 1999/Na 99.68

2. AE Dichalkon 16 mm 3.9 gr 5h E. Inv. No. 2000/121

Olba

Akçay 2017a, 81-82, n.2; Akçay 2017b, 217; 225, fig. 3; Cfr. Aksoy 2019, 51, n. 3 (Recorded as 14 mm and 3.26 gr)

1. AE Dichalkon 16 mm 4.87 gr -- 2012_Akr_Gün_Yam_3_110

In Museum Collections**Museum of Anatolian Civilizations**

122. AE Dichalkon	17 mm	3.64 gr	1	1012-85/3
123. AE Dichalkon	17 mm	3.72 gr	11	1012-85/5*
124. AE Dichalkon	17 mm	3.96 gr	2	1012-85/7
125. AE Dichalkon	17 mm	3.74 gr	2	98-93/17-86
126. AE Dichalkon	17 mm	3.59 gr	2	53-32/26-06
127. AE Dichalkon	17 mm	4.05 gr	11	54-149/575
128. AE Dichalkon	16 mm	4.42 gr	12	625-1
129. AE Dichalkon	16 mm	3.23 gr	2	47-185/33-88
130. AE Dichalkon	16 mm	3.63 gr	1	185-10/2-88
131. AE Dichalkon	16 mm	3.86 gr	2	1012-85/1
132. AE Dichalkon	15 mm	4.24 gr	7	1012-85/2
133. AE Dichalkon	14 mm	4.62 gr	2	29-21/4-00

İzmir Archaeology Museum

1. AE Dichalkon 16.5 mm 3.73 gr 12 22112

Ref.: Tatar 2016, 105, n. 194 (Uncertain Western Asia Minor, 323-310 B.C.)

Afyon Archaeology Museum

1. AE Dichalkon -- 4.28 gr 1 4823

Ref.: Ashton 1998,40, n.123(Uncertain mints of Asia Minor, 323-310 B.C.)

Sinop Museum

1. AE Dichalkon	--	4.09 gr	12	3.167.70
Ref.: Tek– Arslan 1996, 19, n.5 (Uncertain mints of Asia Minor, 323-310 B.C.)				
Adana Museum				
1. AE Dichalkon	16 mm	--	--	--
Ref.: Cox 1941, n.33 (Anonymous, 316-306 B.C.)				

Bibliography and Abbreviations

- Adak-Adıbelli 2007a Adak-Adıbelli, I., “Tarsus Roma Hamamı Kazıları”, *Anmed* 5, 144-147.
- Adak-Adıbelli 2007b Adak-Adıbelli, I., “Tarsus Roma Hamamı Kazıları”, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 15, 25-40.
- Adak-Adıbelli 2012 Adak-Adıbelli, I., “Tarsus Roma Hamamı 2011 Yılı Çalışmaları”, II. Tarsus Kent Sempozyumu (ed. Y. Özdemir – A. Cerrahoğlu), 192-194.
- Akçay 2017a Akçay, T., “Olba’da Bulunan Sikkeler Işığında Kentin Erken Yerleşim Tarihi”, *Seleucia* 7, 69-89.
- Akçay 2017b Akçay, T., “Sikke Buluntuları Işığında Olba’daki Pers ve Makedon varlığı üzerine düşünceler”, *Olba* XXV, 211-226.
- Akçay 2018 Akçay, T., “Olba’daki Ok Uçları Işığında Kentteki Askeri Hareketlilik Hakkında Düşünceler”, *Seleucia* 8, 91-122.
- Aksoy 2019 Aksoy, F., *Olba Akropolisi Sikke Buluntuları*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Alkaç – Kaplan 2017 Alkaç, E. – Kaplan, D., *Bir Başkent Tarihi ve Anıtları: Tarsus*, İstanbul.
- Alper 2020 Alper, D. B. “Tarsus Müzesi Tarafından Gerçekleştirilen Caminur Mahallesi 260 Ada, 21 Parsel Ahmet Yesevi Parkı (Vuslat Kent Meydanı) Sondaj ve Kurtarma Kazısı”, *Tarsus Araştırmaları I* (ed. D. Kaplan), Ankara, 136-146.
- Ashton 1998 Ashton, R. H. J., “The Coins of the Macedonian Kings, Lysimachos and Eupolemos in the Museum of Fethiye and Afyon”, *Coins of Macedonia and Rome: Essays in Honour of Charles Hersh* (ed. A. Burnett, U. Wartenberg, R. Witschonke) London, 19-48.
- Ashton 2004 Ashton, R. H. J., “Kaunos, not Miletos or Mylasa”, *NCI* 164, 33-46.
- Baydur – Seçkin 2001 Baydur, N. – Seçkin, N., *Tarsus Donuktaş Kazı Raporu*, İstanbul.
- Callataÿ 2016 Callataÿ, de F., “De quoi les monnaies grecques trouvée en fouilles sont elles propos di achronique de méthode”, *Les monnaies de fouille du monde grec (VIe-Ier s. a.C.). Apports, approches et méthodes* (ed. F. Duyrat, C. Grandjean), Bordeaux, 239-261.
- Casabonne 2000 Casabonne, O., “Conqueteperse et phenomenemonetaire: l’exemplecilicien”, *Mecanismes et innovations monetaires dans l’Anatolie achemenide. Numismatique et Histoire*. (ed. O. Casabonne), Paris, 21-93
- Casey 2010 Casey, J., *Sinope. A Catalogue of the Greek, Roman and Byzantine Coins in Sinop Museum (Turkey) and Related Historical and Numismatic Studies*, London.

- Cox 1941 Cox, D. H., A Tarsus coin collection in the Adana museum, Numismatic Notes and Monographs 92, New York.
- Cox 1950 Cox, D. H., "The Coins", Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. Vol.I. Text. The Hellenistic and Roman Periods (ed. H. Goldman), Princeton-New Jersey, 28-83.
- Draganov 2000 Draganov, D., The Coins of the Macedonian Kings, part I, Jambol.
- Durugönül 2001 Durugönül, S., "Nagidos'un Tarihteki Yeri", La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIemillénaire av. J.-C. – IVE siècle ap.J.-C.). Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2-5 novembre 1999, İstanbul:Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, *Varia Anatolica*, 13, 429-443.
- Durugönül 2007 Durugönül, S., Dağlık Kilikia'da Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları NAGIDOS, İstanbul.
- Duyrat 2013 Duyrat, F., "Développement et circulation de la monnaie de bronze en Syrie", Aux origines de la monnaie fiduciaire. Traditions métallurgiques et innovations numismatiques, (ed. C.Grandjean, A.Moustaka), *Scripta Antiqua* 55, Bordeaux, 161-185.
- Erten – Özyıldırım – Akçay 2012 Erten, E. – Özyıldırım, M. – Akçay, T., "Mersin Silifke Olba 2010 Kazısı", *KST* 33/2, 545-564
- Erten 2012 Erten, E., "Olba (Mersin, Silifke) 2011 Kazıları", *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 10, 73-77.
- Erten – Özyıldırım – Akçay 2017 Erten, E. – Özyıldırım, M. – Akçay, T., "Olba Kazıları-2015 Dönemi Çalışmaları", *KST* 38/2, 1-16
- Erten – Özyıldırım – Akçay 2018 Erten, E. – Özyıldırım, M. – Akçay, T., "Mersin Silifke Olba Kazıları: 2016 Dönemi Çalışmaları", *KST* 39/2, 309-320.
- Gaebler 1935 Gaebler, H., *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, Berlin.
- Gatzolis 2010 Chr. Gatzolis, Η κυκλοφορία του χαλκινου νομίσματος στη Μακεδονία (5ος – 1ος αι. π.Χ.) (Aristotle University of Thessaloniki Unpublished PhD thesis), Thessaloniki.
- Goldman 1950-1963 Goldman, H., Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. Vol. I-III., Princeton/New Jersey, 1950-63.
- Hunterian Coll. Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection, Volume I: Italy, Sicily, Macedon, Thrace, and Thessaly (George Macdonald), Glasgow, 1899.
- Kaplan 2016 Kaplan, D., "2016 Yılı Tarsus Hinterlandı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları", 39. Kazılar, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, Ankara.
- Kaplan 2020 Kaplan, D., Tarsus Araştırmaları I, Ankara.
- Le Rider 2003 Le Rider, G. Alexandre le Grand. Monnaie, finances et politique, Paris.
- Lenger 2013a Lenger, D. S., "Yeni Bulgular Işığında Kaunos'a Atfedilen Makedon Krali Darpları", *Adalya XVI*, 1-9.
- Lenger 2013b Lenger, D. S., "Salamis'e atfedilen Makedon Krali Bronzlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Olba XXI*, 371-386.

- Lenger 2016 Lenger, D. S., "New Evidence for the Western Asia Minor Origin of the Macedonian Royal Bronze Issue Price P2 from Nif Olympos Excavations", *Philia* 2, 36-41.
- Lenger – Tatar 2019 Lenger, D. S. – Tatar, Ö., "PRICE 3158: Not Salamis but Sardes: In the Light of İzmir Archaeology Museum Collection and the Archaeological Finds from Nif (Olympos) Mountain in İzmir", *Acta Classica Mediterranea* 2, 59-77.
- Lenger 2019 Lenger, D. S., "Price 419A: a new attribution in the light of new data from Nif Mount in Asia Minor", *Nomismatika Khronika* 37, 53-72.
- Liampi1986 Liampi, K., "Zur Chronologie der sogenannten "anonymen" makedonischen Münzendesspäten 4. Jhs. v. Chr.", *JNG* 36, 41-65.
- Liampi 1998 Liampi, K., *Der makedonische Schild*, Bonn.
- Mathisen 1979 Mathisen, R. W., "The Shield/Helmet Bronze Coinage of Macedonia: A Preliminary Analysis", *SAN* 10, 2-6.
- Mildenberg 2000 Mildenberg, L. "On the so-called satrapal coinage", *Mecanismes et innovations monétaires dans l'Anatolie achéménide. Numismatique et Histoire*. (ed. O.Casabonne), Paris, 9-20.
- Lindgren Coll. Lindgren, H. C., *Ancient Greek Bronze Coins: European Mints from the Lindgren Collection*, San Mateo, 1989.
- McClellan Coll. Fitzwilliam Museum, *Catalogue of the McClellan Collection of Greek Coins* (ed. S.W.Grose), vol. II, Cambridge, 1926.
- Newell 1918 Newell, E. T., "Tarsos under Alexander", *American Journal of Numismatics* 52, 69-115.
- Newell 1927 Newell, E. T. *The Coinages of Demetrius Poliorcetes*, London.
- Özyar et al. 2009 Özyar, A., Danişman, G., Ünlü, E., Kuruçayırılı, E., "Tarsus-Gözlükule 2007 Yılı Kazısı", 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, 247-260.
- Özyar et al. 2010 Özyar, A., Ünlü, E., Kaschau, G., Person, C., Duvarcı, S., "Tarsus-Gözlükule 2008 Yılı Kazısı" 31. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1, 265-283.
- Özyar et al. 2011 Özyar, A. – Ünlü, E. – Karacic, S. – Person, C. – Pilavcı, T. – Yalçın, S., "Tarsus-Gözlükule 2009 Yılı Kazısı", 32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3, 251-262.
- Özyar et al. 2012 Özyar, A. – Ünlü, E. – Karacic, S. – Külekçiöğlü, Ç. – Pilavcı, T., "Tarsus-Gözlükule 2010 Yılı Kazısı", 33. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, 413-431.
- Özyar et al. 2014 Özyar, A. – Ünlü, E. – Pilavcı, T. – Külekçiöğlü, Ç. – Yalçın, S. – Karacic, S. – Güldüren, A. – Bennet, W., "Tarsus-Gözlükule 2012 Yılı Kazısı", 35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, 170-181.
- Özyar et al. 2016 Özyar, A. – Ünlü, E. – Pilavcı, T. – Külekçiöğlü, Ç. – Yalçın, S. – Silvia, Z. – Stavis, J., "Tarsus-Gözlükule 2014 Yılı Kazısı", 37. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1, 551-562.
- Özyar et al. 2018 Özyar, A. – Ünlü, E., "Tarsus-Gözlükule 2016 Yılı Çalışmaları", 39. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, 525-538.
- Özyar et al. 2019 Özyar, A. – Ünlü, E. – Pilavcı, T. – Yalçın, S. – Filmyer, A. – Verardi, V. – Yurttaş, T. – Şen, K. – Koumari, M., "Tarsus-Gözlükule 2017 Yılı Kazısı", 40. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1, 201-216.

- Price 1991 Price, M. J., *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaios. A British Museum Catalogue, Vol. I-II*, London.
- Psoma – Karadima – Terzopoulou 2008 Psoma, S. – Karadima, C. – Terzopoulou, D., *The coins from Maroneia and the Classical city at Molyvoti. A contribution to the history of Aegean Thrace, ME/ETHMATA*Athens.
- Robert 1948 Robert, L., “Anadolu’nun Eski Çağ Şehirleri”, *DTCF Dergisi* 6/5, 531-536.
- Robert 1951 Robert, L., *Etudes de numismatique grecque*, Paris.
- Robert – Robert 1954 Robert, L. – Robert, J. – *La Carie. Histoire et geographie historique avec le recueil des inscriptions antiques*, Paris.
- Robert 1962 Robert, L., *Villes d’Asie Mineure, Etudes de Geographie Ancienne*, Paris.
- Robert 1966 Robert, L., *Monnaies antiques en Troade*, Geneve/Paris.
- Robert 1967 Robert, L., *Monnaies Grecques. Types. Legendes Magistrats Monétaires et Géographie*, Geneve/Paris.
- SNG Evelpidis *Sylloge Nummorum Graecorum, Collection Réna H. Evelpidis, 2me partie, Macédoine, Thessalie, Illyre, Epire, Corcyre, Louvain* 1975.
- SNG Cop. *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Macedonia, New Jersey* 1982.
- SNG MünchenMakedonien *Sylloge Numorum Graecorum, Deutschland, Staatliche Münzsammlung München*10./11. Heft, *Makedonien Könige*, München, 2001.
- SNG Sweden *Sylloge Numorum Graecorum Sweden II, The Collection of the Royal Coin Cabinet National Museum of Monetary History, Stockholm* 1980.
- Tatar 2016 Tatar, Ö., *İzmir Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan III. Aleksandros ve III. Philippos Dönemine Atfedilen Makedon Kralı Bronz Sikkeleri, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Antalya.
- Tek – Arslan 1996 Tek, A.T. – Arslan, M., “A collection of Ancient Coins mostly acquired in the Hellespont Area”, *Studies in Ancient Coinage from Turkey*, (ed. R. H. J. Ashton), London, 19-30.
- Tekin 2007 Tekin, O., “VI: Sikkeler”, *Dağlık Kilikya’da Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları NAGIDOS*, (ed. S.Durugönül), İstanbul, 369-438.
- Tekin 2009 Tekin, O., “Hellenistik krallıkların gölgesindeki bir koloni kentinde sikke tedavülü: Nagidos kazı sikkeleri”, *Toplumsal Tarih* 185, 63-65.
- Tulumcu – Canlı 2016 Tulumcu, G. – Canlı, H., “Tarsus Bölgesi Antik Kaynakları, Gezginleri, Epigrafik ve Arkeolojik Araştırmaları”, *Tarsus Müzesi Taş Eserleri. Heykeltıraşlık ve Mimari Plastik Eserler* (ed. S.Durugönül), İstanbul, 41-55.
- Tziambazis 2001/2 Tziambazis, E., *A Catalogue of the coins of Cyprus from 560 B.C. to 1571 A.D.*, Larnaca.
- Yurtseven 2006 Yurtseven, F., “Tarsus Köylü Garajı Mezarı Buluntuları”, *Anadolu/Anatolia*31, 91-121.

Zapiti – Michaelidou 2008

Zapiti, E. – Michaelidou, L., Coins of Cyprus from the collection of the Bank of Cyprus Cultural Foundation, Nicosia.

Zoroğlu 1995

Zoroğlu, L., “Tarsus Cumhuriyet Alanı 1994 Yılı alışmaları”,17. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, 245-262.

Zoroğlu 1996

Zoroğlu, L., “Tarsus Cumhuriyet Alanı Kazısı Raporu 1995”,18. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, 401-408.

Zoroğlu – Adıbelli – Doğan 1998

Zoroğlu, L. – Adıbelli, H. – Doğan, M.,“Tarsus Cumhuriyet Alanı 1996 Yılı Kazı alışmaları Raporu”,19. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2,493-507.

Zoroğlu – Adıbelli – Doğan 1999

Zoroğlu, L. – Adıbelli, H. – Doğan, M., “Tarsus Cumhuriyet Alanı 1997”, 20. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, 463-474.

Fig. 1 Tarsus

B.C. 323-310

Ob. Shield, ornamented with the head of Herakles to $\frac{3}{4}$ r.

Rev. B-A. Macedonian helmet, left below, kerykeion right below

AE Dichalkon   14-17 mm.   3.3-4.2 gr.

AE Chalkous   10-13 mm.   1.2-2.2 gr.

SAVATRA ANTİK KENTİNDEN YENİ ADAK YAZITLARI

Mehmet ALKAN - İlker IŞIK *

ABSTRACT

New Votive Inscriptions from the Ancient City of Savatra

Four inscribed votives, introduced in this contribution were found in the Lycaonian city of Savatra and are dated to the Roman Imperial Period. Two of them (No. 1 and 2) were dedicated to Zeus Dalbenos, which is only known from an inscription on the base of the Silvanus statuette preserved in a private collection at Barcelona. The first, which has a bull relief, was the votive of Kadmos, son of C(alpurnius?) Germanicianus. The second was erected by a citizen by the name of Zethos for all of his family. It is concluded here that Zeus Dalbenos was a cult which originated from Phrygia or it was a local cult of Savatra, which seems more preferable. The inscription on the third votive, which was offered to Zeus and the goddess of peace Eirene by a priest by the name of Mareis, records the epithets of Zeus as *Keraunios*, *Astrapton*, *Syrtios* and *Bronton*. The epithet *Syrtios* has not been documented to date. The last inscribed altar is a votive of all *demos* for Ares and the listening deities *Areiai*. Two epigraphic documents from Savatra attest the local cult of Ares worshipped together with the *Areiai*. At the end of the article also discussed is the presence of the epigraphic documents relating to the soldiers from Savatra, which provides an indication of the importance of the city's geopolitical position during the Roman Imperial Period.

Keywords: Savatra, Zeus, Dalbenos, Syrtios, Astrapton, Eirene, Ares, *Areiai*.

ÖZ

Makalede, Konya sınırları içinde bulunan Savatra antik kentinde (Yağlıbayat) ele geçen, Roma İmparatorluk Dönemi'nden dört adak yazıtı tanıtılmaktadır. Zeus Dalbenos'a adanan ilk iki adaktan biri, C(alpurnius?) Germanicianus'un oğlu Kadmos tarafından sunulmuştur. Diğeri ise Zethos adlı bir vatandaş tarafından kendi ailesi adına adanmıştır. Zeus'un Dalbenos lakabı, Barselona'da özel bir koleksiyonda bulunan ve Zeus Dalbenos'a adanmış bir Silvanus heykelciğinin kaidesindeki yazıttan bilinmekteydi. Aşağıdaki makalede, Zeus Dalbenos'un Phrygia kökenli veya daha tercih edilebilir olarak Savatra'ya özgü yerel bir kült olduğu önerilmektedir. Üçüncü adak, Mareis adlı bir rahibin sunusudur. Yazıtta Zeus, *Keraunios*, *Astrapton*, *Syrtios* ve *Bronton* lakaplarıyla anılmaktadır. Bunlardan *Syrtios*, Zeus'un daha önce bilinmeyen bir lakabıdır. Yazıtta

* Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Alkan, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Karaman/TR. E-posta: mehmetalkan@kmu.edu.tr. Orcid No: 0000-0003-4315-2058
Dr. Öğr. Üyesi İlker Işık, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, Konya/TR. E-posta: ilkerarkeo@selcuk.edu.tr. Orcid No: 0000-0003-4510-6100

Zeus ile beraber barış tanrıçası Eirene'ye de ithafta bulunmaktadır. Son adak, "bütün *demos/* halk" tarafından Ares Patrios ile birlikte *Areiai*'a adanmıştır. Ayrıca makalenin sonunda Savatralı askerlere ilişkin epigrafik belgeler derlenerek kentin Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki jeopolitik önemine dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Savatra, Zeus, Dalbenos, Syrtios, Astrapon, Eirene, Ares, *Areiai*.

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izniyle, Dr. Öğr. Üyesi İlker Işık başkanlığında 2017-2019 yılları arasında yürütülen "Konya İli, Karatay ve Altınekin İlçeleri, Bozdağ Milli Parkı Doğu ve Kuzey Kesimi Yüzey Araştırmaları" adlı proje kapsamında yapılan çalışmalar sırasında Eski Yunanca ve Latince yeni yazıtlar tespit edilmiştir. Bunlardan dördü adak yazıtı olup bu makalenin konusunu oluşturmaktadır ve hepsi de Lykaonia Bölgesi'nin doğusunda, Bozdağ Milli Parkı'nın eteklerinde kurulmuş olan Savatra¹ kentinin lokalize edildiği Yağlıbayat Mahallesi'nde bulunmaktadır².

No. 1: [K]admos'un Zeus Dalbenos'a adağı

Üst ve alt tarafı profillendirilmiş mermer sunak (fig. 1). Ön cephesinde, hareket halinde bir boğa kabartma olarak betimlenmiştir.

Ölçüler: Yükseklik: 32 cm; Genişlik: 22 cm; Harf Yük.: 2,5 cm.

Δὶ Δαλ-
2 βήνω
[K? K]άδμος K. Γερ-
4 μανικιανοῦ
εὐχῆν.

"Zeus Dalbenos'a bu adağı C(*alpurnius*?) Germanicianus'un oğlu [C(*alpurnius*)? K]admos (adadı)".

Satır 1-2: Zeus'un Dalbenos epitheton'u şimdiye kadar sadece Barselona'da özel bir koleksiyonda bulunan mitolojik Roma tanrısı Silvanus'a³ ait olan, 28,5 cm yüksekliğinde bir heykelciğin (Fig. 5)⁴ kaidesi üzerindeki Yunanca yazıttan⁵ biliniyordu.

1 Ruge 1921, 250-251 s.v. Savatra; Belke – Restle 1984, 222-223 s.v. Sauatra. Savatra ve yakın çevresi yazıtları için bk. MAMA VIII, 226-258; MAMA XI, 343-354; Mclean 2002, 42-45 no. 120-127; 72-73 no. 206-208.

2 Son altar (No. 4) Yağlıbayat sakinlerince tarafımıza bildirilmiş olup mahallede bir evin bahçesinde koma altındadır.

3 Latince *silva* "orman" sözcüğünden yahut Etrüsklerin orman tanrısı Selvans adından gelen Silvanus, orman, tarım ve av tanrısı olarak tapım görmüştür. Silvanus kültü daha çok İtalya ve batısındaki bölgelerde yaygın idi. Orak, çam ve köpek bu tanrının simgelerinden (*attributum*) en yaygın kullanılanlarıdır. Silvanus kültü için bk. Fiesel 1923, 1324 s.v. Selvans; Dorcey 1992.

4 Perea Yébenes 2015, 313 Fig. 1.

5 Perea Yébenes 2015, 313 Figs. 1-3, 320: Γάιος Σέλευκο[ς] | στρατιότης | Διεὶ Δαλβήνω | εὐ[χ]ήν "Asker Gaius Seleukos bu adağı Zeus Dalbenos'a (sundu)". Yazıtta nominativus olarak tamamlanan Σέλευκο[ς] adının baba adı olması ve genetivus olarak tamamlanması gerektiği hususunda bk. BE 130 (2017), no. 136; AE 2018, no. 1874.

Yanında simgelerinden biri olan köpek ile beraber betimlenen söz konusu Silvanus heykeli, Gaius Seleukos isimli bir askerın Zeus Dalbenos'a adağıdır. Stil kritiğinden İmparator Hadrianus zamanından olduğu varsayılan eserin editörü Sabino Perea Yébenes, heykelin Silvanus'u temsil ettiğini ama kaidesindeki yazıtın Zeus'a yapılan bir ithaf olduğunu belirterek bir tutarsızlık söz konusu olduğunu dile getirmektedir⁶.

Zeus'a atfedilen Dalbenos lakabının ne anlama geldiği, yer adı olup olmadığı da bilinmemektedir. Barcelona yazıtının editörü Perea Yébenes, *dativus* haldeki Δαλβήνω lakabının bir tanrı-yer adı (teo-topónimo) olduğunu düşünerek bunun Δαλ-βήνω ya da Δαλβ-ήνω diye ayrılabilceğini; ilkinin “Δαλ'a ait” anlamına gelebileceğini, ikinci olasılığın da Δαλβ- gövdesinden türetilmiş bir yer adı olabileceğini tartışmaktadır⁷. Phrygia yazıtlarında Apollon için kullanılan Lairbenos (Ηλίω Απόλλωνι Λαιρβηνω) *Labenos* (Ηλίω Απόλλωνι Λαβήνω)⁸ ve Lykia yazıtlarında Artemis için kullanılan *Lagbene* (Αρτέμιδι Λαγβηνή)⁹ lakaplarıyla karşılaştırmaktadır. Ancak Dal- veya Dalb- ile başlayan herhangi bir yer adı önerisinde bulunmamaktadır. Diğer yandan, Barcelona yazıtında Δει' den sonraki *delta* (Δ) harfinin hatalı olarak fazladan yazılmış olabileceği ve böylece geriye Άλβηνός (Albenos) yahut Άλβανός (Albanos) diye bir sözcük kalabileceği ihtimalini de tartışıp hatalı bir yazıtın söz konusu olamayacağını ve ayrıca Albanos ile Silvanus arasında bir bağ kurulabilecek herhangi bir belgeye sahip olunmadığını belirtmektedir¹⁰. Perea Yébenes, Dalbenos'un ilk harfinin hatalı yazılmadığı hususundaki tespitinde haklı çıkmıştır, çünkü aşığıdaki yazıtta da (No. 2) Dalbenos lakabı geçtiği için bu sözcüğün hem Barcelona yazıtında hem de Savatra yazıtlarında hatalı yazılmış olma ihtimali kalmamıştır. Dalbenos, “yıldırım, meşale” anlamlarına gelen ve İliada Destanı'nda¹¹ da Zeus'un bir özelliğini açıklamada kullanılan Eski Yunanca δαλός (*dalos*) sözcüğünden türetilmiş bir lakap olabilir.

Perea Yébenes, söz konusu Silvanus heykelindeki giysiler ve kaidesindeki yazıtın, özellikle Dalbenos'un karşılaştırılabileceği epigrafik örneklerin buluntu yerlerinden yola çıkarak bunun Doğulu özellikler taşıdığını, kökeninin Asia Minor olması gerektiğini ve hatta daha hassas bir değerlendirmeye Phrygia ve Lykia kaynaklı olabileceği yorumunda bulunmaktadır¹². Perea Yébenes bu düşüncesinde haklı görünmektedir. Zeus Dalbenos'a adanmış iki adağın Savatra'da çıkması bu költün büyük olasılıkla Phrygia kökenli, hatta Savatra'ya özgü olduğunu ortaya koyabilir.

Satır 3-4: [K]άδμος: Adağın sahibi Kadmos, Europe'nin kardeşi, Thebai kentinin

6 Perea Yébenes 2015, 319 ve 320: “una incongruencia de la mención Δει (“a Zeus”) con la representación escultórica de Silvano”.

7 Perea Yébenes 2015, 319-321.

8 MAMA IV, 280.

9 SEG 2, 684; Robert 1983, 594-596.

10 Perea Yébenes 2015, 317 dn. 20.

11 Hom. *Iliad*, XIII, 31-320: ὅτε μὴ αὐτός γε Κρονίων | ἐμβάλοι αἰθόμενον δαλὸν νήεσσι θοῆσιν “Kronosoglu çırağını (δαλόν) atmazsa gemilerin üstüne”.

12 Perea Yébenes 2015, 314 “De igual modo su procedencia debe ser Asia Menor. Esa circunstancia, la vestimenta, añadida al hecho, fundamental, de llevar en su base una inscripción griega, permite afirmar con bastante verosimilitud que el origen del voto, de la escultura, es oriental, o con algo más de precisión –dentro siempre de cierta especulación razonable– de algunas de las regiones occidentales, quizás Frigia o Licia antiguas, en la costa mediterránea de la Turquía actual, donde encontramos algunos paralelos aproximados en la estructura gramatical y en la formulación teonímica”.

kurucusu mitolojik kahraman ile aynı adı taşımaktadır. Kadmos ismi Anadolu'da yaygın bir isim olmamakla birlikte Pisidia'da Termessos kentinde, Karia'da Halikarnassos ile Miletos kentlerinde ve Lydia'da Apollonis ve Kharaks kentlerinde epigrafik olarak belgelenmiştir¹³. K harfi Kadmos'un babasının *nomen*'inin kısaltması olabilir. *Genetivus* hâlde olması gereken bu *nomen*, Κ(λαυδίου) veya Κ(αλπουρνίου) diye deşifre edilebilir. Claudius, Yunan epigrafisinde çoğunlukla Κλ. diye kısaltılmaktadır, ancak sadece K ile kısaltıldığını gösteren örnekler de mevcuttur¹⁴. Bunun yanı sıra, Calpurnius *nomen*'i Lykaonia'daki Roma kolonilerinde yaygın olarak görüldüğü¹⁵ için Κ(αλπουρνίου) deşifreyonu daha tercih edilebilir görünmektedir. Savatra'dan K kısaltmasının kullanıldığı başka bir örnek mevcut olup bu kısaltma için orada da Calpurnius önerisi yapılmaktadır¹⁶. Kadmos'un babasının Κ(λαύδιος) veya Κ(αλπούρνιος) *nomen*'ine sahip olması Kadmos'un da aynı *nomen*'i taşıması olası olduğunu düşündürmektedir. Yine Kadmos'un *nomen*'i de aynı şekilde K olarak kaydedilmiş olabilir.

Γερμανικανοῦ: (*nom.* Γερμανικανός), Latince Germanicianus *cognomen*'inin¹⁷ Anadolu'daki tek örneği, Bithynia Bölgesi'nde yer alan Mudurnu'da ele geçen ve MS 212 yılı sonrasına tarihlenen bir mezar yazıtında¹⁸ dativus halde belgelenmiştir. Sicilya'da Panormus'tan Latince bir mezar yazıtında¹⁹ Mar(cus) Germanicianus adlı bir asker bilinmektedir. Ayrıca bu isme, mesleği *unctor* (yağ sürücüsü) olan Celadio Germanician(us) adlı bir kölenin Roma'da bulunan Latince bir mezar yazıtında²⁰ da rastlanmaktadır.

Kadmos'un mesleği yazıtta verilmemiştir. Altarın ortasına işlenen kabartma boğa kabartması Zeus'un kartaldan sonraki en kutsal hayvanı olarak onun gücünü simgeliyor olmalıdır. Bununla beraber, Barselona'daki Silvanus heykelciğinin Zeus Dalbenos'a bir asker tarafından adandığı da göz önünde bulundurulurken bir değerlendirme yapılırsa, Kadmos'un adağındaki boğa figürü zayıf bir ihtimal olsa da askeri bir amblem olabilir. Boğanın askeri bir amblem olarak, özellikle Iulius Caesar'ın kurduğu Roma lejyonları tarafından kullanıldığı bilinmektedir²¹. Boğa amblemi kullanan VI Victrix²² lejyonunda yüzbaşı olarak hizmet vermiş L. Servaus Sabinus'un Savatra'da babası için yaptırdığı Latince yazıtlı ithaf steli ele geçmiştir²³.

Tarihleme: Roma İmparatorluk Dönemi.

13 LGPN V.A – V.C s.v. Κάδμος.

14 TAM III.1, 14, 23, 136, 227, 444; Mitchell 1982, no. 517; SEG 57, 1482.

15 Robert 1955, 75 dn 2.

16 Mclean 2002, 42-43 no. 120.

17 Kajanto 1965, 201.

18 Dönmez-Öztürk 2012, 73 no. 11 (= SEG 62, 971): Αὐρηλιωῦ Γερμανικανῶ ...

19 CIL X, 7288.

20 CIL VI, 5540.

21 I Germanica, VI Victrix, III. Gallica, III. Macedonica, V. Macedonica, VI. Ferrata, VII. Claudia, VIII Augusta, X. Gemina lejyonları boğa amblemi kullanıyordu, bk. Keppie 1984, 142-143.

22 DuBois 2015, 302-315. Bu lejyonun L. Servaus Sabinus adlı yüzbaşısına ait bir yazıt Savatra'da ele geçmiştir (aşağıda).

23 Cronin 1902, 372 no. 145. Savatra'nın diğer asker yazıtları için bk. aşağıda dipnot 63 ve 66.

No. 2: Zethos'un Zeus Dalbenos'a adağı

Üst ve alt tarafı profillendirilmiş mermer sunak (fig. 2). Alt tarafı kırık durumdadır. Büyük olasılıkla alt kısmı da profilliydi. Biçim olarak Zeus Dalbenos'a adanan yukarıdaki diğer sunak ile büyük benzerlik içindedir. Yazıtın sonuna bir sarmaşık yaprağı motifi yerleştirilmiştir.

Ölçüleri: Yükseklik: 22 cm; Genişlik: 19 cm; Harf Yük.: 3 cm.

	Δε<ι> Δαλβ-
2	ήνω
	Zḗθος
4	εὐχῆ<v> ὑπέ-
	ρ πάντω-
6	ν τῶν ἰδίων.

“Zeus Dalbenos'a bu adağı kendi maiyetindeki herkes (ailesi) için Zethos (sundu)”.

Satır 1-2: Δε<ι> Zeus'un dativus formu Δι̅ yazıtlarda sıkça Δε̅i biçiminde yazılmıştır. İlk satırın sonundaki *beta* harfi 1. ve 2. satır arası hizasında, akroter üzerine kazılmış. Zeus Dalbenos yukarıdaki yazıtın yorumunda detaylıca tartışılmaktadır.

Satır 3: Adağın sahibi Zḗθος (Zethos) yaygın bir Yunan ismi taşımaktadır. Bu isim özellikle Karadeniz'in kuzeyinde Skythia ve Tauris bölgelerinde yaygındır²⁴. Anadolu'da da az sayıda örneği farklı bölgelerden ele geçmiştir²⁵.

Satır 4-6: ὑπέρ πάντων τῶν ἰδίων ifadesiyle Zethos bu adağı bütün ailesi adına Zeus'a sunmuş görünmektedir.

Büyük olasılıkla ailesiyle birlikte Savatra'da yaşayan bir yurttaş olan Zethos'un mesleği söylenmemiş ama kent eşrafından olabilir.

Tarihleme: Roma İmparatorluk Dönemi. No. 1 ile çok yakın tarihlerde adanmış olmalıdır. Çünkü her iki adak steli birbirine çok benzer bir işçilikle üretilmiş, yazıtları da aynı yazım karakterine sahiptir.

No. 3: Rahip Mareis'in Zeus ve Eirene'ye adağı

Üst tarafı hafifçe profillendirilmiş, mermer adak sütunu (fig. 3).

Ölçüler: Yükseklik: 66 cm; Genişlik: 35 cm; Harf Yük.: 3-3.4 cm.

	Δι̅ Κερωνίω
2	Ἀστράπτον-
	τι ^v Συρτιώ
4	Βροντῶν-

24 LGPN IV s.v. Ζῆθος.

25 LGPN V.A – V.C s.v. Ζῆθος.

τι^v. καὶ θεᾶ
 6 Εἰρήνη
 Μαρεις Σῶ-
 8 κου ἱερέυς.

“(Bu adağı) Zeus Keraunios Astrapton Syrtios Bronton ve Tanrıça Eirene için, Sokos’un oğlu rahip Mareis (adadı)”.

Yazıtta, Zeus’un onlarca lakabından²⁶ (*epitheton*) dördü sıralanmıştır. Bunlardan Keraunios ve Bronton baştanrının Anadolu’da çok yaygın görülen lakaplarıdır. Zeus Astrapton²⁷ ise Phrygia²⁸, Lykaonia²⁹ ve Lydia³⁰ bölgelerinden sadece birkaç yazıtta görülmektedir. Satır 3’teki Συρτιῶ (*nom.* Συρτιος olmalıdır) lakabı ise ilk defa bu yazıtla belgelenmektedir. Zeus Syrtios kültü tıpkı Savatra yakınlarındaki Akören’de bulunan bir adak yazıtıyla³¹ belgelenen yerel Zeus Zemroutenos gibi Savatra’ya özgü yerel bir kült olmalıdır.

Satır 5-6: θεὰ Εἰρήνην (Thea Eirene) “barış tanrıçası”, Zeus ile Themis’in kızıdır. Trakheia Bölgesi’nden övgü şiiiri içeren bir yazıtta³² Εἰρήνην λαθικηδεῖ “dert/keder unutturan Eirene’ye” diye saygı gördüğü belgelenmektedir. Eirene’ye adanmış başka bir adak yazıtı³³ Kos’tan ele geçmiş olup Hellenistik Dönem’e (yakl. MÖ 200) tarihlendirilmektedir.

MÖ 4. yüzyıl ve sonrasında görülmeye başlanan Eirene (Barış) ve Ploutos (Zenginlik) kültü, antik Yunanistan’da yapılan savaşlar sonrasında sağlanan sulh ve sükûneti ifade etmek amacıyla sembolleştirilmiş, dinsel bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır³⁴. Aynı yazıtta Zeus’un yanı sıra barışın timsali Eirene’ye da adakta bulunulması, Savatra’nın Roma İmparatorluk Dönemi’ndeki refah durumunu veya adağın yapıldığı tarihte yaşanan bir çatışma ve kargaşa ortamı yüzünden barış ve refaha olan özlemi ifade etmek için olabilir.

Satır 7-8: Μαρεις³⁵ (Μαρις ile karıştırılmamalı) az sayıda belgelenmiş bu isim yerel Anadolu şahıs adıdır. Savatra’daki Zeus kültü rahibi olmalıdır. Σῶκος³⁶, “güçlü, kuvvetli” anlamına gelen Eski Yunanca σῶκος sözcüğünden elde edilmiş bir şahıs ismi olup çok nadir görülmektedir. Bu sözcük, Hermes’in bir lakabı olarak İlyada

26 Anadolu’da belgelenmiş bütün lakapları için bk. Şahin 2001.

27 Şahin 2001, 27 s.v. Zeus Astrapton.

28 Drew-Bear 1978, 48-50 no. 25 (= SEG 28, 1186). Phrygia kenti Nakoleia’da ele geçen yazıtın sonunda Zeus ve lakapları şöyle kaydedilmektedir: Διὶ Περσῶν κ(αι) Βροντῶντι κ(αι) Ἀστράπτωντι εὐχὴν “Perslerin Zeus’una ve Bronton’a ve Astrapton’a adak”.

29 Ramsay 1888, 235-236 no. 1 (= IGR III, 245).

30 TAM V.1, 585: Ἐρμιοκρατίων Σωκρά<τ>ου | [θε]ῶ Στράπτωντι καὶ Βρο[υ]ντι. Zeus’un Lydia’daki lakapları için bkz. Paz de Hoz 1999, 23-25.

31 Anderson 1899, 281 no. 165: [A]ῦρ. Κοδράτω[ς Ἀλε]ξάνδρου Διὶ | Ζημουτηνῶ | εὐχὴν “Aleksandros oğlu Aur(elius) Kodratos bu adağı Zeus Zemroutenos’a (sundu)”; Şahin 2001, 188 s.v. Zeus Zemroutenos.

32 SEG 19, 456.

33 Segre 1993, 232 no. EV227 (= SEG 43, 557).

34 Smith 2011, 110.

35 Zgusta 1964, § 873-9; *IANazarbos*, 593; LGPN V.C s.v. Μαρεις.

36 LGPN V.C s.v. Σῶκος.

Destanı'nda geçmektedir³⁷. İlyada Destanı'nda ayrıca Troialı Hippiasos oğlu Sokos adlı kahraman zikredilmektedir³⁸. Sokos adında başka bir Savatralı Ankyra'da ele geçen bir yazıttan³⁹ bilinmektedir. Yazıttan babası Tantalos ile birlikte Sokos'un, *IV Scythia* lejyonunun da komutanlığını yapmış ve Syria'da önemli askeri hizmetlerde bulunmuş zengin kariyer sahibi vali Gaius Iulius Severus'u dostları olarak onurlandırdıkları görülmektedir.

Termessos'ta bulunan bir mezar yazıtında⁴⁰ geçen Ζῶκος ismi muhtemelen Σῶκος adının başka bir telaffuzudur.

Tarihleme: Roma İmparatorluk Dönemi.

No. 4: [Ares] Patrios ve Areiai'a demos tarafından adanan altar

Beyaz mermerden yapılmış, üst ve alt tarafı profilli adak steli (fig. 4a, b, c). Yazıt üst profile yazılmıştır. Altarın üst kısmında kabartma bir çelenk bulunmaktadır. Yazıtlı ön cephesinde ayakta duran, kabartma bir figür işlenmiş olup tahribata uğramıştır. Sadece ayakları görülen bu figür büyük ihtimalle bir asker kabartmasıydı. Sol cephesinde de kabartma bir büst var ancak yüzü tahrip olmuş durumdadır. Kalan izler, başında bir miğfer ve sakallı bir yüze sahip olduğunu düşündürmektedir. Savatra yakınlarında bulunmuş olup özel bir koleksiyondan İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne taşınan, Romalı bir asker tarafından savaş tanrısı Ares'e adanan sunağın üstünde de sakallı, miğferli ve zırlı bir tanrı büstü yer almaktadır⁴¹. Dolayısıyla, hem İstanbul'daki sunağın⁴² hem de aşağıdaki sunağın üzerindeki büst Ares'e ait olmalıdır. Her iki sunağın yazıtlarının içeriği de bunu desteklemektedir.

[Ἄρ]η πατρίω κ[αί]

2 Ἀρειάις ἐπηκόοι[ς]

37 Hom. *Iliad*, XX,72.

38 Hom. *Iliad*, XI, 427, 456.

39 Bosch 1967, 198-203 no. 157: Γ. Ἰ(ούλιον) Σεουήρον κα|ταταγέντα εἰς τοὺς δημαρχικοὺς ὑπὸ [θε]ῶν Ἀδριανοῦ, πρεσβεύσαντα ἐν Ἀσία | ἐξ ἐπιστολῆς καὶ κωδικύλλων θε|ῶν Ἀδριανοῦ ἡγεμόνα λεγιῶνος | τετάρτης Σκυθικῆς καὶ διοικήσαν|τα τὰ ἐν Συρία πράγματα, ἡνίκα Που|λίκιος Μάρκελλος διὰ τὴν κείνη|σιν τὴν Ἰουδαϊκὴν μεταβέβηκε| ἀπὸ | Συρίας, ἀνθύπατον Ἀχαΐας πρὸς πεν|τεράβδους πεμφθέντα εἰς Βειθυ|νίαν διορθωτὴν καὶ λογιστὴν ὑπὸ | θεῶν Ἀδριανοῦ, ἐπαρχον αἰραρίου τοῦ | Κρόνου, ὑπατον, ποντιφικα, ἐπιμε|λητὴν ἔργων δημοσίων τῶν ἐν Ῥώ|μῃ, ἡγεμόνα πρεσβευτὴν Αὐτοκρά|τορος Καίσαρος Τίτου Αἰλίου Ἀδριαν[οῦ] | Ἀντωνεῖνου Σεβαστοῦ Εὐσεβοῦς Γερ|μανίας τῆς κάτω, ἀνθύπατον Ἀσίας, | Τάνταλος Ταντάλου καὶ Σῶκος υἱός[ς] | αὐτοῦ Σαουατρεῖς, τὸν ἑαυτῶν εὐ|εργέτην καὶ φίλον “Merhum Hadrianus tarafından tribunus mertebesine yükseltelen, merhum Hadrianus'un emriyle ve verdiği ayrıcalıklarla Asia'da elçilik yapan, IV. Scythica lejyonunun komutanı olan ve Yahudi ayaklanmasından dolayı Puplicius Marcellus Syria'dan (oraya) yürüdüğü zaman Syria'daki işleri idare eden, Akhaia'nın proconsul'u, merhum Hadrianus tarafından balta taşıyan beş praetorla beraber düzeltici ve hesap uzmanı olarak Bithynia'ya gönderilen, Kronos/Saturn'un hazine praefectus'u, consul, pontifex, Roma'da kamusal eserlerin curator'u, bahtiyar İmparator Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Sebastus'un Aşağı Germania valisi, Asia'nın proconsul'u G. I(ulius) Severus'u, Savatralı Tantalos oğlu Tantalos ve onun oğlu Sokos kendilerinin yadımseveri ve dostunu (onurlandırır)”.

40 SEG 44, 1128.

41 Robert 1955, 72-73 no. 13 ve Pl. VIII 4, “Sur la face est sculpté le buste d'un dieu barbu, coiffé d'un casque et revêtu d'une cuirasse”. Altarın işçiliği yukarıda Zeus Dalbenos'a adanan altarlara ile çok büyük benzerlik içindedir. Yazıtı için bkz. aşağıda dipnot 63.

42 Sponcel 2017, 79 “Die auf der Vorderseite platzierte Inschrift weist die dargestellte Person als Ares aus. Sie beginnt mit der Gottheit, welcher dieser Altar geweiht wird, dem Ἄρης ἐπίκοος (Z. 1-2)”.

[εὐ]χὴν πᾶς δῆ[μος].

“[Ares] Patrios ve işiten Areiai için bu adağı bütün/her demos (adadı)”.

Satır 1: πατρίω (*nom. πάτριος*): Ares’in, πάτριος ile eş anlamlı πατρώος lakabıyla saygı gördüğü Palmyra yazıtlarında Ἀρέως πατρώου θεοῦ diye belgelenmektedir⁴³. Ares, Savatra’da ele geçen bir epigrafik belgede⁴⁴, *Areiai* ile birlikte patrios sıfatı ile nitelendirilen tanrılar arasında gösterilmektedir. Bu belge, Ares ve *Areiai*’ın rahibi ve aynı zamanda imparator kültü başrahibi Fl. Marcellus’un eşi Ankharne’yi onurlandırmak üzere bizzat Savatra kenti tarafından alınan karardır. Savatra’da bulunan başka bir yazıt⁴⁵ da *Areiai* ile beraber Ares’e sunulmuş olan diğer bir adağın belgesidir. Başka bir Savatra yazıtında⁴⁶ Ares’in ἐπήκοος “işiten” lakabıyla saygı gördüğü bilinmektedir.

L. Robert, Savatra yazıtlarındaki Ares için, savaşı karakterine sahip yerel bir tanrının asimile olmuş kültü diye yorumda bulunmaktadır⁴⁷. Benzer bir yorum da B. H. Mclean tarafından yapılmaktadır⁴⁸.

Satır 2: Ἀρείαις (*nom. pl. Ἀρεία/Areiai*) Savatra’da iki yazıtta daha görülmektedir⁴⁹. Ares ile beraber tapım gören *Areiai*’ın kimliği henüz tam olarak anlaşılammış görünmekle beraber dişil figürler oldukları kesindir⁵⁰. “Savaşı” anlamına gelen *Areiai*, tanrıça Athena’nın lakaplarından biri olup bu lakabın Sparta’da Aphrodite için de kullanıldığı Pausanias’ın⁵¹ anlatımlarında mevcuttur. P. Alphandéry⁵² tarafından yapılan öneriye göre Savatra yazıtlarındaki *Areiai*, Athena ile Aphrodite idi⁵³. *Areiai*’ın Amazonlar ile özdeş olabileceği şeklindeki başka bir öneri W. M. Calder tarafından yapılmaktadır⁵⁴. Konya İline bağlı Bozkır İlçe merkezinde bulunan bir adak

43 SEG 38, 1578, 1579.

44 Cronin 1902, 371-372 no. 144: Ἀναρχηνήν | Σακέρδωτος | ἀρχιέριαν | Σεβαστῶν, | γυναικα | Φλαίου Μαρκελλου ἀρχιερέος Σεβαστῶν κ[αί] ιερέως θεῶν πατρ[ῶν] Ἀρέως | καὶ Ἀρείων, | τὴν πανάρε[τον] Σ[α]ουατ[ρέων βουλή] | [δῆμος] “Savatrâlıların [boule ve demos’u], imparatorların başrahibi ve ataların tanrıları Ares ve *Areiai*’nın rahibi Flavius Marcellus’un eşini, imparatorların başrahibesi, erdemin timsali Sacerdus kızı Ankharne’yi (onurlandırır)”.

45 SEG 6, 455: Ἄρηι καὶ Ἀρείαις [θε]οῖς ἐπη[κόοις] “Ares ve işiten tanrılar *Areiai* için”.

46 Callander 1906, 158 no. 1 (= Robert 1955, 72 no. 13; SEG 15, 817).

47 Robert 1955, 77, “Nous avons donc le culte local d’un dieu indigène, dont le caractère prédominant était guerrier, et qui fut assimilé à Arès”. Ayrıca bk. Sponsel 2017, 78.

48 Mclean 2002, viii, “Though Ares was not a popular god among Greeks, Ares was assimilated to a number of indigenous warrior gods in central Anatolia, notably in Savatra”.

49 Cronin 1902, 371-372 no. 144; SEG 6, 455.

50 Robert 1955, 77 dn 1; Millington 2013, 557-558.

51 Paus. 3.17.5. ὅπισθεν δὲ τῆς Χαλκιοῖκου ναός ἐστὶν Ἀφροδίτης Ἀρείας “Kahlkioikos’tan (Athena’ninkinden) sonra Aphrodite Areia’nın tapınağı vardır”.

52 Alphandéry 1907, 132 no. 2: “Il estime aujourd’hui qu’on peut songer aussi à un féminin et voir dans ces divinités les deux Ἀρείαι, d’abord Athéné considérée comme déesse de la guerre, adorée comme telle, d’après Pausanias et des inscriptions à Athènes, à Platées, à Smyrne, en Isaurie même; et Aphrodite nommée Ἀρεία dans Pausanias et sur une gemme. On aurait donc adoré à Savatra, comme dieux protecteurs de la cité, une triade formée d’Arès et de deux parèdres, Athéne et Aphrodite”.

53 Gonzales 2004, 419’da (ayrıca bk. 422) yaptığı “The most obvious Greek identification for these *Areiai* are military manifestations of Athena and Aphrodite” yorumuna, Laumonier, Les Cultes Indigenes de Carie (Paris 1968) 188’i referans göstermektedir.

54 Hill 1923, 221; MAMA IV, 282. Ancak, *Areiai* Savatra yazıtlarında ἐπήκοος “işiten” sıfatıyla nitelendirildiği ve bu sıfatın Amazonlar için kullanıldığı bilinmediğinden, Amazonlar olma olasılığı yok denecek kadar zayıftır. Calder’in önerisine diğer bir eleştiri için bk. Gonzales 2004, 419.

yazıtında⁵⁵ tekil olarak belgelenen *Areiai*'nın da kimliği tam olarak tespit edilememiş olmakla beraber Ares'in dişil muadili olduğu yönünde düşünce mevcuttur⁵⁶.

Satır 3: $\pi\tilde{\alpha}\varsigma$ $\delta\eta$ [$\mu\omicron\varsigma$]: Bu ifade ile kastedilen *demos* çok açık değildir. Yunan epigrafisinde, onurlandırma, ithaf adak gibi yazıtlarda genel olarak bu ifade η βουλή και $\acute{\omicron}$ $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ “karar ve halk meclisi” biçimindedir. Burada $\pi\tilde{\alpha}\varsigma$ veya $\acute{\omicron}\mu\pi\alpha\varsigma$ sözcükleriyle beraber kullanıldığında, birden fazla *demos*'un bir araya gelerek tek bir *demos* altında bir “birlik” oluşturduğu akla gelmektedir. Nitekim böyle bir düşünce, Rhodos Adası'nın idari yapısıyla ilişkin tartışmada dile getirilmektedir. V. Gabrielsen, Rhodos kentlerinden ele geçen yazıtlardaki $\acute{\omicron}$ $\pi\tilde{\alpha}\varsigma$ $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ ya da $\acute{\omicron}$ $\acute{\omicron}\mu\pi\alpha\varsigma$ $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ ile kurumsal “birleşik Rhodos halkı” (the unified people of Rhodes) kastedildiğini düşünmektedir. Ayrıca bu halk birliğinin Rhodos yönetiminde en yüksek otorite olan ekklesia'da bulunma ve kanun teklifi verme yetkisine sahip olduğunu belirtmektedir⁵⁷. Lydia'daki antik Gordos (Iulia Gordos) yerleşiminde (Manisa-Gördes) ele geçen, yaklaşık MÖ 130/129 yılına tarihlenen bir dekretle⁵⁸ de $\acute{\omicron}\mu\pi\alpha\varsigma$ $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ ifadesi görülmektedir. Gordos'ta yaşayan Mysialılar (Mysoi Abbaeitai) tarafından alınan söz konusu kararlar, Gordos kentinin içine düştüğü politik ve hukuki istikrarsızlığın aşılmasında önemli katkı sunan ve aynı zamanda Aristonikos ayaklanmasının bastırılması sırasında Roma yönetimi yanında komutan olarak yer alan, adı kayıp bir şahıs onurlandırılmıştır. Onurlandırılan şahsın komutanlığına atandığı, $\tau\omicron\upsilon$ $\acute{\omicron}\nu\pi\alpha\tau\omicron\varsigma$ $\delta\eta\mu\omicron\upsilon$ ifadesiyle söylenen halkın Gordos'taki Mysialılar olduğu düşünülmektedir⁵⁹. Benzer bir kullanım, Pamphylia'da (muhtemelen Attaleia/Antalya'dan) tanrı Helios'a sunulan adak yazıtında⁶⁰ “*boule* ve bütün *demos*” (η βουλή και $\acute{\omicron}$ $\acute{\omicron}\nu\pi\alpha\varsigma$ $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$) olarak görülmektedir.

Yukarıdaki yazıtta geçen $\pi\tilde{\alpha}\varsigma$ $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ için kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak birkaç alternatif önerilebilir. $\pi\tilde{\alpha}\varsigma$ $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$, Savatra'da ikamet eden yerli ve Romalılardan oluşan bütün Savatralıları kastediyor olabilir. Ya da kent ve çevresindeki birkaç *demos*'un veya Antoninus Pius zamanında (MS 138-161) tesis edilen Lykaonia Birliği⁶¹ kentlerinin *demos*'larının oluşturduğu bir “*demos* birliğini” ifade ediyor olabilir.

Tarihleme: Roma İmparatorluk Dönemi.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Zeus Dalbenos'a adanan ilk iki adak yazıtı, ilk olarak Barselona'da koruma altında olan, bir asker tarafından Zeus Dalbenos'a sunulan Silvanus heykelciğinin kaidesindeki yazıtla belgelenen ancak okunmasında az da olsa kuşku bulunan *Dalbenos* lakabını

55 Hamilton 1842, 488 no. 438 (= CIG 4393; Swoboda – Keil 1935, 65-66 no. 135): [Λ]ούκιος Ὀρέστου | [Γ]αυροπαλαιείτης | [λ]ατύπος Ἀρεία εὐχλήν “Orestes oğlu, Isaurapalaialı (Eski Isauralı) taş ustası Lucius bu adağı Areia'ya (sundu)”.

56 Millington 2013, 557. Benzer şekilde, Pausanias'ın sözünü ettiği Aphrodite Areia'nın da Sparta'da “dişil Ares” olarak tapım görmüş olduğu düşünülmektedir, bk. Cyrino 2010, 51.

57 Gabrielsen 2000, 190.

58 Malay – Petzl 1984, 157-158 (= SEG 34, 1198).

59 BE 1984, no. 384; SEG 34, 1198; Malay – Petzl 2003, 20.

60 Bean 1958, 84 no. 112 (= BE 1959, no. 447; SEG 17, 616). Yayınlarda $\acute{\omicron}$ $\acute{\omicron}\nu\pi\alpha\varsigma$ $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ üzerine yorum mevcut değildir.

61 Imhoof-Blumer 1902, 415; von Aulock 1976, 19; Dmitrev 2000, 371-373.

kesinleştirmektedir. Zeus Dalbenos, Savatra ve civarında saygı gören yerel bir kült olmalıdır. Savatra Zeus Dalbenos adakları, Barselona'daki Silvanus heykelciğinin Asia Minor, hatta Phrygia veya Lykia kökenli olabileceğine yönelik daha önce yapılmış tahmini doğrulamaktadır. Barselona'daki Silvanus heykelciği Phrygia Bölgesi'nde bir yerden, belki de Savatra'dan ele geçmiş olabilir⁶². Eğer heykelin buluntu yeri gerçekten Barselona ise Savatralı veya Phrygialı bir askerin İspanya'ya göreve giderek kendi tanrısına adakta bulunması şeklinde de yorumlanabilir. Kadmos'un adağındaki (No. 1) boğa kabartmasının Zeus'un gücünü simgeleyen bir kült sembolü olarak işlendiği ilk tercih edilmesi gereken bir değerlendirmedir. Ancak çok zayıf bir ihtimal görünse de, boğa kabartmasının bir Roma lejyonunun amblemi olarak işlenmiş olabileceği burada dile getirilebilir.

No. 3'teki adak yazıtı Zeus'un daha önce bilinmeyen Syrtios lakabını belgelemektedir. Zeus'un yanı sıra Eirene'ye de aynı yazıtta ithafta bulunulması, epigrafik belgelerde çok nadir rastlanan Eirene kültürünün Savatra'da yaşatılmış olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Kabaca Roma İmparatorluk Dönemi'nden olduğu anlaşılan altar, sadece Lykaonia'nın değil, Roma coğrafyasının neredeyse tamamının siyasi kriz yaşadığı bir zaman dilimine işaret ediyor olabilir. Bu nedenle Roma'nın içinde bulunduğu bunalımın ortadan kaldırılması ve barışa duyulan özlemi ifade etmesi amacıyla Tanrıça Eirene'nin adı bu nedenle yer bulmuş olmalıdır. Bununla beraber, bu süreç içerisinde savunma pozisyonunda kalan imparatorluğun düşmanlarına karşı elde ettiği kısmi başarıları onurlandırmak için de barış tanrıçasına adakta bulunulduğu göz önünde bulundurulabilir.

Son yazıt, Savatra halkının veya çevresindeki *demos*'ların hep birlikte, Ares Patrios ile beraber *Areiai*'a altar sunduklarını göstermektedir. Patrios, Ares için sık kullanılan bir lakap değildir. Yazıtta geçen *Areiai*'ın dışıl kültürler olduğu açık olmakla beraber kimlikleri henüz tam aydınlatılamamış görünmektedir. Ancak bunların Athena ile Aphrodite olabileceği yönündeki düşünceler daha öne çıkmaktadır.

Yukarıda tanıtılan yazıtlar Roma İmparatorluk Dönemi'nde Savatra kentinin hem dini hem de sosyal açıdan oldukça zengin kültürel çeşitliliğe sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca savaş tanrısı Ares kültürünün kentte önemli bir yer edindiği anlaşılmaktadır. Bu kültürün varlığı, Savatra'nın askeri açıdan önemli bir merkez olduğuna işaret etmektedir. Savatra'da bulunan, Lucius Gattius Cornelianus adında bir askerin Ares'e adadığı yazıtlı sunak⁶³, Ares kültürünün Savatra'ya yerleşmesinin en büyük nedeninin

62 Savatra kentinin lokalize edildiği Yağlıbayat Mahallesi'nde 1984 yılında bazı heykeltıraşlık eserleri bulunmuş, bunlardan haberdar edilen Konya Arkeoloji Müzesi Yağlıbayat'ta küçük bir kazı çalışması yapmış ve bu eserlere ait başka parçalar bulmuşlardır. Konya Arkeoloji Müzesine taşınan eserler arasında Aphrodite (yüksekliği 26,3 cm), Asklepios (yük. 60,5 cm), Herakles (yük. 22 cm) heykelcikleriyle beraber bir de genç heykelciği (yük. 29,5) bulunmaktadır; resimleri ve geniş tanımlamalarıyla beraber bk. Karamut – Çay – Yılmaz 1985, 22-26. Bu buluntular Savatra'da heykeltıraşlık üzerine bazı atölyelerin varlığına işaret etmektedir.

63 Callander 1906, 158 no. 1 (= Robert 1955, 72 no. 13; Robert 1965, 43-44; SEG 15, 817): Ἄρης ἐπικόρη | Λεύκις | Γάττις Κορνηλιανός στρατιώτης ἐὺχρῆν "İşiten Ares'e bu adağı asker Lucius Gattius Cornelianus (sundu)". Latince isimlerin Lucius=Λεύκις ve Gattius=Γάττις diye yazılmış olması bu askerin Latince bilmediğini, yerli olup Roma ordusuna katıldıktan sonra bu isimleri almış olabileceğini düşündürmektedir.

burada konuşlanan Romalı askerler olduğunun bir kanıtı olarak gösterilebilir. Nitekim, yazıtın editörü T. Callander yorumunda, Roma etkisinin güçlü olduğu Savatra gibi bir kentte Ares kültünün görülmesinin doğal oluşunu belirtmektedir⁶⁴. Savatra yakınlarındaki Sızma (Zizima) yerleşim yerinde bulunup Konya Arkeoloji Müzesine taşınan, Ares severler derneğinin üyesi bir rahip tarafından Pan'a adanmış yazıtlı heykelticik⁶⁵, Savatra civarında da Ares kültünün büyük saygı gördüğünü göstermektedir.

Savatra bağlantılı diğer askerlerin epigrafik kanıtları⁶⁶ da kentin askeri açıdan ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Galatia ve Lykaonia bölgeleri arasında kalan ve çoğunlukla Lykaonia Bölgesi'nin doğu sınırını temsil eden Savatra, jeopolitik konum itibarıyla stratejik bir öneme sahiptir. Kent, bugünkü Bozdağ Milli Parkı'nın eteklerinde kurulmasından ötürü Lykaonia'nın doğusundaki savunma hattının en uç sahası olarak işlev göstermiştir⁶⁷. Dağ eteklerinde kurulu bir kentin ardındaki düz bir coğrafyayı korumak zorunluluğu Savatra ve etrafında onlarca kale ve kulenin imar edilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Aynı zamanda, Roma imparatoru Augustus döneminden itibaren inşa edilen Via Sebastae'nin yol güzergâhında yer alan Savatra, gerek ticari gerekse askeri bakımdan tarih sahnesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Isauria ve civar bölgelerdeki isyancılara karşı asker sevkiyatını kolaylaştırmak için yapılan Via Sebaste, bu güzergâh üzerinde bulunan yerleşim birimlerine de merkezi bir konum kazandırmıştır. Bu noktalarda konuşlanan askerlerin imparatorluğun sıkıntılı süreçlerinden biri olan MS 3. yüzyıl ve sonrasında daha da yoğunlaşmış olması olasıdır. Öyle ki, Goth, Sasani ve Palmyra saldırıları sonrasında Roma valilerinin yayınladığı

64 Callander 1906, 158: “Lucius Gattius Cornelianus was the Latin name of this soldier. The worship of Ares is natural in a town where Roman influence was so strong as in Savatra on the important “Syrian Route”.

65 Alp 1985, 20-21; Mclean 2002, 13-14 no. 35: Λ(ούκιος) Καλπούρνιος ΑΡΗΦΙΛΑΟΣ ἱερεὺς “Ares sever rahip L(ucius) Calpurnius”.

66 VI Victrix lejyonunun bir yüzbaşı olan L. Servaeus Sabinus'un, yine yüzbaşı olan babası için yaptırdığı Latince yazıtlı ithafı Savatra'da ele geçmiştir, Cronin 1902, 372 no. 145: Tito Servaeo Sabino, | p(rimi) p(ili), donato omnibus | donis, L(ucius) Servaeus | Sabinus, centurio leg(ionis) sextae Vict(ricis), | patri suo fecit “VI. Victrix lejyonunun yüzbaşı L(ucius) Servaeus Sabinus kendi babası, bütün onurlarla donatılmış baş yüzbaşı Titus Servaeus Sabinus için yaptırdı”. Diğeri, Augusta Cohors'unda başarılı bir şekilde hizmette bulunarak bir buçuk kat maaşlı (sesquiplicarius) askerlik yapmış olan Savatralı G. Octavius olup MS 1. yüzyıl başlarına tarihlendirilen Latince yazıtlı mezar taşı Sinope'de bulunmaktadır: ISinope 124: (yazıtta uygulanan kısaltmalar edisyonda tamamlanmamış bir şekilde verilmektedir): G(aius) Octavius, G(ai) f(ilius), Vel(ina), | dom(o) Savatra, mil(es) | cohort(is) August(ae) et ea[e]dem cohortis sesquiplicarius, hic situs | est “G(aius)'un oğlu, Vel(ina) tribus'undan, Savatra yurdundan, Cohors Augusta'nın askeri ve aynı zamanda (bu) cohort'un bir buçuk kat maaşlı askeri (sesquiplicarius) G(aius) Octavius burada yatıyor”. Başka bir epigrafik belge, Ankyra'da ele geçen bir mezar yazıtı olup Savatralı iki kardeşin Cohors I Augusta Cyrenaica'da askerlik yaptığını belgelemektedir. Kardeşlerden biri Quintus, askerlikle beraber aynı zamanda quator olarak görev yapmış; diğeri, Lucius Valerius Vales süvari olarak hizmette bulunmuştur, Bosch 1967, 136-137 no. 113: χαῖρε παροδείτα | ἐνθάδε κείται Κούιντος | Φιλίππικος, <κου>ράτωρ, Σα|ουαθρεύς, στρατιώτης χώρτης πρώτης Ἀγούστης Κυρηναϊκής, στουπενδιόν | κα'. Λούκιος Οὐά|λέριος Οὐά|λης ὁ ἀδελφός αὐτοῦ, στρατιώτης ἱππεὺς χώρτης τῆς ἀ|ῦ|τῆς στουπενδιόν ἱγ'. | Μαρκία Αἰμιλία Ἀθηναί[ς] | [κ]αὶ Ἀρτεμισία συνβίους, | [μ]νήμης χάριν “Selam yolcular! Burada, curator, Cohors I Augusta Cyrenaica'nın askeri Savatralı Philippikos oğlu Quintus yatıyor, 21 yıl hizmet etti. Onun kardeşi, aynı Cohors'un atlı askeri Lucius Valerius Vales 13 yıl hizmet etti. Eşleri Marcia Aemilia Athenais ile Artemisia onların hatırası için (yaptırdı)”.

67 2017 yılından beri bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları sonucunda askeri kule ve kale kalıntılarının varlığı ile bu konuyu destekleyen arkeolojik buluntuların tespiti nedeniyle Savatra ve çevresinin hem önemli bir geçiş güzergâhı noktası olduğu hem de militarist bir kimliğe sahip olduğunu görmekteyiz, bk. Işık – Sarp – Erdem 2018, 275-292.

genelgeler ile başta İkonium olmak üzere pek çok kamu yapısının yıkılarak elde edilen molozlar ile savunma hatları inşa edilmeye kalkışılması bölgenin ve özellikle bir sınır kenti olan Savatra gibi yerleşimlerin ne denli tetikte olması gerektiğini ortaya koymaktadır⁶⁸. Bütün bu özellikleriyle ve asker yazıtlarıyla beraber değerlendirildiğinde Savatra'nın Roma İmparatorluk Dönemi'nde stratejik önemi yüksek kentlerden biri olduğu görülmektedir. Kentin siyasi ve askeri yapısı göz önünde bulundurulduğunda, Savatra'yı ve çevresinin güvenliğini sağlamak için bazı askeri birliklerin buraya yerleştirilmiş olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

AE	L'Année épigraphique
Alp 1985	Alp, A., "Pan Kabatmalı Mezar Steli", Müze 4, 20-21.
Alphandéry 1907	Alphandéry, P., "Chronique", Revue de l'histoire des religions 56, 131-139.
Anderson 1899	Anderson, J. G. C., "Exploration in Galatia cis Halym. II", The Journal of Hellenic Studies 19, 280-318.
BE	Bulletin épigraphique
Bean 1958	Bean, G. E., Inscriptions in the Antalya Museum, Belleten cilt XII, sayı 85, 21-91.
Belke – Restle 1984	Belke, K. – Restle, M., Tabula Imperii Byzantini 4: Galatien und Lykaonien, (Denkschriften ÖAW, phil.-hist. Kl. 172), Wien.
Bosch 1967	Bosch, E., Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum, Ankara.
Callander 1906	Callander, T., "Explorations in Lycaonia and Isauria", Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire (ed. W. M. Ramsay), Aberdeen, 157-180.
CIL VI	Henzen, G. – De Rossi, I. B. – Bormann, E. – Huelsen, Ch. – Bang, M. (eds.), Corpus Inscriptionum Latinarum, Vol. VI: Inscriptiones Urbis Romae Latinae, Berlin, 1876.
CIL X	Mommsen, Th. (ed.), Corpus Inscriptionum Latinarum, Vol. X: Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae Latinae, Berlin 1883.
Cronin 1902	Cronin, H. S., First Report of a Journey in Pisidia, Lycaonia, and Pamphylia. II, The Journal of Hellenic Studies 22, 339-376.
Cyrino 2010	Cyrino, M. S., Aphrodite. Gods and Heroes of the Ancient World, London – New York.
Dmitrev 2000	Dmitrev, S., Observations on the Historical Geography of Roman Lycaonia, Greek-Roman-Byzantine Studies 41, 349-375.
Dorcey 1992	Dorcey, P. F., The Cult of Silvanus: A Study in Roman Folk Religion (Columbia Studies in the Classical Tradition 20), Leiden.

68 Kaya 2011, 181; Mitchell 1989, 311 vd.

- Dönmez-Öztürk 2012 Dönmez-Öztürk, F., “Göynük ve Mudurnu'dan Yeni Yazıtlar I”, *Mediterranean Journal of Humanities* II/2, 67-78.
- Drew-Bear 1978 Drew-Bear, Th., *Nouvelles Inscriptions de Phrygie*, (Studia amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologicam pertinentia 16), Zutphen.
- DuBois 2015 DuBois, M. S., *Legio*, Volume 1-2, Raleigh.
- Fiesel 1923 Fiesel, E., “Selvans”, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* IV A/2, Stuttgart, 1324.
- Gabrielsen 2000 Gabrielsen, V., “The Synoikized Polis of Rodes”, *Polis and Politics, Studies in Ancient Greek History, Presented to Mogens Herman Hansen on his 60th Birthday* (ed. P. Flensted-Jensen – T. H. Nielsen – L. Rubinstein), Copenhagen, 177-205.
- Gonzales 2004 Gonzales, M. P., *Cults and Sanctuaries of Ares and Enyalios. A Survey of the Literary, Epigraphic, and Archaeological Evidence*, Berkeley.
- Hamilton 1842 Hamilton, W. J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with some account of their antiquities and geology*, vol. II, London.
- Hill 1923 Hill, G. F., “Some Coins of Southern Asia Minor”, *Anatolian Studies presented to Sir William Mitchell Ramsay* (ed. W. H. Buckler – W. M. Calder), Manchester, 207-224.
- Hom. Iliad Homeros, *İlyada* (çev. A. Erhat – A. Kadir), İstanbul, 1997.
- IAnazarbos Sayar, M. H., *Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 56 (IK): Die Inschriften von Anazarbos und Umgebung, Teil 1*, Bonn 2000.
- IGR III Cagnat, R. (ed.), *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes, Vol. III*, Paris 1906.
- Imhoof-Blumer 1902 Imhoof-Blumer, F., *Kleinasiatischen Münzen II (Sonderschriften des österreichischen archäologischen Institutes in Wien, Band III)*, Wien.
- ISinope French, D. H., *Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 64 (IK): The Inscriptions of Sinope, Part 1*, Bonn 2004.
- Işık – Sarp – Erdem 2018 Işık, İ. – Sarp, O. – Erdem, M. N., “2017 Yılı Konya İli, Karatay ve Altınekin İlçeleri, Bozdağ Milli Parkı Doğu ve Kuzey Kesimi Yüzey Araştırması”, *AST* 36/2, 275-292.
- Kajanto 1965 Kajanto, I., *The Latin Cognomina*, (Societa Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum XXXVI.2), Helsinki.
- Karamut – Çay – Yılmaz 1985 Karamut, İ. – Çay, N. – Yılmaz, Y., “Yağlıbayat Heykeltraşlık Eserleri”, *Müze* 4, 22-26.
- Kaya 2011 Kaya, M. A., *Anadolu'da Galatlar ve Galat Tarihi*, Konya.
- Keppie 1984 Keppie, L., *The Making of the Roman Army from Republic to Empire*, Manchester.
- LGPN II Osborne, J. M. – Byrne, S. G. (eds.), *The Lexicon of Greek Personal Names, Vol. III: Attica*, Oxford, 1994.
- LGPN IV Fraser, P. M. – Matthews, E. (eds.), *The Lexicon of Greek Personal Names, Vol. IV: Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005.

- LGPN V.A Fraser, P. M. – Matthews, E. (eds.), *The Lexicon of Greek Personal Names, Vol. VA: Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia*, Oxford, 2010.
- LGPN V.B Balzat, J.-S. – Catling, R. W. V. – Chiricat, É. – Marchand, F. (eds.), *The Lexicon of Greek Personal Names, Vol. V.B: Coastal Asia Minor: Caria to Cilicia*, Oxford, 2014.
- LGPN V.C Balzat, J.-S. – Catling, R. W. V. – Chiricat, É. – Corsten, T. (eds.), *The Lexicon of Greek Personal Names, Vol. V.C: Inland Asia Minor*, Oxford.
- Malay – Petzl 1984 Malay, H. – Petzl, G., “Ehrenbeschlüsse für den Sohn des Anaximbrolos aus Gordos”, *Epigraphica Anatolia* 3, 157-165.
- Malay – Petzl 2003 Malay, H. – Petzl, G., “Posthumous Decree for Philomelos, son of Ophelas, issued by the council and the people of the Mysi Abaitai”, *Epigraphica Anatolia* 36, 19-26.
- MAMA IV Buckler, W. H. – Calder, W. M. – Guthrie, W. K. Ch. (eds.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Vol. IV: Monuments and Documents from Eastern Asia and Western Galatia*, Manchester, 1933.
- MAMA VIII Calder, W. M. – Cormack, J. M. R. (eds.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Vol. VIII: Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias*, Manchester, 1962.
- MAMA XI Thonemann, P. (ed.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Vol. XI: Monuments from Phrygia and Lycaonia*, <http://mama.csad.ox.ac.uk/index.html>
- Mclean 2002 Mclean, B. H., *Greek and Latin Inscriptions in the Konya Archaeological Museum, The British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 29 (Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor IV)*, London, 2002.
- Millington 2013 Millington, A., Iyarri and the Interface: The Origins of Ares, şurada: A. Mouton – I. Routherford – I. Yakubovich (eds.), *Luwian Identities: Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegean*, Leisen – Boston, 543-566.
- Mitchell 1982 Mitchell, S., *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II (RECAM): The Ankara District. The Inscriptions of North Galatia (British Institute Archaeology at Ankara, Monograph No. 4, British Archeological Reports, International Series 135)*, Oxford.
- Mitchell 1989 Mitchell, S., “The Siege of Cremna”, *The Eastern Frontier of the Roman Empire: Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1988*, ed. D. H. French – C. S. Lightfoot, *British Archeological Reports, International Series 553*, Oxford, 311-328.
- Paus. Facius, J. F. (ed.), *Pausaniae Graeciae Descriptio*, Leipzig 1794.
- Paz de Hoz 1999 Paz de Hoz, M., *Die lydischen Kulte im lichte der griechischen Inschriften, Asia Minor Studien 36*, Bonn.
- Perea Yébenes 2015 Perea, S., “El voto de un soldado a Silvano – Zeus Dalbenus?”, *Gerión* 33, 311-324.
- Ramsay 1888 Ramsay, W. M., *Laodiceia Combusta and Sinethandos, Mitteilungen des kaiserlich deutschen archäologischen Instituts, athenische Abteilung 13 [MDAI(A)]*, 233-272.
- Robert 1955 Robert, L., *Hellenica X: Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités*

- grecques, Paris.
- Robert 1965 Robert, L., *Hellenika XIII: Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, Paris.
- Robert 1983 Robert, L., "Documents d'Asie Mineure", *Bulletin de correspondance hellénique* 107/1, 497-599.
- Ruge 1921 Ruge, W., "Savatra", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft II A/1*, Stuttgart, 250-251.
- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum
- Segre 1993 Segre, M., *Iscrizioni di Cos*, (Monografie della Scuola Archaeologica di Athene e delle missioni Italiane in Oriente VI), Rome.
- Sponsel 2017 Sponsel, Ch., *Der Areskult in Metropolis (Ionien)*, (Ausgezeichnete Abschlussarbeiten der Erlanger Geschichtswissenschaft 5), FAU University Press.
- Smith 2011 Smith, A. C., *Polis and Personification in Classical Athenian Art*, *Monumenta Graeca et Romana*, vol. 19, Brill.
- Şahin 2001 Şahin, N., *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul.
- TAM V.1 Hermann, P. (ed.), *Tituli Asiae Minoris, Volumen V: Tituli Lydiae, Fasc. I: Regio Septentrionalis ad Orientem Vergens*, Wien, 1981.
- von Aulock 1976 von Aulock, H., *Münzen und Städte Lykaoniens*, Tübingen.
- Zgusta 1964 Zgusta, L., *Kleinasiatische Personennamen*, Prag.

Fig. 1

Fig. 2

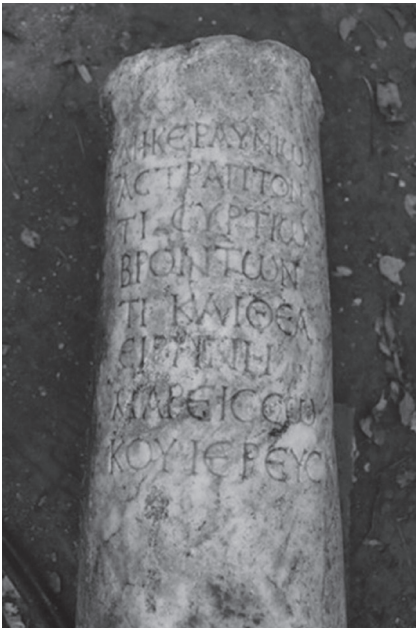

Fig. 3

Fig. 4a

Fig. 4b

Fig. 4c

Fig. 5 (Perea Yébenes 2015, 313 Fig. 1)

APOLLONIA'DAN YENİ BİR ONURLANDIRMA YAZITI: CORNUTUS SÜLALESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Gülcan KAŞKA – Elif AKGÜN-KAYA *

ABSTRACT

A New Honorary Inscription from Apollonia: An Assessment of the *Cornuti* Family

This paper deals with a new honorary inscription which was brought to the Uluborlu Archaeology Museum from the territory of ancient Apollonia (Mordiaion) where it had been found in a farm. In this inscription, Gaius Iulius Cornutus was honored by the *demios* of Apollonia because of his continuous benefactions. The name of C. Iulius Cornutus is already attested in an inscription found in the city walls of Apollonia. This indicates that the *Cornuti* family was a well-known family which played a significant role in the history of the city. The *Cornuti* family is not only known from coins and inscriptions found at Apollonia but also at Akmoneia and Perge. This article will show that Gaius Iulius Cornutus, honored in the new inscription from Apollonia must be the same person as Gaius Iulius Cornutus of Perge, who lived during the reign of Nero and is known to have established a family relationship with the *Plancii* family through his son. This new inscription once again demonstrates the ties between Apollonia and Perge. This study will discuss the kinship relations of the *Cornuti* family in Apollonia, Perge and Akmoneia and how these networks of relationships advanced the commercial activities between these three cities. Moreover, it will also show how these mercantile activities were key in establishing kinship relations and their development. All members of the *Cornuti* were leading citizens of those cities and are known to have gained both political and economic power and dominance in many spheres of life by establishing strong kinship relationships with the leading families of those cities.

Keywords: Honorary inscription, euergesia, Apollonia, Akmoneia, Perge, Cornutus.

---

* Dr. Öğr. Üyesi Gülcan Kaşka, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 32260 Kampus, Isparta/TR. E-posta: gulcankaska@sdu.edu.tr.
Orcid No: 0000-0003-0566-3965.

Dr. Öğr. Üyesi Elif Akgün-Kaya, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, 15030 Kampus, Burdur/TR. E-posta: eakgun@mehmetakif.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-6813-5900.

Yazıtın yayın hakkını veren Isparta Müzesi Müdürü Sayın Mustafa Akaslan'a ve yardımcılarından dolayı Arkeolog Özgür Perçin'e teşekkür ederiz.

ÖZ

Bu makalede, Apollonia (Mordiaion) territorium'unda bir çiftlikte bulunup Uluborlu Arkeoloji Müzesine getirilen bir onurlandırma yazıtı tanıtılmaktadır. Yazıtta, Gaius Iulius Cornutus sürekli bir şekilde yaptığı euergesia faaliyetlerinden dolayı kentin *demos*'u tarafından onurlandırılmaktadır. C. Iulius Cornutus'un ismi daha önce Apollonia'da kentin sur duvarlarında bulunmuş bir yazıtta geçmektedir. Kent yazıtları dikkatle incelendiğinde *Cornuti* ailesinin Apollonia'da bilinen bir aile olduğu ve kentin tarihinde önemli bir yer edindiği görülmektedir. *Cornuti* ailesi sadece Apollonia'da değil aynı zamanda Akmoneia'da ve Perge'de ele geçen sikke ve yazıtlardan bilinmektedir. Apollonia'da bulunan bu yeni yazıtta onurlandırılan Gaius Iulius Cornutus, Nero Dönemi'nde yaşamış, oğlu vasıtasıyla *Plancii* sülalesiyle akrabalık ilişkisi kurmuş, Pergeli Gaius Iulius Cornutus'la aynı kişi olmalıdır. Bu yeni yazıt bir kez daha Apollonia ve Perge arasındaki bağı göstermektedir. Çalışmada Apollonia, Perge ve Akmoneia'daki Cornutus'ların akrabalık ilişkileri incelenip bu ilişkilerin üç kent arasındaki ekonomik faaliyetlere ivme kazandırdığı gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu ekonomik faaliyetlerin de akrabalık ilişkilerinde belirleyici olduğu ve tüm bu Cornutus'ların yaşadıkları kentlerin önde gelen üst sınıf vatandaşları olup buldukları kentlerin diğer önemli aileleriyle akrabalık ilişkileri kurarak hem siyasi hem de ekonomik güç elde ettikleri belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Onurlandırma Yazıtı, euergesia, Apollonia, Akmoneia, Perge, Cornutus.

Bu makalede Uluborlu Arkeoloji Müzesinde korunmakta olan bir onurlandırma yazıtı ile yazıtta onurlandırılan Gaius Iulius Cornutus'un ailesi ve akrabalık ilişkisi bulunan diğer kentlerdeki Cornutuslar tanıtılmaktadır. Yazıt (fig. 1), Pisidia'daki Apollonia (fig. 3) *territorium*'u sınırları içinde bulunan bir çiftlikten taşınarak Uluborlu'daki müzenin önüne getirilmiştir. Yazıtın bulunduğu taş blok kireçtaşından yapılmış ve daha sonraki dönemde pres olarak kullanılmıştır. Bloğun yan yüzünde bir zeytin dalından çelenk betimlenmiştir (fig. 1).

Yük.: 81,5 *Gen.* (gövde) 75 cm; uzunluk: 50 cm; *Harf Yük.:* 3 cm.

Γάϊον Ἰούλιον

2 Κορνοῦτον ἐπὶ ταῖς
δηνεκέσιν εὐεργεσ[ίαις]

4 ὁ δῆμος.

Halk Meclisi sürekli hayırseverlik faaliyetlerinden dolayı Gaius Iulius Cornutus'u (onurlandırdı).

Yazıtta C. Iulius Cornutus sürekli yaptığı hayırseverlik faaliyetlerinden dolayı *demos* tarafından onurlandırılmaktadır. Ancak yazıtta bu hayır işlerinin neler olduğundan bahsedilmemektedir. Satır 3'te geçen *δηνεκέσιν εὐεργεσ[ίαις]* ifadesi, söz konusu şahsın kente karşı oldukça cömert davrandığını ve yardımlarının da uzun soluklu olduğunu göstermektedir. Yazıtta *δηνεκέσιν* sıfatının kullanılması yardımların sürekliliğini vurgulamakla birlikte dativ formda kullanılması dikkat çekicidir. Sürekli anlamına

gelen nominativ hali διηνεκίη/διηνεκέξ pek çok yazıtta geçerken, διηνεκέσιν olan dativ formu çok sık yazıtlarda görülmemektedir¹.

Apollonia'da C. Iulius Cornutus ismi kentin sur duvarlarında daha önce bulunmuş Latince bir yazıtta “Iulius Cornutus d(e) s(uo)” şeklinde yer almaktadır. S. Mitchell bu yazıtta yer alan kişiyi Nero Dönemi'nde yaşamış Pergeli C. Iulius Cornutus'la özdeşleştirmektedir. Mitchell, yazıtla ilgili parçanın gösterişli bir yapıdan geldiğini ve bu yapının da masrafının Iulius Cornutus tarafından karşılanmış olduğunu söyler². Bununla birlikte *Iulius Cornutus* ailesi Apollonia kentinde daha önce ele geçen sikke ve yazıtlardan da bilinmektedir³. Apollonia'da *Cornuti* ailesinin bilinen ilk üyesinin adı kentte ele geçmiş bir sikke üzerinde yer almaktadır. Sikkenin ön yüzünde ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ arka yüzünde ise ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΩΝ ΚΟΡΝΟΥΤΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΗΣ ifadesi yer almaktadır (fig. 2)⁴. Sikkedeki şahıs Grant tarafından kentte bulunan bir yazıtta adı geçen Gaius Iulius Patruinus Cornutus ile özdeşleştirilmiştir⁵. Ancak bu görüşü Mitchell, *cognomina* sayısından dolayı kabul etmemekte ve yazıtın daha geç bir döneme tarihlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir⁶. Büyük olasılıkla Gaius Iulius Patruinus Cornutus, Apollonia yazıtlarında adı geçen Aleksandros'un soyundan gelen Patruinus ile akrabadır⁷. Gaius Iulius Patruinus Cornutus'un, *Cornuti* ailesi ile bir şekilde bağlantısı bulunuyor olmalıdır. Ayrıca yazıtta Gaius Iulius Patruinus Cornutus, kentteki Herais *phyle*'si (*tribus*)⁸ tarafından “kenttin oğlu”, “*boule*'nin başkanı” ve “vatansaver”⁹ gibi unvanlarla onurlandırılmıştır¹⁰. Daha da önemlisi Gaius Iulius Patruinus Cornutus, *Pentaeterikes Hiera Kaisares* yarışmalarının yaşam boyu *agonothetes*'liğini yapmıştır. Iulius-Claudius hanedanlığı zamanında olasılıkla Cornutus'un soyundan biri bu oyunların kurucusu olmalıydı; çünkü Patruinus Cornutus'un adının geçtiği yazıtta “διὰ γένουξ” (atalarından beri) ifadesinin yer alması bu durumu desteklemektedir¹¹. Bu yarışma imparatorluk kültürüne adanan¹² uluslararası bir yarışma¹³ olup imparatorluk kültürü kapsamında organize edilen kentin önemli ve prestijli bir yarışmasıdır. Kentte bilinen bir diğer yarışma olan *Aeleia Cornuteia*

1 Aynı kullanım örnekleri Bulgaristan Varna'da bulunmuş. MÖ. I. yüzyıla tarihlendirilen bir yazıtta IG-Bulg I² 44 ve Lykia'daki Rhodiapolis'te filozof-hekim Herakleitos'un yazıtında geçmektedir. Bk. TAM II 910.

2 Mitchell 1974, 37.

3 Sterrett 1888, 368, nr. 533; Buckler v.d. 1933, 63, nr. 163; Grant 1949, 150-156.

4 RPC I 3528.

5 Grant 1949, 154. Yazıt için ayrıca bk. Buckler v.d. 1933, 63, nr. 163; Labarre v.d. 2012, 123, nr. 2; Iversen 2015, 58, nr. 51.

6 Mitchell 1974, 37, dn. 69. Mitchell, yazıtı Iulius-Claudius'lar döneminden sonraya tarihlendirir. Bk. Mitchell 1974, 37.

7 Buckler v.d. 1933, 64, nr. 167; Labarre v.d. 2012, 125, nr. 3.

8 Apollonia'da yazıtlarda ele geçmiş iki *phyle* (*tribus*) daha bilinmektedir. Bk. Sterrett 1888, 530; Anderson 1898, 98, nr. 39; Labarre v.d. 2012, 124; Kunnert 2012, 149-150.

9 Buckler v.d. 1933, 63, nr. 163; Labarre v.d. 2012, 123, nr. 2.

10 Kent *territorium*'unda bulunmuş ve MS. I. ve II. yüzyıl arasına tarihlendirilen yazıtta muhtemelen aynı ailenin mensubu iki ayrı Cornutus onurlandırılmıştır. Bk. Labarre v.d. 2012, 125-126, nr. 3-4.

11 Labarre v.d. 2012, 125, nr. 3; Talloen 2015, 304. Talloen (2015, 304, dn. 980), Tiberius Dönemi'nde bronz bir sikke üzerinde adı okunan *euergetes Cornutus*'un oyunların kurucusu olabileceğini belirtmiştir.

12 Talloen 2015, 304.

13 Yarışmadan Khios'ta bulunmuş bir yazıtta da bahsedilmiştir. IGR IV, nr. 949. Kent içinde yarışma ilgili yazıtlar için bk. Buckler v.d. 1933, 59, nr. 152, 60, nr. 164.

yarışması da olasılıkla MS. I. yüzyıl ya da II. yüzyılın başında *Cornutus* ailesinden biri tarafından organize edilmiş olmalıdır. Zira kurucunun festivalin masraflarını karşılaması ve bu yüzden oyuna onun adının verilmesi tipik bir Doğu özelliğidir¹⁴. Yarışma, MS. II. yüzyılda Hadrianus Dönemi'nde sülalenin adını taşıyan Αἰλεία Κορνουτεία adıyla kutlanmaya devam edilmiştir¹⁵. Yarışmaya *Aeleia* adının verilmesi bu dönemde müsabakaların imparatorluk kültürü kapsamında kutlandığını göstermektedir¹⁶. MS. III. yüzyılın başında bu yarışma *Hiera Sebastedoretos Aileia Kornouteia Themis* olarak kutlanmaya başlanmıştır¹⁷. Tüm bu veriler, *Cornuti* sülalesinin Apollonia kentinin sosyal yapısının önemli bir parçası olduğunu göstermektedir.

Apollonialı *Cornuti* ailesinin Akmoneialı *Servenii* ailesiyle bir bağlantısının olduğu düşünülmektedir¹⁸. Apollonia'da ele geçmiş olan ve Sterrett tarafından 1888 yılında yayınlanan bir yazıtta *senator* Akmoneialı Lucius Servenius Cornutus onurlandırılmaktadır¹⁹. Yazıtlar aracılığıyla Lucius Servenius Cornutus'un kariyer aşamasına ilkin *Xvir stlitibus iudicandis* olarak başladığı ve ardından da *aedilis*'liğe yükseldiği öğrenilmektedir. Ayrıca, Kıbrıs Eyaletinin *quaestor*'u ve Asia Eyalet Valisi Marcus Aponius Saturninus'un *legatus*'u olmuştur²⁰. *Senator* Lucius Servenius Cornutus²¹, tüm bu görevlerinin yanı sıra memleketi Akmoneia'da *euergetes* olarak da onurlandırılmıştır²². Apollonia'da ele geçen MS. 69-79 yılları arasına tarihlenen başka bir yazıttan ise Lucius Servenius Cornutus'un²³, annesi Iulia Severa²⁴ ve kızı Servenia Cornuta²⁵ ile birlikte Apollonia'da kent tanrıları için bir *stoa* ve *eksedra* inşa ettirmiş olduğu öğrenilmektedir²⁶. Bu yazıt Akmoneialı *Servenii* sülalesinin Apollonia kentinde giriştiği imar faaliyetlerini göstermektedir. Zaten, Lucius Servenius Cornutus²⁷

14 Ramsay 1883, 58; Çokbankir 2010, 46. Örnekler için bk. CIG 2741; OGIS 509; SEG 32, nr. 1097; Bean – Mitford 1962, 202, nr. 22; Reynolds 1982, 185, nr. 57; Wörrle 1988, 4, str. 1-3, 123-135; Pleket 1995, 156; Çokbankir 2010, 27, 31, 39, 53-56, 60, nr. 264-274; Graf 2015, 11-58.

15 Grant 1949, 154; Talloen 2015, 308; Pelcer-Vujačić 2015, 70. Bazı bilim insanları Aeleia adını Antonius Pius'un vermiş olduğunu iddia etmektedir. Krş. Buckler v.d. 1933, 60, nr. 154; Wörrle 1988, 227, nr. 135; Mitchell 1993, 220, dn. 158; Çokbankir 2010, 28; Çokbankir 2011, 325, dn. 61. Agonistik yazıt için bk. Philippe-Ernest – Joseph 1893, 256, nr. 35. Muhtemelen bu ismin verilmesi Hadrianus'un MS. 129 yılındaki Anadolu seyahati sırasında gerçekleşmiş olmalıdır Bk. Talloen – Waelkens 2005, 227.

16 Apollonia'da imparator kültürü ve tanrıça Roma kültürünün varlığı yazıtlar vasıtasıyla bilinmektedir. İmparator kültürü tapınağı MS. 14-19 arasında kurulmuştur. Bk. Buckler v.d. 1933, 48-56, nr. 142-143. Talloen – Waelkens 2005, 218, dn. 2; Talloen 2007, 236.

17 Talloen 2015, 308. Muhtemelen Caracalla tarafından bu unvan verilmiştir.

18 Pelcer-Vujačić 2015, 70. Ayrıca bk. Thonemann v.d. 2012, nr. 5.

19 Sterrett 1888, 368, nr. 533; IGR III, nr. 315: [— — — Λ]εύκιον Σερούη[ι]ον Λευκίου υἱόν | [Αἰμυλία Κορνου]τέον.

20 Buckler – Calder 1939, 93-94, nr. 254, 96, nr. 262; Ramsay 1885, 148; Eck 1970, 40; Carter 2008, 33.

21 Walton 1929, 44; Levick 1967, 106; Mitchell 1974, 37; Halfmann 1979, 102, nr. 5; Grainger 2003, 80; Harland 2014, 153; Pelcer-Vujačić 2015, 57; Redgen 2016, 147.

22 Buckler – Calder 1939, 96, nr. 262.

23 Buckler – Calder 1939, 93-94, nr. 254, 96, nr. 262.

24 Buckler – Calder 1939, 97, nr. 264; PIR2 I, 701. Ayrıca bk. Levick 1967, 106-107; Mitchell 1974, 35, 37-38; French – Mitchell 2012, 72-73; Akyürek-Şahin – Uzunoglu 2019, 220, dn. 143.

25 PIR² S 568; Buckler v.d. 1933, 46-47, nr. 139; Buckler – Calder 1939, 94, nr. 254. Ayrıca bk. Ramsay 1897, 648-649; Levick 1967, 106; Pelcer-Vujačić 2015, 75-76.

26 Buckler v.d. 1933, 46-47, nr. 139. Ayrıca bk. Klose 2005, 128.

27 *Cursus honorum*'u için bk. Ramsay 1885, 148; Walton 1929, 44; Buckler – Calder 1939, 94, nr. 254, nr. 262; Levick 1967, 106; Eck 1970, 40; Mitchell 1974, 37; Halfmann 1979, 102, nr. 5; Grainger 2003, 80; Carter 2008, 33; Harland 2014, 153; Pelcer-Vujačić 2015, 57; Redgen 2016, 147.

ve ailesinin ele geçen sikke ve yazıtlardan Akmoneialı oldukları ve kentlerinde giriş-tikleri hayırhâhlıklar bilinmektedir. Ayrıca aile imparator kültüyle ilgili görevleri de üstlenmiştir²⁸.

Cornuti ailesinin Apollonia dışında bir kolunun Perge'de ikamet ettiği ve kentin önemli aileleri arasında yer aldığı antik yerleşimden ele geçen yazıtlar vasıtasıyla bilinmektedir. S. Jameson, ailenin sahip olduğu çift *nomen gentilicum*'dan dolayı Perge kökenli olduğunu iddia etmiştir; ancak Tusculum'da ele geçen aile üyelerinin yer aldığı yazıttan dolayı ailenin kökeni *Horatia Tribus*'una dayandırılmaktadır²⁹. Perge'de ise aileyle ilgili en erken bilgiler kentin kuzeybatısında yer alan Kuzey Gymnasion/Cornutus Palaestrası'nın³⁰ yazıtlarından elde edilmektedir. MS. 54-68 yılları arasında tarihlenen, yapıdan ele geçen yazıtta Gaius Iulius Cornutus'un ismi geçmektedir³¹. Gaius Iulius Cornutus'un *gymnasion*'u ya da *gymnasion*'a ait bir yapıyı yaptırmış ya da tamir ettirmiş olduğu düşünülmektedir³². S. Şahin, bu imar faaliyetlerinin *gymnasion/palaestra*'nın büyütülmesi ve yeniden düzenlenmesiyle ilgili olduğunu belirtmektedir³³. Yapıya ait diğer bir yazıtta ise Gaius Iulius Cornutus'un eşiyle birlikte yapıyı ya da yapının bir kısmını imparatora adanmış olduğu tespit edilmektedir³⁴. Yapıya ait MS. I./II. yüzyıla tarihlenen başka bir yazıtta da Gaius Iulius Cornutus'un ismi okunmakta; ancak yazıt kırık olduğundan yapının tamamını mı, yoksa bir kısmını mı yaptırdığı/onarttığı anlaşılammaktadır³⁵. Tüm bu yazıtlar Gaius Iulius Cornutus'un ailenin önemli bir üyesi olduğunu göstermektedir. Ayrıca yazıtlar aracılığıyla ailenin

- 28 Iulia Severa, Akmonia'da imparator kültürünün *arkhiereia* ve *agonothetis*'lik görevlerini yerine getirmiştir. MS. 70-80 yılları arasında tarihlendirilen Akmonia'dan ele geçen başka bir yazıttan da Tyr-ronius Rapo isimli biriyle *eponym* memurluk (ἐπί Ἰουλίᾳ Σεουήραç καὶ Τυρρωνίου Ράπωνος) yaptığı öğrenilmektedir (Ramsay 1897, 639-640; Buckler – Calder 1939, 97-98, nr. 265; Bremen 1996, 336). Yahudi cemaatin *synagog* olarak kullanması için bir bina yaptırmıştır (Ramsay 1897, 650; Buckler – Calder, 1939, 97, nr. 153, nr. 263-264; Brooten 1982, 144; Kraemer 1992, 119-121; Ameling 2004; 352; Edelman-Singer 2013, 89-97). Lucius Serenius Cornutus'un babası L. Serenius Capito, Nero Dönemi'ne tarihlenen sikkelerde karısı Iulia Severa'yla birlikte kentin yöneticisi olarak yer almaktadır. Ayrıca karısıyla birlikte imparator kültü *arkhiereus*'i olarak hizmet etmiştir (RPC I 3170-3177: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=+Serenius+Capito>; Ramsay 1897, 649-650; Bremen 1996, 132-133; Pelcer–Vujačić 2015, 52). L. Serenius Capito'nun, Serenius isminin nadir görülen bir *nomen* olduğu ve Doğu'daki herhangi bir Romalı yöneticiden elde edilemeyeceği düşünüldüğünden, İtalya kökenli bir göçmen soyundan geldiği iddia edilmektedir (Levick 1967, 106).
- 29 CIL XIV 2925, 2925a; ILS 1024; Jameson 1965, 54, dn. 4; Thomasson 1996, 52, nr. 62a; Şahin 1996, 114, 123.
- 30 Özdzibay 2008, 36-46; Özdzibay 2012, 21-26.
- 31 CIL III supp. 6734; IGR III, nr.789; Lanckoroński v.d. 1890, 165, nr. 32; Merkelbach – Şahin 1988, 115, nr. 21; Gökalp 2001, 66.
- 32 Yazıtta geçen κατασκευάçev fiilinin “inşa etmek” anlamı dışında “mevcut binayı yeniden inşa etmek, onarmak, yenilemek ve hatta genişletmek” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bk. Uzunoğlu 2018, 387-404.
- 33 S. Şahin, bu imar faaliyetlerinin Perge kentinin Vespasianus Döneminde alacağı *neokoros*'luk için ön hazırlık olduğunu dile getirir. Bk. Şahin 1999, 51, 65; Baz 2016, 139.
- 34 IGR III, nr. 789; Lanckoroński v.d. 1890, 165, nr. 32(a); Merkelbach – Şahin 1988, 113-114, nr. 18-19; Şahin 1999, 52, nr. 37; Gökalp 2001, 67.
- 35 Lanckoroński v.d. 1890, 165, nr. 32(b); Merkelbach – Şahin 1988, 114, nr. 20; Şahin 1999, 53, nr. 38; Gökalp 2001, 67. Aynı yazıtın Latince versiyonundan S. Şahin'in tamamlamasına göre Gaius Iulius Cornutus ve eşi Caesia Tertulla'nın yapıyı İmparator Nero'ya adadıkları anlaşılmaktadır. Bk. Lanckoroński v.d. 1890, 165, nr. 32d; Merkelbach – Şahin 1988, 113-114, nr. 18-20; Şahin 1999, 51-53, nr. 36-39; Özdzibay 2008, 40; Özdzibay 2012, 183-186, nr. 14-17. Yazıtlarla ilgili tamamlama tartışmaları için bk. Eck 2000, 656-657.

MS. I. yüzyılın ilk yarısında (Claudius veya Nero Dönemi) kentin gösterişli yapılarının imar faaliyetlerinde aktif rol aldıkları da görülmektedir³⁶. Kentten ele geçen diğer yazıtlar aracılığıyla Gaius Iulius Cornutus'un Ariassos ve Etenna *demos*'ları tarafından da onurlandırıldığı tespit edilmektedir³⁷. Yazıtlarda neden onurlandırıldığı yer almamakta; ancak bu yazıtlar ve Apollonia'da ele geçen yazıtlar *Cornuti* ailesinin Pisidia Bölgesi kentleriyle olan yakın ilişkilerini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Apollonia'da bulunan Gaius Iulius Cornutus'un onurlandırıldığı yeni yazıt da bu ilişkileri desteklemektedir. Perge'deki yazıtlar aracılığıyla Gaius Iulius Cornutus'un, Gaius Iulius Cornutus Trebonianus, Gaius Iulius Cornutus Bryoninus ve Gaius Iulius Cornutus Tertullus olmak üzere üç oğlu olduğu saptanmaktadır³⁸. Gaius Iulius Cornutus Trebonianus'un siyasi kariyeri ya da üstlendiği memuriyetlerle ilgili yazıtlarda ya da diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Vespasianus Dönemi'nde yaşamış Gaius Iulius Cornutus Bryoninus, Perge'den³⁹, Lykaonia'daki Klaudikonion'dan ve Pisidia'daki Konane'den⁴⁰ ele geçen yazıtlardan *arkhiereus* ve *agonothetes* gibi önemli kent görevleri üstlendiği belgelenmektedir. Gaius Iulius Cornutus Bryoninus, Claudius'un azatlısı Tiberius Claudius Plocamus⁴¹ ile birlikte Perge'de imparator kültürünün kurulmasında öncülük etmiş olmalı ve büyük ihtimalle de kültürün ilk başrahibidir. Perge'nin önde gelen zengin ailelerinden olan *Cornuti* sülalesi imparator kültürünün Perge'de kurulmasına sadece ön ayak olmamış⁴², aynı zamanda aile üyeleri bu görevi üstlenmiştir⁴³. Perge'de bu görevi daha sonra gene İtalik kökenli bir aile olan *Plancii*'lerden Plancia Magna üstlenmiştir⁴⁴. Plancia Magna da Gaius Iulius Cornutus'un oğlu Gaius Iulius Cornutus Tertullus'la evlenmiştir. Gaius Iulius Cornutus Tertullus, yazıtlar ve antik kaynaklardan öğrenildiği kadarıyla oldukça önemli görevler üstlenmiş ve *senator*'lüğe kadar yükselmiştir. MS. 45'lerde doğan C. Iulius Cornutus Tertullus MS. 70'li yıllarda kariyerine *quaestor urbanus* olarak başlamıştır. MS. 73-74'de Vespasianus zamanında *adlectus inter praetorius* yoluyla *senatus*'a girmiş ve MS. 76-77'de *Creta et Cyrenae* Eyaletinin *legatus proconsulis pro*

36 Gnaeus Postumius Cornutus da Güney hamamındaki bazı imar faaliyetlerini üstlenmiştir. Bk. Şahin 1999, 88-90, nr. 60; Özdizbay 2008, 77, 238.

37 Nollé 1992, 100, nr. 2; Şahin 1999, 55, nr. 40-41; Gökalp 2001, 67.

38 *Cornuti* ailesinin prosopografyası için bk. Gökalp 2001, 95-98. Ayrıca bk. Bru v.d. 2016, 65-72.

39 MS. 69-79 yılları arasında tarihlenen, kardeşi Gaius Iulius Cornutus Tertullus tarafından onurlandırıldığı yazıtta imparator kültürü *arkhiereus*'u, dört yılda bir düzenlenen Büyük İmparator oyunlarının *agonothetes*'i olarak anılmaktadır. Yazıtta ayrıca Gaius Iulius Cornutus Tertullus'un, Gaius Iulius Cornutus Bryoninus'un kardeşi (ὁ ἀδελφός) olduğu belirtilmektedir. Bk. Şahin 1999, 59, nr. 44, 59 nr. 45; Gökalp 2001, 68-69; Bru v.d. 2016, 65-69.

40 Yazıtlarda “ἀρχιερέα μένον των Σεβαστῶν ἀγωνοθέτην ἀποδειχθέντα των μεγάλων Καισαρείων ἀγώνων (İmparatorların başrahipliğini ve Büyük *Kaisareia* yarışmalarının yöneticiliğini üstlendiği için)” ifadesi aynı şekilde açıkça vurgulanmaktadır. Bk. IGR III, nr. 798; Lanckoroński v.d. 1890, 167, nr. 35; Merkelbach – Şahin 1988, 128, nr. 49; Şahin 1995, 1; Şahin 1999, 55-60, nr. 42-45; Şahin 1999a, 438; Gökalp 2001, 68-70.

41 Özdizbay 2008, 31, 359-362, nr. 19-20; Özdizbay 2008a, 860-861; Özdizbay 2010, 196, dn. 11; Tüner-Önen 2020, 282, dn. 33. Krş. Onur 2008, 53-66.

42 Şahin 1995, 1; Şahin 1999, 57; Şahin 1999a, 438; Özdizbay 2008a, 861, dn. 198; Onur 2008, 64-65; Baz 2016, 142; Tüner-Önen 2020, 280. Yazıtlar için bk Şahin 1999, 55-60, nr. 42-45.

43 Aile üyelerinden Gnaeus Postumius Cornutus ve C. Iulius Caesius Cornutus da Flaviuslar Dönemi'nde imparator kültürü başrahipliği görevini yerine getirmişlerdir. Şahin 1999, 60, nr. 46-47, 88-90, 86, nr. 60; Özdizbay 2010, 196.

44 Şahin 1999, 161-165, nr. 123-125.

praetore (vali yardımcılığı), MS. 78-79'da Narbonensis eyaletinin *proconsul*'ü, MS. 98'te Genç Plinius'la birlikte *praefectus aerarii Saturni* görevini üstlenmiş ve ardından MS. 100'de *consul suffectus* MS. 105-106'da *via Aemilia curatoru*'u, MS. 109/110'da Aquitania eyaletinde *census*'tan sorumlu *legatus pro praetore*; MS. 111-114/115'te Pontus et Bithynia Eyaleti'nin *legatus Augusti pro praetore*; MS. 116-117 yılları arasında Afrika eyaletinin *proconsul*'ü görevini yerine getirmiştir. Afrika eyaleti *proconsul*'lüğü görevinden sonra Tusculum'a geri dönmüş ve MS. 118/119 yılında orada ölmüştür⁴⁵. Gaius Iulius Cornutus Tertullus'un, Plancia Magna⁴⁶ ile evliliğinden⁴⁷ Gaius Iulius Plancius Varus Cornutus dünyaya gelmiştir⁴⁸. Perge'de ele geçen, *boule* ve *demos* tarafından onurlandırıldığı bir yazıtta Gaius Iulius Plancius Varus Cornutus kentin *patron*'u ve *euergetes*'i olarak anılmaktadır⁴⁹. Latium Tibur'da Hadrianus'un villasında bulunmuş olan bir yazıttan Gaius Iulius Plancius Varus Cornutus'un *Cilicia* eyaletinin *legatus Augusti pro praetore*'liğini yapmış olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰. Aynı yazıtta [--] Varus [ve C. Rut[ili]us Plan[cius] [Varus] olmak üzere aile üyesi olduğu düşünülen iki kişinin daha ismi geçmektedir⁵¹.

Cornuti ve *Servenii* ailesinin Pisidia Bölgesi'ndeki diğer kentlerde etkin rol oynadıkları yazıtlar vasıtasıyla bilinmektedir. Söz konusu bu ailelerin Phrygia, Pamphylia, Galatia ve Pisidia kentleri arasındaki ekonomik faaliyetleri ve ilişkileri yönlendirdikleri söylenebilir. Bu ilişki ağını sağlamlaştırmak ve uzun vadeli kılabilmek adına Phrygia-Pisidia-Galatia-Pamphylia kentlerinde yaşayan eşraf tabaka arasında evlilikler gerçekleştirilmiştir. Bu evliliklerin ekonomik ilişkilere ivme kazandırmada önemli bir etkisi olmuş olmalıdır. Zira Phrygia'daki Akmoniea'da yaşayan *Servenii* ailesinin üyelerinden olan Lucius Servenius Capito'nun, soyu krallara dayanan Galatyalı Iulia Severa'yla evlenmiş olması, oğulları Lucius Servenius Cornutus'un Galatia'da

45 Tusculum'da ele geçen yazıt Gaius Iulius Cornutus Tertullus'un *cursus honorum*'u hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bk. CIL XIV 2925, 2925a; ILS 1024; PIR2 I 187; SEG 20, nr. 786; KP 2, col. 1530, s.v. «Iulius», nr. 32; C. Iulius Cornutus Tertullus»; RE X/1, 570-576, s.v. «Iulius», nr. 196; Plin. *epist.* 5. 14; Eck 1970, 13, 40, 72, 104, 125, 171, 174, 182-183; Eck 1974, col. 208, s.v. «Iulius», nr. 196; Corbier 1974, 119-131, nr. 31; Mitchell 1974, 27; Jones 1976, 231; Halfmann 1979, 117, nr. 22; Rémy 1989, 47-49, nr. 32; Thomasson 1996, 52, nr. 62a, 62b; Şahin 1996, 123; Eck 1999, col 33, s.v. «Iulius», nr. II, 48; Şahin 1999, 108; Haensch – Weiss 2005, 451-452; Özdzıbay 2008, 189; Özsağlam-Mutlu 2011, 81-83

46 Plancia Magna hakkında ayrıca bk. Jameson 1965, 54-58; Mitchell 1974, 27-39; Jones 1976, 233-237; Bremen 1983, 195-196; Raepset-Charlier 1987, 494-495, nr. 609; Boatwright 1991, 249-272; Nollé 1996, 247-252; Bremen 1996, 104-105; Şahin 1996a, 45-52; Şahin 1999, 107-116.

47 Şahin 1999, 113, dn. 40, 160-161, nr. 122. Ayrıca bk. Boatwright 1991, 255; Nollé 1996, 247-255; Gökalp 2001, 73-74.

48 SEG 46, nr. 1701; Syme 1969, 365; Şahin 1999, 164, nr. 127; Gökalp 2001, 74.

49 Jameson 1965, 54; Şahin 1996, 119-124; Robert – Robert 1966, 433-434; Jones 1976, 232; Merkelbach-Şahin 1988, 132-133; Şahin 1999, 165, nr. 128; Gökalp 2001, 75; Adak 2020, 52, 64.

50 Yazıt için bk. EE IX 900; Syme 1969, 365; Özsağlam-Mutlu 2011, 87. C. Iulius Plancius Varus Cornutus'un kariyeri için bk. PIR2 I 315; Syme 1969, 365-366; Corbier 1974, 130-131; Eck 1970, 222; Halfmann 1982, 642; Eck 1983, 192, dn. 513; Rémy 1989, 335-336, nr. 319; Şahin 1999, 113-115. Gaius Iulius Plancius Varus Cornutus'un ismine Tusculum'da babası Gaius Iulius Cornutus Tertullus'un vasiyeti uyarınca (*ex testamento*) diktirdiği yazıtta da rastlanmaktadır (CIL XIV 2925).

51 Bu kişilerden biri, Gaius Iulius Cornutus Tertullus ve Plancia Magna'nın oğlu olan *Horatia Tribus*'undan, Gaius Iulius Plancius Varus Cornutus'tur. Diğer kişiler ise *Politia Tribus*'undan ve Cyprus'ta bir görevi bulunduğu anlaşılan Gaius Plancius Varus ve Gaius Rutilius Plancius Varus'tur. Ancak yazıtın akrabalık ilişkileri tespit edilememektedir. Şahin, bu kişilerin M. Plancius Varus'un oğlu C. Plancius Varus'un oğulları olabileceği ihtimali üstünde durmaktadır. Bk. Şahin 1999, 114-116.

geniş bir ticaret ağına sahip olmasını sağlamıştır⁵². Pergeli Gaius Iulius Cornutus Tertullus'un kızı Iulia Tertulla'nın, Attaleia'nın eşraf ailelerinden olan Claudius Dönemi'nde valilik yapan M. Calpurnius Rufus ile evlenmesi *Cornuti* ailesi için Attaleia kentinin ticaret merkezlerinden biri hâline dönüşmesini sağlamıştır⁵³. Galatia Bölgesi'nden *senator* Iulius Severus'un kızı Magna Plancia Aquillia'nın⁵⁴, Magna Plancia tarafından evlat edinilmiş olması *Plancii* ailesinin Galatia'daki Iuliopolis yakınında önemli bir mülkünün olmasında etkili olmuş olmalıdır⁵⁵. Ailelerin oluşturduğu akrabalık bağları Galatia, Phrygia, Pisidia, Lykia ve Pamphylia kentlerinin arasındaki ekonomik ve sosyal faaliyetleri geliştirmiş olmalıdır.

Sonuç olarak, yukarıda yeni bulunan yazıtta tanıtılan tam künyeye adı yazılmış olan Cornutus'un, Pergeli Gaius Iulius Cornutus'la aynı kişi olduğu öngörülmektedir. Kendisinin yaptığı imar faaliyetlerinden ve çocuklarının üstlendiği görevlerden ailenin Perge kentinin önde gelen ailelerden biri olduğu saptanmaktadır. Ayrıca Gaius Iulius Cornutus'un sadece kendi kentinde değil, Pisidia kentlerinde önemli hayırhahlıklarda bulunduğu Ariassos⁵⁶, Etenna⁵⁷ ve Apollonia'dan ele geçmiş yazıtlar vasıtasıyla anlaşılmaktadır. Sadece Perge'deki değil, Akmoneia ve Apollonia'daki Cornutuslar buldukları bölgedeki kentlerin önemli ve güçlü ailelerinden olup hem imparatorlukta hem de kendi şehirlerinde önemli görevler yerine getirmişlerdir. Cornutuslar sahip oldukları bu güçle Perge, Apollonia ve diğer Pisidia kentleri arasında yapılan ekonomik ilişkilerin bir parçası olmuş olmalıydılar. Perge, Akmoneia ve yakın yerleşim yerleri arasındaki ekonomik faaliyetler Apollonia üzerinden gerçekleşmiş olmalıdır⁵⁸. Bu kentlerin seçkin aileleri arasındaki ekonomik bağlantılar bölge ticaretinin de gelişmesine önemli katkı sağlamış olmalıdır. Bütün bu kentlerde bulunan *Cornuti* sülalesinin bireyleri bu güzergâh üzerinde ekonomik faaliyetlerini sürdürebilmek için yoğun çaba harcamış olmalıdır. Zira Perge ve Apollonia arasında Caracalla ya da Severus Aleksander Dönemi'nde yapılan *homonoia* sikkeler üzerinde kendini göstermektedir⁵⁹. I. Philippus zamanında başka bir *homonoia*⁶⁰ yapılarak bu ilişkiler devam ettirmeye çalışılmış olmalıdır⁶¹. İki kent önde gelen aileleri arasında bağlantı kurulmasına yol açan düzenli bir ekonomik ilişki, bu tür resmi bağlantılar için açık bir temel oluşturmuştur⁶². Ekonomik ilişkiler *Cornuti* ailesinin farklı kentlerdeki aile bireyleriyle ilişkilerini sürdürmelerine yardım etmiş olmalıdır. Örneğin Apollonia'daki *Cornuti*

52 Grainger 2003, 80.

53 TAM II, 594; Jones 1992, 176; Grainger 2003, 80.

54 Şahin, Magna Plancia Aquillia'nın, Plancia Magna'nın kız kardeşi ya da kızı olduğunu ileri sürmektedir. Mitchell ve Rémy ise Plancia Magna Aquilia'nın çocuk yaşta Magna Plancia tarafından evlat edinildiğini iddia etmektedirler. Bk. Mitchell 1974, 35; Rémy 1989, 51; Şahin 1999, 111.

55 Grainger 2003, 80.

56 Şahin 1999, 54, nr. 40.

57 Şahin 1999, 55, nr. 41.

58 Grainger 2003, 80.

59 SNG Cop. Pisidia, nr. 102; Aulock 1979, nr. 14-23; Mitchell 1974, 38, dn. 77; Dönmez-Öztürk 2007, 191.

60 Kentler arasında yapılan *homonoia* çeşitleri için bk. Dönmez-Öztürk 2007. Ayrıca bk. Levick 1967, 121; Price 1984, 126; Howgego 1985, 36, 41, 95; Sheppard 1986, 229-252; Kienast 1995, 267-282; Klose 2005, 129; Weisser 2005, 136-138.

61 Dönmez-Öztürk 2007, 192.

62 Mitchell 1974, 38.

sülalesi, Perge'deki *Gaius Iulius Cornutus* ailesi ve Akmonia'daki *Servenii* ailesi ile ilişkilerini devam ettirmiştir. Bu ilişkiler aracılığıyla kent içindeki bazı hayırhahlıklar için Akmonia'daki *Servenii* ve Perge'deki *Cornuti* ailelerinden finansal destek temin edebilmiştir. Yeni yazıtta da Pergeli *Gaius Iulius Cornutus* Apollonia kentinde sürekli bir şekilde *euergesia* faaliyetlerinde bulunduğu yer alması, iki kent arasındaki ilişkilerin varlığını desteklemektedir. *Cornuti* ailesinin ilişkileri sadece bu kentlerle sınırlı kalmamış olmalıdır. Daha sonraki yıllarda *Cornuti* soyunun yine Perge'nin eşraf tabakasından olan *Plancii* sülalesiyle evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurması her iki ailenin de diğer yerleşim yerleriyle de iyi ilişkiler kurmalarına yol açmış olmalıdır. Galatia'nın doğusundaki Tavium'da ve Apollonia'da ele geçen yazıtlar bu ilişkiyi gözler önüne sermektedir⁶³. Kısacası, kentlerin aristokrat aileleri güçlerini, sülale isimlerini korumak ve devam ettirebilmek için evlilik, evlat edinme gibi yöntemlere sıklıkla başvurumaktadırlar. *Cornuti*, *Servenii* ve *Plancii* aileleri de bu yöntemlerden faydalanmış ve aile ilişkilerini kullanarak hem ekonomik kazanç hem de politik güç elde etmişlerdir. Ayrıca bu üç ailenin İtalic kökenli olması Roma İmparatorluğu ile ilişkilerinde onlara avantaj sağlayıp kısa sürede politik güç elde edebilmelerini de kolaylaştırmış olmalıdır. *Gaius Iulius Cornutus Tertullus*'un *senator* sınıfına yükselmiş olması ve aile üyelerinin imparator kültü başrahipliği görevlerini üstlenmiş olmaları bu durumu desteklemektedir. Ayrıca Apollonia'daki ve Akmonia'daki⁶⁴ İtalic kökenli aileler kentlerinde imparatorluk kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu üç kentin ortak özelliği üç kentte de imparatorluk kültürünün bulunması ve bu antik yerleşimlerin İtalic eşraf tabakadan gelen ailelerinin imparatorluk kültürünün kurulmasında ve gelişmesinde etkin rol oynamalarıdır.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Adak 2020 Adak, M., "Civic Notables and Their Honorific Titles in Roman Pamphylia and Pisidia", *Philanthropy in Anatolia through the Ages, The First International Suna & İnan Kırac Symposium on Mediterranean Civilizations March 26-29, 2019 Antalya* (ed. O. Tekin – Ch. H. Roosevelt – E. Akyürek), İstanbul, 47-71.
- Akyürek-Şahin – Uzunoğlu 2019 Akyürek-Şahin, N. E. – Uzunoğlu, H., "Epigrafik Belgeler Işığında Akmonia", *Antik Phrygia'nın Merkezinde Bir Kent: Akmonia. 2014-2017 yılları arasındaki Arkeolojik Yüzey Araştırmalarının Sonuçları* (ed. M. Dinç – E. Taştēmür), Ankara, 203-227.
- Ameling 2004 Ameling, W., *Inscriptiones Judaicae Orientis, Bd. II: Kleinasien, Texts and Studies in Ancient Judaism/Texte und Studien zum Antiken Judentum* 99, Tübingen.

63 Mitchell 1974, 27-39; Boatwright 1991, 253.

64 Buckler v.d. 1939, 97, nr. 263; Price 1984, 98-100; Thonemann 2010, 165.

- Anderson 1898 Anderson, J. G. C., “A Summer Phrygia II”, *JHS* 18, 81-128.
- AS Anatolian Studies.
- Aulock 1979 Von Aulock, H., *Münzen und Stadte Pisidiens II*, Tübingen 1979.
- Baz 2016 Baz, F., “Pamphylia’nın İlk Neokoros Unvanının Perge’ye Verilmesi Hakkında Düşünceler”, *Vir Doctus Anatolicus Studies in Memory of Sencer Şahin* (ed. B. Takmer – E. N. Akdoğu Arca – N. Gökalp Özdil), İstanbul, 134-147.
- BCH Bulletin de Correspondance Hellénique.
- Bean – Mitford 1962 Bean, G. E. – Mitford, T.B., “Sites old and New in Rough Cilicia”, *AS* 12, 185-217.
- Boatwright 1991 Boatwright, M. T., “Plancia Magna of Perge: Women's Roles and Status in Roman Asia Minor”, *Women's History and Ancient History* (ed. S. B. Pomeroy), Chapel Hill – London, 249-272.
- Bremen 1996 Van Bremen, R., *The Limits of Participation. Women and Civic Life in the Greek East in the Hellenistic and Roman Periods*, Dutch monographs on Ancient History and Archaeology 15, Amsterdam.
- Bremen 1983 Van Bremen, R., “Women and Wealth”, *Images of Women in Antiquity* (ed. A. Cameron – A. Kurth), Detroit Londra, 223-242.
- Brooten 1982 Brooten, B. J., *Women Leaders in the Ancient Synagogue, Inscriptional Evidence and Background Issues*, Chico-California.
- Bru v.d. 2016 Bru, H. – Demirel, Ü. – Tüner-Önen, N., “Inscriptions de Pergè”, *ZPE* 199, 65-82.
- Buckler – Calder 1939 Buckler, W. H. – Calder, W. M., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. VI, *Monuments and Documents from Phrygia and Caria*, Manchester.
- Buckler v.d. 1933 Buckler, W. H. – Calder, W. M. – Guthrie, W. K. C., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. IV, *Monuments and Documents from Eastern Asia and Western Galatia*, Manchester.
- Carter 2008 Carter, W., *John and Empire: Initial Explorations*, London.
- CIG Corpus inscriptionum graecarum, Berlin 1828-1877.
- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum.
- Corbier 1974 Corbier, M., *L'aerarium Saturni et l'aerarium militare: administration et prosopographie sénatoriale*, Roma.
- Çokbankir 2011 Çokbankir, N., “Pamphylia, Lykia, Kilikia ve Pisidia’da Epigrafik Verilerle Roma İmparatorluk Dönemi’nde Atletik Oyunların Finansı”, *Olba* 19, 315-329.
- Çokbankir 2010 Çokbankir, N., *Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları ve Sporcuları*, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya.
- DNP Cancik, H. – Schneider, H., *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart – Weimar.
- Dönmez-Öztürk 2007 Dönmez Öztürk, F., *Homonoia Anlaşmaları*, İstanbul.
- EA Epigraphica Anatolica.
- Eck 2000 Eck, W., “Latein als Sprache politischer Kommunikation in Städten der östlichen Provinzen”, *Chiron* 30, 644-662.

- Eck 1999 Eck, W., DNP 6, s.v. C. Iulius Cornutus Tertullus.
- Eck 1983 Eck, W., “Jahres-und Provinzialfasten der *senatorischen* Statthalter von 69/70 bis 138/139”, *Chiron* 13, 147-237.
- Eck 1974 Eck, W., RE Suppl. 14, 208, s.v. Iulius.
- Eck 1970 Eck, W., *Senatoren* von Vespasian bis Hadrian, München.
- Edelmann-Singer 2013 Edelmann-Singer, B., “Herrscherfrauen als Leitfiguren - Iulia Severa, Poppaea und die Matronage der jüdischen Religion”, *Matronage. Handlungsstrategien und soziale Netzwerke von Herrscherfrauen im Altertum in diachroner Perspektive*, Rahden-Westfalen, 2013 (OFAA 20) (ed. Ch. Kunst), Rahden/Westfalen, 89-99.
- EE Ephemera epigraphica: Corporis inscriptionum latinarum supplementum.
- French – Mitchell 2012 French, D. H. – Mitchell, S., *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra) I*, Munich.
- Gökalp 2001 Gökalp, N., *Roma İmparatorluk Çağ'ında Lykia ve Pamphylia Kentlerinde Ünlü Ailelerin Prosopografyası*, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Graf 2015 Graf, F., *Roman Festivals in the Greek East: From the Early Empire to the Middle Byzantine Era*, United Kingdom.
- Grainger 2003 Grainger, J. D., *Nerva and the Roman Succession Crisis of AD 96-99*, London.
- Grant 1949 Grant, M., “Apollonia-Mordiaemum under Tiberius” *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, 60/9, 150-156.
- Haensch – Weiss 2005 Haensch, R. – Weiss, P., “Gewichte mit Nennung von Statthaltern von Pontus et Bithynia”, *Chiron* 35, 443–498.
- Halfmann 1982 Halfmann, H., “Die *Senatoren* aus den kleinasiatischen Provinzen des römischen Reiches vom 1. bis 3. Jahrhundert (Asia, Pontus-Bithynia, Lycia-Pamphylia, Galatia, Cappadocia, Cilicia)”, *Epigrafia e ordine senatorio. Atti del colloquio internazionale AIEGL. Roma 14-20 maggio 1981. I-II Roma 1982*, 603-650 (Tituli 5).
- Halfmann 1979 Halfmann, H., *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jahrhunderts n. Chr.*, Göttingen.
- Harland 2014 Harland, Ph. A., *Greco-Roman Associations: Texts, Translations, and CommNorth Coast of the Black Sea*, Berlin/Boston.
- Howgego 1985 Howgego, C. J., *Greek Imperial Countermarks: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, London.
- HSCPh Harvard Studies in Classical Philology.
- IGR Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes I– IV (ed. R. Cagnat), Paris 1906–1927.
- IGBulg I² Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, 5 vols. Sofia 1958-1970, 1997. vol. 1, 2nd edn. *Inscriptiones orae Ponti Euxini* (ed. G. Mihailov), Sofia 1970.
- ILS Inscriptiones Latinae Selectae I–III (ed. H. Dessau), Berlin 1892–1916.
- Iversen 2015 Iversen, P. A., “Inscriptions from Northwest Pisidia”, *EA* 48, 1-85.
- Jameson 1965 Jameson, S., “Cornutus Tertullus and the *Plancii* of Perge”, *JRS* 55, 54-58.

- JHS The Journal of Hellenistic Studies.
- Jones 1992 Jones, B. W., The Emperor Domitian, London.
- Jones 1976 Jones, C. P., “The *Plancii* of Perge and Diana Planciana”, HSCPh 80, 231-237.
- JRS The Journal of Roman Studies.
- Kienast 1995 Kienast, D., “Zu den Homonoia-Vereinbarungen in der römischen Kaiserzeit”, ZPE 109, 267-282.
- Klose 2005 Klose, D. O. A., “Festivals and Games in the Cities of the East during the Roman Empire”, Coinage and Identity in the Roman Provinces (ed. Ch. Howgego – V. Heuchert – A. Burnett), Oxford, 125-133.
- KP Der Kleine Pauly.
- Kraemer 1992 Kraemer, R. Sh., Her Share of the Blessings: Women’s Religions among Pagans, Jews, and Christians in the Greco-Roman World, Oxford.
- Kunnert 2012 Kunnert, U., Bürger unter sich. Phylen in den Städten des kaiserzeitlichen Ostens, Basel.
- Labarre v.d. 2012 Labarre, G. – Özsait, M. – Özsait, N. – Gücceren, İ., “La collection du Musée d’Uluborlu: Nouvelles inscriptions d’Apollonia Mordiaon”, Anatolia Antiqua 20, 121-146.
- Lanckoroński v.d. 1890 Lanckoroński, K – Niemann, G. – Petersen, E., Städte Pamphyliens und Pisidiens, I. Band: Pamphylien, Prag-Wien-Leipzig 1890.
<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/lanckoronski1890bd1/0001>
Erişim tarihi: 17/09/2020.
- Levick 1967 Levick, B., Roman Colonies in Southern Asia Minor, London.
- Merkelbach – Şahin 1988 Merkelbach, R. – Şahin, S., “Die publizierten Inschriften von Perge”, EA 11, 97-169.
- Mitchell 1993 Mitchell, S., Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor I: The Celts and the Impact of Roman Rule, Oxford.
- Mitchell 1974 Mitchell, S., “The *Plancii* in Asia Minor” JRS 64, 27-39.
- Nollé 1996 Nollé, J., “Frauen wie Omphale? Überlegungen zu politischen Ämtern von Frauen im kaiserzeitlichen Kleinasien”, Reine Männersache? Frauen in Männerdomänen der antiken Welt (ed. M. H. Dettenhofer), Münih, 229-259.
- Nollé 1992 Nollé, J., “Zur Geschichte der Stadt Etenna in Pisidien”, Forschungen in Pisidien (ed. E. Schwertheim), Bonn, 61-141.
- OGIS Dittenberger, W., Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, Leipzig 1903–1905.
- Onur 2008 Onur, F., “Two Procuratorian Inscriptions from Perge”, Gephyra 5, 53-66.
- Özdizbay 2012 Özdizbay, A., Perge’nin M.S. 1.-2. Yüzyıllardaki Gelişimi, Adalya Suppl. 10, İstanbul.
- Özdizbay 2010 Özdizbay, A., “Perge’den bir İmparator Kültü Rahibi Portresini Kimliklendirme Önerisi”, Adalya XIII, 195-203.
- Özdizbay 2008 Özdizbay, A., Perge’nin M.S. 1-2 yüzyıllardaki Gelişimi, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Özdizbay 2008a Özdizbay, A., “Pamphylia-Perge Tarihi ve Roma İmparatorluk Dönemi Öncesi

- Perge'nin Gelişimi", Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı - Euergetes (ed. İ. Delemen – S. Çokay-Kepçe – A. Özdizbay – Ö. Turak), İstanbul, 839-872.
- Özusağlam-Mutlu 2011 Özusağlam-Mutlu, Z., Principatus Devri'nde Lykia ve Pamphylia Kökenli Roma Senatörleri, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Pelcer-Vujačić 2015 Pelcer-Vujačić, O. P., Society in Lydia and Phrygia from the 1st to the 3rd Century AD., Belgrat Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Belgrat.
- Philippe-Ernest – Joseph 1893 Philippe-Ernest, L. – Joseph, C., "Inscriptions de Phrygie," BCH 17, 241-293.
- PIR Prosopographia Imperii Romani saec. I – III (ed. E. Groag – A. Stein – L. Petersen), Berlin 1933–.
- Pleket 1995 Pleket, H. W., "Mass – Sport and Local Infrastructure in the Greek Cities of Roman Asia Minor", Stadion XXIV/1, 151–171.
- Plin. Epist. C. Plinius Caecilius Secundus, Epistulae, C. Plini Caecili Secundi Epistularum Libri Decem (ed. R. A. B. Mynors), Oxford 1966.
- Price 1984 Price, S. R. F., Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor, Cambridge.
- Raepset-Charlier 1987 Raepset-Charlier, M. T., Prosopographie des femmes de l'ordre sénatorial, Ier-IIe siècles, Leuven.
- Ramsay 1897 Ramsay, W. M., The Cities and Bishoprics of Phrygia: Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest, vol. I, Part: II: West and West-Central Phrygia, Oxford.
- Ramsay 1885 Ramsay, W. M., "Notes and Inscriptions from Asia Minor" The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts 1, no. 2/3, 138-151.
- Ramsay 1883 Ramsay, W. M., "Metropolitanus Campus", JHS 4, 53-72.
- RE Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft, Stuttgart-Münih 1893–1980.
- Redgen 2016 Redgen, W. R., The gospel meets persecution in Galatia an historical reading of Galatians in the light of Acts 13:13-14:23, Queensland Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Brisbane.
- Rémy 1899 Rémy, B., Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d'Anatolie au Haut-Empire (31 av. J.-C. – 284 ap. J.-C.) Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie İstanbul–Paris.
- Reynolds 1982 Reynolds, J., Aphrodisias and Rome: Documents from the excavation of the theatre at Aphrodisias conducted by Kenan T.Erim, together with some related texts (Journal of Roman Studies Monographs 1), London.
- Robert – Robert 1966 Robert, J. – Robert, L., "Bulletin épigraphique", Revue des Études Grecques, tome 79/374-375, 335-449.
- RPC The Roman Provincial Coinage. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> (Erişim tarihi: 04.09.2020).
- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum.
- SNG Cop. Pisidia Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Band 32, Pisidia, Copenhagen, 1956.

- Sheppard 1986 Sheppard, A. R. R., “Homonoia in the Greek Cities of the Roman Empire”, *Ancient Society* 15/17, 229-252.
- Sterrett 1888 Sterrett, J. R. S., *The Wolfe Expedition to Asia Minor*, Boston.
- Syme 1969 Syme, R., “Legates of Cilicia under Trajan”, *Historia* 18, 352-366.
- Şahin 1999 Şahin, S., *Inscripfen griechischer Städte aus Kleinasien*, 54: Die Inscripten von Perge, Teil I: Vorrömische Zeit, frühe und hohe Kaiserzeit, Bonn.
- Şahin 1999a Şahin, S., “Perge Territoriumundaki Antik Varsak Yerleşimi Lyrboton Kome-Elaibarıs”, *Çağlar Boyunca Anadolu’da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu 05-07 Haziran 1996*, İstanbul, 437-445.
- Şahin 1996 Şahin, S., “Studien Zu den Inscripten von Perge III, Marcus Plancius Rutilius Varus und C. Iulius Plancius Varus Cornutus: Vater und Sohn der Plancia Magna”, *EA* 27, 115-126.
- Şahin 1996a Şahin, S., “Perge Kentinin Kurucuları ve Plancia Magna”, *Adalya* 1, 45-52
- Şahin 1995 Şahin, S., “Studien zu den Inscripten von Perge II. Der Gesandte Apollonios und seine Familie”, *EA* 25, 1-23.
- Talloon 2015 Talloon, P., *Cult in Pisidia*, Brepols.
- Talloon 2007 Talloon, P., “One Question, Several Answers: The Introduction of the Imperial Cult in Pisidia”, *Neue Zeiten – Neue Sitten. Zu Rezeption und Integration römischen und italischen Kulturguts in Kleinasien* (ed. M. Meyer), Wien, 233-242.
- Talloon – Waelkens 2005 Talloon, P. – Waelkens, M., “Apollo and Emperors (II)”, *Ancient Society*, 217-249.
- TAM II Kalinka, E., *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*, Vienna 1920-1944.
- Thomasson 1996 Thomasson, B. E., *Fasti africani: senatorische und ritterliche Amtsträger in den römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diokletian*, Stockholm.
- Thonemann v.d. 2012 Thonemann, P. – Crowther, Ch. – Chiricat, E., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. XI, *Monuments and Documents from Phrygia and Lykaonia*, Oxford. <http://mama.csad.ox.ac.uk/project/index.html>. (Erişim Tarihi: 27.09.2020)
- Thonemann 2010 Thonemann, P., “The Women of Akmoneia”, *JRS* 100, 163-178.
- Tüner-Önen 2020 Tüner-Önen, N., “Two New Inscripten from the Claudian Period at Perge”, *Adalya* 23, 277-287.
- Uzunoğlu 2018 Uzunoğlu, H., “On the Use of ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΕΙΝ in Building Inscripten”, *Olba* 26, 387-404.
- Walton 1929 Walton, C. S., “Oriental *Senators* in the Service of Rome: A Study of Imperial Policy down to the Death of Marcus Aurelius”, *JRS* 19, 38-66.
- Weisser 2005 Weisser, B., “Pergamum as Paradigm”, *Coinage and Identity in the Roman Provinces* (ed. Ch. Howgego – V. Heuchert – A. Burnett), Oxford, 135-142.
- Wörrle 1988 Wörrle, M., *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleiasien*, München.
- ZPE *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*.

Fig. 1 Apollonia'dan (Mordaion) ele geçen yazıtı.

ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ

ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΩΝ
ΚΟΡΝΟΥΤΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΗΣ

Fig. 2 Apollonialı Gaius Iulius Patruinus Cornutus (<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/3528>, Erişim tarihi: 04.09.2020).

Fig. 3 Cornutuslar'ın ilişkili olduğu kentler.

PERGE'DEN ÜÇ YENİ YAZIT

Elif ALTEN-GÜLER *

ABSTRACT

Three New Inscriptions from Perge

This article introduces three new Greek inscriptions found in Perge during the excavation seasons of 2012 and 2015, which were carried out by the Antalya Museum. The first inscription has 2 columns and it is noticed that the father, whose name is unknown in the first column, C. Ateius Aelianus Capito, thought to be an Italic family, erected the statue of his wife and then the son Capito honored the mother (?). The second one is an house altar set up by Soupatros for his propator Serenos. The last one is a fragment found in 2012, for that a completion proposal is made. The proposal is that the inscriptions may be an honorary inscription that belongs to C. Iulius Cornutus Bryoninus, a member of the Iulii Cornutii of Perge.

Keywords: Perge, 1st-IVth century AD, Gaius Ateius Aelianus Capito, Serenos, fragment.

ÖZ

Bu makalede, Antalya Müzesi tarafından yürütülen 2012 ve 2015 yılı kazı sezonu sırasında Perge'de ele geçen 3 yeni Hellence yazıt bilim dünyasına tanıtılacaktır. İlki, 2 sütunlu bir yazıt olup İtalic kökenli bir aile olduğu düşünülen ve adı ilk sütunda bilinmeyen C. Ateius Aelianus Capito'nun babası olan kişinin eşinin heykelini diktiği ve ardından oğul Capito'nun anne(?) yi onurlandırdığı anlatılmaktadır. Ev sunağı olan ikinci yazıt ise Soupatros'un dede Serenos'u onurlandırması yer almaktadır. Son yazıt ise 2012 yılında kentten ele geçen fragman parçasına tamamlama önerisidir. Yazıtın Perge'li Iulii Cornuti ailesinden C. Iulius Cornutus Bryoninus'a ait onurlandırma yazıtı olma ihtimali öneri olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Perge, MS I-IV. yüzyıl, Gaius Ateius Aelianus Capito, Serenos, fragman.

---

* Arş. Gör. Elif ALTEN-GÜLER, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Antalya-TR.
E-Posta: elifalten@gmail.com. Orcid No: 0000-0001-7666-7141

Gaius Ateius Aelianus Capito (fig. 1)

2012 yılında yapılan kazı çalışmaları sonucunda¹ Batı Sütunlu Caddeden ele geçen kireç taşı malzemenin yan taraflarında kenet izleri mevcuttur. Bu izlerden, bloğun sağ ve sol yanında birer blok daha bulunması muhtemeldir. Yazıt 3 parça olarak ele geçmiş ve Antalya Müzesi'ndeki restoratörler tarafından birleştirilmiştir. Sağ üst tamamen kırık olmakla birlikte birleştirilen taşın üst kısmında, sol tarafta sadece belirli harflerin izleri bulunmakta ve geri kalan harfler seçilememektedir. Sağ tarafta ise ilk satır aşınma yüzünden tamamen okunamaz durumdadır. Hellence yazıt 2 sütundan oluşmaktadır.

Şu anki yeri: Eski Alman Barakası taş tarlası (Doğu Sütunlu Cadde-restorasyon alanı)

Ölçüler: Yük.: 0.70 m Gen.: 1.45 m Der.: 0.35 m H.Y.: 0.03 m

Tarih: MS II. yüzyıl sonu III. yüzyıl başı (harf karakterinden dolayı)

A.

[. Ἀτήϊ]ος [Αἰλιαν]ός Καπίτω[v]

δημιουργήσας καὶ ἄρξας τὴν

[μ]εγάλην ἀρχὴν^v ζῶν^{vac.}

τὸν ἀνδριάντα ἀνέστησεν

τῆς γυναικὸς αὐτοῦ^{vac.}

B.

[ἐτείμησεν τὴν]

[δεῖνα? τὴν μητέρα?]

τελευτ[ήσας]α[v]

ἐπιτείμως

Γ(άιος) Ἀτήϊος Αἰλιανός

^{vac.} Καπίτων^{vac.}

Sütun A Çeviri: Demiourgosluk yapan ve yüksek mevkiide görevde bulunmuş [(M.?) Ate]ius [Aelian]us Capito yaşarken, kendi eşinin heykelini dikti.

Sütun B Çeviri: C. Ateius Aelianus Capito, azize bir şekilde ölen [annesini? falancayı onurlandırdı].

Sütun A: Str 1-3: İlk satırda -os ile biten iki kelime muhtemel iki/üç isim barındıran erkek ismi olarak beklenmektedir. İlk sütundaki ele geçmeyen ismin, ikinci sütunda ismi zikriledilen C. Ateius Aelianus Capito'nun babası olması beklenmekte ve aynı ismi içerdiği düşünülmektedir. Baba Capito'nun demiourgos² unvanı alması ve bu memuriyetin kentteki *eponymos* memuriyetlerinden olması, bu ailenin kentin ileri gelenlerinden olması ihtimalini güçlendirmektedir³. Bu memuriyeti üstlenen kişi imparator kültü baş rahipliği de yapmış olmalıdır.

ἄρξας τὴν μεγάλην ἀρχὴν ifadesi çeviride “yüksek mevki” olarak kullanılmıştır. Anadolu'daki yazıtlar incelendiğinde C. Marek (1993, 103; 110), Paphlagonia

1 Antalya Müze Müdürlüğüne 2012 yılında başlatılan Perge kazılarında 2016 yılı itibari ile epigrafi üyesi olduğumuz ve kent ile ilgili yapılan çalışmalar için bk. Yılmaz 2016; Alten-Güler 2018; 2020a; 2020b; Alten-Güler – Kileci 2018; Tüner-Önen 2018; Kileci 2019; 2020; Tüner-Önen 2018; 2020; Tüner-Önen – Arslan 2019.

2 Kentte yer alan *demiourgos* memuriyeti için bk. I.Perge 56; 58; 61; 63; 117-118; 120-121; 123-125; 145; 174; 178-179; 182; 193; 199; 252; 254; 257; 305; 317; 322-323; 352; 502; 517.

3 IGR III, 796; Schoeffer 1901, 2860-2862; Sher 1992, 240;

Bölgesi'ndeki bir yazıtta⁴ bu ifade için "...er gab ihm eine bedeutende führungsstelle...=.ona liderlik pozisyonu verdi.." şeklinde bahsetmektedir. Mason (1974, 110)'a göre ἀρχή latince *magistratus*'un (yönetici) karşılığı olarak verilmekte ve askeri komuta şeklinde geçmektedir. Ayrıca bölgesel anlamdan ziyade sınırlar içerisinde tayin edilen komuta anlamı da taşımaktadır.

Str 4: τὸν ἀνδριάντα ifadesine yazıt taşıyıcısının üzerinde heykel kaidesinin bulunması gerekir. Malzemenin üzerinde bir adet heykele ait delik bulunmaktadır. ἀνίστημι fiili ile heykelin bu taşın üzerine dikildiği ifade edilmiştir.

Sütun B: Str 1-4: Yazıtın ilk iki satırı tamamen okunamazken τελευτάω fiili *participium femininum accusativus singularis* şeklinde kadını niteleyecek şekilde çekimlenen kelime vefat etmek anlamına gelmektedir. İlk iki satırda bu kadını niteleyecek bir isim ya da aile bağı kullanılmalıdır. Ayrıca ilk sütunda aynı kadın geçtiği için kadınla ilgili bir kelime ve ilk sütunda yazıt ile ilgili fiil bulunduğu için burada da çekimli bir fiil beklenmektedir. Dördüncü satırdaki ἐπιτείμως⁵ ifadesi ise kişinin ölümüyle alakalı bir *adverbium* olmalıdır ve ölen kişinin öldükten sonra yüceltildiğini nitelemektedir.

Str 5-6: Gaius Ateius Aelianus Capito ismi kentte ilk kez kayıt altına alınmıştır. Gaius⁶ ve Capito⁷ isimleri kentte daha önceden bilinmektedir.

Yazıtın ilk kısmında yer alan kişi muhtemel ilk ismi bilinmeyen [(M?) Atei]us [Aelian]us Capito olmalıdır. İlk sütunda kendi eşinin heykelini diktirip onu onurlandırırken ikinci sütundaki oğul C. Ateius Aelianus Capito'nun ölen annesini onurlandığı düşünülmektedir. C. Ateius Aelianus Capito adının Ateius *gentilicium*'u kentte ilk kez kaydedilmiştir. Burada ailenin İtalik kökenli yeni bir *gens* olması söz konusudur. Perge'de yaşayan diğer İtalik kökenli *Cornutii* ve *Plancii* aileleri gibi bu aile de kentte önemli işlerde ve görevlerde bulunmuş olmalıdırlar⁸. Birkaç üyesi dışında çok fazla bilgi sahibi olunmayan Ateius *gentilicium*'una ait ailenin en önemli üyelerinden biri olan MS 5 *consul suffectus* olan C. Ateius Capito'dur (PIR2 A, 1279). Bu kişi daha sonra L. Aelius (Gallus) Seianus'un oğlu C. Fonteius Capito Aelianus'u evlat edinmiş gözükmektedir⁹. Öyle ki yukarıdaki yazıtta geçen Aelianus *cognomen*'i belki de evlatlık durumunu doğrulamaktadır. Corsten (2010, 459)'e göre kişi Aelius ismi taşıyan aileden bu ismi alıp bu ada -ianos eklenerek *cognomen*'den önce kullanılması evlatlık olmasını doğrular niteliktedir. Ayrıca yazıtta geçen isim Ateius Aelianus Capito da kendi babasının isminde yer alacağı gibi bir üst jenerasyon olan büyük babadan geliyor olmalıdır (Corsten 2010, 462).

Serenos'un onurlandırması (fig. 2)

2015 yılında Doğu Caddesinin güneyinde ele geçen mermerden ev sunağdır. Üç

4 "...καλῶς τ' ἡλικίην τε βίην καὶ ἄντος ἔχοντα,| δῶκε δὲ οἱ μεγάλην ἀρχήν, νεκροφόρον ἄθλων [ἐ] στεφάνωσε καλῶς καὶ αὐτῷ τὸ σκῆπτρον ἔδωκεν,| ....."

5 Liddle – Scott 1892, 560 s.v. ἐπιτίμως, ov.

6 Gaius (Hellenice): I.Perge 36-38;40-47; 63; 127-128; 242; 259; (Latince): 39; 126-127; 389.

7 Capito: I.Perge 469.

8 Cornutii ailesi için bk. I.Perge 36-47; Plancii ailesi için bk. Mitchel 1974.

9 Summer 1965, 140.

satırlık Hellence yazıtın tamamı korunmuştur. Onurlandırma yazıtı olduğu anlaşılmıştır ve yazıtın üzerinde heykel deliği bulunmaktadır. Üç şerit şeklinde yazılmış yazıtın ilk ve üçüncü satırı profillendirilmiştir. Yazıt taşıyıcısının üstünde yaprak motifi bulunmaktadır. Motifli kısmın üst tarafı kırıktır. Alt satırın sağ ve sol kısmında da kırık kısımlar bulunmaktadır. Sigma harfi C şeklindedir. İlk satır geniş ve daha büyük punto ile yazılmışken iki ve üçüncü satırdaki harfler sıkıştırılarak daha ince formda kazanmıştır.

Şuanki yeri: Konteyner-8_9 / Eser 21

Ölçüler: Yük.: 0.22 m Gen.: 0.205 m Der.: 0.21 m H.Y.: 0.15 m

Tarih: MS III.-IV. yy (harf karakterine göre)

Σ^vερῆνον

2 τὸν προπάτορα Soupattros, atası/dedesı Serenos'u (onurlandırdı).

[Σ]ούπατρος

Serenos ismi kentte ve bölgede ilk kez belgelenmiştir¹⁰. Üçüncü satırdaki ilk harf tam okunamamakla birlikte taşın üzerindeki kalıntıdan sigma harfinin izlerini taşıdığı görülmektedir. Öyle ki isim Soupattros olarak yer almalıdır. Soupattros ismi kentte ilk kez karşılaşılrken geç dönem yazım özelliklerine istinaden bu ismin Sopattros (Σώπατρος) olma ihtimali daha yüksektir¹¹. Sopattros ismi Lykia-Pamphylia'da görülmektedir: TAM II, 41c; 93; 168; I.Side (II), 209. Προπάτωρ ifadesi ise "soy kurucu, ata, büyük baba" anlamına gelerek bu yazıtta Serenos'u nitelemektedir ve ata/dede olarak geçmektedir.

Gaius Iulius Cornutus Bryoninus'un Onurlandırması (?) (fig. 3a-b)

2012 yılında Batı sütunlu caddeden ele geçen yazıt fragmanı kireç taşından bir kaide parçası. Alt kısmı ve sol tarafı düz işlenmiş olan parçanın üst kısmı ve sağ tarafı kırık ve noksandır. Üzerinde görülebilen en az beş satırlık yazıt bulunmasına rağmen, yazıt taşıyıcı mantarlanmıştır. Omega harf karakteri Ω Roma İmparatorluk Dönemi'ne işaret etmektedir.

Şu anki yeri: Eski Alman Barakası taş tarlası (Doğu Sütunlu Cadde-restorasyon alanı)

Ölçüler: yük.: 0.44 m; gen.: 0.25 m; der.: 0.325 m; harf yük.: 0.02-0.03 m.

Tarih: MS I-II. yy.

[-----]

[-----]

ων[-----]

ΩΝ[-----]

άρ[-----]

ΑΡ[-----]

10 Kent ve bölgede bu isme ilk kez rastlanılmasına rağmen Asia Minor'deki örnekler için bk. I.Nikaia II (2), 1237; I.Ephesos 47; 99; I.Stratonikeia, 453; LGPN Va, 402-403; Vb, 382. s.v.Σερῆνος

11 ω harfi yerine ου diphtongunun kullanımı ile ilgili olarak Gignac 1976, 208-211. Ayrıca Asia Minor'deki Sopattros ismi için bk LGPN Va, 417-418; Vb, 395; Vc, 403 s.v. Σώπατρος

	βασ[-----]	ΒΑΣ[-----]
4	χθέν[τα-----]	ΧΘΕΝ[-----]
	νοθέτ[-----]	ΝΟΘΕΤ[-----]
	[-----]	[-----]
	Öneri-1:	Öneri-2:
00	[Γάϊον Ἰούλιον Κορνοῦ]-	00 [ὁ δῆμος ὁ .....
01	[τον Βρυ]-	ων [ἐτείμησεν vac.? ²]
	ων[εἴνον], vac.? ²	ἀρ[χιερέα τῶν Σε]-
	ἀρ[χιερασάμενον τῶν Σε]-	βασ[τῶν, ἀποδει]-
	βασ[τῶν καὶ ἀποδει]-	χθέν[τα δὲ καὶ ἀγω]-
	χθέν[τα δὲ καὶ ἀγω]-	5 νοθέτ[ην τῶν μεγάλων]
5	νοθέτ[ην τῶν μεγάλων	[Καισαρείων πενταετη]-
	[Καισαρείων ἀγώνων]	[ρικῶν ἀγώνων Γάϊον]
	[-----]	[Ἰούλιον Κορνοῦτον]
		[Βρυωνεῖνον]

Öneri-1 Çeviri: İmparatorların başrahipliğini yapmış olan, büyük *Caesareia agonlarına* atanmış *agonothetes* Gaius Iulius Cornutus Bryoninus'u (falanca onurlandırdı).

Öneri-2 Çeviri: ...kentinin halk meclisi, imparatorların başrahibi olan, beş yılda bir düzenlenen büyük *Caesareia agonlarına* atanmış *agonothetes* Gaius Iulius Cornutus Bryoninus'u (onurlandırdı).

İlgili yazıtın tamamlama önerisi, S. Şahin tarafından hazırlanmış olan *Perge* antik kentine ilişkin corpus'taki I.Perge 42-45 no'lu yazıtlar baz alınarak yapılmıştır. Söz konusu yazıtlar görece daha iyi korunmuş olup benzer ifadeler içermektedir. Yukarıda sunulan fragmanın da benzer ifadeleri alt alta taşınması nedeniyle bu fragmanın C. Iulius Cornutus Bryoninus'a ait onurlandırma yazıtı olması beklenmektedir. İlk ve son satırlarda öneride bulunduğu gibi ya onurlandırılan kişinin adı *accusativus* formda olmalıdır ya da onurlandıran kişi veya kurumun adı ile birlikte fiil bulunması gerekmektedir. Geriye kalan satırlarlarda ise onurlandırılan kişinin unvanları ve yaptığı işler listelenebilir.

Ele geçen yazıt fragmanına istinaden önerisi sunulan tamamlamalarda düşünülen kişi, Gaius Iulius Cornutus'un oğlu Gaius Iulius Cornutus Bryoninus'tur¹². *Iulii Cornuti* Ailesi'ne mensup olan kişiler Roma İmparatorluk Dönemi'nde (MS I-II. yüzyıl) ve *leitourgia* görevleri üstlenerek inşaa faaliyetleri de gerçekleştirmişlerdir. Özellikle İmparatorluk kültü başrahipliği yapmış (ἀρχιερέυς)¹³ ve beş yılda bir düzenlenen Büyük Caisareia, Artemisia-Vespasianeia bayramlarının ve imparator için

12 Bryoninus ile ilgili kentten çıkan diğer bir yazıt için bk. Bru v.d. 2016.

13 Wellmann 1894, 471-486 s.v. ἀρχιερέυς.

düzenlenen oyunların da *agonothetes*'i (ἀγωνοθέτης)¹⁴ olarak kente önemli maddi katkılar sunmuştur.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Alten-Güler 2018 Alten-Güler, E., “Perge Batı Nekropolis'ten İki Yeni Mezar Odası Yazıtı”, Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. A. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler (eds. M. Arslan – F. Baz), İstanbul, 69-76.
- Alten-Güler – Kileci 2018 Alten-Güler, E. – Kileci, Ş., “Perge'den Yeni Mezar Yazıtları”, Phaselis IV, 343-349.
- Alten-Güler 2020a Alten-Güler, E., “Perge'den Yayımlanmamış Epigrafik Fragmanlar – I”, Libri: Kitap Tanıtımı, Eleştiri ve Çeviri Dergisi VI, 19-59.
- Alten-Güler 2020b Alten-Güler, E., “Perge'den Traianus ve Ulpia Marciana için Yeni Bir Onurlandırma Yazıtı”, Cedrus VIII, 507-513.
- Bru v.d. 2016 Bru, H. – Demirer, Ü. – Tüner-Önen, N., “Inscriptions de Pergè”, ZPE 199, 65-82.
- Corsten 2010 Corsten, Th., “Names in -ιανος in Asia Minor a Preliminary Study”, Onomatologos: Studies in Greek Personal Names presented to Elaine Matthews (eds. R. W. V. Catling – F. Marchand), Oxford, 456-463.
- Gignac 1976 Gignac, F. T., A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods, Vol. 1: Phonology, Milano.
- IGR III Cagnat, R., Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes, Paris 1906.
- I.Ephesos Wankel, H., Die Inschriften von Ephesos I (IK 11.1) Bonn 1979. Nolle, J., Die Inschriften von Ephesos VIII.2 (IK 17.4) Bonn 1984.
- I. Nikaia II (2) Şahin, S., Die Inschriften von Nikaia: Museum Iznik, Katalog der Antiken Inschriften des Museums von Nikaia (IK 10.2), Bonn 1982.
- I.Perge Şahin, S., Die Inschriften von Perge: Teil 1-2 (IK 54; 61), Bonn 1999.
- I. Side II Nolle, J., Die Inschriften von Side: Side im Altertum (IK 44. II), Bonn 2001.
- I.Stratonikeia Şahin, M. Ç., Die Inschriften von Stratonikeia I (IK 68, 1), Bonn 1981.
- Jones 1998 Jones, A. H. M., The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford.
- Kileci 2019 Kileci, Ş., “Perge'den Rahip Apollonios'un Zeus Soter'e Sütun Adağı”, Cedrus VII, 557-573.
- Kileci 2020 Kileci, Ş., “Perge'den Yayımlanmamış Epigrafik Fragmanlar – II”, Libri: Kitap Tanıtımı, Eleştiri ve Çeviri Dergisi VI, 113-152.

14 Reisch 1894, 870-877 s.v. ἀγωνοθέτης. Bryoninus'un görevleri için ayrıca bk. Şahin (IPerge 54) 1999, 30-32. Atletik ve müzik yarışmalarının yer aldığı bayramlar dört, iki ya da her yıl olarak düzenlenen çeşitleri bulunmaktadır. Bayram sırasındaki organizasyon agonothetes sorumluluğunda idi. Ayrıca yarışlarda hakemlik ederek ödüllerin dağıtılması ile de ilgilenmekteydi (Magie 1950, 653; Wörrle 1988, 183-209; Jones 1998, 234). Ayrıca kentte önemli bir mevki elde etmek isteyen yüksek rütbeli kişiler için bu görev İmparatorluk Dönemi'nde de en popüler memuriyetler arasındadır. MS I. yüzyıldan itibaren büyük pentaeterik festivallerin imparatorluk kültürü ile bağlantılı olan gösteriler, özellikle gladyatör ve vahşi hayvan dövüşleri de yer alırken *leitourgia* olarak üstlenilen bu görev kapsamında maliyet artarken bir o kadar da kişiye prestij kazandırmaktaydı (Peker 2012, 62-63).

- LGPN Va Corsten, Th. A Lexicon of Greek Personal Names. Vol. VA, Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia, Oxford, 2010
- LGPN Vb Balzat, J.-S. – Catling, R. W. V. – Chiricat, É. – Marchand, F. –Corsten, Th., A Lexicon of Greek Personal Names. Vol. VB, Coastal Asia Minor: Caria to Cilicia. Oxford, 2013.
- LGPN Vc Balzat, J.-S. – Catling, R. W. V. – Chiricat, É. –Corsten, Th. (Eds.), A Lexicon of Greek Personal Names, Volume VC: Inland Asia Minor, Oxford 2018
- Liddle – Scott 1892 Liddle, H. G. – Scott, R., A Greek-English Lexicon, Newyork-Chicago.
- Magie 1950 Magie, D., Roman Rule in Asia Minor I-II, Princeton.
- Marek 1993 Marek, C., Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia, Istanbuler Forschungen XXXIX, Tübingen.
- Mason 1974 Mason, H. J., Greek terms for Roman institutions: a lexicon and analysis, Toronto.
- Mitchel 1974 Mitchel, S., “The Plancii in Asia Minor”, JRS 64, 27-39.
- Peker 2012 Peker, G., Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pamphylia’da Kent Memuriyetleri, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- PIR2 A Groag, E. – Stein, A., Prosopographia Imperii Romani, Pars I, Berlin-Leipzig, 1933.
- Reisch 1894 Reisch, E., “ἀγωναθέτης”, RE 1 (Aal-Apollokrates).
- Schoeffer 1901 Schoeffer, V., “Demiurgoi”, RE 4.2 VIII. Halbband, 2856-2862.
- Sherk 1992 “The Eponymous Officials of Greek Cities IV: The Register: Part III: Thrace, Black Sea Area, Asia Minor”, ZPE 93, 223-272.
- Summer 1965 Summer, G. V., “The Family Connections of L. Aelius Seianus”, Phoenix 19, 134-145.
- TAM II Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti, E. Kalinka, ed. 3 fasc. Vienna 1920-1944. Fasc. 1, nos. 1-395, Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido (1920); fasc. 2, nos. 396-717, Regio quae ad Xanthum flumen pertinet praeter Xanthum oppidum (1930); fasc. 3 nos. 718-1230, Regiones montanae a valle Xanthi fluminis ad oram orientalem (1944).
- Tüner-Önen 2018 Tüner-Önen, N., “Perge'den Yeni Yazıtlar: Titus Flavius Clemens Pelopidianus'un Sunduğu Yazıtlı İki Heykel Adağı”, Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. A. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler (eds. M. Arslan – F. Baz), İstanbul, 903-911.
- Tüner-Önen 2020 Tüner-Önen, N., “Two New Inscriptions from the Claudian Period at Perge”, Adalya XXIII, 277-87.
- Tüner-Önen – Arslan 2019 Tüner-Önen, N. – Arslan, M., “Perge Kentinden Yeni Onurlandırma Yazıtları”, Libri: Kitap Tanıtımı, Eleştirisi ve Çeviri Dergisi (V), 323-334.
- Wellmann 1894 Wellmann, M., “ἀρχιτερέυς”, RE 3 (Apollon-Artemis).
- Wörle 1988 Wörle, M., Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien, Vestigia 39, München.
- Yılmaz 2016 Yılmaz, F., “Perge Batı Nekropolisinden Yeni Mezar Yazıtları”, Phaselis II, 259-268.

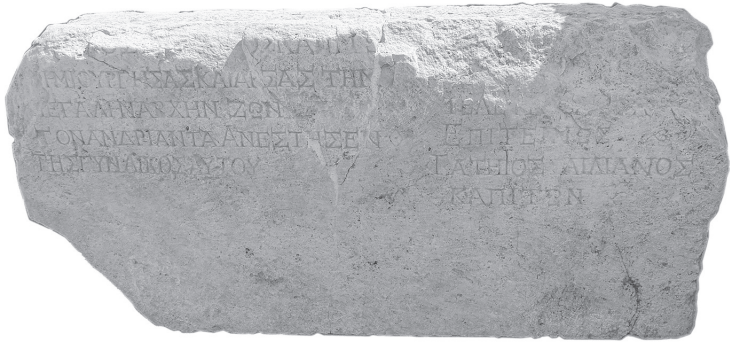

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3a

Fig. 3b

